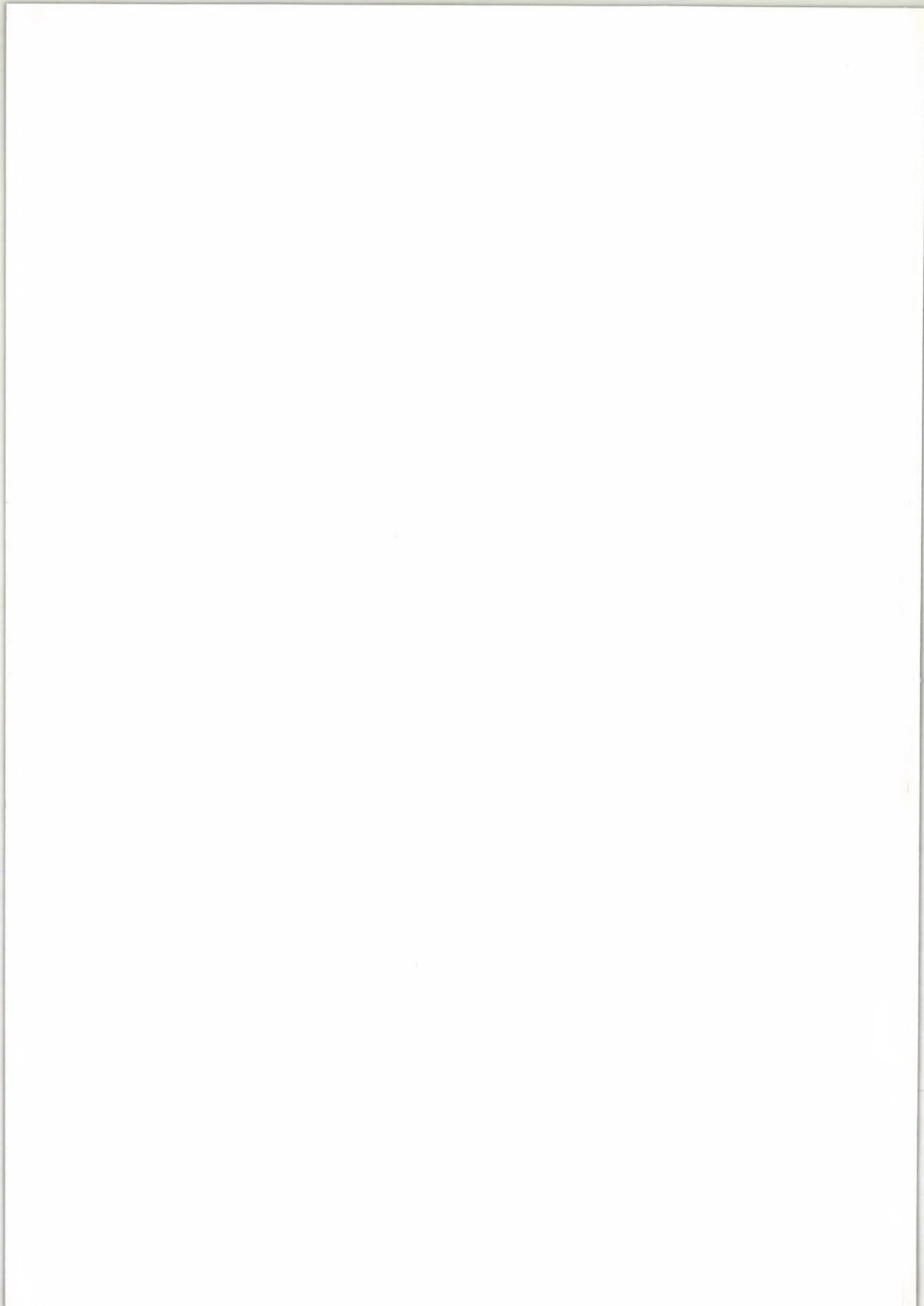

DEMOGRÁFIA

1998. XLI. ÉVF. 1.

1998 JÚL 07.

/13

DEMOGRÁFIA

41. ÉVF. 1. SZÁM

fehete

BUDAPEST
1998

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÁNYI DEZSŐ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, PINTÉR KATALIN, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

FARAGÓ TAMÁS igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Állam- és Jogtudományi Kar Könyvtára

Leltári szám: 8503 / 13

2000 FEBR 22

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1024. Budapest II., Fényes Elek u. 14-18.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Faragó Tamás*: A máig érő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában)..... 7
- Klinger András — Vavró István*: Az erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt elítélt férfiak..... 39

KÖZLEMÉNYEK

- Molnár Attila*: Születések és magzati veszteségek Magyarországon 1980 és 1996 között..... 82
- Szabó A. Ferenc*: Bevezető sorok John Maynard Keynes tanulmányához..... 106
- John Maynard, Keynes*: A csökkenő népesség néhány gazdasági következménye 108

FIGYELŐ

- Felhívás a Népesség és népesség-politika Magyarországon című konferencián való részvételre..... 114
- Óri Péter*: A demográfiai statisztika összehasonlító története..... 116

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

- Albo, J.M.*: Scenarios, uncertainty and conditional forecasts of the World population. (A világ népességének előreszámítása, bizonytalanság és feltételes előrejelzések.) *Journal of the Royal Statistical Society. Ser. A.*, 1997/1. 71–85. p. (Sz.K.) 129
- Monnier, A.*: La construction démographique de l'Union européenne. (Az Európai Unió bővítéseinek népesedési következményei.) *Population et société*, 1997/330. (Dec.) 1–8. p. (R.G.) 130
- Preston, S.H. — Guillot, M.*: Population dynamics in an age of declining fertility. (A népesség alakulása a csökkenő termékenység korában.) *Genus*, 1997/3–4. 15–31. p. (Sz.K.) 132
- Robinson, W.C.*: The economic theory of fertility over three decades. (A termékenység közgazdasági elméletének három évtizede.) *Population Studies*, 1997/1. 63–74. p. (Sz.K.) 133

<i>Obermeyer, C.M.</i> : Qualitative methods: A key to a better understanding of demographic behaviour? (Minőségi elemzési technikák: a demográfiai magatartás jobb megértésének kulcsa.) <i>Population and Development Review</i> , 1997/4. 813–818. p. (R.L.)	135
<i>Prioux, F.</i> : L'évolution démographique récente. (Az utóbbi időszak demográfiai változásai Franciaországban.) <i>Population</i> , 1997/3. 637–664. p. (R.G.)	136
<i>Roloff, J.</i> : Die ausländische und deutsche Bevölkerung in der Bundesrepublik Deutschland — ein bevölkerungsstatistischer Vergleich. (A külföldi és a német népesség a Német Szövetségi Köztársaságban — népesedésszisztiikai összehasonlítás.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1997/1. 73–98. p. (F.J.)	137
<i>Dorbritz, J.</i> : Der demographische Wandel in Ostdeutschland — Verlauf und Erklärungsansätze. (Demográfiai változás Kelet-Németországban — fejlemények és lehetséges magyarázatok.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1997/2–3. 239–268. p. (R.G.)	139
<i>Leiner, N.</i> : International migration in the presence of public goods. (Nemzetközi vándorlás a közjavak elosztásával összefüggésben.) <i>Annales d'économie et de statistique</i> , 1997/47. 151–170. p. (R.G.)	140
<i>Stevanovic, R.</i> : Migrations of the population. (A népesség vándorlásai.) <i>Yugoslav Survey</i> , 1997/3. 3–18. p. (M.A.)	141
<i>Burniaux, J.M.</i> : Inégalité et emplois: effet de redistribution lié à la structure familiale. (Egyenlőtlenségek és foglalkoztatás: újraelosztási hatások a családstruktúra összefüggésében.) <i>Economie internationale</i> , 1997/71. 101–134. p. (R.G.)	142
<i>Zhang, J.</i> : Fertility, growth and public investments in children. (Termékenység, növekedés és a gyermekekre fordított kiadások.) <i>Canadian Journal of Economics</i> , 1997/4. 835–842. (M.A.)	143
<i>Abouzabr, C.</i> — <i>Wardlaw, T.</i> — <i>Stanton, C.</i> — <i>Hill, K.</i> : Maternal mortality. (Anyai halálozások.) <i>World Health Statistics Quarterly</i> , 1996/2. 77–87. p. (M.A.)	144
<i>Akalin, M.Z.</i> — <i>Maine, D.</i> — <i>De Francisco, A.</i> — <i>Vaughan, R.</i> : Why perinatal mortality cannot be a proxy for maternal mortality. (Miért nem helyettesítheti a perinatális halandóság mutatója az anyai halandóság mutatóját.) <i>Studies in Family Planning</i> , 1997/4. 330–335. p. (M.A.)	145

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	146
Demography	147
<i>European Journal of Population</i>	148
<i>Journal of Marriage and the Family</i>	148
<i>Notas de Poblacion</i>	151
<i>Population</i>	151
<i>Population and Development Review</i>	152
<i>Population Studies</i>	154
<i>Studia Demograficzne</i>	155
<i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i>	155

Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

CONTENTS

STUDIES

- Tamás Faragó*: The past reaching the present (Migrations in Hungary during the last third of the 18th century)..... 7
- András Klinger — István Vavró*: Males convicted of commission of violent crimes 39

ARTICLES

- Attila Molnár*: Births and foetal losses in Hungary from 1980 through 1996..... 82
- Ferenc Szabó A.*: Introduction to the study of John Maynard Keynes 106
- John Maynard Keynes*: Some economic consequences of decreasing population 108

CHRONICLE

- Invitation to participate at the conference entitled Population and population-policy in Hungary 114
- Péter Őri*: Comparative history of demographic statistics 116

REVIEW

ARTICLES

- Albo, J.M.*: Scenarios, uncertainty and conditional forecasts of the World population. *Journal of the Royal Statistical Society. Ser. A.*, 1997/1. 71–85. p. (K.Sz.) 129
- Monnier, A.*: La construction démographique de l'Union européenne. (Demographic consequences of the extension of the European Union.) *Population et sociétés*, 1997/330. (Dec.) 1–8. p. (G.R.) 130
- Preston, S.H. — Guillot, M.*: Population dynamics in an age of declining fertility. *Genus*, 1997/3–4. 15–31. p. (K.Sz.) 132

<i>Robinson, W.C.</i> : The economic theory of fertility over three decades. <i>Population Studies</i> , 1997/1. 63–74. p. (<i>K.Sz.</i>).....	133
<i>Obermeyer, C.M.</i> : Qualitative methods: A key to a better understanding of demographic behaviour? <i>Population and Development Review</i> , 1997/4. 813–818. p. (<i>L.R.</i>)	135
<i>Prioux, F.</i> : L'évolution démographique récente. (Recent demographic evolution in France.) <i>Population</i> , 1997/3. 637–664. p. (<i>G.R.</i>).....	136
<i>Roloff, J.</i> : Die ausländische und deutsche Bevölkerung in der Bundesrepublik Deutschland – ein bevölkerungsstatistischer Vergleich. (Foreign and German population in the German Republic – a population-statistical comparison.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1997/1. 73–98. p. (<i>J.F.</i>).....	137
<i>Dorbritz, J.</i> : Der demographische Wandel in Ostdeutschland – Verlauf und Erklärungsansätze. (Demographic changes in Eastern Germany – consequences and possible elucidations.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1997/2–3. 239–268. p. (<i>G.R.</i>)	139
<i>Leiner, N.</i> : International migration in the presence of public goods. <i>Annales d'économie et de statistique</i> , 1997/47. 151–170. p. (<i>G.R.</i>).....	140
<i>Stevanovic, R.</i> : Migrations of the population. <i>Yugoslav Survey</i> , 1997/3. 3–18. p. (<i>Á.M.</i>).....	141
<i>Burniaux, J.M.</i> : Inégalités et emplois: effet de redistribution lié à la structure familiale. (Unequalities and employment: effects of redistribution in relation with the family structure.) <i>Economie internationale</i> , 1997/71. 101–134. p. (<i>G.R.</i>).....	142
<i>Zhang, J.</i> : Fertility, growth and public investments in children. <i>Canadian Journal of Economics</i> , 1997/4. 835–842. (<i>Á.M.</i>).....	143
<i>Abouzabr, C. – Wardlaw, T. – Stanton, C. – Hill, K.</i> : Maternal mortality. <i>World Health Statistics Quarterly</i> , 1996/2. 77–87. p. (<i>Á.M.</i>)	144
<i>Akalin, M.Z. – Maine, D. – De Francisco, A. – Vaughan, R.</i> : Why perinatal mortality cannot be a proxy for maternal mortality. <i>Studies in Family Planning</i> , 1997/4. 330–335. p. (<i>Á.M.</i>)	145

DEMOGRÁFIAI FOLYÓÍRATSZEMLE

Demografie	146
Demography	147
<i>European Journal of Population</i>	148
<i>Journal of Marriage and the Family</i>	148
<i>Notas de Poblacion</i>	151
<i>Population</i>	151
<i>Population and Development Review</i>	152
<i>Population Studies</i>	154
<i>Studia Demograficzne</i>	155
<i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i>	155

Reproduction permitted only with indication of source.

Manuscripts are not kept or sent back.

SOME OF THE STUDIES ARE FOLLOWED BY ENGLISH SUMMARIES.

A MÁIG ÉRŐ MÚLT

(Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában)¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

A 16–17. század folyamán a nagyjából 150 évig tartó török megszállás, az ezt szinte folyamatosan kísérő kisebb-nagyobb háborúk és gerillaharcok, valamint a rendszeres időközönként kelet felől érkező, az országot végigpusztító pestisjárványok megtizedelték a történeti Magyarország lakosságát. Régebbi vélemények szerint a népesség abszolút számban is csökkent. Az újabb kutatások (Dávid Géza 1997) valamivel árnyaltabb képet festenek. A magyar etnikum lakta területeken nemcsak másfél évszázad szaporulata veszett el, hanem a népesség abszolút száma is körülbelül 30 százalékkal csökkent, összességében azonban ezt ellensúlyozta a főként nem magyarok lakta nyugati és északi területek népességnövekedése. Ennek eredményeképpen, bár az össznépesség száma valószínűleg nem csökkent a 15. század végi/16. század eleji adatokhoz képest, a magyar etnikumnak a török háborúk előtti 70 százalékra becsülhető aránya a Magyar Királyságban a 17. század végére nagyjából 50 százalékra esett vissza. Az 1520–1700 közötti háborús időszak népességváltozása — különösen a magyar népesség esetében — a harmincéves háború Német Birodalomra gyakorolt hatásával

¹A wiesbadeni német-lengyel-magyar demográfiai kerekasztalon 1998. március 12-én elhangzott előadás kibővített változata. Vizsgálati eredményeink első megfogalmazását ld. "Magyarország 18. századi vándormozgalmai az 1770–1780-as évek állami adatgyűjtéseinek tükrében" címmel a *Studia Miskolcincensia* 2. számában (Miskolc, 1996. pp. 109–123.), mely az OTKA 18734. számú támogatásának segítségével készült. A szövegben az egykorú magyar helyneveket használjuk, a mai hivatalos elnevezéseket ld. a függelékben.

hozható párhuzamba, azzal a különbséggel, hogy az eredeti lakosság megritkulása, majd az ezt követő több évtizedes bevándorlási hullám-sorozat a Kárpát-medence etnikai szerkezetében is döntő mértékű változásokat, eltolódásokat eredményezett. Utóbbi jelentősége azonban majd csak a 19–20. század során válik igazán szembetűnővé.

A fenti folyamatokban a népesség-összetétel alakulása szempontjából a kulcsidőszak véleményünk szerint a 18. század. A történeti demográfus számára azonban a kizárólag a népesség összlétszámára és etnikai összetételére vonatkozó történeti megközelítés nem elégséges. A török háborúk folyamán a Magyar Királyság területén bekövetkezett népességritkulás nagyobb mértékű népességmozgásokra teremtett lehetőséget, de a 17. század végén még nem volt egyértelműen eldöntött tény, hogy az alacsony népsűrűségű területek milyen mértékben töltődnek fel a belső átrendeződés, és milyen mértékben a bevándorlás révén, illetőleg az esetleges bevándorlók honnan, milyen létszámban, milyen etnikai és felekezeti összetételben, milyen kor-, nem- és családszerkezetben érkeznek. Ebből következően mind a népesség-, mind a társadalomtörténet szempontjából alapvető fontosságúnak tartjuk a 18. századi vándormozgalmak részletesebb, a demográfiai szemléletnek jobban megfelelő tanulmányozását.

Ha a kutató kiindulásképpen a 18. századi magyarországi vándormozgalmak méretével, típusaival, szerkezetével, tendenciáival kapcsolatos vizsgálatokat próbálja áttekinteni, akkor többnyire csak a telepítésekről hall, azon belül is elsősorban a Német Birodalomból, illetve a Habsburgok örökös tartományaiból Magyarországra irányuló német nemzetiségű lakosság szervezett bevándorlásáról. Néhány kisebb írás foglalkozik ugyan a városok új polgárainak származáshelyeivel, illetőleg a kézműveslegények vándorlásával, azonban e vizsgálatoknál többnyire mind az időbeli tendenciákra, mind a szóban forgó vándormozgalmak méreteire vonatkozó információk meglehetősen esetlegesek. Mindez több okkal is magyarázható. Kiindulhatunk abból az egyszerű tényből, hogy a vándormozgalmak mérése, figyelemmel kísérése még a jelenkor statisztikusa számára is meglehetősen embert próbáló feladat. A vándorló értelmezése, meghatározása és nyilvántartása sokkal bonyolultabb, sokkal kevésbé egyértelmű probléma, mint egy újszülött számbavétele. Vélhetőleg azonban a történészek számára nem annyira a statisztikai technika máig tartó bizonytalanságai, hanem a vándormozgalmak demográfiai szemléletet (is) megkívánó megközelítése és a felhasználható források nem kellő ismerete jelentette a problémát.

Mielőtt belemennénk eddigi vándorlástörténeti kutatásaink rövid ismertetésébe, szóljunk néhány szót az írásunkban említett fogalmakról, illetve az elemzés során használt forrásokról. Nem mélyedve bele a különböző értelmezési/definíciós problémákba, vándorlóknak tekintjük a forrásainkban megadott jelenlevő idegeneket, illetve távollevő helybelieket, ahogy azt általában a népességstatisztika teszi, függetlenül érkezésük vagy távozásuk (általában ismeretlen) időpontjától. Ami a vándormozgalmak tipizálását illeti, ezeknek számos formája létezett már a 18. század folyamán is. A teljesség igénye nélkül, csak a legfontosabb típusokat érintve, megkülönböztethetők egymástól a szervezett és spontán, a csoportos és egyéni vándorlások, valamint céljuk szerint a végleges (letelepedés, házasodás), illetőleg az ideiglenes (szolgáltatvállalás és — iskolában vagy kézművesmesternél történő — tanulás céljából bekövetkező) vándormozgalmak. Ezek közül azonban nem mindig és nem mindegyiket tudjuk egyenlő mélységben vizsgálni annak ellenére, hogy források tekintetében mai szemmel nézve a 18. század vége meglepően gazdag. Az 1770—1780-as évek lélekösszeírásai elsősorban a vándorlók céljai iránt érdeklődtek, ezért megyéenként, illetőleg városonként rögzítették a katonának, illetve szolgálatba álló elvándorlók, valamint a tanulás, ideiglenes ott-tartózkodás és letelepedés céljából érkezett idegenek számát, de származási helyükre nem voltak kíváncsiak. A lélekösszeírások sorát felváltó 1784—1787. évi népszámlálás viszont inkább a vándorlók eredetére, illetve célterületére összpontosította figyelmét, így ebből a létszámok és arányok mellett elsősorban a vándormozgalmak irányait ismerhetjük meg. A forrásban azonban a vándorlások célja homályban marad, és a kor- és nem szerinti megoszlásra vonatkozó adatok is túlnyomórészt hiányoznak. Ezt némileg pótolja, hogy a népszámlálási munkálatok során az idegeneket külön jegyzékben, név szerint összeírták, és e listákból elég sok fenn is maradt². Utóbbi jegyzékek révén viszonylag sok adat gyűjthető a vándorlók egyéni jellemzőire, származási/születési helyére, életkorára, foglalkozására és családi állapotára nézve. E forrástípust külön

²1788. január 29-i rendeletével *II. József*, illetve a Helytartótanács a kitört török háború miatti kedvezőtlen belpolitikai helyzetben nem kívánta tovább terhelni a helyi közigazgatást a népszámlálásokról évről évre történő helyesbítésének munkájával (a revízióval), ezért beszüntette azt (*Thirring* 1937. 10.). A bürokráciák önmozgása következtében azonban mind Magyarországon, mind a szomszédos osztrák tartományokban még számos törvényhatóság 1788-ban, sőt 1789-ben is elkészítette és összesítésre felküldte az idegenek jegyzékét, mely nagyrészt megmaradt a Helytartótanács iratanyaga között.

munkában kívánjuk elemezni, ezért jelen alkalommal főként csak a lélekösszeírások és népszámlálások nem név szerinti adatokat tartalmazó, törvényhatóságokénti összesítéseire koncentrálunk³.

Előljáróban jelezniük kell azonban azt, hogy megállapításaink többnyire tendencia jellegűnek tekintendők. Mint az előbbieken már céloztunk rá, forrásaink ugyanis egyáltalán nem problémamentesek. Az 'idegenekről' (a vándorlókról) név szerinti jegyzékek csak a külföldiek esetében készültek, ezért a belső vándormozgalmak néhány közreadott összesített részadatát — melyeket az 1770—1780-as évek lélekösszeírásai és népszámlálásai törvényhatóságok szerint ugyancsak megadtak — pontosság, teljesség és demográfiai-társadalmi jellemzők tekintetében nem tudjuk sem ellenőrizni, sem hiányait kiegészíteni.

A név szerinti adatok eddigi elemzéséből⁴, valamint a 1770-es évek végének lélekösszeírásaiból és a józsefi népszámlálások makroadataiból további problémák létezése is valószínűsíthető:

- a) úgy tűnik, hogy a gyermekek teljesen, a nők pedig túlnyomórészt kimaradtak a vándorlók/idegenek nyilvántartásából;
- b) minden bizonnyal úgy szintén hiányos, illetve esetleges lehetett a nem iparosok, valamint a katonának nem alkalmasak feljegyzése;
- c) az összeírásokat végző hatóságok munkavégzésének lelkiismeretessége valószínűleg különböző mértékű volt, ami önmagában is elég komoly regionális torzításokat eredményezhetett adatsorainkban.

Forrásaink megbízhatóságának felsorolt hiányosságai nem függetlenek attól a ténytől, hogy az idegen, a vándorló fogalma korántsem volt teljesen világos az egykorú összeírók számára. Az összeírási utasítások erre az 1770-es években elég szűkszavúan tértek ki, és a fogalmat az 1780-as évek népszámlálásai először csak 1787-ben értelmezték világosan. Eszerint idegennek tekintendő mindenki, aki kevesebb mint 10 éve tartózkodik az összeírás

³A lélekösszeírások közül elemzés céljára az 1777. évi összesítőt használtuk (hiányzó adatait az 1778. és 1782. évekből vettekkel egészítettük ki). Vizsgált népszámlálási adataink főként az 1787. évi utolsó revízióból származnak, melyet az 1785—1786. évi eredményekkel együtt *Thirring Gusztáv* közölt először (*Thirring* 1938).

⁴"Vándormozgalmak a Kárpát-medence északkeleti részén az 1780-as években" című előadásunkban ezzel részletesebben foglalkoztunk. (Elhangzott Eperjesen 1996. november 25-én a "Demográfiai fejlődés problémái a Kárpát-medence keleti részén az utolsó három évszázadban" c. nemzetközi konferencián (*Faragó* 1997a)).

helyén, illetve nem a letelepedés szándékával érkezett⁵. 1784—1786 között az idegenek jegyzékébe valószínűleg mindenki bekerült, aki nem helybeli származású volt, illetőleg a helybeliek őt és családját idegennek tekintették. Így találkozunk olyan furcsaságokkal, hogy például Bereg megye idegenekről összeállított 1788. évi jegyzékében a 200—250 évvel ezelőtt bevándoroltak (vagyis bevándorlott családok leszármazottai) is idegenként voltak feltüntetve⁶. Tény, hogy az új értelmezés következtében az 1787. évi népszámlálásban a 'belső vándorlók' — az országban távollevő helybeliek — száma harmadára esett vissza.

De a régmúlt korok demográfusának azokkal a forrásokkal kell dolgoznia, amelyeket elődei ráhagytak. Figyelemmel a számba vett hiányokra és torzítási lehetőségekre, úgy gondoljuk, hogy amikor a továbbiakban a vándorlók számáról, összetételéről, a vándormozgalmak irányáról, céljairól beszélünk, nem annyira az abszolút számok, hanem az arányok, tendenciák, a regionális és településtípusok közötti különbségek azok, amelyek figyelembe vehető és veendő eredmények. Az érvként használt táblázatokkal egyenrangúnak — esetenként talán fontosabbnak is — tekinthetők tehát a mellékelt térképekből kivehető arányok és eloszlások, amelyek elsősorban az egyes közigazgatási egységek (megyék és városok) országos átlagértékektől való eltérése alapján számított kategóriák segítségével kerültek ábrázolásra.

2. A 18. századi vándormozgalmak kutatásának vázlatja

A vándormozgalmak eddigi irodalma jó néhány könyvespolcot megtölt, ennek ellenére elég vegyes benyomást kelt. Gyakorta keveredik benne az értékes a kevésbé időtállóval; a pontos, szakmailag minden igényt kielégítő feldolgozás a nem túl magas színvonalú "helytörténetírással". Területileg

⁵A Helytartótanács 1787. április 24-i rendelete kimondta, hogy az olyan idegen születésű lakosok, akik már 10 év óta helyben laknak és maradni kívánnak, helybelinek kezelendők. Korábban az összeírást végző helyi hivatalnokok a kategóriát szabadon, a saját fejük, illetve a környezet véleménye alapján értelmezték. A pontosabb, egyértelműbb fogalom meghatározás következtében az idegenek aránya országosan harmadára, Sopronban mindössze 22 százalékára esett vissza (*Thirring* 1939. 157).

⁶Ez nemcsak az idegenekre vonatkozó összeírási utasítások homályosságát mutatja, hanem arra is világos jelzés, hogy 'helybelivé' válásra, a közösségbe való befogadtatásra az adott korszak hagyományos társadalmában gyakran két-három generációnyi otlakás sem volt elegendő.

nézve elég jól feldolgozottak tűnik a történeti Magyarország néhány régiója: az Alföld, a Délvidék és Dél-Dunántúl; míg a Dunántúl középső és északi része, valamint a Felvidék, Kárpátalja, a Tiszántúl és Erdély vándormozgalmairól sokkal kevesebbet tudunk. Etnikai csoportok tekintetében elsősorban a németekről, valamint az alföldi és palócföldi magyarokról vannak részletesebb ismereteink, a többi etnokulturális csoport vándormozgalmait kevésbé feltártak. A vándorlások típusai közül az irodalom leginkább a szervezett telepítéseket, valamint (elsősorban az 'endogámia' problémakörével összefüggésben) a házasodással kapcsolatos vándorlást szereti tárgyalni, a migráció többi típusa iránt kevesebb figyelmet tanúsít⁷.

Módszerüket tekintve a vándorlással foglalkozó történeti vizsgálatok a népességtörténész szemével nézve meglehetősen elavultnak tűnnek, a témával kapcsolatos modern (történeti) demográfiai módszerek ismerete szinte teljesen hiányzik belőlük. Ez utóbbi azonban nem annyira a kutatást végzők mulasztásaira vezethető vissza, inkább a kutatások sajátos kronológiájával és szakmai háttérével magyarázható. Lényegében ugyanis három nagy, egymástól némileg időben és szemléletében is elválo vizsgálati vonulatról beszélhetünk. A századfordulótól nagyjából az 1940-es évek végéig működött egy úgynevezett település- és népiségtörténeti kutatási irány, míg az utolsó két évtizedben főként néprajzi ismeretekre támaszkodó helyi kutatásokkal találkozhatunk, amelyek elsősorban a nemzetiségek története/betelepedése és a házasodással kapcsolatos vándormozgalmak (endogámia-exogámia) iránt érdeklődnek. Vagyis a három irányzatból kettő eleve kevésbé figyelt a vándorlások demográfiai vonatkozásaira, a településtörténészek kutatásai pedig túlnyomórészt a történeti demográfiai kutatások 1950–1960-as években megindult új hullámát megelőzően készültek.

Tekintettel arra, hogy a telepítés- és népiségtörténet, illetőleg az endogámiavizsgálatok szinte teljes mértékben helyi keretek, lokális esettanulmányok formájában folytak és folynak, csak a vándormozgalmak fő tendenciáit rögzítő történeti demográfusok legfontosabb eredményeit próbáljuk az alábbiakban röviden összefoglalni. A vándormozgalom a húszadik század első felének településtörténészei számára szinte kizárólag a 18. századi újratelepítések/bevándorlások kérdésének vizsgálatát jelentette. A történeti irodalomban a 18. századi bevándorlások méretére vonatkozólag összesen

⁷E szűkszavú és minden bizonnyal talán túlságosan is sommás megállapítások több tucat átnézett monográfia és tanulmány ismeretére épülnek, bibliográfiai adataikkal azonban nem kívántuk e rövid írást megterhelni.

négy ismertebb becsléssel rendelkezünk (1. táblázat), de — alaposabban megnézve ezeket — valójában csak két, egymással is szorosan összefüggő számítás rejlik mögöttük. *Ajtay József* 1905. évi, *Kovács Alajos* 1919. évi és *Barsy Gyula* 1938. évi adata ugyanis a 18. századi népességfejlődés — egyébként ugyancsak *Acsády Ignác* számításain alapuló és annak mértékét meglehetősen alábecsülő — számításaira épít, részletesebb elemzéseket szerzők nem végeztek, országosan egyetlen feltételezett népességszámot közölnek. *Dávid Zoltán* 1957. évi adatai sem tekinthetők igazán réginek és teljesen eredetinek sem, hiszen lényegében *Kovács Alajos* közel 40 évvel korábbi becslési eredményeinek alapulvételével születtek meg.

A fent említett számítások közös jellemzője, hogy gyakorlatilag nincsenek mögöttük igazi vándorlástörténeti és népességfejlődési részletkutatások, hanem az össznépesség számának alakulásából, valamint a természetes népmozgalom méretének (általában nem tényleges termékenységtörténeti vizsgálatokon alapuló) becsléséből, deduktív úton állítottak fel a bevándorlás mértékére vonatkozó létszámadatokat. *Kovács Alajos* a századforduló nemzetiségi adatainak és arányainak visszavetítéséből (az egyes etnikumok feltételezett népességnövekedéséből) indult ki, *Dávid Zoltán* pedig a korábbi irodalomból (*Kovács Alajos*, illetve *Acsády Ignác*, *Fényes Elek*, *Szabó István*, *Jancsó Benedek* kutatásaiból). Ténylegesen azonban máig rendkívül kevés olyan vizsgálatunk van, amely a témában mélyreható levéltári kutatásokat végzett, illetőleg az egyes települések szintjén megkísérelte volna a bevándorlások tényleges alakulásának elemzését országosan vagy akár csak egy nagyobb terület vonatkozásában. Így állhatott elő olyan helyzet, hogy a német kutatók többsége — akik mögött kiadott és név szerint elemzett telepességjegyzékek, lokális és regionális monográfiák tucatjai, tanulmányok százai állanak — a Magyarországra irányuló német bevándorlás méreteit mindössze 100–150 ezer fő közöttire teszi (*Eberl* 1989, *Schödl* 1992), ami a *Kovács Alajos*, illetve *Dávid Zoltán* által becsült 350-400 ezer fős érték mindössze körülbelül 40 százaléka⁸. Vagyis nagyon itt az ideje annak, hogy a

⁸Persze nem teljesen kizárt, hogy a német kutatások adatai némileg alábecsültek, mert a spontán hozzávándorlásokat nem tudják egyértelműen mérni. Erre utal *Hans Fenske* (1980. 344–345) becslése — tudásunk szerint az egyetlen —, amely szerint a 18. század folyamán Magyarországra összesen kb. 350 ezer főnyi német teles telepés vándorolt be: körülbelül felük szervezett formában, másik felük egyénileg. Ebből azonban az a tény még tény marad, hogy a magyar kutatók becslései mögül még közel 100 év után is nagyrészt hiányoznak a megfelelő mélységű és alaposágú részletvizsgálatok.

vándormozgalmakkal részleteiben, konkrét kutatások alapján, nyelvetterületektől és országhatároktól függetlenül az eddigieknél intenzívebben foglalkozzunk. Erre az utolsó két évtized magyar és német lokális kutatásai és a (főként németországi) forráskiadások most már alapot és komoly segítséget nyújthatnak⁹.

3. A vándormozgalmak mérete és irányai

A Magyarországon 1784 és 1787 között végrehajtott népszámlálásokat a Habsburg Birodalom örökös tartományaiban már az 1770-es évektől kezdve több ízben elvégezték (Gürtler 1909, Sekera 1978), így különböző összevetésekre is módunk van (2. táblázat). Ezekből az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a Habsburg Birodalom fejletlenebbnek számító területein — így Galíciában, Erdélyben és a szűkebb értelemben vett Magyarországon — a vándorlások volumene, illetőleg a vándorlási mozgékonyosság lényegesen kisebb, alig több mint fele a fejlettebb nyugati tartományokénak (Csehország, Stájerország, Krajna), egyenlegeik pedig se pozitív, se negatív irányba nem mutatnak nagy kilengéseket.

Nézzük meg a vándormozgalmak adatait közelebbről. Ha részletesebb bontásban, törvényhatósági adatok alapján próbáljuk vizsgálni a magyarországi vándorlási mozgékonytságot — a ki- és bevándorlások összegének össznépszerűséghez viszonyított arányát —, akkor sajátos képet kapunk. A városok mind az átlagosnál nagyobb, a megyék pedig néhány kivétellel jóval átlag alatti¹⁰ vándorlási mozgékonytságot mutatnak. Csak a megyéket nézve (I. térkép) négy átlag feletti vándormozgalommal bíró terület (Erdély, az Alföld keleti pereme, a Felvidék középső része és Horvátország) emelkedik

⁹Bővebb irodalomismertetés helyett legyen szabad itt a *Juhász Antal* (1990, 1997), *Kaposvári Györgyi — Bagi Gábor* (1989) által szerkesztett tanulmánykötetekre, *Gyetvai Péter* (1992) monográfiájára, a különböző "interetnikus", illetve "nemzetiségi néprajzi" konferenciákra, avagy a német településtörténeti kutatás válogatott bibliográfiájára (*Eberl* 1989) hivatkoznunk.

¹⁰Az I. térképen — és ugyanígy az ezt követőkön — a jelenségek területi eltérésének kimutatására az átlagtól való eltérést használtuk fel. A "nagyon magas" az (átlag+szórás)-nál nagyobb, az "átlag feletti" az átlag és az (átlag+szórás) közé eső adatokat jelenti. Az "átlag alatti", illetve a "nagyon alacsony" megjelölés értelemszerűen az átlag és az (átlag-szórás) közé eső adatokat, illetve az (átlag-szórás)-nál kisebb értékeket jelzi egy-egy megyére vonatkozóan.

ki a többi közül, és egy igen kevésbé mozgékony régió, mely a Határőrvidéktől az Erdélyt és Magyarországot elválasztó Bihari hegységig terjed. (Érdemes megjegyezni, hogy utóbbi terület nagyobb része tulajdonképpen csak az előző évtizedekben települt újra, déli megyéi egészen 1718-ig török uralom alatt álltak).

Ha a vándorlás mérlegét — a ki- és bevándorlás összegzéséből adódó vándorlási többletet vagy hiányt — vizsgáljuk meg (II. térkép), akkor annak területi eloszlása teljesen más. Vándorlási többletet találunk a gazdálkodás szempontjából kedvezőbb adottságú földrajzi medencékben (Alföld, Kisalföld egy része, Erdélyi-medence), egyes újonnan települt területeken (Dél-Dunántúl, Bács-Arad-Hunyad-Krassó megyék), illetve Borsodban és Gömörben. (Utóbbi helyeken nem zárható ki a korai ipari fejlődés népességvonzó hatása.) Vándorlási hiány mutatkozik a rossz természeti adottságú területeken (határmenti hegyvidékek, Erdélyi Szigethegység, az árvizes/mocsaras Temes-Torontál megye, illetve Baranya és Szerém — szintén domboshegyes — területein), valamint az osztrák határtól nem túl messze fekvő és legfejlettebb területeknek nevezhető Észak- és Nyugat-Dunántúlon, valamint a Zalától Pozsonyig terjedő nyugati határszélen. Vagyis a magas vándorlási mozgékonyaságú területek közül a Közép-Felvidéket és Horvátországot inkább az elvándorlás, az Alföld peremét a vándorlási nyereség jellemzi, míg Erdély esetében egymással keveredve, sokszor egymás szomszédságában megtalálhatók mind a kibocsátó, mind a befogadó területek.

Érdekes és fontos kérdés az, hogy honnan jönnek a vándorlók. Ha erre vonatkozólag forrásaink némileg szűkszavúnak is mondhatók, azért a belföldiek-külföldiek megállapíthatók közöttük (III. térkép). Eszerint a külföldi eredetűek aránya igen magas a Vastól Árváig, valamint Sáróstól Máramarosig terjedő határszéli megyékben, továbbá Temes-Torontál-Szatmár, illetve Varasd-Szerém megyék vonalában. Ha ezt az eloszlást jobban végig gondoljuk, akkor arra kell következtetnünk, hogy itt valószínűleg nem igazán és nem egyértelműen a külföldiek beözönléséről van szó, hanem inkább viszonylag rövid távú vándorlásokról. A felsorolt megyék ugyanis mind határmentinek számítanak (az összeírások a külön közigazgatási rendszert alkotó Erdélyt, illetve Határőrvidéket külföldnek tekintették), így a határ másik oldalán levő, szomszédos településekről jövő migránsok külföldiként kerültek be nyilvántartásainkba. (Debrecen 1788. évi név szerinti idegenjegyzékei, melyek tömegesen tartalmazzák a szomszédos erdélyi megyékből érkezettek adatait, ezt megerősítik.) Tolna-Baranya — a Schwä-

bische Törkei — viszonylag magasabb külföldi bevándorló arányai esetében más a helyzet, itt valódi hosszú távú vándormozgalomra gyanakodhatunk. Tekintettel arra, hogy a nagy szervezett betelepítéseken — legalábbis ezeken a területeken — már jórészt túl vagyunk, arra kell gondolnunk, hogy főként a német helységekbe tovább folyik a rokonok-ismerősök spontán 'hozzá-vándorlásának' folyamata.

Jóval bizonytalanabbnak tűnnek az elvándorlások irányára végezhető következtetések. Négy jellegzetesség azonban valószínűsíthető:

- a) a határok mentén (Kárpátok, illetve Erdélyi Szigethegység) meglehetősen sok a "külföldre vándorolt", vö. a fent említett rövid távú határmenti vándorlással;
- b) a Pozsony-Vas-Veszprém megyék által határolt háromszögben (vagyis a Kisalföldön) viszonylag számottevő a külföld (véltőleg elsősorban Ausztria és Csehország) felé irányuló elvándorlás;
- c) az Erdélyi-medencében, valamint a Felvidék közepén (Hont, Zólyom, Szepes, Gömör, Abaúj megyék) szinte egyáltalán nincs külföldre vándorlás;
- d) mivel összességében a vándormozgalom egyenlege közel áll a nullához 1786-ban és 1787-ben, ezen belül a városok többsége vándorlási többlettel, a megyéké pedig vándorlási hiánnyal rendelkezik, ebből arra következtethetünk, hogy a migráció fő árama most már nem elsősorban a bevándorlás, hanem az országon belüli népességi különbség-ki-egyenlítődség (ezen belül a falvakból városokba vándorlás) folyamata.

4. A vándorlások típusai

Érdemes külön-külön megvizsgálni a városok és a vidék (a megyék) közötti különbségeket (3. táblázat). A józsefi népszámlálások alapján kirajzolódó vándormozgalmak mérete, illetőleg a vándorlási mozgékonyosság a városokban közel négyszer akkora, mint a megyékben, és egyenlege erősen pozitív. A városokban összeírt férfiak kerekén 7,5 százaléka idegen. Ezzel szemben a megyékben — vagyis a falvakban és mezővárosokban — a vándorlási mozgékonyosság összességében elég alacsony, egyenlege pedig enyhén negatív. Itt az idegen férfiak aránya csak 1,5 százalék körüli és számát tekintve többnyire kisebb a távollevőkénél. Ezen belül a vidék vándormozgalma valamivel több mint 70 százalékban az országon belüli terüle-

tekhez kapcsolódik, míg a városokban az idegenek nagyjából felerészben külföldiek, illetve a távollevők fele külföldre ment.

Egyenként vizsgálva a városokat a fenti kép differenciáltabbá válik. A városok közül 14 igen nagy vándorlási nyereséget mondhat magáénak (Pest, Buda; a Felvidéken Pozsony, Kassa, Lőcse, Besztercebánya; a Délvidéken Temesvár; Erdélyben Marosvásárhely, Kolozsvár, Gyulafehérvár és Nagyszeben; Horvátországban pedig Kőrös, Károlyváros és Zágráb). Ezekben a többnyire fejlett, 10 000 főt meghaladó lakosságú, magyarországi fogalmak szerint nagyvárosnak minősíthető településeken akár a férfilakosság 15–20 százalékát is kiteheti a bevándorlottak/idegenek aránya, a vándorlási nyereség pedig elérheti a 15 százalékot (150 ezreléket) is. Ezzel szemben az 1780-as években négy olyan várostípust¹¹ találunk, ahol a vándorlási mozgékonyág viszonylag alacsony és mérlege többnyire negatív, vagyis a népesség egy része elvándorlóban van:

- a) idetartozik a bányavárosok túlnyomó része (nyilván összefüggésben a hagyományos ércbányászat stagnálásával);
- b) a nyugati határ mentén fekvő törpe méretű, többnyire szőlőtermelésből élő szabad királyi városok;
- c) az Alföld nagy parasztvárosai (Zombor, Szabadka, Szeged, Debrecen);
- d) néhány középkori eredetű, felvidéki kereskedőváros (Zólyom, Bártfa, Kisszeben), melyek főként a Lengyelország felé irányuló, hanyatlóban levő kereskedelem közvetítésében voltak érdekelték.

Vizsgáljuk meg ezek után a vándorlások célja szerinti regionális különbségeket. Természetesen ebből nem mindent tudunk elemezni — a házassági migráció, illetve a kézművesvándorlás csak név szerinti adatok segítségével vizsgálható, ami későbbi kutatások feladatát kell, hogy képezze. Vizsgálható viszont az 1770-es évekbeli lélekösszeírások adatai alapján a szolgálatba állás, valamint a letelepedés kérdése, melyeket a forrás megkérdezett.

A IV. térkép adatai magas arányú szolgálatba állással kapcsolatos vándormozgalmat jeleznek a Felvidék középső és nyugati részén Trencséntől Abaújig (kivéve Árva, Liptó és Túróc megyéket), valamint a Nyugat-Dunántúlon és a Kisalföld megyéiben egy Somogytól Pozsonyon át Esztergom megyéig terjedő karéjban. Ezzel szemben az ország többi területén feltűnően alacsony a szolgálatban lévők száma és aránya. Az eltérés annyira szembe-

¹¹A felsorolt csoportokhoz hasonló vándorlási adatok jellemzik Fiumét is, ezt azonban jelenleg megfelelő ismeretek hiányában nem tudjuk értelmezni.

szökő, hogy — amennyiben nem számbavételi hibáról van szó (ennek azonban területileg sokkal szórtaabb, egyenetlenebb eredményeket kellene mutatnia) — csak arra gyanakodhatunk, hogy két, Magyarországon egyszerre létező, egymástól alapjában eltérő gazdaság- és munkaszervezet-típus alakítja ki a fenti sajátos regionális eloszlást:

- a) a Nyugat-Dunántúl és a Felvidék említett területein többségükben olyan paraszti és földesúri gazdaságok helyezkednek el, amelyek rendszeresen bérmunkaerőt (szolgákat) foglalkoztatnak és ennek természetes ritmusa szerint folyamatosan igénylik a szolgálatba állókat;
- b) az ország többi területén a gazdálkodás a fentiek alapján elsősorban családi/rokon munkaeőre épül, illetőleg a földesúri gazdaságok döntő többsége kevés fizetett alkalmazottat használ (kizárólag robotra alapozódik, illetve egyáltalán nem folytat számottevő mértékű majorsági gazdálkodást).

A fenti eredmény egyúttal óhatatlanul felidézi *John Hajnal* kelet-nyugati házasodási és háztartás-keletkezési elméletét, illetve az ennek kapcsán megjelölt, Közép-Európát keresztül metsző északkeleti—délnyugati irányú határvonalat. Úgy tűnik, hogy ez az eredeti elmélethez képest némileg Kelet felé tolandó, keresztül húzódik a Kárpát-medence társadalmain (*Faragó 1997b*).

A letelepedők fölényét mutató megyék eloszlása ismét sajátos regionalitást tükröz (V. térkép). Az ország öt területén találunk az átlagnál jóval magasabb arányban új letelepedőket:

- a) Dél-Dunántúl (Somogy, Tolna, Baranya megyék);
- b) Délvidék (Bács, Torontál, Csanád megyék);
- c) Dunamente (Pest, Fejér megyék);
- d) Nyugat-Dunántúl és Kisalföld háromszöge;
- e) Bereg, Abaúj, Zemplén megyék.

A felsorolt megyék nagyobb része a 18. század első felében újratelepített terület, illetve egyikük olyan régió, amelyik eleve fokozott mértékben vesz részt a vándormozgalomban (Kisalföld). Arra következtethetünk tehát, hogy a spontán vándormozgalmak elsősorban gazdasági okokból vagy a korábbi telepítések következményeképp jelentkeznek. (Hogy az északkeleti megyék hogyan illeszthetők be ebbe a gondolatmenetbe, az még további kutatásokat igényel — az itteni vándormozgalmak története azonban mind a 18., mind a 19. század vonatkozásában még tartogathat számunkra meglepetéseket.)

Ha a fenti adatokat — a szolgálatba állókat és letelepedőket — nemek szerinti bontásban is megvizsgáljuk (4. táblázat), akkor ismét sajátos mintá-

kat találunk: a szolgálatba állással kapcsolatos vándormozgalmakban résztvevők többsége, közel 60 százaléka férfi, míg a letelepedők között a nemek aránya valamivel kiegyenlítettebbnek nevezhető. Vagyis adataink szerint a spontán vándormozgalmakban a nemek nagyjából azonos mértékben vesznek részt (feltételezhetően a vándorlók jó része családotul érkezik), míg a bér munkást foglalkozató gazdálkodók nagyobb arányban igényelnek férfi szolgát, mint szolgálólányt.

A telepítések kérdésébe ezúttal nem mennénk bele részletesen, mert az a jelenleg rendelkezésünkre álló lehetőségeknél sokkal alaposabb elemzést igényel. Úgy gondoljuk azonban, hogy két részeredményt már érdemes bemutatnunk. Az egyik Bereg megye vándormozgalmaival kapcsolatos (5. táblázat). Mint fentebb már említettük, itt az összeírók mindenkit feljegyeztek, akiket a helyi lakosság idegennek tekintett, vagyis a szervezett és spontán vándormozgalmak hosszabb távú együttes eredményére vonatkozóan egyaránt kapunk információkat. Eszerint az adatokat szolgáltató települések — 103 helység, a megye összes településének kerekén 40 százaléka — körülbelül harmadában semmiféle mozgás nem észlelhető a század folyamán, közel kétharmadban pedig csak szórványos spontán bevándorlás folyt. A települések elenyésző kisebbségében, mindössze 5 százalékaiban figyelhető meg szervezett és csoportos betelepülés. Ami viszont a meglepetés erejével hatott: az összes betelepült családnak nem egészen fele az, amelyik a szervezett települések során érkezett, a spontán mozgalmak keretében bevándorlók száma — akikről a települési mozgalmak tárgyalása során elég keveset szoktunk hallani — valamivel meghaladta a csoportosan betelepítetteket.

Ugyancsak érdekes következtetések vonhatók le a Bereg megyébe történő betelepítések/betelepülések irányából is. A telepések körülbelül 40 százaléka az osztrák és német tartományokból érkezett (szinte mindannyian szervezett, illetve csoportos bevándorlók), többségük, 60 százaléka azonban galíciai eredetű ruszin/ukrán. Érdekes új információ volt ez számunkra, ugyanis történetírásunk többnyire a galíciai zsidó bevándorlókról szokott beszélni (Varga 1992) — melyre vonatkozólag forrásaink nem adnak adatot —, ukrán bevándorlásról azonban nem. A dolog nyitja alighanem abban rejlik, hogy az ukrán/ruszin telepések közel 80 százaléka spontán módon, szórványokban és fokozatosan költözött be azokba a falvakba, ahol őket 1788-ban összeírták.

Másik részletvizsgálatunk a *II. József* alatti betelepítésekkel kapcsolatos (6. táblázat). Az irodalom a 'kalapos király' alatti betelepítettek összes számát csak 30 ezer fő körülire teszi, saját számításaink szerint azonban az 1784–1788 közötti telepítések során lezajlott vándormozgalmak körülbelül három-négyszer annyi embert, kereken 100–130 ezer főt mozgattak meg. A szervezett formában külföldről érkezők kimutatható száma kb. 60 ezer fő, az ugyanígy végrehajtott belső áttelepítések körülbelül 20–25 ezer embert mozgathattak meg, míg a spontán módon vándorló egyének és családok területileg és időben rendszertelenül szóródó, leginkább bizonytalan mennyisége összesen 16–45 ezer fő közöttire becsülhető¹².

5. A vándorlók demográfiai jellemzői

A vándorlók nemek szerinti megoszlása a jelentős férfitöbbletre vonatkozó közhiedelmekkel ellentétben viszonylag kiegyensúlyozott volt. A józsefi népszámlálás közismerten férficentrikus adatainál erre vonatkozóan jóval pontosabb információkat szolgáltató 1777–1778. évi lélekösszeírások¹³ szerint a vándorlásokban részt vevő nők aránya összességében 46,5 százalék (4. táblázat), és megyénként is többségében 40–50 százalék között mozgott. Ugyancsak e forrás szerint a megyékben letelepülő idegenek 39 százaléka 15 év alatti, vagyis a telepések családjukkal és gyermekeikkel együtt érkeznek. (Ez a többnyire egyedülálló és nem házas állapotú szolgálatot vállalókra természetesen nem jellemző.)

Az elsősorban városokról fennmaradt, név szerinti idegenjegyzékek vizsgálata (Faragó 1997a) ugyanakkor azt mutatja, hogy a külföldről érkezők jelentős része az 1780-as évek végén fiatal felnőtt férfi, aki ekkor már nem feltétlenül az állandó letelepedés szándékával érkezik. Foglalkozási adataik tekintetében határozottan különböznek a szervezett települések főként parasztokból álló népességétől (Kollega 1993, Nagy Kálozi 1943). Számottevő részük vándorló kézműveslegény – Magyarország a 18. század folyamán ismét bekapcsolódott a kézművesvándorlás közép-európai, főként a német nyelvterületet átfogó, Strassburgtól Rigáig terjedő univerzumába.

¹²Számításaink Czoernig 1855–1857, Eberl 1989, Isbert 1930, Kaposvári–Bagi 1989, Kardhordó 1926, Nagy Kálozi 1943, Sirácky 1966, Weidlein 1937. és Zorn 1989. alapján készültek.

¹³Az összeírás történetére vonatkozóan ld. Fügedi 1966.

Bár összefoglaló, országos jellegű forrásunk a vándorlók felekezet és etnikum szerinti összetételére vonatkozóan nincs, ismereteink alapján bizonyosra vehető, hogy az 1780-as évek migrációjának e téren is határozott karaktere volt, csakúgy, mint az azt megelőző évtizedekben. A szervezett telepítésekben résztvevők, illetve a spontán módon bevándorolt kézművesek között igen számottevő volt a németek és osztrákok aránya (*Heckenast* 1994), míg a rendszertelenül, a felsőbb hatóságok tudta nélkül külföldről egyénileg, illetve kisebb rokoni csoportokban beszivárgó paraszt-telepesek többsége ruszin, román, szerb, horvát etnikumú lehetett. A belső, ugyancsak többnyire egyénileg áttelepülő népesség zöme ezzel szemben magyar, szlovák, esetenként ruszin (Erdélyben román), bár arra is találunk példát, hogy a szervezeten betelepített németek egy része spontán módon továbbvándorol (*Bonomi* 1940).

6. Összefoglaló

Vizsgálatunk tanulságait röviden az alábbiakban összegezhetjük. Először is ahhoz, hogy a bemutatott makroadatokból kikövetkeztetett arányokat, tendenciákat ténylegesen értelmezhesük, számos mikroelemzésre van szükségünk a vándorlók demográfiai jellemzőivel, származási helyével, társadalmi-foglalkozási szerkezetével kapcsolatban. Személy szerint jelenleg az 1780-as évek végének idegen-jegyzékei alapján néhány magyarországi nagyváros (Pozsony, Buda, Kassa, Győr, Debrecen, Nagyvárad), valamint Bihar, Győr és Abaúj megyék külföldi eredetű bevándorlóit, illetve Csehország, Morvaország, a grazi kerület és Bécs magyarországi eredetű 'idegenjeit' dolgozzuk fel, de szükség lesz még további olyan elemzésekre is, mint amilyet *Kollega Tarsoly István* (1993) végzett 5000, az 1784–86. év folyamán betelepített német család adatán. Különösen fontos lenne, hogy ne csak a német telepesekről kapjunk pontosabb, gazdagabb adatokat, hanem a többi etnokulturális csoportról is, illetőleg az eddigieknél több információnk legyen a települési mozgalmakban résztvevők demográfiai és társadalmi jellemzőiről. A korábban készített vizsgálatok ugyanis túlzottan a létszámokra, valamint a települési és vándormozgalmakban résztvevők etnikai és felekezeti összetételére koncentráltak, ami nem minden esetben segíti igazán értelmezni-magyarázni e mozgalmak tényleges kiváltó okait és megvalósulásuk sajátosságait.

Összességében úgy tűnik, hogy többet kellene foglalkoznunk a 17. század végétől kezdődő és egészen a 18. század végéig (néhol a 19. század elejéig) tartó újratelepülési mozgalmakkal. Már eddigi adatainkból valószínűsíthető ugyanis két tény: egyrészt az, hogy az eddig alig figyelembe vett spontán települési mozgalmak mérete közel ugyanakkora lehetett, mint a szervezett telepítéseké, másrészt a telepéseknek sem etnikai, sem felekezeti összetétele nem teljesen azonos azzal, mint amit a korábbi településtörténeti irodalom akarva-akaratlan sugallt. Az előző évtizedek vizsgálatai ugyanis a szervezett telepítésekben nagyobb súlyt kapó németek és délszlávok, illetőleg a római katolikusok szerepét túlhangsúlyozták, ezzel szemben a többségében nem szervezett formában vándorló ruszin és román vándormozgalmakat figyelmen kívül hagyták. Ugyancsak a mai napig nagyjából feltáratlanok az ország belső népességmozgásai: a sűrűbben lakott területek magyar és szlovák népességeleslegének áttelepülése a lakatlanná vált, illetve kedvezőbb gazdasági lehetőségeket nyújtó területekre.

Fontos lenne a vándormozgalmak regionális sajátosságainak alaposabb elemzése is. Egyértelműen úgy tűnik ugyanis, hogy a városok, a nyugati határszél, a kárpáti peremvidékek, a belső medencék (alföldek), valamint az újratelepült déli területek más-más vándorlási mintákkal írhatók le mind demográfiai, mind etnokulturális, mind felekezeti tekintetben, és jellemzőik az idő múlásával összefüggésben is változnak.

A 18. századi regionális vándormozgalmak feltételezhető irányait térképen ábrázolva (VI. térkép) nagy vonalakban az alábbi főbb mozgási irányokat és típusokat valószínűsíthetjük a Kárpát-medencében:

- a) kétirányú határmenti vándorlás (a nyugati határszélen Ausztria, Morvaország, a Szerémségben és Baranyában pedig a Határőrvidék és Horvátország irányába);
- b) kelet felől kiinduló lépcsőzetes vándormozgalom (Galícia → Keleti Kárpátok → Alföld) elsősorban a ruszinok és kisebb mértékben a zsidók körében;
- c) a hegy- és dombvidékekről a kedvezőbb gazdasági adottságokkal rendelkező medencékbe történő folyamatos áttelepülés;
- d) növekvő, a falvakból a városokba irányuló vándorlás;
- e) részben párhuzamosan a szervezett telepítésekkel, részben azokat követően kitapinthatók a külföldiek 'hozzávándorlási' mozgalmi (ez adataink szerint az 1780-as években a németek Tolnába és Arad megyébe, illetőleg a románok Krassó és Arad megyébe történő

vándorlásán figyelhető meg, de nyilván más időszakokban, illetve más területeken is előfordult);

- f) égtájak szerint a 18. század végén — de valószínűleg az ezt megelőző időszakokban is — két nagy vándorlási irány mutatható ki: egy északról délre, illetőleg egy keletről nyugatra irányuló.

Külön érdekesség az, hogy a korábban szervezett formában megtelepített területek nem mindig azonosak a 18. század végén magas vándormozgalmat felmutatókkal. Az 1780-as években például a Délvidék egy része kifejezetten alacsony vándorlási intenzitású, illetőleg negatív vándorlási egyenlegű területként jelenik meg — vagyis feltehető, hogy az újratelepedés egyszerű nagy mozgását egy időre viszonylagos mozdulatlanság követi.

Végezetül, tekintettel arra, hogy a történésznek nem biztos, hogy kötelességszerűen el kell szakadnia saját korától, feltehetjük azt a kérdést, hogy nincs-e véletlenül valamilyen, a szűkebb szakmai eredményeken túlmenő jelentősége a 18. századi vándorlási vizsgálatoknak? Aligha kétséges, hogy erre igennel kell felelnünk. A vándormozgalmakkal kapcsolatban — mint annyi minden más történeti kérdés esetében — manapság ugyanis még számos mítosz, számos téves adat él és forog közkezen. Ezek közül nem kevésnek manapság politikai jelentősége is van, így a közvélemény, a politikusok és a "szakma" ismereteinek "rendbetétele" sürgető kötelessége a vándorlás-történet kutatóinak. Be kell vallanunk ugyanakkor, hogy a 18–19. századi vándormozgalmak vizsgálatára vonatkozóan — különös tekintettel az újratelepítésekre — komoly munka az elmúlt 40 évben nem igazán folyt¹⁴. Nem tisztáztuk, hogyan alakult ki a történeti Magyarország, illetőleg a Kárpát-medence sok tekintetben máig érvényes etnokulturális képe a 18. század folyamán — pedig ekkor alakult ki, nem kizárólag és talán nem is elsősorban a középkorban. Ugyancsak nem elemeztük ki, hogy a 'bevándorló', az 'idegen', az 'öslakó' fogalmak mit jelentettek az egykorú társa-

¹⁴Hosszú ideig nemkívánatosnak minősült maga a településtörténet mint kutatási irányzat, a művelőinek számottevő részét kitevő német származású kutatókat pedig 1946–47 folyamán kitelepítették. A körülbelül egy-másfél évtizede fellendülésnek induló kutatás elsősorban néprajzi, agrártörténeti szempontokra, illetőleg az etnikai összetétel kérdésére összpontosít, demográfiai szempontokra kevésbé érzékeny. Ld. erre nézve a néprajzi nemzetiségkutató konferenciákat, a miskolci interetnikus kapcsolatokkal foglalkozó rendezvényeket (*Kunt—Szabadfalvy—Viga* 1984, *Katona—Viga* 1996), valamint a Duna-Tisza köze migrációs folyamataival foglalkozó konferenciákat Szegeden (*Juhász* 1990, 1997).

dalom számára, és hogyan értelmezi azokat ma a tudomány, illetve a közvélemény. Jellemző mulasztásainkra, hogy a 18. századi bevándorlásokra vonatkozó, a történeti Magyarország felbomlásának időszakában a trianoni béketárgyalásokra készült, *Kovács Alajos* által kidolgozott és 1919-ben közreadott, körülbelül 1 milliónyi bevándorlóra vonatkozó becslés — amit *Dávid Zoltán* 40 évvel ezelőtt némileg átdolgozott — tulajdonképpen még ma is "él", mert nincs helyette jobb. Ezt az adatot 80 év óta nem tudjuk sem cáfolni, sem bizonyítani, mivel az ehhez szükséges részletkutatások nem történtek meg, holott biztos, hogy e becslés kellő pontosságát a rendelkezésre álló idő rövidsége, a légkör zaklatottsága nem segítette. A modern társadalom- és történettudományi kutatások esetében ilyesmi — tudniillik, hogy egy lényeges kérdéssel kapcsolatos hipotézis cáfolat vagy további alátámasztás nélkül évtizedeken keresztül változatlanul, háborítatlanul fennmarad — más szakterületeken szinte elképzelhetetlen. Sajnos manapság a vándormozgalmak történetével még mindig inkább politika- és eszmétörténészek, mint demográfusok foglalkoznak. Utóbbiak szinte kizárólag a közigazgatás számára napi problémákat okozó menekültek, legális és illegális vendégmunkások kérdését vizsgálják. Nem utolsósorban ennek a szűken prakticista hozzáállásnak a következménye, hogy az utóbbi években ismét zavartalanul virágzik a nemzeti sérelmeket felhánytorgató és a nacionalista érzelmek megújulását alátámasztó, az első világháborút követő békekötésekkel kapcsolatos pro- és kontra magyar, román, szlovák és szerb lektűr-irodalom. Félő azonban, hogy ez nem a vándormozgalmak, a telepítések (és tágabb értelemben a Kárpát-medence népesség- és társadalomtörténete) mélyebb megértésének irányába visz, és nem segíti, hanem inkább nehezíti a célszerű és megalapozott vándorlási, kisebbségi és regionális politikát, valamint az emberi jogokat érintő döntések meghozatalát, és hozzájárul az antidemokratikus, kirekesztő, idegengyűlölő gondolkodás, valamint a 19. századi típusú bezárkózó nemzetállami eszmerendszer fennmaradásához, esetenként újraerősödéséhez.

BIBLIOGRÁFIA

1. *Ajtay József* 1905 A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt. 2. kiad. Budapest, Singer és Wolfner. 63 p.
2. *Barsy Gyula* 1938 "Magyarország népessége a honfoglalás óta." In: Magyar Statisztikai Szemle (16) 4 sz. pp. 343—358.
3. *Bonomi, Eugen* 1940 "Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes." In: Südostforschungen (5) Klny.
4. *Czoernig, Carl* 1855—1857 Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie. Wien, Bd. 1—3.
5. *Dávid Géza* 1997 "Magyarország népessége a 16—17. században." In: *Kovacsics József* (szerk.) Magyarország történeti demográfiája (896—1995). Millecentenáriumi előadások. Bp., KSH pp. 141—171.
6. *Dávid Zoltán* 1957 "Az 1715—20. évi összeírás." In: *Kovacsics József* (szerk.) A történeti statisztika forrásai. Bp, Közgazdasági és Jogi Kiadó. pp. 145—199.
7. *Eberl, Immo* (bearb.) 1989 Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Sigmaringen, Jan Thorbecke. 328 p.
8. *Faragó Tamás* 1997a Vándormozgalmak a Kárpát-medence északkeleti részén az 1780-as években. Eperjes, (Kézirat).
9. *Faragó Tamás* 1997b Different household formation systems in one country at the end of the eighteenth century: variations on John Hajnal's thesis. (Paper presented for the XXIII. General Population Conference, Beijing, China, 11-17. October, 1997.)
10. *Fenske, Hans* 1980 "International Migration: Germany in the Eighteenth Century." In: Central European History (13) pp. 332—347.
11. *Fügedi Erik* 1996 "A XVIII. századi lélekösszeírások története" In: Demográfia (9) pp. 366—380.
12. *Gürtler, Alfred* 1909 Die Volkszählungen Maria Theresias und Josef II. 1753—1790. Innsbruck, Verlag Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung. 152 p.
13. *Gyetvai Péter* 1992 A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I—III. Kalocsa, 3 kötet.
14. *Heckenast Gusztáv* 1994 "Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században." In: Századok (128) 1 sz. pp. 91—101.
15. *Isbert, Otto A.* 1930 "Geschichtliche Untersuchungen über das südwestliche ungarische Mittelgebirge und seine Bauernsiedlungen." In: Ungarische Jahrbücher (10) pp. 230—281, 387—425.
16. *Juhász Antal* (szerk.) 1990 Migráció és település a Duna-Tisza között. Szeged, Szegedi ny. 145 p.
17. *Juhász Antal* (szerk.) 1997 Migráció és település a Duna-Tisza között 2. Szeged, JATE Néprajzi Tanszéke. 212 p. (Táj és népi kultúra 1.)
18. *Kaposvári Gyöngyi — Bagi Gábor* (szerk.) 1989 Jubileumi tudományos ülés a jászkunságiak bácskai kitelepülésének 200. évfordulóján (Kisújszállás, 1986. április 19—20). Szolnok, Damjanich Múzeum. 233 p.
19. *Kardhordó Károly* 1926 "Néhány adat a Szatmár-vidéki asszimilációhoz." In: Magyar Kisebbség (5) pp. 261—267, 298—302.

20. *Katona Judit — Viga Gyula* 1996 Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 376. p.
21. *Kollega Tarsoly István* 1993 "Német bevándorlók II. József korában." In: Történeti Demográfiai Füzetek (12) pp. 33—55.
22. *Kovács Alajos* 1919 Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte után. Budapest, 23 p.
23. *Kunt Ernő — Szabadfalvi József — Viga Gyula* (szerk.) 1984—1985 Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc, Herman Ottó Múzeum 1—2. kötet.
24. *Nagy Kálozi Balázs* 1943 Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában. Budapest, Sylvester ny. 157 p. (Település- és népiségtörténeti értekezések 8.)
25. *Schödl, Günter* 1992 "Die Deutschen in Ungarn." In: Bade, Klaus J. (Hg.) Deutsche im Ausland — Fremde in Deutschland: Migration in Geschichte und Gegenwart. 2. Aufl. München, Beck. pp. 70-84.
26. *Sekera, Václav* (comp.) 1978 Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754—1918. Praha, Český Statistický Úřad. Vol. 1—2.
27. *Sirácky, Ján* 1966 Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Bratislava, Slovenskej Akadémie Vied. 297 p.
28. *Thirring Gusztáv* 1937 "Az első soproni népszámlálás." In: Soproni Szemle (1) 1 sz. pp. 1—13.
29. *Thirring Gusztáv* 1938 Magyarország népessége II. József korában. Bp, MTA. 192 p.
30. *Thirring Gusztáv* 1939 Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány. Sopron, Sopron sz. kir. város. 356 p.
31. *Varga László* 1992 "Zsidó bevándorlás Magyarországon." In: Századok (126) 1 sz. pp. 59—79.
32. *Weidlein János* 1937 A tolnamegyei német telepítések. Szekszárd, Tolna vármegye közönsége. 73 p.
33. *Zorn Antal* 1989 "Német betelepülések a mai Bács-Kiskun megye területére a 18. és 19. században." In: Bács-Kiskun Megye Múltjából (10) pp. 325—390.

Függelék

*A történeti Magyarország tanulmányban használt régió- és városnevek
mai elnevezése*

Present names of regions and towns used in the paper on historical Hungary

Magyar hivatalos név 1920-ig	Mai hivatalos, illetve használt név	Mai fekvés
---------------------------------	--	------------

Régiók

Bács	Bačka	Jugoszlávia
Délvidék	Vojvodina	Jugoszlávia
Erdély	Transilvania	Románia
Felvidék	Slovensko	Szlovákia
Gömör	Gemer	Szlovákia
Szepes	Špis	Szlovákia
Szerém	Srijem	Horvátország

Városok

Bártfa	Bardejov	Szlovákia
Besztercebánya	Banska Bystrica	Szlovákia
Fiume	Rijeka	Horvátország
Gyulafehérvár	Alba Iulia	Románia
Károlyváros	Karlovac	Horvátország
Kassa	Košice	Szlovákia
Kisszeben	Sabinov	Szlovákia
Kolozsvár	Cluj-Napoca	Románia
Koros	Križevci	Horvátország
Lőcse	Levoča	Szlovákia
Marosvásárhely	Tirgu Mureş	Románia
Nagyszében	Sibiu	Románia
Nagyvárad	Oradea	Románia
Pozsony	Bratislava	Szlovákia
Szabadka	Šubotica	Jugoszlávia
Temesvár	Timișoara	Románia
Zágráb	Zagreb	Horvátország
Zólyom	Zvoleň	Szlovákia
Zombor	Sombor	Jugoszlávia

1. *Beclések a 18. századi betelepülések nagyságára*
Estimations regarding the numbers of immigrants settled
during the 18th century

Szerző	Év	Betelepülők száma millió főben
Ajtay József ^a	1905	3,50
Kovács Alajos ^a	1919	3,86 ^b
Barsy Gyula ^a	1938	2,50—3,00
Dávid Zoltán	1957	0,90—1,00

^aAcsády Ignác 1720. évi túl alacsony népességszáma alapján.

^bLeszármazottakkal együtt.

2. *Vándorlási mozgékonyág és vándorlási egyenleg*
a Habsburg birodalom egyes tartományaiban
Migrational mobility and migration balance
in some provinces of the Habsburg Empire

Tartomány	Távollevők	Jelenlevő idegenek	A vándormozgalom	
			nagysága	egyenlege
(1000 férfira számítva)				
Csehország	51,7	41,4	93,1	-10,3
Stájerország	65,9	70,6	136,5	+ 4,7
Krajna	62,8	44,1	106,9	-18,7
Galfícia	26,6	29,1	55,7	+ 2,5
Magyarország ^a	34,1	35,0	69,1	+ 0,9
Erdély	31,8	28,0	59,8	- 3,7

^aHorvátországgal együtt.

Források: Gürtler 1909, Sekera 1978, Thirring 1938.

3. Város és vidék vándormozgalmának főbb jellemzői
a Magyar Királyságban (1786–1787)

*Main characteristics of migrations of towns and the countryside
in the Hungarian Kingdom (1786–1787)*

Vándormozgalom jellemzői	Magyarország és Horvátország		Ebből	
	1786	1787 ^a	megyék	városok

(1000 főre számítva)

Jelenlevő idegenek	34,1	15,6	12,0	74,7
Távollevők	35,0	17,4	16,7	28,0
Vándorlási mozgékonyság	69,2	32,9	28,7	102,7
A vándorlás egyenlege	+0,9	-1,8	-4,7	+46,7

A belföld aránya (a vándorlók százalékában)

A jelenlevő idegenek	86,1	67,6	72,0	56,3
A távollevők	83,6	68,4	70,3	49,7

A nők aránya a jelenlevő külföldiek között (százalék)^b

	15,6	14,4	13,6	15,6
--	------	------	------	------

^aAz idegenek fogalmát az összeírási utasítás a tíz évnél rövidebb ideje itt-tartózkodókra szűkítette le.

^bA jelenlevő magyarországi eredetű, valamint a távollevő helybeli illetőségű nőket nem írták össze.

Forrás: *Thirring* 1938.

4. *A vándorlók megoszlása nemek és vándorlási célok szerint
a magyarországi megyékben, az 1770-es évek végén*
*Distribution of migrants by sex and by the destination of migrating
in the counties of Hungary, at the late 1770s years*

Vándorlási cél	Férfi	Nő	(százalék)	
			Összesen	
Letelepülni óhajt	37,3	48,8	42,7	
Szolgálatba áll	62,7	51,2	57,3	
Összesen	100,0	100,0	100,0	
Letelepülni óhajt	46,7	53,3	100,0	
Szolgálatba áll	58,5	41,5	100,0	
Összesen	53,5	46,5	100,0	
N	21 201	18 458	39 629	

Források: Országos Levéltár, Kancelláriai Levéltár, Conscriptio Animarum 1777, 1778, 1782.

5. *Bereg megye 18. századi vándormozgalmainak tükröződése
az idegenek jegyzékében (1788)*
*Migration movements of county Bereg during the 18th century
as mirrored in the list of foreigners*

Família származása	A településen					
	nincs nyoma bevándorlásnak	szórványos bevándorlás ^a	csoportos telepítés ^b	összesen	ebből	
					1775–1787 között	1775 előtti
háztartásfő						
Német Birodalom ^c	—	21	67	88	4	90
Ausztria-Csehország	—	8	90	98	4	86
Galícia	—	196	57	253	25	229
Egyéb ország	—	1	3	4	1	4
Összesen	—	226	217	443	34	409
Települések száma	34	63	6	103		

^a1–12 bevándorló.

^b20-nál több, általában nagyjából azonos időben települt familia.

^cSziléziával együtt.

Forrás: Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Dept. conscriptionale.

6. Telepítések II. József uralkodásának időszakában (Becslés)
 Settlements during the period of the reign of Joseph II (Estimation)

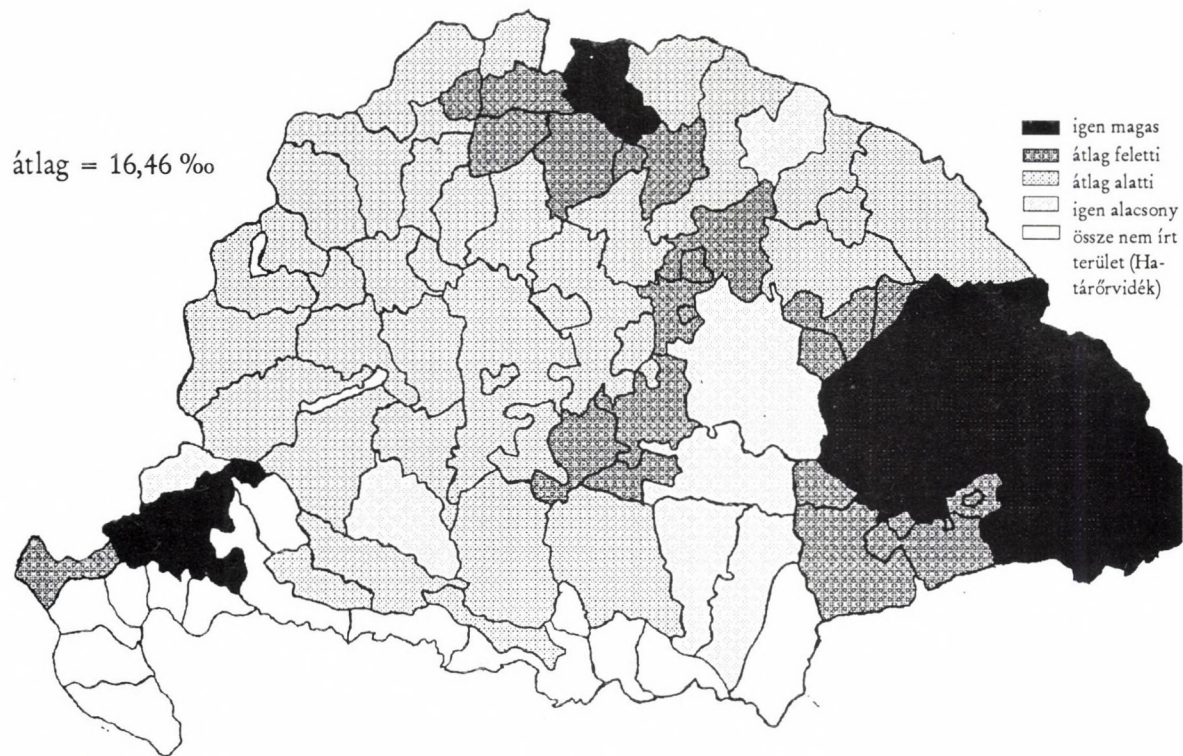
Telepítő szerv	Telepesek származási területe	Időszak	Telepesek száma		Megjegyzés
			família	ezer fő ^a	
Kamara	Német Birodalom ^b	1784—1787	6 500	29	Délvidékre
Kamara	Német Birodalom ^b	1784—1787	1 800	8	egyéb kamarai birtokokra
Magánföldesurak	Német Birodalom ^b	1780—1788	2 000—3 000	9—14	
Kamara	Szerbia	1788—1789	...	11	Szerém, Arad megyékbe
Magánföldesurak	szlovák hegyvidék	1780—1789	1 500—2 000	7—9	Délvidékre
Kamara és magánföldesurak	alföldi magyarok	1780—1788	3 500—4 000	14—18	Délvidékre és Dunántúlra
Szervezett áttelepülés összesen			17 000—20 000	78—89	
Spontán hozzátelepülés ^c			3 500—10 000	16—45	
Mindösszesen		1780—1789	20 500—30 000	94—134	

^aA német és magyar betelepülők átlagos háztartásnagysága alapján (ez 4,5 fő/háztartás — *Czoernig* 1857. III. és *Nagy Kálozi* 1943. szerint).

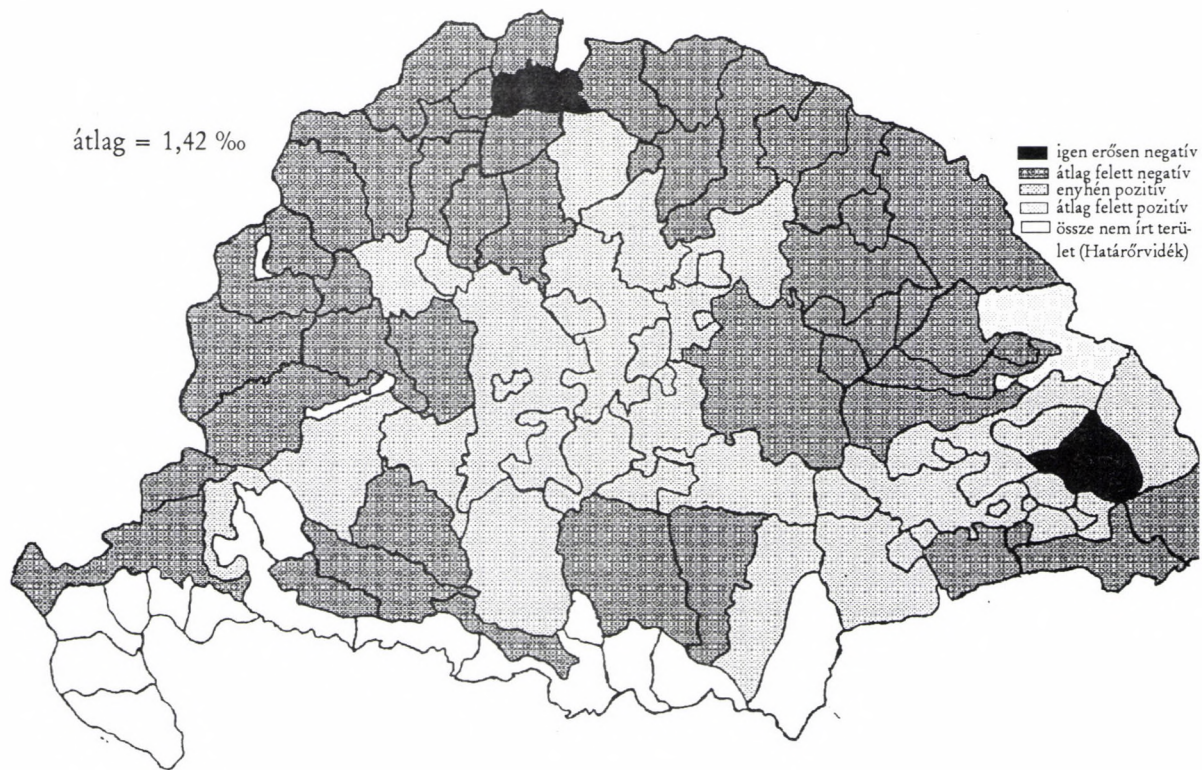
^bAz 1786. október végéig bevándorlási céllal útlevelet kapott birodalmi német familiák száma 9011 (*Czoernig* 1857. III. 67.).

^cBecslésünk óvatos, mert a spontán hozzátelepülés mértéke nem ritkán elérte a szervezett bevándorlás nagyságát (*Weidlein* 1937, *Zorn* 1989).

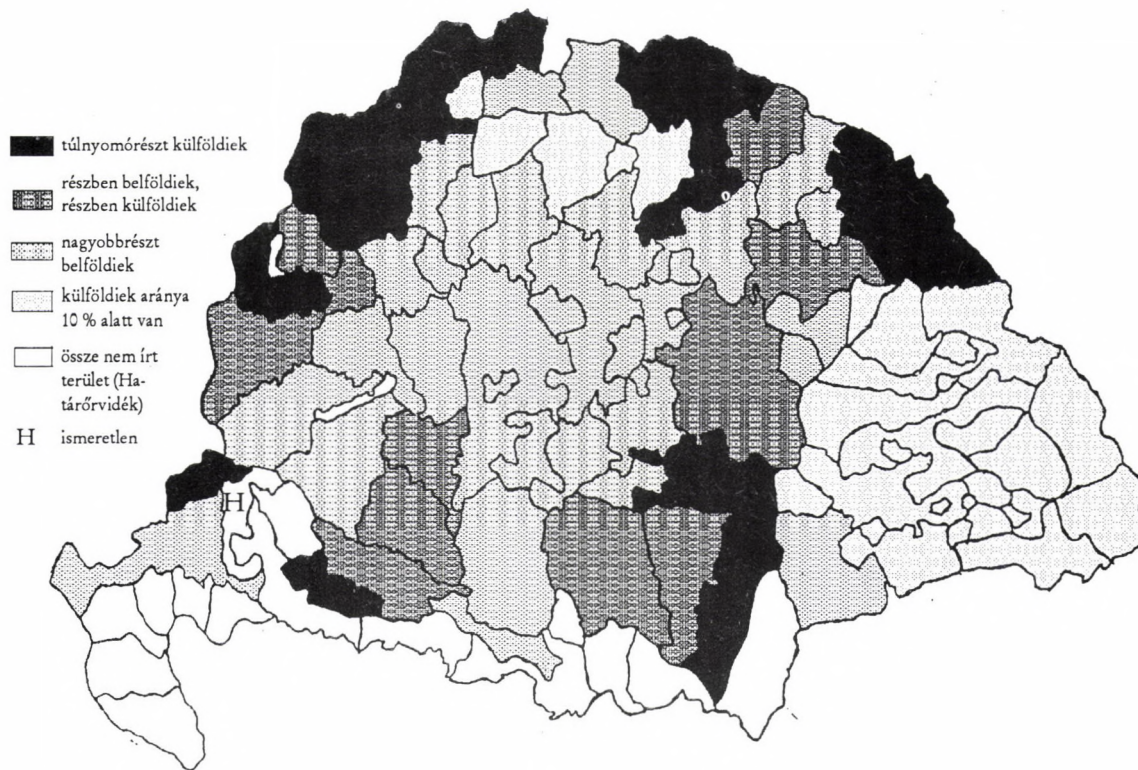
Forrás: szerző számításai.

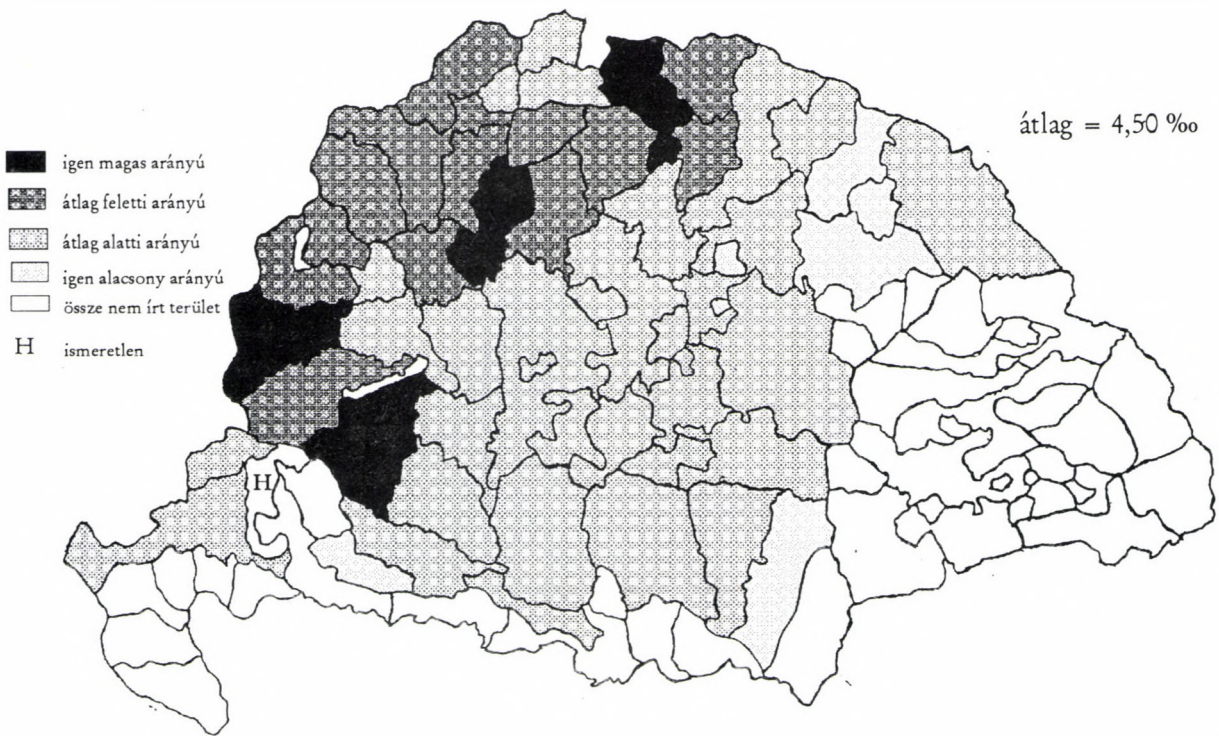
I. Vándorlási mozgékonyság Magyarország megyéiben
Crude migration rate in counties of Hungary

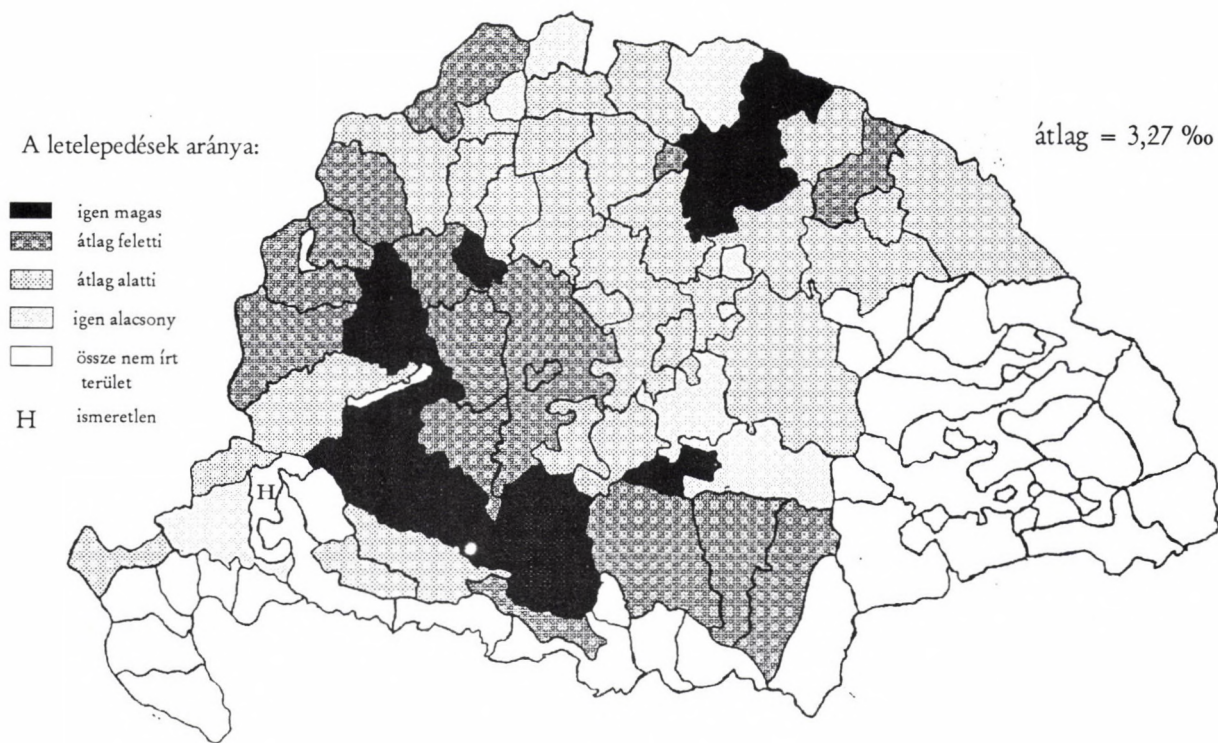
II. Vándorlási egyenleg Magyarország megyéiben
Net flow of migration in counties of Hungary

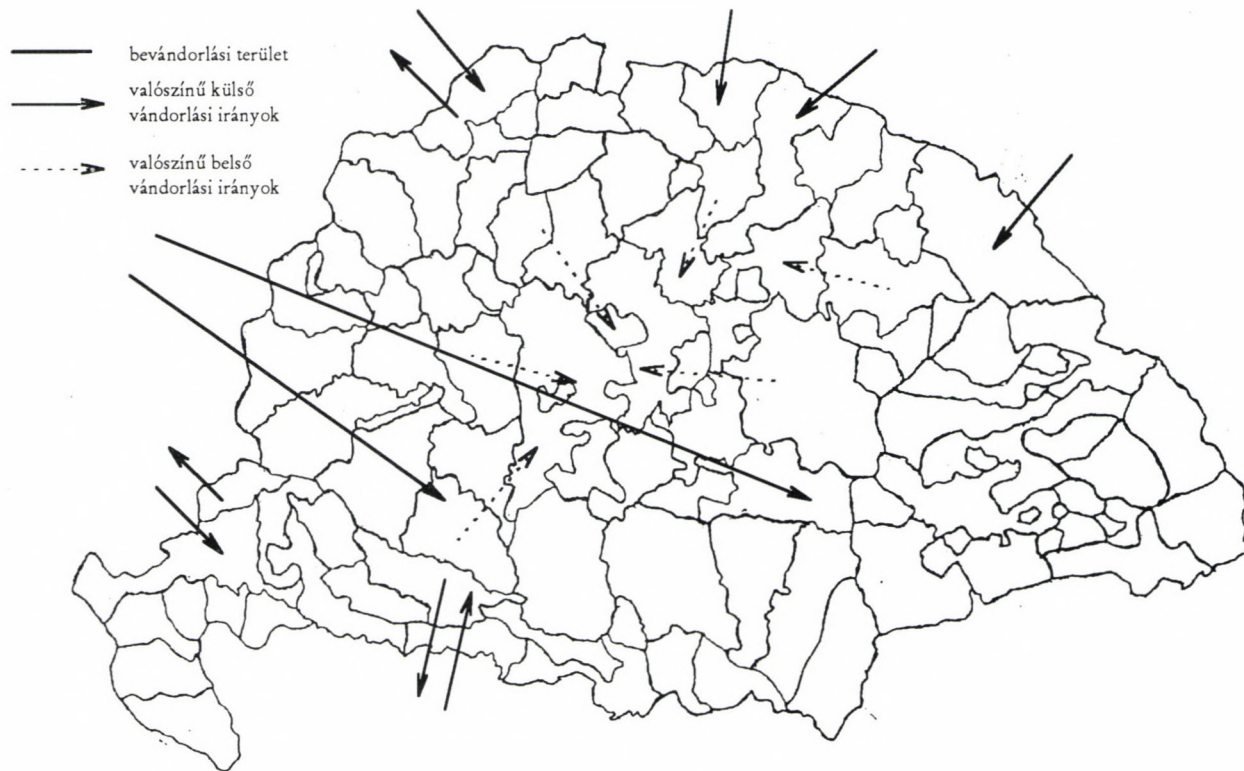
III. A belföldi és külföldi származású bevándorlók területi arányai Magyarország megyéiben
 Regional rates of immigrants of home and foreign origin in counties of Hungary

IV. A szolgálatba állók összlakossághoz viszonyított aránya Magyarország megyéiben 1778 körül
 Ratio of persons entering into service as compared to the total population in counties of Hungary around 1778

V. A letelepedők összlakossághoz viszonyított aránya Magyarország megyéiben 1778 körül
 Ratio of settlers as compared to the total population in counties of Hungary around 1778

VI. Magyarország feltételezhető vándorlási mozgalmi és irányjai az 1780-as évek végén
Presumable migration movements and their directions in Hungary at the late 1780s years

Tárgyszavak:

Történeti demográfia

Vándorlás

THE PAST REACHING THE PRESENT

(Migrations in Hungary during the last third of the 18th century)

Summary

The present ethnic picture of the Carpathian Basin took shape decisively in the course of migrations during the 18th century as the consequence of those. However, on the basis of the official conscriptions of the years 1777–87 also numerous other demographic characteristics of those migration movements can be proved. During that period considerable internal migration can be seen and both the individual regions and ethnocultural groups may be characterized by peculiar migration patterns. Definite differences can be established also between the migrations of cities and of the countryside. In order to understand better the populations movements of the eighteenth century the case studies — more and deeper than earlier — would be needed, first of all on migration history conducted by a demographer's view — as the significance of the problem has been effective up today.

AZ ERŐSZAKOS BŰNCSELEKMÉNYEK ELKÖVETÉSE MIATT ELÍTÉLT FÉRFIAK

KLINGER ANDRÁS — VAVRÓ ISTVÁN

A bűncselekmények számának elmúlt másfél évtizedben bekövetkezett nagymértékű mennyiségi növekedése fokozta a közvélemény e jelenséggel kapcsolatos érzékenységét. Az a körülmény pedig, hogy a növekedés az időszak utolsó harmadában különösen erőteljes volt, ugyanakkor a felderítési arány mérséklődése következtében az eljárás alá vont személyek száma a cselekményekénél kisebb mértékben emelkedett, hátrányosan érintette a jogalkalmazó szervek iránt megnyilvánuló társadalmi bizalmat. A társadalmi értékítélet mérése, változásának érzékelése, a társadalmi attitűd megbízható jelzése rendkívül bonyolult feladat. Helyesebbnek látszik ezért a jelenség és az értékítélet viszonyának elemzése helyett a jelenség elemzésére korlátozódni, ezzel is elősegítve a megalapozott értékítéletek kialakítását.

A bűnözés mennyiségi növekedése — mint ez közismert — együtt járt szerkezetének jelentős átalakulásával. Ennek meghatározó vonása, hogy a vagyon elleni bűncselekmények 1980 előtti időszakban mért 60% körüli aránya 80% körüli arányra emelkedett, és e szinten minden valószínűség szerint stabilizálódik is. Mindezekből azonban az is következik, hogy a bűnözés mennyiségi növekedése alapvetően a vagyon elleni bűncselekmények számának emelkedésére vezethető vissza.

A felderítési arány mérséklődése, valamint a halmazati bűnelkövetés gyakoribbá válása következtében a bűnelkövetők száma nem emelkedett ugyan hasonló mértékben, de a 10 000 lakosra jutó gyakorisági mutató értéke az utóbbi néhány évben így is lényegesen magasabb volt, mint a megelőző évtizedekben. Csak az arányok érzékeltetésére jelezzük, hogy a mutatószám 1990 óta 10 000 lakosra számítva mindvégig 115 felett volt, míg a korábbi években mindig 90 alatt maradt. Ismert az is, hogy a vagyon elleni bűncselekmények körében a halmazati bűnelkövetés relatív gyakorisága magasabb a más cselekményeknél mért arányoknál — ez a másik ok, amivel magyaráz-

ható az elkövetők számának a cselekményekétől elmaradó mértékű növekedése.

A közvéleményt azonban a bűnözés mennyiségi növekedésénél talán nagyobb mértékben nyugtalanítja az erőszakos bűnözés — vélt vagy tényleges — gyakoribbá válása. Fel kell hívnunk ugyanis a figyelmet arra a körülményre, hogy a tömegtájékoztatóban az erőszakos bűnözés felülreprezentált, ezért fennáll annak veszélye, hogy a társadalom a tényleges mennyiségi növekedéstől és a valóságos arányoktól eltérő képzeteket alakít ki. A cselekménykategória társadalomra való vitán felüli veszélyessége éppen ezért különösen indokoltá teszi elkövetőinek vizsgálatát.

Az erőszakos bűnözés alapvetően kriminológiai fogalom, és a megjelölés a cselekmény megvalósítási módjára utal. Ez a kategória főként azért különbözik a Büntető Törvénykönyvben használt kategorizálás rendjétől, mert az ún. erőszakos bűncselekmények tényállásai a Büntető Törvénykönyv különböző fejezeteiben találhatók. A hivatalos statisztikai szolgálat rendszerei közül az erőszakos bűncselekmények körét "erőszakos és garázda jellegű" cselekmények megjelöléssel az egységes rendőrségi és ügyészségi statisztikai rendszer is ismeri és alkalmazza. Az ide sorolt bűncselekmények azonban a gyakorlatban nem minden évben fordulnak elő olyan számban, hogy statisztikailag releváns következtetések levonására megfelelő alapul szolgáljanak. Vizsgálódásunkat ezért a leggyakrabban előforduló, illetőleg a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetése miatt jogerősen elítéltekre korlátoztuk. Ezek a cselekmények:

- szándékos emberölés,
- emberölés kísérlete,
- erős felindulásban elkövetett emberölés,
- halált okozó testi sértés,
- életveszélyt okozó testi sértés,
- szándékos súlyos testi sértés,
- erőszakos közöszlés,
- szemérem elleni erőszak,
- természet elleni erőszakos fajtalanság,
- hivatalos személy elleni erőszak,
- garázdaság,
- rablás.

Az elemzés a jogerősen elítéltek adatain alapul és nem az ismertté vált elkövetőkén, aminek az az oka, hogy a minősítés a jogerős bírósági ítélet után

már nem változhat, míg a büntetőeljárás korábbi szakaszaiban ennek lehetősége nem kizárt. Kétségtelen tény, hogy az elkövetők adatain alapuló elemzés alkalmasabb a bűnözés alakulásának pontosabb időbeli követésére. A büntetőeljárás során a minősítés megváltozása, az esetleges megszüntető határozat, vagy felmentő ítélet azonban az elsődleges adatokhoz képest változást eredményezhet. Ennek kizárása érdekében tartottuk helyesnek az elemzést a jogerős ítéletekre alapítani.

Tekintettel arra, hogy bizonyos bűncselekmények miatt évente viszonylag kisszámú elkövetőt ítélnék el, az elítéltek adatait az 1991–1996 közötti időszakra vonatkozóan összevonva értékeltük.

E megoldás kétségtelen hátránya, hogy gyakorisági mutatók nem számíthatók a szokásos módon, mert a büntetőeljárás időtartamának cselekményektől és területi megoszlástól függő különbözősége nem teszi lehetővé, hogy az elkövetők adatait egy meghatározott év népességének adataihoz viszonyítsuk, a jogerős elítélés évének figyelembevételével pedig az idősoroknál félrevezető eredményt adna.

A gyakorisági mutatót is ezért oly módon számítottuk, hogy a megfigyelt időszakra vonatkozó átlagos népességszámot és annak vizsgált jellemzők szerinti megoszlását vettük alapul, és a megoszlást, valamint a 100 000 főre jutó gyakoriságot is ezzel a módszerrel számítottuk. Tisztában vagyunk természetesen azzal, hogy a magyar korstruktúra ismert jellegzetességei, így különösen az egyes évjáratokba tartozók számának viszonylag rövid időn belül történő megváltozása felvethet elvi problémákat a számítás módját illetően. Úgy gondoltuk azonban, hogy az átlagértékekkel történő számítás ezeknek az ingadozásoknak a torzító hatását még akkor is semlegesíti, ha esetleg a változás mértéke nem kiegyenlített, trendje nem egységes. Az elemezni kívánt sokaság ugyanis szintén mutat bizonyos szóródásokat, és az általuk elkövetett bűncselekmények időbeni eloszlása ugyancsak nem egyenletes. Mindezek alapján a hipotézis lényege az volt, hogy az átlagértékekkel történő számítások inkább csökkentik, mintsem növelik a megfigyelni kívánt jelenség jellegéből, kis esetszámából és a relatív gyakoriság esetenként jelentős ingadozásából adódó szóródást.

Az elítéltek száma és megoszlása

A vizsgált időszakban, 1991–1996 között közbiztonsági eljárásban 458 473 személyt ítélnék el jogerősen. Közöttük 43 729 (9,54%) fiatalok, 414 744

(90,46%) felnőttkorú volt. A férfiak átlagos aránya az elítéltek között 91,21%. Az arányok a fiatalokéknál és a felnőttekéknél különbözőek, az előbbieknél 93,60% (40 932 fő), az utóbbiaknál 90,95% (377 224 fő).

Az előzőekben felsorolt erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt 65 623 főt ítéltek el, ez az elítéltek 14,31%-a. Az átlagtól természetesen eltérő értékeket kapunk, ha az arányokat a fiatalokéknál és a felnőttekéknél, illetőleg a férfiaknál és a nőknél elkülönítve vizsgáljuk. Az erőszakos bűncselekmények miatt elítéltek aránya (százalékban) a következőképpen alakult:

Az elítélt	Fiatalkorúak	Felnőttek	Összesen
Férfi	18,70	13,75	14,23
Nő	18,38	14,93	15,17
Összesen	18,68	13,85	14,31

Az adatokból látható, hogy egyrészt az átlagértéket alapvetően a férfiaknál mért arányok határozzák meg, másrészt, hogy — mint ez közismert — az erőszakos bűncselekmények miatt elítéltek aránya a fiatalokéknál magasabb, mint a felnőttekéknél. Az eltérés oka a bűnözés szerkezeti különbségének következménye, és elsősorban a közlekedési bűncselekmények elkövetése miatt elítéltek felnőttek aránya okozza. (A közlekedési bűncselekmények miatt elítéltek átlagos aránya a fiatalokéknál 10% alatt, a felnőttekéknél 20% felett van.) Ez nem változtat természetesen azon a tényen, hogy bizonyos bűncselekmények elkövetői között a fiatalabb évfajratba tartozók aránya esetenként feltűnően magas.

A jelzett arányokat vizsgálva elgondolkoztató azonban, hogy egyrészt a fiatalokéknál és a nőknél mért arányban nincs lényeges eltérés, másrészt, hogy az átlagot tekintve a nőknél a felnőttekéknél mért értékek miatt magasabb arány tapasztalható, mint a férfiaknál. Az eltérés oka itt is a bűnözés szerkezetének különbsége, éspedig a közlekedési bűncselekmények elkövetésének eltérő aránya. A közlekedési bűncselekmények miatt elítéltek döntő többsége ugyanis felnőttkorú férfi, arányuk különösen magas az e kategória több mint 4/5-ét kitevő ittas járművezetés alapesete miatt elítéltek között.

A bűnözés személyi oldalára vonatkozó adatokat általában az elítéltek teljes körére szokták számítani. Ez a jogalkalmazás szempontjából mindenképpen helyes módszer, tekintettel azonban a férfiak és a nők bűnözési gyakoriságának, és ennek következtében elkövetők és elítéltek közötti arányá-

nak rendkívül nagy különbségére, szükségesnek látszott a nemek szerinti elkülönítés. Miután az elítéltek több mint 4/5-e férfi, és az erőszakos bűncselekmények elkövetői feltételezések szerint elsősorban a férfiak közül kerülnek ki, célszerűnek látszott a vizsgálatot az erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt elítélt férfiakra vonatkozóan elvégezni, kizárva ezzel a hasonló bűncselekmények miatt elítélt nők adatainak esetleges torzító hatását, különös tekintettel a férfiak és a nők bűnözésének közismert szerkezeti különbségeire.

A továbbiakban az 1991–1996 közötti időszakban jogerősen elítélt fiatalkorú és felnőttkorú férfiak fontosabb adatait vizsgáljuk. A büntetőjogi szabályozás eltérései miatt a fiatalkorúak és a felnőttek adatait általában elkülönítve szokták elemezni. A demográfiai, társadalmi jellemzők vizsgálata szempontjából azonban célszerűnek látszik a párhuzamos, a bűncselekmények szerinti, a korstruktúra vizsgálatánál pedig az összevont elemzés.

A bűnözés szerkezete

Mint azt már az előzőekben jeleztük, az erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt elítélt férfiak száma a megfigyelt időszak során jelentősen emelkedett. Az emelkedés nem valamennyi bűncselekmény körében következett be, és bár a tendencia általános, nyilvánvaló, hogy azt elsősorban a leggyakoribb bűncselekmények számának változása befolyásolta. Az elítéltek elkövetett bűncselekmények szerinti megoszlását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az elítéltek döntő többségét három bűncselekmény elkövetői alkotják. Ezek a következők:

1. Garázdaság	36,75%
2. Súlyos testi sértés	36,69%
3. Rablás	12,52%

A fiatalkori és a felnőttkori bűnözés ismert szerkezeti különbségeiből adódik, hogy az arányok bizonyos mértékig eltérnek.

Garázdaság:

Fiatalkorúaknál	39,08%
Felnőttkorúaknál	36,40%

Súlyos testi sértés esetében már lényegesebb a különbség:

Fiatalkorúak	21,50%
Felnőttkorúak	38,93%

Rablás:

Fiatalkorúak	29,68%
Felnőttkorúak	9,99%

A fiatalkorúak magas aránya jelzi, hogy a rablás erősen korszpecifikus jelenség. Az életkor vizsgálatánál ezért áttekintettük az erőszakos bűncselekmények miatt elítéltek kormegoszlását oly módon, hogy az elítéltek teljes körét összevontuk. Az egyéb ismérveknél erre azért nem volt módunk, mert az adatgyűjtés kérdőíve — éppen az életkori sajátosságokra figyelemmel — a demográfiai, társadalmi ismérveket eltérő kérdésekkel és válaszadási lehetőséggel igyekszik tisztázni.

Az elítéltek életkora

Az elítéltek kor szerinti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy az erőszakos bűncselekmények elkövetőinek kormegoszlása nemcsak a teljes népességétől vagy a büntetőjogilag vétőképes korú népesség megoszlásától, hanem az elítéltek teljes körére számított eloszlástól is különbözik. A korszpecifikus mutatók számításától — mint ezt már a bevezetésben jeleztük — el kellett tekintenünk.

Az életkor szerinti megoszlást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az erőszakos bűncselekmények elkövetői között a fiatalabb évjáratba tartozók aránya magasabb, az idősebb korosztályokba tartozóké azonban — az előzetes feltételezésektől eltérően — nem alacsonyabb, mint az elítéltek között általában. Ezt már az összehasonlító adatoknál is tapasztaltuk, azt látva, hogy az erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt elítéltek 12,87%-a volt fiatalkorú és 7,40%-a 50 évesnél idősebb, míg az egyéb bűncselekmények elkövetőinél ezek az arányok: 9,28%, illetőleg 5,61%. A fiatalkorúak aránya természetesen önmagában még nem lenne eléggé meggyőző adat, az elítéltek teljes körére vonatkozó számítások azonban egyértelműen bizonyítják a fiatalabb évjáratba tartozók dominanciáját. Meg kell azonban jegyezni, hogy az erőszakos bűncselekmények sem képeznek az életkor tekintetében homogén sokaságot, mert az egyes bűncselekmények elítélteinek kormegoszlása jelentős eltéréseket mutat. Az arányok érzékeltetése céljából közöljük a 25 évesnél fiatalabb és az 50 évesnél idősebb elítéltek százalékos arányát, bűncselekmények szerint:

Bűncselekmények	A 25 év alattiak	Az 50 éves és idősebbek
	aránya az elítéltek százalékában	
Emberölés	28,82	16,25
Súlyos testi sértés	35,03	11,12
Erőszakos közöszülés	50,57	3,82
Szemérem elleni erőszak	38,51	9,91
Természet elleni erőszakos fajtalanság	65,33	3,63
Garázdaság	51,28	4,41
Rablás	69,17	0,97

Az arányokból egyértelműen kitűnik, hogy a rablás kifejezetten korspecifikus bűncselekmény. (Hasonló jelenség a jogerősen elítélt nőknél is megfigyelhető volt.)

A fiatal korosztályok arányát tekintve a rablást az erőszakos nemi bűncselekmények követik, e tekintetben külön figyelmet érdemel a természet elleni erőszakos fajtalanságnál kimutatható eloszlás. Ez nagy valószínűséggel az e korcsoportba tartozók személyiségzavarával, szexuális és társadalmi problémáik együttes előfordulásával magyarázható. Az erőszakos közöszülés és a szemérem elleni erőszak elítélteinek kormegoszlásánál kimutatható arányeltérés feltételezhetően a készítéshez kapcsolódó biológiai képességek különbözőségének a következménye. Az emberölés elkövetőinek kormegoszlása viszonylag a legkiegyenlítettebb, és arra utal, hogy akár a konfliktushelyzetek ilyen megoldása, akár az egyéb elkövetéshez vezető motívációk gyakorisága az érettebb korhoz kötődik.

Az erőszakos bűnözés korspecifikus jellegét, ugyanakkor az egyes bűncselekmények elkövetőinek adataiban e téren fennálló különbségeket a gyakorisági mutatók is jól tükrözik. Ezekből megállapítható, hogy az elítéltek 100 000 azonos korú lakosra jutó számát jelző gyakorisági mutató alapján képzett index eltérései rendkívül jelentősek. Az átlaghoz viszonyított eltérés mértéke az emberölésnél viszonylag kiegyenlítettebb eloszlásra utal, mint más bűncselekményeknél. A teljes sokaságra számított gyakorisági mutató index pl. a 18 éveseknél a legmagasabb (248), a 20 éveseknél már csökken (225), majd a tendencia erősen csökkenő ütemet mutat. (Lásd még I. számú grafikont.)

Az emberölésnél ugyanakkor az index értéke 30 éves korig emelkedik, ekkor 161, majd lényegesen kisebb ütemben csökken, ami egyértelműen bizonyítja a viszonylag kiegyenlítettebb kormegoszlást (lásd a II. grafikont).

Más bűncselekményeknél ugyanakkor a korszpecifikus jelleg sokkal szembe-tűnőbb. Ebből a szempontból a legszélsőségesebb példát a rablásnál figyelhetjük meg (lásd III. számú grafikon), ahol a gyakorisági mutató értéke 14 éves korban rendkívül magas (365). Ez 20 éves korra már csökken (250), 25 éves korban pedig kevesebb mint fele (162) a 18. életévre vonatkozó indexnek. Ezt követően szinte zuhanásszerű a csökkenés. Hasonlóan meredek csökkenés csupán a természet elleni erőszakos fajtalanságnál figyelhető meg (IV. számú grafikon), ami a viszonylag csekély esetszám ellenére is figyelemre méltó rendencia. A gyakorisági számítások megerősítették az erőszakos közösülés, illetőleg a szemérem elleni erőszak miatt elítéltek korstruktúrájának megoszlási viszonyszámokkal kimutatható különbségeit (V. és VI. számú grafikon). A kormegoszlás jellegzetességei a súlyos testi sértésnél (VII. számú grafikon), a hivatalos személy elleni erőszaknál (VIII. számú grafikon) és a garázdaságnál (IX. számú grafikon) is egyértelműen kimutathatók.

Családi állapot

A társadalomtudományi kutatások tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a deviáns magatartást tanúsítók között a rendezetlennek tekintett családi helyzetűek aránya magasabb, mint a népességen belül általában. Ez még akkor sem érdektelen, ha tudjuk, hogy a hagyományos értelemben vett házasságok társadalmi szerepe visszaszorulni látszik. Természetes, hogy a deviáns magatartások közül a legsúlyosabbnak tekintett és talán az egyik leggyakoribb forma — a bűnözés — esetén e jelenség vizsgálata különös figyelmet érdemel, és fokozottan így van ez az erőszakos bűncselekmények elkövetői esetében.

A családi állapot, illetőleg a családi helyzet vizsgálatára a bírósági statisztikában a fiatalok és a felnőtt elítélteknél eltérő kategóriákat alkalmaznak. Ez nyilvánvalóan összefüggésben áll az életkori tényezőkkel. A fiataloknál a vizsgált kategóriák annak tisztázását kívánják elősegíteni, hogy az elítélt szülői háztartásban élt-e vagy sem. A megfigyelt időszakban a fiatalok elítéltek 60,33%-a élt mindkét szülő közös háztartásában. (Az erőszakos bűncselekmények elkövetőinek 63,00%-a, az egyéb bűncselekmények miatt elítélteknek 59,71%-a.) Ez némiképp ellentétben állni látszik a feltételezésekkel. Hasonló módon kedvezőbb a helyzet az átlagosnál a csak egyik szülő háztartásában, illetőleg a szülői háztartáson kívül élők arányát tekintve is. Ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a családi nevelés szerepe nem

feltétlenül a beilleszkedést segítő hatásban nyilvánul meg. Közismert, hogy vannak kifejezetten bűnöző életmódot folytató családok, ahol a büntetőjogi normaszegés elfogadott és hagyományos viselkedésnek számít. Nyilvánvaló, hogy ezekben a családokban a gyermek(ek) már egészen korai életkorban, mintegy természetes magatartásként ismeri(k) meg a büntetőjogi normaszegést. Vonatkozik ez elsősorban a hagyományos, vagyon elleni bűnözésre, de természetesen az italozó, garázda életmódra is. Meg kell még jegyezni, a kriminálstatisztika adatai azt bizonyítják, hogy a családi környezet, a családi állapot jelentősége a férfiaknál és a nőknél különböző. Ezt a feltételezést alátámasztani látszanak azok a kriminálstatisztikai adatok, melyek szerint az elítélt nőknél a rendezetlen családi helyzetűek aránya magasabb, mint a férfiaknál.

Az arányokat bűncselekmények szerint vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a szülői háztartáson kívül élők aránya különösen magas a természet elleni fajtalanságnál (28,75%), az emberölésnél (26,09%), az erős felindulásban elkövetett emberölésnél (25,00%), valamint a rablásnál (18,00%). A természet elleni erőszakos fajtalanságnál megfigyelt arány nyilvánvalóan az életkornál már említett tényezőkkel magyarázható. Az arányok egyébként arra is utalnak, hogy — még egyes kategóriákat kis esetszámuk miatt figyelmen kívül hagyva is — megállapítható az összefüggés a családi környezet és a büntetőjogi normaszegés gyakorisága, illetőleg súlyossága között.

A felnőttkorú elítéltek között a nőtlenek aránya volt a legmagasabb, ami nyilvánvaló összefüggésben áll az életkor szerinti megoszlással, az erőszakos cselekmények korszpecifikus jellegével. A már hivatkozott tényezők szerepét bizonyítja, hogy a nőtlenek aránya a legmagasabb értékeket a következő bűncselekményeknél mutatta (százalékban):

Természet elleni erőszakos fajtalanság	74,40
Rablás	70,45
Erőszakos közöszülés	55,67
Garázdaság	51,59

A házas családi állapotúak aránya a legmagasabb volt azoknál a cselekményeknél, amelyek döntő mértékben érzelmi, indulati motivációjúak: erős felindulásban elkövetett emberölés (47,06%), hivatalos személy elleni erőszak (42,40%).

Az elítéltek családi állapotára vonatkozó, előzőekben közölt adatokat megerősítik a gyakorisági mutatók alapján képzett indexek is. Az erőszakos bűncselekmények miatt elítélt férfiak teljes körére számítva magas mutatót

két kategóriában, a nőtleneknél és az elváltaknál találunk. Az előbbi nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll az előzőekben már tárgyalt kormegoszlással, míg az utóbbi mutató a családi állapot és a bűnözési gyakoriság közötti sokszor vizsgált összefüggést megerősítő adat. Az egyes bűncselekmények elkövetőit vizsgálva valamennyi bűncselekménynél megfigyelhető az elváltak magas gyakorisági mutatója. Ez alól csupán két cselekmény, a természet elleni erőszakos fajtalanság és a rablás képez kivételt, ahol a nőtleneknél mért magas érték (a természet elleni fajtalanságnál az index értéke 312, a rablásnál 296) a már többször érintett ténnyel, a rendkívül szélsőséges kormegoszlással magyarázható. Valamennyi kategóriában megfigyelhető az elváltak és a házas családi állapotúak gyakorisági mutatójának rendkívül nagy különbsége. Példaként felhozhatunk néhány bűncselekményt a teljes megfigyelt sokaságra számított mutató (házasok 57, elváltak 319) mellett. Ezeknél a gyakorisági mutató indexe az átlagos gyakoriság százalékában a következőképpen alakult:

Bűncselekmények	Házas	Elvált
	családi állapotúak	
Emberölés	54	484
Súlyos testi sértés	64	385
Erőszakos közöszülés	44	328
Szemérem elleni erőszak	57	395
Hivatalos személy elleni erőszak	67	279
Garázdaság	55	264

A családi állapotról vonatkozó adatokat a X–XVIII. számú grafikonok tartalmazzák.

Az iskolai végzettség

A kriminológiai és a kriminálstatistikai kutatások tapasztalatait összefoglalva, leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az iskolai végzettség és a bűnözési gyakoriság fordítottan arányos.

A fiatalok elítéltek adatait vizsgálva megállapítható, hogy a végzettség szerinti megoszlásban az erőszakos bűncselekményeket elkövetők és az elítéltek teljes köre között számottevő különbség nincs. Ez arra utal, hogy az iskolai végzettség jelentősége a büntetőjogi normák általános elfogadásával

vagy elutasításával szorosabb kapcsolatban áll, mint a bűnözés különböző formáival.

Az erőszakos bűncselekmények miatt elítéltek között 52 fő írástudatlan volt, ez valamivel kevesebb, mint az erőszakos bűncselekmények miatt elítéltek 1%-a. A hasonló korú népességhez viszonyítva azonban mindenképpen elgondolkoztató, hogy csupán az elítéltek 2/3-a végezte el a nyolc általánost, és e tekintetben az erőszakos bűncselekményt elkövetők és az elítéltek egyéb kategóriái között számottevő különbség nincs. Mint ismeretes, a hasonló korú népességen belül a nyolc általánost végzetek aránya ennél sokkal magasabb. Megállapítható az adatokból az is, hogy az átlagosnál kedvezőlebb az elítéltek iskolai végzettsége a rablást elkövetőknél, ahol a nyolc általánost végzetek aránya nem éri el az 50%-ot. (Hasonló jelenség egyébként a leányoknál is megfigyelhető volt.)

A felnőttkorú elítéltek iskolai végzettség szerinti megoszlása ugyancsak különbözik a hasonló korú népességétől. Az erőszakos bűncselekmény miatt elítéltek közül 957 fő (1,85%) írástudatlan volt, míg a felsőfokú képzettségűek vagy ilyen intézmény bizonyos osztályszámát elvégeztek száma 635 fő (1,22%) volt. A jelentősebb számú bűncselekmények elkövetői közül itt is utalni kell a rablásra, ahol az elkövetők 3,05%-a írástudatlan volt. Hasonlóan magas arányok figyelhetők meg az életveszélyt, halált okozó testi sértésnél (3,50%). Megfigyelhetők voltak ennél magasabb arányok is, a kis esetszám miatt azonban ezekből az adatokból különösebb következtetés nem vonható le.

Az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat ugyancsak vizsgáltuk a gyakorisági mutatók alapján. A kapott eredmények megerősítik mind a korábbi feltételezéseket, mind más kutatások anyagait. Az átlaghoz viszonyított index értéke az írástudatlanoknál a legmagasabb és az iskolai végzettség emelkedésével csökken. Az erőszakos bűncselekmények miatt elítélt férfiak teljes körére számított átlagot az írástudatlanok mutatójának indexe csaknem kétszeresen múlja felül. Rendkívül magas az írástudatlanok átlaghoz viszonyított mutatójának értéke az emberölésnél (352), az erőszakos közöszlésnél (314), valamint a rablásnál (275). Ez utóbbi kategóriában figyelhető meg ugyanakkor a közép- és felsőfokú végzettségűek legalacsonyabb indexe (33, illetőleg 1), ami ismét ráirányítja a figyelmet e cselekmény sajátos kriminológiai, kriminalisztikai jellegzetességeire. (Az iskolai végzettség szerinti megoszlást a XIX–XXVII. számú grafikonok tartalmazzák.)

Az elítéltek előélete

Az elítéltek teljes körére vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a fiatalok közül átlagosan minden ötödik, a felnőttkorúak közül csaknem minden második (44,63%) volt már büntetve. A megfigyelt időszakban a fiatalok között a büntetett előéletűek átlagos aránya 19,28% volt. Nem állapítható meg lényeges különbség az erőszakos bűncselekmények elkövetői (20,01%) és az egyéb bűncselekmények miatt elítéltek (19,11%) között. Az egyes bűncselekménykategóriákat vizsgálva azonban már lényeges eltérés mutatható ki. A legmagasabb volt az arány a természet elleni erőszakos fajtalanság esetében (41,25%), ami még akkor is feltűnően magas, ha az elítéltek száma viszonylag kevés (80 fő). A jelentősebb számban elkövetett bűncselekmények közül a büntetett előéletűek aránya a súlyos testi sértésnél az átlaggal csaknem megegyező (19,68%); ennél lényegesen magasabb az életveszélyt, halált okozó testi sértésnél (24,39%); meglepő módon, de alacsonyabb a garázdaságnál (14,14%); és már szinte természetes, hogy átlag feletti a rablásnál (26,01%). A hivatalos személy elleni erőszaknál mért (32,29%) figyelemre méltó ugyan, de az elítéltek száma nem éri el a 100-at, ezért az adatok értéke korlátozott. A felnőttkorúaknál még inkább kidomborodik az életmód és az előélet kapcsolata. A büntetett előéletűek aránya a legmagasabb volt:

Rablás	69,29%
Természet elleni erőszakos fajtalanság	66,67%
Erőszakos közöszlés	62,40%

A rablás miatt elítéltek adatai, demográfiai-társadalmi jellemzői azt bizonyítják, hogy e bűncselekménykategória különös figyelmet érdemel. Az e kategóriába tartozó elítéltek ugyanis érzékelhetően két alapvető értéket nem tisztelnek, az egyik a tulajdonhoz fűződő, a másik a személyiségi jog. A rablás miatt elítéltek személyi társadalomra veszélyességét és következetesen bűnöző életmódját jól bizonyítja, hogy közöttük a különös visszaesők aránya 16,04%, a többszörös visszaesőké 26,42%. Az összehasonlítás kedvéért közöljük, hogy az erőszakos bűncselekmények miatt elítélt férfiak teljes körére számítva a különös visszaesők aránya 4,18%, a többszörös visszaesőké 11,27%.

Az alkoholfogyasztás

Az erőszakos bűncselekmények elkövetésénél az általános társadalmi feltételezés szerint jelentős szerepe van az alkoholfogyasztásnak. A kérdés vizsgálatánál azonban szükséges hangsúlyozni, hogy mind a szakmai ismeretek, mind az általános tapasztalat arra utal, hogy ez a kapcsolat nemcsak az elkövetők, hanem a sértettek oldalán is fennáll. Egyes kriminológiai vizsgálatok tapasztalatai megerősítik azt a feltételezést, hogy az erőszakos bűncselekmények sértettjei között az alkoholos állapotban lévők, vagy alkoholisták, esetleg italozó életmódot folytatók aránya esetenként (területenként és időszakonként) elérheti, sőt meg is haladhatja az elkövetői oldalon mért arányokat. Jelen vizsgálatunkban azonban a sértetti oldal adatait nem elemeztük, mert a bírósági statisztika hagyományos rendszerében a sértettek vonatkozó adatok nem szerepelnek.

Az alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható bűncselekmények arányát a felnőttkorúaknál és a fiataloknál külön-külön vizsgáltuk. Ennek okai azonban nyilvánvalóvá válnak, ha rámutatunk bűnözési szerkezetük különbségeire, melynek legjelentősebb eltérése a közlekedési bűncselekmények elkövetése miatt elítéltek arányában mutatható ki.

A fiatalok elítélteknél 13,0%-ban volt összefüggésbe hozható a bűncselekmény elkövetése alkoholfogyasztással. Ez átlagérték, mely a teljes elítéltek körre vonatkozik. Ezen belül a vizsgált erőszakos bűncselekményeknél az arány 27,4%, míg az egyéb bűncselekményeknél 9,6% volt. Ha az egyéb bűncselekmények körét tovább bontjuk, akkor azt látjuk, hogy a közlekedési bűncselekményeknél az arány 53,1%, melyből az ittas járművezetés alapeseténél értelemszerűen 100%-os arányt adó elítéltek körét levonva az egyéb közlekedési bűncselekményeknél 12,9%-os arányt kapunk. Az összes egyéb, tehát nem erőszakos és nem közlekedési bűncselekményeknél az alkoholfogyasztással összefüggő arány 6,2% volt, amiből az állapítható meg, hogy a fiatalok bűnözésben az alkoholfogyasztásnak még túlzott jelentősége nincs, illetőleg amennyi jelentősége van, az az erőszakos bűncselekményeknél jelentkezik.

A felnőttkori bűnözést vizsgálva az alkoholfogyasztás átlagos aránya 39,1%, tehát mintegy háromszorosa a fiataloknál mért aránynak. Az eltérés csak részben magyarázható a közlekedési bűncselekmények magasabb arányával. Az erőszakos bűncselekményeknél ugyanis a fiataloknál mért értéknél lényegesen magasabb arányt: 47,4%-os értéket figyelhetünk meg.

Az egyéb bűncselekményeknél ugyancsak mintegy négyszeres arány tapasztalható: 37,8%. Itt elsősorban a közlekedési bűncselekmények dominanciája érvényesül, az ittas járművezetés szükségszerűen 100%-os aránya és magas relatív gyakorisága mellett az egyéb közlekedési bűncselekmények miatt elítélt felnőttek között is átlagosan minden ötödik személy (19,8%) cselekménye volt összefüggésbe hozható alkoholfogyasztással. Az alkoholos arány a fennmaradó egyéb, tehát nem közlekedési és nem erőszakos bűncselekmények esetében is mintegy kétszerese (11,7%) a fiatalkorúaknál mért értéknek.

Az egyes bűncselekményeket vizsgálva elsősorban a jelentősebb számú cselekményt szükséges figyelembe venni, hiszen néhány kategóriában a fiatalkorú elítéltek száma olyan alacsony, hogy megfelelő összehasonlításra nem ad alapot.

Az alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható cselekmények aránya a befejezett emberöléseknél a fiatalkorúak esetében 46,4%, a felnőttek esetében 69,8% volt. Ez az érzelmi, indulati motivációjú konfliktuscselekmények magas arányát valószínűsíti. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy az emberölés kísérlete esetén az arányok ugyancsak viszonylag magasak:

fiatalkorúak	38,7%
felnőttek	69,3%

Az erős felindulásban elkövetett emberöléseknél a felnőttek esetében 62,8%-ot mértünk, a fiatalkorúaknál az összesen 4 elítéltekből 1 esetben, ami statisztikailag nem releváns. Az életveszélyt (halált) okozó testi sértésekénél az arányok:

fiatalkorúak	50,6%
felnőttek	71,8%

Az erőszakos közömbösítéseknél a fiatalkorúak esetében 30,8, a felnőttek esetében 48,4%-ot mérhetünk. Rendkívül nagy a különbség a szemérem elleni erőszak és a természet elleni erőszakos fajtalanítás esetében, ahol a fiatalkorúaknál sem elhanyagolható az elítéltek száma. A szemérem elleni erőszaknál az arány:

fiatalkorúak	9,0%
felnőttek	36,1%

Még nagyobb a különbség a természet elleni erőszakos fajtalanításnál:

fiatalkorúak	1,2%
felnőttek	20,2%

Az adatok alapján nem adható magyarázat arra, hogy az eltérés oka az e téren ténylegesen fennálló különbség, vagy az ok az ismertté válás eltérő arányaiban keresendő.

A hivatalos személy elleni erőszak és a garázdaság miatt elítélt fiatalok között átlagosan minden harmadik elítélt cselekménye függött össze alkoholfogyasztással, míg a felnőtteknél valamivel 50% fölötti arányt mérhetünk. Lényeges a különbség a rablásnál, ahol a fiataloknál mért arány 19,5%, a felnőtteknél 40,6% volt. Ez annál inkább is figyelemre méltó, mert a megfigyelt időszakban a rablás miatt elítéltek 30,5%-a volt fiatalok.

A jogkövetkezmények

Az erőszakos bűncselekmények és elkövetők fokozott társadalomra veszélyessége tükröződik a jogkövetkezményekben is. A magyar bírói gyakorlatban az utóbbi másfél évtizedben mindinkább teret nyert az ún. differenciált ítélkezésre való törekvés. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a bíróságok a büntetési nemek, illetőleg intézkedések minél szélesebb skáláját igyekeztek alkalmazni, és ez többek között a végrehajtandó szabadságvesztés arányának csökkenését eredményezte. Ezzel egyidőben mind gyakoribb lett az önállóan alkalmazott mellékbüntetés, intézkedés, amely elsősorban a próbárabocsátást jelenti.

Az erőszakos bűncselekmények és elkövetőik társadalomra veszélyességét jól tükrözik az alkalmazott jogkövetkezmények arányai. Ezekből megállapítható, hogy a fiatalok elítéltek közül átlagosan minden tizediket ítelték végrehajtandó szabadságvesztésre. Az erőszakos bűncselekmények és az egyéb bűncselekmények miatt elítéltek között azonban e téren lényeges különbség van. Az előbbieknél ugyanis a végrehajtandó szabadságvesztés aránya 22,53%, az utóbbiaknál 7,84%. Bűncselekményenként vizsgálva a legmagasabb arány természetesen az élet elleni bűncselekményeknél figyelhető meg: emberölés 97,10% emberölés kísérlete 77,42%. Ezt követi az erőszakos közöszülés (62,05%), majd a rablás (53,26%). Kiegészítésként jegyezzük meg, hogy az önállóan alkalmazott mellékbüntetések, intézkedések aránya az erőszakos bűncselekmények elkövetőinél nem érte el az 50%-ot, míg e jogkövetkezmény relatív gyakorisága az egyéb bűncselekmények miatt elítélteknél 69,82% volt.

A felnőttkorúaknál ugyancsak lényeges különbség figyelhető meg. A végrehajtandó szabadságvesztés átlagos alkalmazási aránya 15,63%, ezen belül az erőszakos bűncselekményeknél 26,22%, az egyéb cselekményeknél 13,94%. Egyes bűncselekmények szerint vizsgálva itt már a fiatakorúakétól eltérő arányokat kapunk, ami arra utal, hogy a bíróságok fokozottan figyelembe vették a cselekmény társadalomra veszélyessége mellett a személyi társadalomra veszélyességét is. A legmagasabb arányok a következők voltak:

Emberölés	96,61%
Rablás	92,90%
Erőszakos közöszülés	90,05%
Természet elleni erőszakos fajtalanóság	86,31%

Lényeges különbség figyelhető meg a pénzfőbüntetésnél is. Átlagosan minden második, közbíró eljárásban elítélt felnőttkorú férfival szemben alkalmaztak a bíróságok pénzfőbüntetést, az arányok az erőszakos bűncselekményeknél: 27,80%, az egyéb cselekményeknél: 53,74%. Az erőszakos bűncselekmények körén belül a legmagasabb arány a garázdaságnál volt kimutatható (43,07%), ezt követően a súlyos testi sértésnél (28,89%). Az önállóan alkalmazott mellékbüntetés, intézkedés átlagos aránya az erőszakos bűncselekmények körében 20,84%. Ennél magasabb érték volt a garázdaságnál (28,18%), valamint a súlyos testi sértésnél (26,17%).

Összefoglalás, következtetések

A vizsgált időszak adatai alapján megállapítható, hogy az erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt elítéltek száma 1991–1996 között emelkedett. A bűnözés szerkezetének vizsgálata azt mutatja, hogy az erőszakos bűncselekmények körén belül is megfigyelhetők tipikusan korspecifikus cselekmények, bár az elítéltek döntő többségét mindössze három bűncselekmény elkövetői alkotják. Egyes bűncselekmények korspecifikus jellegét az elítéltek cselekmények szerinti kormegoszlása egyértelműen bizonyítja. A családi állapot, illetve a családi helyzet vizsgálata arra utal, hogy — különösen egyes bűncselekményeknél — e demográfiai ismérv és az életmód között szoros kapcsolat figyelhető meg. Kriminálmorfológiai szempontból itt is egyértelmű különbségek mutathatók ki, bár ebben a kormegoszlásnak is szerepe van. Az iskolai végzettség és a kriminalitás közötti, már ismert kapcsolatot a megfigyelt időszak adatai is igazolják, megerősítve a korábbi vizs-

gálatok tapasztalatait. Hasonló módon egyértelmű összefüggés figyelhető meg az előélet és a kriminalitás között is. Ebből a szempontból különös figyelmet érdemel a rablás, a természet elleni erőszakos fajtalanság és az erőszakos közösülés. E bűncselekmények elkövetői még más elítéltkategóriákhoz viszonyítva is kedvezőtlen demográfiai, társadalmi jellemzőkkel rendelkeznek.

Az elítéltek adatait vizsgálva nem kerülhető meg a válasz keresése arra a kérdésre, hogy a jelenleg is tartó társadalmi átalakulás milyen hatással lesz a bűnözésre. A bűnözés elmúlt másfél évtizedben megfigyelt mennyiségi növekedése és szerkezeti átalakulása nyilvánvalóan több tényezőre vezethető vissza. Demográfiai, társadalmi ismérvek szerint vizsgálva a kérdést alaposan feltételezhető, hogy szerepe van:

- a társadalmi beilleszkedést leginkább befolyásoló családi nevelésben és a hagyományos családmóddal társadalmi szerepében bekövetkezett változásnak,
- a társadalmi rétegek és csoportok anyagi helyzetében és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyében beállott változásnak, valamint
- az iskolai nevelés hiányosságainak is.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy azok a folyamatok, amelyek jelenlegi ismereteink szerint a nem kívánt irányba történő változásokat eredményezik, a bűnözés növekedését elősegítő tényezőnek tekintendők. Ma még nem áll rendelkezésünkre elegendő adat annak jelzésére, hogy a házasság hagyományos formáinak az együttélés újabb, szabadabb társas kapcsolaton alapuló formájával történő fokozatos felváltása, vagy legalábbis az együttélési formák arányainak megváltozása milyen következményekkel jár. Nem látható előre, hogy az új együttélési formák képesek lesznek-e betölteni azoknak a tradicionális családmódelleknek a szerepét, amelyeket — legalábbis bizonyos mértékig — fokozatosan felváltanak. További vizsgálatok szükségesek annak tisztázására, hogy az élet elleni cselekmények bizonyos hányadának közismerten a családi konfliktusokhoz kötődő esetei az új együttélési formák terjedésével gyakoribbá vagy ritkábbá válnak.

Az iskolai végzettség és a bűnözési gyakoriság közötti közismert összefüggés kérdései különös jelentőséget kapnak az iskolai oktatás rendszerének már hosszú ideje tartó és minden jel szerint még befejezettnek nem tekinthető átalakítása következtében. Az azonos szintű iskolatípusok közötti színvonalbeli különbség és a különböző társadalmi rétegek vagy csoportok lehetőségiben e téren fennálló eltérések azzal a következménnyel járhatnak,

hogy az egyébként is magasabb kriminalitási gyakoriságú társadalmi rétegekből származó gyermekek a beilleszkedést segíteni kevésbé képes iskolákba járnak, míg az előnyösebb helyzetű és általában alacsonyabb kriminalitási gyakoriságú társadalmi csoportok gyermekei magasabb színvonalú oktatást kapnak, a beilleszkedést jobban segítő iskolák tanulói lehetnek. Ez fokozza a társadalmi rétegek között más szempontból egyébként is meglévő különbségeket. A továbbtanulási lehetőségekben ennek eredményeként bekövetkező különbségek negatív társadalmi hatása ugyancsak figyelmet érdemel. Feltételezhető, hogy a jelenlegi folyamatok fennmaradása vagy a polarizálódás további erősödése — számos egyéb negatív hatás mellett — a bűnözés jelenlegi intenzitásának fennmaradását vagy fokozódását eredményezi. Ez vonatkozik az erőszakos bűncselekmények elkövetésére is, ezért ismételten fel kell hívunk a figyelmet a népesedési jelenségek társadalmi hatásaira.

1. A közvádas eljárásban jogerősen elítéltek száma (1991–1996)
*Number of convicts validly convicted by procedures of public prosecution
 (1991–1996)*

Az elítélt neme	A jogerősen elítéltek száma		
	fiatalkorúak	felőttkorúak	összesen
Férfi (fiú)	40 932	377 224	418 156
Nő (leány)	2 797	37 520	40 317
Összesen	43 729	414 744	458 473

2. Az erőszakos bűncselekmények miatt jogerősen elítéltek száma (1991–1996)
Number of convicts validly convicted of committing violent crimes (1991–1996)

Az elítélt neme	A jogerősen elítéltek száma		
	fiatalkorúak	felőttkorúak	összesen
Férfi (fiú)	7 656	51 851	59 507
Nő (leány)	514	5 602	6 116
Összesen	8 170	57 453	65 623

3. A jogerősen elítélt fiatal- és felőttkorú férfiak száma (1991–1996)
Number of juvenile and adult males convicted validly (1991–1996)

Év	A jogerősen elítéltek száma		
	fiatalkorúak	felőttkorúak	összesen
1991	5 773	53 238	59 011
1992	6 441	63 436	69 877
1993	6 188	61 204	67 392
1994	7 084	63 601	70 685
1995	8 173	68 701	76 874
1996	7 273	67 044	74 317

4. Jogerősen elítélt fiatalok száma, ahol a bűncselekmény elkövetése alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható, fiúk (1991–1996)
 Number of validly convicted juveniles where the commission of the crime may be correlated with alcohol consumption, boys (1991–1996)

Bűncselekmények	Összesen	Ebből az alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható bűncselekmények	
		száma	%
Elítéltek összesen	40 932	5 302	12,95
Ebből:			
1. emberölés (befejezett)	69	32	46,38
2. erős felindulásban elkövetett emberölés	4	1	25,00
3. emberölés kísérlete	31	12	38,71
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	164	83	50,61
5. súlyos testi sértés	1 646	385	23,39
6. erőszakos közöszlés	224	69	30,80
7. szemérem elleni erőszak	78	7	8,97
8. természet elleni erőszakos fajtalanzkodás	80	1	1,25
9. hivatalos személy elleni erőszak	96	33	34,37
10. garázdaság	2 992	1 030	34,43
11. rablás	2 272	442	19,45
1–11. összesen	7 656	2 095	27,36
Egyéb bűncselekmények összesen	33 276	3 207	9,64
Ebből:			
közlekedési bűncselekmények	2454	1 304	53,14
ebből:			
ittas járművezetés	1 134	1 134	100,00
egyéb közlekedési bűncselekmények	1 320	170	12,88
Más büntettek	30 822	1 903	6,17

5. Jogerősen elítélt felnőttkoriúk száma, ahol a bűncselekmény elkövetése alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható, férfiak (1991–1996)

Number of validly convicted adults where the commission of the crime may be correlated with alcohol consumption, males (1991–1996)

Bűncselekmények	Összesen	Ebből az alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható bűncselekmények	
		száma	%
Elítéltek összesen	378 161	147 782	39,08
Ebből:			
1. emberölés (befejezett)	885	618	69,83
2. erős felindulásban elkövetett emberölés	51	32	62,75
3. emberölés kísérlete	466	323	69,31
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	2 231	1 601	71,76
5. súlyos testi sértés	20 188	7 741	38,34
6. erőszakos közöszülés	1 085	525	48,39
7. szemérem elleni erőszak	457	165	36,11
8. természet elleni erőszakos fajtalanzkodás	168	34	20,24
9. hivatalos személy elleni erőszak	2 264	1 297	57,29
10. garázdaság	18 875	10 150	53,77
11. rablás	5 181	2 105	40,63
1–11. összesen	51 851	24 591	47,43
Egyéb bűncselekmények összesen	326 310	123 191	37,75
Ebből:			
közlekedési bűncselekmények	120 610	99 222	82,27
ebből:			
ittas járművezetés	93 929	93 929	100,00
egyéb közlekedési bűncselekmények	26 681	5 293	19,84
Más büntettek	205 700	23 969	11,65

*6. A jogerősen elítélt fiatalkorúak száma
 egyes bűncselekmények és életkor szerint, fiúk (1991—1996)
 Number of validly convicted juveniles by crime and age, boys (1991—1996)*

Bűncselekmények	Összesen	Az elítélt életkora (év)			
		14	15	16	17
Elítéltek összesen	40 932	4 929	8 809	11 526	15 668
Ebből:					
1. emberölés (befejezett)	69	4	12	19	34
2. erő felindulásból elkövetett emberölés	4	—	—	—	4
3. emberölés kísérlete	31	1	5	8	17
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	164	18	31	46	69
5. súlyos testi sértés	1 646	94	263	536	753
6. erőszakos közöszlés	224	24	52	71	77
7. szemérem elleni erőszak	78	19	24	16	19
8. természet elleni erőszakos fajtalanokodás	80	16	27	15	22
9. hivatalos személy elleni erőszak	96	3	20	23	50
10. garázdaság	2 992	208	552	945	1 287
11. rablás	2 272	350	574	626	722
1—11. összesen	7 656	737	1 560	2 305	3 054
Egyéb bűncselekmények összesen	33 276	4 192	7 249	9 221	12 614

7. A jogerősen elítélt felnőttkorúak száma
 egyes bűncselekmények és életkor szerint, férfiak (1991—1996)
 Number of validly convicted adults by crime and age, males (1991—1996)

Bűncselekmények	A bűncselekmény elkövetésekor (befejezésekor) betöltött életkor										70 éves és idősebb	összesen
	18—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—69		
	év											
Elítéltek összesen	36 937	86 645	65 047	54 428	51 845	36 239	21 549	12 454	6 466	4 790	824	377 224
Ebből:												
1. emberölés (befejezett)	61	145	127	121	114	104	58	46	48	48	13	885
2. erős felindulásban el- követett emberölés	1	6	2	5	10	5	7	5	4	5	1	51
3. emberölés kísérlete	16	63	52	69	80	51	43	39	25	21	7	466
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	113	331	287	271	351	269	203	148	107	123	28	2 231
5. súlyos testi sértés	1 808	4 194	3 083	2 666	2 682	1 994	1 333	957	632	668	171	20 188
6. erőszakos közöszlés	158	280	196	150	136	84	31	24	20	6	—	1 085
7. szemérem elleni erő- szak	34	94	71	81	67	30	27	19	15	18	1	457
8. természet elleni erő- szakos fajtalankodás	39	43	36	17	16	5	3	4	1	4	—	168
9. hivatalos személy elle- ni erőszak	144	495	436	340	333	224	135	66	36	44	11	2 264
10. garázdaság	2 812	5 409	3 301	2 356	1 969	1 300	763	448	264	221	32	18 875
11. rablás	1 092	1 792	1 000	570	387	197	71	46	19	6	1	5 181
1—11. összesen	6 278	12 852	8 591	6 646	6 145	4 263	2 674	1 802	1 171	1 164	265	51 851
Egyéb bűncselekmények összesen	30 659	73 793	56 456	47 782	45 700	31 976	18 875	10 652	5 295	3 626	559	325 373

*8. A jogerősen elítél fiatalkorúak száma
 egyes bűncselekmények és családi környezet szerint, fiúk (1991–1996)
 Number of validly convicted juveniles
 by crime and family circumstances, boys (1991–1996)*

Bűncselekmények	Összesen	Az elítélt családi környezete		
		a szülők közös háztartása	csak az egyik szülő háztartása	egyéb
Elítéltek összesen	40 932	24 693	10 945	5 294
Ebből:				
1. emberölés (befejezett)	69	40	11	18
2. erős felindulásban elkövetett emberölés	4	2	1	1
3. emberölés kísérlete	31	21	7	3
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	164	87	58	19
5. súlyos testi sértés	1 646	1 043	427	176
6. erőszakos közöszlés	224	141	49	34
7. szemérem elleni erőszak	78	45	21	12
8. természet elleni erőszakos fajtalankodás	80	43	14	23
9. hivatalos személy elleni erőszak	96	62	22	12
10. garázdaság	2 992	2 069	668	255
11. rablás	2 272	1 270	593	409
1–11. összesen	7 656	4 823	1 871	962
Egyéb bűncselekmények összesen	33 276	19 870	9 074	4 332

*9. A jogerősen elítélt felnőttkoriak száma
 egyes bűncselekmények és családi állapot szerint, férfiak (1991–1996)
 Number of validly convicted adults
 by crime and family status, males (1991–1996)*

Bűncselekmények	Családi állapot					
	nőtlen	házas	özvegy	elvált	külön- váltan él	összesen
Elítéltek összesen	160 685	154 108	3 677	53 336	5 418	377 224
Ebből:						
1. emberölés (befejezett)	372	269	33	188	23	885
2. erős felindulásban elkövetett emberölés	17	24	3	7	—	51
3. emberölés kísérlete	175	160	15	98	18	466
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	855	815	68	430	63	2 231
5. súlyos testi sértés	8 042	8 037	308	3 305	496	20 188
6. erőszakos közöszlés	604	278	13	154	36	1 085
7. szemérem elleni erőszak	202	162	7	78	8	457
8. természet elleni erő- szakos fajtalanzkodás	125	26	1	16	—	168
9. hivatalos személy elleni erőszak	969	960	27	273	35	2 264
10. garázdaság	9 738	6 573	161	2 155	248	18 875
11. rablás	3 650	951	24	454	102	5 181
1–11. összesen	24 749	18 255	660	7 158	1 029	51 851
Egyéb bűncselekmények összesen	135 936	135 853	3 017	46 178	4 389	325 373

*10. A jogerősen elítélt fiatalok száma
 egyes bűncselekmények és iskolai végzettség szerint, fiúk (1991–1996)
 Number of validly convicted juveniles
 by crime and educational level, boys (1991–1996)*

Bűncselekmények	Összesen	Az elítélt						
		írás- tudatlan	az általános iskola					közép- iskolát végzett (végez)
			1–4	5	6	7	8	
		osztályát végezte						
Elítéltek összesen	40 932	192	2 164	2 264	4 374	4 640	21 176	6 122
Ebből:								
1. emberölés (befejezett)	69	1	7	4	7	8	35	7
2. erős felindu- lásban elköve- tett emberölés	4	—	—	—	—	1	3	—
3. emberölés kísérlete	31	1	3	4	1	6	14	2
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	164	2	15	13	13	16	80	25
5. súlyos testi sértés	1 646	4	39	68	132	141	918	344
6. erőszakos közösülés	224	2	17	24	29	33	101	18
7. szemérem el- leni erőszak	78	—	5	5	17	14	35	2
8. természet el- leni erőszakos fajtalankodás	80	1	8	2	10	18	34	7
9. hivatalos sze- mély elleni erőszak	96	—	11	1	8	4	63	9
10. garázdaság	2 992	9	105	101	241	252	1 633	651
11. rablás	2 272	32	231	211	338	349	946	165
1–11. összesen	7 656	52	441	433	796	842	3 862	1 230
Elítéltek összesen	33 276	140	1 723	1 831	3 578	3 798	17 314	4 892

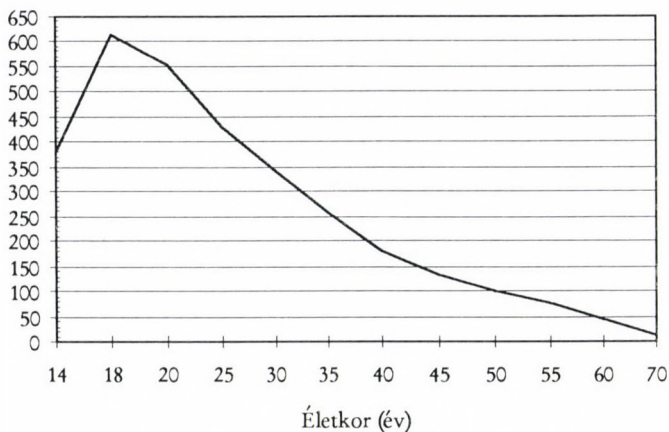
*11. A jogerősen elítélt felnőttkorúak száma
 egyes bűncselekmények és iskolai végzettség szerint, férfiak (1991–1996)
 Number of validly convicted adults
 by crime and educational level, males (1991–1996)*

Bűncselekmények	Iskolai végzettség				
	írás- tudatlan	általános (e- lemi) isko- lát végzett	közép- iskolát végzett	egyetemet, főiskolát végzett	összesen
Elítéltek összesen	3 645	264 132	96 062	13 385	377 224
Ebből:					
1. emberölés (befejezett)	22	715	139	9	885
2. erős felindulásból elkövetett emberölés	3	41	7	—	51
3. emberölés kísérlete	22	371	64	9	466
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	78	1 830	305	18	2 231
5. súlyos testi sértés	268	15 524	4 086	310	20 188
6. erőszakos közöszülés	34	936	112	3	1 085
7. szemérem elleni erőszak	7	373	74	3	457
8. természet elleni erő- szakos fajtalanzkodás	4	142	19	3	168
9. hivatalos személy elleni erőszak	50	1 681	482	51	2 264
10. garázdaság	311	14 399	3 946	219	18 875
11. rablás	158	4 564	449	10	5 181
1–11. összesen	957	40 576	9 683	635	51 851
Egyéb bűncselekmények összesen	2 688	223 556	86 379	12 750	325 373

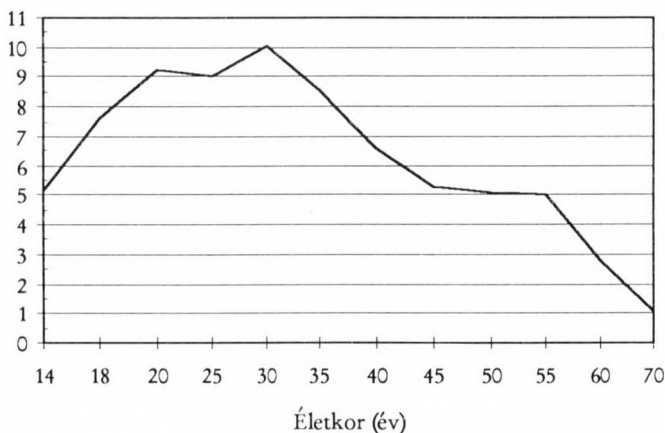
*12. A jogerősen elítélt felnőttkorúak száma
egyed bűncselekmények és előélet szerint, férfiak (1991—1996)
Number of validly convicted adults
by crime and police records, males (1991—1996)*

Bűncselekmények	Az elítélt előélete		
	Ebből		Összesen
	büntetlen	büntetett	
Elítéltek összesen	236 227	140 997	377 224
Ebből:			
1. emberölés (befejezett)	406	479	885
2. erő felindulásból elkövetett emberölés	37	14	51
3. emberölés kísérlete	220	246	466
4. életveszélyt (halált okozó) testi sértés	1 162	1 069	2 231
5. súlyos testi sértés	12 494	7 694	20 188
6. erőszakos közöszlés	408	677	1 085
7. szemérem elleni erőszak	233	224	457
8. természet elleni erőszakos fajtalanokadás	56	112	168
9. hivatalos személy elleni erőszak	1 137	1 127	2 264
10. garázdaság	10 966	7 909	18 875
11. rablás	1 591	3 590	5 181
1—11. összesen	28 710	23 141	51 851
Egyéb bűncselekmények összesen	207 517	117 856	325 373

Elítéltek 100 000 férfira kor szerint (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by age (1991–1996, yearly average)

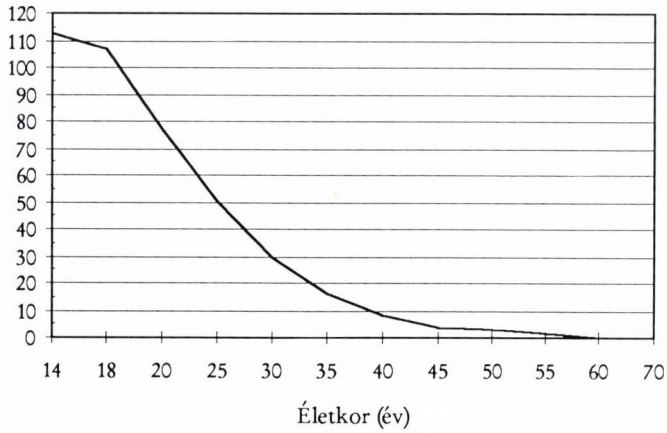
I. Összes erőszakos bűncselekmény
All violent crimes*

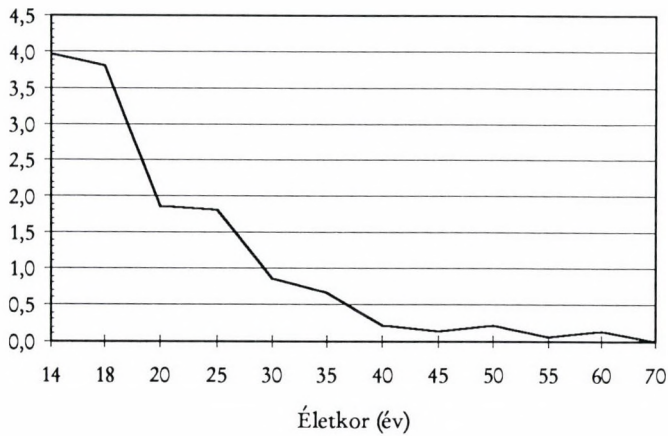
II. Emberölés
Homicide

*Az angol terminológiát a Magyar Statisztikai Évkönyv 1996 (KSH, 1997) terminológiájával megegyezően állapítottuk meg.

Elítéltek 100 000 férfira kor szerint (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by age (1991–1996, yearly average)

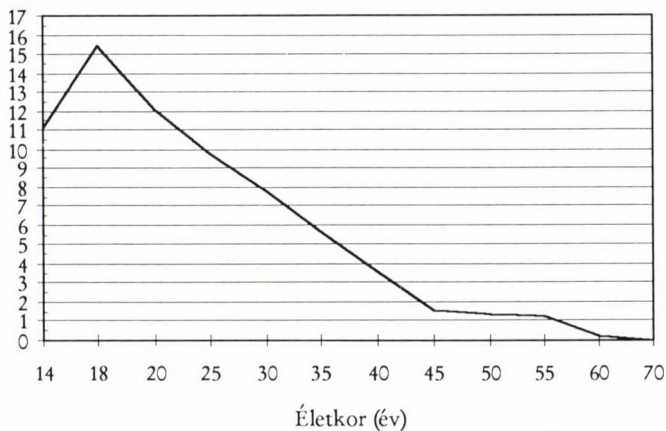

III. Rablás
Robbery

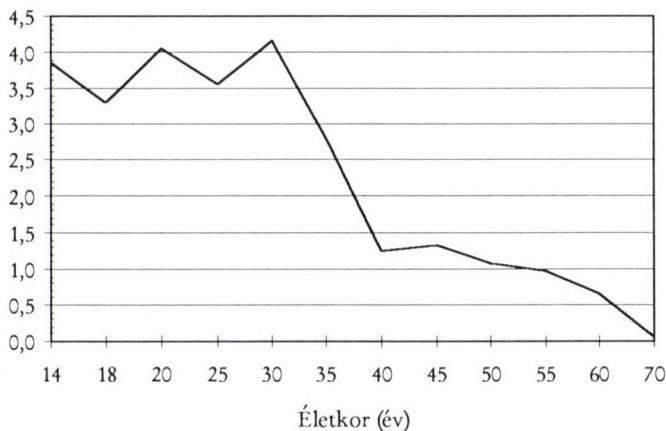

IV. Erőszakos fajtalanság
Sexually perverted violence

Elítéltek 100 000 férfira kor szerint (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by age (1991–1996, yearly average)

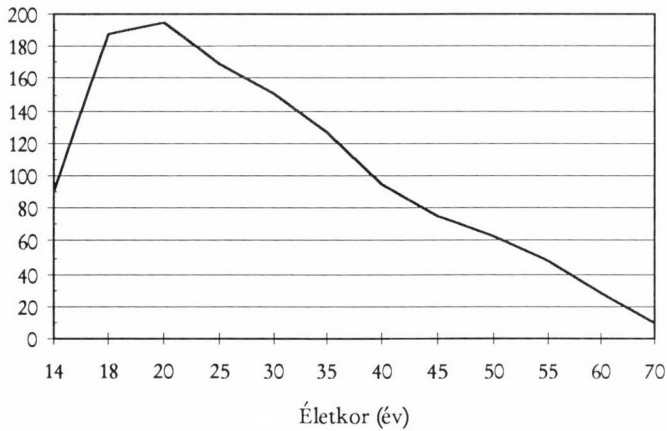

V. Erőszakos közösülés
Rape

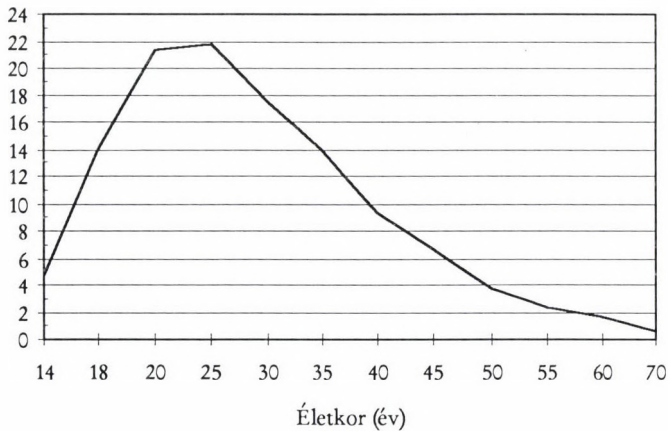

VI. Szemérem elleni erőszak
Indecent assault (exposure)

Elítéltek 100 000 férfira kor szerint (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by age (1991–1996, yearly average)

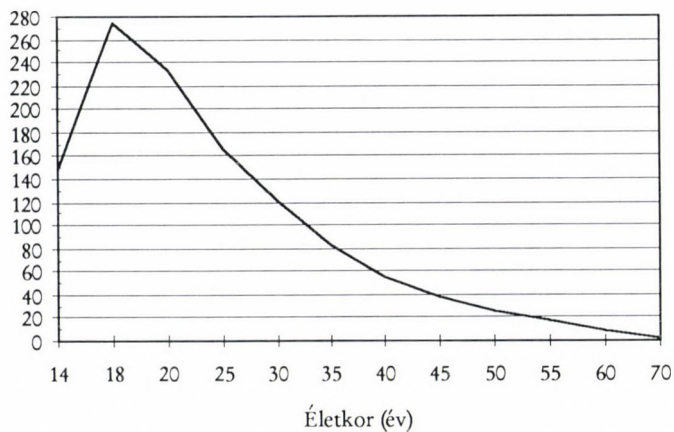
VII. Súlyos testi sértés
Serious assault

VIII. Hivatalos személy elleni erőszak
Assault of persons in official capacity

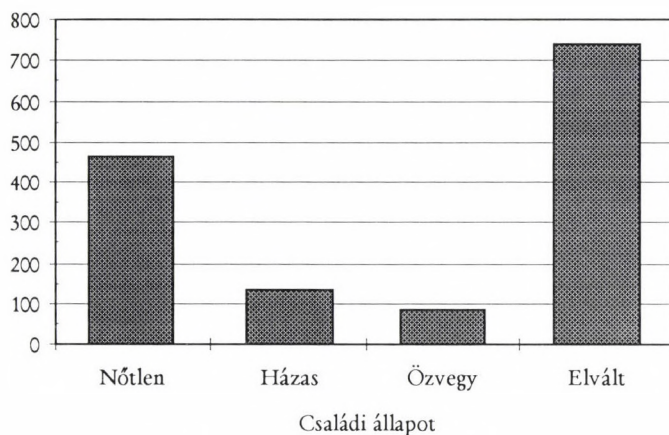

Elítéltek 100 000 férfira kor szerint (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by age (1991–1996, yearly average)

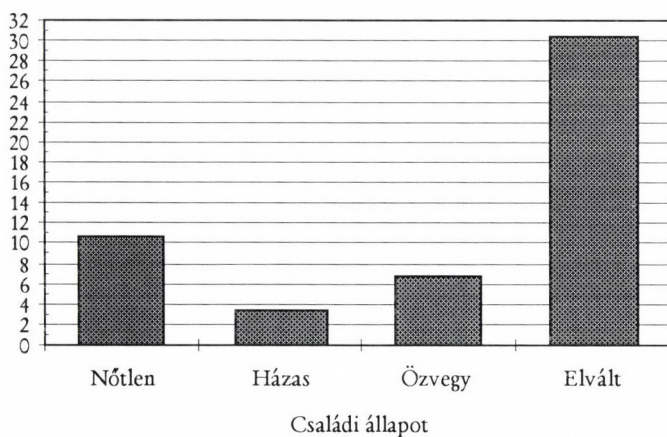

IX. Garázdaság
Ruffianism

Elítéltek 100 000 férfira családi állapotonként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by family status
(1991–1996, yearly average)

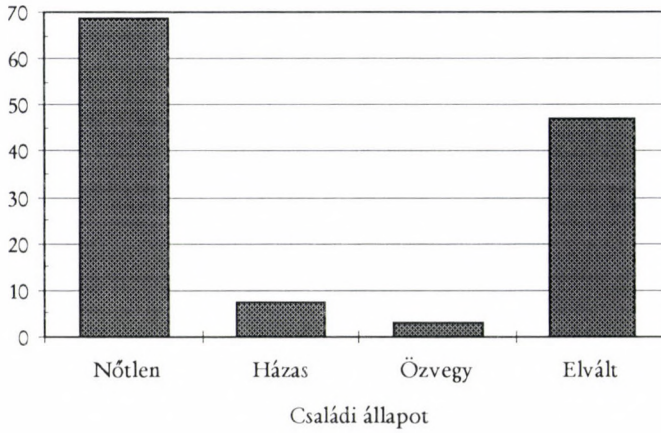

X. Összes erőszakos bűncselekmény
All violent crimes

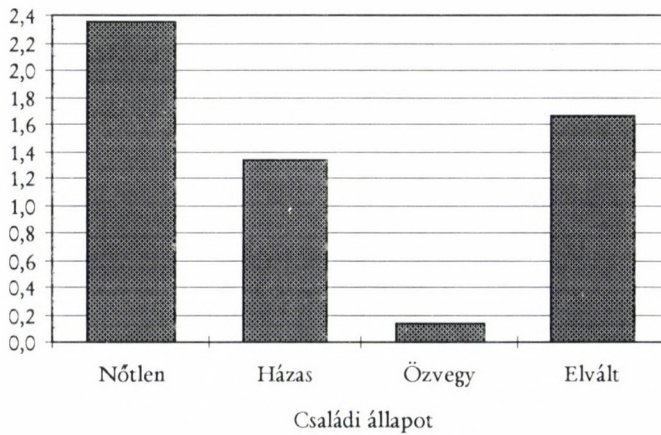

XI. Emberölés
Homicide

Elítéltek 100 000 férfira családi állapotonként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by family status
(1991–1996, yearly average)

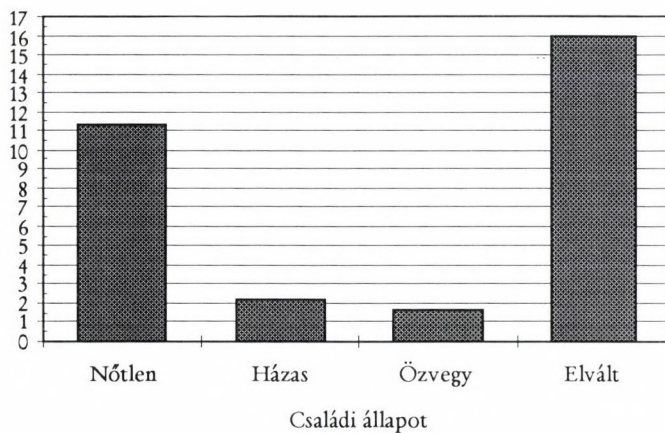

XII. Rablás
Robbery

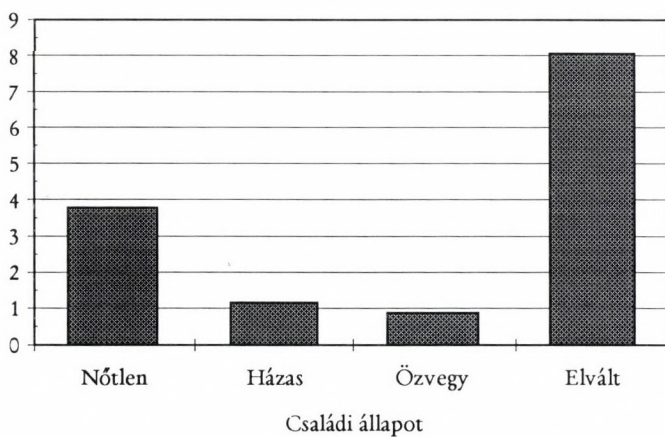

XIII. Erőszakos fajtalanság
Sexually perverted violence

Elítéltek 100 000 férfira családi állapotonként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by family status
(1991–1996, yearly average)

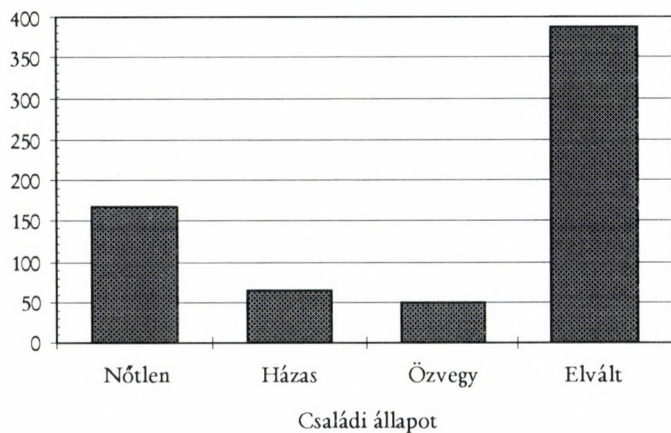

XIV. Erőszakos közösülés
Rape

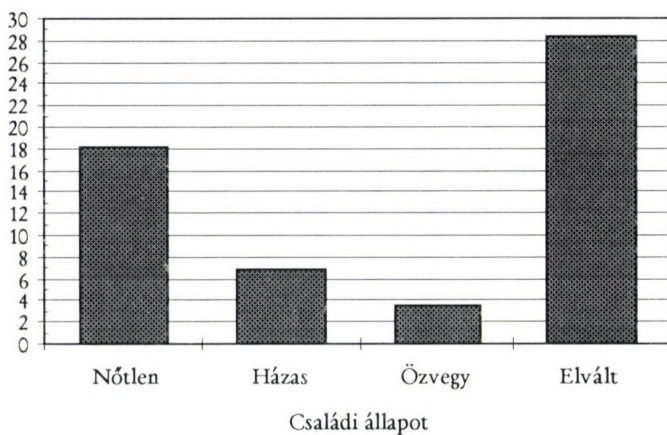

XV. Szemérem elleni erőszak
Indecent assault (exposure)

Elítéltek 100 000 férfira családi állapotonként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by family status
(1991–1996, yearly average)

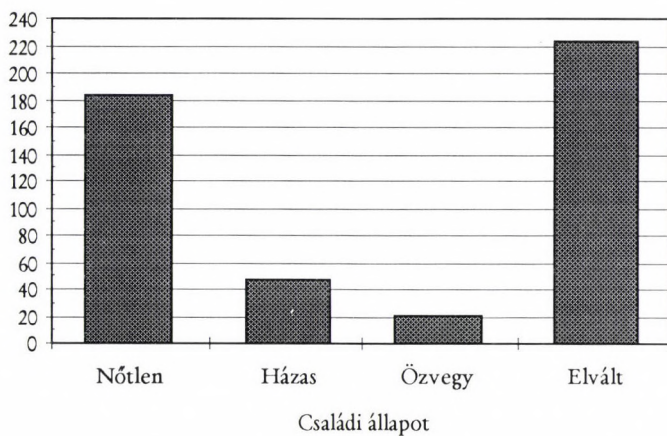

XVI. Súlyos testi sértés
Serious assault

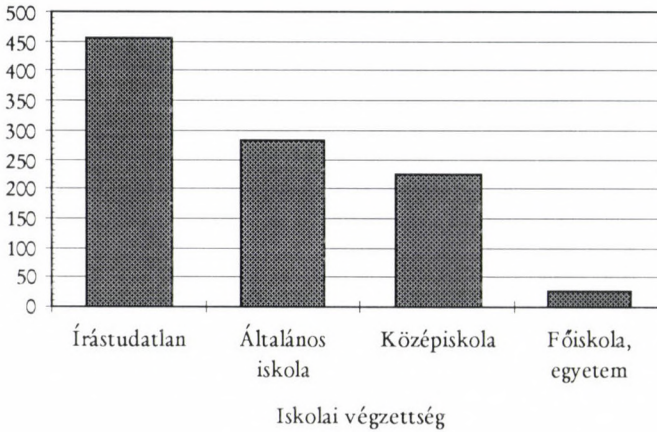
XVII. Hivatalos személy elleni erőszak
Assault of persons in official capacity

Elítéltek 100 000 férfira családi állapotuként (1991—1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by family status
(1991—1996, yearly average)

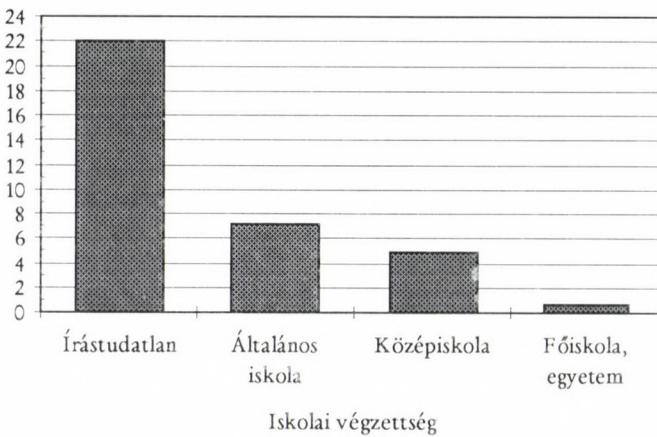

XVIII. Garázdaság
Ruffianism

Elítéltek 100 000 férfira iskolai végzettségüként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by educational level
(1991–1996, yearly average)

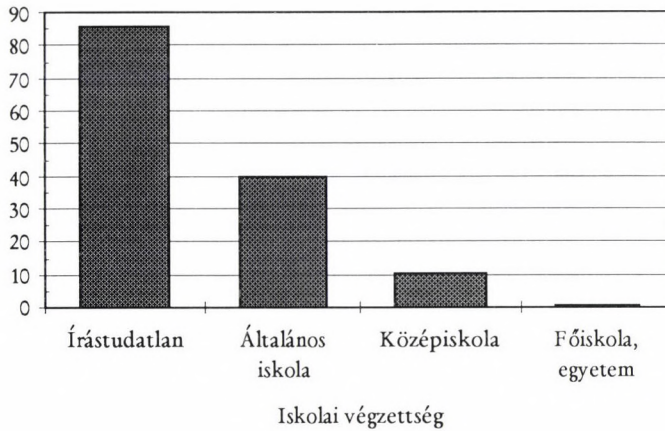

XIX. Összes erőszakos bűncselekmény
All violent crimes

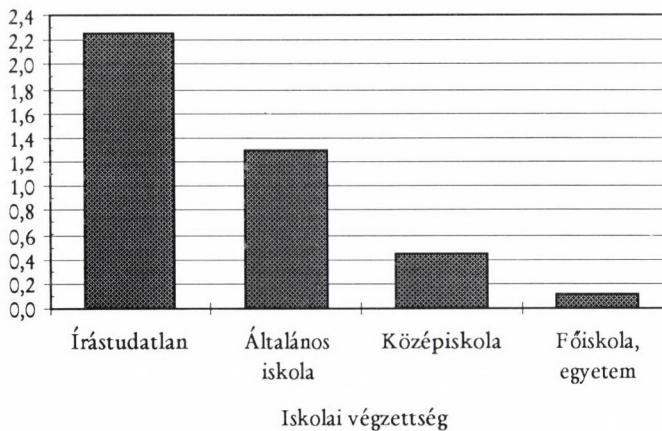

XX. Emberölés
Homicide

Elítéltek 100 000 férfira iskolai végzettségüként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by educational level
(1991–1996, yearly average)

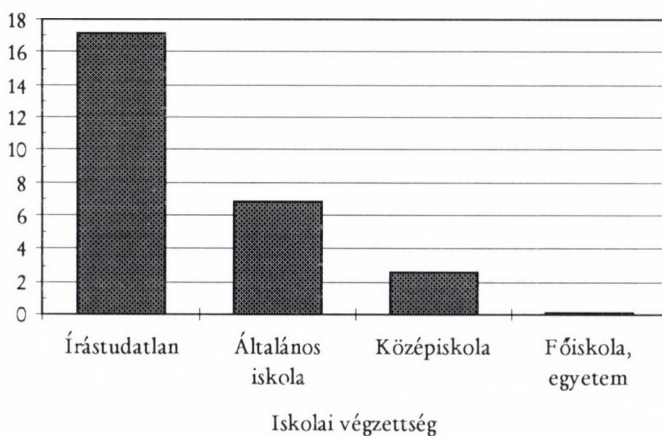
XXI. Rablás
Robbery

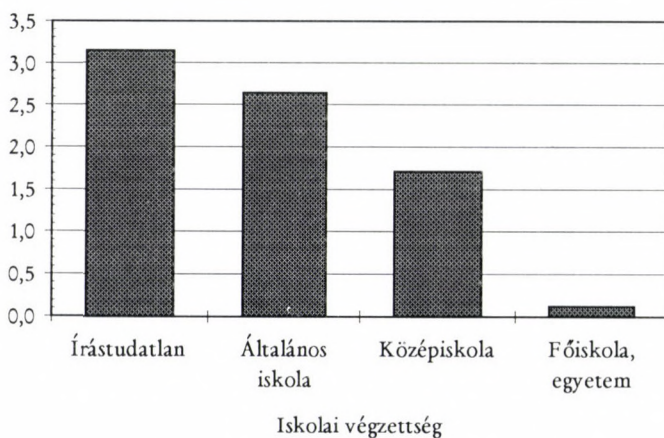
XXII. Erőszakos fajtalanság
Sexually perverted violence

Elítéltek 100 000 férfira iskolai végzettségként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by educational level
(1991–1996, yearly average)

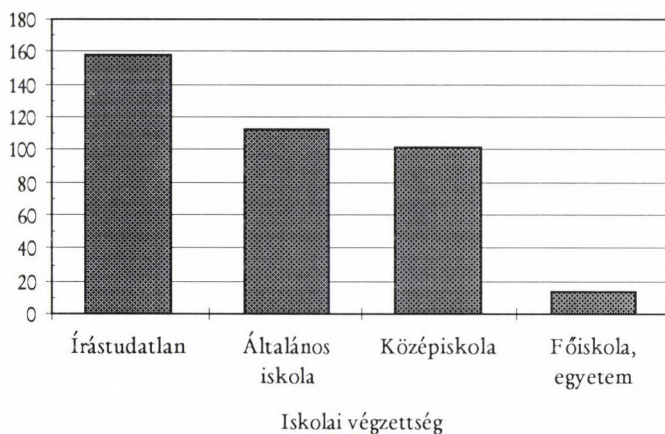

XXIII. Erőszakos közösülés
Rape

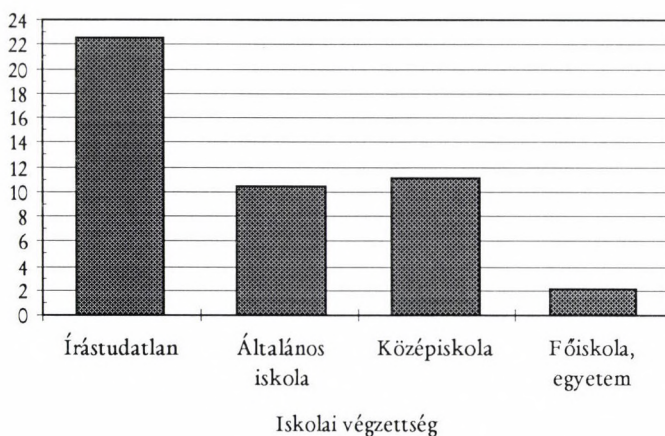

XXIV. Szemérem elleni erőszak
Indecent assault (exposure)

Elítéltek 100 000 férfira iskolai végzettségként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by educational level
(1991–1996, yearly average)

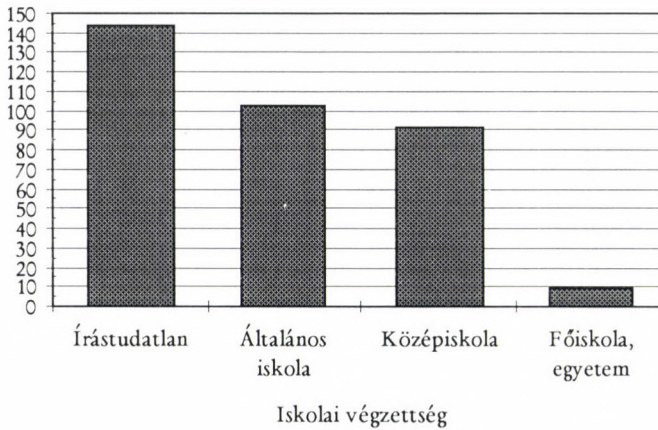

XXV. Súlyos testi sértés
Serious assault

XXVI. Hivatalos személy elleni erőszak
Assault of persons in official capacity

Elítéltek 100 000 férfira iskolai végzettségként (1991–1996. évi átlag)
Number of convicts per 100 000 males by educational level
(1991–1996, yearly average)

XXVII. Garázdaság
Ruffianism

Tárgyszavak:

Bűnözés
 Deviancia

MALES CONVICTED OF COMMISSION OF VIOLENT CRIMES

KÖZLEMÉNYEK

SZÜLETÉSEK ÉS MAGZATI VESZTESÉGEK MAGYARORSZÁGON 1980 ÉS 1996 KÖZÖTT

MOLNÁR ATTILA

A születések és terhességmegszakítások figyelemmel kísérésének jelentősége

A szülészeti adatszolgáltatásnak jelentős hagyományai vannak Magyarországon. *Tauffer Vilmos* egyetemi tanár kitarató szervező munkájának eredményeként 1932-ben vezették be az "Új Szülészeti Rendtartás"-t. *Tauffer* statisztikája — némi módosítással — a hetvenes évek végéig állta a gyakorlat próbáját, és bár nem hivatalosan, de egyes kórházak szülészeti osztályain még most is vezetik az általa megszerkesztett szülészeti statisztikát, amit úgy másfél évtizede a számítógépes adatszolgáltatás és adatfeldolgozás elterjedése váltott fel.

Tauffer 1928-ban az Orvos Egyesület ülésén tartott előadásában — többek között — a következőket mondta: "Felismert igazság, hogy az eredményes csecsemővédelemnek már a praenatalis időben kell kezdődnie; továbbá, hogy az államnak és társadalomnak számon kell vennie embertermését már a megszületés napján, mert közismert tény: nagy veszedelem fenyegeti a gyenge életet a világrajövetel útjának már a legelső lépése alkalmával, a megszületés perceiben és az élet első napjaiban. (...) A Szülészeti Rendtartástól csak úgy várhatunk igazi eredményt, ha (...) alapos áttekintést is nyerünk a szülészeti segély orvosi ellátását illetőleg, és szigorú ellenőrzés alapján állva, levonjuk a konzekvenciákat. A Magyar Szülészeti Rendtartásnak ez a részlete teljesen új koncepció, nem támaszkodik külföldi példákra, és (...) betekintést biztosít a népesedés közegészségügyi vonatkozásaiba."

Tauffer a *Rendtartás* lényegének tartotta, hogy a számbavétel és a számonkérés kizárólag szakmai jellegű legyen, mellyel biztosítható a jobb felkészülés, szükség esetén a szakmai továbbképzés is.

A nemzetközileg is elismert magyarországi népmozgalmi statisztika, amely több mint százéves múltra tekinthet vissza, egyaránt rögzítette és elemezte a születési és magzati veszteségi adatokat. A nemzet jövője szempontjából sokoldalúan fontos az élveszületési adatok pontos ismerete.

Köztudott, hogy folyamatosan csökken Magyarország népessége, a születések száma arra sem elegendő, hogy az évközben elhaltakat pótolja. Bár különféle népesedéspolitikai intézkedésekkel időnként, átmenetileg sikerült a csökkenés ütemét lelassítani, de megállítani nem.

A napi sajtóban rendszeresen olvashatók olyan cikkek és tanulmányok, amelyek a szülési kedv csökkenését különféle szempontok szerint elemzik, és nagyon sokan egyértelmű kapcsolatot látnak a terhességmegszakítások évek óta magas száma és a születések nem kielégítő mennyisége között. Ezeknek a véleményeknek valószínűleg igen alacsony a valóság alapja.

A terhességmegszakítás a születésszabályozásnak az egyik, a legrosszabb formája, melyhez azok folyamodnak, akik valóban nem akarnak gyermeket, és a fogantatás vagy egy felelőtlen, alkalmi kapcsolat eredménye, vagy a partnerek nincsenek tisztában a megelőzés hatékony módszereivel. Más kérdés, hogy ők többnyire tényleg nincsenek a felelőtlenségük teljes tudatában még akkor sem, ha a művi vetélés előtt és után a megelőző szakemberek többször is felhívják figyelmüket annak veszélyes voltára. Ha szoros kapcsolat lenne egy-egy időszak születésszáma és a terhességmegszakítások mennyisége között, akkor ez a továbbiakban közölt táblázatokon és ábrákon is feltűnne. A bemutatásra kerülő ábrák ezzel szemben nem szolgálnak egyértelmű bizonyítékkal.

A kiadványban közölt táblázatok és grafikonok a Központi Statisztikai Hivatal Demográfiai Évkönyvei adatainak felhasználásával készültek.¹

Élveszületések 1980–1996 között

Az 1980. évi 148 673 élveszületés a majdnem folyamatos csökkenés következtében 1996-ra 29,2%-kal, 105 272-re süllyedt. Már az 1981. évi születésszám sem volt elég, hogy az évi halálozásokat kiegyenlítse. Átmeneti javulás csak az 1985., 1990. és 1991. években tapasztalható, de ezekben az években is –21 350, –19 981 és –17 606 fő volt a természetes fogyás Magyarországon (1. tábla).

A két legtermékenyebb korcsoport, a 20–24 és a 25–29 évesek oszlopaiban tapasztalható a legjelentősebb (39,1% és 22,7%-os) születésszámcsökkenés. Bár arányában nagyobb a különbség a 15–19 évesek élveszületéseinek esetében a vizsgált időszak kezdete és vége között, de ebben a korcsoportban a kezdeti születésszám is lényegesen kevesebb volt, ezért ennek a jelentősége is kisebb.

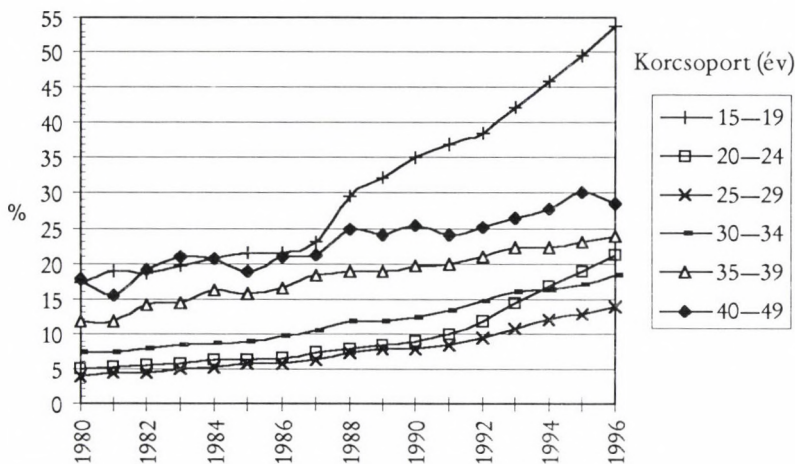
A három idősebb korcsoportban (30–34, 35–39 és 40–49) 1984 után átmenetileg megnövekedett az élveszületések száma, a csúcspontot a fiatalabbaknál 1987-ben 19 777, a középső csoportnál 1991-ben 7293, és a korosabbak esetében 1992-ben 1277 újszülött világrahozatalával érték el. Ezután mindenütt csökkenés tapasztalható. A veszteség mértéke különösen az 1995. és 1996. években jelentős.

Az 1. táblán közölt alapadatok csak tájékoztató jellegűek, a nagyobb magyarázó erejű mutatószámok elemzésére a továbbiakban kerül sor.

Európa nyugati felén az 1960-as években elkezdődő irányzat szerint a fiatalok egyre kevésbé tartják szükségesnek, hogy gyermekeiknek házasságon belül adjanak életet. Ez a szokás eleinte lassabban, majd egyre gyorsabban hódít teret a magyar fiatalok körében is. Korábban fiataljaink, ha házasságon kívül éltek együtt, amikor úgy döntöttek, hogy elfogadják a gyermekáldást, akkor házasságot kötöttek. A 15–19 éves korcsoportú nők esetében a legfeltűnőbb a változás. Amíg 1980-ban 82,8%-uk házasságban hozta világra gyermekét, addig 1996-ban már e korcsoport nagyobb fele házasságon kívül vállalkozott a szülésre. A nők életkorának csökkenésével együtt csökken a házasság tekintélye is. Az idősebb korcsoportokban kisebb az átalakulás. Az 1. tábla százalékos arányokat mutató,

¹ Központi Statisztikai Hivatal Budapest, Demográfiai évkönyvek, 1980–1996. évi kötetek.

3. részében, a 15–49 évesek összesített korcsoportjának oszlopaiban jól látszik a házasság tekintélyének fokozatos csökkenése. Mivel ez nemzetközi irányzat, és egyes észak- és nyugat-európai országokban a házasságon kívül világra hozott gyermekek aránya megközelíti az 50%-ot, feltételezhetően előbb-utóbb nálunk is hasonló lesz a helyzet.

I. Házasságon kívüli élveszületések aránya korcsoportonként, 1980–1996
Rates of live births out of wedlock by age groups, 1980–1996

Ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések

A 2. tábla az ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések alakulását szemlélteti. Az előző táblánál ez annyiban ad érzékenyebb elemzési lehetőséget, hogy kiküszöböli az egyes korcsoportok egymáshoz viszonyított nagyságának és a korcsoportnak a vizsgált időszak folyamán bekövetkezett létszámváltozásának a különbségét. Úgy tekintjük, mintha minden korcsoport mindig ezer nőből állna.

A táblázat szerint nemcsak azért csökkennek évről évre a nők majdnem minden korcsoportjában az élveszületések, mert a korcsoportok létszáma is egyre kisebb, hanem mert a szülési kedv is egyre kevesebb. Az 1984. évtől kezdődő átmeneti javulást ez a tábla is igazolja, de amíg a 30 éven felülieknél eme irányzat 1994-ig tartott, a fiatalabbak szülési kedve már 1992-től alábbhagyott, hogy azután 1995-től még erősebben csökkenjen. Mindezek ellenére a 30 éven felüliek esetében a megfigyelt 17 év során egy erőteljes termékenységnövekedés tapasztalható — feltehetően az 1984. évi népesedéspolitikai intézkedések eredményeképpen, amelyek egészen 1995-ig jelentős családipótlék-támogatásban részesítettek minden, 3. és további gyermekét is megszüülő anyát. Ennek az intézkedéscsomagnak volt a része a GYED is, mely Európa-szerte újszerű volt. Ez az "erőteljes" termékenységnövekedés nem jelentett egyben gyermekszám-emelkedést is, hiszen az 1980. évi kiindulási születésszámok együttesen is alig haladják meg a 20–24

éves nők szüléseinek a harmadát. Az utóbbi korcsoportnak az 1996. évi 37 193 újszülöttje is jóval több, mint a 30 év felettiek éveszüléseinek az összege.

Teljes termékenység

Az előbbinél érzékenyebb a teljes termékenységi arányszám, amely arra enged következtetni, hogy hány gyermeke születne meghatározott mennyiségű — jelen esetben ezer — nőnek akkor, ha az adott év kor(csoport) szerinti termékenységi viszonyai (a nő termékeny időszakának végéig) változatlanok maradnának. Vagyis azok a 15 éves nők, akik szülőképes korba lépnek, olyan gyakorisággal szülnék gyermekeiket 49 éves korukig, miképpen az adott évben a 15–49 éves nők ténylegesen születték, akkor az arányszám értékének megfelelő átlagos gyermekszámmal fejeznék be termékeny éveiket.

Ez az egyik leggyakrabban használt, mesterségesen előállított mutatószám azért jó, mert nem befolyásolják a szülőképes korú nők korösszetételének változásai.

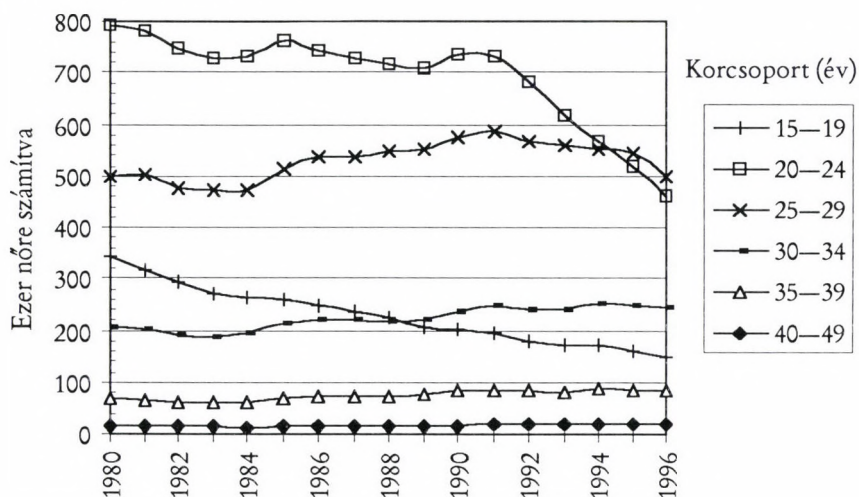
A megfigyelt, 1980–1996 közötti időszak teljes termékenységi arányszámainak korcsoportok szerinti alakulását a 3. tábla érzékelteti. Ezen a táblán az is figyelemmel kísérhető, hogy egyes korcsoportok, ha a megfigyelt évben tapasztalt gyakorisággal szülnének, akkor azt az öt éves időszakot befejezve átlagosan hány gyermeknek adnának életet. E mutatószám segítségével pontosan követhető az egyes korcsoportokba tartozó nők szülési kedvének évenkénti változása. Miként az már az előző táblákról is leolvasható, eddig a legtermékenyebbek a 20–24 évesek voltak. Magyarországon a nők többsége (1996-ban 46,8%) ebben az időszakban szüli meg az első gyermekét. Őket a 25–29 évesek 25,3%-kal, és a 19 évesek és annál fiatalabbak követik 19,6%-kal.² A 2. és a 3. tábla szerint a 20–24 évesek között tapasztalható a szülési kedv legnagyobb visszaesése. Míg 1980-ban 792,9 volt a korcsoport szerinti teljes termékenységi arányszám, addig ez 1996-ban már csak 460,9-et mutat ezer nőre számítva. Lényegesen kisebb értékről indulva ugyanez az irányzat fedezhető fel a 20 évesnél fiatalabbak esetében is. Miként azt az előző táblák is jelezték, a 25–29 éves nők korcsoportjában 1986–1995-ig átmenetileg megnőtt a szülési hajlandóság, ami azután 1996-ra a 20–24 évesekhez hasonlóan erősen csökkent. A 30–34 éves és még a következő korcsoportban is a teljes termékenységi arányszám gyenge emelkedést mutat, ami természetesen nem ellensúlyozhatja az előzőeknél tapasztalható visszaesést. Az elmúlt évben itt is látható a szülési kedv csökkenése a korábbihoz képest. A 30–34 éves nőknél az 1986-tól átmenetileg tapasztalható emelkedés valószínűleg részben a szülések későbbre halasztásának és a magasabb születési sorszámú újszülöttek gyakoribbá válásának köszönhető. 1986-ban 1985-höz viszonyítva 5‰-kel több második és 4‰-kel több harmadik gyermek született.³

A szülőképes korú, 15–49 éves korcsoportú nők termékenységi arányszámainak vizsgálatok az 1985., 1986. és az 1990., 1991. évi kismértékű javulás kivételével a vizsgált időszakban folyamatos csökkenés észlelhető. Míg 1980-ban a természetes

² Demográfiai évkönyv 1996, 4.17. tábla

³ Demográfiai évkönyv 1987, 4.12. tábla

szaporodás 0,0% volt, 1981-től évi $-0,1$ — $-0,3\%$ -os fogyás mutatkozik. Azaz az élveszületések 1981 óta nem pótolják a meghaltakat. A teljes termékenységi arányszámok szerint minden ezer, 1996-ban szülőképes korba lépő (15 éves) nő a termékeny időszakának végére 470 gyermekkel kevesebbnek adna életet, mint azok, akik a termékeny korszakukat 1980-ban kezdték el.

II. A teljes termékenységi arányszámok korcsoportonként, 1980–1996
Completed fertility rates by age groups, 1980–1996

Korai és középidős magzati halálozás

A születések alakulását a szülők akaratán kívül biológiai tényezők is befolyásolják. Magyarországon 1996-ban a terhességek 7,5%-a végződött vetéléssel, a 28. terhességi hét előtt, más szóval: korai és középidős magzati halálalással. Nem mindegy, hogy ezek az arányok miként alakulnak. A 4. tábla az összecszerű adatok változásait mutatja be korcsoportonként a vizsgált időszakban. Látszólag minden korcsoportban javulás mutatkozik, de az adatok félrevezetőek, mert ezzel egyidőben az élveszületések száma is csökkent. Sokkal valósabb képet mutat a korai és középidős magzati halálalásoknak egy meghatározott mennyiségű — jelen esetben ezer — élveszületésre való vetítése. Az 5. tábla így mutatja be az adatok alakulását az anyák korcsoportja szerint.

A nőgyógyászok véleménye szerint Közép-Európában — így hazánkban is — nagyjából 19 éves koruk tájékán fejeződik be a nők nemi érése, és válnak képessé az egészséges, életképes magzatok kihordására. Az 5. táblában a 19 éves aluli nők oszlopa e korcsoport egészségi állapotának romlására hívja fel a figyelmet. A terhesgondozás — mely nem old meg minden gondot, de esetenként időben felhívhatja a figyelmet bizonyos, a terhesség kimenetelét is befolyásoló szervi megbetegedésekre — minden korcsoportra egyaránt kiterjed. Sőt! — ha lehet, akkor a fiatalokra (éppen a veszélyez-

tettebb mivoltuk miatt) még jobban odafigyelnek. Ennek ellenére, az 1980. évhez viszonyított kevesebb élveszületés mellett nagyon nagy mértékben, 3,6 százalékponttal növekedett a spontán vetéléssel megszünt terhességek száma. Feltehetően ez gondot jelenthet majd a későbbi gyermekvárások esetében is.

Kétéves, az 1992. és 1993. évi átmeneti javulás ellenére romló irányzatról tanúskodik a 20–24 éves korcsoport oszlopa is. Itt is — mint a 20 évesnél fiatalabbak esetében — a csökkenő élveszületéssel egyidőben emelkedett a korai és középidős magzati halálozások aránya. Ez a két korcsoport szülte 1996-ban az élveszülöttek 46,4%-át. Többek között emiatt is kell az ő romló adataikra különös figyelmet fordítani.

A négy idősebb korcsoportnál egyértelmű javulás figyelhető meg, de ez sem tudja ellensúlyozni az előző kettő romló irányzatát. Emiatt a 15–49 éves korú, termékeny időszakú nők állapotát bemutató "Összesen" oszlop is romló képet mutat.

Késői magzati halálozás

A lényegesen kisebb esetszám miatt statisztikailag kisebb a jelentősége a 28. terhességi hét utáni, késői magzati halálozásnak, mint a korai és középidősnek, de a szülők szempontjából éppen olyan fájdalmas vagy talán még szomorúbb esemény egy kihordott, esetleg már életképes gyermek elvesztése, mint egy még éretlen magzaté.

Mind a 6. tábla mennyiségeket mutató, mind a 7. tábla arányokat idéző értékei minden korcsoportnál javuló eredményekről tanúskodnak. Bár mennyiségében a 35 év felettiek esetében összesen kevesebb a késői magzati halálozás, mint bármelyik fiatalabb öt éves korcsoportban, arányaiban ott található a legnagyobb veszteség. Ez természetesen vehető, ezek az események a már kifáradó szervezet, valamint a nők ilyenkor már gyakoribb megbetegedésének rovására írható. Amíg a korai és középidős magzati halálozások a nők egészségi állapotának romlását jelzik, addig az utóbbi két tábla adatai a kor adottságainak megfelelő, egyre biztonságosabb szülészeti eredményeire is következtetni engednek.

Sokszor, sokakban felmerült a gondolat, miszerint a magyarországi születésszámok azért olyan alacsonyak, mert a terhességmegszakítás nálunk világviszonylatban is nagyon magas arányokat mutat. A következő oldalak képet adnak a terhességmegszakítások alakulásáról részben az élveszületésekhez, részben a szülőképes korú nők létszámához viszonyítva.

Terhességmegszakítások

A 8. tábla "Összesen" oszlopa jól mutatja a művi vetélések mennyiségének változását a vizsgált időszak folyamán. Tizenegy éven keresztül, 1981-től 1991-ig szinte folyamatosan emelkedett a terhességmegszakítások száma, de az 1992. évi, "A magzati élet védelméről" szóló törvény megjelenése óta látványos csökkenést lehet megfigyelni. A tábla szerint a 25 éven aluliak esetében — bár nem egyenletesen — a művi vetélések

számának növekedő irányzata érvényesül, 25 éven felül viszont egyértelműen a terhességmegszakítások csökkenése figyelhető meg.

Annak ellenére, hogy mind a kormányzati, mind a társadalmi szervezetek jelentős felvilágosító munkát fejtenek ki a művi vetélések visszaszorítása céljából, jelentős eredményt nem sikerült még elérni. Igaz ugyan, hogy 1996-ban 328 terhességmegszakítással volt kevesebb, mint az előző évben, de azt megelőzően, 1993-tól évente hol kevesebb, hol több volt az elvégzett műtétek száma, tehát még nem tudható, hogy a művi vetélések számának az elmúlt években tapasztalható ingadozása hosszabb távon milyen irányba mozdul el.

Ezer élveszületésre jutó terhességmegszakítás

A 9. tábla adatai némileg ellentmondani látszanak az eddig tapasztaltaknak. Bár az utóbbi években csökkent a művi vetélések mennyisége, mégis romló irányzatnak lehetünk tanúi. Igaz ugyan, hogy egyre kevesebb a terhességmegszakítás, de a várandósság is lényegesen kevesebb, és így az ezer élveszületésre jutó művi vetélések száma egyre emelkedik. 1980-ban még csak 544 volt, s ez az érték 1989-ben 734-gyel tetőzött, és átmeneti javulás után 1996-ra 725-ig emelkedett. Különösen rossz a helyzet a legfiatalabbak korcsoportjában. A 15–19 évesek esetében 1980-ban 380 terhességmegszakítás jutott ezer élveszületésre, 1996-ban ez a szám 1016-ra emelkedett. Pedig a művi beavatkozás az ő esetükben a legveszélyesebb — a méhnek a későbbi szülést megakadályozó gyakori visszafordíthatatlan sérülése miatt. A vizsgált időszak folyamán a 20–24 évesek művi vetéléseinek aránya is több mint kétszeresére emelkedett. Minél idősebb egy-egy korcsoport, annál nagyobb a valószínűsége, hogy nem kívánt terhességét művi abortusszal szünteti meg. Viszont az is igaz, hogy amíg a 30 éven aluliak esetében a vizsgált időszak során nőtt a terhességmegszakítások száma, az idősebbeknél csökkenés tapasztalható. Érdekes összevetni a 8. és 9. táblák adatait. A 25–29 évesek oszlopában ugyan 19 607-ről 16 692-re csökkent a művi vetélések száma, mégis az tapasztalható, hogy az ezer élveszületésre jutó terhességmegszakítások száma emelkedett az élveszületések számának visszaesése miatt.

Az idősebb korcsoportú nők természetesen ritkábban szülnek, mint a fiatalabbak, ezért a rajtuk elvégzett műtétek száma is folyamatosan csökken. Ezzel szemben a művi vetéléseik mennyisége az élveszületeiknek többszöröse. Úgy tűnik, hogy bár mindkét tábla szerint a 30 éven felüliek egyre ritkábban fordulnak a születésszabályozás e legrosszabb formájához, még mindig ők azok, akik nem szívesen alkalmazzák a korszerű fogamzásgátló eszközöket.

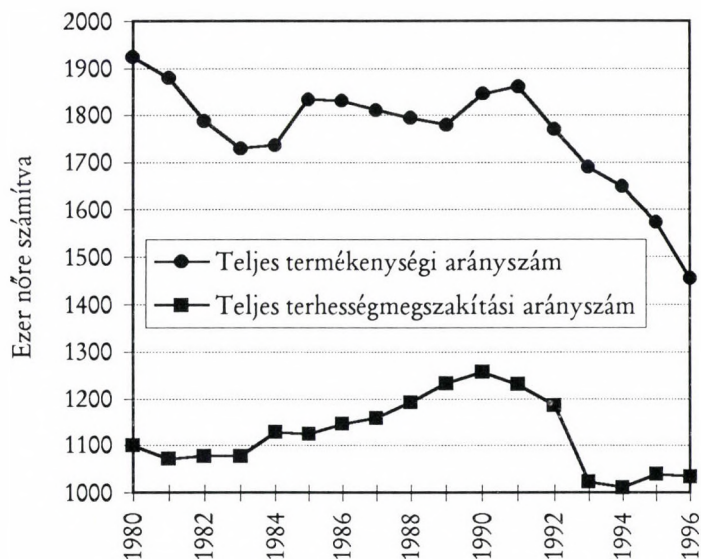
A teljes terhességmegszakítási arányszám változásai

A 10. táblázatból kitűnik, hogy ezer nő valamelyik korcsoportból, abban az ötéves, illetve — a 40 év felettiek esetén — tízéves időszakban hány alkalommal szüntetné meg a nem kívánt terhességét művi vetéléssel az adott évben. Az utolsó oszlopban pedig a teljes termékeny időszakot átölelő 35 évre vonatkoztatva láthatóak a fenti mutatószámok.

A termékenységvizsgálathoz hasonlóan a terhességmegszakítások alakulásának elemzésénél is jól használhatóak a hasonló módon számított teljes terhességmegszakítás arányszámai, amelyeket a 11. tábla mutat be. A teljes terhességmegszakítási arányszám független az adott korcsoportba tartozó nők létszámától és annak évenkénti változásától, valamint az általuk megszült gyermekek számától. Az egyes korcsoportokat vizsgálva a legjelentősebb művi-vetelési arányszámemelkedés a 20—24 évesek oszlopában található, és őket a legfiatalabbak követik. Minden korcsoportban a 90-es évek elején található az ezer főre jutó legmagasabb átlagos terhességmegszakítás. Ezt követően erőteljes csökkenés, majd egyes korcsoportoknál (25—29 és 30—34 évesek) lassú emelkedés tapasztalható. Egyelőre még nem tudható, hogy melyik irányzat lesz a tartósabb. Korábban már Lengyelországban is megfigyelték a művi vetélések számának csökkenését az ottani "abortusztörvény" előkészítésének és parlamenti tárgyalásának időszakában. Ez a jelenség Magyarországon is nyomon követhető. A 25 éven aluliak kivételével minden korcsoportban már 1992-ben, a "Magzati élet védelméről" szóló törvény országgyűlési tárgyalásának idejében észrevehető volt a művi vetélések számának csökkenése.

A születések és a művi vetélések változásainak összehasonlítása

A bemutatott adatok nem igazolják a feltevést, miszerint a hazai születésszámok folyamatos és jelentős csökkenését a Magyarországon kirívóan nagyarányú terhességmegszakítás okozza. Vitathatatlan, hogy a születésszabályozásnak a művi vetelés a nő és a leendő magzat egészségére a legkárosabb, de hazánkban még manapság is általánosan elfogadott eszköze. Ha szoros lenne az összefüggés a terhességmegszakítások és az élveszületések mennyisége között, akkor a III. ábrán a teljes termékenység és a teljes terhességmegszakítás változásait mutató vonalaknak ellentétes irányú mozgást kellene mutatniuk. Ez — bár többször előfordul — az ábra egészére vonatkozóan nem jellemző.

III. A teljes termékenységi és terhességmegszakítási arányszámok változásai, 1980–1996
Changes of completed fertility and induced abortion rates, 1980–1996

A vizsgált időszak elején, 1980-tól 1989-ig valóban felfedezhető a két szülészeti esemény ellentétes alakulása, de az mégsem mondható meghatározó jelentőségűnek. Sokkal feltűnőbb az 1990 utáni erőteljes csökkenést mutató irányzat mind a terhességek kihordása, mind azok megszakítása terén. A III. ábrán a teljes termékenységi és a teljes terhességmegszakítási arányszámok szerepelnek, mert ezek a mutatók függetlenek a szülőképes korú női népesség egyes korcsoportjainak létszámától, ezért "tisztább" elméleti képet mutatnak.

A szülészeti események változásai

Az élveszületések és a magzati veszteségek változásait akkor lehet pontosan figyelemmel kísérni, ha azok együtt szerepelnek. Ezeknek az adatoknak az alakulását mutatja be a 12. tábla.

Látható, hogy az élveszületések számának csökkenésével egyidőben mind a korai és középidős, mind a késői magzati halálozások, valamint a terhességmegszakítások a vizsgált időszak végére a kezdethez viszonyítva fogyó irányzatot mutatnak. Ezek a szülészeti események a nő szempontjából nézve fogamzásoknak, várandósságoknak

tekinthetők. Ezt vizsgálva úgy tűnik, hogy a termékeny korú nők 1980 óta egyre nagyobb arányban alkalmazzák a nem kívánt terhességek megelőzésére a fogamzásgátló szerek és eszközöket. Ennek az eredménye, hogy a magzati veszteségek folyamatos csökkenése ellenére sem emelkedik hazánkban az élveszületések száma.

Amíg az esetszámok a művi vetélések mennyiségének csökkenéséről tanúskodnak, addig ugyanezen a táblán a százalékos arányok az élveszületésekhez viszonyítva emelkedő irányzatot mutatnak. Hiába lehet a tábla egészéből a terhességmegszakítások visszaszorulására és a fogamzásgátlás előretörésére következtetni a nem kívánt gyermekek megszületésének megakadályozásában, mégis az tapasztalható, hogy a művi vetélés mint családtervezési módszer még mindig széles körben elfogadott.

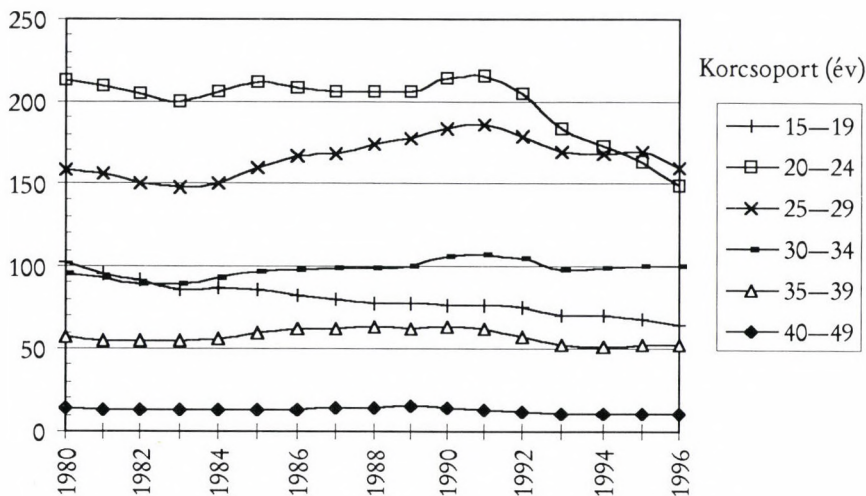
A szülészeti események változásai korcsoportonként

A szülészeti események 12. táblán bemutatott változásait más csoportosításban is érdemes megvizsgálni. A tárgyalt szülészeti események más szóval terhességekként is értelmezhetőek, függetlenül attól, hogy annak befejezése szüléssel vagy valamilyen vetéléssel történik. Ily módon a különböző korcsoportú nők fogamzási gyakoriságáról lehet képet nyerni. A 13. tábla ezeket az adatokat kerekítve, ezer azonos korcsoportú nőre átszámítva mutatja be.

A 30–34 éves korú nők kivételével mindenütt csökkent a fogamzások aránya, illetve az eggyel fiatalabb korcsoportban az átmeneti, 1985-től 1995-ig tartó tizenegy éves emelkedés után visszaesett a kezdő szintre. A legfeltűnőbb csökkenő irányzat a 25 évesnél fiatalabb nőknél tapasztalható. A 19 évesnél fiatalabb nők között majdnem a felére, 101,9-ről 64,0-ra csökkent az ezer nőre jutó várandósságok kialakulása. A 20–24 évesek csoportjában a jelentős csökkenés a fogamzások terén 1992-ben kezdődött el, és még nem tudható, hogy ez az irányzat folytatódni fog-e vagy sem. Minden bizonnyal a fiatalok a legnyitottabbak az új dolgok befogadására, s így ők tértek át legelőbb és legnagyobb arányban a korszerű fogamzásgátló szerek és eszközök használatára; emiatt csökkent azokban a korcsoportokban leginkább a fogamzások aránya. A 13. tábla utolsó oszlopa a teljes szülőképes korú, 15–49 éves női népesség várandósságainak változását mutatja be. A várandósságok arányának jelentős csökkenése feltehetően a korszerű fogamzásgátló szerek és eszközök széles körű elterjedésének és könnyű hozzáférhetőségének a következménye.

A tárgyalt jelenségeket összefoglalóan szemlélteti a 14. tábla, mely a különféle szülészeti események változásait korcsoportokra bontva mutatja be. A táblán a spontán vetélés oszlopcím a korai és középidős, valamint a késői magzati veszteségeket foglalja magába a művi vetélések kivételével. A három legtermékenyebb (–19, 20–24 és 25–29 éves) korcsoportban mindenütt csökkent a vizsgált időszak végére az ezer hasonló korú nőre jutó élveszületések száma; és ezzel szemben mindhárom korcsoportban emelkedett a művi vetélések mennyisége. A három idősebb (30–34, 35–39 és 40–49 éves) korcsoportban fordított a helyzet. Ennél a népességnél kismértékben nőtt az ezer nőre jutó élveszületések száma, és csökkent a terhességmegszakításoké. Mind a hat, az összesített

15–49 éves korcsoporttal együtt mind a hét sokaságban megfigyelhető a spontán vetélések arányának csökkenése, ami feltehetően az orvostudomány és a terhesgondozás ezen idő alatti fejlődését jelzi. Ez az az adatsor, amelyik a leghatásosabban hívja fel a figyelmet a fogamzásgátlók elterjedésére és azok hatékonyságára. Mindezt a IV. ábra is jól szemlélteti: a fogamzások elmaradása mögött a fogamzásgátlók széles körű elterjedése áll — mely sokkal kevésbé ítéhető el, mint a terhességmegszakítás.

IV. Ezer azonos korú nőre jutó várandósság, 1980–1996
Pregnancies per thousand women of the same age, 1980–1996

Összefoglalás

A magyar 15–49 éves, szülőképes korú női népesség élveszüléseinek és magzati veszteségeinek, azaz születési eseményeinek 1980–1996 közötti változásait kíséri végig e tanulmány. Megállapítható, hogy mind az élveszületések, mind a korai, középidős és késői magzati veszteségek, valamint a mesterséges terhességmegszakítások száma a vizsgált időszak alatt nagymértékben csökkent. Bár a terhességmegszakítások száma nyilvánvalóan kisebb lett, az élveszületésekhez viszonyított aránya mégis nőtt.

Az élveszületések szempontjából a vizsgált időszak folyamán két nagyobb fordulópontra tekinthetünk. Mindenütt megemelkedett az élveszületések aránya 1984-ben és 1985-ben, különösképpen a 20–24, 25–29 és 30–34 évesek korcsoportjában, mely után a két idősebb korcsoport kivételével mindenütt erőteljes esést lehet tapasztalni a születésszámok tekintetében a 90-es évek elejétől.

Az élveszületések nagymértékű csökkenése is döntően hozzájárul Magyarország népességének csökkenéséhez.

A közeljövőben, de valószínűleg a távolabbiban sem lehet reménykedni az élveszületések emelkedő irányú változásában. Egyrészt mert a gyermekvállalási kedv Európa-szerte lanyhulóban van, és ennek hatása alól mi sem tudjuk kivonni magunkat; másrészt mivel az élveszületéseknek a korábban elkezdődött csökkenése a szülőképes korba lépő nők létszámát is megritkította. Ahhoz, hogy a szülési kedv gyengülésének évek óta tartó folyamata megváltozzék, olyan hatékony családközpontú politikát kellene hosszú éveken keresztül folytatni, aminek a lehetősége az ország jelenlegi gazdasági helyzetében még sokáig nem valószínű.

IRODALOM

Demográfiai Évkönyvek 1980—1996. Budapest, 1981—1997. Központi Statisztikai Hivatal.

Tauffer Vilmos: Az új szülészeti rendtartás törvénytervezetének előtanulmánya és anyagának ismertetése. Budapest, 1934. Áll. ny.

Tárgyszavak:

Születés

Termékenység

Abortusz

BIRTHS AND FOETAL LOSSES IN HUNGARY FROM 1980 THROUGH 1996

1. *Élvezületek alakulása korcsoportok szerint, 1980–1996*
Number of live births by age groups, 1980–1996

Év	—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—49	50—x	Összesen
Összesen									
1980	236	21 286	61 115	44 419	15 663	4 910	1 041	3	148 673
1981	173	19 376	56 238	45 326	16 180	4 574	1 022	1	142 890
1982	205	18 366	51 060	42 912	15 694	4 384	936	2	133 559
1983	189	17 309	47 725	41 123	15 630	4 358	924	—	127 258
1984	211	17 447	46 586	38 995	16 772	4 461	887	—	125 359
1985	198	17 736	47 644	39 519	18 992	5 163	948	—	130 200
1986	198	17 150	45 926	38 544	19 674	5 755	957	—	128 204
1987	167	16 787	45 660	36 482	19 777	5 958	1 009	—	125 840
1988	201	15 792	46 501	35 833	18 870	6 058	1 041	—	124 296
1989	170	14 936	47 391	35 194	18 003	6 496	1 114	—	123 304
1990	237	15 187	49 545	35 013	17 497	7 044	1 156	—	125 679
1991	212	15 396	50 385	35 239	17 410	7 293	1 272	—	127 207
1992	207	14 916	47 714	34 552	15 933	7 124	1 277	1	121 724
1993	199	14 544	43 486	35 355	15 318	6 739	1 392	—	117 033
1994	204	14 239	41 395	35 913	15 523	6 832	1 491	1	115 598
1995	175	12 740	39 850	36 467	15 049	6 245	1 528	—	112 054
1996	167	11 306	37 193	34 328	14 570	5 830	1 480	1	105 272*
Házasságból									
1980	30	17 615	58 077	42 641	14 522	4 326	856	1	138 068
1981	16	15 742	53 285	43 336	14 991	4 034	864	1	132 269
1982	19	14 963	48 274	41 050	14 474	3 762	756	2	123 300
1983	19	13 906	44 961	39 074	14 317	3 725	730	—	116 732
1984	22	13 857	43 715	36 952	15 303	3 732	704	—	114 285
1985	25	13 904	44 643	37 239	17 282	4 347	770	—	118 210
1986	19	13 473	42 881	36 285	17 756	4 805	756	—	115 975
1987	13	12 911	42 308	34 164	17 728	4 871	796	—	112 791
1988		11 128	42 792	33 201	16 654	4 919	782	—	109 476
1989	1	10 136	43 448	32 466	15 861	5 265	847	—	108 024
1990		9 839	45 157	32 300	15 340	5 669	863	—	109 168
1991	2	9 709	45 366	32 257	15 075	5 835	966	—	109 210
1992	2	9 180	42 100	31 256	13 604	5 640	957	—	102 739
1993	1	8 412	37 240	31 584	12 885	5 239	1 023	—	96 384
1994	2	7 731	34 410	31 601	12 987	5 315	1 076	1	93 123
1995		6 426	32 365	31 753	12 471	4 801	1 068	—	88 884
1996		5 227	29 255	29 601	11 883	4 433	1 059	1	81 459

* A 397 ismeretlen korúval együtt.

1. tábla folytatása

Év	-14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—49	50—x	15—49	
									Házasságból	Házasságon kívül

Házasságból élveszülettek
a megfelelő korcsoportú anyáktól származó összes újszülött százalékában

1980	12,7	82,8	95,0	96,0	92,7	88,1	82,2	33,3	92,9	7,1
1981	9,2	81,2	94,7	95,6	92,7	88,2	84,5	100,0	92,6	7,4
1982	9,3	81,5	94,5	95,7	92,2	85,8	80,8	100,0	92,3	7,7
1983	10,1	80,3	94,2	95,0	91,6	85,5	79,0	—	91,7	8,3
1984	10,4	79,4	93,8	94,8	91,2	83,7	79,4	—	91,2	8,8
1985	12,6	78,4	93,7	94,2	91,0	84,2	81,2	—	90,8	9,2
1986	9,6	78,6	93,4	94,1	90,3	83,5	79,0	—	90,5	9,5
1987	7,8	76,9	92,7	93,6	89,6	81,8	78,9	—	89,6	10,4
1988	0,0	70,5	92,0	92,7	88,3	81,2	75,1	—	88,1	11,9
1989	0,6	67,9	91,7	92,2	88,1	81,0	76,0	—	87,6	12,4
1990	0,0	64,8	91,1	92,3	87,7	80,5	74,7	—	86,9	13,1
1991	0,9	63,1	90,0	91,5	86,6	80,0	75,9	—	85,9	14,1
1992	1,0	61,5	88,2	90,5	85,4	79,2	74,9	—	84,4	15,6
1993	0,5	57,8	85,6	89,3	84,1	77,7	73,5	—	82,4	17,6
1994	1,0	54,3	83,1	88,0	83,7	77,8	72,2	100,0	80,6	19,4
1995	0,0	50,4	81,2	87,1	82,9	76,9	69,9	—	79,3	20,7
1996	0,0	46,2	78,7	86,2	81,6	76,0	71,6	100,0	77,4	22,6

2. Ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések alakulása korcsoportok szerint, 1980—1996
Live births per thousand women of the adequate ages by age groups, 1980—1996

Év	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	15—49
1980	68,0	158,6	100,0	40,9	13,7	2,9	0,1	57,6
1981	62,4	155,9	100,6	40,6	12,8	2,9	0,1	55,7
1982	58,3	149,5	95,6	38,5	12,3	2,6	0,1	52,2
1983	53,3	145,4	94,2	37,6	12,0	2,5	0,1	49,8
1984	52,1	148,1	94,6	39,1	12,1	2,4	0,1	49,0
1985	51,5	152,5	102,9	43,0	13,6	2,6	0,1	50,9
1986	48,8	148,3	107,1	43,9	14,5	2,6	0,1	50,1
1987	47,1	145,4	107,1	44,3	14,7	2,7	0,1	49,2
1988	44,1	143,5	109,5	43,5	14,7	2,8	0,1	48,5
1989	40,8	141,8	110,7	43,9	15,3	3,0	0,1	47,9
1990	39,5	147,2	115,4	46,9	16,4	3,0	0,1	49,4
1991	38,1	146,1	117,4	49,7	16,8	3,2	0,1	49,7
1992	35,6	136,3	113,5	48,0	16,5	3,2	0,1	47,3
1993	34,0	123,2	112,3	48,1	16,1	3,3	0,2	45,3
1994	33,6	113,9	110,3	50,2	17,2	3,5	0,1	44,7
1995	31,4	103,9	108,6	49,8	16,9	3,5	0,1	43,4
1996	29,5	92,2	100,0	48,9	16,9	3,3	0,1	40,7

3. A teljes termékenységi arányszám korcsoportok szerint (ezer nőre), 1980–1996
 Total fertility rates by age groups per thousand women, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
1980	343,6	792,9	500,0	204,5	68,3	15,1	1924,5
1981	315,0	779,3	503,1	202,9	64,2	14,9	1879,5
1982	295,0	747,5	478,0	192,3	61,4	13,7	1787,8
1983	269,4	727,2	471,2	188,2	59,9	13,5	1729,5
1984	263,7	730,5	473,0	195,6	60,3	12,9	1735,9
1985	260,6	762,5	514,3	214,8	67,9	13,7	1833,8
1986	246,6	741,6	535,7	219,4	72,7	13,9	1830,0
1987	238,0	726,9	535,6	221,3	73,5	14,6	1810,0
1988	223,3	717,6	547,6	217,3	73,5	14,8	1794,1
1989	206,1	709,2	553,5	219,4	76,3	15,6	1780,1
1990	200,0	735,8	576,8	234,5	82,2	16,2	1845,5
1991	193,1	730,3	587,0	248,7	84,1	17,6	1860,7
1992	180,5	681,4	567,4	240,1	82,5	17,4	1769,4
1993	172,4	615,8	561,6	240,4	80,3	18,7	1689,2
1994	170,4	569,5	551,3	251,1	86,2	19,5	1647,9
1995	158,9	519,3	542,9	249,0	84,4	19,5	1574,0
1996	148,7	460,9	498,7	243,7	84,0	18,4	1454,5

4. Korai és középidős magzati halálozások alakulása korcsoportok szerint, 1980–1996
 Early and medium-aged foetal deaths by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	Összesen
1980	2 060	5 529	5 749	3 382	1 879	1 373	19 972
1981	1 903	4 931	5 443	3 250	1 702	881	18 110
1982	1 796	4 747	5 200	3 132	1 679	964	17 518
1983	1 678	4 528	4 942	3 122	1 712	1 002	16 984
1984	2 087	4 874	5 021	3 347	1 650	882	17 861
1985	2 039	4 811	4 737	3 662	1 880	941	18 070
1986	2 104	4 640	4 733	3 698	2 154	965	18 294
1987	1 925	4 722	4 443	3 591	2 104	917	17 702
1988	2 051	4 823	4 460	3 519	2 175	1 019	18 047
1989	1 855	4 930	4 410	3 277	2 251	1 014	17 737
1990	1 925	5 139	4 206	3 124	2 246	956	17 596
1991	1 909	5 042	3 993	2 885	2 328	939	17 096
1992	1 901	4 626	3 866	2 674	2 066	929	16 062
1993	1 901	4 316	3 904	2 605	2 145	1 007	15 878
1994	1 765	4 151	4 027	2 532	2 025	1 050	15 550
1995	1 658	4 101	4 102	2 511	1 768	1 101	15 241*
1996	1 510	3 987	3 963	2 438	1 728	1 114	14 740*

*Az ismeretlen korúak nélkül.

5. Ezer élveszületésre jutó korai és középidős magzati halálozás korcsoportok szerint, 1980–1996
Early and medium-aged foetal deaths per thousand live births by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	Összesen
1980	95,7	90,5	129,4	215,9	382,7	1315,1	134,3
1981	97,3	87,7	120,1	200,9	372,1	861,2	126,7
1982	96,7	93,0	121,2	199,6	383,0	1027,7	131,2
1983	95,9	94,9	120,2	199,7	392,8	1084,4	133,5
1984	118,2	104,6	128,8	199,6	369,9	994,4	142,5
1985	113,7	101,0	119,9	192,8	364,1	992,6	138,8
1986	121,3	101,0	122,8	188,0	374,3	1008,4	142,7
1987	113,5	103,4	121,8	181,6	353,1	908,8	140,7
1988	128,2	103,7	124,5	186,5	359,0	978,9	145,2
1989	122,8	104,0	125,3	182,0	346,5	910,2	143,8
1990	124,8	103,7	120,1	178,5	318,9	827,0	140,0
1991	122,3	100,1	113,3	165,7	319,2	738,2	134,4
1992	125,7	97,0	111,9	167,8	290,0	726,9	132,0
1993	128,9	99,3	110,4	170,1	318,3	723,4	135,7
1994	122,2	100,3	112,1	163,1	296,4	703,8	134,5
1995	128,4	102,9	112,5	166,9	283,1	720,5	136,0
1996	131,6	107,2	115,4	167,3	296,4	752,2	140,0

6. Késői magzati halálozás korcsoportok szerint, 1980–1996
Late foetal deaths by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	Összesen
1980	138	442	322	138	91	25	1156
1981	156	387	366	156	75	32	1172
1982	121	327	324	159	58	31	1020
1983	129	273	255	158	63	24	902
1984	101	231	253	131	63	20	799
1985	97	243	217	165	60	26	808
1986	100	207	239	174	87	21	828
1987	99	274	217	183	89	20	882
1988	86	208	215	163	72	20	764
1989	66	207	157	134	68	21	653
1990	78	212	169	134	84	22	699
1991	68	200	138	85	64	20	575
1992	68	159	119	98	45	20	509
1993	60	110	124	79	41	11	425
1994	49	128	110	70	38	13	408
1995	52	124	92	67	36	22	393
1996	49	106	95	69	51	24	394*

*Az ismeretlen korúak nélkül.

7. Ezer élveszülöttre jutó késői magzati halálozás korcsoportok szerint, 1980–1996
Late foetal deaths per thousand live births by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	Összesen
1980	6,4	7,2	7,2	8,8	18,5	23,9	7,8
1981	8,0	6,9	8,1	9,6	16,4	31,3	8,2
1982	6,5	6,4	7,6	10,1	13,2	33,0	7,6
1983	7,4	5,7	6,2	10,1	14,5	26,0	7,1
1984	5,7	5,0	6,5	7,8	14,1	22,5	6,4
1985	5,4	5,1	5,5	8,7	11,6	27,4	6,2
1986	5,8	4,5	6,2	8,8	15,1	21,9	6,5
1987	5,8	6,0	5,9	9,3	14,9	19,8	7,0
1988	5,4	4,5	6,0	8,6	11,9	19,2	6,1
1989	4,4	4,4	4,5	7,4	10,5	18,9	5,3
1990	5,1	4,3	4,8	7,7	11,9	19,0	5,6
1991	4,4	4,0	3,9	4,9	8,8	15,7	4,5
1992	4,5	3,3	3,4	6,2	6,3	15,6	4,2
1993	4,1	2,5	3,5	5,2	6,1	7,9	3,6
1994	3,4	3,1	3,1	4,5	5,6	8,7	3,5
1995	4,0	3,1	2,5	4,5	5,8	14,4	3,5
1996	4,3	2,8	2,8	4,7	8,7	16,2	3,7

8. A terhességmegszakítások alakulása korcsoportok szerint, 1980–1996
Induced abortions by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	Összesen*
1980	8 182	14 846	19 607	17 114	13 458	7 675	80 882
1981	8 074	14 145	19 165	17 293	12 970	6 774	78 421
1982	8 187	13 603	19 159	17 527	13 467	6 739	78 682
1983	8 381	13 276	18 151	18 017	13 877	6 897	78 599
1984	9 284	13 900	17 753	19 504	14 403	7 347	82 191
1985	9 285	13 482	16 667	19 617	15 425	7 494	81 970
1986	9 525	13 633	16 252	20 226	16 478	7 472	83 586
1987	9 278	14 132	15 848	20 741	16 710	7 838	84 547
1988	9 487	15 259	16 342	20 354	17 683	7 981	87 106
1989	11 384	16 404	16 731	19 808	17 328	8 853	90 508
1990	12 011	17 245	16 367	18 714	17 586	8 471	90 394
1991	13 440	18 590	16 441	17 301	17 243	6 916	89 931
1992	14 141	19 135	15 834	15 946	15 571	6 438	87 065
1993	13 362	16 650	14 003	12 927	12 934	5 382	75 258
1994	13 454	17 134	14 652	12 356	11 604	5 291	74 491
1995	13 034	18 362	15 981	12 607	11 137	5 491	76 612
1996	11 661	18 800	16 692	12 951	10 623	5 554	76 281

*Az ismeretlen korúak nélkül.

9. Ezer élőszületésre jutó terhességmegszakítás korcsoportok szerint, 1980–1996
Induced abortions per thousand live births by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
1980	380	243	441	1093	2741	7352	544
1981	413	252	423	1069	2836	6622	549
1982	441	266	446	1117	3072	7184	589
1983	479	278	441	1153	3184	7464	618
1984	526	298	455	1163	3229	8283	656
1985	518	283	422	1033	2988	7905	630
1986	549	297	422	1028	2863	7808	652
1987	547	310	434	1049	2805	7768	672
1988	593	328	456	1079	2919	7667	701
1989	754	346	475	1100	2667	7947	734
1990	779	348	467	1070	2497	7328	719
1991	861	369	467	994	2364	5437	707
1992	935	401	458	1001	2186	5038	715
1993	906	383	396	844	1919	3866	643
1994	932	414	408	796	1698	3546	644
1995	1009	461	438	838	1783	3594	684
1996	1016	505	486	889	1822	3750	725

10. Ezer megfelelő korú nőre jutó terhességmegszakítás korcsoportok szerint, 1980–1996
Number of induced abortions per thousand women of adequate age by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
1980	25,7	38,5	44,1	44,7	37,4	11,1	31,4
1981	25,5	39,2	42,5	43,4	36,4	9,9	30,5
1982	25,5	39,8	42,7	42,9	37,7	9,8	30,7
1983	25,3	40,5	41,6	43,4	38,2	10,1	30,7
1984	27,3	43,6	43,1	45,5	38,9	10,7	32,1
1985	26,6	43,2	43,4	44,4	40,6	10,9	32,1
1986	26,6	44,0	45,2	45,1	41,6	10,9	32,7
1987	25,7	45,0	46,5	46,4	41,2	11,3	33,0
1988	26,1	47,1	49,9	46,9	42,9	11,4	34,0
1989	30,0	49,1	52,6	48,3	40,7	12,4	35,1
1990	30,2	51,2	53,9	50,2	41,1	11,9	35,4
1991	32,2	53,9	54,8	49,4	39,8	9,5	35,0
1992	32,7	54,7	52,0	48,1	36,1	8,8	33,7
1993	30,5	47,2	44,5	40,6	30,8	7,2	29,1
1994	31,1	47,1	45,0	40,0	29,3	6,9	28,7
1995	31,4	47,9	47,6	41,7	30,1	7,0	29,6
1996	29,6	46,6	48,5	43,3	30,6	6,9	29,4

A 10. táblázatban az ismeretlen korúak nem szerepelnek.

11. Teljes terhességmegszakítási arányszám korcsoportok szerint (ezer nőre), 1980–1996
 Total induced abortion rates per thousand women by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
1980	130,6	192,6	220,7	223,5	187,2	111,2	1099,2
1981	130,1	196,0	212,7	216,9	182,1	98,7	1071,1
1982	130,0	199,1	213,4	214,7	188,5	98,4	1077,8
1983	129,0	202,3	208,0	217,0	190,9	100,8	1077,8
1984	138,6	218,0	215,3	227,4	194,6	106,9	1127,1
1985	134,9	215,8	216,9	221,8	202,9	108,7	1123,9
1986	135,4	220,2	225,9	225,5	208,2	108,5	1145,6
1987	130,2	225,0	232,7	232,1	206,2	113,2	1158,1
1988	132,5	235,5	249,7	234,3	214,6	113,6	1191,8
1989	155,3	245,5	263,1	241,4	203,6	124,0	1233,5
1990	155,8	256,1	269,6	250,8	205,3	118,8	1256,4
1991	166,2	269,4	273,9	247,1	198,8	95,5	1230,6
1992	168,8	273,3	260,0	240,3	180,3	87,7	1185,3
1993	156,3	235,8	222,4	202,8	154,1	72,2	1021,3
1994	158,7	235,7	224,9	199,8	146,4	69,3	1009,8
1995	160,4	239,3	237,9	208,6	150,6	70,0	1038,3
1996	151,2	233,0	242,5	216,6	153,0	69,1	1033,4

12. A szülészeti események változásai, 1980–1996
 Changes of the numbers of obstetrical events, 1980–1996

Év	Élveszületések	Korai és középidős magzati halálozások	Késői magzati halálozások	Terhességmegszakítások	Összesen
1980	148 673	19 972	1 156	80 882	250 683
1981	142 890	18 110	1 172	78 421	240 593
1982	133 559	17 518	1 020	78 682	230 779
1983	127 258	16 984	902	78 599	223 743
1984	125 359	17 861	799	82 191	226 210
1985	130 200	18 070	808	81 970	231 048
1986	128 204	18 294	828	83 586	230 912
1987	125 840	17 702	882	84 547	228 971
1988	124 296	18 047	764	87 106	230 213
1989	123 304	17 737	653	90 508	232 202
1990	125 679	17 596	699	90 394	234 368
1991	127 207	17 096	575	89 931	234 809
1992	121 724	16 062	509	87 065	225 360
1993	117 033	15 878	425	75 258	208 594
1994	115 598	15 550	408	74 491	206 047
1995	112 054	15 241	393	76 612	204 300
1996	105 272	14 740	394	76 281	196 687

12. tábla folytatása

Év	Élveszületések	Korai és középidős magzati halálozások	Késői magzati halálozások	Terhesség-megszakítások	Összesen
----	----------------	--	---------------------------	-------------------------	----------

Százalékos megoszlás

1980	59,31	7,97	0,46	32,26	100,00
1981	59,39	7,53	0,49	32,59	100,00
1982	57,87	7,59	0,44	34,09	100,00
1983	56,88	7,59	0,40	35,13	100,00
1984	55,42	7,90	0,35	36,33	100,00
1985	56,35	7,82	0,35	35,48	100,00
1986	55,52	7,92	0,36	36,20	100,00
1987	54,96	7,73	0,39	36,92	100,00
1988	53,99	7,84	0,33	37,84	100,00
1989	53,10	7,64	0,28	38,98	100,00
1990	53,62	7,51	0,30	38,57	100,00
1991	54,17	7,28	0,24	38,30	100,00
1992	54,01	7,13	0,23	38,63	100,00
1993	56,11	7,61	0,20	36,08	100,00
1994	56,10	7,55	0,20	36,15	100,00
1995	54,85	7,46	0,19	37,50	100,00
1996	53,52	7,49	0,20	38,78	100,00

13. Ezer nőre jutó várandósság korcsoportok szerint, 1980–1996
Pregnancies per thousand women by age groups, 1980–1996

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
1980	101,9	212,6	157,8	94,8	56,6	14,7	96,3
1981	95,6	209,8	156,1	92,5	54,3	12,7	93,0
1982	91,1	204,2	150,6	89,5	54,8	12,7	89,4
1983	85,3	200,5	147,7	88,9	55,0	12,9	86,7
1984	87,0	205,7	150,5	92,7	55,6	13,3	87,6
1985	85,3	211,8	159,1	96,0	59,3	13,6	89,5
1986	82,7	208,0	166,2	97,6	61,8	13,7	89,3
1987	79,3	206,3	167,3	99,1	61,4	14,1	88,6
1988	77,1	206,1	173,8	98,8	63,1	14,3	88,9
1989	77,5	206,3	177,7	100,5	61,4	15,4	89,2
1990	76,4	214,3	183,7	105,8	62,9	14,9	98,6
1991	76,8	215,1	185,9	107,6	62,1	12,6	90,7
1992	74,6	204,6	178,6	104,4	57,5	11,8	86,6
1993	70,3	182,9	169,6	97,1	52,1	10,5	80,1
1994	70,1	172,8	167,9	98,6	51,7	10,3	79,0
1995	68,1	162,7	168,7	100,1	51,9	10,4	78,4
1996	64,0	148,9	160,0	100,5	52,5	10,2	75,3

14.a. Ezer megfelelő korú nőre jutó szülészeti események alakulása korcsoportok szerint, 1980–1996
 Obstetrical events per thousand women of adequate age by age groups, 1980–1996

Év	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes
	15–19 éves				20–24 éves				25–29 éves				30–34 éves			
1980	68,0	26,1	7,0	101,1	158,6	38,5	15,5	212,6	100,0	38,5	13,7	152,2	40,9	44,7	9,2	94,8
1981	62,4	26,0	6,6	95,1	155,9	39,2	14,7	209,8	100,6	39,2	12,9	152,7	40,6	43,4	8,5	92,5
1982	58,3	26,0	6,1	90,4	149,5	39,8	14,9	204,2	95,6	39,8	12,3	147,7	38,5	42,9	8,1	89,5
1983	53,3	25,8	5,6	84,7	145,4	40,5	14,6	200,5	94,2	40,5	11,9	146,6	37,6	43,4	7,9	88,9
1984	52,1	27,7	6,5	86,4	148,1	43,6	16,0	207,7	94,6	43,6	12,8	151,0	39,1	45,5	8,1	92,7
1985	51,5	27,0	6,2	84,7	152,5	43,2	16,2	211,8	102,9	43,2	12,9	158,9	43,0	44,4	8,7	96,0
1986	48,8	27,1	6,3	82,1	148,3	44,0	15,7	208,0	107,1	44,0	13,8	165,0	43,9	45,1	8,6	97,6
1987	47,1	26,0	5,7	78,8	145,4	45,0	15,9	206,3	107,1	45,0	13,7	165,8	44,3	46,4	8,4	99,2
1988	44,1	26,5	6,0	76,6	143,5	47,1	15,5	206,1	109,5	47,1	14,3	170,9	43,5	46,9	8,5	98,8
1989	40,8	31,1	5,2	77,1	141,8	49,1	15,4	206,3	110,7	49,1	14,4	174,2	43,9	48,3	8,3	100,5
1990	39,5	31,2	5,2	75,9	147,2	51,2	15,9	214,3	115,4	51,2	14,4	181,0	46,9	50,2	8,7	105,8
1991	38,1	33,2	4,9	76,2	146,1	53,9	15,2	215,2	117,4	53,9	13,8	185,1	49,7	49,4	8,5	107,6
1992	35,6	33,8	4,7	74,1	136,3	54,7	13,7	204,6	113,5	54,7	13,1	181,2	48,0	48,1	8,4	104,4
1993	34,0	31,3	4,6	69,8	123,2	47,2	12,5	182,9	112,3	47,2	12,8	172,3	48,1	40,6	8,4	97,1
1994	33,6	31,7	4,3	69,6	113,9	47,1	11,8	172,8	110,3	47,1	12,7	170,1	50,2	40,0	8,4	98,6
1995	31,4	32,1	4,2	67,7	103,9	47,9	11,0	162,8	108,6	47,6	12,5	168,7	49,8	41,7	8,5	100,1
1996	29,5	30,2	4,0	63,8	92,2	46,6	10,1	148,9	100,0	46,6	11,8	158,4	48,9	43,3	8,4	100,6

14.a. tábla folytatása

Év	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes
	35—39 éves				40—49 éves				15—49 éves			
1980	13,7	37,4	5,5	56,6	1,5	11,1	2,0	14,7	57,6	30,5	8,1	96,3
1981	12,8	36,4	5,0	54,2	1,5	9,9	1,3	12,7	55,7	29,8	7,5	93,0
1982	12,3	37,7	4,9	54,9	1,4	9,8	1,5	12,7	52,2	30,0	7,2	89,4
1983	12,0	38,2	4,9	55,1	1,3	10,1	1,5	12,9	49,8	30,0	7,0	86,7
1984	12,1	38,9	4,6	55,7	1,3	10,7	1,3	13,3	49,0	31,3	7,3	87,6
1985	13,6	40,6	5,1	59,3	1,4	10,9	1,4	13,6	50,9	31,2	7,3	89,5
1986	14,5	41,6	5,7	61,8	1,4	10,9	1,4	13,7	50,1	31,8	7,4	89,3
1987	14,7	41,2	5,4	61,4	1,5	11,3	1,4	14,1	49,2	32,1	7,2	88,6
1988	14,7	42,9	5,5	63,1	1,5	11,4	1,5	14,3	48,5	33,0	7,3	88,9
1989	15,3	40,7	5,4	61,5	1,6	12,4	1,5	15,4	47,9	34,2	7,1	89,2
1990	16,4	41,1	5,4	62,9	1,6	11,9	1,4	14,9	49,4	40,8	8,4	98,6
1991	16,8	39,8	5,5	62,1	1,8	9,5	1,3	12,6	49,7	34,1	6,9	90,7
1992	16,5	36,1	4,9	57,5	1,7	8,8	1,3	11,8	47,3	32,9	6,4	86,6
1993	16,1	30,8	5,2	52,1	1,9	7,2	1,4	10,5	45,3	28,5	6,3	80,1
1994	17,2	29,3	5,2	51,7	2,0	6,9	1,4	10,3	44,7	28,2	6,1	79,0
1995	16,9	30,1	4,9	51,9	1,9	7,0	1,4	10,4	43,4	29,0	6,0	78,4
1996	16,9	30,6	5,1	52,6	1,8	6,9	1,4	10,2	40,7	28,8	5,8	75,3

14.b. Ezer megfelelő korú nőre jutó szülészeti események alakulása korcsoportok szerint, 1980–1996
 Obstetrical events per thousand women of adequate age by age groups, 1980–1996

(százalék)

Év	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes
	15–19 éves				20–24 éves				25–29 éves				30–34 éves			
1980	67,2	25,8	6,9	100,0	74,6	18,1	7,3	100,0	65,7	25,3	9,0	100,0	43,2	47,2	9,7	100,0
1981	65,6	27,4	7,0	100,0	74,3	18,7	7,0	100,0	65,9	25,7	8,4	100,0	43,9	46,9	9,2	100,0
1982	64,5	28,8	6,7	100,0	73,2	19,5	7,3	100,0	64,7	27,0	8,3	100,0	43,0	48,0	9,0	100,0
1983	62,9	30,5	6,6	100,0	72,5	20,2	7,3	100,0	64,3	27,6	8,1	100,0	42,3	48,8	8,9	100,0
1984	60,3	32,1	7,6	100,0	71,3	21,0	7,7	100,0	62,7	28,9	8,5	100,0	42,2	49,1	8,8	100,0
1985	60,8	31,9	7,3	100,0	72,0	20,4	7,6	100,0	64,7	27,1	8,1	100,0	44,8	46,2	9,0	100,0
1986	59,4	33,0	7,6	100,0	71,3	21,2	7,5	100,0	64,9	26,7	8,4	100,0	45,0	46,2	8,8	100,0
1987	59,7	33,0	7,2	100,0	70,5	21,8	7,7	100,0	64,6	27,1	8,3	100,0	44,7	46,8	8,5	100,0
1988	57,6	34,6	7,8	100,0	69,6	22,8	7,5	100,0	64,1	27,6	8,4	100,0	44,0	47,4	8,6	100,0
1989	52,9	40,3	6,8	100,0	68,7	23,8	7,5	100,0	63,6	28,2	8,2	100,0	43,7	48,0	8,3	100,0
1990	52,1	41,1	6,8	100,0	68,7	23,9	7,4	100,0	63,7	28,3	8,0	100,0	44,3	47,4	8,3	100,0
1991	50,0	43,6	6,4	100,0	67,9	25,0	7,1	100,0	63,4	29,1	7,4	100,0	46,2	45,9	7,9	100,0
1992	48,1	45,6	6,3	100,0	66,6	26,7	6,7	100,0	62,6	30,2	7,2	100,0	46,0	46,0	8,0	100,0
1993	48,7	44,7	6,6	100,0	67,4	25,8	6,9	100,0	65,2	27,4	7,4	100,0	49,5	41,8	8,7	100,0
1994	48,3	45,6	6,1	100,0	65,9	27,3	6,8	100,0	64,8	27,7	7,5	100,0	50,9	40,5	8,5	100,0
1995	46,4	47,4	6,2	100,0	63,8	29,4	6,8	100,0	64,4	28,2	7,4	100,0	49,8	41,7	8,5	100,0
1996	46,3	47,4	6,3	100,0	61,9	31,3	6,8	100,0	63,1	29,4	7,4	100,0	48,6	43,1	8,3	100,0

14.b. tábla folytatása

Év	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes	Élve- szülés	Terhes- ségmeg- szakítás	Egyéb magzati veszteség	Összes
	35—39 éves				40—49 éves				15—49 éves			
1980	24,2	66,1	9,7	100,0	10,3	75,9	13,8	100,0	59,8	31,7	8,5	100,0
1981	23,6	67,2	9,2	100,0	11,7	77,8	10,5	100,0	59,9	32,0	8,0	100,0
1982	22,4	68,7	8,9	100,0	10,8	77,7	11,5	100,0	58,4	33,5	8,1	100,0
1983	21,8	69,3	8,9	100,0	10,4	78,0	11,6	100,0	57,4	34,6	8,0	100,0
1984	21,7	69,9	8,3	100,0	9,7	80,4	9,9	100,0	56,0	35,8	8,3	100,0
1985	22,9	68,4	8,6	100,0	10,1	79,6	10,3	100,0	56,9	34,9	8,2	100,0
1986	23,5	67,4	9,2	100,0	10,2	79,4	10,5	100,0	56,1	35,6	8,3	100,0
1987	24,0	67,2	8,8	100,0	10,3	80,1	9,6	100,0	55,6	36,3	8,2	100,0
1988	23,3	68,0	8,6	100,0	10,3	79,3	10,3	100,0	54,6	37,2	8,2	100,0
1989	24,9	66,2	8,9	100,0	10,1	80,5	9,4	100,0	53,7	38,3	8,0	100,0
1990	26,1	65,3	8,6	100,0	10,9	79,9	9,2	100,0	50,1	41,4	8,5	100,0
1991	27,1	64,0	8,9	100,0	13,9	75,6	10,5	100,0	54,8	37,6	7,6	100,0
1992	28,7	62,8	8,5	100,0	14,7	74,3	11,0	100,0	54,6	38,0	7,4	100,0
1993	30,9	59,1	10,0	100,0	17,9	69,1	13,1	100,0	56,6	35,6	7,8	100,0
1994	33,3	56,6	10,1	100,0	19,0	67,4	13,5	100,0	56,6	35,7	7,8	100,0
1995	32,6	58,0	9,4	100,0	18,8	67,4	13,8	100,0	55,4	36,9	7,7	100,0
1996	32,1	58,1	9,7	100,0	18,1	68,0	13,9	100,0	54,0	38,2	7,7	100,0

BEVEZETŐ SOROK JOHN MAYNARD KEYNES TANULMÁNYÁHOZ

SZABÓ A. FERENC

A modern közgazdasági elmélet egyik legismertebb és legnagyobb hatású teoretikusát nem szükséges bemutatni a Demográfia olvasóinak. Nem kívánunk *Alvin H. Hansen* babéraival sem versenyre kelni, aki "Útmutató Keyneshez" (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.) c. művével segítette eligazodni a neves teoretikus életművében az olvasókat. Mindössze arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy írása talán sohasem és sehol nem volt aktuálisabb, mint ma Magyarországon, ahol több mint másfél évtizeddel az ország népességcsökkenésének megindulása után egyre nyilvánvalóbb, hogy irreverzibilis folyamattal állunk szemben. Azaz, ha zárt palacknak tekintjük az országot, tehát nem számolunk a migráció különben egyre jelentőségtelegebb tendenciáival, akkor népességfogyásunk felgyorsul, és megoldhatatlan gazdasági-társadalmi problémák elé nézünk.

Sokféle aspektusból tárgyalta a magyar tudományosság, s ne tagadjuk, hogy a publicisztika, sőt még a szépirodalom is a népesedési kérdést az elmúlt évtizedekben. Fölmerült a nemzetpusztulás réme éppen úgy, mint az erkölcsi kérdések vagy az abortusz problémája, hogy másról ne tegyünk említést. De egyik fölvetés sem volt olyan evidens, számszerűsíthető, mint a legutóbbi években a társadalom előregedésével, konkrétan a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos kérdéskör. Kielezte ezt a problémát a társadalmi rendszerváltozás, melynek nyomán drámai módon megváltozott az aktív és az inaktív lakosok egymáshoz mért aránya hazánkban a munkanélküliség következtében. A teljes foglalkoztatottság évtizedeiben még lehetett azzal érvelni, hogy a csökkenő gyermekszám miatt viszonylagosan nő a foglalkoztatottak aránya s ennek nyomán az életszínvonal, ami majd maga után vonja a gyermekvállalási kedv élénkülését. *J. M. Keynes* tanulmányának elolvasása után végképp le kell számolni az ilyen illúziókkal, hiszen bebizonyítja, hogy a társadalom előregedése nemcsak azért veszedelmes folyamat, mert csökkenti a népességpotenciált, az innovatív energiákat vagy — végső soron — az állam nemzetközi erejét, befolyását, hanem elsősorban azért, mert tartóssága nyomán elvész a nemzedékek során felhalmozott nemzeti jövedelem, az életszínvonal jó része is, azaz a társadalom válsága totális, mindenre kiterjedő lesz. Az öregedő és csökkenő népességű, ám gazdag országok tehát nem sokáig vigasztalhatják magukat azzal, hogy életminőséggel pótolják azt, amit elveszítenek a demográfiai kontinuitás vonalán.

J. M. Keynes elemzését eddig még nem használták fel hazai szakemberek, s magyarul sem jelent meg. Egyedül *Andorka Rudolf* monográfiájának szakirodalmi jegyzékében került megemlítésre. (*Andorka Rudolf*: Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat, Budapest, 1987., 356. old.) Bár a jeles szerző a termékenységgel foglalkozó közgazdasági elméleteket is összefoglalta röviden, nem hasznosította az írás gondolatmenetét. Annak ellenére, hogy "Merre tart a magyar társadalom?" c. szintézisében már hangsúlyosan foglalkozott a csökkenő népesség várható következményeivel, továbbra sem építette be

gondolatmenetébe az iskolateremtő közgazdász demográfiai nézeteit. (Antológia Kiadó, Lakitelek, 1996.)

J. M. Keynes írása eredetileg tulajdonképpen előadás volt, amelyet az "Eugenics Society" előtt olvasott fel 1937. február 16-án, Galton Előadásként. Még ugyanezen évben meg is jelent a mű az "Eugenics Review" áprilisi számában. Mi a tanulmányt a szerző összegyűjtött írásainak XIV. kötetéből közöljük. (The Collected Writings of *J. M. KEYNES*. Vol. XIV. Ed.: *Donald Moggridge*. Macmillan St. Martin's Press for the Royal Economic Society, London, 1973.)

A fordítás *Kállai Gábor* munkája, s az "Úton a 10 milliárd felé. Népesedés és fejlődés a Földön" c., általam válogatott és szerkesztett — sajnos kéziratban maradt — ún. Fejlődés-tanulmányok kötet számára készült még a nyolcvanas években. Mondanivalója ennek ellenére — ismételjük — aktuálisabb, mint annak idején.

INTRODUCTION TO THE STUDY OF JOHN MAYNARD KEYNES

A CSÖKKENŐ NÉPESSÉG NÉHÁNY GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYE

J. M. KEYNES

I.

A jövő, mint tudjuk, sohasem hasonlít a múltra. De tudásunk és képzeletünk általában túl erőltlen ahhoz, hogy elárulja nekünk, milyen változásokra számíthatunk. Nem tudjuk, mit tartogat a jövő. Ugyanakkor, élő és mozgó lényekként, tevékenységre vagyunk ítélve. A lélek nyugalma és békéje azt követeli, hogy takarjuk el szemünk elől azt a keveset is, amit már előre látunk. Néhány hipotézisre kell bízunk magunkat. Ilyenképpen hajlamosak vagyunk arra, hogy a megszerезhetetlen tudást bizonyos konvenciókkal helyettesítsük, amelyek között, minden valószínűség ellenére, a legfőbb hiedelem az, hogy a jövő mégiscsak hasonlítani fog a múltra. Ez az a vezérelv, ami gyakorlati cselekedeteinket irányítja. A XIX. századi önelégültség része volt, úgy vélem, az, hogy az emberi viselkedésre vonatkozó filozófiai reflexióikban elfogadták a Benthami Iskola egyik szélsőséges gondolati tákolmányát, mely a cselekvés alternatív irányainak összes lehetséges konzekvenciájáról feltételezte, hogy mellérendelhető először is olyan szám, amely a következmények viszonylagos hasznát fejezi ki, másodsor pedig olyan szám, amely az adott cselekvési irány következményeinek megjelenési valószínűségét fejezi ki; így aztán összeszorozva az összes lehetséges következmények mellé rendelt számokat és összeadva az eredményeket kiókumlálhatjuk, hogy mit is kell cselekednünk. Így a valószínű tudásnak ezt a misztikus rendszerét használták arra, hogy a jövőt ugyanarra a kalkulálható minőségre redukálják, ami a jelen. E teória útmutatása szerint persze senki sem cselekedett. De még ma is, úgy tűnik, fogva tartják gondolkodásunkat az ehhez hasonló pseudo-rationális képzelgések.

Ma este tehát hangsúlyozottan szeretnék beszélni e konvenció fontosságáról, mely szerint feltesszük, hogy a jövő sokkal jobban fog hasonlítani a múltra, mint az indokolt lenne — ez a viselkedésnek egy olyan előfeltevése, amely nélkül egyikünk sem lehet meg teljesen —, mivel, úgy vélem, ez a meggyőződés azokban az esetekben is befolyása alatt tartja gondolkodásunkat, amikor jó okunk lenne arra, hogy végleges változást várjunk. És minden bizonnyal az egyik legkiemelkedőbb példája azoknak az eseteknek, ahol valóban komoly lehetőségünk van a jövő kifürkészésére — a népesség jövőbeli alakulásának trendje. Sokkal biztosabban tudjuk, mint szinte bármely egyéb, a jövőre vonatkozó társadalmi vagy gazdasági tényező esetében, hogy annak a tartós és valóban meredek népességszint-növekedésnek a helyébe, amit hosszú évtizedeken keresztül tapasztaltunk, most rövid időn belül egy stagnáló vagy csökkenő népességszint fog lépni. A csökkenési ráta felől még nem lehetünk bizonyosak, de az majdnem biztos, hogy a változás ahhoz képest, amit megszoktunk, igen lényeges lesz. A jövőre vonatkozó, ilyen szokatlanul megbízható tudást annak köszönhetjük, hogy az élet-statisztikák hatásaiban van egy hosszú, de határozott időbeli fáziseltolódás. Azonban az a gondolat, hogy a jövő különbözni fog majd a jelentől, oly ellenszenves a mi konvencionális észjárásunk és viselkedésünk számára, hogy mi, a legtöbben közülünk, nagy ellenállást tanúsítunk aziránt,

hogy a gyakorlatban e gondolathoz igazodjunk. Tényleg vannak olyan, már megjósolható társadalmi következmények, amelyek a népességnövekedés népességcsökkenésbe való átmenetének az eredményei. És az én célom ma este az, hogy e közelgő változás egyik legjelentősebb gazdasági következményével foglalkozzam; ha ugyan meg tudom győzni önöket csak egy kis időre arról, hogy inkább mondjanak búcsút meggyökeresedett elképzelésüknek, és fogadják el azt az eszmét, hogy a jövő különbözni fog a múlttól.

II.

A növekvő népesség nagyon fontos hatással volt a tőke iránti igényre. Nemcsak arról van szó, hogy — a technikai változásoktól és a megnövekedett életszínvonalától függetlenül is — gyorsabban vagy lassabban nő a tőke iránti kereslet. Hanem, minthogy az üzleti remények sokkal inkább a jelenre, mint a jövőbeli keresletre vannak alapozva, a növekvő népességű korszak optimizmust vált ki, akkor, amikor a kereslet általánosságban növekedésnek indul, nem pedig, mint várták, csökken. Ezen felül az olyan hibák, amelyek egyes tőkék ideiglenes túlkínálatában jelentek meg, ilyen körülmények között gyorsan kiigazíthatók. A csökkenő népesség idején viszont ennek az ellenkezője az igaz. A kereslet elmarad a várakozásoktól, és a túlkínálat tévedése is nehezebben korrigálható. Így a pesszimiztikus hangulat ideje következhet el; s habár végül is a pesszimizmusból ki lehet lábalni a kínálat módosításával, a népesedés növekedéséből a csökkenésbe való átcsapásnak a konjunktúrára gyakorolt első hatása igen romboló lehet.

A tőke XIX. századi és még azóta is tartó lendületes növekedésének okait kutatva, úgy gondolom, túl kicsiny jelentőséget tulajdonítottak — az egyéb befolyásoló tényezőkhez viszonyítva — a népességnövekedés hatásának. A tőke iránti igény, természetesen, három dologtól függ: a népességtől, az életszínvonalától és a tőke technikai színvonalától. A tőke technikai színvonalán azoknak a hosszú folyamatoknak a relatív fontosságát értem, amik hatékony módszerek annak a dolognak az előállítására, amire aktuális fogyasztói igény van; ezt a tényezőt, amire én itt gondolok, egyszerűbben úgy szokták leírni, mint azt a termelési periódust, amely, durván fogalmazva, súlyozott átlaga annak az intervallumnak, amely a termék előállítása és elfogyasztása között telik el. Más szóval — a tőke iránti igény a fogyasztók számától, a fogyasztás átlagszínvonalától és az átlagos termelési periódustól függ.

Így szükségszerűen áll elő az a helyzet, hogy a népességnövekedés arányos tőkeigény-növekedést idéz elő; és az invenció progressziója növelheti az életszínvonalat. De az invenciónak a termelési periódusban kifejtett hatása attól az invenció-típustól függ, amely a korszakra jellemző. Igaz lehet a XIX. századra nézve az, hogy a közlekedésben-szállításban, a lakásépítésben és a közszolgáltatásokban mutatkozó javulások olyan jellegűek voltak, hogy bizonyos mértékben növelték a gyártási periódust. Jól ismert, hogy nagyon hosszú élettartamú cikkek voltak jellemzők a viktoriánus korra. Az viszont még nem tisztázott, hogy ugyanez érvényes-e napjainkra is. Sok modern találmány arra irányul, hogy csökkentse az adott eredmény előállításához szükséges tőkeberuházások összegét; és mivel az is mindennapi tapasztalatunk, hogy az ízlések és a technika gyorsan változik, preferenciánk határozottan az olyan tőkejavak felé fordult, amelyek nem tartótósak. E-

zért nem hiszem, hogy hosszú távon megbízhatunk a jelenlegi technikai változásokban, amelyek arra irányulnak, hogy materiálisan növeljék a termelési periódust. Még az is előfordulhat, hogy — függetlenül a kamatlábak lehetséges változásainak hatásától — a csökkenés irányába fordul az átlagos periódusidő. Továbbá elképzelhető, hogy a fogyasztás növekvő átlagszínvonala már önmagában is csökkenti a termelés átlagos időtartamát. Így aztán minél gazdagabbak leszünk, fogyasztásunk az olyan fogyasztási cikkek és olyan emberi szolgáltatások felé irányul, amelyeknek viszonylag rövid az átlagos előállítási idejük.

Mármost, ha a fogyasztók száma csökken, és nem hagyatkozhatunk a termelési periódus semmiféle szignifikáns technikai időtartamára, akkor a nettó tőkeigény-növekedés visszaesik, és már teljesen csak a fogyasztási átlagszínvonal növekedésétől vagy pedig a kamatlábak csökkenésétől válik függővé. Megkísérlem néhány nagyon hozzávetőleges értékű számadattal érzékeltetni az említett különböző tényezők nagyságrendjét.

Nézzük meg az 1860-tól 1913-ig terjedő kb. ötvenéves időszakot. A termelési periódus technikai időtartamának hosszúságában nem találok semmiféle jelentős változást. A tényleges tőkeértékre vonatkozó mennyiségi jellegű statisztikák sajátos nehézségeket mutatnak. Még hozzá azt, amit nem feltételeztünk volna — azt, hogy ekkor nagy változások voltak az egységnyi termék előállítására fordított tőke összegében. A két legjobban kapitalizált terület, a házépítés és a mezőgazdaság már rég kiépült. A mezőgazdaság jelentősége relatíve csökkent. Csak ha jövedelmüknek határozottan nagyobb hányadát költenék az emberek lakásépítésre, mint ahogy annak világos jeleit láthatjuk a háború utáni periódusban, szóval, csak akkor várnám a termelés technikai periódusának szignifikáns meghosszabbodását. A háború előtti 50 évben, amikor a kamatlábak átlaga hosszú időn keresztül majdnem konstans volt, valamilyes bizalom érezhető, hogy a periódus nem hosszabbodik meg 10%-nál többel.

Ugyanezen időszak alatt a brit népesség kb. 50%-kal nőtt, és az a népesség, amelyet a brit ipar és beruházás látott el — ennél sokkal nagyobb mértékben emelkedett. És azt is feltételezem, hogy az életszínvonalnak kb. 60%-kal kellett nőnie. Így a megnövekedett tőkeigény elsődlegesen a népességnövekedésnek és az életszínvonal-növekedésnek volt tulajdonítható, és csak kisebb részben azoknak a technikai változásoknak, amelyek az egy egységnyi fogyasztásra jutó tőkeberuházások növelését követelték meg. Összegezve — a népesedési adatok, amelyek megbízhatóak, azt mutatják, hogy kb. feleakkora tőkenövekedés volt szükséges a növekvő népesség kiszolgálásához. A számok valószínűleg ezek voltak, mindazonáltal szeretném hangsúlyozni, hogy a következtetések igen elnagyoltak és csak hozzávetőleges érvényűnek tekintendők:

	1860	1913
Tényleges tőkeérték	100	270
Népesség	100	150
Életszínvonal	100	160
Termelési periódus	100	110

Ebből az következik, hogy egy állandó népesség ugyanilyen életszínvonal-növekedés és termelési periódus mellett csak egy kicsivel több, mint a felét követelné annak a tőke-készlet-növekedésnek, ami ténylegesen bekövetkezett. Továbbá, míg a hazai beruházá-

soknak közel a felét a népességnövekedés követelte meg, az e periódusra eső külföldi beruházásoknak valószínűleg lényegesen magasabb aránya volt ennek tulajdonítható.

Másfelől lehetséges, hogy az átlagjövedelmek növekedése, a családméretnek csökkenése és egy sor más intézményi és társadalmi hatás növelhette a nemzeti jövedelem azon hányadát, amelyet a teljes foglalkoztatottság viszonyai között takarítottak meg. De ebben nem lehetek biztos, mivel van itt még egyéb tényező is, nevezetesen a nagyon gazdagok megadóztatása, ami az ellenkező irányba hat. De azért úgy gondolom, biztosan állíthatjuk — és ez számomra meggyőző érv is —, hogy a nemzeti jövedelemnek az a hányada, amelyet ma a teljes foglalkoztatottság viszonyai között megtakaríthatunk, az évi jövedelem 8—15%-a között mozog. Milyen évi növekedési százalékot fog magával hozni a tőkekészletekben ez a megtakarítási ráta? Ennek megválaszolásához azt kell felbecsülnünk, hogy hány évi nemzeti jövedelmet képvisel a mi ma létező tőkekészletünk. Ez sem az a szám, amit pontosan lehetne tudni, de nagyságrendjét azért még megíthetjük. A választ hallva önök bizonyára úgy vélik majd, hogy az jócskán különbözik attól, amire számítottak. A létező nemzeti tőkekészlet kb. négyévi nemzeti jövedelemnek felel meg. Vagyis ha a mi évi nemzeti jövedelmünk kb. 4000 millió Font, akkor tőkekészletünk valahol 15 000 millió Font körül lehet. (Itt most nem számoltam a külföldön befektetett tőkével, ami a szorzószámot 0,5-tel, négy és fél évnnyire növeli.) Ebből az következik, hogy az évi jövedelem 8—15%-a között mozgó új beruházások a tőkekészletben összesen évi 2—4%-os növekedést jelentenek.

Legyen szabad összefoglalnom érveimet. Kérem, vegyék figyelembe, hogy eddig két hallgatóságos előfeltevéssel éltem — nevezetesen, hogy nincs drasztikus változás a gazdaság megoszlásában, és nincs semmi egyéb olyan tényező, ami hatással lehetne a jövedelem felhalmozott hányadára; s továbbá, hogy nem történik akkora változás a kamatláb értékében, amely képes lenne lényegesen befolyásolni az átlagos termelési időtartamot. E két előfeltevés eltávolítására később szeretnék visszatérni. Ugyanakkor e két előfeltevés alapján, létező szervezetünkkel és a prosperitás, valamint a teljes foglalkoztatottság viszonyai között kell majd megmagyaráznunk az igényt az évi 2—4%-ot kitevő nettó tőkekészlet-növekményre. És ennek kell majd folytatódnia évről évre, megállás nélkül. A következményeket illetően nézzük meg a legalacsonyabb becslést — a 2%-ot —, mint-hogy ez az alacsony érték magától értetődőbb.

Mind ez ideig két forrásból származott az új tőke iránti kereslet, s ezek egyforma "erejük": egy kicsit kevesebb, mint a fele a népesség növekedéséből fakadó igényeknek "ment elébe"; és egy kicsivel több, mint a fele azoknak az invencióknak és tőkélésítéseknek a bevezetéséből fakadó kereslet kielégítéséből származik, amelyek növelték az egy főre jutó termelést és lehetővé tették a magasabb életszínvonalat.

A múltbeli tapasztalat azt mutatja, hogy évi 1%-nál nagyobb összesített életszínvonal-növekedés gyakran volt elérhető. Még ha többet engedne is meg a modernizáció eredményessége, nem könnyen szokhatunk hozzá ennél nagyobb növekedési rátához. Országunknak két vagy három olyan évtizede lehetett az elmúlt évszázadban, amikor a javulás elérte az évi 1%-os rátát. De általában az mondható el, hogy a javulási ráta összességében valamivel kevesebbnek tűnik, mint évi 1%.

Különbséget teszek, mint rögtön látni fogják, két invenció-típus között: az egyik az, amely képessé teszi az egységnyi tőkét, hogy egységnyi terméket a korábbinál kevesebb

munkával állítson elő; a másik pedig az, amely úgy növeli a tőkét, hogy annak növekedési aránya nagyobb, mint a termelésnövekedési arány. Feltételezem, hogy az első típusú tőkéletesítések a jövőben is, akár csak a közelmúltban, folytatódni fognak, és kész vagyok azt is kijelenteni, hogy ezek a beruházások már a közeli jövőben olyan mértéket fognak öltetni, amelyeket azelőtt csak a legjobb évtizedekben láttunk; és úgy számolom, hogy az ebbe a szakaszba eső modernizáció nem valószínű, hogy a felhalmozásainknak több mint a felét elviszi — teljes foglalkoztatottság és állandó népességszint viszonyait feltételezve. De a második kategóriában egyes invenciók az egyik utat választják, mások a másikat, és még nem világos — konstans kamatlábat feltételezve —, hogy a korszerűsítés nettó eredménye az egységnyi kibocsátott termékre eső tőke iránti igényt az egyik vagy a másik módon változtatja-e meg.

Mindebből tehát az következik, hogy nagyon fontos hosszú évekre előre biztosítani a fellendülés feltételeinek egyensúlyát akár úgy, hogy olyan módon változtatjuk meg intézményeinket és a vagyon eloszlását, amely kisebb arányú jövedelem-megtakarítással jár, akár pedig úgy, hogy olyan mértékben csökkentjük a kamatlábat, hogy az elegendő legyen ahhoz, hogy jövedelmezőnek bizonyuljanak a nagy változtatások a technikában vagy a fogyasztás terén, amely (mellesleg) a kibocsátott termékhez viszonyítva sokkal nagyobb tőke felhasználását jelenti.

III.

Mi közük van ezeknek a nézeteknek a jó öreg malthusi teóriához, mely szerint az egy főre jutó minél nagyobb adag tőkének (amit a régi írók rendszerint földbirtok képeiben álmodtak meg) roppant jó a hatása az életszínvonalra, s a népesség növekedése káros az életszínvonalra, mert visszaveti ezt a növekedést...? Első pillantásra úgy tűnhet, hogy vitába szállok ezzel a régi elmélettel és amellet érvelek, hogy épp ellenkező a helyzet: a hanyatló népesség időszakában lesz mérhetetlenül nehezebb fönntartani az életszínvonalat, mint azelőtt.

Bizonyos értelemben ez helyes interpretációja annak, amit én itt elmondtam. De ha ill itt egy régi malthusiánus, akkor ne gondolja, hogy elvetem az ő legfőbb érvüket. Az kétségtelen, hogy a stabil népességszint megkönnyíti az életszínvonal emelését; de csak egy feltétel megléte esetén — nevezetesen, hogy az erőforrásokban vagy a fogyasztásban (amelyik esetben a népességszint stabilitása lehetővé teszi) tényleges növekedés mutatkozik. Ugyanis már kaptunk leckét abból, hogy ólálkodik itt egy másik ördög is, ami legalább olyan álnok, mint a malthusi — nevezetesen: a munkanélküliség ördöge, amit a tényleges kereslet hanyatlása szabadított reánk. Lehet, hogy ezt a sátánfajzatot is malthusi ördögnek kellene hívnunk, mivel *Malthus* maga volt az, aki először beszélt róla. Ahogy az ifjú *Malthust* felzaklatták azok a népesedési tények, amiket maga körül tapasztalt, és kereste a probléma megoldását, ugyanúgy az idős *Malthust* nem kevésbé zaklatták föl a munkanélküliség tényei, amiket maga körül látott és kereste — sokkal kevesebb sikerrel, mint amekkora figyelem az ő befolyását világszerte kíséerte — a probléma megoldását. Így hát, amikor az egyik malthusi ördögöt leláncolják, akkor a másik lesz hajlamos arra, hogy elszabaduljon. Ha a "P" ördögöt, a népesedést (Population)

megkötjük, akkor megszabadulunk az egyik fenyegetéstől; viszont jobban ki vagyunk szolgáltatva a másik, az "U" ördögnek, a Kihasználatlan Erőtartalékok (Unemployed Resources) ördögének, mint korábban bármikor.

Állandó népességszint esetén, ezt állítom, a fellendülés és a belső béke megőrzésében abszolúte attól a politikától kerülünk függésbe, amely a fogyasztást úgy növeli, hogy egyenletesebben osztja el a jövedelmeket, és olyan szintre szorítja le a kamatlábakat, hogy azáltal jövedelmezővé váljanak a termelési periódus időtartamában végrehajtott lényeges változtatások. Ha viszont nem folytatjuk a kitűzött és meghatározott cél érdekében ezt a politikát, akkor kétséget kizáróan meg leszünk fosztva azoktól a javaktól, amelyeket az egyik ördög leláncolásával reméltünk megszerezni, és szenvedni fogunk a — talán még kevésbé elnéző — másik sátánfajzat által okozott gyötrelmekről.

Az is biztos, hogy sokféle társadalmi és politikai erő fogja ellenezni a szükséges változtatást. Valószínű, hogy nem tudjuk okosan megcsinálni a változtatásokat, csak akkor, ha fokozatosan látunk hozzá. Előre kell látnunk, mi közeledik felénk, és félúton elébe kell menni. Ha a kapitalista társadalom elveti a jövedelmek igazságosabb elosztását, és ha a bankoknak és a pénzügyi köröknek sikerül fönntartani a kamatlábat valahol a XIX. századi átlagérték környékén (ami egyébként számszerűleg egy kicsit alacsonyabb volt, mint a ma érvényes kamatláb), akkor az erőforrások kihasználatlansága irányába tartó krónikus tendencia mindenképpen a végső akna lesz, és szétrombolja a társadalomnak ezt a formáját. De ha, másfelől, a kor szelleme és fölvilágosultsága által meggyőzve és vezérelve ez a társadalom megengedi — s én hiszem, hogy erre képes lesz — attitűdjének fokozatos evolúcióját a felhalmozás irányába úgy, hogy ez megfelelő legyen a stabil vagy csökkenő népességszint körülményei számára, akkor képesek leszünk talán megszerezni mindkét világból a legjobbat: fenntartjuk jelenlegi rendszerünk szabadságait és függetlenségét, míg legfeltűnőbb fogyatékoságai fokozatosan elhaláloznak, ahogy a tőkefelhalmozás csökkenő fontossága és a vele járó előnyök a saját helyükre kerülnek a társadalmi rendszerben.

A népesség túl gyors hanyatlása nyilvánvalóan egy sor különféle problémát hozna magával, és van néhány — a ma esti beszélgetésünk témájából kimaradt — alapos, jó ok arra, hogy ebben az esetben vagy ennek az esetnek a veszélyekor intézkedéseket tegyünk a dolog megelőzésére. De a stagnáló vagy lassan csökkenő népesség képessé tehet bennünket arra, ha a szükséges határozottságot és bölcsességet tanúsítjuk, hogy a kellő mértékben emeljük az életszínvonalat, miközben megőrizzük életünk tradicionális be rendezkedésének azokat a részeit, amelyeket sokra becsülünk, és amelyekkel kapcsolatban éppen ma láthatjuk, hogy mi történik azokkal, akik ezeket elveszítik.

Végső összegzésként ilyenformán én nem határolok el magam a jó öreg malthusi konklúzióktól. Csak arra szeretném figyelmeztetni önöket, hogy az egyik ördög leláncolása, ha nem leszünk óvatosak, csak arra szolgál, hogy elszabaduljon a másik, még veszettebb és még fékezhetetlenebb ördög.

Tárgyszavak:

Gazdaságdemográfia

Népesedélmélet

SOME ECONOMIC CONSEQUENCES OF DECREASING POPULATION

FIGYELŐ

Felhívás! Felhívás! Felhívás! Felhívás! Felhívás! Felhívás!

„Magyarország az ezredfordulón”
MTA Stratégiai Kutatási Program részeként

NÉPESSÉG ÉS NÉPESSÉG-POLITIKA MAGYARORSZÁGON

című konferencián való részvételle

Időpont: 1998. október 6–7.

Hely: Magyar Tudományos Akadémia Székháza, Budapest.

A konferencia célja azoknak a hazai demográfiai változásoknak a számbavétele, amelyek a párkapcsolatok, a család és a gyermekvállalás, a népesség egészségi állapota és a halandóság, a népességcsökkenés, valamint a népesség-összetétel (öregedés) területén az 1990-es években bekövetkeztek. A konferencia szervezői célul tűzik ki e változások legfontosabb népességi, társadalmi, gazdasági következményeinek általános és regionális bemutatását, s azt remélik, hogy a kialakult helyzetben segítséget tudnak nyújtani a népesség-politikai stratégia, valamint a szükséges és lehetséges társadalom-politikai döntések tudományos megalapozásához.

A konferencia plenáris és szekció ülések keretében végzi munkáját. A plenáris ülésen a magyar kormány és a tudományos élet álláspontjai hangzanak el a népességet és népesség-politikát érintő stratégiai kérdésekben. A szekcióülések keretében pedig népességi és népesség-politikai szempontból a következő demográfiai tématerületek kerülnek bemutatásra:

- termékenység és család,
- egészségi állapot és halandóság,
- népességcsökkenés, demográfiai struktúraváltozás,
- a népesedési változások társadalmi hatásai.

A konferencia munkájában való részvételi szándékot, az előadás kivonatát **1998. június 10-e előtt** kell a konferencia titkárságára eljuttatni. Az absztrakt terjedelme a 700 szót nem haladhatja meg. **A tudományos bizottság az előadásvázlat alapján dönt a benyújtott jelentkezés elfogadásáról. A döntésről valamennyi jelentkezőt 1998. június 30-ig értesíti.** Az elfogadott előadások időtartama maximum 15 perc, melyet vita követ. A rendezők a konferencia anyagát megjelentetik, ezért **az előadások szövegét** — maximum egy ív terjedelemben — floppy (Word, WordPerfect programban) a konferencia titkársága címére legkésőbb **1998. szeptember 20-ig** kell eljuttatni.

Felvilágosításért kérjük forduljon a konferencia titkárságához:
Népeségtudományi Kutató Intézet, 1024 Budapest, Fényes Elek u. 14–18. Tel: 345–6576,
Fax: 345–6680.

Budapest, 1998. április 25.

A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia érintett szakbizottságai, az akadémiai és egyetemi kutató intézmények, valamint a konferencia kérdéskörében érintett civil szervezetek közreműködésével szervezi:

*MTA Demográfiai Bizottsága
Központi Statisztikai Hivatal
Népeségtudományi Kutató Intézet
Magyar Statisztikai Társaság
Demográfiai Szakosztálya*

*A Tudományos Bizottság elnöke: Cseh-Szombathy László
A Szervező Bizottság elnöke: Vukovich György
Titkárai: Hablicsek László, Tóth Pál Péter
Levélcím: 1024 Budapest, Fényes Elek u. 14–18.
Telefon: 345-6438, 345-6555, 345-6559 Fax: 345-6680*

A DEMOGRÁFIAI STATISZTIKA ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNETE¹

1996. december 16-tól 18-ig zajlott Párizsban az INED-ben (Institut National d'Études Démographiques — a francia nemzeti demográfiai intézet) a "Birodalmak és a gyarmati országok demográfiai statisztikája" címen az a tudományos szeminárium, amely a tervek szerint egyben nyitánya lenne egy új, nemzetközi összehasonlító kutatásnak a demográfiai statisztika, és főleg a korai népösszeírások és népszámlálások történetéről.

A szemináriumot az INED munkatársai (*Alain Blum, Alain Desrosières, Catherine Gousseff, Morgane Labbé, Jacques Magaud*), az EHESS (École des Hautes Études en Sciences Sociales — társadalomtudományi doktorképző iskola) orosz központja és történeti demográfiai laboratóriuma, illetve a lyoni 2. egyetem demográfiai kutató központja szervezték, a résztvevők és az előadók jelentős része az INED-ből és a fenti intézményekből került ki, de a témának megfelelően sokan érkeztek Oroszországból, valamint az egykori gyarmattartó országokból is.²

A szeminárium az első volt abban a tervezett sorozatban, amit a demográfiai statisztika és a társadalomstatisztika történetének szentelnének, és amelynek célja a témáról folytatott összehasonlító kutatások kezdeményezése, bátorítása lenne. A szeminárium az állam és a demográfiai statisztika kapcsolatával foglalkozott, úgy tárgyalta a demográfiai statisztikát, különösen pedig a népszámlálásokat, mint egy adott állam területén lakó személyek vagy ott honos polgárok azonosítására irányuló akarat megnyilvánulását, ahol az azonosítás típusai koronként és államformánként különbözőek. Így az előadók az összeírások lebonyolítóit az állam és a társadalom között álló személyekként mutatták be, akiknek időnként speciális politikai érdekeket is szolgálniuk kellett.

Az első szeminárium a történeti elemzést helyezte előtérbe, a jelen és a közeljövő népszámlálási által felvetett kérdéskörökről további tudományos konferenciák rendezését tervezik. Ezúttal elsősorban az állam és a demográfiai statisztika kapcsolatának szélsőséges formáit vizsgálták a 19. századi gyarmatbirodalmak és a 20. századi autoritárius-totalitárius államok példáin.

Az első nap előadásai a gyarmattartó hatalmak személyi azonosító rendszereinek az összehasonlításával foglalkoztak, beleértve néhány olyan államot is, amelyek — soknemzetiségűek lévén — kiterjedt nemzetiségi statisztikát vezettek. A központi kérdés a nemzetiségi nyilvántartás volt (ez az etnikumra vonatkozó kérdések mellett jelenthetett a vallásra vonatkozóakat is): ennek keletkezése, a megkülönböztetés és a homogenizálás, a gyarmatosítók és a gyarmatiak közötti különbségtétel problémái. A vizsgált államok

¹ Beszámoló az INED-ben 1996. december 16–18-án tartott szemináriumról, illetve az ott körvonalazott kutatási tervről.

Forrás: Az INED előzetes tájékoztató füzetei a szemináriumról: "Histoire de la statistique démographique — Statistique démographique des Empires et États coloniaux" és "Statistiques démographiques dans les États autoritaires du XX. siècle: Le cas de l'URSS"; valamint kutatási terve: "Éléments de réflexion sur un projet de recherche consacré à: L'histoire comparée de la statistique démographique".

² A szeminárium részletes programja a függelék I. pontjában található.

Anglia, Franciaország, Oroszország, az Ottomán Birodalom és az Egyesült Államok (a Hawaii- és a Virgin-szigetek példájával) voltak, de a résztvevők hangsúlyozták, hogy szükséges volna egyéb államok és régiók bevonása a kutatásokba, így Németországgal a tervek szerint külön konferencián foglalkoznak majd; és fontosnak tartották egyéb gyarmattartó vagy soknemzetiségű birodalmak nemzetiségi statisztikájának — és ezen keresztül a nemzetiségekről, a nemzethez tartozásról vallott felfogásuknak — a vizsgálatát is (pl. Spanyolország és a Habsburg Birodalom).

A második nap előadásai azzal foglalkoztak, hogy vannak-e speciális vonásai a 20. századi autoritárius-totalitárius államok demográfiai statisztikájának, az állam speciális céljai megjelennek-e — s ha igen, hogyan — az emberek nyilvántartásában, a népszámlálási statisztikákban. Az előadások középpontjában a Szovjetunió népesedési statisztikájának története állt, amelynek különös érdekességet ad az archívumok megnyitása, az eddig megközelíthetetlen téma kutathatósága. A náci Németország, a fasiszta Olaszország, a Vichy-Franciaország példái a vita során inkább csak az összehasonlítást szolgálták.

A harmadik napon a kerekasztal-beszélgetések következtek, a két fő téma szerinti bontásban, és a résztvevők a kutatás további perspektíváival foglalkoztak.

A vitákat, hozzászólásokat irányító, azok alapját képező, a további kutatás szempontjából elsődleges kérdések, problémák:

- a birodalmak és a gyarmati országok demográfiai statisztikája,
- az autoritárius és totalitárius államok demográfiai statisztikája,
- a demográfiai statisztika összehasonlító történetének szentelt kutatási terv elemei.

A birodalmak és a gyarmati országok demográfiai statisztikája

A konferencia a gyarmattartó országok és a gyarmati területek sok szempontból (a gyarmati terjeszkedés és a nemzetté válás kapcsolata, a politikai intézmények és az állam kapcsolata, a nemzeti eszme kialakulása és a 19. századi állam politikai rendszere közötti kapcsolat, a nemzeti identitás kifejlődése, az idegenek fogalmának meghatározása) jól feltárt történetének egy kevésbé ismert részlete iránt érdeklődött elsősorban: a statisztikai szervezet, az emberek nyilvántartásának a története iránt, amelyet magának a nyilvántartásnak az igénye és az államnak erre a célra irányuló intézményes formái és azok szerepe, feladata körül kialakult képzetek határoznak meg. Az érdeklődés homlokterében álló kérdés az volt, hogy mindezek az igények és képzetek hogyan jelennek meg a népszámlálásokban, hogyan befolyásolják azokat.

Ezzel kapcsolatban a vitákat a következő, előre megfogalmazott kérdések, problémák uralták:

1. A demográfiai statisztika — formája, céljai és felépítése, szerveződése révén — kifejez egy bizonyos fokú kapcsolatot az intellektuális háttér és a szakmai képzettség, felkészültség között, gyakorta megvan a maga nemzeti története, gyakoriak az intézményi és a jogi, valamint a koncepcionális változások a számára ajánlásokat megfogalmazó nemzetközi intézményeken belül.

2. Lehet-e beszélni külön gyarmati statisztikáról? Hogyan lehet ennek létét igazolni? Tágabb értelemben lehet-e beszélni a birodalmak statisztikájáról, amelyek a hangsúlyt először a birodalmi és gyarmati terjeszkedésre, majd földrajzilag, társadalmilag, politikailag mind jobban eltávolodó népeiségeknek egy előzőleg zárt, nemzeti keretben való integrációjára helyezik? Milyen kapcsolat van a migráció és a demográfiai statisztika identifikációs igénye között? Ebben a keretben vajon a demográfiai statisztika feladata pusztán csak az emberek azonosítása, vagy pedig egy adott terület egységének a létrehozása, annak összefüggésbe állítása egy bizonyos népeiséggel, benépesítésének a megszervezése? (A kérdések hasonlóképpen felvethetőek pl. a 18. századi Habsburg Birodalom magyarországi politikájának kapcsán is: az expanzió, a betelepítések, az integrációs szándék hogyan kapcsolódik össze az emberek regisztrálásának az igényével, hogyan jelenik meg ez a szándék az összeírásokban, ennek tükrében mit jelentenek ezek az összeírások, vannak-e különbségek a magyarországi és más örökös tartományokbeli összeírások között, és ha igen, mi ennek az oka stb.)

3. A különböző birodalmak gyarmati terjeszkedése mennyiben módosította a népeiség statisztikai megjelenítését? Vagy megfordítva, a statisztikai megjelenítésnek (népszámlálás) vagy az identifikációnak (népeiségnyilvántartás) egy bizonyos módja a gyarmatokon hogyan módosította a népeiség struktúráját, rétegződését?

4. A demográfiai statisztika célje vajon egyedül a népeiség megjelenítése, nyilvántartása, avagy a népeiségkategóriák megalkotása nem teszi-e lehetővé bizonyos csoportok számszerű és egyszersmind politikai jelentőségének a módosítását?

5. Milyen kritériumok alapján, milyen kérdések segítségével regisztrálják, írják le a népszámlálások a nemzetiségeket, etnikai csoportokat (önbevallással vagy más módszerrel az illetőségről, anyanyelvről, esetleg a vallásról, születési helyről stb. feltett kérdésekkel), és a különböző megközelítési módok mögött milyen koncepciók állnak? Igaz-e az a hipotézis, hogy a gyarmati terjeszkedés és az etnikai kategóriáknak a népszámlálási kérdőíveken való feltűnése között összefüggés van? Vajon az ember — lakhelyére és eredetére, származására való tekintet nélkül — leírható-e mindenütt azonos módon vagy nem? (A kérdés nemcsak a gyarmatbirodalmak népszámlálásaival kapcsolatban merül fel, hanem pl. a 19. század végi magyarországi cigányösszeírás kapcsán is.) A gyarmatosítók világszemlélete meddig engedi meg a gyarmatosító és a gyarmatosított együttes számbavételét? Volt-e ezzel kapcsolatban konfliktus, főleg a statisztikusok és az adminisztráció más csoportjai, illetve a politikusok között? A szóban forgó országok ugyanazt a statisztikai leíró-elemző módszert alkalmazták-e területeik együttesére, vagy pedig differenciáltak aszerint, hogy milyen népeiséget írtak össze?

6. A bevándorolt népeiségek statisztikai megragadására mindez milyen hatást gyakorolt? A jelenkori vándorlás nyilván kapcsolódik a gyarmati múlthoz, a bevándorolt népeiség statisztikai megjelenítése viszont mennyiben hasonlít a hajdani anyaországba bevándoroltakéra?

7. A statisztikai kategóriák kialakításában mekkora szerepük volt az etnográfusoknak, a nyelvészeknek, a katonáknak, az antropológusoknak, a politikusoknak, a statisztikusoknak? A fogalmi egységesülésben mekkora volt a nemzetközi statisztikai vagy antropológiai kongresszusok szerepe? Mindezt hogyan módosítják a történelmi változások (pl. bizonyos vallások elismerése), és ezek ugyanúgy érvényesülnek-e a

gyarmatokon is, mint az anyaországban? A gyarmati korszakban hogyan módosultak ezek a kategóriák, illetve a mögöttük álló elméleti keretek?

Az autoritárius és totalitárius államok demográfiai statisztikája

A szeminárium elsősorban a Szovjetunió 1917. és a második világháború közötti demográfiai statisztikáját vizsgálta, de az összehasonlítás kedvéért a náci Németország, a fasiszta Olaszország és a Vichy-Franciaország történetének szakértői is szót kaptak, választ keresve arra a kérdésre, hogy vajon az autoritárius vagy totalitárius államoknak van-e sajátos, jellegzetes állami statisztikájuk. A fő kérdés az állam és a demográfiai statisztika viszonya volt, felvetve olyan problémákat is, amelyek ezt a kapcsolatot a nem autoritárius államok esetében is megvilágíthatják:

1. Az autoritárius és totalitárius államokban a népszámlálások és a népességnyilvántartások az egyén ellenőrzésének és azonosíthatóságának az eszközei voltak-e, felhasználták-e a statisztikákat ezekre a célokra?

2. Léteznek-e az államformától meghatározott módjai a népszámlálásnak és nyilvántartásnak, az autoritárius és totalitárius államok felhasználják-e a statisztikákat elnyomó politikai céljaikra, készítenek-e ezekből "dossziákat" a polgárokról, vagy pedig a statisztikai logika, a statisztikai adminisztráció működése ellentmond az ilyen szándékoknak?

3. Mennyiben sajátos ebben a tekintetben a szovjet példa? Mennyiben terméke esetleg a 19. századi szcientista felfogásnak? A megszámlálhatóság és a gazdasági-társadalmi folyamatok megtervezésének az igénye szovjet sajátosság-e, vagy pedig a kor Európájára jellemző, persze a végtelékig vitt gondolkodási forma?

4. Létezett-e — és ha igen, milyen mértékben — valamiféle végrehajtási autonómia? Az ilyen típusú államokban hogyan viselkedett a — gyakran még a régi rendszerből örökölt — adminisztráció; a társadalmat ellenőrizni kívánó állam sajátos szempontjai hogyan módosították a demográfiai statisztika hagyományos megfigyelési és elemzési módszereit, kategóriáit?

5. Az állam hogyan próbálta meg ebben a helyzetben érvényesíteni érdekeit, hogyan reagált erre az adminisztráció, ellenállt-e valamiféleképpen, meddig terjedt a szakemberek ragaszkodása a tudományos tisztességhez? A konfliktusokat le lehet-e írni valamilyen modellel?

A demográfiai statisztika összehasonlító történetének szentelt kutatási terv elemei

A szervezők a szeminárium elé a kutatási terv megvitatásához a következő szempontokat terjesztették:

— Az állam és a társadalom közötti kapcsolat a 19. század elejétől — a statisztika fejlődésével összhangban — létrehozta a népesség megszámlálásának és nyilvántartásának igényét. A népszámlálások végrehajtói nagy állami szervezetekhez tartoztak, amelyek egyedül rendelkeztek az adatgyűjtéshez megfelelő eszközökkel, és amelyeknek megvolt a

lehetőségük az adatok elemzésére is. Az 1930-as évekig a demográfiai statisztika volt az állami statisztikai szervezetek tevékenységének a középpontjában, amelynek egységesítésére az 1850-es évektől kezdve tettek kísérletet a népszámlálási kérdőívek és nomenklatúrák összehangolásával. A második világháború után ezt a vezető szerepet a gazdaságstatisztika vette át, miközben a társadalomstatisztika módszerei is egyre finomabbakká váltak, és a nemzetközi összehasonlítások egyre sűrűsödtek. De a társadalomstatisztika fejlődése sokkal inkább nemzeti jellegű maradt a gazdaságstatisztikáéhoz képest. Itt az összehangolás igénye kevésbé tűnt erősnek, mintha ezen a téren a kulturális tradíciók és a speciális kormányzati szempontok mélyebb befolyást gyakorolnának a társadalom leírására és elemzésére, mint a gazdasági folyamatok megjelenítésére. A társadalompolitika ezek szerint inkább nemzeti, a helyi igényekhez inkább igazodó volt, mint a gazdaságpolitika.

— A cél ennek a kapcsolatnak, illetve a statisztikai hálózat kiépítésének, működésének, az alapítók személyének és a statisztikai szervezetek személyzetének a feltárása lenne. A téma feltétlenül megköveteli az összehasonlító vizsgálatot. A demográfia ugyanis nagyon korán — az első nemzetközi statisztikai kongresszusok óta — az egységesítés célpontja lett, ugyanakkor — minden nyilvánvaló egyöntetűsége ellenére is — erős különbségeket is megőrzött az egyes államok között, illetve az egyes államokon belül egyes statisztikusok, demográfusok között. Arról nem is beszélve, hogy olykor helyenként direkt politikai érdekek is befolyásolják, időnként a valós társadalmi folyamatok megrajzolása helyett azok elleplezésére szolgál.

— Az egyes országok közötti különbségek összehasonlítása a statisztikusok és demográfusok szakmai helyzetének a leírását is jelenti: hogy milyen helyet foglalnak el a társadalomban, és intézményeik szakmai állásfoglalásait az állam mennyire veszi figyelembe. Ezzel kapcsolatban a demográfiai statisztika szervezetének történetét sok országban vizsgálták már, de általában az összehasonlító szemlélet, megközelítés nélkül. A kutatások többnyire a tudományos módszerek, eszközök fejlődésére irányultak, és kevésbé a szakmai és intézményes feltételek alakulására.

A tervezett nemzetközi, összehasonlító kutatás során elsősorban öt nagyhatalom demográfiai statisztikájának történetéről rendeztek szemináriumot. Az Egyesült Államokra, Nagy-Britanniára és Franciaországra vonatkozóan már eleve tekintélyes mennyiségű dokumentum állt rendelkezésre, Németországra pedig a 18. század óta kulcsszerepet játszott a statisztika tudományának megeremtésében, majd 19. századi fejlődésében. Az orosz-szovjet eset pedig szélsőséges voltával szolgálhatott példaként az állam és a statisztikai szervezet viszonyát illetően. Itt egyébként az eddig hozzáférhetetlen dokumentumok megmutatták, hogy a szovjet időszakban — még a harmincas években is — a demográfusok fenntarhattak egy bizonyos fokú szakmai autonómiát, tovább, mint más statisztikusok, mivel a gazdaságstatisztika közvetlenebbül kapcsolódott a tervgazdálkodáshoz.

A kutatás a tervek szerint négy fő irányt tart szem előtt.

1. A statisztikusok általános és szakmai képzettsége:

A statisztikai hivatalok alapítói hogyan, milyen elvek szerint működtették azokat? Hogyan védekeztek a kritikákkal, támadásokkal szemben? Milyen tudományos és adminisztratív kompetenciával rendelkeztek? Milyen szakmai és politikai vitákra

kényszerültek? Eközben milyen elméletekre hivatkoztak, milyen műveket idéztek, milyen volt tudományos felkészültségük? Milyen kapcsolataik voltak más tudományágak képviselőivel?

2. A statisztikusok helye, szerepe az államban és a társadalomban:

Milyen kérdésekre kell válaszolniuk, milyeneket tesznek fel ők maguk? Hogyan tükröződik mindez megfigyeléseik módszereiben, eredményeiben? Hogyan jelennek meg mindeme kérdések, követelmények, szükségletek a különböző konzultatív szervezetekben, statisztikai tanácsokban, parlamenti bizottságokban, tervhivatalokban stb.? A társadalmi, demográfiai viszonyok vizsgálata, a róluk folytatott viták megvilágíthatják ezeket a kérdéseket.

3. A felméréseknél, népszámlálásoknál, népességnyilvántartásoknál alkalmazott eszközök és kategóriák:

A családi, társadalmi, etnikai viszonyokra, az egyének életpályájára, mozgására vonatkozó, a különböző kérdőíveken alkalmazott kérdések megvilágíthatják azokat a társadalmi és elméleti korlátokat, amelyek között a statisztikai tevékenység folyik. Ezek országonként és korszakonként különbözőek. Itt érdemes foglalkozni a kérdőívek kidolgozásával, a feltett kérdések változásaival, az ezeket kísérő vitákkal.

4. A statisztikai adatgyűjtés és az adatok felhasználása:

Az adatgyűjtés mozgósítja az egész ország területén az adminisztrációt és a rendelkezésre álló eszközöket, és ezzel kapcsolatban a lakosság és a gazdasági-társadalmi érdekcsoportok különbözőképpen foglalnak állást. Nem ritkán találkozhatunk az ellenállás különböző formáival. Melyek ezek, miért kerül rájuk sor? Az adminisztratív nyilvántartás hagyományai mennyiben különböznek országonként? Az adatokat csak központi célra használják, vagy helyiekre is? Eszerint csak központi, vagy helyi szempontok is érvényesülnek az adatgyűjtés során? A kérdés szorosan összefügg az állami centralizáció különböző fokával, fajtájával (Franciaországban erős, az USA-ban, a mai Németországban gyengébb), vagy függhet attól is, hogy egy adott országban az adatgyűjtéshez felhasználják-e a helyi kollektív felelősségvállalás szervezeteit (pl. az 1917 előtti orosz zemsztvók).

Ismeretesek az erőfeszítések az európai demográfiai statisztikák összehasonlíthatóságának a biztosítására, amelyek nagyrészt a technikai kérdésekre koncentrálnak. Ez a kutatási terv másra irányítja a figyelmet: "a statisztikai vagy demográfiai adat létrehozásának folyamatára, hogy jobban megismerjük azokat az intézményi, kulturális és társadalmi kereteket, amelyek a különböző statisztikai rendszereket kialakították, ugyanakkor a különbségek ellenére létező párhuzamokat is. A kutatás adalékokkal szolgálhat a statisztikatörténeten kívül az állam és az adminisztráció, illetve az adminisztráció és a társadalom közötti viszony történetéhez is."

Az eddigiek alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy egy effajta nemzetközi összehasonlító kutatásba való bekapcsolódás, vagy legalábbis a kérdéskör ilyenén való megközelítése a magyar kutatók számára is sok értékes eredményt hozhat, hiszen lehetőséget nyújt egy viszonylag feltáratlan, ily módon még nem tárgyalt, de Magyarországon is megoldásra váró probléma (a múltra vonatkozóan: a Habsburg Birodalom nemzetiségi és vándorlási statisztikájának, a háttérben húzódó eszméknek, céloknak jobb megismerése; vagy a két háború közötti, illetve a háború utáni autoritárius és totalitárius rendszerek

statisztikai módszereinek feltárása; a jelenre vonatkozóan: a migrációs folyamatok statisztikai megragadásának, az idegen állampolgárok nyilvántartásának, a határon túli magyarság nemzetiségi statisztikáinak kérdése; stb.) jobb megismerésére, a nemzetközi tudományos életben való fokozottabb részvételre, amikor a kezdeményező oldalon a szervezők is kifejezték érdeklődésüket a közép-európai térség iránt.

Másrészt nyilvánvaló az adatoknak és tapasztalatoknak az a többlete, amelyet egy Közép-Európára vagy Magyarországra vonatkozó ilyen irányú kutatás hozhat a nemzeti demográfiai statisztikák, valamint a nemzetiségi és migrációs statisztikák történetének összehasonlító vizsgálata számára.

* * *

A fentebb ismertetett kutatási terv tematikájához illeszkedett az az INED-ben 1997. március 5-én tartott kerekasztal-beszélgetés, amelyen az INSEE (Institut National de la Statistique et des Études Économiques — a francia statisztikai hivatal) demográfiai osztályának munkatársai ismertették megjelenés előtt álló tanulmányukat³, amely a bevándorló népességnek a francia népszámlálásokon való számbavételével foglalkozott. A kérdés a meghirdetett kutatási terv miatt és a tervezett 1999-es francia népszámlálás előtt, a bevándorlókkal kapcsolatban újra meg újra fellángoló vitákkal összefüggésben különösen időszerűnek tűnt.

Úgy gondolom, hogy a tanulmány ismertetése két okból is tanulságos lehet. Egyrészt ráirányítja figyelmünket egy olyan — a népszámlálási adatgyűjtés teljes politikai, társadalmi, gazdasági, eszmei, szakmai háttérét megvilágító — megközelítésre, amely feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az adatokat helyesen értelmezhessük. Másrészt a tanulmány által felvetett probléma a magyarországi népszámlálások kapcsán is igen sokrétűen elemezhető, az anyanyelv vagy a vallási megoszlás statisztikái sok érdekes kérdést rejthetnek magukban, a téma pedig jelenleg — a várhatóan egyre erősödő migráció időszakában — Magyarországon is különösen aktuális.

Függelék

I.

A Párizsban tartott, a "Birodalmak és a gyarmati országok demográfiai statisztikája" című tudományos szeminárium programja a következő volt:

³ A "Revue Française des Affaires Sociales" számára készített, „A bevándorlók a népszámlálásokban: eltérés a törvényhozás és a mérési eszközök között” c. tanulmánytervezet ismertetése a függelék II. pontjában található.

1996. December 16.

A birodalmak és gyarmattartó országok demográfiai statisztikája

Gyarmattartó országok:

Cem Behar: Ki számlál? "Népszámlálások" és demográfiai statisztika az Ottomán Birodalomban (16–20. század)

Ghislaine Alleaume — Philippe Fargues: Az állami statisztika születése: az 1846-os egyiptomi népszámlálás

Jean-Louis Rallu: A tengeren túli területeken a francia jelenlét kezdete óta használt statisztikai kategóriák

Kamel Kateb: Népeségstatisztika a francia gyarmatbirodalomban: Algéria népesség-történetének néhány vonatkozása (1830–1960)

Christophe Guilmoto: Társadalmi és nemzetiségi osztálybesorolás a gyarmati Indiában

A nemzeti statisztikáról folytatott kutatásokból:

Magali Barbieri és Marie Digoix: Gyarmati demográfiai statisztika Indokínában: az 1936-os tonkini népszámlálás példája

Frédéric Paulin: Az örmények az Ottomán Birodalomban

Nathalie Le Bouteillec: A 18–19. századi Norvégia esete

Corinne Malepas: Mauritius szigete a 19–20. században

Marie Ladier: Irán példája

A birodalom és a gyarmattartó hatalom között:

Carmen Loza: Az emberek nyilvántartása és megszámlálása a prestatisztikai korban: az Andok példája (15–16. század)

Paul Schor: Az Egyesült Államok nemzetiségi és faji statisztikája: a külbirtokok és területek esete (1870–1940)

Juliette Cadiot: Centrum-periféria kapcsolatok a Szovjetunióban, az 1926-os nemzetiségi népszámlálásról folytatott vita alapján

Terry Martin: A tagköztársaságok oroszosítása: irányítás és nemzetiségi konszolidáció a harmincas években

Írásban beadott dolgozatok:

Alain Blum — Cathrine Gousseff: Nemzeti statisztika az Orosz Birodalomban és a Szovjetunióban

Cathrine Gousseff: Nemzeti statisztika Közép-Európában a két háború között

Morgane Labbé: Nemzet és nemzetiségek a német statisztikában: a tudományos és a politikai célkitűzések között

1996. december 17.

A 20. századi autoritárius államok demográfiai statisztikája
A Szovjetunió esete

A statisztikai regisztrálás néhány esete:

Susan Solomon: Nemzetközi és nemzeti hagyományok a forradalom utáni Oroszországban: a huszas évek egészségügyi statisztikái

Stephen Wheatcroft: A szovjet táplálkozási és halálozási statisztikák éhínség idején (1917–22, 1931–33)

Gábor Rittersporn: Fellelhetetlen adatok üzenete: az állam és az öngyilkossági statisztikák Oroszországban és a Szovjetunióban

Nathalie Moine: A belső migráció statisztikái és az útlevél bevezetése

Nicolas Werth: A börtönstatisztika – a megszámlálhatóság végletes formája?

Cécile Lefevre: A munkanélküliség és a foglalkoztatottság fogalmai a huszas, harmincas évek Szovjetuniójában

Serge Adamets: A mezőgazdasági és fogyasztási statisztikák mint az éhínség tanulmányozásának forrásai (1920–30)

A személyzet és az intézmények:

Alessandro Stanziani: A hivatalnokok állandósága, az adatfelvételek diszkontinuitása a forradalom előtt és után

Jelena Tyurina: A zemsztvók statisztikájának nyomai a huszas évek szovjet statisztikájában

Andrej Volkov: A szovjet népszámlálások tündöklése és nyomorúsága

Martine Buono: A centrum és a régiók kapcsolata a kormányzósági statisztikai hivatalok felállításakor: a szaratovi "Gubstatsbjuro" példája

Szergej Zaharov: A statisztika irányítói a huszas években

Írásban beadott dolgozatok:

Alain Blum: Az állam és a demográfiai statisztika irányítóinak kapcsolata: tanulmány a harmincas évek Szovjetuniójáról

Vita a náci Németország, a fasiszta Olaszország és a Vichy-Franciaország története szakértőinek (*Adam Tooze, Silvana Patriarca, illetve Béatrice Touchelay*) bevonásával

1996. december 18.

Kerekasztal-beszélgetések

A demográfiai adatgyűjtés: a gyarmatosító és a gyarmatosított kölcsönhatása egymásra
 Létezik-e az autoritárius államokban speciális demográfiai statisztika vagy speciális kapcsolat a politika és a statisztika irányítói között?

Beszélgetés a kutatási perspektívákról, kutatási terv bemutatása a demográfiai statisztika történetéről

II.

Jacqueline Lacroix — Suzanne Thave: A bevándorlók a népszámlálásokban: eltérés a törvényhozás és a mérési eszközök között⁴

1999-ben kerül sor a 33. franciaországi népszámlálásra. 1801 óta 32-t rendeztek, a II. világháborúig ötévente, utána kicsit rendszertelenebbül. Idővel a népszámlálások célja jelentősen módosult, kezdetben katonai és fiskális célkitűzéseket próbáltak teljesíteni, később fontosabbá vált a lakosság gazdasági, társadalmi viszonyainak, életfeltételeinek megismerése. Az adatgyűjtés a célokhoz igazodva egyre bővült, finomodott, a módszerek változtak.

Az idegenek (nem francia állampolgárok⁵) számbavétele 1851 óta állandó célkitűzése a népszámlálásoknak. Erre az igény először a katonai hatóságok részéről jelent meg, de később az 1880-as évektől már inkább a munkaerőpiac helyzetének és utánpótlási lehetőségeinek felmérése volt a fő szempont.

A tanulmány célja annak bemutatása volt, hogy a statisztikusok hogyan próbáltak válaszolni ezekre az igényekre, hogyan alkalmazták a törvények rendelkezéseit, mennyiben befolyásolta őket a politikai helyzet, hogyan őrizték meg szakmai integritásukat, mi volt a nemzetközi statisztikai szervezetek szerepe. A szerzők elsősorban a népszámlálásokon a nemzetiséggel kapcsolatban feltett kérdések alakulását, az ezekből nyert eredmények közlését vizsgálták.

1801 és 1851 között az első népszámlálások az önkormányzatok különböző célú listáira támaszkodtak, és néhány általános adatra kérdeztek (kor, nem, családi állapot, később foglalkozás). 1833-tól, a francia statisztikai hivatal létrehozásától a népszámlálások szervezettebbek lettek, szilárdabb tudományos háttérrel rendelkeztek. 1846-ban alkalmazták először azt a ma is létező elvet, hogy elkülönítettek bizonyos népesség-kategóriákat (kaszárnyák, kolostorok lakói, állandóan mozgó emberek: tengerészek, kereskedelmi utazók, vándorszínészek stb.), és ezeket egy napon számlálták meg, hogy elkerüljék a kettős számlálást.

A nemzetiségre, állampolgárságra vonatkozó kérdés 1851-ben jelent meg először a népszámlálások során. Az állampolgárságról a Code Napoleon rendelkezett, a korábbi alapvetet, a "ius solit" felváltva a "ius sanguinisszal", korlátozva ezzel az állampolgárságot a vér szerinti (francia szülöktől származó) franciákra. 1848 után ezeket a törvényeket részben módosították, rendelkezve a honosításról, először öt, majd tíz évi,

⁴ Az INED-ben 1997. március 5-én tartott kerekasztal-beszélgetésen elhangzott, a "Revue Française des Affaires Sociales" számára készített tanulmánytervezet ismertetése.

⁵ A francia a nationalité kifejezést használja, amely egyszerre jelent nemzetet, nemzetiséget, állampolgárságot, illetőséget stb. — a francia nemzetfelfogásnak megfelelően, amely szerint az, aki francia állampolgár, egyszersemind a francia nemzet tagja és francia nemzetiségű is.

az ország területén való tartózkodáshoz kötve azt, fenntartva a visszautasítás és a kiutasítás jogát is. De miután a hadrafoghatók száma a termékenység csökkenése miatt visszaesett, 1851-ben visszaállították a "ius solit": a Franciaországban született olyan idegenek, akiknek szülei is az országban születtek, maguk születésüknél fogva franciának számítottak és behívhatóak voltak katonai szolgálatra, bár nagykorúságukig még kérhették az idegen jogállást.

Az 1851-es népszámlálási kérdés megjelenése részben annak volt köszönhető, hogy ismerni akarták az állampolgársági törvény által érintettek számát, valamint számon akarták tartani az idegeneket, mint a Code Napoleon szelleme szerint nem teljesen megbízható népességet. A kérdőíveken és a publikációkban a lengyeleken kívül (politikai menekültek, akiknek elismerésével tiltakoztak Lengyelország felosztása ellen) a szomszédos országokból származókat tüntették föl. A németek közé számolták például — és külön feltüntették — az osztrák-magyar alattvalókat is, nem elsősorban az állampolgárságot tekintve, hanem inkább egyfajta térbeli elhelyezkedést és nyelvi, kulturális egységet. (Tehát egy idegen az állampolgárság megszerzésével franciává válhatott, de az állampolgárságra való tekintet nélkül lényegében mindenki németnek számított, aki a távoli, ködös horizonton túl a német kultúrkörhöz tartozott.) Ez részben az akkori határok nyitottságának volt köszönhető.

1861-től a nemzetiségi nomenklatúra bővült, tükrözve a politikai horizont szélesedését, feltűntek az oroszok, a török alattvalók (balkániak, levanteiek), az észak-európaiak.

Az idegenkérdés az 1870-es háború után vált fontosabbá. A statisztikusok a nemzetiségre, állampolgárságra vonatkozó kérdés pontosításával próbálták meg visszatükrözni Európa növekvő politika megosztottságát. 1876 után a lengyelek külön nem szerepeltek a kérdőíveken, hanem cári alattvalóként az oroszok közé kerültek. Ugyanakkor a nemzetközi statisztikai kongresszusok is megerősítették a nemzetiség felmérésének szükségességét és ennek kritériumává a beszélt nyelvet tették. (Magyarországon is az anyanyelvet kérdezték a népszámlálásokon a nemzetiséghez tartozás legfontosabb ismérveként.) A franciák elhatárolták magukat ettől a gyakorlattól, továbbra is az idegenek állampolgárságát tudakolták, híven hagyományaikhoz, kivéve azt az esetet (pl. lengyelek), amikor valamely politikai érdek, megfontolás mást diktált.

1861-től az állampolgárság mellett a születés helyét is kérdezték, ettől kezdve ez a két információ mindig szerepelt a népszámlálásokon. Így a születési hely alapján elkülönítették a bevándorolt népességet, amely külföldön született, és honosítottakra, valamint idegenekre volt osztható. 1881-ben a népességet — az 1851-es törvény figyelmen kívül hagyásával — három kategóriára bontották: francia szülőktől születettek, honosítottak, idegenek. Így a népesség egy részét — akik az országban születtek szintén ott született szülőktől — kivették a franciák köréből. Ez 1896-ig maradt így.

A 19. század végén a termékenység csökkenése, az általános hadkötelezettség bevezetése, a munkaerőproblémák, a xenofóbia növekedése mind az idegenek fokozott ellenőrzéséhez vezetett. Elkezdték regisztrálni az országba való belépésüket, a helyváltoztatásukat, tartózkodásukat. Az 1896-os törvény ugyanakkor megszüntette az állampolgárság visszautasításának lehetőségét az országban született szülők gyermekei számára, és a feleségeknek is kötelező lett követni férjük állampolgárságát. Így kívánták biztosítani a munkaerő-utánpótlást (ugyanakkor azt is, hogy a franciák ne kerüljenek

hátrányba a munkaerőpiacon pl. a katonai szolgálat miatt), a hadkiegészítést, és elkerülni jelentős idegen népességek kialakulását — hiszen az idegenek leszármazottai egy bizonyos idő után óhatatlanul franciákká váltak. (A bevándorlók ekkor még nagyrészt európaiak voltak.)

1891-ben az idegenekkel külön kötet foglalkozott a népszámlálási kiadványok sorában. A születési helyre vonatkozó kérdések között feltűnt a "gyarmatok" kategória is, az idegeneknek pedig meg kellett nevezniük azt a nemzetet, amelyhez tartozóknak érezték magukat.

Általában elmondhatjuk, hogy az I. világháború előtt a bevándorlást spontán, de a bejelentési kötelezettséggel ellenőrizendő folyamatnak tartották, bár a határátlépés regisztrálása gyakorlatilag nem létezett.

Az I. világháború alatt bevezették az idegenek személyazonossági igazolványát, és a "franciának született" kategóriát felváltotta a "születése szerint francia" formula, amelyet 1990-ig használtak.

A háború után az idegenellenőrzés szigorodott, a bevándorlási hivatalokat a határ-állomásokra helyezték, elvileg minden bevándorlónak át kellett rajtuk haladnia. Az 1921-es népszámlálási kérdőíven a nemzetiségi nomenklatúra 36 egységből állt, ma már tiltott elnevezéseket is tartalmazott — pl. brit: angol, walesi, skót, ír, a brit domíniumok európai fajból való polgárai.

Az 1927-es törvény szerint a külföldiekkel házasodó francia nők többé nem veszítették el állampolgárságukat, és így gyermekeik is franciák lehettek. A gyakori törvényt módosítások azonban bizonytalanná tették az önkitöltő módszerrel, bevallás alapján készült nemzetiségi statisztikákat. Sok zavart keltett például az "elzász-lotharingiai" kategória alkalmazása, ahol az állampolgárságot a születés évétől tették függővé.

1938 és 1945 között az idegenkérdést a politikai és gazdasági viszonyok, a spanyol menekültek érkezése, vagy a háború alatt a Vichy-kormány politikája befolyásolta, amely a problémát a különböző etnikumok "hierarchiája" alapján kezelte.

A háború után közvetlenül létrehozták a francia bevándorlási hivatalt, amelynek feladata az állami kontroll erősítése, illetve bizonyos nemzetiségű bevándorlók érkezésének az elősegítése volt. Ez összefüggött azzal az elképzeléssel, hogy bizonyos nemzetiségűek asszimilálhatóak, mások viszont veszélyt jelentenek a francia nemzeti identitásra. Pontosan meghatározták az idegenek tartózkodásának és állampolgárságért való folyamodásának feltételeit. Bevándorlónak számított az, aki három hónapnál tovább, folyamatosan és meghatározatlan ideig tartózkodott az országban. 1947-ben megjelent egy kiadvány az idegenekről, az idegen eredetű népesség átfogó demográfiai és társadalmi elemzését adva az 1851 óta eltelt időszakra vonatkozóan.

Az 1946-os népszámlálás a nemzetiségre vonatkozó kérdések kialakításában az 1945-ös törvénykezés alapelveire támaszkodott. A francia állampolgárságot öröklés vagy az országban (már ott született szülőktől) való születés révén lehetett megszerezni, folyamodni érte pedig születés, házasság, az országban való tartózkodás, a kiskorúakra vonatkozó deklaráció vagy a hatóságok döntése (honosítás) alapján lehetett. Ennek megfelelően világosan elkülönítették a születés jogán franciákat a honosított franciáktól. Az idegeneknek ettől fogva nem azt az országot kellett bevallaniuk, ahonnan származtak, hanem azt, hogy milyen nemzetiségűeknek tartják magukat.

Az 1954-es kérdőíven a honosítottaknak és az idegeneknek fel kellett tüntetniük az adott lakhelyre való érkezésük időpontját, valamint azt, hogy honnan jöttek. Ennek háttérében politikai és társadalmi változások álltak. 1947-ben az algériai muzulmánoknak megadták az állampolgárságot, így ők szabadon mozoghattak az országban. Ettől fogva a bevándorlás és az idegenek, bevándorlók nyilvántartásának kérdése szorosan összefüggött a gyarmati, de különösen az algériai problémával. Korábban a bevándorlók zömét az európaiak tették ki, 1947-től az algériaiak és más muzulmánok. Így 1954-ben elsősorban lehetett találkozni az "algériai eredetű muzulmán" kifejezéssel a kérdőíveken, amellyel elkülönítették őket a többi francia állampolgártól.

Az 1962-es népszámlálás az algériai háború időszakára esett, amikor fel akarták mérni a háború okozta népmozgásokat, illetve a háború keltette munkaerőhiányból származó bevándorlást. Elsősorban a népszámlálások közötti migrációt mérték, csak az előző népszámlálás idejének lakóhelyét kellett beírni, leszámítva a külföldieket, akiknek azt is fel kellett tüntetniük, hogy mikor érkeztek az országba. A honosított franciáktól kérdezték még az előző nemzetiségüket is, amivel főleg a muzulmánok elkülöníthetőségét kívánták megkönnyíteni.

1968-ban a születés idejére, helyére, illetve — ha az nem Franciaország volt, akkor — az országba érkezés évére vonatkozó kérdésekkel akartak részletesebb információkhoz jutni a bevándorlók társadalmi, demográfiai helyzetéről. Külön táblák tüntették föl az Algériából repatriáltakat, miközben az 1962-ben franciának kódolt algériai muzulmánok "idegenekké" váltak, hacsak nem deklarálták világosan, hogy franciák.

Az 1970-es évektől változott a bevándorlókkal szembeni attitűd, a munkaerő-beáramlást felfüggesztették, akik pedig a korábban érkezettek közül az országban kívántak maradni, azoktól minél teljesebb integrációt vártak. Ennek ellenére az 1970-es, 80-as évek népszámlálási kérdőívei lényeges újítást nem hoztak a nemzetiségre vonatkozó kérdésekben.

Az 1999-es népszámlálással kapcsolatban ezen a téren két kérdés merült föl: hogyan lehet javítani a nemzetiség bevallásának minőségét, és hogyan lehet újra feltenni a Franciaországba érkezés időpontjára vonatkozó kérdést?

- A javasolt megoldás: állampolgársága — francia — született francia
 — franciává vált honosítás stb. révén
 — születéskori nemzetisége
 — külföldi — nemzetisége
 — melyik évben jött Franciaországba?

Óri Péter

Tárgyszavak:

Statisztika története
 Népmozgalom
 Etnikum

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

ALHO, J.M.: *Scenarios, uncertainty and conditional forecasts of the World population.* (A világ népességének előreszámítása, bizonytalanság és feltételes előrejelzések.) *Journal of the Royal Statistical Society, Ser. A.*, 1997/1. 71–85. p.

A szerző a népességelőrejelzések bizonytalanságára, más oldalról nézve azok megbízhatóságára vonatkozó adatközléseket tekinti át. A "közepes változat" megadását a felhasználók hajlamosak a legvalószínűbb számításnak tekinteni, noha az előrejelzést készítőik nem annak szánják. A magas-alacsony változatok közti eltérés valószínűségi értelmezése nehezíti azoknak a törvényhozóknak a helyzetét is, akik népesedéspolitikai döntéseiket a népességelőrejelzésre alapozzák.

A világ népességének előrejelzésénél a vándorlást figyelmen kívül lehet hagyni. Emögött az a feltételezés áll, hogy noha a folyamat révén módosulhatnak mind a kibocsátó, mind a befogadó régiók népmozgalmi mutatói, a változások kiegyenlítik egymást. Az egy generációt meghaladó időtávra készült népességelőrejelzések bizonytalanságát ugyanakkor növeli, hogy a szülőképes korba érők termékenysége megváltozhat (lásd születések későbbre halasztása). Az ilyen természetű hibára vonatkozó bizonytalansági multiplikátor értéke modellszámításból 20 évnél 1,02, míg 40 évnél 1,92. Ellenkező irányban hat a termékenység és a mortalitás között rövid távon érvényesülő és a történelemből ismert negatív korreláció (lásd háború, éhezés, járványok).

A laxenburgi Nemzetközi Rendszerelmző Intézet (IIASA) népességelőrejelzése 12 régióban külön-külön számol alacsony, közepes és magas termékenységi, halálozási és vándorlási trendekkel, majd az eredményeket összesítik. Az IIASA 2030-ra vonatkozó alacsony és magas népességelőrejelzési változata 8,3 és 10,7 milliárd fő, és a közrefogott tartomány megbízhatósága a szerző szerint 85% felett van. Régióként a megbízhatóság lényegesen kisebb. Ennek az is oka, hogy régióként a népességnövekedést alakító tényezőkhöz tartozó hibák nem egyenlítik ki egymást, sőt gyakran pozitív korreláció mutatkozik köztük.

A termékenységi és halálozási folyamatokat az egyes országok kormányai nem tudják közvetlenül irányítani. Rendelkezésükre állnak viszont a termékenységet befolyásoló gazdasági ösztönzők. Ami a halálozási folyamatot illeti, el lehet érni, hogy az emberek egészségesebb életmódot folytassanak. Bizonytalan politikai és gazdasági folyamatok a közelmúltban erősen kérdésessé tették a nemzetközi vándorlás ellenőrizhetőségét az egyes országokban.

Feltételes előrejelzés alatt a szerző azt érti, hogy annak készítői számolnak egy látns ellenőrizhető változó jövőbeli ilyen vagy olyan irányú változásával. Az előbb említett lehetőségek éppen ilyen ellenőrizhető változók lehetnek, amelyek befolyásolására a politikusok, döntéshozók bizonyos keretek között vállalkozhatnak. A termékenységet tekintve konkrét befolyásolási területek az alábbiak lehetnek: nők képzése, kisebb családok gazdasági és lakáspolitikai eszközökkel való támogatása, fogamzásgátlási módszerek

elterjesztése, a túl magas születésszám szankcionálása. Mindezek hatása és a köztük levő kölcsönhatások azonban csak igen bizonytalanul mérhetőek fel előre.

Az IIASA népességelőrejelzése mind a közepes változatot, mind az alacsony és magas változat által közrefogott tartományt tekintve eltér az ENSZ népességelőrejelzésétől. A kétféle előrejelzés közti különbség mögött a jövőbeli tendenciák eltérő megítélése állhat. Az ENSZ, úgy tűnik, optimista az egyes országok születésszabályozási gyakorlatának alakulását illetően. Kevésbé jóindulatú magyarázat lehet az, amire a szerző is célzó, hogy a világszervezet korábban túlbecsülte a világ népességének növekedését.

Ami a pontbecslést illeti: az ENSZ közepes népességelőrejelzése 8,5 milliárd fővel, az IIASA előrejelzése pedig 9 milliárd fővel számol 2025-re. A különbséget alapvetően a fejlődő országokban bekövetkező események eltérő megítélése okozza. Más megfogalmazásban: az egyes országokban várhatóan alkalmazásra kerülő népesedéspolitikai összességében 5,5 százalékkal mérsékelheti 2025-ig a világ népességének növekedését.

Ami az intervallumbecslést illeti: az ENSZ előrejelzés alacsony és magas változata — 7,9 és 9,1 milliárd fő — a szerző szerint 75% alatti megbízhatósággal lehatárolja a 2025-ben várható népességszámot. Magát az előrejelzést feltételesnek lehet tekinteni, amennyiben készítői valamilyen várható népesedéspolitikával számoltak. Ha ez a várakozás nem teljesül, az alacsony és magas változat által közrefogott tartomány csak 50%-os valószínűséggel tartalmazza a várható értéket. Az IIASA népességelőrejelzésének ilyen jellegű megbízhatóságát a tanulmány első felében kedvezőbbnek ítélte a szerző, amikor a 2030-ra vonatkozó előrejelzés megbízhatóságát 85% felettiinek becsülte.

Sz.K.

MONNIER, A.: *La construction démographique de l'Union européenne*. (Az Európai Unió bővítéseinek népesedési következményei.) *Population et sociétés*, 1997/330. (Dec.) 1–8. p.

1997-ben az Európai Unió népessége megközelítette a 374 millió főt, ami a világ-népesség mintegy 6%-át jelenti. Ezzel az EU az össznépesség számát tekintve a negyedik helyet foglalja el, messze lemaradva Kína (1,2 milliárd) és India (csaknem 1 milliárd) mögött, valamint az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Zóna (USA, Mexikó, Kanada) népességszámától (394 millió) némileg kevesebbel. E gazdasági és egyre inkább politikai nagyhatalom népessége stabilizálódni látszik. A növekedéshez és ezzel együtt a belső piac bővüléséhez az új tagok belépésére és a bevándorlásra is szükség van. Ez annyit jelent, hogy az Unió népesedési helyzetének alakulása a korábbiaknál sokkal inkább a megfelelő politikai döntések függvénye lesz.

Az Európai Gazdasági Közösség 1957-ben történt létrehozása óta a 6 alapító országhoz (Franciaország, NSZK, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg) a fokozatos bővülés során további 9 állam csatlakozott (1973-ban Dánia, az Egyesült Királyság és Írország; 1981-ben Görögország; 1986-ban Spanyolország és Portugália; 1995-ben Ausztria, Svédország és Finnország). Ugyancsak az Unió népességének jelentős növekedését jelentette Németország újraegyesítése 1991-ben. A 40 év során az Unió népessége 207 millió

fővel gyarapodott, amiből 42 milliót az alapító tagok népességnövekedése tett ki, közel 160 millió volt a később felvett tagországok belépéskori népessége, és némileg több, mint 5 millió ugyanezen országok népességének növekedése felvételüktől 1997-ig.

Az Európai Unió valamivel több, mint felét adja az európai kontinens kb. 728 milli-
ónyi népességének (az Orosz Föderációt és a volt Szovjetunió többi európai tagállamát is
számítva). Kontinensünk népességének növekedése néhány év óta az EU-tól függ, ugyan-
is Kelet- és Közép-Európáé a gazdasági, politikai és társadalmi átmenet következtében
folyamatosan csökken. 1996-ban a világháborús évek óta első ízben stagnált Európa nép-
essége, amennyiben az Unió 1 milliós növekedését a másik oldalon ugyanekkora fogyás
kísérte. A 15-ök népességnövekedését a 80-as évek végéig elsősorban a természetes
szaporodás adta, a pozitív vándorlási egyenleg csupán másodrangú szerepet játszott.
1989-től kezdve azonban ez utóbbi lépett elő a növekedés fő tényezőjévé: a természetes
népmozgalomból fakadó növekedés az elmúlt 3 évtized során nyolcadrésére (8 ezre-
lékről 1-re) csökkent, míg a vándorlás mértéke és relatív súlya — elsősorban az utóbbi
évek kelet-európai változásainak következményeként — jelentősen megnövekedett. A
természetes szaporodás lassulása hosszú távú folyamat, amelyben a termékenység muta-
tóinak gyors visszaesése és a halandóság lassú csökkenése egyidejűleg érvényesül: a nyers
születési arányszám az utóbbi évtized során 11,9 ezrelékről 10,8-ra zuhant, míg a nyers
halálozás ugyanekkor mindössze 10,3 ezrelékről 10,0-re mérséklődött, azaz a természetes
szaporodási arányszám a felére (1,6-ról 0,8-ra) csökkent. A természetes népmozgalom és
a bevándorlás szerepe természetesen nem egyforma a különböző országokban: Német-
országban, Dániában, Spanyolországban, Görögországban, Olaszországban, Luxemburg-
ban, Portugáliában és Svédországban az utóbbi a meghatározó, Ausztriában, Belgiumban
és az Egyesült Királyságban megközelítőleg egyenlő a súlyuk, míg Finnországban,
Franciaországban, Írországban és Hollandiában az előbbi tényező jelentősége a nagyobb.
Ezen túlmenően Németország és Olaszország népessége a bevándorlás nélkül már csök-
kenne, azaz a halálozások száma meghaladja a születéseket. Itt azonban meg kell je-
gyezni, hogy a halálozás kedvezőtlen alakulása nem egyszerűen a halandósági viszonyok
rosszabbodásának következménye, hanem összefügg a népesség öregedésével. A termé-
szetes népmozgalom alakulásának megértéséhez és nemzetközi összehasonlításához
szükség van olyan mutatók alkalmazására, amelyek az érintett népesség kor és nem szeri-
nti összetételét is figyelembe veszik.

Az Európai Unió ugyanakkor a világ egyik leggazdagabb régiója, amely még az
átmeneti gazdasági visszaesések idején is az ígéret földjének számít a közeli és távolabbi
országok elvándorolni szándékozó milliói számára. Ez a bevándorlási politikák haté-
konyságát és összehangolását kívánja az Unió tagországaitól. A közeljövőben az Unió
népességének alakulására a legjelentősebb hatást mégis a csatlakozásra váró kelet- és
közép-európai országok felvétele fogja gyakorolni (az ugyancsak pályázó Málta és Ciprus
súlya ebben a tekintetben jelentéktelen): mindnyájuk bejutása esetén 2005-ben az EU
népessége mintegy 27%-kal, több mint 100 millió fővel nőne. A legközelebbi bővítési
körben azonban valószínűleg legfőljebb Észtország, Magyarország, Lengyelország, a
Cseh Köztársaság és Szlovénia felvételére kerül sor, ami kb. 62 milliós, azaz 16%-os
népességnövekedést hozna az Unió számára.

PRESTON, S.H. — GUILLOT, M.: *Population dynamics in an age of declining fertility*. (A népesség alakulása a csökkenő termékenység korában.) *Genus*, 1997/3—4. 15—31. p.

A szerzők a XX. század végén Európában, Észak-Amerikában és Kelet-Ázsiában élő, alacsony termékenységű népesség alakulásának vizsgálatánál alkalmazható demográfiai módszereket értékelik. A népességszám alakulását befolyásoló vándorlástól eltekintenek, azaz a (be)vándorlást kizáró országokkal számolnak.

Alacsony termékenységű népességnél a teljes termékenységek megközelítőleg 2,08-as értéke mellett következik be egy kohorsz pótlása. A népességszámot hosszú távon meghatározó termékenység és halandóság kombinálódó hatását akár a nettó reprodukciós aránnyal, akár az önmagában vett növekedési rátával le lehet írni. Az előbbit az utóbbiból e^{rT} képlettel kaphatjuk meg, ahol r a növekedési ráta, T az átlagos generációhossz. A korszecifikus reprodukciós arány meghatározására szolgáló képletben végrehajtott egyszerűsítés után a szerzők a teljes termékenységet használják a növekedési ráta kiszámításához.

Az összefüggésből néhány tanulságot lehet levonni. Ilyen az a megállapítás, hogy a halandóság és a termékenységi szint hatása különválasztva kezelhető. Más szóval a hatásuk additív, amennyiben a teljes termékenység logaritmusát tekintjük hatótényezőnek. Az is kimondható, hogy a növekedési rátára gyakorolt hatás nem a termékenységszökkenés abszolút értékétől, hanem annak mértékétől, arányától függ. Ilyen értelemben a termékenység csökkenése a növekedési ráta hosszú távú alakulásánál növekvő hozadék formájában jelentkezik.

A számításnál használt átlagos generációhossz növekedése (amit a gyermekvállalás időben való kitolása eredményezhet) csökkenti a pozitív növekedési rátát és mérséklő hatással van az eleve negatív rátára. Az utóbbira Európát hozzák fel példaként. Az itteni negatív növekedési ráta mellett a változatlan termékenységi és halandósági szint oda vezet, hogy több lesz a szülőképes kor vége felé járó nő, mint az ebbe a korba belépő. Más megfogalmazásban: a korszecifikus termékenységi függvény a kor tengelyen felfelé mozdul el, ami a nagy számban levő idősebb nők termékenységének emelkedése révén végül is a születési arány növekedéséhez vezet.

A továbbiakban a szerzők a *Keyfitz* (1971) által bevezetett népességmomentum számításának továbbfejlesztett változatát mutatják be. Ez leegyszerűsítve a népesség tényleges és egy lényegében állandó kormegoszlása közti eltérés függvényeként értelmezhető. Amennyiben a népességen belül a 15—25 év alatti korosztály ténylegesen nagyobb arányt képvisel, mint amennyi az állandó kormegoszlású népességnél adódik, úgy a momentum értéke az egységnyinél nagyobb lesz. A fejlődő országokban tipikusan ez a helyzet, amit a népesség növekedése hozott magával. Maga a növekedés egyszerűen azt tükrözi, hogy ezekben az országokban magas a fiatalok aránya.

A népességmomentum szerepét gyakran félreértik vagy helytelenül értelmezik. Először is a népesség pótlását biztosító termékenység elérésének esetére értelmezett fogalomról van szó. Amikor elérték ezt a helyzetet, a fiatal kohorszok egymás helyére lépnek, és nem következik be a születések számának soha nem látott növekedése. Változatlan halandóság mellett a pótlást biztosító termékenység elérése után az évenkénti születések száma a korábbi évenkénti születések súlyozott átlaga lesz. Csökkenő

halandóság esetén a pótlást biztosító termékenység elérését követő kezdeti időben az évenkénti születések száma éppen hogy alatta lesz a korábbi évek átlagának.

A pótlási szintet jelentő termékenység elérése után, amennyiben korábban növekedett a népesség, egy-két generáción át nő a születések száma, mivel több a szülőképes korban levő nő. A születések száma a pótlási szintet elért népességben azonban nem lesz nagyobb, mint amilyen annak elérése előtt volt. A korábban növekvő népességnél a népességmomentum az öregedés mutatójaként jelentkezik. Lényegében ugyanazon demográfiai jelenség két oldaláról van szó: a népesség számának és korösszetételének hosszú távú alakulása a pótlási szintet közelítő mutatókkal együtt változik.

A szerzők végül a pótlási szintet elérő népesség kormegoszlása, valamint az ezt követően hosszabb idő után kialakuló állandó kormegoszlás viszonyát kifejező függvényre adnak számítási képletet. Ebben a független változók a pótlási szint előtti születési arány, a születéskor várható átlagos élettartam és az adott kor melletti népességnövekedés. Az első két tényező szorzata praktikusán is értelmezhető. Ez azt a momentum-tényezőt fejezi ki, amikor az állandó népességet a jelenlegi évenkénti születésszám állandósulásával, és nem a nettó reprodukciós arány egyszer s mindenkorai egységnyi értéke mellett érik el. A kérdéses függvény, azaz a hányadosnak a kor függvényében való alakulása Európában 1997-ben lényegében unimodális görbét ad. A csúcsa valamivel 40 év alatt, az egységnyi érték feletti görbeszakasz pedig megközelítőleg 15 és 50 év között van.

Sz.K.

ROBINSON, W.C.: *The economic theory of fertility over three decades.* (A termékenység közgazdasági elméletének három évtizede.) *Population Studies*, 1997/1. 63–74. p.

A termékenység közgazdasági elmélete kidolgozása idején (*Lebenstein*, 1957) abból indultak ki, hogy a családok mérlegelik az n . gyerek megszületésével járó előnyöket és hátrányokat, majd ennek alapján döntenek a gyermekvállalásról. A kérdést később a "háztartási termelési függvénybe" beépítve kezelték, és a termékenységet érintő döntésekben korlátozottan rendelkezésre álló erőforrások esetén érvényesülő haszonmaximalizálást láttak. Az elmélet esetenként "altruista" vagy "dinasztikus" szempontokat is figyelembe vett. Alapját mindvégig az képezte, hogy a gyereket a tőkejavak speciális fajtájaként kezelték.

A demográfiai átmenetet és a termékenység csökkenését az elmélet úgy írja le, hogy a jövedelem növekedésével a gyermekszám helyett a "minőség" kapott nagyobb hangsúlyt. Itt az idő- és pénzigényes oktatásra kell gondolni, bár a minőség ennél szélesebb kört lefedő fogalom, és minden olyat magában foglal, amitől a gyerek vonzóbb lesz a szülők szemében (pl. szép karrierkilátások). Az ilyen értelemben vett minőség mérésére tett kísérleteket a szerző módszertani zsákutcának látja.

A tanulmány sorra veszi az elegánsnak és egyszerűnek tűnő elmélet által nem kezelhető megfontolásokat. Az elért termékenységi szint igazából keveset mond a gyerek iránti önmagában vett keresletről. Adódhat a kifejezett szexuális vágyból, ami

nem jár együtt a fogamzásgátlás lehetőségeinek ismeretével, vagy nem kívánja alkalmazni azokat.

A gyerektől várt gazdasági szolgáltatásokra — ez lenne a kínálati oldal — nem minden szülő tart igényt. Itt mindenekelőtt az öregkori anyagi támogatásra kell gondolni. Sokan még idős korukban is a felnőtt gyerekük segítségét tekintik életcéljuknak. A kultúránként és hagyományoktól függően a fiúktól és lányoktól várt eltérő szolgáltatások kevésbé magyarázhatók az általános modellel.

A gyerektől várt szolgáltatásokkal más szolgáltatások versengenek: szabadidős tevékenységek piaca, nyugdíjbiztosítás stb. A gyerek által nyújtható szolgáltatások mindenekelőtt azon házaspárok számára lehetnek vonzóak, akik más szolgáltatásokat nem tudnak elérni. Ez magyarázhatja a szegény családok nagyobb termékenységét. A Nyugat- és Dél-Európában gyakori gyermektelen házaspárok számára a gyerek, úgy tűnik, "alacsony rendű" jószág, és jövedelmük emelkedésével ezek a házaspárok más szolgáltatások (magasabb rendű javak) felé fordulnak, amelyekből ugyanitt nagy kínálattal találkozunk.

A gyereket a háztartás más eszközeivel egyenrangúan kezelő közgazdasági elmélet nem számol azzal, hogy a gyerek több szempontból is más: vissza nem váltható; túlságosan is egyedi ahhoz, hogy kicserélhető lenne; meghalhat, mielőtt a gazdasági szolgáltatás nyújtását megkezdi. Röviden: vele kapcsolatban nagyobb a bizonytalanság és a kockázat. Amennyiben a gyerekkori elhalálozás kockázatát nagyobb gyerekszámmal kívánják kivédeni, ezzel növelik az életben maradókra jutó felnevelési költséget, ami a modell szerint éppen, hogy a gyerekszám csökkenéséhez kellene, hogy vezessen.

A háztartás szintjén történő költség-haszon mérlegelésre épülő elmélet nem tudja kezelni a háztartáson kívülről jövő gyereket (lásd az örökbefogadás törvényes és alig törvényes formáit). Más megfogalmazásban a kereslet-kínálat egyensúlya esetenként nem országos szinten jön létre, hanem a nemzetközi "gyermekkereskedelem" fogja biztosítani azt. Újabb jelenség a "béranyák" megjelenése és a fejlődő, valamint a fejlett világ országai közti utaztatása. A háztartási termelési függvény ott maradó gyerekekkel számol, így ezt a jelenséget sem tudja kezelni.

A termékenységet csökkentő fogamzásgátló eszközökre fordított kiadások abba a kategóriába tartoznak, mint az egészségügyi megelőzés, személy- és vagyónvédelem, biztosítás, környezetvédelem. Az ilyen természetű és negatív mennyiségek elérésére irányuló kiadásokra az a jellemző, hogy a fogyasztó általában akkor szánja rá magát, amikor valamekkora kár már bekövetkezett. Ezt a költséget már csak koncepcionális okból sem építhetik be a termelési függvénybe, és így a közgazdasági modellbe sem férnek bele, mivel negatív célra irányulnak. A nem számszerűsíthető pszichikai "költségekről" pedig még nem is szóltunk, noha sokszor a társadalmi-pszichológiai, és nem a gazdasági tényezők a meghatározók a termékenység alakulásában.

OBERMEYER, C.M.: *Qualitative methods: A key to a better understanding of demographic behaviour?* (Minőségi elemzési technikák: a demográfiai magatartás jobb megértésének kulcsa.) *Population and Development Review*, 1997/4. 813–818. p.

A hagyományos demográfiai elemzések kiegészítéseként alkalmazott kvalitatív elemzések, mint például az interjúk, csoportelemzések, felkeltették a kutatók figyelmét. Vitathatatlan előnyük, hogy alkalmazásukkal a multidiszciplináris elemzések révén nagyobb mértékben elősegíthető a demográfiai folyamatok háttérének megismerése, ám alkalmazásuk kockázattal is jár, amennyiben azokat túlzottan leegyszerűsítve jeleníti meg. Az elmúlt években számos interdiszciplináris törekvés történt annak érdekében, hogy főleg az antropológia, illetve – kisebb mértékben – más társadalomtudományok (szociológia, történelem, közgazdaságtan) bevonásával vizsgálják a demográfiai magatartás alakulását meghatározó tényezőket.

Döntő kérdés magának a módszer jellegének a megfogalmazása. Alapvetően valamilyen nem számokat tartalmazó adatok célszerűen csoportosított változóba foglalásáról, statisztikai elemzésre alkalmas, számszerű konvertálásáról van szó. Az ilyen jellegű technikák az utóbbi időben jelentős fejlődést mutattak, jóllehet a kvalitatív és a kvantitatív technikák határozottan elkülöníthetők, ebben az összefüggésben ezért célszerűbb, ha azokat ugyanazon valóság megközelítésének eltérő pólusaiként értelmezzük, s merev szétválasztásuk helyett integrálásukra törekszünk.

Előbbi többnyire egyéni, vagy legfeljebb csoportszinten ható folyamatokat vizsgál, míg utóbbi, azaz a kvantitatív technika az általánosra, az egészre vonatkozó ismérveket elemzi. A komoly matematikai megalapozottsággal bíró számszerű adatok a demográfia erősségének számítanak, de egyben arra a gyengeségére is rámutatnak, hogy alapvetően csak számszerűsíthető, mérhető adatok kezelésére képes. Az antropológusok, szociológusok és más társadalomtudományi kutatók rámutattak az egyén magatartását meghatározó olyan tényezők fontosságára is, melyek kétségtelen befolyásuk ellenére kvantitatív módszerekkel, direkt módon nem számszerűsíthetők.

A kérdés jelenleg elsősorban az, hogy az ilyen nem hagyományos, kvalitatív analízisek milyen mértékben képesek mintegy háttéranyagot szolgáltatni a hagyományos elemzések számára. Úgy tűnik, hogy ez nem elsődlegesen az alkalmazott módszer, hanem mindenekelőtt a kutatók rátermettségének függvénye.

Számos kutatás esetében az adatok relevanciája érdekében arra törekszenek, hogy megnöveljék a kutatás körébe vont személyek számát. A minta elemszámának növelése – a mondhatni szokásos mintavételi problémákon túl – egyben kérdezőbiztosí, adatfeldolgozóí team működését teszi szükségessé, ami mind megnöveli a felvételek hibalehetőségét, s az egyéni kutatás helyett a kutatói team-ek létrehozásának irányába mutat. Kimondva kimondatlanul vezérelvnek tekinthető, hogy az alkalmazott vizsgálati módszertől függetlenül a "terepre" való többszöri visszatérés, valamint a helyi jellemzők ismerete alapvetően befolyásolják az adatok minőségét.

Az alkalmazott módszer és a vele kapcsolatosan jelentkező elméleti háttér egyike azoknak a problémáknak, melyek kapcsán a kutatók eltérő állásponton vannak. Némelyek szerint eklektikus módszerek alkalmazásával pontosabb, részletgazdagabb eredmé-

nyek érhetőek el, míg némelyek az alkalmazott gyakorlat és elméleti háttere szoros kapcsolatának fontosságát hangsúlyozzák.

Tekintve, hogy kvalitatív technikák számos hagyományhoz kötődnek, így a demográfia még egyfelől matematikai megalapozottságú egzakt tudományként tételezi magát, egyre nagyobb mértékben kénytelen "politizálni", s például az emberi jólét kevésbé egzakt kérdésével foglalkozni. Ez vezette a modern demográfiát olyan határterületi, interdiszciplináris kutatások befogadására, mint a családtervezés s az azt befolyásoló tényezők vizsgálata. A demográfia ilyen, interdiszciplináris jellemzők felé fordulása komoly eredményeket hozott. A princetoni kutatás néven futó, Európa történeti demográfiai ismérveit feltáró kutatás kimutatta, hogy a nyelv, az etnikai hovatartozás és a vallás nagyobb szerepet játszott a termékenység alakulásában egyéb, szocio-ökonómiai tényezőkhöz képest.

Az antropológusok gyakorta bírálják a kultúra állandó, stabil kategóriaként történő beállítást, holott az igen nehezen körülírható fogalom, s még nehezebb az egyéni döntéshozói szinten történő hatásának kimutatása.

Mindazonáltal remélhető, hogy a módszerek és mérési technikák területén megmutatózó "kreatív anarchia" hasznos, új megközelítések kiérlelődését eredményezi, amely tekintetbe veszi a kulturális elemzés szempontjait a demográfiában.

R.L.

PRIOUX, F.: *L'évolution démographique récente*. (Az utóbbi időszak demográfiai változásai Franciaországban.) Population, 1997/3. 637—664. p.

A 90-es évek közepén Franciaország népességének évenkénti növekedése 250 000 alá csökkent. Ez 4 ezrelék körüli növekedési rátát jelent. Az előző, 1981—1992 közötti időszak jóval kedvezőbb, 5,2 ezrelékes aránya a népesség számának alakulását meghatározó két tényező, a természetes népmozgalom és a vándorlási egyenleg tetőzésének volt köszönhető.

Az élveszületések száma a korstruktúra kedvezőtlenebbé válásával is összefüggésben a 90-es évek elején jelentősen csökkent, majd 1995—96-ban valamelyest növekedett. Az éves természetes szaporodás e javuló tendencia ellenére 200 000 alatt maradt az influenza-járvány okozta halálozási többlet következtében. A születések számának növekedése le is lassult: 17 000-rel több élveszületés volt 1995-ben, mint 1994-ben, de csupán 6000-rel több 1996-ban, mint 1995-ben. (Ráadásul az INSEE becslése szerint ez utóbbinak mintegy harmada a szökőév plusz egy napjának volt köszönhető!)

Ezzel együtt a teljes termékenységi arányszám (1,7 gyermek) 1995-ben a 15 tagú Európai Unión belül az ötödik, Nyugat-Európa egészét tekintve pedig a hatodik helyet jelentette Franciaország számára (Írország és a skandináv országok után). A legalacsonyabbak Olaszország, Spanyolország és Németország mutatói (1,2 körül). A korszpecifikus termékenység vizsgálata azt mutatja, hogy míg az 1950-ben született női évszámot a termékenység maximumát 23 éves korban érte el, az 1963—65-ös generációknál ez a maximum 26—27 éves korban következett be, az 1968-as kohorsznál pedig bizonyosan

még később. A 70-es évtized óta egyre növekedő, házasságon kívüli termékenység terén Franciaországot csak az északi országok egy része előzi meg. A bejelentett abortuszok száma az utóbbi évtized során 170 000, teljes számuk becsült értéke 230 000 körül volt.

1994-ben a házasságkötések száma 254 000-rel minimális szintet ért el, ami 1995-ben alig, 1996-ban viszont jelentősen megnőtt. Még nem állapítható meg a gyermekes élet-társi kapcsolatokra vonatkozó új adózási jogszabályoknak a házasságkötési hajlandóságra gyakorolt hatása. A csökkenés fő tényezőjét mindenesetre a nőtlenek és hajadonok házasságkötési számának visszaesése jelenti. Ugyanakkor nincs szó a párkapcsolatok háttérbe kerüléséről, ugyanis egyre terjednek és hosszabb időszakokat fognak át a házasság nélküli együttélés formái. A válások száma a 80-as években tapasztalt átmeneti csökkenés után a 90-es évek közepéig jelentős mértékben megnőtt, és ez mind a régebben kötött, hosszabb ideig tartó, mind pedig az újabb házasságokra igaz.

A születéskor várható átlagos élettartam növekedése az utóbbi években lelassult. 1996-ban az előzetes adatok szerint ez az érték a férfiaknál 74,0 év, a nőknél 81,9 év volt. Ezzel a francia nők Európában a legkedvezőbb helyzetben vannak, míg a férfiakat egyedülállóan magas halandósági többletük a kilencedik helyre sorolja. A csecsemő-halandóság az 1981. évi 9,7 ezrelékről 1996-ban 5,0 ezrelékre csökkent. Európában ennél kedvezőbb érték csak Svédországban (4,2) és Finnországban (3,9) volt. Ugyanakkor az átlagos élettartam folyamatos növekedése a kor és ok szerinti differenciális halandóság terén jelentős különbségeket takar.

Ami a vándorlási egyenleget illeti, ennek adatait jóval kisebb pontossággal ismerjük, mint a születéseket és halálozásokat. A becslések ezt az egyenleget 1995-ben és 1996-ban is kb. 40 000-re teszik, ami sokkal alacsonyabb, mint a 90-es évek elején volt (pl. 90 000 fő 1991-ben és 1992-ben is). A bevándorlási és a tartózkodási engedélyeket kiállító hatóságok 1995-ben kevesebb mint 50 000 ilyen belépést regisztráltak, beleértve a mintegy 60%-ot kitevő családgyesítési eljárásokat is. A csökkenés ugyancsak erőteljesen érinti a munkavégzési célú bevándorlást és a menekültek számát.

R.G.

ROLOFF, J.: Die ausländische und deutsche Bevölkerung in der Bundesrepublik Deutschland — ein bevölkerungstatistischer Vergleich. (A külföldi és a német népesség a Német Szövetségi Köztársaságban — népesedésszatisztikai összehasonlítás.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1997/1. 73—98. p.

A népesség öregedése és ennek gazdasági-társadalmi következményei napjainkban szerteágazó viták tárgyát képezik. Felmerül azonban a kérdés, hogy az öregedés folyamata azonos mértékben érinti-e az országban élő egyes népességcsoportokat? E kérdés megválaszolása érdekében lényeges szempont lehet a német és a külföldi eredetű népesség összehasonlító vizsgálata. Hangsúlyozni kell, hogy a külföldiek nem alkotnak egyöntetű csoportot, hanem eltérő tradíciókat, magatartásformákat hoztak magukkal, amelyeket mindenképpen indokolt figyelembe venni. Az 1994. év végén 7,1 millió külföldi élt Németországban. A teljes lakosságnak már közel egytized része (8,7 százaléka) külföldi

eredetű volt. E jelentős tömegnek több mint egynegyedét a törökök alkották, de számottevő csoportot képeztek a Kis-Jugoszláviából származók, az olaszok, a görögök, a lengyelek, a bosnyákok, valamint a más európai országokból érkező személyek is. Az idegenek döntő többsége, több mint négyötöde európai volt, de az Ázsiából és kisebb mértékben Afrikából eredő bevándorlással szintén számolni kell.

A külföldiek aránya az elmúlt évtizedekben meredeken emelkedett: az 1960-as évek elején mindössze 1,2 százalékot, 1970-ben 4,3 százalékot tett ki, és azóta lényegében megduplázódott. E növekedés — a bevándorlás mellett — abból is adódott, hogy a külföldiek fiatalabb korösszetételük miatt eleve kedvezőbb termékenységi arányt értek el, mint a német népesség.

A korösszetétel eltérését érthetővé teszi, hogy a bevándorlók általában a fiatalabb munkaképes korcsoportokhoz tartoznak, és még a régebben letelepedettek között is viszonylag kevesen érték el az idős kor határát. Jellemző, hogy 1994-ben a német lakosságnak 22,1 százaléka, a külföldieknek csak 5,5 százaléka tartozott a 60 éven felüliek csoportjába. Az 1960-as évek eleje óta a német népesség fokozatosan öregedett, míg a külföldieknél e tendencia nem jelentkezett. A külföldieknél — ellentétben az eredeti belföldi népességgel — az 1960-as években jelentős férfi-többlet lehetett kimutatni, ami összefüggésben volt azzal, hogy eleinte főként a munkát vállalni szándékozó férfi "vendégmunkások" érkeztek külföldről. A többlet a későbbiekben méréselődött, de a munkaképes korcsoportokban jelenleg is fennáll.

A nyers születési arányt vizsgálva megállapítható, hogy az elmúlt évtizedek folyamán mind a német, mind a külföldi népesség vonatkozásában csökkent, de az utóbbiaknál e tendencia magasabb szintről indult, és a javukra mutatkozó differencia továbbra is fennáll. A 15–50 éves női népességre számított élveszületési ráta tekintetében hasonló irányú eltérések észlelhetők. Hangsúlyozni kell, hogy a külföldiek nagyrészt olyan országokból származnak, ahol a születési arányok — az utóbbi évtizedekben végbement visszaesés ellenére — magasabbak, mint Németországban. Megfigyelhető az is, hogy a Németországba áttelepültek születési aránya azonos időpontot tekintve kedvezőtlenebb az anyaországban élők arányánál. Elsősorban a külföldiek legnépesebb csoportját alkotó törököknél ennek ellenére is jóval magasabb születési rátával kell számolni, mint a németeknél. Szignifikáns eltérések észlelhetők a német és a külföldi nők korszpecifikus születési rátái tekintetében. Az 1000 nőre jutó születések száma a 15–19 évesek csoportjában mintegy négyszerese, a 20–24 évesek csoportjában két és félszerese a megfelelő korú német nőkre számított aránynak.

A nyers halálzási arány a külföldiek sokkal kedvezőbb korösszetételénél fogva náluk viszonylag igen alacsony. Érdeemes azonban megvizsgálni a várható átlagos élettartam alakulását azon országokban, amelyekből a külföldiek származnak. Ebben a tekintetben különösen Törökország hátrányos helyzete szembetűnő, ahol a várható átlagos élettartam közel egy évtizeddel rövidebb, mint Németországban. Néhány más érintett ország (például Lengyelország, Portugália) lakosságának várható átlagos élettartama szintén alacsonyabb, de a különbség ezek esetében kevésbé lényeges.

A Németországban élő belföldiek és külföldiek korszpecifikus halálzási rátái mindegyikre arra vallanak, hogy — a csecsemőhalálzást, valamint az 1–9 éves gyermekek halálzást leszámlálva — a külföldiek halandósága kedvezőbb, mint a belföldieké. Ennek

egyik magyarázata abban kereshető, hogy a népességnek általában mindenütt az egészségesebb, életerősebb része szánja rá magát a külföldi munkavállalásra, illetve letelepedésre. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a munkaképtelenné vált idősebb vendégmunkások gyakran visszatérnek hazájukba, és végül rendszerint ott halnak meg.

A külföldiek demográfiai viszonyaival kapcsolatos megállapításokból az a következtetés szűrhető le, hogy a bevándorlási folyamat a következő évtizedekben jelentős mértékben befolyásolhatja az ország népességének korösszetételét. Amennyiben a bevándorlás nagyobb arányokat ölt, és döntő lesz a fiatal korosztályokhoz tartozók bevándorlása, úgy lehetséges az öregedési tendencia lényeges lassulása, bár a bevándorlás e tendenciát teljesen nem állíthatja meg, legfeljebb késleltetheti.

F.J.

DORBRITZ, J.: *Der demographische Wandel in Ostdeutschland – Verlauf und Erklärungsansätze*. (Demográfiai változás Kelet-Németországban – fejlemények és lehetséges magyarázatok.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1997/2–3. 239–268. p.

Többször jellemezték már a gyermekvállalási kedv, a házassági hajlam és a válások számának 1990–91. évi rendkívüli csökkenését Kelet-Németországban. A tanulmány ezúttal nem a népesedésszociológiai adatok bemutatását helyezi előtérbe, hanem a jelenlegi helyzetet elsősorban a korszakspecifikus tényezők szerint alapul véve elméleti-szociológiai jelleggel vizsgálja a demográfiai magatartás változásának fontosabb tényezőit, és tézisekkel szolgál a közeljövő várható tendenciáira vonatkozóan.

1995–96-ban a keletnémet termékenység ismét növekedett, ám nem tudta elérni sem a 90-es évek megfelelő nyugatnémet arányszámait, sem pedig a volt NDK 1989. évi mutatóit. A termékenység, a házasságkötés és a válás egyaránt az átalakulás befejező szakaszához közeledik. A családalakítást ma az elhalasztás, az utolérés és az alkalmazkodás jelenségeinek egyidejű jelenléte jellemzi. Az 1968 előtt született évfázatok termékenységtörténetüket 1990–91-ben megszakították, sőt többnyire azóta sem folytatják. Néhány későbbi kohorsz (1968–1972) esetében 1995–96-ban a családalakítás bepótlásának, illetve fellendülésének lehetünk tanúi. A még fiatalabb, 1972 után született korosztályok először a családalakítás elhalasztását választották, jelenleg pedig a nyugatnémet kormodellt látszanak követni.

A generáció-specifikus demográfiai magatartások tanulmányozása céljából az 1990–96 közötti időszakra vonatkozóan felvételsorozatra került sor "Kelet-Németországban élni" címmel. Az adatok elemzése kimutatta a gyermekvállalásnak és a partnerkapcsolatnak tulajdonított fontosság csökkenését, a népesség széles körű elégedetlenségét a gyermekek felnevelésének lehetőségeivel és körülményeivel kapcsolatban, a kifejezett borúlátást a jövőre vonatkozóan. Ezek az attitűdök különösen éles formában jelentkeztek 1995-ben a mindkét nemhez tartozó, 25 éven aluli személyeknél. A fontosságra és elégedettségre vonatkozó szélsőséges vélemények értékelése arra utal, hogy egyre több fiatal utasítja el a családalakítás gondolatát. Ha a generációs megállapításokat össze-

kapcsoljuk az életformák polarizálódásának és individualizálódásának téziseivel, a legfiatalabbak házasságkötéssel és gyermekvállalással kapcsolatos negatív szándékának egyre fokozódó tendenciája rajzolódik ki. Ezt a feltételezést azonban népesedésszisztematikai eszközökkel és mértékekkel csak néhány év elteltével lehet majd igazolni.

R.G.

LEINER, N.: *International migration in the presence of public goods.* (Nemzetközi vándorlás a közjavak elosztásával összefüggésben.) *Annales d'économie et de statistique*, 1997/47. 151–170. p.

Az utóbbi években a bevándorlók hatalmas tömegei érkeztek Nyugat-Európába. Ez különösen a leginkább érintett Németországban jelentős feszültségek kialakulásához vezetett. Nemcsak a munkanélküliség növekedésétől való félelemtől van szó, hanem arról a fokozódó aggodalomról is, amely a közszolgáltatásoknak a bevándorolt népesség által történő használatával függ össze. Ez ugyanis újabb, megnövekedett terheket jelenthet az állami és helyi költségvetésre. Ugyanakkor az is igaz, hogy a bevándorlók előbb-utóbb adófizetőkkel válnak, és ezen keresztül maguk is részt vesznek a szolgáltatási javak előállításának költségeinek finanszírozásában. Ennélfogva korántsem nyilvánvaló — és így az említett összetevők részletesebb elemzését kívánja annak megállapítása —, hogy a bevándorlás végső soron javítja vagy rontja-e az adott területen élő eredeti népesség helyzetét. Hasonlóképpen összetett a probléma az elvándorlás országában is, ahol az adóbevételek csökkenését a népsűrűség és esetleg a közszolgáltatások mennyiségének csökkenése kíséri.

A nemzetközi vándorlás mindkét országra gyakorolt hatásainak megállapításához egy (két országra vonatkozó) kereskedelmi modell vizsgálatát végezték el. Ebben a keresleti oldalon a fogyasztók, a kínálat részéről a termelők, a döntéseket illetően pedig a kormányzat magatartását modellezték az elbocsátó és a fogadó országra vonatkozóan. A vizsgálat során sikerült megcáfolni azt a széles körben elterjedt nézetet, mely szerint a közjavakkal történő ellátásnak kizárólag a vándorlás által kiváltott módosítása minden esetben a helybéli népességet sújtja. Az összehasonlító-statisztikus elemzés kimutatta például annak lehetőségét, hogy amennyiben az ilyen ellátottság a bevándorlást megelőzően hiányos volt, a vándorlással összefüggő bővítés az eredetileg helyben lakók ellátottsági szintjén is javít. Egy időbeli változásokat figyelembe vevő modell az ellátások alakulásának komplexebb, a bevándorlási költségek, a jólét és az adózás összefüggéseinek részletesebb és hosszabb időszakokra vonatkozó vizsgálatát is lehetővé teszi. Az elemzés kiemeli a bevándorlók mint adófizetők részvételének jelentőségét a közszolgáltatások költségeinek viselésében. További elemzéseket kíván azonban annak egyértelmű megállapítása, hogy a bevándorlók több adót fizetnek-e, mint amilyen értékű közjavakat fogyasztanak, azaz hogy ebben a tekintetben ők támogatják-e a helybéli lakosságot, vagy éppen őket kell támogatni. A tanulmány röviden kitér a bevándorlási politikának a helyi népesség jóléti kompenzációjával kapcsolatos lehetőségeire és tennivalóira is. Mindez természetesen csupán a vándorláspolitikának egyik aspektusát érinti a sok közül, de ez a

kereskedelmi-elméleti megközelítés hozzájárulhat a migráció következményeinek jobb megértéséhez nemzetközi összefüggésekben is.

R.G.

STEVANOVIC, R.: *Migrations of the population*. (A népesség vándorlásai.) Yugoslav Survey, 1997/3. 3–18. p.

A szerző népszámlálási adatok alapján elemzi a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság egyes tartományokban tapasztalt vándorlási folyamatokat. Vándorlóknak azon személyeket tekintik, akiknek lakóhelyük nem azonos a születési helyükkel. Általában az 1953–1991. évek közötti folyamatokat vizsgálja azzal a megjegyzéssel, hogy az 1991. évi népszámlálással szemben Koszovó és Szerbia egyes részein ellenállás volt, így a területek adatai nem használhatók.

A korábban is létező vándorlási folyamatok a II. világháború után felgyorsultak az országban. Míg 1948-ban a népességnek mintegy 21 százaléka nem lakott már a születési helyén, addig ez az arány 1991-re 45 százalékra emelkedett. E folyamat a 90-es évek első felében tovább mélyült, azonban adatok hiányában még nem számszerűsíthető. A vándorlási folyamatok intenzitásában különbségek vannak a tartományok között is, a fejlett régiókban (Szerbia, Vajdaság) magasabb a migránsok aránya, mint a kevésbé fejlettekben (Koszovó, Montenegró). Ez utóbbi csoportban a vándorlók között is megfigyelhető a tartományokon belüli vándorlók magasabb aránya, míg a Vajdaság esetében a fenti értelemben vett vándorlók több mint egynegyede a korábbi Jugoszlávia köztársaságaiból származik.

A különböző tartományokban élő, életük folyamán lakóhelyet változtató népesség igen érdekes képet mutat aszerint, hogy mikor vándorolt az 1991. évi népszámlálásnál regisztrált lakóhelyére. Ez a vándorlási folyamatok területi intenzitására is mutat: Montenegróban és Koszovóban a II. világháborútól kezdődően az 1991. évi népszámlálás időpontjáig minden népszámlálás közötti időszakban többen migráltak, mint korábban. Ezzel szemben Szerbiában és a Vajdaságban a II. világháborút követően volt a legmagasabb a migránsok száma, amely azóta lépésről lépésre mérséklődött, de még így is ezekben a tartományokban a legmagasabb a népességben belül a nem születési helyükön lakók aránya.

A vándorlás nemek szerinti gyakorisága jelentősen eltérő. Minden tartományban és minden időszakban a nők gyakrabban változtatták meg lakóhelyüket. A szerző ezt a házassági szokásokkal magyarázza, amely szerint általában a nők követik férjüket annak lakóhelyére. A vándorlók életkor szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy már korábban is a fiatal produktív korúak voltak a leginkább készek a lakóhelyváltásra, s ez az utóbbi időszakokban csak fokozódott. A vándorlás az etnikumok között is jelentős különbségeket mutat, legmagasabb az arányuk — közel fele az etnikumnak — a szerbek, montenegróiak, horvátok és az ún. jugoszlávok körében. A magyar nemzetiségűek mintegy harmada vándorolt csak élete folyamán, s a lakóhelyváltoztatás szinte kizárólag megyén belül történt.

A tanulmány röviden szól az ideiglenesen külföldön tartózkodó állampolgárokról is, megállapítva, hogy az 1971. évi 2,7 százalékkal szemben 1991-ben a lakosság 3,5 százaléka tartózkodik az ország határain kívül, túlnyomórészt európai országokban. A külföldön tartózkodók mintegy 70 százaléka munkavállalás végett hagyta el ideiglenesen az országot, s a további 30 százaléket a velük lévő családtagok adják. A külföldön tartózkodók aránya a legmagasabb Montenegróban (3,9 százalék) és a legalacsonyabb a Vajdaságban (2,4 százalék).

M.Á.

BURNIAUX, J.M.: Inégalité et emplois: effet de redistribution lié à la structure familiale. (Egyenlőtlenségek és foglalkoztatás: újraelosztási hatások a családstruktúra összefüggésében.) *Economie internationale*, 1997/71. 101—134. p.

A második világháborút követő évektől kezdve a társadalmi különbségek a gazdasági növekedés mellett inkább csökkenő tendenciát mutattak az OECD országaiban. A 80-as évtized elejére a jövedelmi különbségek terén meglehetősen vegyes kép alakult ki: a társadalmi egyenlőtlenség Svédországban volt a legkisebb, az USA-ban a legnagyobb, a többi európai OECD tagországban és Kanadában pedig e két szélső érték között helyezkedett el. 1980 körül azonban a jövedelmi különbségek rohamos növekedésnek indultak — elsősorban az USA-ban és az Egyesült Királyságban —, és az előző 40 évhez viszonyítva soha nem látott méreteket értek el. A tanulmány az ún. Luxemburgi Jövedelmi Vizsgálat néhány OECD országra vonatkozó adatainak felhasználásával a háztartások munkából származó jövedelmeinek alakulását elemzi. A különbségek növekedésének három meghatározó tényezőjét mutatja ki a szerző: a bérek differenciáltságát, a foglalkoztatás alakulását és a munkajövedelmek háztartások közötti elosztásának struktúráját.

A bemutatott eredmények alapján levonható tanulságok egyike, hogy a foglalkoztatás szintjének hatása az egyenlőtlenségre erősebben meghatározó, mint a bérkülönbségeké. Azokban az országokban, melyekben a jövedelemeloszlás a legegyenletesebb, a foglalkoztatottsági mutatók a legmagasabbak. Ebből még nem következik egyenesen, hogy az alacsony foglalkoztatottsági szinttel rendelkező országokban a legkevésbé egyenletes a jövedelmek eloszlása, ám ezekben jelentős újraelosztási folyamatokat kell érvényesíteni az egyenlőtlenségek társadalmilag elfogadható szinten tartásához. Ugyanakkor a háztartások munkajövedelemhez jutása nem feltétlenül tükrözi a munkaerőpiaci változásokat. Előfordult már olyan helyzet, hogy az új munkahelyek teremtése ellenére nőtt a munkanélküli háztartások száma, fokozódott a polarizálódás a két, teljes munkaidőben foglalkoztatott keresővel rendelkező és a kereső nélküli háztartások között. E munkahelyteremtések kedvezményezettjei ugyanis elsősorban a kereső férjjel rendelkező nők voltak, ami a háztartások közötti kiegyenlítődést egyáltalán nem segítette elő. Ehhez járult még a veszélyeztetett csoportok, az egyszerű családok számának növekedése, valamint a házastársak jövedelme közötti fokozódó korreláció.

A tanulmány kitér az egyenlőtlenségek növekedését előidéző gazdasági és foglalkoztatási jellemzők — pl. a kereskedelem világméretűvé válása, az ipar foglalkoztatási részesedésének csökkenése, a nem megfelelő szakképzettségek hatása — mellett a háztartások struktúrájának, illetve e struktúrák időbeli változásának korántsem elhanyagolható szerepére. A családszerkezet módosulásai eltérő, sőt ellentétes hatással vannak az egyenlőtlenségek alakulására a különböző országokban: az Egyesült Királyságban, Németországban és az USA-ban ezekre inkább növelő, Kanadában és Hollandiában viszont mérséklő hatást gyakorolnak.

Összefoglalva tehát: a munkahelyek teremtése önmagában nem elegendő a háztartások közötti egyenlőtlenségek csökkentéséhez. Ugyanakkor kényelmetlen központilag — pl. adóügyi vagy egyéb ösztönzéssel, ellenérdekeltséggel — befolyásolni a munkaalkalmak háztartások közötti elosztásának folyamatait. Egyrészt a szubjektív elemeket is tartalmazó döntések mechanizmusai kevésbé ismertek, másrészt minden ilyen külső beavatkozás a hatékonyság rovására menne. Inkább a kínálati oldalon lehet hatást gyakorolni, pl. a "minőségi" munkaerőt igénylő új munkahelyek létrehozásával. Ebben a vonatkozásban a munkanélküliségre egyébként részleges megoldást kínáló részidős foglalkoztatás sem igazán megfelelő, mivel inkább fokozza a háztartások foglalkoztatottsági polarizációját, és ezáltal növelheti a teljes mértékben a társadalmi újraelosztástól függő háztartások számát.

R.G.

ZHANG, J.: *Fertility, growth and public investments in children*. (Termékenység, növekedés és a gyermekekre fordított kiadások.) *Canadian Journal of Economics*, 1997/4. 835–842. p.

A gyermekvállalási döntés és a gyermekek felnevelésére fordított anyagiak kérdése alapvetően családon belüli folyamatok eredménye. Az országok többsége a közpénzek felhasználásával is hatást gyakorol e folyamatokra akkor, amikor direkt vagy indirekt módon támogatja a gyermekes családokat. A szerző dolgozatában azt vizsgálja, hogy a támogatások eltérő formáinak milyen hosszú távú hatásai vannak, különös tekintettel a gazdasági növekedésre, magára a termékenységre és a jóléti helyzetre.

A szerző azt a kérdést veszi vizsgálat alá, hogy a gyermekes családok direkt támogatásának széles körben elterjedt formái (családi pótlék, adókedvezmény a gyermekek után stb.) és az indirekt támogatás egy formája (az oktatás támogatása) miként hatnak a termékenységi szokásokra, illetve az előzőekben említett jelenségekre. A hatásmechanizmusokat egy elméleti modell működésével szimulálja. E modell alapvető feltételezéseit az alábbiakban lehet összefoglalni. A gyermekes családok idézett támogatásainak forrása ugyanaz, nevezetesen az adóbevételek tömege. A család felnőtt tagjainak aktivitását két tevékenységre szűkítik: a javak előállítására és a gyermekek nevelésére. Hasonlóképpen a kiadások két formáját különböztetik meg: a fogyasztásra, illetve a gyermekek nevelésére fordított kiadásokra.

A modell működési szabályai szerint az oktatás támogatása csökkenti a családi és a gyermeknevelési kiadásokon belül az oktatásra fordított költségek arányát. Csökkenő termékenység mellett még így is emelkedik az egy gyermekre jutó családi oktatási költségek aránya, amellyel párhuzamosan jelenik meg az oktatás kormányzati támogatása is. Az oktatási ráfordítások jelentős növelése az irodalom szerint a gazdasági növekedést gyorsítja fel, s csökkenő termékenység mellett az egy főre számított növekedés még jelentősebb fejlődést mutat. A gyermekes családok direkt anyagi támogatása csökkenti a gyermeknevelési költségek arányát az oktatási és fogyasztási költségekhez mérten. Így a gyermekek számának növekedésével növekszik e bevételi forrás aránya is az összjövedelmen belül, ami a termékenység növekedése irányába hat. Ugyanakkor az egy főre jutó családi jövedelmen belül csökken az egy gyermekre jutó oktatási kiadások részesedése is. Ennek eredményeképpen e pronatalista támogatási forma növeli ugyan a termékenységet, de a jövőben mérsékli a gazdasági növekedést, és így akadályozza a jövőbeni jóléti fejlődésnek is.

M.Á.

ABOUZHR, C. — WARDLAW, T. — STANTON, C. — HILL, K.: *Maternal mortality.* (Anyai halálozások.) World Health Statistics Quarterly, 1996/2. 77–87. p.

Az anyai halálozások aránya igen érzékeny mutatószám, amely egyaránt tükrözi a nők helyzetét, az egészségügyi ellátó szolgálat felkészültségét, minőségét és elérhetőségét. Mindazonáltal a mutatószám képzése bizonyos nehézségeket jelent, mivel feltételezi a halálozások teljes körű számbavételét, a halálokok, az elhalt nők terhességi státuszának rögzítését, illetve az anyai halálozás fogalmának megfelelő értelmezését.

A fenti követelményeknek az országok nem egyformán felelnek meg. A fejlett országokban a nyilvántartások megfelelnek a követelményeknek, itt az anyai halálozás fogalmának egységes értelmezése jelent problémát, ezen belül is az indirekt anyai halálozások megítélése. A fejlődő országokban a fejlettség szintjétől függően a halálozások számbavételétől az anyai halálozás fogalmának megfelelő alkalmazásáig terjed a számbavételt nehezítő körülmények fennállása. A WHO együttműködve az UNICEF-fel és a John Hopkins Egyetem megfelelő szervezetével egy olyan, több elemből álló becslési eljárást dolgozott ki, amellyel véleményük szerint minden országra — és így végeredményben régiókra, földrészekre és a világra is — a jelenleginél pontosabb képet kaphatunk az anyai halálozások előfordulásáról.

A becslési eljárás elemei a regisztrációs rendszerek lététől, minőségétől, a rendelkezésre álló adatok körétől és minőségétől függően változnak. A jó regisztrációval rendelkező fejlett országok adatait egységesen korrigálja a fogalmak vélhetően elégtelen alkalmazásának kiküszöbölésére. A fejlődő országokra ajánlott módszerek az ún. "Sisterhood Method", valamint a RAMOS (Reproductive Age Mortality Survey) módszer. A Sisterhood Method nem más, mint egy már működő háztartási adatfelvételhez kapcsolódóan a kérdezett nők leánytestvéreire, azok esetleges halálozásának részleteire tesznek fel kérdéseket. Ezzel a módszerrel nem a jelen anyai halálozási viszonyokra,

hanem egy korábbi időszakra vonatkozóan lehet információkat gyűjteni. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez a módszer is alábecsli a terhességgel összefüggő halálozások előfordulását. A RAMOS módszer a létező információk lehető legszélesebb körét összegyűjtve kísérli meg az anyai halálozások valós számának megállapítását. Minthogy e módszer kiterjed pl. a nyilvántartásokban, az egészségügyi feljegyzésekben, a helyi vezetőknél, a vallási vezetőknél, a temetőekben rendelkezésre álló információk összegyűjtésére és együttes használatára, alkalmazását korlátozza költségessége.

A szerzők a becslési módszerek alkalmazásával megkísérik az országok lehető legszélesebb körére valószínűsíteni az anyai halandóság szintjét. Összegzőképpen megállapították, hogy a korábbi ismeretekkel szemben 1990-ben 585 ezer anyai halálozás történt világszerte, ami mintegy 80 ezer esettel haladja meg a korábban becsült mértéket. Ez csak fokozza a nemzeti erőfeszítéseket és a nemzetközi segítség szervezetek e téren kifejtett aktivitását, amelyek a terhességgel összefüggő halálozások, és a terhességgel és szüléssel összefüggő tartós egészségkárosodások, az abból következő fogyatékoságok megelőzésére irányulnak.

M.Á.

AKALIN, M.Z. — MAINE, D. — DE FRANCISCO, A. — VAUGHAN, R.: *Why perinatal mortality cannot be a proxy for maternal mortality.* (Miért nem helyettesítheti a perinatális halandóság mutatója az anyai halandóság mutatóját.) *Studies in Family Planning*, 1997/4. 330—335. p.

Az anyai halandóságot a 100 000 élveszületésre jutó anyai halálozások számával szokták mérni. Az anyai halálozás a halandóság magas szintje mellett is viszonylag ritkán előforduló esemény, ezért viszonylag jelentős népességek megfigyelése mellett lehet pontos képet kapni az arányszám változásáról. Ezért e mutatószám a különböző egészségügyi programok hatása méréséhez gyakorlati okokból kevésbé alkalmazható. Az ún. "sisterhood" módszer kismintás felvételek esetén is megbízható képet adhat az anyai halandóságról, azonban eredménye nem egy időpontra, hanem egy hosszabb időszakra értelmezhető csak, s ezért ugyancsak alkalmatlan a programhatékonyság mérésére.

A fenti problémák kiküszöbölésére az egészségügyi programok hatékonyságának mérésére az anyai halandóság mutatója helyett felmerült a perinatális mortalitás mutatója alkalmazásának lehetősége. E megoldás mellett érvként azt hozták fel, hogy a szünetes körüli halálozások mintegy tizenötöszer magasabb száma miatt a perinatális halálozás mutatója (1000 születésre jutó késői magzati halálozás és 0—6 napos halálozás) gyakorlatilag könnyebben számítható, ugyanakkor mindkét mutató a terhesség és szülés körüli szakmai eljárások, beavatkozás hatékonyságát tükrözi.

A tanulmányban a szerzők ezen állítások igazát kívánták megvizsgálni egy bangladesi tartomány népességében, amely területen korábban már kialakítottak egy, a különböző demográfiai jelenségek hatásának mérésére szolgáló megfigyelési rendszert. Az e rendszerben rendelkezésre álló nagy megbízhatóságú adatok szerint a tizennégy éves idősorok eredményei alapján ki lehet jelenteni, hogy az anyai halandóság és a perinatális

halálozás mutatóinak változása között nincs összefüggés. Következésképpen a perinatális mortalitás mutatója nem alkalmas arra, hogy annak segítségével becsüljük az anyai halandóság változását is.

A szerzők megállapításait támogatják a perinatológia más, az irodalomban jól ismert adatai is. Így például a fejlődő országokban az anyai halálozások 80 százaléka a jól körülhatárolható ún. direkt anyai halálozások körébe tartozik, mint például vérzés, elakadt szülés, szepszis, eklampszia és a terhességmegszakítás szövődményei. Az említett halálokok fele nem, vagy igen kis valószínűséggel hozható összefüggésbe a perinatális halálózással. Más oldalról viszont a perinatális halálozások okainak több mint 40 százaléka nem hozható összefüggésbe az anyai halálózással, mint például az alacsony születési súly, vagy az újszülöttek halálhoz vezető fertőzései. Így a születés körüli, illetve anyai halálozás közös okainak csak részbeni egybeesése is példázza a mutatószámok egymást helyettesítő tulajdonságának kizárhatóságát amellet, hogy az empirikus adatok is ezt bizonyítják.

M.Á.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

1997. No. 3.

KUCERA, M. — SIMEK, M.: Népeségfejlődés a Cseh Köztársaságban 1996-ban. (A Cseh Statisztikai Hivatal adatai alapján.)

GERYLOVOVA, A. — HOLCIK, J.: A csecsemőhalandóság területi alakulása a Cseh Köztársaságban 1980—1993 között.

KUCHAROVA, V. — PETROVA, I.: Társadalmi folyamatosság a fiatalok demográfiai magatartásának változásában.

SRB, W.: Vallásosság és demográfiai, társadalmi-gazdasági és kulturális jellegzetességek a Cseh Köztársaság népességében.

1997. No. 4.

A Cseh Demográfiai Társaság XXVII. "Vándorlás Európában és a Cseh Köztársaságban" című Konferenciája (1997. május 21.):

DRBOHLAV, D.: A nemzetközi vándorlás folyamatai Európában.

CERMÁK, Z.: A belső vándorlás területi vonatkozásai a Cseh Köztársaságban.

BARTONOVÁ, D.: A belső és nemzetközi vándorlás demográfiai vonatkozásai a Cseh Köztársaságban az 1900-as években.

SIPEK, A. — GREGOR, V. — HORÁČEK, J. — CHUDOBOVÁ, M. — KORANDOVÁ, V. — SKIBOVÁ, J.: A veleszületett fejlődési rendellenességek méhen belüli diagnosztizálása a Cseh Köztársaságban.

UZEL, R.: Szexuális oktatás európai összehasonlításban.

1998. No. 1.

RUZKOVA, J.: A "Demografie" c. folyóirat 40. évfolyamába lépett.

SRB, W.: A Csehszlovák Köztársaság népessége 1918—1938 között.

A Cseh Demográfiai Társaság XXVII. "Vándorlás Európában és a Cseh Köztársaságban" című Konferenciája (1997. május 21.):

MARESOVA, J. — DRBOHLAV, D. — LHOTSKA, V.: A kutatóhelyek, főiskolák és egyetemek kutatóinak lehetséges és valóságos mobilitása, vándorlása.

HORÁKOVA, M. — DRBOHLAV, D.: A munkaerő nemzetközi vándorlása és a Cseh Köztársaság, különös tekintettel az ukránok munkavállalási célú vándorlására.

JERÁBEK, M.: A határokon átnyúló munkaerőpiac — ingázás a cseh-német határ melletti régiókban.

MATUCHA, B.: Külföldiek a Cseh Köztársaságban.

HAISMAN, T.: Menekültek a Cseh Köztársaságban (1990—1997).

RUZKOVA, J.: A népszámlálás és lakásösszeírás előkészítő munkái.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

1997. No. 3.

OPPENHEIMER, V. C. — KALMIJN, M. — LIM, N.: A férfiak karrierjének alakulása és a házasságkötés időzítése a növekvő egyenlőtlenség időszakában.

SMOCK, P. J. — MANNING, W. D.: Az együttélők gazdasági körülményei és a házasság.

THOMSON, E.: A párok gyermekvállalási elképzelései, szándékai és a születés.

EZEH, A. C.: Többszűség és reprodukciós magatartás a Szahara alatti Afrikában: egy kontextuális elemzés.

KOHLER, H-P.: A társadalmi környezetben való tanulás és a fogamzásgátlási módszerek megválasztása.

DE GRAFF, D. S. — BILSBORROW, R. E. — GUILKEY, D. K.: A fogamzásgátlás alkalmazásának közösség-szintű meghatározói a Fülöp-szigeteken: egy struktúraelemzés.

SOWARDS, K. A.: Idő előtti születés és az újszülöttkori fertőzőbetegségi mortalitás összetevőinek változása: az "exogén mortalitás" újragondolása.

BAIRAGI, R. — SHUAIB, M. — HILL, A. G.: A gyermekkori halandóság trendjének becslése rutin adatok alapján: az "előző születés technikájának" szimulációs alkalmazása Bangladesben.

KIM, Y. J. — SCHOEN, R.: A népesedési momentum kifejezi a népesség öregedését.
ICELAND, J.: A városi munkaerőpiac és az egyén kitörése a szegénységből.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

1997. No. 2.

GUNNAR, A.: A gyermekek hatása a svéd nők válási valószínűségére.
MILNE, R. G. — WRIGHT, R. E.: A termékenység csökkenése Máltán: a családtervezés szerepe.
SAUVIN-DUGERDIL, C. — KALMYKOVA, N. — GU, H.G. — RITSCHARD, G. — OLSZAK, M. — HAGMANN, H.: Megélni az öregkort Svájcban. Az öregkorúak lakáskörülményeinek változása.

1997. No. 3.

DE ROSE, A. — PALLARA, A.: Továbbélési fák: egy alternatív nem-paraméteres több-változós technika az élettörténet-elemzésekhez.
WETHERELL, C. — PLAKANS, A.: Termékenység és kultúra Kelet-Európában: Riga esete, Litvánia, 1867–1881.
KRAVDAL, Ø.: A gyermekvállalás a partner melletti szilárd elkötelezettség nélkül: a norvég együttélők közös magatartásának hatása és magyarázata.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

1997. No. 2.

COOKSEY, E.C.: Fialat anyák házasságtörténetének hatása a gyermekek kognitív fejlődésére.
MANLOVE, J.: A korai anyaság egy generációk közötti nézőpontból: egy angol kohorsz tanulmányai.
MOEN, P. — ERICKSON, M. A. — DEMPSTER-MC'CLAIN, D.: Anyjuk leányai? — a nemi szerepek generációk közötti továbbadása a szerepek változó világában.
DAVIES, L. — AVISON, W. R. — MC'ALPINE, D. D.: Egyedülálló és házas anyák jelentős élettapasztalatai és a depresszió.
DUMKA, L. E. — ROOSA, M. W. — JACKSON, K. W.: Rizikó, konfliktus, anyai szülő-szerep és a gyermekek ellátása az alacsony jövedelmű, Mexikóból bevándorolt és mexikói-amerikai családokban.
DREMAN, S. — RONEN-ELIAV, H.: Az elvált anyák családi kohéziós elképzelései és a gyermekek viselkedési problémáihoz történő alkalmazkodásuk közötti kapcsolat.

- BIANCHI, S.M. — ROBINSON, J.:* Mit tennél ma? A gyermekek időtöltése, családösszetétel és a társadalmi tőke megszerzése.
- BOGENSCHNEIDER, K. — SMALL, S. A. — TSAY, J. C.:* Gyermekek, szülő, a serdülőkorúak szüleinek nevelési felelősségéről alkotott kép kontextuális hatásai.
- TEACHMAN, J.:* A testvérek nemi összetétele, kognitív eredmények és tanulmányi teljesítmény: a gyermekeket érő családi és családon kívüli hatások.
- HINES, A.M.:* A válással kapcsolatos átmeneti helyzetek, a serdülőkorúak fejlődése és a szülő-gyermek kapcsolat szerepe: irodalmi áttekintés.
- The NICHD Early Child Care Research Network: A családi tényezők összefüggése a csecsemők családon kívüli gondozásának jellegzetességeivel.
- BOUCHARD, D. — SABOURIN, S. — LUSSIER, Y. — WRIGHT, J. — RICHER, C.:* A házaspárok kérdőíves vizsgálata elméleti modelljének próbája.
- POWELL, M. A. — PARCEL, T. L.:* A családi struktúra hatása a jövedelemszerzés folyamataira: nemek közötti különbségek.
- MALHOTRA, A.:* Nemek és a házasságkötés időzítése: területi különbségek Jáva szigetén.
- CHUN, Y. J. — MAC'DERMID, S. M.:* A koreai serdülők véleménye a családi differenciálódásról, az individualizációról és az önértékelésről.
- MASHETER, C.:* Egészséges és egészségtelen barátság és ellenségeskedés az elvált partnerek között.
- JOUNG, I. M. A. — STRONKS, K. — VAN DE MHEEN, H. — VAN POPPEL, F. W. A. — VAN DER MEER, J. B. W. — MACKENBACH, J.P.:* A közvetítő faktorok hozzájárulása az egészségi állapot megítélésének különbségeihez az eltérő családi állapotúak csoportjaiban.

1997. No. 3.

- THORNBERRY, T. P. — SMITH, C. A. — HOWARD, G. J.:* A tizenéves apák rizikótényezői.
- TRENT, K. — CROWDER, K.:* A tizenévesek gyermekvállalási szándékai, társadalmi hátrányok és viselkedési formák.
- GILLMORE, M. G. — LEWIS, S. M. — LOHR, M. L. — SPENCER, M. S. — WHITE, R. D.:* Ismételt terhességek tizenéves anyák körében.
- FRANKLIN, C. — GRANT, D. — CORCORAN, J. — MILLER, P. O. — BULTMAN, L.:* A megelőző programok hatása a tizenévesek terhességeire: egy metaelemzés.
- GROAT, H. T. — GIORDANO, P. C. — CERNKOVICH, S. A. — PUGH, M. D. — SWINFORD, S. P.:* Fiatal szülők gyermekvállalási viselkedése.
- MC'LAUGHLIN, D. K. — LICHTER, D. T.:* A szegénység és a házasságkötési szokások fiatal nők körében.
- AXINN, W. G. — BARBER, J. S.:* Az életkörülmények és a családalkítási szokások a házasság első éveiben.
- AMATO, P. R. — ROGERS, S. J.:* Házassági problémák és az azt követő válások longitudinális vizsgálata.

- WINDLE, M. — DUMENCI, L.*: A szülői és foglalkozási stressz mint a depressziós szimptomák előrejelzője a kétkeresős családok között: a többszintű modellezés módszere.
- KLUWER, E. S. — HEESINK, J. A. M. — VAN DE VIERT, E.*: Munkamegosztásban rejlő konfliktusok dinamikája a házasságban.
- ANDERSON, K. L.*: Nem, státusz és családon belüli erőszak: a feminista és a családi erőszak elméleteinek egyesítése.
- AQUILINO, W. S.*: Serdülőkorból a felnőttek közé: az átmeneti időszak szülő-gyermek kapcsolatának prospektív vizsgálata.
- PETERS, A. — LIEFBROER, A. C.*: A családi állapoton túl: párkapcsolatok és jólét az időskorban.
- BOGENSCHNEIDER, K.*: A szülők bevonása a serdülőkorúak oktatásába.
- PONG, S. L.*: Családstruktúra, iskola és a számtan- és olvasáseredmények a nyolcadik osztályban.
- KOMTER, A. — VOLLENBERGH, W.*: Ajándékozás és a család és barátok érzelmi jelentősége.
- HWANG, S. S. — SAENZ, R. — AGUIRRE, B. E.*: Az ázsiai-amerikai vegyes házasságok strukturális és asszimilációs magyarázatai.

1997. No. 4.

- SORENSEN, E.*: Helyzetkép a nem együttlakó apákról, és a gyermekek támogatására vonatkozó lehetőségeikről.
- SMOCK, P. J. — MANNING, W. D.*: A távollévő apák jellemzői és a gyermek támogatása.
- BIRD, C. E.*: A gyermeknevelés társadalmi és gazdasági, valamint pszichológiai terheinek nemek szerinti különbözősége.
- WALDRON-HENESSY, R. — SABATELLI, R. M.*: A nevelés összehasonlító indexe: az elvárásoknak és a szülői teljesítmény elismerésének és a ráfordításoknak összehasonlítására irányuló becslés.
- GERRIS, J. R. M. — DEKOVIC, M. — JANSSENS, J. M. A. M.*: A társadalmi osztályhoz tartozás és a gyermekvállalási magatartás közötti kapcsolat: a szülők jövőképe és értékorientációja.
- KING, V. — ELDER, Jr. G. L.*: A nagyszülők öröksége: gyermekkori emlékek a nagyszülőkről és az unokákkal való foglalkozás.
- STARRELS, M. E. — INGERSOLL-DAYTON, B. — DOWLER, D. W. — NEAL, M. B.*: A szülő gondozásának problémái: az idős fogyatékos hatása a dolgozó, felnőtt gyermekekre.
- BELSKY, J. — JAIN, A.*: Gyermeknevelés és az idegen kultúrához alkalmazkodás: kisgyermekes indiai bevándorló családok.
- BURLESON, B. R. — DENTON, W. H.*: A kommunikációs képesség és a házassági elégedettség közötti kapcsolat: néhány kedvező hatás.
- KATZ, J. — BEACH, S. R. H.*: Önigazolás és depresszív symptomák a házasságban és az udvarlás alatt: egy többszörös útelemzési modell.

- VUCHINICH, S. — DE BARYSE, B.*: A családi problémamegoldás kérdőíves vizsgálatának faktorstruktúrája és értékelhetősége.
- WIDMER, E.*: Az idősebb testvér hatása a nemi kapcsolat kezdeményezésében.
- BAYDAR, N. — GREEK, A. — BROOKS-GUNN, J.*: A testvér születésének hatása a gyermekre az élet első hat évében: egy longitudinális vizsgálat.
- BAYDAR, N. — HYLE, P. — BROOKS-GUNN, J.*: A testvér születésének hatása az iskoláskor előtt és az iskoláskor első éveiben: egy longitudinális vizsgálat.
- WILLIAMS, L. — SOBIESZCZYK, T.*: A nők kimetszési gyakorlatának folytatása körüli magatartások Szudánban: a hagyományok átadása a következő generációnak.
- WHITE, L. — LACY, N.*: Az otthon elhagyásának életkora és módja és az iskolai végzettség összefüggése.
- MILLER, J. E. — DAVIS, D.*: Szegénységtörténet, házasságtörténet és a gyermek otthoni környezetének minősége.
- JOESCH, J. M.*: A szülő otthonmaradásának anyagi támogatása és a nők szülés előtti és utáni munkavállalásának időzítése.

NOTAS DE POBLACION

a Latin-Amerikai Demográfiai Központ folyóirata

1997. No. 64.

- ROBINE, J. M. — ROMIEU, I. — CAMBOIS, E.*: A fogyatékoságban leélt évek becslése: egy átfogó kezdeményezés.
- ROBLES, A.*: A felnőttkori halandóság Guatemala és Bolívia bennszülött és nem-bennszülött népességeiben.
- ROBLES, M. — REYES, J.*: A háztartások jövedelmének és a szegények arányának becslése Peru provinciáiban és kerületeiben.
- RODRIGUEZ, J.*: Népesedési és egyéb jelentős kérdések a jelen társadalmi tennivalók között.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

1997. No. 3.

- PETIT, V.*: Társadalmi eredet és az ebből fakadó migráció.
- LE GOFF, J.-M.*: A fiatalok mobilitása az első állandó foglalkozás után.
- NEYRAND, G. — M'SILI, M.*: A vegyes házasságok a kortárs Franciaországban.
- DARLU, P. — DEGIOANNI, A. — RUFFIÉ, J.*: Adatok a családnevek megoszlásáról Franciaországban.
- PRIOUX, F.*: A korábbi demográfiai fejlődés.
- NIZARD, A.*: Daganatos halálozások Franciaországban a kilencvenes évek fordulóján.
- RALLU, J.-L.*: A tengerentúli megyék népessége.

1997. No. 4.

COURGEAU, D.: Bemutakozás.

LELIAVRE, É. — BONVALET, C. — BRY, X.: Csoportok biográfiai elemzése. Egy kutatás előrehaladási folyamata.

COURGEAU, D. — BACCAÏNI, B.: Többszintes elemzés a társadalomtudományokban.

GUERIN-PACE, F.: Leíró-statisztika. Egy társadalomtudományokra kiterjesztett eszköz.

IMHOFF, E. — POST, W.: A mikroszimuláció módszere a népesség-előrejelzéshez.

BLANCHET, D.: Nem-lineáris demográfiai modellek és a kaotikus dinamikájú modellek.

BONNEUIL, N.: Játék, egyensúly és népességszabályozás életképességi kényszerhelyzetben. Tanulmány Fredrik Barth antropológus művéről.

BOCOQUET-APPEL, J.-P. — JACOBI, L.: A fogamzásgátlás területi elterjedése Nagy-Britanniában, az átmenet eredete.

FRANKHAUSER, P.: Parciális megközelítés. Új eszköz az agglomerációk területi elemzésében.

1997. No. 5.

VILLENEUVE-GOKALP, C.: Élni mint egy pár, de élni külön.

BACCAÏNI, B. — GANI, L.: Verseny és szolidaritás a "fiatalok" és "öregék" között: a francia középiskolás diákok magatartása.

DE SANTIS, G. — LIVI BACCI, M.: A népesség reprodukciója: egy módszer a megoszlásra és becslésre.

KOJIMA, H. — RALLU, J. L.: Termékenység Japánban és Franciaországban.

LE BRAS, H.: Külföldi leszármazottak: egy téves elképzelés.

GUIBERT-LANTOINE, C. — MONNIER, A.: A fejlett országok demográfiai helyzete.

COURBAGE, Y.: Demográfia és választás Észak-Írországban.

RIZKALLAH, H. N. — MONEIM, A. A.: Csökkenő termékenység Libanonban.

PROKOFIEVA, L. — TERSKIKH, L.: Életszínvonal és családstruktúra a társadalmi átalakulás időszakában: Oroszország az 1990-es években.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

1997. No. 2.

PORTES, A.: Neoliberalizmus és a fejlődés szociológiája: új irányzatok és váratlan események.

HIGGINS, M. — WILLIAMSON, J. G.: A korstruktúra változása és függés a külföldi tőkétől Ázsiában.

PRESSER, H. B.: Demográfia, feminizmus és a tudomány és politika kapcsolata.

- SCHOEN, R. — KIM, Y. J. — ANTHANSON, C. A. — FIELDS, J. — ASTONE, N. M.:
Miért akarnak az amerikaiak gyermeket?
MAC KELLAR, F.L.: Népesedés és méltányosság.
TIEFENTHALLER, J.: Termékenység és a család időfelhasználása a Fülöp-szigeteken.

1997. No. 3.

- HODGSON, D. — WATKINS, S. C.: Feministák és neo-malthuziánusok: múltbeli és jelenlegi szövetségesek.
STECKLOV, G.: A források generációk közötti áramlása az Ivory szigeteken: az aggregált folyamatok empirikus elemzése.
SAITO, Y. — INGEGNERI, D.: A "fogyatékoság nélkül" várható élettartam az Egyesült Államokban 1970 és 1990 között.
GREBENIK, E.: A "Population Studies" folyóiratról: múlt és jövő.
COHEN, J. E.: Miért kell az USA adóbevételeiből egyre többet felhasználni a szegény országok fejlesztési támogatására?
GJONCA, A. — WILSON, C. — FALKINGHAM, J.: Az egészségi átmenet paradoxonai Európa legszegényebb országában: Albánia 1950—1990.

1997. No. 4.

- SZRETER, S.: Gazdasági növekedés, annak megszakadása, nélkülözés, betegség és halálozás: a népegészségügyi politika fontossága a fejlődésben.
ZHAO, Z.: Átgondolt születésszabályozás a magas termékenység körülményei között: reprodukciós magatartás Kínában az 1970-et megelőző időszakban.
ESPENSHADE, T. J. — BARAKA, J. L. — HUBER, G. A.: Az 1996. évi Jóléti és Bevándorlási Reform Törvény hatása az USA bevándorlására.
CALDWELL, J. C.: A globális termékenységi átmenet: egy átfogó elmélet iránti igény.
OBERMEYER, C. M.: Qualitatív módszerek: kulcs a demográfiai magatartások jobb megértéséhez?
GREENHALGH, S.: Módszerek és jelentések: megjegyzések a tudományos különbségekhez.
FRICKE, T.: A kultúra felhasználása a demográfiai kutatásban: a közösségek kutatásának állandó terepe.
RAO, V.: Elképzelhető-e a gazdaság közvetítő szerepe az antropológia és a demográfia között?
KERTZER, D.I.: A történeti demográfia qualitatív és quantitativ megközelítése.
KNODEL, J.: A nem-antropológiai qualitatív módszer egy esete demográfusok részére.
TAYLOR, J. E. — MARTIN, P. L.: A bevándoroltak támogatása az USA mezőgazdaságában: mezőgazdasági foglalkoztatottság, szegénység és jólét.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata
1997. No. 2.

- ZHAO, Z.: Hosszú távú halandósági jellegzetességek a kínai történelemben: bizonyítékok egy kínai törzs feljegyzéseiből.
- DRIEDGER, L. — HALLI, S. S.: "Pro life" vagy "pro choice": a karrierpolitika és otthonteremtés.
- SUDHA, S.: Családnagyság, nemi összetétel és a gyermekek oktatása: etnikai különbségek a Maláj-félsziget fejlődésében.
- BALK, S.: Ellenszegülés a nemekkel szemben támasztott normáknak a vidéki Bangladesben: egy társadalom-demográfiai elemzés.
- GUILKEY, D. K. — JAYNE, S.: Termékenységi átmenet Zimbabweben: a fogamzásgátlás alkalmazását és a módszerválasztást meghatározó tényezők.
- DAS GUPTA, M.: Társadalmi-gazdasági helyzet és a gyermekhalandóság csoportosítása Punjab vidéki területein.
- HAUGHTON, J.: Zuhanó termékenység Vietnámban.
- LARSEN, U.: Termékenység Tanzániában: van-e hatása a fogamzásgátlásnak és a fertilitás csökkenésének?
- QIAN, Z.: Haladás a második gyermek felé Kínában: négy vidéki megye tanulmányozása.

1997. No. 3.

- SASTRY, N.: A gyermekkori halandóság valószínűségének család-szintű csoportosítása Északkelet-Braziliában.
- POST, W. — VAN POPPEL, F. — IMHOFF, E. — KRUSE, E.: A kiterjedt vérségi kapcsolatok rekonstruálása Hollandiában leszármazási adatok alapján: módszer, problémák és eredmények.
- MUHURI, P. K. — MENKEN, J.: A következő születés, a nem és a családösszetétel ellenkező hatása a gyermekek továbbélésére Banglades vidéki területein.
- GAUTHIER, A. H. — HATZIUS, J.: Családi előnyök és a termékenység: egy gazdasági számításokon alapuló elemzés.
- DAS GUPTA, M. — BHAT, P. N. M.: Termékenységcsökkenés és nemi eltérések növekvő gyakorisága Indiában.
- OKUN, B. S.: Megújulás és adaptáció a termékenységi átmenetben: az Izraelbe bevándorló zsidók a mohamedán Észak-Afrikából és Közel-Keletről.
- MCDONALD, J. — RICHARDS, E.: Az 1841. évi nagy kivándorlás: toborzás egy Új-Dél-Wales érdekében a brit kivándorlók között.

STUDIA DEMOGRAFICZNE

A Lengyel Tudományos Akadémia Népeségtudományi Bizottságának folyóirata
1996. No. 3.

- KEDELSKI, M.*: Az első házasságkötés nemek szerinti jellegzetességei Lengyelországban 1950—1994 között.
- BRAJCZEWSKI, CZ.*: A daganatok, a keringési rendszer betegségei és a sérülések és mérgezések által előidézett halandóság társadalmi különbségei.
- RADZIKOWSKA, B.*: A teljes termékenységi arányszám és a kor szerinti termékenységi arányszámok alakulásának rövid távú előrejelzése.
- RYDZEWSKI, P.*: A legális abortuszrendszerrel kapcsolatos vélemények mérése.
- DZIENIO, K. — DRZEWIENIECKA, K.*: Lengyelország népesedési helyzete. (Az 1995. évi jelentés a Kormány Népesedési Bizottsága részére.)

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
1997. No. 1.

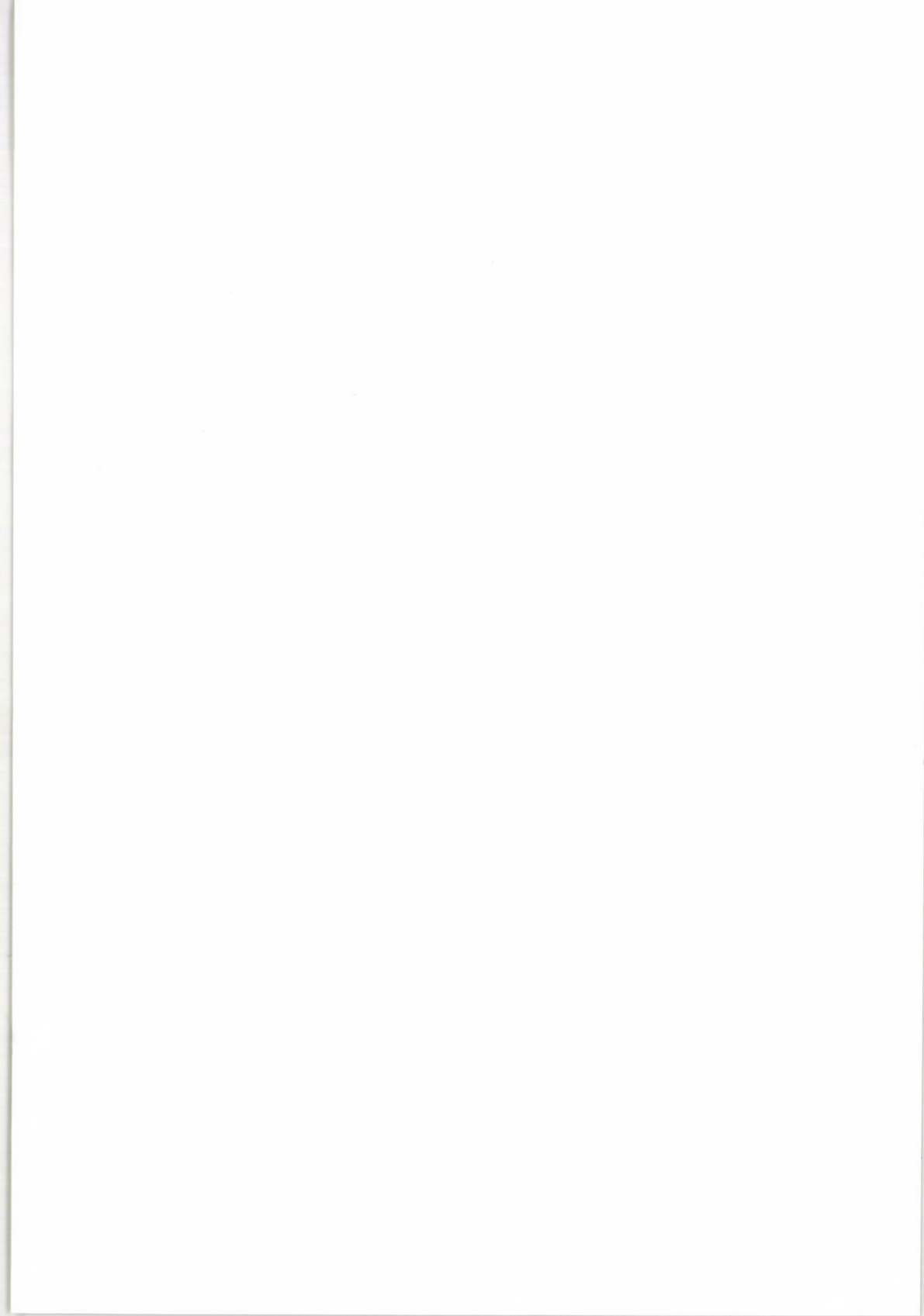
- VAN DE KAA, D.J.*: Horgonyhoz kötött elbeszélések: a termékenységet meghatározó tényezők félévszázados kutatásának története és megállapításai.
- BECK-GERNSHEIM, E.*: Csökkenő születési arányszám és a gyermek utáni vágy — kelet-németországi tapasztalatok.
- ROLOFF, J.*: A külföldi és német népesség a Német Szövetségi Köztársaságban — a népességstatisztikák összehasonlítása.
- LAHELMA, E.*: Az Egészségi Adatfelvétel — egy eszköz a tudósoknak és politikusoknak: különös tekintettel a finn tapasztalatokra.
- NELISSEN, J. H. M.*: Az intézeti háztartások modellezése és előrejelzése mikroszimuláció segítségével.

1997. No. 2—3.

- HÖHN, CH.*: A demográfus *Karl Schwarz* — megemlékezés 80. születésnapja alkalmával egy példával a németországi születési mozgalom alakulásáról.
- MACKENSEN, R.*: Népesedéstudomány: hozzuk vissza az embert.
- SCHMID, J.*: Homokból építve? Generáció és a generációs szerződés sorsközössége.
- DORBRITZ, J.*: A demográfiai változások Kelet-Németországban — a folyamatok és magyarázatuk.
- LÜSCHER, K.*: A "pluralista családi életforma" demográfiai megközelítése. Eredmények az 1990. évi svájci népszámlálás adatainak másodelemzéséből.
- WINGEN, M.*: Van-e esélye a családpolitikának arra, hogy része legyen az európai társadalompolitikának?

WENDT, H.: Bevándorlás és menekültek Németországban — a folyamatok demográfiai háttere.

SCHWARZ, K.: A népesség öregedésének okai — a német példa.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Fényes Elek utca 14/18.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345—6549

Kiadóhivatal: 1024. Budapest, Fényes Elek u. 14/18.
Telefon: 345—6576 Fax: 345—6680
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: — — — —

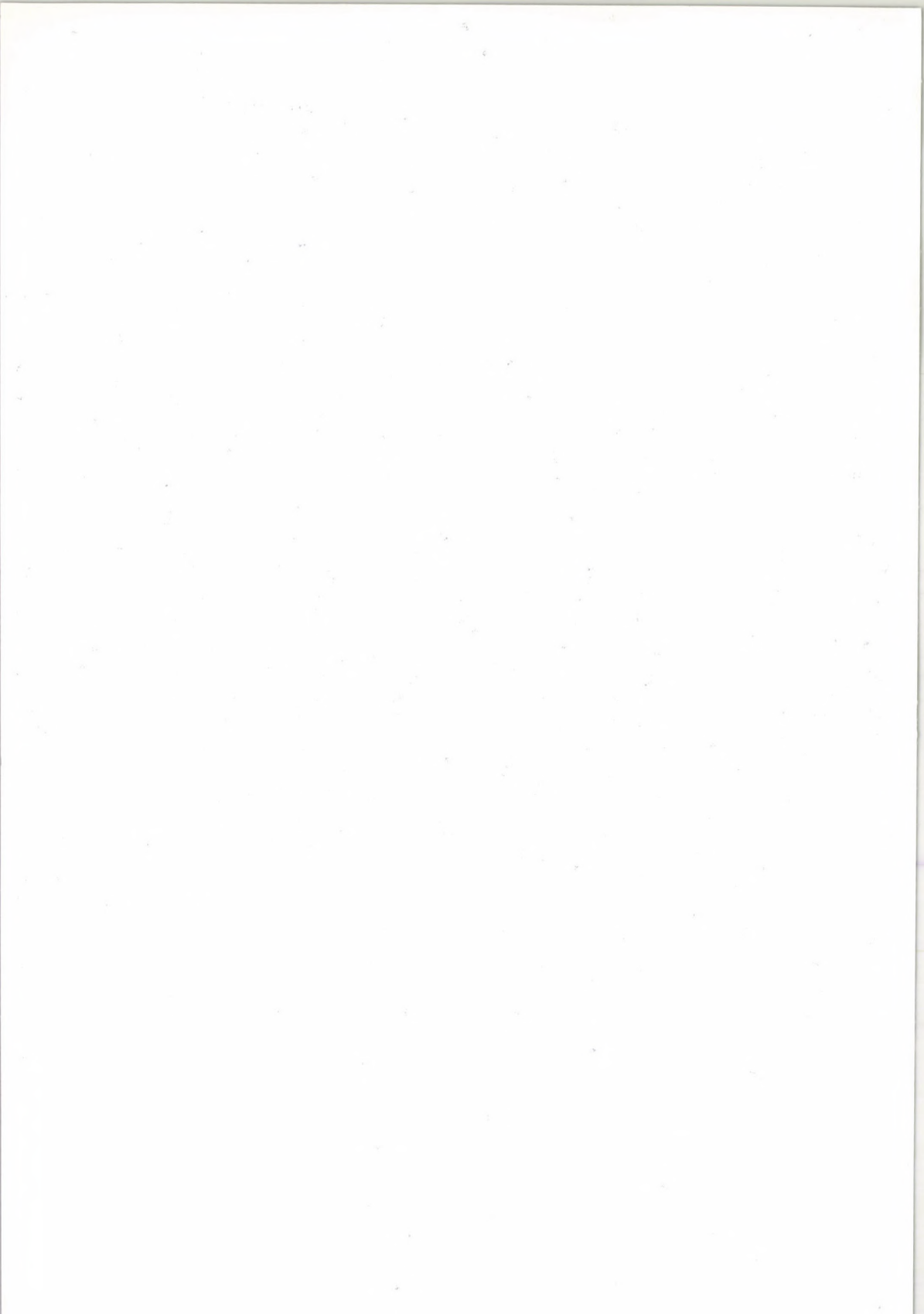
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál
(HELIR, Budapest, Orczy tér 1. — 1900)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219—98636/021—02809 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj: félévre 260, — Ft, egész évre 520, — Ft

Szedte: a Szerkesztőség

DEMOGRÁFIA

1998. XLI. ÉVF. 2-3.

1999 JAN 04.

DEMOGRÁFIA

41. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
1998

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÁNYI DEZSŐ, HABCSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABCSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABCSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, PINTÉR KATALIN, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

FARAGÓ TAMÁS igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1024. Budapest II., Fényes Elek u. 14-18.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>David, Coleman:</i> Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban	165
<i>S. Molnár Edit:</i> A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves nők körében	206
<i>Tárkányi Ákos:</i> Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története	233

KÖZLEMÉNYEK

<i>Valkovics Emil – Illés Sándor:</i> A kettős standardizálás alkalmazásának lehetőségei a belföldi vándorlások elemzésében.....	269
<i>Ilyés Zoltán:</i> Az exogámia hatása három román eredetű csík-megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930)	299

FIGYELŐ

<i>Schödl Ervinné† (1945–1998)</i>	300
--	-----

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Pol, L.G.:</i> Demographic methods in applied demography: an American perspective. (Demográfiai módszerek az alkalmazott demográfiában: amerikai perspektíva.) <i>Genus</i> , 1997/1-2. 159–178. p. (M.A.)	301
<i>Guibert-Lantoine, C.–Monnier, A.:</i> La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre-mer. (Demográfiai folyamatok: Európa és a fejlett tengerentúli országok.) <i>Population</i> , 1997/5. 1187–1216. p. (R.G.)	302
<i>Tayman, J.–Schafer, E.–Carter, L.:</i> The role of population size in the determination and prediction of population forecast errors: an evaluation using confidence intervals for subcounty areas. (A népességnagyság szerepe és előrejelző ereje a népesség-előreszámítások hibáinak nagyságára: a konfidencia intervallumok alkalmazásának értékelése megyeszint alatti előrejelzéseknél.) <i>Population Research and Policy Review</i> , 1998/1. 1–20. p. (M.A.)	303
<i>Ladstätter, J.:</i> Volkszählung 2001 – Stand der Vorbereitung. (A 2001. évi népszámlálás – az előkészítés állása.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 1998/2. 100–104. p. (F.J.)	304
<i>Hantráis, L.:</i> Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union. (A szociálpolitikai és a család változó formái közötti viszony feltérképezése az Európai Unióban.) <i>European Journal of Population</i> , 1997/4. 339–378. p. (T.A.)	306

<i>Hoem, J. M.</i> : Educational Grandients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. (A válás kockázatának változásai Svédországban az elmúlt évtizedekben, a különböző iskolai végzettségűek körében.) <i>Population Studies</i> , 1977. 19–27. p. (T.A.)	308
<i>Cherlin, A. J. – Chase-Lasdale, P. L. – McRae, Ch.</i> : Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Courses. (A szülők válásának hosszú távú hatásai gyermekük mentális egészségére, annak életútja folyamán.) <i>American Sociological Review</i> , 1998/2. 239–249. p. (T.A.)	309
<i>Bauer, A.</i> : Alleinerzieherinnen – Zur Situation in den neunziger Jahren. (A gyermeküket egyedül nevelő nők. – A kilencvenes évek tapasztalatai.) <i>Statistische Nachrichten</i> 1998/3. 180–191. p. (F.J.)	311
<i>Gauthier, A. H. – Hatzius, J.</i> : Family benefits and fertility: An econometric analysis. (Családi pótlék és termékenység: Ökonometriai elemzés.) <i>Population Studies</i> , 1997/3. 295–306. p. (Sz.K.)	313
<i>Mason, K. O.</i> : Explaining Fertility Transitions. (A termékenységi átmenetek magyarázata.) <i>Demography</i> , 1997/4. 443–454. p. (M.A.)	314
<i>Moen, Ph. – Erichson, M. A. – McClain, D. D.</i> : Their Mother's Daughters? – The intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing Roles. (Anyjuk leányai? A nemi magatartások generációk közötti továbbadása a szerepek változó világában.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1997/2. 281–293. p. (M.A.)	315
<i>Blayo, C.</i> : Le point sur l'avortement en France. (Az abortuszok helyzete Franciaországban.) <i>Population et société</i> . 1997/325. 1–4. p. (R.G.)	316
<i>Le Clere, F. B. – Rogers, R. G. – Peters, K. D.</i> : Ethnicity and Mortality in the United States: Individual and Community Correlates. (Etnikai hovatartozás és halandóság az Egyesült Államokban: egyéni és közösségi összefüggések.) <i>Social Forces</i> , 1997/1. 169–198. p. (M.A.)	317
<i>Diggle, P. – Morris, S. – Elliot, P. – Shaddick, G.</i> : Regression modelling of disease risk in relation to point sources. (A megbetegedési kockázat regressziós modellezése pontszerű forrás esetén.) <i>Journal of the Royal Statistical Society, Ser. A</i> . 1997/3. 491–505. p. (Sz.K.)	318
<i>Salt, J. – Stein, J.</i> : Migration as a Business: The Case of Trafficking. (A vándorlás, mint üzletág: az embercsempészet esete.) <i>International Migration</i> , 1997/4. 467–494. p. (R.G.)	319
<i>Mankiewicz, A. F.</i> : Successful life and what is means for contemporary Poles: the socio-demographic and psychosocial context. (Mit jelent a "sikeres élet" a lengyelek számára: társadalomdemográfiai és pszicho-szociális megközelítés.) <i>Polish Sociological Review</i> , 1997/4. 369–383. p. (R.L.)	320
DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE	323
Demography	323
European Journal of Population	324
Genus	324
Journal of Marriage and the Family	325
Population	326
Population Studies	327
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	327

*Utánnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>David, Coleman</i> : Converging and diverging patterns of populations in Europe.....	165
<i>S. Molnár Edit</i> : Conflicts between the stability of the working place and the undertaking of children among males and females aged 18–40 years	206
<i>Tárkányi Ákos</i> : European family policies: the history of the Hungarian family policy.....	235

ARTICLES

<i>Valkovics Emil – Illés Sándor</i> : Possibilities of applying double standardization in analysing internal migration.....	269
<i>Ilyés Zoltán</i> : The influence of exogamy on status of language and ethnical identity of three alpine settlements of Romanian origin in Csik county (now Romania, Harghita county).....	285

CHRONICLE

<i>In memoriam Anikó Schödl† (1945–1998)</i>	300
--	-----

REVIEW

ARTICLES

<i>Pol, L. G.</i> : Demographic methods in applied demography: an American perspective. <i>Genus</i> , 1997/1-2. 159–178. p. (M.A.)	301
<i>Guibert-Lantoine, C. – Monnier, A.</i> : La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre-mer. (Demographic processes: Europe and the developed overseas countries.) <i>Population</i> , 1997/5. 1187–1216. p. (R.G.)	302
<i>Tayman, J. – Schafer, E. – Carter, L.</i> : The role of population size in the determination and prediction of population forecast errors: an evaluation using confidence intervals for subcounty areas. <i>Population Research and Policy Review</i> , 1998/1. 1–20. p. (M.A.)	303
<i>Ladstätter, J.</i> : Volkszählung 2001 – Stand der Vorbereitung. (Population census 2001 – state of the population.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 1998/2. 100–104. p. (F.J.)	304
<i>Hantvais, L.</i> : Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union. <i>European Journal of Population</i> , 1997/4. 339–378. p. (T.Á.)	306
<i>Hoem, J. M.</i> : Educational Grandients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. <i>Population Studies</i> , 1977. 19–27. p. (T.Á.)	308

<i>Cherlin, A. J. - Chase-Lasdale, P. L. - McRae, Ch.:</i> Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Courses. <i>American Sociological Review</i> , 1998/2. 239-249. p. (T.A.)	309
<i>Bauer, A.:</i> Alleinerzieherinnen - Zur Situation in den neunziger Jahren. (Women bringing up their children alone. - Experiences in the ninetieth years.) <i>Statistische Nachrichten</i> 1998/3. 180-191. p. (F.J.)	311
<i>Gauthier, A. H. - Hatzius, J.:</i> Family benefits and fertility: An econometric analysis. <i>Population Studies</i> , 1997/3. 295-306. p. (Sz.K.)	313
<i>Mason, K. O.:</i> Explaining Fertility Transitions. <i>Demography</i> , 1997/4. 443-454. p. (M.A.)	314
<i>Moen, Ph. - Erichson, M. A. - McClain, D. D.:</i> Their Mother's Daughters? - The intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing Roles. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1997/2. 281-293. p. (M.A.)	315
<i>Blayo, C.:</i> Le point sur l'avortement en France. (The abortion situation in France.) <i>Population et sociétés</i> . 1997/325. 1-4. p. (R.G.)	316
<i>Le Clere, F. B. - Rogers, R. G. - Peters, K. D.:</i> Ethnicity and Mortality in the United States: Individual and Community Correlates. <i>Social Forces</i> , 1997/1. 169-198. p. (M.A.)	317
<i>Diggle, P. - Morris, S. - Elliot, P. - Shaddick, G.:</i> Regression modelling of disease risk in relation to point sources. <i>Journal of the Royal Statistical Society, Ser. A</i> . 1997/3. 491-505. p. (Sz.K.)	318
<i>Salt, J. - Stein, J.:</i> Migration as a Business: The Case of Trafficking. <i>International Migration</i> , 1997/4. 467-494. p. (R.G.)	319
<i>Mankiewicz, A. F.:</i> Successful life and what it means for contemporary Poles: the socio-demographic and psychosocial context. <i>Polish Sociological Review</i> , 1997/4. 369-383. p. (R.L.)	320
DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE	323
Demography	323
European Journal of Population	324
Genus	324
Journal of Marriage and the Family	325
Population	326
Population Studies	327
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	327

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

KONVERGENCIA ÉS DIVERGENCIA AZ EURÓPAI NÉPESEDÉSI MINTÁKBAN¹

D. A. COLEMAN²

1. Bevezetés

Régi minták, új bizonytalanságok

A múlt század végén az ipari társadalmak többsége összeolvadt a demográfiai átmenet folyamataiban. Fél évszázaddal később sokan köztük elérték az egyszerű utánpótlás termékenységi szintjét, és várható volt, hogy kialakítanak egy olyan demográfiai magatartást, ami megfelel az ipari vagy poszt-ipari társadalomnak. Valóban konvergencia figyelhető meg az ipari társadalmakban; az alacsony születési és halálozási arányszámok, az öregedő korstruktúra és lassú népességnövekedés általános mindenütt az iparilag fejlett világban. De ugyanakkor ezeknek az országoknak egy része, miután átjutott egy átmeneten, egy másikba jutott, és új, eddig nem tapasztalt demográfiai mintákat alakít ki. Ezeket az új mintákat kivételesen alacsony születési arány, újszerű háztartástípusok, egyszülős család jellemzi, és ez jelzi, hogy az emberek új életformákat és az együttélés újabb típusait választhatják. Ezen túlmenően, amíg például a termékenység felső határa könnyen meghatározható, addig nem olyan nyilvánvaló, hogy racionális, művelt embereknek egyáltalán miért legyen gyerekük. Egy ésszerű konvergenciacél meghatározása nehéz, kivéve, ha biológiai vagy társadalombiológiai

¹ A tanulmány az Európai Népesedési Konferencia (Krakkó, 1997. június 10–13.) plenáris ülésén 1997. június 10-én elhangzott előadás lerövidített változata.

A fordítás dr. *Miltényi Károly* munkája.

Az elemzés elkészítésénél jelentős segítséget adott *Tarani Chandole, Sara Beale* és *David Thomas*. Az elemzés egy olyan projekt része, amelyet a Gazdasági Társadalmi Kutatások Tanácsa, London, valamint a Világtársadalom Alapítvány, Zürich támogat.

² Az Oxford Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok és Társadalomkutatások Tanszéke, Oxford.

modelleket alkalmazunk, ami újabban ismét divatba jött (*Hobcraft és Kiernan* 1995, *Joshi és David* 1996).

Ez a tanulmány azt a kérdést teszi fel, hogy vajon a konvergáló vagy az egymástól eltérő tendenciák vannak-e túlsúlyban az európai népesedés közel-múltjában és jelenében. Erre egy részleges választ ad. Az eredeti kérdés egy további, általános jellegű kérdéshez vezet: vajon egy olyan poszt-indusztriális demográfiai egyensúlyi helyzet felé tartunk, amelyben a demográfiai válaszok olyan meghatározható határok között mozognak, melyek megfelelnek vagy összhangban vannak a késői vagy poszt-indusztriális társadalom igényeivel, vagy pedig ezt az új demográfiai rezsimet az állandó változások jellemzik (*Mackensen* 1982)? Valószínűleg túl korai lenne még megpróbálni választ adni erre a kérdésre. De bármi legyen is a válasz, ennek kimenetele fogja meghatározni Európában a rendelkezésre álló emberi erőforrásokat és a növekvő vagy fenntartható gazdaság és a jóléti rendszerek kihívásait. És amennyiben a gazdasági fejlődés folytatódik Európán kívül, ez modellként szolgálhat a világ egyéb régiói számára is.

A 18. századig a nyugat-európai halandósági arányok, melyek viszonylag alacsonyok voltak az akkori világszinthez képest, alig mutattak szisztematikus trendeket évszázadokon keresztül, és nagyon szerény különbségek voltak régiók vagy országok szerint. Ugyanez mondható el a termékenység valamivel változatosabb szintjéről, amíg ez is megkezdte hosszú távú csökkenését egy évszázaddal később az európai országok többségében. A nyugat-európai demográfiai minták több jellegzetessége, a késői házasság vagy a házasságon kívül maradás, a hagyományos háztartási szerkezet, a házasságon kívüli együttélés és születés ritkasága egészen az 1930-as, sőt az 1960-as évekig fennmaradt. A demográfiai átmenet előtt elsősorban ezek biztosították a demográfiai egyensúlyt.

Némileg leegyszerűsítve: a két gyermek körüli családtípus kialakulása, az újszülöttek több mint 80%-ának életben maradása és a felnőttek túlélése a reprodukív kor végéig jellemezte az első átmenet befejezését az 1930-as évekig a legtöbb nyugat-európai és néhány kelet-európai országban. Az azóta eltelt 50 évben a születési arányszám rendkívüli ütemben tovább csökkent, amihez a legújabb évtizedekben újabb fejlemények járultak egyes országokban az életforma tekintetében.

Európa demográfiai fejlődését befolyásolták, sőt valószínűleg eltorzították olyan exogén események is, melyek egy részének hatása még ma is érezhető. Ezek a következők voltak: az 1930-as gazdasági válság, a második világháború, a kommunista uralom Kelet-Európában és az 1950-es és 1960-as évek rendkívüli gazdasági növekedése, ami egy nagy születési hullámot eredményezett. De a népesedési folyamatokat olyan endogén fejlődési ténye-

zók is erősen befolyásolták, mint a szekularizáció, a nők emancipációja, a jóléti államok kialakulása és a fogamzásgátlás elterjedése.

Az 1930-as évek után a fogamzásgátlás elterjedése logikailag feleslegessé tette, hogy a családlétszám korlátozása érdekében a házasságot később kössék meg. Ennek nyomán a házasságkötési életkor csökkent, bár az új lehetőségek kihasználásában nagy különbségek voltak (Szreter 1996), úgy tűnik elsősorban a szexualitással kapcsolatos attitűd eltérései nyomán. Az az újabb felfogás, hogy a házasság nem szükséges sem a szexuális élethez, sem a pénzügyi biztonsághoz, lehetővé tette, hogy a házasságot helyettesítsék vagy késleltessék az együttéléssel, ami azonban ismét csak az országok egy részében következett be.

Az átmenet előtti demográfiai *ancien régime* nem volt egy egységes rendszer (Flinn 1981, Smith 1987, 1989), és egyesek kétségbe is vonták közös vonásait (Goody 1996); nagy különbségek voltak a csecsemőhalandóságban egy régió belül is a szoptatással összefüggő vallási különbségekből adódóan (Knodel 1978, Wilson 1984). Némely országban alacsonyabb születési és halálozási arányszámok voltak, mint a szomszédos országokban (Macfarlane 1978). A klasszikus nyugat-európai család- és háztartásmodell egyáltalán nem volt jellemző a Hajnal-vonaltól keletre, Olaszországban és Spanyolországban például a korai házasság és a komplex, kiterjedt háztartás volt az általános. A Princeton-vizsgálat (Coale és Watkins 1986) rámutatott az átmenet előtti különbségekre a családalakulásban és a termékenységben, és a provinciák szerinti nyelvi és kulturális különbségek fontosságára a termékenység-csökkenés megindulásában, különösen Belgiumban és Spanyolországban (Lesthaeghe 1977). Minél nagyobb nyelvi különbségek voltak egy országban, annál nagyobbak voltak a különbségek a termékenységsökkenésben (Watkins 1991).

Mindazonáltal a legtöbb népességnek közös jellegzetessége volt a születési és halálozási arányszámok hasonlósága és a szokásos házassági és háztartási szabályszerűségek. A demográfia a gazdasághoz való viszonyában egy funkcionális homeosztatisz rendszert alkotott. Az alacsony bérek, melyeket részben a túlnépesedés nyomott le, késleltették a házasságot a (házasság előtti) szolgálati idő meghosszabbodása miatt. Ez egy idő után a születési arányszám csökkenését eredményezte, majd munkaerőhiányt, ami megemelte a béreket. De ezt csak Angliában demonstrálták, és ott is vitathatóan és nagy időeltolódással (Wrigley és Schofield 1981). Nem működött ez az összefüggés Hollandiában, ahol a gazdaságban az export és a pénzügyi folyamatok domináltak (de Vries 1976).

Azóta a rendszer alapvető demográfiai mutatói radikálisan megváltoztak. Ennél is fontosabb azonban, hogy jelenleg teljesen más az összefüggés a

népesség, a születések és halálozások és a gazdaság között. *Malthus* homeosztatikuss rendszere, melyben a születések, halálozások, árak és bérek közvetlen összefüggésben voltak egymással, úgy tűnik, végleg eltűnt vagy legalábbis nagyon visszaszorult.

Mi jön a demográfiai átmenet évszázada után?

Ésszerű-e feltételezni, hogy az iparilag fejlett világban egy olyan demográfiai minta állandósul, amit a későbbi történések egy ugyanolyan jellegzetes és meghatározható periódusnak fognak tekinteni, mint amilyen a 19. század végén kezdett befejeződni, vagy ennek az új periódusnak a folyamatos forradalmi változások lesznek a jellemzői (*Mackensen* 1982), melyben harmadik, negyedik és további átmenet követi egymást? A közös gazdasági hatások és az átfogó jóléti rendszerek homogén mintákat eredményeznek-e majd, vagy az eltérő regionális, vallási vagy egyéb preferenciák fenntarthatják-e a különbségeket például a családlétszámban vagy a háztartások szerkezetében? Egyidejűleg több folyamat zajlik, melyeknek eltérő hatásuk van. Csaknem minden iparilag fejlett ország, beleértve Kelet-Európát és a volt Szovjetunió országait, ma már demokratikus és szabadabb a családnagyságra vagy a vándorlásra vonatkozó preferenciák kialakításában. Ennek demográfiai hatása lesz. Az Európai Unión belül konformitás és harmónia van, és ez kiterjedhet a Visztulától és a Dnyesztertől nyugatra lévő országokra, s esetleg még tovább kelet felé.

Jóllehet ez a tanulmány elsősorban Európával foglalkozik, indokolt, hogy alkalmilag Európán kívüli iparilag fejlett országokat bekapcsoljon az elemzésbe, így a tengeren túli európai eredetű népességű országokat, valamint Japánt és az új ipari országokat. Az Európán belüli konvergencia és divergencia kérdése ugyanis különösen azért érdekes, mert összefüggésben van a tranzíció vagy poszt-tranzíció általános, globális érvényű tapasztalataival. Ha ennek a folyamatnak általános és előrejelezhető vonásai vannak a modern, iskolázott, szekularizált, gazdag ipari vagy poszt-indusztriális társadalmakban, akkor ezeknek érvényeseknek kell lenniük az Európán kívüli poszt-tranzíciós országokra is, feltéve, hogy nem helyi jellegű mozzanatokról van szó. A népesedési különbségekre és trendekre vonatkozó hipotéziseknek az ipari társadalmakban érvényeseknek kell lenniük általában minden iparilag fejlett országra, tekintet nélkül földrajzi fekvésére és kulturális hátterére (pl. *David* és szerzőtársai 1986), különösen Ázsiában, ahol egyes országokban a tranzíció vonásai élesen megfigyelhetők. Például a tengeren túli anyaországból emigrált kínai népességek olyan mértékben

eltávolodtak a hagyományos házassági magatartástól, amire még a legtöbb nyugati országban sincs példa. Japánban a leghosszabb — a nagyobb országok között — a várható élettartam, és születési arányszáma az európai átlag alatt van. Hongkongban és Szingapúrban 1990-ben a nők átlagos életkora az első házasságkötéskor 27 év volt, anélkül, hogy az együttélés vagy a házasságon kívüli születés elterjedt volna, ami a nyugati modell egy sajátos változatát jelenti (Leete 1994, Leete és szerzőtársai 1996).

A konvergencia feltételezése

A legtöbb tényező Európa népességének konvergens folyamatait erősíti. Ezért általában feltételezik a konvergens fejlődést. A demográfiai átmenet elméletének egyik explicit, bár ritkán hangsúlyozott feltételezése, hogy az átmenet vége az alacsony születési és halálozási arányszámok olyan szinten való állandósulása, ami zéró vagy elhanyagolható növekedést eredményez. A jelenleg észlelhető bármilyen eltérések ettől a végeredménytől megmagyarázhatók azzal, hogy az egyes országok más-más tempóban haladnak a végpont felé. Ha ez így van, akkor a demográfia történetének végéhez közeledünk. Így végtére is a demográfusok jó előrejelzéseket készíthetnek, nem azért, mintha okosabbak lettek volna, hanem azért, mert a férfiak és a nők végre megegyeznek majd abban, hogy hány gyerekük lesz és mikor. Ez esetben az Európai Népeségtudományi Társaság (EAPS) feleslegessé válik.

A demográfia konvergencia elméletét több megdondolás is alátámasztja. Elsősorban azok a feltételezések, hogy a demográfiai folyamatokat főleg a gazdasági fejlődés határozza meg, továbbá hogy a gazdaság jellemzői hasonlóak lesznek minden iparilag fejlett országban. Ami a második feltételezést illeti, számos ok van azt hinni, hogy ez valóban így lesz. A neoklasszikus elmélet szerint a nemzetközi különbségek a technikai elmaradottságból és a tőkehiányból adódnak. Ha a szabad piaci viszonyok általánossá válnak, a tőke és a technika szabadon áramlik és az életszínvonal konvergenciáját eredményezi. A felzárkózás sebességét az érintett népesség gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális jellemzői határozzák meg (Olson 1982, Abramovitz 1986), továbbá a rendelkezésre álló emberi erőforrás, ami az iskolázottság függvénye (Lucas 1990).

Sok éve vitatkoznak azon, hogy az ipari termelési mód ésszerű és kompetitív jellege az egyre inkább globális gazdaságban minden ipari népességet Európán belül és kívül ugyanarra a fejlődési útra kényszerít társadalmi struktúrájában és társadalompolitikájában a munkaviszonyok és a jövedelem területein (Kerr és szerzőtársai 1962, Kerr 1983, Goldthorpe 1986).

A globális gazdaság közös intézményeinek kialakítása után további váratlan változások nem történnek. E nézet szerint egységes és állandó demográfiai minták alakulnak ki, amelyek a belátható jövőben nem változnak. A különbségek visszaszorulására vonatkozó várakozásokat az általános demográfiai terminológiába is áttették (Jones 1993), valamint a termékenységre (Roussel 1992) és a családalakulásra (Goode 1963) is kialakították. A nemzetközi népességelőrejelzések rendszerint a jelenlegi különbségek és hullámzások mérséklődését feltételezik, és legalábbis a termékenység konvergenciáját számszerűen hasonló vagy esetleg azonos értékek felé.

Egy alternatív scenárió szerint legalább mérsékelt különbségek fennmaradhatnak, de a gazdasági tényezők által megszabott határokon belül. Így például a fogamzásgátlás és az univerzális jólét lehetővé teszi egyeseknek, hogy a gyermektelenséget válasszák, egész népességeknek pedig azt, hogy az egyszerű utánpótlás alatti termékenységet válasszák. Ugyanakkor az általános jólét biztosítása egyeseknek lehetővé teszi, hogy korábban családot alapítsanak és több gyermekük legyen, mint amennyit korábban a háztartás szűkös erőforrásai miatt vállaltak volna. Természetesen az ilyen folyamatoknak is van határa, részben az öregedéssel összefüggő demográfiai tényezők miatt. A társadalmi változások lehetővé teszik, hogy a partnerválasztást kevésbé szűkítik le pénzügyi korlátok. Lehet, hogy mindez nehezzé teszi majd a demográfiai szabályszerűségek és rendszerek meghatározását.

Részletesen kifejtve: az ipari társadalmakban a demográfiai konvergencia a következő egymással összefüggő feltételrendszerek és axiómák szerint alakul.

A demográfiai magatartás a gazdasági berendezkedés és az ezzel együttjáró társadalmi struktúra függvénye. A gazdaság és az intézmények konvergenciája pedig a következő tényezők hatására alakul:

- a) az egyének magatartása a jövedelem maximalizására irányul,
- b) a nemzetközi befektetések és a technikai tudás az alacsony munkabérű országokba tendálnak, amennyiben a nemzetközileg is szabad piaci rendszerben működnek,
- c) a világpiacon való részvétel a többé-kevésbé szabadkereskedelmi viszonyok alapján; a piacok összefüggése; a nemzeti önellátás/elzárkózás nem létezik,
- d) a kormányok demokratikus megválasztása, többnyire gazdasági teljesítményeik alapján,
- e) a piacok és a verseny nemzetközivé válása,
- f) a regionális, nemzeti és Európai Unió politikák kiegyenlítő hatása a jövedelemszintre, a munkaerő költségére és a jóléti szolgáltatásokra a különböző földrajzi területeken,

g) a preferenciák és aspirációk homogenizálódása a(z) országon belüli és a nemzetközi) vándorlás és az információ nemzetközi áramlása nyomán.

További konvergenciát előidéző faktorokat lehet megjelölni — részben az előbb felsorolt folyamatokkal is összefüggésben — a második demográfiai átmenet elmélete alapján, ami az individualitáson és az önmegvalósításon alapuló emancipációt hangsúlyozza, különösen a nőknél, és nem közvetlenül a további gazdasági növekedést (*van de Kaa* 1983, *Lesthaeghe* 1996).

- b) Miután a fejlett gazdaságok kielégítik az anyagi igényeket, a "poszt-materiális" értékek, azaz az önmegvalósítás és személyi autonómia kerülnek előtérbe.
- i) Ennek megfelelően a személyes és szexuális magatartással kapcsolatos gátlások gyengülnek, és a házasságra és a gyermekekre vonatkozó tradicionális normák háttérbe szorulnak.
- j) Az attitűdök globális elterjedését az általánossá vált iskolázottság, a globális média és telekommunikáció, valamint az angol nyelv általános használata segíti elő.

Jóllehet feltételezhető, hogy konvergencia lesz a fenti értékek választásában, és ezek általánossá válnak a modern társadalmakban, mégsem tekinthető azonban nyilvánvalónak, hogy a régi normák gyengülése az emberek többségét ugyanolyan választásra készítetné.

Mindazonáltal ha az előbbi feltételek helyesek, akkor bizonyos előfeltételek, melyeket null-hipotézisnek tekinthetünk, megvalósulnak:

- Az ipari országok konvergálni fognak egy stabil demográfiai és társadalmi típus felé; az alapvető demográfiai konvergencia a termékenységekben és a halandóságban legalábbis megkönnyíti, ha nem is szükségképpen előidézi egyforma családi és háztartási típusok elterjedését. A nemzeti, valamint az országokon belüli regionális különbségek csökkenni fognak. Ez valószínűleg még a tradicionális demográfiai átmenet implicit eleme.
- A jelenlegi demográfiai különbségek és divergenciák elsősorban annak a következményei, hogy a különböző országok ugyanazon fejlődési folyamatnak különböző szakaszaiban vannak. E felfogás szerint például Svédország és Dánia, melyek egyfelől gazdagok, másfelől progresszívek, példát mutatnak, amit a többi európai ország valószínűleg követni fog.

Mindazonáltal, ha ezek a feltételezések nem válnak valóra, vagy ha a gazdasági és társadalmi tényezők közötti összefüggések gyengéneek, változóznak vagy eltérőnek bizonyulnak, akkor más népesedési hatások várhatók. Például a gazdaságszerkezet egy bizonyos ponton túl nem fog tovább

konvergálni; a gazdag országokban gyengülhet a gazdaság hatása a születési és halálozási arányszámokra. Ebben az esetben:

- lényeges különbségek fennmaradnak pl. a család nagyságában, szerkezetében, stabilitásában a kulturális, nyelvi vagy földrajzi területek szerint,
- az egyes országok párhuzamosan, sőt divergensen fejlődhetnek.

2. Konvergencia és célok

Halandóság

Az emberi akaratnak szerepe lesz a konvergencia folyamataiban, amennyiben meghatározott célok megállapíthatók. Régebben ezek a célok megvalósíthatatlanok voltak (pl. hosszabb élettartam) vagy esetleg elképzelhetetlenek (születéskorlátozás). Ma már nem ez a helyzet. A halandósággal kapcsolatban mindenkinek egységes vágya, hogy az alacsony szinten konvergáljon, egyénileg is mindenki igyekszik elkerülni a korai halált. A modern államokban mindig a halandóság minimumra szorítása az explicit vagy implicit cél. Az Egyesült Királyság kormánya például számszerű halandóságsökkentési célokat is megjelölt 1992-ben. A csecsemő-halandóságra vonatkozó nemzetközi táblákat gyakran használták fegyverként egyes országok egészségi viszonyaival kapcsolatban. A halandóságsökkentő politikai célokat felhasználhatják a szavazatokért folyó versenyben az egészségügyi szempontokra figyelő választók között. Az ilyen célok már nemzetközileg is elfogadottak, pl. a WHO "egészséget mindenkinek" c. programja, vagy az Európai Unió rákellenes programja. Az ilyen halandósági programok mindig további csökkenésre vezetnek. Mindazonáltal a korábbi tapasztalatok arra utalnak, hogy a különböző országokban a fejlődés inkább párhuzamos, mint konvergens. Például Anglia és Wales meglehetősen hasonló földrajzi különbségeket mutatnak 1951 óta a halandóságban, részben függetlenül a két régió közötti foglalkozási és társadalmi különbségektől (Britton 1990).

Termékenység

A termékenységben nincs olyan nyilvánvalóan egyértelmű célkitűzés, mint a halandóságban. Igaz, hogy a különböző európai vizsgálatokban az ideális családnagyság mindig közel volt a 2 gyerekehez. De az is igaz, hogy a

tényleges magatartás arra utal, hogy sokan úgy gondolják, hogy ezek az ideák nem rájuk vonatkoznak. A gazdasági rendszer és a "kiváló minőségű" gyermekek iránti igény alacsony gyermekszámot eredményez. A jóléti rendszerek csökkenthetik a gyermekevelés költségeit a családpolitika, sőt a népesedéspolitika eszközeivel, aminek ellentétes hatásai lehetnek.

Nem könnyű meghatározni a megcélzott gyermekszám alsó határát tartós racionális megfontolások alapján. A gyermekekből kevés anyagi haszna van a szülőknek, ugyanakkor költségeik nagyok, egy kétgyermekes családban egy teljes életút jelentős részének jövedelmét felemésztheti, és a gyermekgondozás egy 15 éves részleges háziőrizettel egyenértékű. Az idevontakozó magyarázatok többnyire lélektani jellegűek, és a szocializáció, a családi és kortársi hatások jelentőségét emelik ki, jóllehet a bizonytalanságok mérséklődésével összefüggő racionális választások elmélete egy tartósabb és logikusabb magyarázatot adhat (*Friedman* és szerzőtársai 1994). A társadalmi nyomás nem akadályozta meg a válást, a házasságon kívüli születést és az együttélést, amelyek általánosan elterjedtek az elmúlt évtizedekben annak ellenére, hogy régebben ritkán fordultak elő és botrányosnak számítottak. Biológiai vagy társadalombiológiai elméletek ebben a témakörben legalább olyan hasznosak lehetnek, mint a társadalmi-gazdasági magyarázatok.

A célokat nem is mindig valósítják meg. Az ipari társadalmakban a születések 20%-a még mindig nem kívánt szülés. A legtöbb vizsgálat azt mutatja, hogy a nem kívánt szülések száma csökken, jóllehet a házasságon kívüli szüléseké nem. A nem kívánt szülések további csökkenése várható a gazdasági és társadalmi változások nyomán, ami közelebb hozhatja az eltérő születési arányszámokat. A nem kívánt szülések a fogamzásgátlás elterjedése és hatékonyabb alkalmazása következtében csökkennek, aminek a hátterében az iskolázottság növekedése áll. Jelenleg a nem kívánt szülések aránya jelentősen különbözik országonként (*Calhoun* 1993), ami valószínűleg hozzájárul a termékenységi különbségekhez.

Állami politika és lakossági preferenciák

Ha a jövőben is világosan megkülönböztethető demográfiai rezsim létezik majd, mint amilyen sokak szerint a múltban létezett, akkor bizonyos, hogy ennek nagyon eltérő jellege lesz. A régi nyugat-európai demográfiai modellben a születések, halálozások (és vándorlások) összefüggése a népesedéssel és a gazdasággal elsősorban a házasságkötéseken és a reálbéren keresztül érvényesült, a háztartás alakulásának szabályai nyomán a gyermekszülést elhalasztották addig, amíg a körülmények ezt megengedték.

Új demográfiai rezsimek

Ma nem létezik egy ilyen integrált homeosztatisztikus rendszer. Az ipari termelés megtörte a közvetlen összefüggést a népességszám (termékenység) és az árak között. A magas halandóság fokozatos csökkenése és a természetes termékenység felváltása a születésszabályozással a házasságon belül marginalizálta a házasságkötések jelentőségét a születési arányszám alakulásában. A 20. század végén míg a gazdasági tényezők korlátozzák a családnagyságot, addig a családnagyság alakulásának visszahatása a gazdaságra kevés figyelmet kelt. Ennek talán az egyik oka az, hogy ezek a visszahatások nagy időeltolódással jelentkeznek. Mindazonáltal léteznek, végtére a nagy izgalom a nyugdíjrendszerek várható válságával és a munkaerő csökkenésével kapcsolatban a születésszám visszaesésének késleltetett gazdasági hatása nyomán keletkezik.

Ugyanakkor a népességnövekedés már nem befolyásolja a születési és halálozási arányszámokat, részben azért, mert nagyon mérsékelt. Ugyanígy nem befolyásolja a szerény népességnövekedés a gazdaságot, legalábbis rövid távon a legtöbb európai közgazdász szerint. A jóléti gazdaságokban az életfeltételek egyre inkább a választástól függenek, amit persze a lakáviszonyok, az adózás és a jóléti juttatások is befolyásolnak. A korábban nagy eltéréseket mutató születési és halálozási arányszámokat a jóléti rendszerek megszelídítették és nivellálták. A születési és halálozási arányszámoknak a gazdasági fejlődésen keresztül megvalósuló összefüggése a demográfiai átmenet után megszűnt. Nincs szignifikáns korreláció az európai országokban 1960 óta a változók között, és az országon belüli korreláció is eltűnően van. Japánban például a teljes termékenységi arányszám és a csecsemőhalandóság között a 46 közigazgatási egységben 1960-ban 0,47 volt a korreláció, 1988-ra az elhanyagolható 0,12 értékre esett vissza. Általában a rövid távú demográfiai hatások a gazdaságra a háztartások szintjén jelentkeznek, és nem nemzeti vagy regionális szinten.

Ezt részben a jólét és az adózás magas szintje okozza. A 20. századi társadalmak új jellemzője a nagyarányú kormányzati kiadás. Ennek szélsőséges formája jelentkezett a kommunista rendszerben, ahol a magánfogyasztást minimalizálták, és az individuális pénzköltési lehetőség helyett a szükségletek államilag uniformizált kielégítését erőltették. 1995-ben az OECD országok kormányai a GDP 41%-át költötték el; a legalacsonyabb érték az Egyesült Államokban (33%) és Japánban (35%) volt, a legmagasabb Svédországban (66%) (1. tábla). Ez nagyarányú növekedés eredménye még az 1960-as évekhez képest is. Akkor az átlagos OECD érték 24% volt, és a

szélső értékek 18%, ill. 33% (OECD 1985). Ez elsősorban a családok segélyezését, a gyermekekkel kapcsolatos költségeket, a közegészségügyet, a háztartások alakulását és a halandóságot érintette, ideértve azokat a racionális választásokat is, melyek ezekben a témakörökben érvényesülnek. A mai demográfiai rezsimekben az új összefüggési rendszer a születésszám és az államháztartási politika, elsősorban a jóléti kiadások között áll fenn.

1. Nemzetközi gazdasági összehasonlítás
International economic comparisons

	Kormányzati kiadás a GDP %-ában		A kiadások mérlege a GDP %-ában	Munka-nélküliség	Bruttó államadós-ság a GDP %-ában	Más országok	Munka-nélküliség
	1980	1995	1995	1995	1996		1995
OECD						OECD	
Egyesült Államok	31,4	33,2	-2,0	5,6	64,2	Cseh Köz-társaság	3,0
Japán	32,0	35,4	-3,3	3,2	87,4	Magyarország	10,3
Németország	47,9	49,5	-3,5	9,4	61,3	Új-Zéland	6,3
Franciaország	46,1	53,7	-4,8	11,7	55,1	Lengyelország	13,3
Olaszország	42,1	51,8	-7,1	12,0	124,4	Svájc	4,2
Egyesült Királyság	43,0	43,3	-5,7	8,2	56,1		
Kanada	38,8	46,5	4,1	9,5	100,3	Nem OECD	
Összesen	36,2	39,5	-3,3	6,9		Bulgária	10,8
Ausztrália	31,4	36,9	-2,2	8,6	43,4	Észtország	5,0
Ausztria	48,1	52,5	5,9	5,9	71,8	Lettország	7,0
Belgium	58,3	55,0	-4,1	13,0	129,9	Litvánia	7,0
Dánia	56,2	60,9	-1,6	10,3	71,9	Romania	8,9
Finnország	38,1	58,1	-5,4	17,2	60,1	Oroszország	8,0
Görögország	30,4	46,7	-9,1	10,0	108,5	Szlovákia	13,1
Izland	32,5	38,8	-3,1	5,0		Szlovénia	7,4
Írország	49,2	40,9	-2,3	12,2	80,2	Ukrajna	20,0
Hollandia	55,8	52,3	-4,0	7,1	78,0		
Norvégia	43,3	47,1	3,0	4,9			
Portugália	23,8	43,1	-4,9	7,2	70,3		
Spanyolország	32,2	44,8	-6,6	23,3	71,6		
Svédország	60,1	66,0	-7,9	7,7	79,8		
Összes kisebb	42,1	48,9	-4,8	10,3			
Összes OECD	37,0	40,8	-3,5	7,8	74,0		
Összes EU	44,7	50,1	-5,2	11,2	78,0		

Forrás: OECD Economic Outlook 60. 1996. december.

Table 7 p 9; Annex Table 28 p A31; Annex Table 30 p A33; Annex Table 23 p A25; Annex Table 21 p Q24.

A kormányok gyakran beavatkoznak a gazdasági növekedés érdekében, és ezen túlmenően törekedhetnek az anyagi különbségek csökkentésére pl. a Keynesianus kereslettámogató pénzügyi politikával, regionális politikával és a szegény háztartásokat segítő jóléti politikával. A jóléti rendszerek az 1930-as évek óta általánossá váltak, de országonként bizonyos különbségekkel. Az Európai Unióban egyfelől egy közepről kiinduló nyomás van a jóléti rendszerek összehangolására, másfelől az Európai Monetáris Unió részéről kialakított konvergenciakritériumok lefelé nyomják ezeket a költségeket az államadósságok csökkentése érdekében. Ceteris paribus a jóléti gazdaságok növelik a családalkotási készséget azzal, hogy csökkentik ennek költségeit. A családjóléti politikákat ezért gyakran nehéz megkülönböztetni a pronatalista népesedéspolitikáktól, eltekintve eltérő retorikájuktól és a pronatalistáknak a magasabb születési sorszámot megcélzó szemléletétől. A svéd termékenység legújabb emelkedését a családjóléti rendszerben és az anyasági szabadságban bekövetkezett változásokkal magyarázzák, amelyek kedvezőek a szülések közötti időszak megrövidítésére (*Hoem és Hoem* 1900), jóllehet ez a magyarázat nem alkalmazható az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Új-Zélandban észlelt hasonló trendekre.

Maguk a demográfiai folyamatok, melyek részben a jóléti rendszerek hatására alakulnak ki, lehetetlenné tehetik ezeknek a rendszereknek a fenntartását. A jóléti rendszerek tetőpontjukat mintegy 20 évvel ezelőtt érték el. Azóta először a fenyegető nyugdíjrendszerválság kényszerítette a helyzet újabb átgondolására. Újabban más jóléti kiadások, így az egyszülős családok támogatási költségeinek növekedése kényszerítette a legkülönbélebb beállítottságú kormányokat korlátozásokra és új stratégiára, miután a hajadon anyák és a válások gyors növekedése túlfeszítette a jóléti és a lakástámogatási költségeket.

Nehezen képzelhető el, hogy ha a kormányok a GDP egyötöd részét különböző pénzbeli jóléti juttatásokra fordítják, akkor ez nem befolyásolja a magatartást. Jóléti és lakásellátó rendszerek elősegíthetik a termékenységet és a családalapítást, elsősorban a kezdeményezett bérlőknél (pl. Nagy-Britanniában). Angliában és Walesben a támogatott szociális bérlakások bérlői (az összes háztartások 25%-a) lényegesen fiatalabb korban szünek gyermeket, kisebb a születések közötti időköz, nagyobb a családnagyság, gyakoribb a házasságon kívüli szülés és a válás, mint a saját házban vagy nem támogatott bérlakásban lakóknál. Ez, legalábbis részben, azzal magyarázható, hogy lényegesen eltérő család-stratégiát alkalmaznak egyfelől azok, akik szociális, tanácsi bérlakásra pályáznak, másfelől azok, akik saját tulajdonú lakásban vagy privát bérlakásban akarnak élni (*Murphy* 1990). Alacsony jövedelmű

hajadon lányok esetleg örülhetnek terhességüknek, ami gyors utat jelent egyrészt a felnőtt státushoz, másrészt önálló lakáshoz, rendszerint költségmentesen.

A legtöbb ipari országban nincs olyan kormányzati politika, ami kifejezetten a termékenység befolyásolását célozza. Az egyik kivétel Franciaország, ahol állítólag ez a politika 0,3 értékkel emelte a teljes termékenységi arányszámot (*Calot és Chesnais* 1983). Ugyanakkor számos kormány aggódik az alacsony születési arányszámok miatt (*Macura, Eggers és Frejka* 1995). Ha ilyen pronatalista politikák léteznének és működnének, akkor valószínűleg konvergens hatásuk lenne az egyszerű reprodukciós szint felé. Lehetséges, bár nehéz bizonyítani, hogy a demográfiai célok nélküli családpolitikáknak is van pronatalista hatása (UN 1988, *Glass* 1967, *McIntyre* 1983, *Gauthier* 1996). A kelet-európai országok politikája azt jelzi, hogy az ilyen politikák rövid távon hatással lehetnek a szülések előrehozásában, de nem annyira a végleges termékenység/családnagyság növelésében, különösen ha az abortuszokat is korlátozzák és a fogamzásgátló eszközökkel való ellátás hiányos. A kormányok reagálhatnak olyan demográfiai jelenségekre, amit károsnak tartanak. Így például Angliában az egyszülős családok aránya az 1950. évi 4%-ról 1995-re 15%-ra nőtt. 1991-ben törvényt hoztak, hogy a gyermekek költségei hárítsák az apákra, kötelezték a távollevő apákat az 1,5 milliárd font költség nagy részének megtérítésére. Legújabbban (1997) az új (Labour) kormány megkönnyítette az egyedülálló nők munkavállalását — vagy megnehezítette azt, hogy ne vállaljanak munkát. Ezek mögött az intézkedések mögött ideológiai megfontolások is vannak. A modern kormányok és választóik ideológiailag elkötelezettek lehetnek nagyobb arányú, vagy mérsékelt jóléti kiadások mellett, különböző családi formák iránt, a szociális lakásellátás témájában. A választók választása a különböző ideológiai beállítottságú kormányok között a nemzeti kultúrákban meglévő különbségeket is jelezhetnek, ami az egyes országok között kialakíthatja vagy felerősítheti a különbségeket.

A nemzetközi rendszerek formálisan és informálisan egyaránt konvergens hatásúak mind a gazdaságra, mind a jóléti rendszerre, s következőképpen a demográfiai folyamatokra is. A GATT által előmozdított szabad kereskedelem, vagy annak kissé protekcionista változata, amit az Európai Unió támogat, elősegíti a gazdasági növekedést. A láthatatlan kéz arra készlet, hogy hasonló kompetitíve intézkedéseket hozzanak a munkahelyeken és a gazdaságpolitikában a költségek csökkentése, a termékenység és a produktivitás növelése érdekében. Az ipari társadalmak ki vannak téve a globalizáció hatásainak, a szabadkereskedelem, a tőkemozgás, a multinacionális vállalatok, valamint az eszmék és emberek mozgása révén. A

régió szintű konvergenciát versenyellenes intézkedések is előidézhetik. Ha az Európai Uniónak sikerül egyforma szociálpolitikát kialakítani a tagállamokban, akkor a demográfiai különbségek a háztartások szerkezetében, a családalakulásban és megszűnésben csökkenhetnek, ezeket ugyanis a jóléti rendszerben és a munkaerőben lévő különbségek táplálták. Ez azonban növelheti a munkanélküliséget.

A konvergenciát jelző tények

Konvergálnak-e a nemzeti gazdaságok?

A gazdasági konvergenciát a szükséges, bár önmagában nem elégséges előfeltételnek tekintik a társadalmi és demográfiai konvergencia kialakulásához. Várható bekövetkezéséről már korábban szó volt. Ez a folyamat azonban meglehetősen egyenetlen volt az iparilag fejlett világban, Svájc és Új-Zéland például eléggé a szélére sodródtak ennek az útnak. Görögország, Spanyolország és Portugália példája is azt jelzi, hogy a konvergencia az 1950-es évek óta nem folyamatos és nem spontán. Ezekben az országokban a korábbi sikereket a jelentős nemzetközi beruházások és a bőséges munkaerő idézték elő. Ezek az előnyök most már csökkentek és a további konvergencia elsősorban a szerkezeti reformoktól, a piac fejlődésétől, a deregulációtól és a társadalmi-gazdasági infrastuktúrától függ (Larre és Torres 1991). Olaszország és Spanyolország az 1950-es évek óta fejlett gazdaságú országokká váltak, bár az egy főre jutó GDP tekintetében még elmaradnak Németország mögött. Írország is ezen az úton van, de az 1970-es évek vége óta az Európai Unió gazdasági konvergenciája lelassult. Ezalatt a brit gazdaság krónikus, évszázados hanyatlása folytatódott, csak részleges megszakításokkal. Ezt sokan a tartós és gazdaságilag ártalmas politikai kultúra hatásának tudják be és nem a gazdaság intrinszc problémáinak vagy a piaci és földrajzi helyzetnek (Wiener 1981). Viszonylag könnyű új gyártási technikákat, pénzügyi rendszereket importálni vagy exportálni és az Európai Unió támogatását biztosítani, de az az új munkastílus és értékrend, ami ennek velejárója kulturális változást is igényel. A jelenlegi gazdasági különbségek néhány aspektusát az 1. tábla mutatja. Ennek az egyszerű kritériumnak, az egy főre jutó GDP-nek az alapján nyilvánvalóan van konvergencia, de egyenetlen és megtorpanási szakaszokat is mutat.

A makrogazdaság konvergencia kritériumait nagy érdeklődés kíséri Nyugat-Európában a gazdasági és pénzügyi unió előkészítése nyomán. Ez nem kíván konvergenciát a reáljövedelemben vagy az egy főre jutó GDP-ben,

hanem inkább a gazdaságirányítás egyes jelzőszámaiban, pl. az alacsony államadósságban és az alacsony inflációban. Majd kiderül, hogy ez elérhető-e, vagy ha elérhető akkor nem kíséri-e egyrészt a munkanélküliség lényeges növekedése, vagy egyes országokban a jövedelmek csökkenése. Ennek önmagában valószínűleg hatása lesz a termékenységre, még akkor is, ha a családdal kapcsolatos jóléti juttatások változatlanok maradnak. A monetáris unió azáltal, hogy a marginális területeket az éles verseny hatásainak teszi ki, felgyorsíthatja népességszökkenésüket és befolyásolhatja termékenységüket.

A demográfiai értekezésekben a születési arányszám új családgazdaságtani modelljében megkülönböztetett szerepet tulajdonítanak a nők foglalkoztatottsági arányának, különösen a házas nőknél, valamint relatív bérüknek. Mindkettő konvergál. A relatív bér az egyenlőség irányában (legalábbis azonos munkakörök esetében) részben az idevonatkozó jogszabályok miatt. A foglalkoztatottsági arány pedig 60% felé tart a munkaképes korúakhoz számítva. Nyugat-Európában ez az 1960-as évek 40%-ról mára 60% körülire nőtt, újabban a növekedés leállt. Kelet-Európában ahol a női foglalkoztatottság tradicionálisan magas volt, újabban visszaesett.

Befolyásolja-e a gazdaság a demográfiai arányszámokat?

Az utóbbi évtizedben valamelyest meggyengült az a hit, hogy a gazdasági okok elsődlegesek a demográfiai változásokban. Ezt a hitet az európai termékenységi átmenetről adott princetoni elemzés rázta meg, kimutatva, hogy a gazdasági változóknak csak gyenge hatásuk van – bár kétségkívül van – a termékenységszökkenés időzítésére. Hasonló következtetésekre jutottak a gazdasági tényezőknek a harmadik világ termékenységi átmenetére vonatkozó hatásait illetően (Coale és Watkins 1986, Cleland és Wilson 1987, Caldwell 1982). Fejlettségi szintek alapján csak akkor jósolható meg átmenet a régiók között, ha az átmenet első fellépése már bekövetkezett (Bongaarts és Watkins 1996). Míg egyes demográfusok ragaszkodnak a gazdasági tényezők és a születések közötti alapvető összefüggéshez (a jövedelem és a juttatások tekintetében) (Ermisch 1988, 1996; Blanchet és Ekert-Jaffé 1994), mások tagadják, hogy szoros összefüggés lenne a legújabb termékenységi szintek és a gazdasági trendek között (Murphy 1992). Legújában a harmadik gyermeküket megszüülő nők Norvégiában és Svédországban ugyanolyan valószínűséggel lehetnek dolgozók vagy eltartottak (Krvand 1992). Ennek is lehet gazdasági oka, de ez már a kompenzációs, gyermektámogató

intézkedésekkel függ össze és nem a korábbi összefüggést mutatja a gazdasági aktivitással és a relatív bérrel.

Az országok jövedelmi szintjei ugyanúgy nem jelzik a halandósági különbségeket akár országok között, akár országokon belül régióként. A regionális egészségügyi kiadások és az elkerülhető betegségekben mutatkozó eredményesség között is szegényes az összefüggés akár az Egyesült Királyságban, akár más európai országokban. Meglepően kedvező halandóság mutatkozik néhány viszonylag alacsony jövedelmű mediterrán országban (Görögország, Spanyolország, Dél-Olaszország). A táplálkozásban és az életmódban mutatkozó földrajzi különbségek állandósága kulturális és klimatikus háttérre is utal, ami ugyancsak tartós különbségeket okozhat. Az ENSZ előrejelzései ugyan általános javulást jósolnak, de a jelenlegi sorrendet fenntartják. Hosszú távon a halandóság konvergenciáját végül is az okozhatja, hogy a jelenlegi humán kromoszómával nem növelhető korlátlanul az emberi élettartam (*Kingkade 1990, Gavrilov és Gavrilova 1991, Olsbansky és szerzőtársai 1990*).

A viszonylag magas skandináviai és az ezzel ellentétes alacsony mediterrán termékenység elemzői rámutatnak a jóléti juttatások fontosságára, az anyasági segélyre, amely feloldhatja a munka és gyermekszülés ellentétét a nőknél azokban az országokban, ahol a politika és a kultúra nagymérvű állami beavatkozást segít elő az anyák és a családok támogatásában (*Hoem és Hoem 1997*). Másfelől viszont, ahol a tradicionális felfogás az öregek ellátását és gondozását a középkorú szülőkre hárítja, nem meglepő, hogy a középkorúaknak kevesebb gyermekük születik (*Wolf és Pinnello 199, Bettio és Villa 1996*). Ebben az ellentétben a hagyományos déli családvédő ideológia és a svéd családtámogatás között a pénzügyi mozzanatok bizonyulnak fontosabbnak (*Hobcraft és Kiernan 1996*).

Kihasználva a társadalmi-gazdasági determinizmus gyengülését, az értékek és preferenciák országok szerinti különbségeire az utóbbi évtizedekben nagy figyelmet szenteltek. Az értékek autonómiája és a szekuláris individualizmus győzelme (*Simons 1986, Lethaegé és Surkyn 1988*) biztosítja, hogy bizonyos demográfiai különbségek, különösen a termékenységben, a család és a háztartás struktúrájában előállhatnak és fennmaradhatnak az ipari társadalmakban, függetlenül a gazdasági tényezőktől, ha az alapvető szükségleteket általában kielégítik. Viszont kevésbé nyilvánvaló, hogy az ilyen gondolkodásmód általánossá válik-e akár saját logikája, akár hatékony elterjesztése révén. Még a reformáció téziseit is, melyek pedig axiómaszerűen vonzóak voltak, korlátozta az ellenreformáció. *Lesthaeghe és Moors (1995)* új irányzatokat figyelnek meg a legújabb kohorszokban egy újabb konzervatív szemlélet felé. Ennek alapján arra következtetnek, hogy a stabilitás és a

különféleség között egy egyensúly alakulhat ki. Egyesek még elég eretnekek voltak ahhoz is, hogy azt állítsák, hogy a családi élet nagy pluralitására vonatkozó hipotézist – vagy azokat az attitűdöket, amik ezt támogatják – nem támasztják alá a nemzetközi vizsgálatok. Kilenc európai ország reprezentatív felvételében a válaszolók többsége úgy érezte, hogy a gyermek az élet fontos célja és házasságban kell hogy szülessen. Az egyedül éleést elutasították (*Palomba és Moors* 1995). Az értékválasztásnak nincs jelentős szerepe a termékenységben; talán egész Európa még nem kész követni Hollandia, Dánia és Belgium példáját a progresszív attitűdök tekintetében.

Az 1960-as és 1970-es években a gazdasági növekedéssel vagy a jövedelemmel összefüggő modellek nem magyarázták meg a termékenységi változásokat. Ugyanakkor az új háztartás gazdaságtani modellek, amelyek a férfiak és nők foglalkoztatottsági arányain és relatív béreiken alapulnak, elég jól illeszkedtek a születési arányszám növekvő és csökkenő mozgásaihoz (*Ermisch* 1979). A posztmodernista férfi és nő kialakulása ellenére ezek a modellek megmagyarázzák a születésszám változásainak 95%-át. Ez nem meglepő viszonylag rövid időszakban, amikor a gazdasági és demográfiai változók ugyanabban az irányban mozognak. Érdekessé válik viszont akkor, amikor a termékenységi trendek megfordulását is meg lehet magyarázni statisztikailag egyszerű modellekkel.

Egyes meglehetősen leegyszerűsített keresztmetszeti elemzések alátámasztják azt a feltételezést, hogy a foglalkoztatottsági arányok veszítenek jelentőségükből a termékenységi hatásokat illetően. Az 1960-as és az 1970-es években a keresztmetszeti, nemzetközi európai összehasonlítások szerint elég szoros volt az összefüggés egyfelől a termékenység, másfelől a GDP, valamint a női foglalkoztatottság között. Ahogy azonban az idő múlik, a GDP-vel való összefüggés egyszerűen eltűnik. Ugyanakkor a női foglalkoztatottsággal való összefüggés megerősödik, de más, az eddigiektől eltérő jelleggel. 1990-re azokban az országokban volt magasabb a termékenység, ahol magasabb volt a női foglalkoztatottság és nem ott, ahol alacsony.

Az országok megfelelő egységeik-e összehasonlító vizsgálatokhoz?

A jelenlegi összehasonlító vizsgálatok többsége országos/nemzeti adatokat használ és nem regionális szintűeket, aminek gyakorlati okai vannak. Sok fontos mutató nem áll rendelkezésre az országosnál alacsonyabb szinten, gyakran azért, mert a nevezőben alkalmazott népességszámok nem ismertek, csak a népszámlálások időpontjában. Több mint egy évszázada, egyes esetekben még korábban, Nyugat-Európa államainak többsége nemzet államként alakult ki, ahol a nemzet, kultúra és az állam mindig kongruensek voltak vagy azzá váltak (lásd *Gellner 1983, Smith 1986*) és ezért az elemzés természetes egységei voltak.

Kelet- és Közép-Európa most követi ezt a példát. Ez a tanulmány folytatja *Coal és Watkins (1986)* munkáját és elemzéseit provinciák/közigazgatási egységek szerint is elvégzi, különösen azért, mert egyes európai országok még mindig elég heterogének szociális, politikai és néha demográfiai szempontból is, ugyanúgy mint az 1960-as években voltak. Ez azért is érdekes, mert ily módon megvilágíthatók a konvergencia folyamat egyes aspektusai, de a korlátai is.

Az országokon belüli konvergencia legalább három olyan folyamat keretében jelentkezik, melyek nyomán ez a konvergencia gyorsabb, mint az országok közötti konvergencia. E folyamatok a következők: a demográfiai átmenet felgyorsítása a gazdaságilag és demográfiailag elmaradt területeken, a közös nemzeti jóléti rendszerek és adózási rendszerek, a nemzeti nyelv, normák és értékek elterjedése a médián keresztül, különösen az újságok és a TV révén, amit esetleg a hivatalos nemzeti politika is támogat. Mindazon tényezők akár gazdaságiak, akár kulturálisak, amelyek a konvergenciát elősegítik, értelemszerűen erősebben hatnak az egyes országokon belül. Ettől kivételesen eltérő esetek is előfordulhatnak olyan országokban, ahol a politika vagy alkotmány úgy változik, hogy nagyobb regionális autonómiát biztosít, beleértve az adópolitikát is, vagy olyan országok esetén, melyek szétesésnek és megszűnik nemzeti identitásuk.

A nemzeti államok határai gyakran a nyelv, a kultúra és a vallás határai is. Ami ennél fontosabb éles határokat jelentenek a jogrend, a jóléti és egészségi ellátás tekintetében. A családi jövedelmeket, a jóléti transzfereket, a támogatott lakásellátáshoz való hozzájutást az állami politika erősen befolyásolja. Európa felnőtt népességének mintegy negyedrésze a jóléti juttatásoktól függ jövedelme nagy részét vagy egész jövedelmét illetően. Erre, mint már előzőekben utaltunk, egyes országok a GDP mintegy 20%-át költik. Több jóléti juttatás kifejezetten a családi állapothoz, a termékenységhez vagy a családnagysághoz kapcsolódik. Az ezzel kapcsolatos

jóléti politika egy ország valamennyi polgárára vonatkozik és természetesen különbözik más országokétól.

Az egyes államok jelentősen különböznek a családi segélyek, az adókedvezmények, az állami lakásjuttatás, az anyasági szabadság és más gyermekszüléssel és családalapítással kapcsolatos juttatások témakörében. Pénzügyi vonatkozásban a modern ipari országok között 1:4 arányú eltérések is vannak (lásd *Gauthier* 1991, 1996; *Moors* és *Palomba* 1995). Amennyiben ezek a tényezők befolyásolják a termékenységet, a háztartások alakulását vagy a halandóságot, úgy várható, hogy a nemzeti állami politika az országon belüli provinciális népesedési folyamatokat egyre hasonlóbbá teszi egymáshoz, a nemzeti, országos szintű népesedést pedig eltérővé teheti azokhoz az államokhoz képest, ahol más politika érvényesül. Miután az állami/költségvetési kiadások ebben az évszázadban növekedtek, várható, hogy az ugyanolyan jogi és jóléti keretek között élő provinciák konvergenciája gyorsabb legyen, mint az országok közötti konvergencia.

Ezek a folyamatok évszázadok óta zajlanak. A provinciák/területi egységek közötti különbségek csökkentek, különösen azokban a társadalmakban, ahol piaci viszonyok működtek a föld, az élelem és a munkaerő tekintetében és nem a paraszti önellátó gazdálkodás és a helyi házasodás volt az irányadó (*Macfarlane* 1978). A vezetéknevekre, az összeházasulók lakhelyére és a genetikai adottságokra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a 19. századi Európában egy vándorlási forradalom volt ennek nyomán a házasodási kör kitágult a városiasodással összefüggésben. Ez felgyorsította a különböző népességszociális csoportok összeházasodását és növelte nagyságukat. A falusi társadalom városi hatások alá került és a városi területek nagysága megnőtt. A 20. század közepére ez a vándorlási átmenet és a házassági kör kibővülése csaknem teljessé vált az olyan országokban mint Anglia (*Coleman* 1977). De ez nem történt meg az országok közötti viszonylatokban és *Schengen* ellenére még ma sem történik.

A vándorlás, a városiasodás, a sorozás, az általános iskolázottság és a nemzeti oktatási politika visszaszorították a provinciális nyelvjárásokat és a nyelvi különbségeket, melyek a 19. század végén még olyan politikailag centralizált országban mint Franciaország is jelentősek voltak (*Zeldic* 1977). Ez lehetővé tette, hogy az összes állampolgár csatlakozzék az iskolázott nemzeti kultúrához, amit rendszerint a főváros nyelvjárása irányít az újságokban és újabban a rádióban és a televízió keresztül. Azt, hogy ezek a folyamatok mennyire alakítanak ki nemzeti homogenitást, az is befolyásolja, hogy hány olyan városi régió van az országban, amely a gazdasági és kulturális különbségek fenntartását szolgálhatja. Néhány országot, így

Angliát is a geográfusok már évszázadok óta egy városi régiónak tekintenek (*Russell* 1972).

A társadalmi osztályok és a vallás szerinti demográfiai különbségek csökkenése hozzájárult a provinciák/körzetek közötti különbségek csökkenéséhez, miután az osztályok és vallások gyakran regionálisan koncentrálnak (*Dittgen* 1995). Egyes társadalmi különbségek azonban bizonyos ideig éles demográfiai különbségekkel párosultak. Az alacsonyabb társadalmi osztályok közismerten nagyobb családnagysága azonban a termékenység átmenet rövid távú eredménye volt, a jobb módú és iskolázott emberek a családtervezést korábban kezdték alkalmazni. Nagy-Britanniában 1951 óta a kifizetésű nem fizikai dolgozóknak van a legkisebb családja és a társadalmi osztályok szerinti különbségek zsugorodnak. Egyes többnyelvű országokban, ahol határozottan különböző etnikumú a lakosság és ezért nyelvek szerinti elkülönülő szervezeteket hoztak létre, ez nem akadályozta meg a termékenység konvergálását (Belgium).

Másfelől olyan regionális vagy provinciális/körzeti érzelmek, melyek szeparatista vagy nemzeti célokat tűztek ki ebben az évszázadban fontosak lettek Európa sok országában, különösen legújabban. Közismertek azok a feszültségek, melyeket regionális nemzeti mozgalmak okoznak Észak-Írországból, Spanyolországból, Belgiumból, Olaszországból és másutt. Korábbi egységek meggyengülőben vannak a régi európai kisebbségek felkelései és követelései nyomán (Egyesült Királyság, Spanyolország) vagy a nemzeti érzelmekből való poszt-materialista kiábrándulás következtében (Hollandia, Németország) (*Topf* és *tsai* 1989). Az utolsó nyolc évben két szerződéssel létesített föderális állam (Csehszlovákia és Jugoszlávia) bomlott fel és a Szovjetunióban ugyanez történt. Az osztódással való szaporodás tendenciáját az Európai Unió is elősegíti, amikor új státust biztosít a provinciáknak és a külön képviselőket a régióknak, megkerülve a nemzeti képviselőket/intézményeket. Azt állítják, hogy a szabadpiaci tendenciák is, párosulva a kommunikáció fejlődésével, a tőke és az egyéni ízlés nemzetközivé válásával abba az irányba hatnak, hogy különböző országok sikeresebb régiói inkább egymással kereskednek, mint saját országuk más régióival (*Ohmae* 1996). Ez az egymással kereskedő/kommunikáló régiók konvergenciáját segítheti elő, eltávolodva anyaországuktól.

Ma nem valószínű, hogy nemzeti érzelmek önmagában befolyásolnák a termékenységet vagy más demográfiai mutatókat. Etnikumi/vallási/nyelvi ellenségeskedés szélsőséges méreteket ért el Észak-Írországból és a volt Jugoszláviából ugyanakkor, amikor a demográfiai különbségek csökkentek még Boszniában is. Ugyanakkor viszont a lakosság etnikai szegregációja vándorlások útján mindkét országban bekövetkezett; Észak-Írországból

töbnyire békésen, Jugoszláviában a jól ismert körülmények között. Belgium mindkét nagy, nyelvileg különböző provinciája a saját útját járja, annak ellenére, hogy a korábbi termékenységi különbségek az ellenkezőjére változtak; egyik provincia sem reagál a másik demográfiai fejlődésére.

Mi történik voltaképpen a statisztikailag mérhető provinciális differenciálódásban? Ma egyes európai országokban vannak olyan régiók, melyek még mindig jellegzetesen eltérő demográfiai arculatot mutatnak (Olaszország). Más országokban, így Angliában, sőt az egész Egyesült Királyságban ma is kisebbek a demográfiai különbségek a provinciák között, de ez már a múltban is így volt. Ausztriában és Svédországban vannak kisebb különbségek. Más országok, melyekben nyelv és vallás szerint történetileg elkülönült népeiségek vannak, közepes eltéréseket mutatnak (Hollandia), egyes esetekben ezek növekednek (Spanyolország). Belgiumban a tradicionális különbségek az ellenkezőjükre fordultak, de jelentéktelenek.

A Princeton vizsgálat (Coale és Watkins 1986) egyes országokban gyenge provinciális különbségeket mutatott ki, így Angliában is (Teitelbaum 1984). Más országokban a termékenységsökkenés megindulása egyes provinciákat a szomszédos országokkal azonos csoportba sorol (Belgium, *Lesthaeghe* 1977) és nem a saját ország többi provinciájának csoportjába. Különböző módszerek vannak az ilyen szabályszerűségek elemzésére. Az egyik legmeggyőzőbb a statisztikai kartográfiai megközelítés (a kartogram), ami kimutatja, hogy a demográfiai hasonlóság alapján kialakított régiók határai egybeesnek-e a politikai határokkal. Ezt a módszert nagymértékben alkalmazta a *Decroly* és *Vanlaer* atlasz zárófejezete (1991).

Ennek a tanulmánynak meg kell elégednie egyszerűbb statisztikai megközelítéssel. A Princeton vizsgálat kimutatta, hogy 1870 és 1960 között a provinciák közötti termékenységi különbségek sokkal gyorsabban csökkentek mint az országok között. A szóródás (az átlagtól való négyzetes eltérés) aránya az országhoz tartozással összefüggésben növekedett a provinciához való tartozással szemben. A provinciák minden országon belül hasonlóbbak lettek (Watkins 1990). 1870 és 1960 között az országok közötti szóródás (az országok közötti négyzetes eltérések összege) a házas termékenységben egynegyedével csökkent 4,25-ről 3,09-re. Ugyanakkor a provinciák közötti szóródás kevesebb mint felére esett vissza 3,26-ról 1,45-ra. Ennek megfelelően a termékenység teljes szóródásában az egyes országokhoz való tartozás aránya 0,57-ről 0,68-ra (r^2) emelkedett. Ugyanebben az időszakban a házasságkötések szóródásában az országhoz tartozás aránya 0,59-ről 0,75-ra nőtt.

A provinciák közötti termékenységi különbségek a mai iparilag fejlett világban

Ezek a trendek folytatódtak az 1990-es évekig a legtöbb, de nem az összes országban, melyre vonatkozóan adatok állnak rendelkezésre. Itt most csak a teljes termékenységi arányszámot használjuk és nem a Princeton vizsgálat termékenységi mutatóit. Minél hosszabb az időtartam, annál kevesebb országot lehet összehasonlítani. Egy hét európai országból álló meglehetősen vegyes csoport azt mutatja, hogy az országokon belüli termékenységi különbségek csökkentek az országok közöttivel szemben. Ezt a teljes termékenységi arányszám országok közötti szóródási együtthatójának az országokon belüli szóródási együtthatójához viszonyított arányszámával mérjük (F). Ez az 1970. évi alig 2 (1,97) értékről 1990-re csaknem 20-ra emelkedett. Nagyobb országcsoportra és rövidebb időközre vonatkozóan szerényebb növekedés figyelhető meg, amint azt a 2. tábla mutatja. A provinciák különbségeinek csökkenése jelentős részben annak a következménye, hogy egyes gazdaságilag elmaradott (gyakran falusi és mezőgazdasági) provinciák, melyekben kivételes demográfiai helyzet volt, felzárkóztak és csatlakoztak az általános demográfiai folyamatokhoz. Példaként említhető Észak-Írország az Egyesült Királyságban és Macedónia a régebbi Jugoszláviában.

Más országokban a konvergencia kevésbé világos és határozott jelei mutatkoztak. Olaszország nagy termékenységi különbségei az Észak és Dél közötti jól ismert eltérést jelzik és csak szerény tendencia mutatkozik ezek csökkenésére. Hollandiában a tradicionális vallási közösségek közötti különbségek csökkentek. Mindazonáltal a hollandok energiájának köszönhetően Hollandiában egy új határ provincia (Flevoland) létesült, amely új telepéseket vonz más túlnépesedett területekről. Ahogy más határterületeken, a termékenység itt is határozottan magasabb mint másutt. Ezért a provinciák szerinti demográfia arányszámok konvergenciája nem visszafordíthatatlan; Hollandiában az 1980-as évek második felében növekedést jelentettek. A nők foglalkoztatottsági arányainak különbségei nagyobb hatással voltak a provinciák szerinti születési arányszámokra, mint a vallásosság általános csökkenése, amitől a különbségek megszűnését várták (*de Jong* 1988). De ezeknek a divergenciáknak nincs jelentős súlyuk azokban a statisztikákban, amit felhasználtunk (2. tábla).

2. A teljes termékenységi arányszám szóródásának elemzése
7 európai országban és 60 provinciával

Analysis of variance of TFR, 7 selected European countries with 60 provinces

Év	Átlagos négyzetes eltérés országok között	Átlagos négyzetes eltérés országokon belül	Arányszám (F)	p
1970	0,252	0,128	1,97	0,0838
1975	0,432	0,084	5,17	0,0002
1980	0,391	0,071	5,47	0,0001
1985	0,918	0,062	14,87	0,0001
1990	0,760	0,039	19,39	0,0001

A táblában a következő országok szerepelnek: Ausztria, Csehszlovákia, Olaszország, Hollandia, Egyesült Királyság, Szovjetunió, Jugoszlávia. Kiegészítve további 2 országgal (NSZK, Spanyolország; azaz 9 ország 89 provinciával) rövidebb időszakokra vonatkozóan az eredmények kevésbé határozottak:

Év	Átlagos négyzetes eltérés országok között	Átlagos négyzetes eltérés országokon belül	Arányszám (F)	p
1975	1,896	0,073	26,01	0,0001
1980	0,855	0,067	12,70	0,0001
1985	0,892	0,053	16,89	0,0001

Ma sok iparilag fejlett ország relatíve homogén és a régiók közötti termékenységi szóródási együttható alacsony (3. tábla). A szóródási együttható Belgium, Franciaország, Németország, Hollandia és az Egyesült Királyság provinciái között 1990 táján 4 és 8 között volt, azaz alacsony a 20 sőt 30 körüli értékekhez képest az 1950-es és 1960-as években. A termékenység szóródási együtthatója 8 körüli vagy az alatti értéken állandósulhat. Az Egyesült Királyságban a szóródást Észak-Írország magas termékenysége okozza, Angliában és Walesben az 1990-es évek közepén a szóródási együttható értéke 2 körül volt, a hosszú ideje tradicionális kis provinciák közötti különbségek nyomán (Teitelbaum 1984, Brass és Kabin). Az Angliára és Walesre vonatkozó érték a legalacsonyabb az összes elemzésbe bevont ország között; alacsony még Svédország értéke is (4,2). Más országok, amint azt az előzőekben jeleztük, heterogénebbek maradtak a termékenység és más demográfiai jelenségek tekintetében (Olaszországban a jelzett érték 1990-ben 19 volt). Decroly és Vanlaer (1991) demográfiai

struktúrákra vonatkozó 1960. és 1980. évi térképeinek összehasonlítása is azt jelzi, hogy az országhatárok egyre inkább demográfiai határokká váltak.

A korábbi Jugoszlávia és a volt Szovjetunió európai közösségei különösen érdekesek ebből a szempontból. A felbomlás előtti években a Szovjetunió európai köztársaságaiban a születési arányszám jelentős konvergenciája ment végbe. A balti országok konvergenciája a többi európai köztársasággal 1955 és 1985 között különösen azért érdekes, mert a Hajnal vonal másik oldaláról indultak és az 1930-as években mielőtt erőszakosan bekebelezték őket a Szovjetunióba határozottan nyugati demográfiai vonásokat mutattak. Persze ez a megközelítés és a 3. tábla, ami a Szovjetunió európai részét egy országnak tekinti, olyan nagy országokat, mint Oroszország és Ukrajna provinciáiként kezel, ami egy meglehetősen erőszakolt beállítást. A konvergencia itt, amint ezt már korábban jeleztük, az egységes magatartás következménye olyan körülmények között amikor a totalitárius állam a legtöbb életszükségletet kielégíti és kevés tere van az individuális választásnak.

Az 1980-as évekre Jugoszlávia egymástól rendkívül eltérő részeiben nem voltak nagyobbak a termékenységi különbségek mint egy nyugat-európai ország provinciáiban, annak ellenére, hogy ezen a törökök által alig 80 éve elhagyott területen jellegzetes és távoli agrárnépességek éltek különböző nyelvi, vallási, sőt még más ábécék által jellemzett közösségekben.

A nyelvi vagy vallási különbségek önmagukban nem eredményeznek különbségeket a nyugati országok provinciáiban. A belgiumi szóródási együttható nagyon alacsony 1990-ben (6,7), ami az 1980. évi magas (18,7) értékről csak újabban esett vissza. 25 svájci kanton szóródási együtthatója (Jurát nem beszámítva) 1989-re 7,0-re esett vissza. Kanadában ez az érték már 1970-ben alacsony volt (10,0); ez lényegében állandósult miután Québec termékenysége, ami az 1960-as évekig nagyon magas volt a csökkenő nemzeti átlag alá esett, ugyanakkor egy vagy két nyugati provinciáé viszonylag magas maradt.

Svájcban Neuchatel, Vaud és Basel, valamint Genf alacsony termékenyséűek az 1970-es évek óta, az egy anyára jutó gyermekszám — ami nem a teljes termékenységi arányszám — 1,7 körül van. Más városi területek, így Bern és Zürich stabilizálódtak az 1970-es évek végére 1,8 és 2,0 értékek között. Néhány ősi falusi területen mint Schwyz, Nidwalden, Appenzell, Uri és Obwalden, melyek sokkal magasabb termékenységgel kezdtek (2,4 és 2,9 között) a termékenység még mindig csökkenőben van. 1989-ben a különbségek sokkal kisebbek mint korábban voltak és sok kantonok közötti különbség állandósult és változatlan maradt több mint egy

évtizede. A svájci kantonokban a népességszám alacsony és sok kanton kizárólag falusi területen van. Ezért a mai homogenitás még inkább meglepő.

3. A termékenység szóródása provinciák szerint egyes országokban 1990 körül
A teljes termékenységi arányszám provinciák szerinti szóródási együtthatójának
növekvő nagysága szerinti sorrendben

*Fertility variation at provincial level, selected countries around 1990
Ranked in ascending order of coefficient of variation of provincial level TFR*

Ország	Év	Népesség (millió)	N a pro- vinciák száma	A provin- ciák átlagos népes- ségszáma (millió)	Átlagos teljes ter- mékenységi arányszám	Szóródási együttható
Svédország	1993	8,692	8	1,087	2,01	4,24
Egyesült Királyság	1994	58,293	11	5,299	1,75	4,73
Csehszlovákia	1991	15,661	2	7,831	1,96	6,72
Belgium	1992	10,022	9	1,114	1,62	6,86
Svájc	1989	6,620	26	0,255	1,83	6,98
Franciaország	1990	56,577	22	2,572	1,75	7,65
NSZK	1985	61,020	11	5,547	1,25	8,01
Hollandia	1991	15,010	12	1,251	1,65	8,63
Szovjetunió (európai rész)	1990	218,107	7	31,158	2,02	8,70
Japán	1994	124,069	46	2,697	1,58	8,94
Kanada	1994	29,251	9	3,250	1,70	9,77
Jugoszlávia	1989	23,818	6	3,970	1,82	12,10
Spanyolország	1987	38,667	17	2,275	1,45	16,20
Olaszország	1990	56,712	2	2,836	1,29	19,06
Medián		33,959	11	2,766	1,725	8,320
Összesen		722,519	206			

Forrás: Nemzeti Statisztikai Évkönyvek.

A római katolikus kisebbségek gyakran később tértek át a családtervezésre és a családlétszám korlátozására. De a legtöbb nyugati országban ma már nincs jellegzetesen katolikus termékenység. Például az 1960-as évekig Hollandiában volt a legnagyobb a termékenység Nyugat-Európában, és itt is a katolikusok között magasabb mint a protestánsoknál. Most Dániával együtt Hollandiában is csak a lakosság 48%-a jelzi magát vallásosnak az Eurobarométer vizsgálat szerint, ami alacsony akár

Görögország, Írország és Portugália 80% körüli értékeihez, akár az európai 65%-os átlaghoz képest. Vallási különbségek nyomai a termékenységben alig fellelhetők. A vallási kisebbségek rendszerint regionálisan koncentrálnak. Hollandiának abban a két déli provinciájában, melyekben a legtöbb a katolikus, a termékenységi arányszámok nagyon közel vannak az országos átlaghoz legalábbis 1970 óta. A vallási különbségek még mindig nagyon erősek, bár csökkennek Észak-Írországból (*Compton 1996*).

A vallásosságnak egyes területeken azonban még mindig van hatása. 1990-re 26 nyugati országban a katolikusok részaránya és a termékenységi arányszám közti korreláció egyáltalán nem volt szignifikáns (0,2). Ugyanakkor a katolikusok részaránya és a házasságon kívüli születések aránya között szignifikáns negatív korreláció volt -0,71 ($p < 0,01$) (*Coleman 1991*) és hasonló erős korrelációk megfigyelhetők a provinciák szintjén (*Dittgen 1995*). A "katolikus termékenység" helyett most a "protestáns házasságon kívüli születés" van.

Diszkusszió

Kelet-Nyugat ellentét

Néhány kérdést tisztáznunk kell ahhoz, hogy a konvergencia vagy divergencia fogalmát kellő távlatba helyezzük. Az egyik az az előző bekezdésben is említett kérdés, hogy milyen szintet és trendet veszünk figyelembe a divergencia megítélésénél. Mi legyen a mérték? Európa 1850-ben, 1930-ban vagy 1950-ben? Vagy valami elképzelt elméleti konstrukció? Egy másik ezzel összefüggő kérdés az, hogy Közép- és Kelet-Európa utolsó 50 évének demográfiai történetét megfelelő perspektívába kell helyezni. Foglalkozzunk először az utóbbi kérdéssel. Jóllehet a konvencionális meghatározás szerinti Közép- és Kelet-Európának a népessége kevesebb mint fele Nyugat-Európa népességének, az országok száma pontosan a fele annak (18). Ha pedig a Szovjetunió korábbi európai köztársaságait is ideszámítjuk, amint azt az ENSZ javasolja, akkor a terület népességszáma csaknem egyenlő Nyugat-Európáéval.

A vasfüggöny leomlása eltávolította a Kelet és Nyugat közötti konvergencia legnagyobb akadályát, de ugyanakkor súlyos, feltehetően csak rövid távú válságot idézett elő a rohamosan visszaesett születési arányszámban, a növekvő halálozási arányszámban és a nagy belső és nemzetközi vándorlásban. Feltehetően több évet fog igénybe venni ezeknek a lecsillapodása, jóllehet a népmozgalmi arányszámok néhány országban

(Lengyelország, Csehország) már a normálishoz, vagy legalábbis a nyugat-európai szinthez való visszatérés jeleit mutatják. Az, hogy mi a "normális" egy olyan Kelet-Európában, amelyik modern, jólétben él és szabad, az később állapítható csak meg. Ennek a régióknak a népességei eddig nem élvezték a kedvező körülmények ilyen kombinációját. Ha a jövőjüket úgy jósolhatnánk meg, mint egy visszatérést a normális útra, vagy a korábbi meg nem zavart trendek folytatására, akkor munkánk nagy részét elvégezhetnénk.

A vasfüggönytől Keletre levő országok kiszorultak az ipari világ más részeivel való közös társadalmi, gazdasági és demográfiai fejlődésből 45 évig, a Szovjetunió esetében 70 évig. A kommunista társadalmak felerősítették a régi, nagy múltú demográfiai megoszlást, ami hasonló határvonalat követett. A Hajnal vonal Szent Pétervártól Triesztig (*Hajnal* 1965, 1982) nagyjából elválasztotta egymástól a Nyugat-Európa házasságkötési normáit követő társadalmakat Kelet-Európa korán házasodó paraszt társadalmaitól. A vasfüggöny ezt a megoszlást mesterségesen meghosszabbította és felerősítette, Oroszországot és Kelet-Európát egy nagy tömbbé változtatva alacsony szintű jóléti gazdasággal. A gazdaságot és a társadalmat korlátozták és irányították, a népességet benn tartották és a bevándorlókat kinn tartották. Az ezt követő demográfia divergenciák jelentős része most átmenetinek tűnik. Azt, hogy a Hajnal vonal a továbbiakban is megosztja-e az új Európát, ma még nem lehet megítélni, bár a házasságkötésekben és a szülések időzítésében vannak olyan különbségek, melyek 1995-ig nagyon időtállóknak bizonyultak.

A Kelet-Európában megfigyelt divergenciák egy része — a szokatlan halandósági és termékenységi trendek — abból adódott, hogy az állam beavatkozni igyekezett az élet minden aspektusába, egy olyan társadalomban, ahol még a hálószobától sem lehetett távol tartani (1989). A tervezők megpróbálták manipulálni a demográfiai mutatókat, úgy, ahogy más gazdasági mutatókat befolyásolnak egy tervgazdaságban, részben ösztönzik pénzbeli és időbeli juttatások útján, részben a fogamzásgátlók kínálatának és az abortusz lehetőségeinek a korlátozásával. Erre ráakódott a házasságon kívüli szülések lassú elterjedése Kelet-Európában és a házasságkötések visszaesése, különösen Magyarországon, amikor is a kelet-európai tervezők, ha nem is a Szovjetunióban, de másutt lassanként csatát vesztek a születésszám kérdésében.

Azt kérdezni, hogy mi történhet a jövőben, közel áll ahhoz a kérdéshez, hogy mi történhetett volna az utolsó 50 év eltévelyedése nélkül. Az 1930-as években és a múlt század végén Közép-Kelet-Európa változatos demográfiai képet mutatott. A Balkánon és más területeken, amelyek a török uralomból az előző században szabadultak meg, lényegesen eltérő családformák és háztartásformák voltak, hasonlóan Oroszországhoz, Romániához és

Bulgáriához, melyek bizonyos fokig máig fennmaradtak. A több családból álló háztartások voltak általánosak a falusi területek nagy részében, ami a kelet-európai korai és általános házasságkötések jellemzője. A nyugat-európai házasságkötési szokások inkább jellemzőek voltak Csehországra, Magyarországra és Lengyelországra egyes részeire és az átmenet utáni termékenységi szint volt jellemző ezeken a területeken az 1930-as években (*Glass* 1976), még ha a háztartási összetétel valahol a két típus között is volt. A születési arányszámok (és más ezzel is összefüggő tényezők, mint az írástudatlanság) Lengyelországban nem voltak magasabbak mint Olaszországban és Spanyolországban és alacsonyabbak voltak mint Görögországban és Írországban. 1931-ben a 20–24 éves férfiak 88, 81 és 83%-a nem volt még házas Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban; a hajdon nők aránya ugyanebben a korcsoportban 60, 52 és 61% volt, azaz magasabb mint az akkori Belgiumban és Ausztriában. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Bulgária már messze előrehaladt a demográfiai átmenetben a két világháború között (*Botev*). Részben svéd és német befolyás hatására a nyugat-európai házasságkötési szokások egyes elemei megjelentek a balti államokban a 18. században, még akkor is, ha a legtöbb falusi háztartás több családból állt mint Észtszlovákiában (*Palli* 1983). Lettország (*Lapinch* 1991) és a többi balti ország a házasságkötések és a termékenység alacsony szintjét érte el még nyugat-európai mértékkel mérve is a 19. század végén, az észti termékenység a 20. század elején alacsonyabb volt mint a svéd (*Katus* 1991).

Mind Kelet-, mind Nyugat-Európában az első demográfiai forradalom a nagyarányú iparosodás és városiasodás nélkül ment végbe, jóllehet a városi-falusi demográfiai különbségek Kelet-Európában erősebbek voltak mint Nyugaton. A falusi népesség sokkal alacsonyabbra esett vissza Észak- és Nyugat-Európában (mintegy 16%-ra 1988 körül) mint Kelet-Európában (27%) vagy a mediterrán és ibériai területen.

Közép- és Kelet-Európa most visszaállhat arra a modernizációs útra, amin a második világháború előtt megindult. Így például a házasságkötési életkor nemcsak tovább távolodott Nyugat-Európától (1930 körül a nőknél ez 25 év körül volt Lengyelországban és Magyarországon és 1965-ben 22, ill. 21 év), hanem meg is maradt ezen a szinten a legutóbbi kis növekedésig (*Rychtarikova* számításai 1991).

A Vörös Hadsereg és a Hajnal vonal

Legalább 3 területen a Vörös Hadsereg Hajnal vonalát tovább tolt nyugat felé, abban az értelemben, hogy korábban nyugat-európainak számító országok a vasfüggöny mögé kerültek. Demográfiai viszonyaik változtak az inkább keleti termékenységi és házasságkötési szokások irányába. A pronatalista családjóléti politikák, melyek a kommunista kelet-európai országokra voltak jellemzőek, támogatták a korai házasságkötést és szülést. A házasságkötési arányszámok 1945-ben ugyanarról a szintről indultak a két Németországban. De 1971-re a 20–24 éves nőknek csak 35%-a volt hajadon Kelet-Németországban, szemben az 50%-kal Nyugat-Németországban 1966-ban. A teljes termékenységi arányszámok, melyek az 1960-as évekig hasonlóak voltak, az 1970-es évek közepe óta határozottan eltértek a keleti radikális pronatalista politika átmeneti hatásaként. Csehszlovákiában, különösen a cseh területen, ahol a késői házasságkötés volt általános az 1930-as években, az 1930. évi 62%-os hajadon arány a 20–24 éves nőknél 35%-ra esett vissza 1970-ben. (A nyugati arányok is visszaestek 1970-ig, de 40 és 60% között maradtak.) Az első házasságkötési életkor itt jobban visszaesett mint bárhol máshol Európában az 1930. évi 26,7, ill. 26,4 évről 21,2, ill. 21,4 évre 1965-re és 1985-re is csak 22,7, ill. 22,9 évre nőttek, azaz 2–4 évvel alacsonyabbak maradtak a nyugat- és észak-európainál. Az 50 éves korukig nőtlenek/hajadonok aránya 5%-ra esett vissza és itt is maradt. Észtországban, ahol az 1930-as években a termékenység egyike volt a legalacsonyabbaknak, a teljes termékenységi arányszám 1960 körül egyike volt a legmagasabbaknak Európában (2,2) és 1988-ig maradt ezen a szinten (*Katus* 1991).

Csehszlovákia esetében a házasságkötés és a gyermekszülés előrehozását annak tulajdonították, hogy ez a felnőtt státust és az állami lakáshoz való jutást elősegítette más alternatívák hiányában (*Fialova* 1991). De a lakás tétel nem volt érvényes Lengyelországban (ahol mindenképpen lakáshiány volt) vagy Bulgáriában (ahol a lakások többsége magántulajdonban volt). A kelet-európai országok általában nem adtak prioritást az egyedülálló anyáknak; ez magyarázhatja a szexualitással kapcsolatos konzervatív szemlélettel együtt a házasságon kívüli szülések alacsony arányát (5–10%), aminek jelei még mindig mutatkoznak. (Kivéve Kelet-Németországot, ahol a szabályok nem zárták ki az egyedül álló anyákat, és ahol a házasságon kívüli szülések aránya az 1970-es évekbeli pronatalista intézkedések hatására megnőtt.) Egy másik általános magyarázat a családi élet vonzerejét abban látja, hogy a családi szféra volt az egyedüli, ahol magán autonómiát élvezhettek az emberek egy olyan

ellenőrzött társadalomban, ahol az önmegvalósítás egyetlen színtere a család maradt (*Mozny*).

A házasságkötések 1970 körüli/utáni nyugati visszaesésével szemben Kelet-Európában a nőtlenek/hajadonok aránya alacsony maradt az 1980-as évek végéig. A nők első házasságkötési életkora 22 év körül maradt, a teljes házasságkötési arány pedig 0,846 és 0,939 között (kivéve Kelet-Németországot 0,739) akkor, amikor Nyugat- és Észak-Európában már 0,535 és 0,661 közé estek vissza (*Rychtarikova* 1991).

Az 1990-es évek elején az e kérdéssel foglalkozók a házasságkötéssel kapcsolatos kelet-nyugati különbségeket törékenynek tekintették (pl. *Rychtarikova* 1991, *Filarova* 1991) és valószínűnek tekintették a nyugati szinthez történő konvergálást. De amíg a termékenység lényegesen visszaesett, úgy tűnik, hogy a várakozástól eltérően nem volt ezzel együtt növekedés a házasságkötési életkorban, kivéve a korábbi NDK-t. A születésszám visszaesése nem meglepő, azok a pronatalista jóléti intézkedések, melyek elősegítették a korai házasságkötést és a termékenységet, az infláció következtében hatásukat veszítették és fennállt eltörlésük veszélye is. A gazdasági bizonytalanság és a fenyegető munkanélküliség légkörében a termékenység csökkenése egy természetes védekező akció. Az abortusszal kapcsolatos korlátozásokat Romániában eltörölték, ami az abortuszok arányát 3500-ra emelte 1000 élveszületésre számítva (a korábbi 800-ról) és 1990-ben 30%-kal csökkentette a születésszámot 1989-hez képest. Újabb akadályokat emeltek azonban az abortuszok elé Lengyelországban és Kelet-Németországban. Ami azonban igazán fontos, az az különbség, ami abból adódik, hogy az egyének szabad választása van a nyílt, szabad piaci társadalmakban. Ezért a kelet-európai háború utáni demográfiai divergenciát visszatekintve ideiglenes és szabálytalan kitérőnek fogják minősíteni.

Etnikai különbségek

Más újszerű fejlemények Európában a második világháború óta divergáló hatással járhatnak, legalábbis kezdetben. Ezek között a legfontosabb az etnikai érzés és tudatosság erősödése Európa etnikai kisebbségeiben az 1960-as évek óta (*Smith* 1986). Mialatt a kulturális különbségek és viták folytatódtak, sőt fokozódtak, addig az etnikai demográfiai különbségek csökkentek (Észak-Írország) vagy megfordultak (Belgium, Québec). A növekvő belső demográfiai különbségek Spanyolországban egy ellenkező irányú kivételt jelentenek. Több mint 8 millió nem európai érkezése a

harmadik világból Európába új népségek belépését jelentette, teljesen más demográfiai jellemzőkkel. Ezek azonban ki vannak téve a gyors társadalmi változás lehetőségének, legalábbis a termékenység tekintetében, ha a házasság és a háztartás tekintetében nem is. Néhány ilyen bevándorolt népesség elég nagy ahhoz, hogy egyes városi vagy regionális születési arányszámokat befolyásoljon, de általában csak kismértékű ahhoz, hogy vizsgálódásunk témakörét befolyásolja. A születési arányszám megfigyelt emelkedésében az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Új-Zélandon például együtt vesz részt a fehér népesség és a növekvő számú bevándorolt és bennszülött népségek.

Következtetések

Konvergencia különböző valószínű indokok alapján várható. De az előzőekben láttuk, hogy a demográfiai konvergenciára vonatkozó feltételezések kevésbé biztosak, mint az egyszerű, józan ész alapján hinnénk. Két probléma van

- a) nagyon nehéz előrejelezni a demográfiai jellemzőket determináló bizonytalan és változó gazdasági és tudati tényezőket, ezeknek változását térben és időben és
- b) ezeknek a feltételezett determináló tényezőknek a tényleges hatását (lehet, hogy egyáltalán nem is determináló).

A demográfiai konvergencia feltételezett meghatározóinak, az ipari világ és különösen Európa gazdaságainak és társadalmainak növekvő hasonlóságát nem tekinthetjük magától értetődőnek. Ha egyszer a nagyon elmaradott országok és régiók kifejlesztik gazdaságukat, a további konvergenciának nincs mozgatóereje. A demográfiai változás feltételezett motorjai, például a nők foglalkoztatottsága, most nagyon lassan közelednek egymáshoz.

Ezen túlmenően, ezek a jelenleg feltételezett motivációs erők lehet, hogy később nem lesznek összefüggésben a demográfiai rendszerrel, azután, hogy akár ezek az erők, akár a társadalom egy bizonyos határon túljutott. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy a népségek immunisok lennének a gazdasági hatásokkal szemben. Amint a legújabb svéd példa is illusztrálja még a posztmodern társadalmaknak is jó szemük van az esélylatolgatásra, amikor adókedvezményekről van szó. Csak arról van szó, hogy más fejlemények a hatást kétségessé tehetik. És azok a költséges jóléti intézkedések, melyek lehetővé teszik a demográfiai emancipációt, paradox módon sebezhetőkké válnak a jóléti államok fenntarthatóságának átgondolása során, amit éppen a hosszú távú demográfiai folyamatok tesznek szükségessé.

A demográfiai konvergencia valóban bekövetkezhet Európa jövődő szuper-államának egyes országaiban, ahol a valóban közös gazdaság, politikai rendszer, nyelv és esetleg közös vallás, vagy annak közös hiánya lesz általános, ahogy az országok provinciái is hasonlóbbá váltak korábban. Kétségtelen, hogy jelentős energiák hatnak ebben az irányban. Végül is nagyon jó példák vannak a határozott regionális sajátosságok eltűnésére, olyanokra is, melyek hosszan tartóak és nemzeti jellegűek voltak. A magas skót termékenység megszűnt, hogy helyet adjon az ugyancsak érdekes alacsony skót termékenységnek. Québec magas termékenysége alacsony lett, ugyanúgy, ahogy megfordult a régi vallon-flamand termékenységi különbség.

És vajon mi lesz a látszólag elkerülhetetlen modernizálásával az értékeknek és attitűdöknek, amit a második demográfiai átmenet lelkes hívei úgy állítanak be mint ellenállhatatlan erők által előidézett történetileg elkerülhetetlen általános fejlődést. De nehéz belátni, hogy az ilyen felszabadító erők konvergenciához vezetnének, ha csak mindenki meg nem egyezik, hogy felszabadulása (a régi értékek alól) azonos új értékek átvételével történt. Világos azonban, hogy nincsenek univerzálisan elfogadott új értékek az országokon belül vagy az országok között. Egyes megnyilvánulásaik pedig — a magas válási és házasságon kívüli szülési arányok — nem engedhetők meg hosszú távon, mivel rázúdítják a nők fogyasztásának és a gyermekek létrehozásának a költségeit az általános adófizetőre. A jóléti jogosítványok korszaka (ideiglenesen) megvédte az embereket reprodukív magatartásuk következményeitől és ezért (ideiglenesen) a magatartások szélesebb körét tette lehetővé. Inkább a jólét mint a fogamzásgátlás támasztja alá a második demográfiai átmenet főbb elemeit és lehet, hogy ez a jólét nem sokáig tart. Paradox módon a jólétet Európában a pénzügyi konvergencia, a monetáris unió fenyegeti. Nem sikerült azonosítani azt az országot, amelyiket a többieknek követniük kell, úgy tűnik, hogy nincs egy egyedüli út. Ezért tradicionális attitűdök együtt élhetnek nagyon modern termékenységi magatartással.

Amint *Bosveld* írja egy nagyobb, termékenységet elemző művének a végén "... nagy országok közötti különbségek vannak a termékenységi trendekben az időzítés és az intenzitás különbségei miatt. Ezért nem lehet arra az egyszerű következtetésre jutni, hogy az országok ugyanezt az utat teszik meg a termékenységben csak bizonyos időbeli eltérésekkel. Amikor pedig különösen az ütemezés hatásait vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy az országok közötti különbségek nagyok. Egyes országokban nagyon megnőtt azoknak a nőknek az aránya, akik szülésüket későbbre halasztották, más országokban egyáltalán nem. ... ennek a vizsgálatnak az eredményei arra

vezettek, hogy kijelentsem, hogy termékenységi trendekben divergencia következett be." (*Bosveld*, 1996 pp. 253—4.)

Az empirikus eredmények egy mérsékelt általános konvergenciára utalnak Nyugat-Európában, de mind eddig nincs konvergencia, ha Keletet bekapcsoljuk. Lehet, hogy legújabbban oly sok szabálytalan jelenség volt mind Dél-Európában, mind pedig különösen Keleten, hogy a végkifejlet nem jósolható meg és a keletkezett zavarok iszapossá tették a demográfiai vizeket is. Bármilyen jövőbeli demográfiai rezsimben valószínűleg korlátozott különbségek várhatók, egyes területeken erősebb korlátokkal, másutt nem. A születési arányszámok szorosabban konvergálhatnak, mint a család és a háztartás, ahol krízis állhat be egyes területeken.

A múltbeli trendek bizonyos eligazítást adhatnak. Az európai megoszlásoknak és különbségeknek hosszú története van, a Hajnal vonal keleti—nyugati megoszlása, ami tovább tartott mint a török uralom és a vasfüggöny, Spanyolország és Olaszország egyes részeinek jellegzetes komplex háztartásai, amelyek még ma is tovább élnek a családszerkezetben, az érintkezésben és a támogatásban megmutatkozó nagy különbségekben, ha nem is az átlagos háztartásnagyságban; a jellegzetes, sajátosan magas skandináv házasságon kívüli születési arányok.

Figyelembe kell venni más jellegű tartós különbségeket is. Az európai ipari országok különböznek, és különböztek az egész 20. században, sőt előtte is sok vonatkozásban. Ide tartoznak a politikai rendszerek és a különböző politikai pártok, amelyek az egyes országokban népszerűek, a nemzeti jellegzetességek a megfontoltságban, az élehetetlenségben, a flegmatikus vagy nyílt viselkedésben, az étkezésben és az alkoholfogyasztásban, a halálokok megoszlásában, az autóvezetési szokásokban és a kockázat vállalásban. A konvergencia hiányát jelző egyik legjobb példa a meglepően tartós és nagy különbségek a standardizált halálozási arányszámokban a baleseti és erőszakos halálozásban 31 európai országban, annak ellenére, hogy az autók típusai egyre inkább azonosak, ugyanúgy egységesek a közlekedési szabályok, az útjelzések és az utak, az ittas hajtás elleni törvények, a biztonsági öv előírásai stb. (*Adams* 1985). A nyelvi és vallási különbségek fennmaradnak és a realitásokat különféleképpen interpretálhatják. Európa népessége lényegesen különböző házakban lakik, egyesek inkább közösségi házakban, mások annyira elkülönülve amennyire csak lehetséges. A változatlan földrajz és az izoláció állandóan menedéket kínálhat különleges életvitel folytatóinak.

Bőségünk kora valóban a választás korszakává válhat. *Kuijsten* (1966 p. 140—141) például 10 ország adatait felhasználta az 1990—92. évi a "Családi életformák és a mindennapi családi élet európai összehasonlítására" c.

mintavételes vizsgálatból, hogy leírja és elemezze a háztartások és családok típusainak változatosságát, amiben nem mutatkozik konvergencia. Ő kifejezetten tagadta, hogy a megfigyelt különbségek csak annak tulajdoníthatók, hogy ugyanazt az utat az egyes országok különböző sebességgel járják be. Ezek a különbségek valójában különböző struktúrákat tükröznek, anélkül, hogy korreláció lenne az alapvető demográfiai trendek (pl. a termékenység) és a tradicionális családok és az új családformák egymáshoz való arányai között. "A második demográfiai átmenet időszakában Európa családtérképe változatosabb lett és nem egyformább, és azok a félelmek az európai családszerkezet Mac Donald-szerű előregyártott mintákat fog követni, melyből a látogatók kóstolgatnak és elvihetnek, teljesen alaptalanok." Rámutat arra, hogy a svéd modell nem annyira elterjedt mint ahogyan azt általában hiszik és egy egyszerű társadalombiztosítási reform visszakergeti az embereket a házasságba, ha csak ideiglenesen is, hogy a juttatásokat megkaphassák.

Egy elméleti kérdéssel fejezem be: ha minden országban azonos lenne a gazdaság, a gyermekek ellátása és a jóléti rendszer, azonos lenne-e a születési arányszám? Megválaszolhatjuk-e a jövő Európájának demográfiai fejlődését? Lehet, hogy a kérdésekre ugyanazt a választ kell adnunk, amit a néhai *Csu-En-Laj* adott arra a kérdésre, hogy hogyan értékeli a francia forradalmat. "Túl korai lenne ezt megmondani." Lehet, hogy ez a válaszom — legalábbis egyelőre.

HIVATKOZÁSOK

- Abramovitz, M.* (1986) Catching up forging ahead, falling behind. *Journal of Economic History* XLVI, 2.
- Adams, J.G.U.* (1985) *Risk and Freedom: the record of road safety regulation*. London, Transport Publishing Projects.
- Andorka, R.* (1978) *The Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London, Methuen.
- Avdeev, A. and A. Monnier* (1994) A la découverte de la fécondité russe contemporaine. *Population* 49, 4–5, 859–902.
- Avdeev, A., Blum, A. and I. Troitskaja* (1994) Historie de la statistique de l'avortement en russie et en URSS jusqu'en 1991, *Population* 49, 4–5, 903–934.
- Becker, G.* (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Beets, G.* (1995) Does the increasing age at first birth lead to increases in involuntary childlessness? in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population Volume 2 Contributed Papers Session I–IV* Milan, FrancAngeli pp 15–30.
- Beets, G., Prins, K. and P. Willems* (1992) Trends in Population and Family in the Low Countries. *Bevolking en Gezin* 1992/1, 217–268.
- Benjamin, B. and E. Overton* (1881) Prospects for Mortality Decline in England and Wales. *Population Trends* 23, 22–28.

- Bettio, F. and P. Villa (1996) *A Mediterranean Perspective on the Breakdown of the Relationship between Participation and Fertility*. Trento, Università degli Studi di Trento Dipartimento di Economia, Discussion Paper No 5, 1996.
- Blanchet, D. and O. Ekert-Jaffé (1994) Demographic Impact of Family Benefits. in Ermish, J. and N. Ogava, *The Family, the Market and the State in Ageing Societies*. Oxford, Clarendon Press pp 79–104.
- Blayo, C. (1987) *La fécondité en Europe depuis 1960: convergence ou divergence?* European Population Conference 1987.
- Blum, A. (1989) *Démographique de l'URSS et des pays de l'Est: continuité ou rupture?* édition 1989, Notes de Etudes Documentaires, Paris, La Documentation Française.
- Bongaarts, J. and S.C. Watkins (1996) Social Interactions and Contemporary Fertility transitions. *Population and Development Review* 22, 4, 639–682.
- Bosveld, W. (1996) *The Ageing of Fertility in Europe: a comparative demographic – analytic study*. Amsterdam, PDOD Publications, Thesis Publishers.
- Bosveld, W., Wijzen, C. and Kuijsten, A. (1991) The Growing importance of Fertility at Higher Ages in the Netherlands. in EAPS (Ed.), *European Population Conference*, Paris.
- Botev (on Bulgarian exceptionalism)
- Bourgeois-Pichat, J. (1988) From the 20th to the 21st century: Europe and its population after the year 2000. *Population* 44, 57–90.
- Brass, W. (1989) Is Britain facing the twilight of parenthood? in Joshi, H. (ed.) *The Changing Population of Britain*, Oxford, Blackwell.
- Britton, M. (1990) *The Geography of Mortality*. London, OPCS.
- Butz, W.P. and M.P. Ward (1979) Will US Fertility remain low? a new economic interpretation. *Population and Development Review* 5, 663–689.
- Calhoun, C.A. (1991) Desired and excess fertility in Europe and the United States; indirect estimates from World Fertility Survey Data. *European Journal of Population* 7, 29–57.
- Calot, G. and J.-C. Chesnais (1983) 'Efficacité des politiques incitatives en matière de natalité'. Paper presented at the USSP colloquium, Liège, November 1983.
- Cleland, J. and C. Wilson (1987) Demand theories of the fertility transition: an iconoclastic view. *Population Studies* 41, 5–30.
- Cliquet, R.L. (1991) *The second demographic transition: fact or fiction?* Population Studies no 23, Strasbourg, Council of Europe.
- Chasteland, J.-C. and J.-C. Chesnais (1997) Quelle 'Mondialisation'? in *La Population du Monde: enjeux et problèmes*. ed. Chasteland, J.-C. and J.-C. Chesnais, Paris, INED/Press Universitaires de Paris pp 5–8.
- Coale, A.J. (1996) (paper on Russia life table profiles) in Volkov et al.
- Coale, A. and S.C. Watkins (1986) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press.
- Compton, P. and J. Coward (1989) *Fertility and Family Planning in Northern Ireland*. Avebury, Aldershot.
- Coleman, D.A. (1977) The Geography of Marriage in Britain 1920–1960. *Annals of Human Biology* 4, 101–132.
- Coleman, D.A. (1990) *Contrasting age-structures of East and Western Europe and the Soviet Union: demographic curiosity or useful resource?* Paper presented to the Demographic Congress on the USSR in the 20th century, Tbilisi 1990.

- Coleman, D.A. (1991) *Religion, reproduction and risk*. paper presented to the Fourth International Workshop on Economics, Demography and Organised Religion, Lincarse College, Oxford 1991.
- Compton, P. (1996) Indigenous and older minorities. in Coleman, D.A. and J. Salt (eds) *Ethnicity in the 1991 Census Volume I Demographic Characteristics of the Ethnic Minority Populations*. London, HMSO pp 243–283.
- Conrad, C., Lechner, M. and Werner, W. (1966) East German Fertility after Unification: crisis or adaptation? *Population and Development Review* 22, 331–359.
- Crosby, A.W. (1986) *Ecological Imperialism: the Biological Expansion of Europe 900–1900*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Csernak, M. (1991) *Changing Patterns of First Marriage in Hungary*. Paper presented at the European Population Conference, Paris, October 1991.
- Davis, K., Bernstam, M.K. and R. Ricardo-Campbel (eds) (1986) *Below Replacement Fertility in Industrial Societies*. Supplement to *Population and Development Review*.
- Day, L.H. (1995) Recent Fertility Trends in industrialized Countries: Towards a Fluctuating or a Stable Pattern? *European Journal of Population* 11, 275–288.
- Decroly, J.-M. and Vanlaer, J. (1991) *Atlas de la Population Européenne*. Brussels, Editions de l'Université de Bruxelles.
- de Jong, A.H. (1988) Provinciale vruchtbaarheidsverschillen nemen toe (Differences in provincial fertility levels are increasing) *Maandstatistiek van de bevolking 1988*, 10, pp 9–15 (in Dutch, with English summary).
- de Vries, J. (1985) Population and Economy of the pre-industrial Netherlands. *Journal of Interdisciplinary History* 15, 661–682.
- Dittgen, A. (1995) Nuptialité et religion en Europe. in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population*. Proceedings of the European Population Conference, Milan 1995. Volume 2 Contributed Papers sessions I–IV. Milan, FrancAngeli pp 115–128.
- Ermish, J. (1988) Economic Influences on Birth Rates. *National Institute Economic Review* November 71–81.
- Eurobarometer (1990) *Report No 32 European public opinion on family and the desire for children*. Brussels, EC.
- Eurostat (1989) *Demographic Statistics 1989*. Luxemburg, EC.
- Eurostat (1991) *Demographic Statistics 1990*. Luxemburg, EC.
- Everitt, B. (1980) *Cluster Analysis* (2nd edition). London, Heinemann.
- Fialova, L. (1991) *Development of nuptiality in Czechoslovakia, 1918–1988*. Paper presented to the European Demographic Congress, Paris, October 1991.
- Fischer, D.H. (1989) *Albion's Seed: Four British Folkways in America*. New York, Oxford University Press.
- Foster, A. (1990) Cohort analysis and demographic translation: a comparative study of recent trends in age-specific fertility rates from Europe and North America. *Population Studies* 44, 2, 287–316.
- Friedman, D., Hechter, M. and S. Kanazavva (1994) A theory of the value of children. IUSSP Seminar on Values and Fertility Change, Sion, February 1994 Liège, IUSSP. pp 77.
- Gavrilov, L.A. and N.S. Gavrilova (1991) *The Biology of Human Life span: a quantitative approach*. Reading, Harwood.
- Gauthier, A. (1991) *The evaluation of the effect of family policy on fertility in industrialized countries*. Thesis presented for the degree of D.Phil, Oxford University. See also

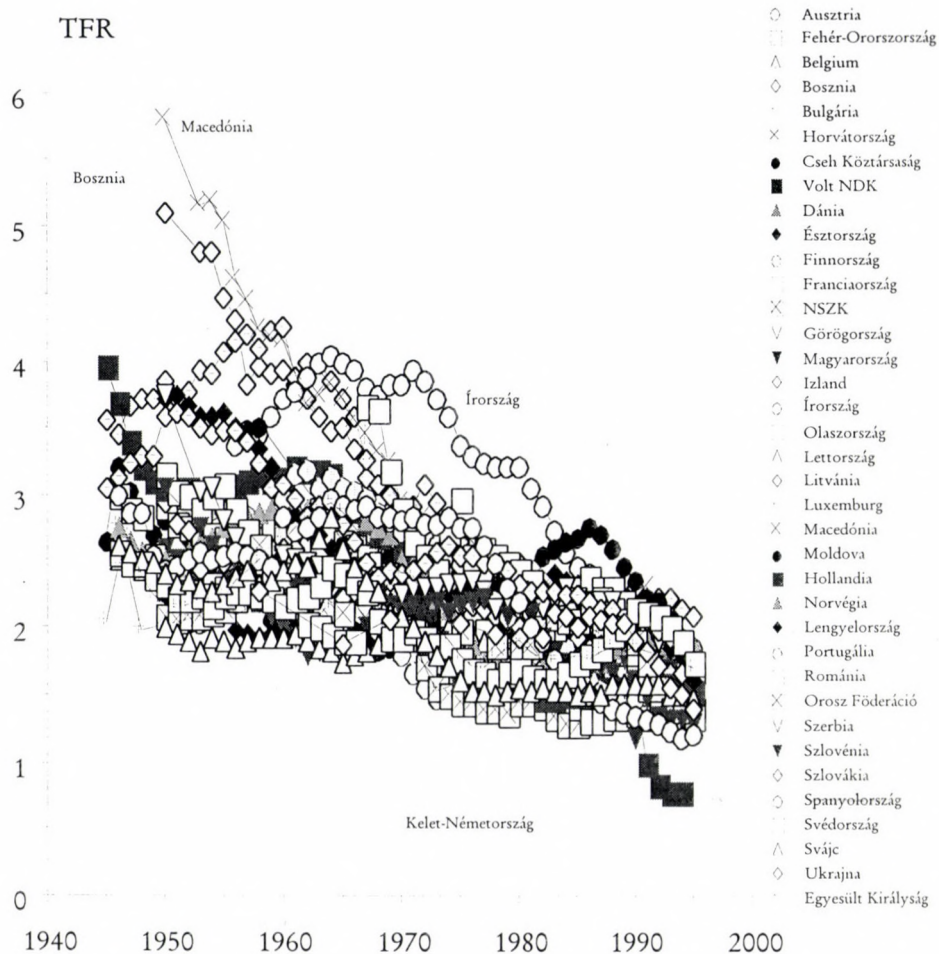
- 'Subsidizing parents — does it make children more attractive? paper presented to the European Population Conference, Paris 1991.
- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell.
- Glass, D.V. (1967) *Population Policies and Movements in Europe*. London, Frank Cass.
- Glass, D.V. (1976) Recent and Prospective trends in Fertility in development countries. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B*, 274, 1—51.
- Goldthorpe, J. (1984) The end of convergence: corporatist and dualist tendencies in modern western Societies. in Goldthorpe, J. (ed.) *Order and Conflict in contemporary Capitalism: studies in the political economy of Western European nations*. Oxford, Clarendon Press.
- Grasland, C. (1990) Systèmes démographiques et systèmes supranationaux la fécondité européenne de 1952 à 1982. *European Journal of Population* 6, 163—191.
- Halpern, J.M. (1972) Town and countryside: in Serbia in the nineteenth-century, social and household structure as reflected in the census of 1863. in Laslett, P. and R. Wall (eds) *Household and Family in Past Time*. Cambridge, Cambridge University Press pp 401—427.
- Hajnal, J. (1965) European Marriage Patterns in Perspective. in Glass, D.v. and D.E.C. Eversley (eds) *Population in History*, London, Arnold.
- Haskey, J. (1993)
- Hobcraft, J. and K. Kiernan (1996) *Becoming a Parent in Europe*. in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population* Milan, FrancoAngeli pp 27—65.
- Hoem, B. and J.M. Hoem (1997) *Sweden's family policies and roller-coaster fertility*. Demography Unit, Stockholm University Stockholm Research Reports in Demography 115.
- Hoffmann-Nowotny, H.-J. (1994)
- Höhn, C., Mackensen, R., and E. Grebenik (eds) 1989, *The later stages of the family life cycle*. Oxford, Oxford University Press.
- Holzer, J. (1996) From State to Market Economy: the population dimension. in. EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population* Milan, FrancoAngeli pp 67—94.
- Jensen, A.M. (1997) New forms of Reproductive and Family Behaviour in Contemporary Europe: a review of recent findings. Paper presented at the 23rd IUSSP General Population Conference.
- Jones, G.W. (1993) Is demographic uniformity inevitable? *Journal of the Australian Population Association*, 10, 1—16.
- Kaufman, J.-C. (1994) Les mébages d'une personne en Europe. *Population* 49, 4—5. pp 935—958.
- Kaufman, L. and P.J. Rousseeuw (1990) *Finding Groups in Data: an introduction to cluster analysis*. New York. John Wiley.
- Katus, K. (1990) *Fertility transition in the Baltic States*. paper presented to the Symposium on the Demographic Development of the USSR, Tbilisi 1990.
- Katus, K. (1991) *Estonian fertility in European context*. Paper presented to the European Demographic Congress, Paris October 1990.
- Kendall, D.G. (1975) The recovery of structure from fragmentary information. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 279, 1291, 547—582.
- Kerr, C. et al. (1962) *Industrialism and Industrial Man*. London, Heinemann.
- Kerr, C. (1983) *The Future of Industrial Societies: convergence or continuing diversity?* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

- Kingkade, W. (1990) *Regional Variations in Soviet Mortality by Cause of Death: an analysis of years of potential life lost*. paper presented to the Symposium on the Demographic Development of the USSR, Tbilisi 1990.
- Knodel, J. (1978) Natural Fertility in Pre-industrial Germany. *Population studies* 32, 481—510.
- Kravdal (1992) The weak impact of female labour force participation on Norwegian third-birth rates. *European Journal of Population* 8. 3. 247—264.
- Kreager, P. (1986) Demographic regimes as cultural systems. in Coleman, D.A. and R.S. Schofield (eds) *The State of Population Theory: forward from Malthus*. Oxford, Blackwell.
- Kreager, P. (1993) Anthropological Demography and the limits of diffusionism. Proceedings of a meeting of the IUSSP committee on anthropological demography. Liège, IUSSP, pp 313—326.
- Kruskal, J.B. (1964) Nonmetric multidimensional scaling: a numerical method. *Psychometrika* 29, 115—129.
- Kruskal, J.B. and M. Wish (1978) *Multidimensional Scaling*. Sage, Beverly Hills.
- Kuijsten, A.C. (1996) Changing Family Patterns in Europe: a case of divergence? *European Journal of Population* 12, 115—143.
- Lapinch, A. (1991) *Les particularités de l'Evolution du type de nuptialité à Européenne en Lettonie*. Paper presented to the European Demographic Congress, Paris October 1991.
- Larre, N. and Torres, R. (1991) Is convergence a spontaneous process? The experience of Spain, Portugal and Greece. *OECD Economic Studies* 16, pp. 169—198. Paris, OECD.
- Leete, R. (1987) The post-demographic transition in East and South Asia. *Population Studies* 41, 187—207.
- Leete, R. (1994) The Flight from Marriage and Parenthood among the Overseas Chinese in Asia. *Population and Development Review* 20, 4, 811—829.
- Leridon, H. (1990) Cohabitation, Marriage, Separation: an analysis of life histories of French cohorts from 1968 to 1985. *Population Studies* 44, 127—144.
- Lesthaeghe, R.J. (1978) *The Decline of Belgian Fertility*. Princeton, Princeton University Press.
- Lesthaeghe, R.J. and J. Surkyn (1988) Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change. *Population and Development Review* 14, 1—45.
- Lesthaeghe, R. and G. Mors (1996) Is there a new conservatism that will bring back the old family? Ideational trends and the stages of family formation in Germany, France, Belgium and the Netherlands 1981—1990. in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population*. Milan, FrancoAngeli pp 225—264.
- Liefbroer, A.C. and Fraczak, E. (1997) Family formation in Poland during the Early Years of socio-economic Transformation: Evidence from the Polish Family and Fertility Survey 1991. *Studia Demograficzne* (in press)
- Lucas, R. (1990) Why doesn't capital flow from rich to poor countries? *American Economic Review* 78.
- Macfarlane, A. (1978) *The Origins of English Individualism: the family, property and the social transition*. Oxford, Basil Blackwell.
- McIntosh, C.A. (1983) *Population Policy in Western Europe: responses to low fertility in France, Sweden and West Germany*. New York, Armonck, M.E. Sharp.

- McNicholl, G. (1980) Institutional Determinants of Fertility Change. *Population and Development Review* 6, 3, 441–462.
- Mackensen, R. (1982) Social Change and Reproductive Behaviour — on continuous Transition. in Höhn, C. and Mackensen, eds. *Determinants of Fertility Trends: theories re-examined*. Liège, Ordina, pp 249–279.
- Macura, M. (East European Marriage Paper)
- Macura, M., Eggers, M. and T. Frejka (1995) Demographic Change and Public Policy in Europe. in Moors, H. and R. Palomba (eds) *Population, Family and Welfare: a comparative Survey of European Attitudes*. Oxford, Clarendon Press pp 8–44.
- Michaeli, G.A. (1996) New Patterns of Family formation in Italy. Which tools for which interpretations? *Genus* LII, 15–52.
- Monnier, A. (1988) La Conjuncture démographique: L'Europe et les pays développés d'Outre-Mer. *Population* 43, 4–5, 893–904.
- Munoz-Perez, F. (1987) The Decline of Fertility in Southern Europe. *Population* 42, 1989, 261–290.
- Murphy, M. (1990) Housing the People: from shortage to surplus? in Joshi, H. (ed) *The Changing Population of Britain*. Oxford, Blackwell.
- Murphy, M. and O. Sullivan (1985) Housing tenure and family formation in contemporary Britain. *European Sociological Review* 1, 230–43.
- ni Bhrolchain, M. (1987) Period Parity Progression Ratios and Birth Intervals in England and Wales 1941–1971: a synthetic life table analysis. *Population Studies* 41, 103–125.
- OECD (1985) *The Role of the Public Sector*. OECD Economic Studies No 4, Special Issue. Paris, OECD.
- Ohmae, K. (1996) *The End of the Nation State*. London, Harper Collins.
- Olshansky, S.J., Carnes, B.A. and C. Cassel (1990) In Search of Methuselah: Estimating the Upper Limits to Human Longevity, *Science* 250, 634–640.
- Palli, H. (1983) Estonian households in the seventeenth and eighteenth centuries. in Wall, R., Robin, J. and P. Laslet (eds) *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, Cambridge University Press pp 207–216.
- Palomba, R. and H. Moors (1995) Attitudes towards Marriage, Children and Population Policies in Europe. in Moors, H. and R. Palomba (eds) *Population, Family and Welfare: a comparative survey of European attitudes Vol 1*, Oxford, Clarendon Press, pp 245–262.
- Preston, S. (1975) Changing Relation between Mortality and Level of Economic Development. *Population Studies* 29, 231–248.
- Prinz, C. (1995) *Cohabiting, Married or Single?* Aldershot, IIASA/Avebury.
- Roussel, L. (1992) La famille en Europe occidentale: divergences et convergences. *Population* 47, 133–152.
- Roussel, L. (1994) Fertility and Family. *Proceedings of the European Population Conference Geneva 1993 Volume 1*, pp 35–110. Strasbourg, Council of Europe.
- Russell, J.C. (1972) Mediaeval Regions and their Cities.
- Rychtarykova, J. (1991) *Nuptialité comparée en Europe del l'Est et en Europe de l'Ouest*. paper presented to the European Demographic Congress, Paris October 1991.
- Schofield, R.S. and Coleman, D.A. (1986) Introduction: the State of Population Theory. in Coleman, D.A. and R.S. Schofield (eds) *The State of Population Theory: forward from Malthus*. Oxford, Basil Blackwell.

- Simons, J. (1986) Culture, Economy and Reproduction in Contemporary Europe. in Coleman, D.A. and R.S. Schofield (eds) *The State of Population Theory*. Oxford, Basil Blackwell.
- Smith, A.D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Basil Blackwell.
- Smith, R.M. (ed) (1987) *Land, Kinship and Life-Cycle*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Snedecor, G.W. and W.G. Cochran (1967) *Statistical Methods*. Ames, Iowa State University Press.
- Teitelbaum, M.S. (1994) *The British Fertility Decline*. Princeton, Princeton University Press.
- Tilly, C. (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, Russel Sage foundation.
- Topf, R., Mohler, P. and A. Heath (1989) Pride in one's country: Britain and West Germany. in Jowell, R., Witherspoon, S. and L. Brook (eds) *British Social Attitudes: special international report*. Aldershot, Grower.
- UN (1989) *World Population Prospects 1988*. Population Studies No 106, New York, United Nations.
- Vallin, J. (1995) *Espérance de vie: quelle quantité pour quelle qualité de vie?* in EAPS Evolution or Revolution in european Population. Milan, FrancAngeli pp 17–45.
- van de Kaa, D.J. (1987) Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin* 42, 1.
- van de Kaa, D.J. (1944) The Second Demographic Transition Revisited: theories and expectations. in Beets, G.C.N. et al. (eds) *Population and Family life in the Low Countries 1993 Late Fertility and Other Current Issues*. Swets and Zeitlinger pp 81–126.
- van de Kaa, D.J. (1996) Options and consequences: Europe's Demographic Patterns Adelaide, Australian Population Association, W.D. Borrie Lecture. 18 pp.
- Watkins, S.C. (1990) From local to national communities the transformation of demographic regimes in Western Europe 1870–1960. *Population and Development Review* 16, 241–272.
- Wiener, M.J. (1981) *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wilson, C. (1984) Natural fertility in pre-industrialised England 1600–1799. *Population Studies* 38, 225–240.
- Wrigley, E.a, and R.S. Schofield (1981) *The Population of England 1541–1871: a reconstruction*. London, Edward Arnold.
- Zeldin, T. (1977) *France 1848–1945*. Oxford, Clarendon Press.

A teljes termékenység alakulása 37 európai országban
Total fertility rate in 37 European countries

Tárgyszavak:

Népesedéelmélet
 Gazdaságdemográfia

CONVERGING AND DIVERGING PATTERNS
 OF POPULATIONS IN EUROPE

A MUNKAHELY BIZTONSÁGA ÉS A GYERMEKVÁLLALÁS KONFLIKTUSAI A 18-40 ÉVES FÉRFIAK ÉS NŐK KÖRÉBEN¹

S. MOLNÁR EDIT

A rendszerváltozást követő évtizedben a foglalkoztatási struktúra jelentős átalakulásának vagyunk tanúi. A számos kedvezőtlen jel mellett – amilyen például a munkanélküliség vagy a garantált munkahely biztonságának megingása – pozitív fejlemény, hogy a munkában maradt nők korstruktúrája fiatalodott, és jelentősen javult iskolai végzettség szerinti összetételük is (Frey, 1997, Fóti-Lakatos, 1998, Mikrocenzus, 1996). A képzettebb fiatal női munkaerő – csakúgy, mint a nyugat-európai országokban – rövidesen nálunk is erősen meghatározó lesz a termékenység alakulásában.

A családalapítás előtt álló generációban jogos ma az aggodalom amiatt, hogy a munkához jutás egyik alapvető, jóllehet nem deklarált, "rejtett" kritériumává a munkaadók részéről az válik: hogy az alkalmazandó (vagy éppen leépítendő) női munkaerő mennyire lekötött családi feladatokkal, várható-e, hogy gyermekszülés miatt hosszabb időre kiesik a munkából, sokat hiányzik-e a kisgyermek betegsége miatt stb. Félő, hogy emiatt a női munkavállalás alakulása (és a szakképzett női munkaerő létszámnövekedése) komolyan megnöveli a társadalmi problémákat, amelyek közül legjelentősebb a gyermekvállalási hajlandóság lanygulása. Ennek éppen az az oka, hogy a méltatlan helyzet elleni védekezés és a biztos munkahely megtartásának kényszere – vagyis *nem kizárólag anyagi okok* – miatt a legkézenfekvőbb stratégia a nők részéről az eredeti családtervek leépítése.

Mindez természetesen nem kizárólag "női probléma"; a gyermekvállalás miatti munkahelyi bizonytalanság a férfi-generációt, az apákat is érinti. Egy 1998-ban Pongrácz Tibornéval közösen elkezdett kutatásunk – több más témakör mellett – azt a célt is maga elé tűzte, hogy azokat a problémagócokat tárja fel, amelyek a gyermekvállalásban és a gyermeknevelésben leginkább érintett, 18-40 év közötti férfi- és női korosztály családi életének,

¹ A kutatást az OKTK támogatja. Nyilvántartási szám: A. 1447/5.

családterveinek, valamint a munkahelyi előrejutással kapcsolatos ambícióiknak összhangjára jelentős hatást gyakorolnak. (A kutatás a jelzett korosztály 1612 fős országos mintájának kérdőíves vizsgálatán alapul, az adatfelvételt 1998 tavaszán készítettük.)

A kutatási adatok értelmezéséhez támpontot jelentenek a Központi Statisztikai Hivatal 1993. I., illetve 1995. IV. negyedévi munkaerő-felméréseinek mintáján készült kiegészítő felvételek is. A gyermekgondozási ellátást igénybe vevő nők körében azt mérték fel, milyennek találják a munkaerőpiacra történő visszatérésük esélyeit a gyés/gyed/gyet lejárta után, milyen elképzeléseik vannak jövőbeli munkavállalásukról és további gyermekeik számáról. E felvételek eredményeit *Lakatos Judit* két elemző tanulmánya mutatja be (*Lakatos*, 1996, 1997). Az általa közölt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a rendszerváltozást követően nehezebbé vált elhelyezkedési lehetőségek a kisgyermekes anyákat igen kedvezőtlenül érintik. Megnehezült a munkaerőpiacra visszakkerülésük, részben a munkahely időközbeni megszűnése miatt, részben, mert a munkaadók sokszor nem tartanak már igényt arra, hogy az anya ismét őránjuk álljon munkába. A munkahely megtartásának reményében az anyák egy része a gyermek 2 éves kora előtt igyekszik visszatérni a munkába; ezt sokszor "el is várják" tőlük, aminthogy "elvárás" az is, hogy a gyermek betegsége vagy az iskolai, óvodai szünet miatt az anya a lehető legkevesebb szabadságot vegye igénybe. A gyermekszám emelkedésével a munkavállalás esélyei csak romlanak. Hiszen a három- vagy több gyermekes anyák huzamosabb ideig maradnak távol a munkától, kiesnek a gyakorlatból, nehezebben tudnak túlórázni vagy a lakástól távol eső helyen állást vállalni stb., így 40 éves koruk körül már jórészt teljesen kiszorulnak a munkaerőpiacról. Ennek következtében a kettőnél több gyermekkel rendelkező családok anyagi kondícióit az is erősen lerontja, hogy csak az egyik szülő tud munkát vállalni. A gyermekgondozási díj (gyed) rendszere valamelyest "kivédte" ezeket a problémákat, mivel garantálta a munkahelyre visszakkerülést. Megszüntetése – az anyagi veszteségen túl – nagy valószínűséggel emiatt is negatívan hatott a gyermekvállalásra. *Lakatos Judit* közlése szerint például a gyermekgondozási ellátás rendszerének módosítása hírére (az 1995. évi felvétel idején már ismert volt, hogy 1996-ban a gyed megszűnik) az egygyermekes családok 52%-a nyilatkozott úgy, hogy a további gyermekekre vonatkozó elképzeléseiket újragondolják.

Saját kutatásunk azt valószínűsíti, hogy a gyermekvállalás, gyermeknevelés és a munka, a munkahelyi előrejutás konfliktusait a családalapításban leginkább érintett korosztály nagyon is jól ismeri, az e

problémák miatt aggodalmaskodók, a “negatíván érintettek” köre pedig korántsem korlátozódik kizárólag a gyermekgondozási szabadság éveire. A vizsgált korosztályt – férfiakat és nőket egyaránt – érintik ezek *már az első gyermekvállalás előtt* (vagy amikor kialakult családterveik még nincsenek is), és akkor is, ha *biztos munkahellyel rendelkeznek*, csak éppen munkahelyi, szakmai előrehaladásukat érzik veszélyben a gyermekkel való lekötöttség miatt. Olyan problémákat vizsgáltunk, amelyek a munkahelyek, a munkaadók gyermekes anyákkal szembeni kemény, esetenként akár diszkriminatív magatartásáról árulkodnak, jóllehet az jogszabályokkal, jogi szankciókkal nehezen fedhető le. Ebben a vonatkozásban a családpolitika is bizonyosfajta közömbösséget mutat, mintha ezek a körülmények “egyéni problémák” lennének, amelyeket a munkavállalóknak maguknak kell megoldaniuk. Pedig módot kell találni arra, hogy ahol lehetséges, ott a jogszabályozás eszközeivel, ahol nem lehetséges, ott az általános szemléletalakítás másfajta módszereit felhasználva (pl. civil szervezetek, tömegkommunikáció közreműködésével) a családpolitika erőfeszítéseket tegyen a gyermeknevelés társadalmi tolerálása érdekében.

Vizsgálatunk középpontjába a kisgyermekes szülők munkavállalási lehetőségeit, munkahelyi biztonság miatti aggodalmait állítottuk, a következő hét problémakört emelve ki:

1. NEHEZ

Tapasztalják-e megkérdezettjeink, hogy *a kisgyermekes anyák nehezebben találnak munkát, mint akár a gyermektelenek, akár a férfiak?* Személyes életükben aggodalmaskodtak/aggodalmaskodnak-e emiatt?

2. VISSZ

Napjainkban – különösen a gyermekgondozási díj (gyed) megszűnését követően – vajon nem érzékelhető-e, hogy *a gyermekgondozással töltött idő után bizonytalanabbá vált a munkahelyre való visszatérés?*

(Pl. idő közben megszűnt a munkahely, átszervezték, betöltötték az állást, élnek azzal a lehetőséggel, hogy 30 nap után fel lehet mondani az anyának stb.). Milyen fokú az aggodalom emiatt?

3. BOLCS

A bölcsődei férőhelyek számának csökkenése és a magas térítési díjak miatt mennyire *nehéz olyan megoldást találni a gyermek felügyeletére, ami mellett az anya nyugodtan munkát vállalhat?*

Hogyan érinti ez a gond a megkérdezettek személyes életét?

4. GYBET

Bármennyire is biztosítja a törvény a szülők számára a betegápolási időt, a keményebb munkahelyi követelmények mellett vajon *rontja-e ma az állás biztonságát, ha az anya a gyermek betegsége miatt sokat hiányzik?*

Mekkora az aggodalmaskodás mértéke emiatt?

5. KIRUG

Könnyű manapság elérni, hogy a *munkahelyek megszabaduljanak attól a női munkaerőtől, aki gyermekszülés miatt egy időre kiesik a munkából?*

(Pl. nem határozatlan időre, hanem megbízásos szerződéssel alkalmaznak fiatal nőket stb.) (Más kutatásaink szerint ez is egyik oka az első gyermekvállalás későbbi életkorra halasztásának.) Saját életükben tapasztalták-e ezt, vagy – a jövőt tervezve – tartanak-e tőle?

6. KARRI

Van-e aggodalom amiatt, hogy *ha egy nő egy-két évre otthon marad kisgyermekével, jóval nehezebben tud előre jutni munkájában, hivatásában?*

7. NEMDO

Mekkora esélye van egy 40 év körüli nőnek arra, hogy munkát találjon? Saját életükben tartanak-e attól, hogy mire gyermekeik már nagyobbak, egyáltalán találnak-e igényeiknek, képzettségüknek megfelelő munkahelyet?

E problémák összegyűjtésében felhasználtunk az Országgyűlés plenáris és bizottsági ülésein elhangzott és nyilvánosságot kapott, családpolitikai tematikájú interpellációkat, hozzászólásokat és vitákat (pl. a családról folytatott országgyűlési vitanap anyagát), önkormányzati szociális bizottsági tapasztalatokat, a családátogatások tárgykörében készült publikációkat és saját közvélemény-kutatási anyagainkat, s nem utolsósorban a tömegkommunikációban (sajtóban, rádióban, tévében) nyilvánosságot kapott lakossági reakciókat. Mindezek tematikája a fentebb bemutatott hét problémakörnél bőségesebb. Válogatásunk szempontja az volt, hogy azokra a problémákra koncentráljunk, amelyek a terhes vagy kisgyermekes anyák munkahelyi biztonságának nehézségeit érintik, s amelyekkel kapcsolatban

feltételezhetjük, hogy ha valóban fennállnak a fiatal párok életében, az arra indítja őket, hogy családterveiket mérsékeljék.

Első lépésben tisztáztuk, mennyire érintett a vizsgált minta ezekben a kérdésekben.

Ahogy mi magunk vagy a tömegkommunikáció közönségének minden figyelmes, e problémák iránt érzékeny résztvevője, általánosságban a 18–40 év közötti fiatal felnőttek is, informáltak lehetnek arról, hogy milyen gondokkal kell szembe nézniük azoknak, akik munka mellett gyermek(ek) világra hozatalára és felnevelésére vállalkoznak – függetlenül tehát attól, hogy személyes életükben okoznak-e ezek gondot, aggodalmaskodnak-e miattuk. Ám az informáltság oldhatja a feszültségeket; a fiatal párok felkészülhetnek a várható nehézségekre. Természetesen körülményeik lehetnek akár eleve kedvezőek is. (Pl., ha a gyermekgondozásba bevonható a nagymama, ha jó anyagi körülmények között élnek, ha az anya olyan szakképzettséggel rendelkezik, amelynek birtokában akár egy-két év kihagyás után is könnyen el tud helyezkedni, vagy ha családi vállalkozásban vesz részt, amelyben – legalábbis egy ideig – számíthat együttérzésre, támogatásra stb.) A problémákban való érintettségnek tehát különböző fokozatai lehetnek.

A megkérdezettek

- tarthatják azokat igaznak, valósnak, vagy olyanoknak, amelyek nem állnak fenn;

- érezhetik úgy, hogy ha általánosságban ezek a problémák léteznek is, őket személyesen nem érintik (pl. egyelőre még távol állnak a családalapítás gondjától vagy már éppenséggel túl vannak rajta és a gyermekek is nagyobbak. De ilyenek például a háztartásbeli nők is, hacsak nem éppenséggel családi okok miatt kényszerültek arra, hogy kilépjenek a munkaerőpiacról);

- végül azok között, akik személyesen érintettnek tartják magukat abban, hogy valamiféle összhangot teremtsenek az anyaság és a munkavállalás között, lehetnek olyanok, hogy könnyen veszik az akadályokat, akik számára ez nem jelent különösebb gondot.

A cél annak megállapítása volt, hogy a 18–40 éves generációban *mekkora az aránya azoknak, akiket az összegyűjtött problémák negatívan érintenek*, vagyis akik ezek miatt akár jelenleg, akár a jövőre gondolva “*eléggé*” vagy “*részben*” aggodalmaskodnak. Cél volt továbbá a különböző szinten aggodalmaskodók összetételének megállapítása. Ezek az információk a családpolitika számára azt mutathatják meg, hol kell keresni azt a célközönseget, amelynek életében a munkavállalás és az anyaság összhangjának megteremtése feszültségektől terhes.

A vizgálatra kiválasztott problémákat a túlnyomó többség “teljes mértékben”, de legalábbis “részben” igaznak tartja.

	Igaz (%)	Részben igaz (%)	Nem igaz (%)
GYBET	87,8	11,0	1,2
NEHEZ	84,0	12,8	3,1
NEMDO	80,0	16,9	3,1
VISSZ	77,4	18,8	3,9
BOLCS	71,4	20,7	7,9
KARRI	64,0	28,0	8,0
KIRUG	58,4	34,1	7,5

A rangsort az vezeti, hogy az állás biztonsága meginog, ha a szülő gyermeke betegsége miatt sokat hiányzik (GYBET); a fiatal felnőttek között szinte nincs olyan, aki tagadná ennek fennállását. A kisgyermek könnyebb, akár csak egy-két napos betegsége váratlan sorscapásként következik be, a szülő – többnyire az anya – csak a munkaidő kezdetén tudja bejelenteni aznap távollmaradását. Ezt sokszor a munkahelyek nehezebben tűrik, mint egy hosszabb gyermekgondozási szabadságot, és igyekeznek megszabadulni a “megbízhatatlan munkaerőtől”, vagy legalábbis éreztetik, hogy ez könnyen bekövetkezhet.

A rangsor utolsó három helyén szereplő problémáknál némileg magasabb – 7-8% körüli – azok aránya, akik nem tudnak ilyen gondokról. (Vagyis arról, hogy az anyát a bölcsődei elhelyezkedés nehézségei tartanak vissza a munkavállalástól /BOLCS/, vagy hogy a szakmai előrejutás igénye a gyermekgondozási szabadság elhagyására készítené őket /KARRI/, vagy hogy a munkaadók eleve igyekeznek megszabadulni azoktól, akik várhatóan gyermekszülés miatt kiesnek majd a munkából /KIRUG/). Itt a mérsékelt “részben igaz” minősítés is gyakoribb. Mögötte az sejthető, hogy ezek a helyzetek különböző egyéni megoldásokkal kivédhetőek. A szülés időpontját lehet szabályozni, egy-két éves kimaradás talán nem veti vissza nagymértékben szakmai előrejutásukat, és a bölcsődei elhelyezés (vagy nagyszülői/fizetett segítség) is megoldható egy időre. Más a helyzet az egyéni taktikákkal, megoldásokkal ki nem védhető, kedvezőtlen vagy kifejezetten hátrányos helyzetekkel, mint amilyen a kisgyermek váratlan megbetegedése (GYBET), a gyermekes nők elhelyezkedési hátránya (a férfiakkal, a gyermektelenekkel szemben – NEHEZ), a munkahely megszűnése egy hosszabb gyes/gyet után (VISSZ), vagy a 40 év körüli nők “kiöregedése” a

munkából (NEMDO). Ezekkel a gondokkal szemben a szülők jóval kiszolgáltatottabbak.

Míg annak megítélésében, hogy a vizsgált problémák általánosságban igazak-e vagy sem, csupán árnyalatnyi különbség van a férfiak és nők között, már jelentősebb eltérések tapasztalhatók "érintettségük" irányában és intenzitásában.

*A személyes érintettség arányai a vizsgált problémákban
a 18–40 éves férfiak és nők körében*
*Rates of personal relevance regarding the problems investigated
among males and females aged 18–40 years*

Az aggodalmak nemenként		Érintettek				Nem érintettek
		nem aggó- dik	"elégge aggódik"	"részben aggódik"	negatíván érintett összesen	
GYBET	férfi	20,0	18,6	18,1	36,7	43,3
	nő	21,2	26,2	19,2	45,4	33,5
NEHEZ	férfi	21,5	22,5	16,9	39,4	39,1
	nő	22,6	29,3	18,9	48,2	29,2
NEMDO	férfi	21,4	16,6	17,8	34,4	44,1
	nő	21,6	26,8	21,1	47,9	30,4
VISSZ	férfi	19,5	17,4	19,5	36,9	43,3
	nő	20,9	23,7	20,0	43,7	34,8
BOLCS	férfi	23,8	17,0	14,1	31,1	45,1
	nő	25,2	18,5	19,5	38,0	36,8
KARRI	férfi	25,1	11,6	16,9	28,5	46,6
	nő	28,0	16,8	17,6	34,4	37,6
KIRUG	férfi	23,4	15,0	17,2	32,2	44,1
	nő	23,8	21,0	18,1	39,1	37,1

Ha összevontan vizsgáljuk a hét problémával kapcsolatos véleménynyilvánításokat, azt találjuk, hogy a férfiak 31%-a, a nők 42%-a *legalább* egy probléma miatt aggodalmat, szorongást érez. Ez a 18–40 éves korosztály egészére nézve nem mondható alacsonynak.

A "negatíván érintettek" csoportjára azonban inkább az jellemző, hogy átlagosan 3–4 problémára is érzékenyek. Ennek az az oka, hogy a felvetett témakörök tartalmilag közel állnak egymáshoz. Valószínű például, hogy ha valaki úgy érzi, szakmai előrehajlását veszélyezteti a munka 1–2 éves szüneteltetése (KARRI), az joggal tarthat attól is, hogy 40 éves korára, amikor gyermekei már nagyobbak, nehezen talál megfelelő állást (NEMDO)

stb. A vizsgált problémák szoros tartalmi kapcsolatából következik, hogy "negatív érintettség" tekintetében a közöttük mért korrelációs értékek nagyon magasak.

*A "negatív érintettség" összefüggései a vizsgált hét problémakörben
(Korrelációs koefficiensek)*

*Correlations of "negative relevances" in the seven spheres of problems investigated
(Correlation coefficients)*

Aggodalmak	NEHEZ	VISSZ	BOLCS	GYBET	KIRUG	KARRI	NEMDO
NEHEZ	1,0000	0,8141	0,7455	0,7555	0,7324	0,7243	0,7267
VISSZ	0,8141	1,0000	0,8664	0,7768	0,7943	0,8326	0,7316
BOLCS	0,7455	0,8464	1,0000	0,7747	0,8549	0,8384	0,7444
GYBET	0,7555	0,7768	0,7747	1,0000	0,8636	0,8185	0,7716
KIRUG	0,7324	0,7943	0,8550	0,8636	1,0000	0,8658	0,7731
KARRI	0,7243	0,8326	0,8384	0,8185	0,8658	1,0000	0,7756
NEMDO	0,7267	0,7316	0,7444	0,7716	0,7731	0,7756	1,0000

(Signif.LE ,01)

Az elmondottakból következik, hogy bár a "negatívan érintettek" csoportját a 18–40 év közötti korosztály kisebbsége (jóllehet, elég jelentős hányada, több mint egyharmada) alkotja, ebben a csoportban a feszültségek sokoldalúan, intenzíven és koncentráltan jelentkeznek. E csoport társadalmi-demográfiai jellemzőiről a következő megállapításokra jutottunk:

a) A nem hatása

Az egyes problémákban negatívan érintett nők aránya rendre meghaladja a férfiakét. Ez érthető is, mivel a nők között több a házasságban élő (férfi: 44%, nő: 57%) és több a gyermekes (férfi: 46%, nő: 69%). Különbség van az aggodalmak intenzitásában is. A férfiakhoz képest a nőknél az "elégé aggodalmaskodik" alternatíva említése gyakoribb, mint a "részben" minősítés. Mégis az, hogy egy-egy kérdésben a férfiaknak is közel egyharmada vagy azt meghaladó aránya negatívan érintett, mutatja, hogy nem kizárólag "női problémákról" van szó, hanem olyanokról, amelyek feszültségeitől a család egésze, tehát a férfiak sem mentesek.

b) A családi állapot és a gyermekes lét hatása

A családi állapot hatása csak közvetett módon érvényesül, mivel elsődleges szerepe annak van, hogy az érintetteknek van-e gyermekük. Az egész minta közel 60%-a gyermekes szülő (férfiaknál ez kevesebb, nőknél több), ám a gyermekesek többsége (mindkét nemnél 84%-a) házasságban, további 10%-a pedig élettársi kapcsolatban él. A gyermekteleneknek (összességében 42–43%) döntő többsége (84%-a) egyedülálló, zömmel nőtlen/hajadon, kisebb részben elvált családi állapotú. A házások véleményeinek iránya így gyakorlatilag teljesen azonos a gyermekes szülőkével, míg a nőtleneké és hajadonoké a gyermektelenekével.

Kétségtelen, hogy bizonyos élethelyzetek különleges módon eltérhetnek az általános tendenciáktól. Nem zárhatjuk ki például, hogy az egyszülőcsaládok helyzete, a – főképp elvált – apák és gyermekeik nem együtt élése stb. módosítja az aggodalmak intenzitását. E sajátos élethelyzetek összefüggéseit a kis elemszám miatt nem tudjuk kimutatni.

A – különböző családi állapotú – élettársi kötelékben élők aránya összességében mintegy 9–10%. Véleményeiket – hasonlóan az egész mintában tapasztalathoz – ugyancsak az szabja meg, hogy van-e gyermekük vagy nincsen.

Valamennyi problémára az átlagosnál jóval érzékenyebben reagálnak azok, akiknek (legkisebb) gyermeke 0–5 év között van.

*A "negatív érintettség" arányai a 0–5 éves gyermekkel
élő férfiak és nők körében
Rates of "negative relevances" among males and females living
with children aged 0–5 years*

(százalék)

Aggodalmak	Férfiak átlaga	Kisgyermekes férfiak	Nők átlaga	Kisgyermekes nők
NEHEZ	39,4	64,8	48,2	62,7
VISSZ	36,9	60,7	43,7	59,5
BOLCS	31,1	51,7	38,0	51,1
GYBET	36,7	57,2	45,4	57,4
KIRUG	25,9	52,2	39,1	51,3
KARRI	28,5	46,2	34,4	42,0
NEMDO	30,9	31,0	47,9	59,0

Láthatjuk, míg átlagosan igen, a negatívan érintett férfiak és nők arányai szinte egyáltalán nem különböznek, ha 0–5 év közötti kisgyermeket nevelnek; ebben a körben mindkét nemnél az aggodalmak túlsúlya a jellemző. Alóla egyedül a KARRI kivétel. Bár a kisgyermekesek között ebben a tekintetben is több az aggodalom, a negatív érintettség mégsem válik a többség jellemzőjévé. Ennek részben az lehet az oka, hogy a gyermekgondozási idő kitöltése és a karrier alternatívájában a szülők többsége inkább az előbbire szavaz, részben pedig, hogy a szakmai, hivatásbeli előre jutás, a karrier lehetősége egyébként is relatíve kevesebb nő számára adott.

A kisgyermekes férfiak attitűdje egyedül a NEMDO esetében tér el a nőkéétől. Hogy a nők milyen eséllyel szerepelnek 40 éves korukban a munkaerőpiacon, az a kisgyermekes apákat nem foglalkoztatja jobban, mint a férfiak átlagát. A nőknél azonban a 40 év körüli munkavállalási nehézségek miatti aggodalmak még akkor is intenzívek, amikor a (legkisebb) gyermek már iskoláskorú ugyan, de 17–18 évesnél nem idősebb, s csak akkor vannak szűnőben, amikor a gyermek nagykorúvá válik. Egy középiskolás gyermek tehát bizonyos fokig még mindig kötöttségeket jelent, nagyobb gondot, odafigyelést igényel annál, semmint hogy az anya saját karrierjével foglalkozzék. Más oldalról viszont az is megfigyelhető, hogy a (még) gyermektelen nők sem mentesek a NEMDO miatti aggodalmaktól. Csaknem egyharmadukat már a családalapítás, a gyermekvállalás előtt is foglalkoztatja, mi történik velük 40 éves korukra, ha a gyermekvállalás miatt hosszabb ideig szüneteltetik munkájukat.

A gyermekes nők negatív
érintettségének
aránya a NEMDO esetében (%)

Nincs gyermeke	30,5
A legkisebb gyermek 0-5 éves	59,0
A legkisebb gyermek 8-17 éves	54,6
A legkisebb gyermek 18 éves vagy idősebb	40,0
Átlag	47,9

Ez nemcsak a fenti példa esetében, de valamennyi problémára érvényes. Az átlagtól való eltérés alacsonyabb értékeit részben a gyermektelenek, részben a (kizárólag) 18 évesnél idősebb gyermekkel rendelkezők produkálják. Kérdés-megfogalmazásunk ugyanis lehetővé tette, hogy

aggodalmaiknak azok is hangot adjanak, akik múltbeli tapasztalataikra vagy pedig személyes jövőjükre gondolnak. Az a tény, hogy az átlagosnál kisebb mértékben ugyan, de nőtlen, hajadon gyermektelenek is számoltak be aggodalmakról, azt mutatja, hogy a felvetett problémák a családalapítás, gyermekvállalás előtt állók döntéseit is befolyásolhatják. Mindent egybevetve elgondolkasztató, hogy ma a kisgyermeket nevelő családok többségében általánosan jellemző azoknak a gondoknak, feszültségeknek a jelenléte, amelyeket az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei okoznak.

c) Az életkor hatása

Jóllehet, a vizsgált témák legtöbbször a minta korstruktúrájának hatása szinte homogénnek nevezhető, esetenként bizonyos életkorok képviselői az átlagost meghaladó mértékben érzékenyek. Ez azonban csak a nőkre érvényes. A gyermekszülés időzítése és a 40 éves kor körül tapasztalt, rosszabb munkavállalási esélyek – legalábbis életkor szempontjából – inkább “női problémákat” jelentenek. A nők körében 20–29 éves kor között – vagyis kifejezetten a leggyakoribb gyermekvállalási korban – legnagyobb az aggodalom amiatt, hogy munkahelyük igyekszik megszabadulni tőlük, ha szülni szeretnének (KIRUG). Ugyanebben az életkorban (20–29 év között) készleten leginkább választás elé űket az az alternatíva is, hogy egy hosszabb gyermekgondozási idő, vagy pedig a szakmai, hivatásbeli előrelépés mellett döntsenek-e (KARRI).

A negatívan érintett nők arányai korcsoportok szerint Rates of females affected negatively by age-groups

Korcsoport	(százalék)	
	KIRUG	KARRI
18–19 éves	38,9	34,2
20–24 éves	43,7	38,0
25–29 éves	44,0	43,3
30–34 éves	34,2	30,6
35–40 éves	36,0	28,2
Átlag	39,1	34,4

Másképpen hat az életkor a NEMDO megítélésére. Az életkor emelkedésével 37%-ról 50% fölé növekszik meg azok aránya, akik

aggodalmat éreznek amiatt, hogy 40 éves korukra találnak-e megfelelő munkát.

A negatívan érintett nők arányai a NEMDO változónál életkor szerint (%)

19–19 éves	37,2
20–24 éves	43,2
25–29 éves	45,9
30–34 éves	51,4
35–40 éves	50,2
Átlag	47,9

Míg tehát 30 év alatt az aggodalmak fő forrása az, hogy a munkahelyek hogyan tolerálják alkalmazottjaik gyermekvállalással való lekötöttségét, 30 év fölött már a többség számára az okoz feszültséget, hogy rövid 10 esztendőn belül nem tekintik-e őket “a munkából kiöregedetteknek”. Érthető, ha ez valódi, élő probléma, amikor a nyugdíjba lépésig még újabb 20–30 évük van hátra!

d) Speciális élethelyzetek hatása

Speciális élethelyzetben lévőknek nevezzük ezúttal azokat, akik a kérdés idején éppen gyermekgondozási szabadságukat töltötték vagy pedig munkanélküliek voltak. Ezekben a csoportokban a negatív érintettség aránya nagyon jelentősen meghaladja az átlagot.

A “negatív érintettség” arányai gyesen lévő és munkanélküli nők körében
Rates of “negative relevance” among females enjoying
child-care allowance and unemployed ones

Aggodalmak	18–40 éves nők átlaga	Gyesen van		Munkanélküli
		van munkahelye	nincs munkahelye	
NEHEZ	48,2	56,6	68,7	67,7
VISSZ	43,7	63,0	72,5	55,6
BOLCS	38,0	52,3	62,0	49,0
GYBET	45,0	51,9	56,4	53,6
KIRUG	39,1	52,2	55,4	54,8
KARRI	34,4	44,2	52,6	43,1
NEMDO	47,9	54,0	68,4	61,1

A gyesei évei – mint látjuk – korántsem feszültségmentesek. Aggodalomra az ad legtöbb okot, hogy sikerül-e visszamenni a munkahelyre (VISSZ). Ez még azok többségét is erősen foglalkoztatja, akik munkahelye elvileg megmaradt a gyermekgondozás időtartamára. Ám a munkahely nélküli, de még gyesei lévők anyáknak ez már az első helyen álló, “legégetőbb” gondja. Vagy azért, mert idő közben munkahelyük (akár maga a cég, a vállalat) megszűnt, vagy mert már előzőleg elvesztették állásukat, és a gyermekszülés csak időszakos megoldást (némi jövedelmet) jelent. Talán éppen a munkahellyel nem rendelkező, gyesei lévők (és a munkanélküli) nők érzik át leginkább azt is, hogy egy kisgyermekes anyának nehezebb munkát találni, mint a férfiaknak vagy a gyermekteleneknek (NEHEZ), és érthető módon – mivel “telnek az évek” – 40 éves korukra gondolva is ők aggodalmaskodnak legjobban (NEMDO).

Bár a munkanélküli anyákat is az átlagosnál jóval gyakrabban érintik negatívan a vizsgált problémák, gyesei lévők társaikhoz képest kevésbé aggodódnak a bölcsődés korú gyermek napközbeni felügyelete miatt (BOLCS), hiszen ezt egyelőre meg tudják oldani. Hasonlóan ehhez, kevesebb körükben a KARRI miatt aggodók száma is. Némi malíciával azt mondhatnánk: szakmai, hivatásbeli előre jutásukat az ő helyzetükben nem a gyermek akadályozza, hanem önmagában az, hogy nincs munkájuk.

e) Az iskolázottság, szakképzettség, munkahely hatása

A vizsgált problémák nagyobbik részében a főiskolát vagy egyetemet végzett, diplomás nők kevésbé aggodalmaskodnak, mint iskolázatlanabb társaik, és csaknem minden esetben a csupán 8 osztályt végzettek mutatkoznak a leginkább aggodalmaskodónak. Ezt az okozhatja, hogy a magasan képzett nők munkaerő-piaci esélyei lényegesen jobbak (NEHEZ), a kötetlenebb munkaidő és/vagy a jobb anyagi kondíciók megkönnyítik számukra a kisgyermek napközbeni felügyeletét (BOLCS), biztosabb az, hogy a gyesei letelte után visszatérhetnek szakmájukhoz (VISSZ), illetve kevésbé kell tartaniuk attól, hogy terhesség esetén munkahelyük igyekszik megszabadulni tőlük (KIRUG). A NEHEZ, a BOLCS, a VISSZ, a KIRUG vonatkozásában jóval kiszolgáltatottabbak azok, akiknek iskolázottsága alacsonyabb, akiknek nincs (kellő) szakképzettsége.

Már kevésbé áll ez a gyermek megbetegedésére (GYBET). Hogy a gyakori hiányzások megingatják az állás biztonságát, az a diplomás nőknek is közel felét foglalkoztatja. Abban pedig nincs különbség, hogy mindegyik

iskolai végzettségi csoport leginkább amiatt aggodalmaskodik: egy hosszabb gyermekgondozási idő után találnak-e 40 éves korukban munkát (NEMDO). Valószínű azonban, hogy az aggodalmak alapja a különböző szinten iskolázottaknál más és más. Míg a 8 osztályt végzettek közel 60%-a amiatt aggódik, egyáltalán lesz-e munkájuk 40 éves korukban, a diplomások csaknem fele inkább a szakmai lemaradástól tart. Ezt támasztja alá a KARRI alakulása. Ha csekély eltéréssel is, de a diplomás nők fontolgatják leggyakrabban, hogy az 1–2 éves otthonmaradás mennyire veti majd vissza őket szakmájukban, hivatásukban.

*A negatívan érintett nők arányai iskolai végzettség szerint
Rates of negatively affected females by educational level*

Iskolai végzettség	NEHEZ	VISSZ	BOLCS	GYBET	KIRUG	KARRI	NEMDO
8 osztály	53,5	50,6	45,7	52,4	47,3	37,8	57,4
Szaktanulmányok vagy középiskola	49,4	43,9	36,5	43,9	37,6	32,0	45,7
Főiskola vagy egyetem	36,0	36,1	30,2	45,0	34,0	39,8	45,9
Átlag	48,2	43,7	38,0	45,4	39,1	34,4	47,9

Az iskolázottság foka többé-kevésbé meghatározza, hogy azok fizikai vagy szellemi munkakörök betöltését teszik-e lehetővé. A fizikai foglalkozású (zömmel 8 osztályt, legfeljebb szaktanulmányokat végzett) nők sűrűbben aggodalmaskodnak, mint a szellemi foglalkozásúak. Ennek azonban az is oka lehet, hogy a nem diplomás, de szellemi foglalkozású, alkalmazott nők többnyire állami vagy önkormányzati szektorban dolgoznak (zömmel különböző adminisztrációs munkakörökben), márpedig ezeken a területeken jobban megőrződtek a gyermekes anyák kedvezményeit érintő törvények, jogszabályok betartásának "hagyományai". Más adatokból ismert, hogy a fizikai munkakörökben dolgozók jelentős hányada ugyanakkor a versenyszférában tevékenykedik, ahol a munkafeltételek keményebbek, és nagyobb az esély arra, hogy a munkáltatók a gyermekes anyák kedvezményeit ne adják meg, vagy valamilyen módon megkerülik azokat. A kis elemszám miatt ennek kimutatására nem vállalkozhattunk. De egyes esetekben az sejthető, hogy az anyasággal összefüggő problémák több feszültséget jelentenek a tisztán privát szférában dolgozó anyák életében.

Példa:

“A munkahelyek igyekeznek megszabadulni attól a női munkaerőtől, aki gyermekszülés miatt egy időre kiesik a munkából.”

Az emiatt aggodalmaskodó, dolgozó
nők arányai (%)

- Ha a nő tisztán állami vagy önkormányzati szektorban dolgozik	34,6
- Ha részben állami vagy részben önkormányzati szektorban dolgozik	38,8
- Ha tisztán privát szektorban dolgozik	42,5

Ugyancsak az alacsony mintaelemszám miatt nem tudunk megállapításokat tenni a vállalkozó, illetve a vezető beosztásban lévő nők aggodalmainak intenzitására vonatkozóan. (Női almintánkon belül a vállalkozók aránya mindössze 3–4%, a felső- vagy középszintű vezetők száma pedig 10 alatt van. Ezek az arányok a női népesség egészében magasabbak. Esetünkben azonban nagyon fiatalokról van szó, a “legidősebb” nők is legfeljebb 40 évesek.) Más vizsgálatok azt mutatják, hogy az anyaság és a munka, a karrier összeegyeztetése e kategóriák esetében ugyancsak részletesebb vizsgálatra szorulna. Gere Ilona (1997) például kimutatja, hogy a vállalkozó nők több mint fele rendszeresen napi 8 órát meghaladó időt tölt munkavégzéssel, kevesebb a szabad idejük, illetve a családra, gyermekre fordítható idejük, és ennek következtében idegesebbek, feszültebbek, több a gondjuk. Ugyanakkor többségük ugyanannyi családi, háztartási feladatot lát el, mint amennyit a vállalkozás megkezdése előtt. A vállalkozó nők közel 30%-a szerint a vállalkozás kedvezőtlenül hatott a családi életre, amely feszültebbé, idegesebbé vált, mivel a család rosszul tolerálja a vállalkozó anyát. Nagy Beáta (1996) kutatása pedig azt támasztja alá, hogy míg a férfi vezetők számára a karrier és a család összeegyeztetése természetes folyamat, amelynek megszervezésében feltehetően a feleségnek jut a vezető szerep, addig a nők karrierjének egyik legfőbb meghatározója reprodukív szerepük ellátása. A szakmai siker érdekében a nőknek gyakran választaniuk kell a gyermek, család és a karrier között.

A vállalkozó, illetve a vezető beosztású nők természetesen nem jelentenek azonos kategóriát. Gere Ilona vizsgálata szerint a vállalkozó nők 50%-a megrendült foglalkoztatási biztonsága miatt kezdett vállalkozni, 32%-ukat a nagyobb önállóság, a megszerzett szakma, tudás jobb kamatoztatása

vezette, s mindössze 4% reménykedett abban, hogy ezzel a tevékenységgel jobban tudja egyeztetni gyermeknevelési feladatait. Nagyon valószínű azonban, hogy ez a réteg tudja legkevésbé élvezni a gyermekgondozást elősegítő családpolitikai kedvezményeket, mivel kevésbé engedheti meg magának, hogy hosszabb időre szüneteltesse munkáját a gyermek miatt. Bizonyos szempontból más a helyzet a vezető beosztásúaknál, akik esetében a vezető szerep "vállalását" egyéni motívumok, az érintettek karrierorientáltsága motiválja, és kevésbé játszanak abban szerepet olyan kényszer-elemek, mint amilyeneket a vállalkozók motívumai között láttunk. A megoldás számukra inkább a gyermekszám korlátozása. Nagy Beáta vizsgálata szerint a gazdasági vezetők legnagyobb részének két gyermeke van. Ám míg a férfiak családjában gyakrabban fordul elő három gyermek is (férfiak: 11%, nők: 6%), a vezető beosztású nők között gyermektelenek és egygyermekesek vannak többségben.

f) A "negatív érintettség" kapcsolata általános attitűdökkel

A negatív érintettség természetesen nem független attól, hogy a munkahelyi boldogulás vagy a családi élet általánosabb kérdéseiről miként vélekednek az emberek. Ekkor azonban nehéz meghatározni a kapcsolat irányát: vajon az általános vélemények, attitűdök okozzák-e azt, hogy valaki milyen mértékben aggodalmaskodik az anyaság és a munkavállalás feszültségei miatt, vagy megfordítva: aki személyes életében ezen a téren feszültségeket, kudarcokat él át, az hajlamosabb-e arra, hogy negatív élményeit általánosabb problémákra is kivetítse? A két terület közötti kapcsolat feltehetően kölcsönös, két irányú.

Esetünkben azt is előre kell bocsátani, hogy a kimutatott összefüggések nem túlságosan erősek, inkább csak jelzés-értékűek, bár logikailag jól értelmezhetőek. A laza összefüggés oka, hogy az általános jellegű kérdésekben (mint amilyenek például a családi értékekre, a rendszerváltozás következményeire vagy a jogi rendezés iránti igényekre vonatkozó kérdések) a vizsgált generáció állásfoglalása meglehetősen homogén. A homogén vélemények "tömbje" nehezen mozdul meg az egyéni aggodalmak, a negatív érintettség hatására. Néhány összefüggés azonban mégis figyelmet érdemel. (Az általános attitűdöket vizsgáló kérdőív-kérdések teljes köre meghaladná a dolgozat kereteit. Közülük az illusztráció kedvéért mutatunk be néhányat.)

Feltevésünk szerint aggodalmaskodókat, negatívan érintetteket sűrűbben találunk

– azok körében, akik életükben nagyon fontosnak tartanak bizonyosfajta konzervatív családi értékeket. Ezt támasztja alá a BOLCS változójának más véleménykérdések szerinti megoszlása. Akik nagyon fontosnak tartják, hogy a környezetnek, az ismerősöknek jó véleménye legyen a családjukról (JOVEL), vagy akik szerint nagyon fontos, hogy egy szülő mondjon le saját életcéljairól (LEMOND), azok gyakrabban aggodalmaskodnak a 0–3 éves gyermek melletti munkavállalás miatt. Mintha arról lenne szó: maguk sem tudják, helyesen, illően járnak-e el, ha “saját céljaik” (munkavállalás, karrier, életcél) miatt a gyermeket bölcsődébe adják, vagy idegen személy gondjaira bízzák:

		A BOLCS miatt aggódó nők arányai (%)
A JOVEL	– fontos	46,0
	– nem fontos	35,0
A LEMOND	– fontos	45,4
	– nem fontos	30,2

– A negatív érintettség akkor is gyakoribb, ha *a rendszerváltozással bekövetkezett új munkahelyi követelmények teljesítése az érintettek számára nehéz.*

Ha például valakit kifejezetten kedvezőtlenül érint az, hogy “a munkahelyeken és a mindennapokban állandóan új követelményeknek kell megfelelni” (UJKOV), nagyobb esélye van arra, hogy a bölcsődei elhelyezés (BOLCS) vagy a beteg gyermek miatti hiányzás (GYBET) erősen aggassza. (Az összefüggés természetesen fordítva is igaz. Ha az anya arra kényszerül, hogy a gyermek betegsége miatt sokat hiányozzék, komoly problémát jelenthet számára, hogy a minduntalan megújuló munkahelyi követelményeknek maradéktalanul megfeleljen.)

		BOLCS miatt aggódó nők aránya (%)	GYBET miatt aggódó nők aránya (%)
Ha az UJKOV	– kedvezőtlen	43,3	52,4
	– kedvező	32,9	46,3

– *Az anyaság és a munkavállalás feszültségeinek jogi úton történő rendezése* iránt nagyobb az igény azok körében, akik e téren személyes életükben negatívan érintettek, többet aggodalmaskodnak.

Abban a kérdésben, hogy járjon-e a kisgyermekes anyáknak nagyobb munkahelyi biztonság (pl. felvételeknél, elbocsátásoknál), erős többségi nézet, hogy erre a munkahelyeket kifejezetten kötelezni kellene (77%). A NEHEZ változója azonban némileg ezt is megmozdítja. Akik személyes életükben is tapasztalják, hogy egy gyermekes anyának hátrányai vannak a férfiakkal vagy a gyermektelenekkel szemben, azoknál ez az általános igény 80% fölé emelkedik, a személyes életükben "nem aggódókhöz" képest pedig jóval kevesebben állítják, hogy a gyermekes lét nem jogosíthat fel ilyen kedvezményre:

	A NEHEZ miatt	
	aggódik (%)	nem aggódik (%)
"a munkahelyeket kötelezni kellene arra, hogy a kisgyermekes anyáknak nagyobb biztonságot nyújtsanak"	69,7	81,4
"senkinek nem kellene ilyen kedvezményeket adni csak azért, mert gyermeke van"	30,3	18,6

Hasonló ehhez a gyermekes anyák korkedvezményrel történő nyugdíjba lépésének erős társadalmi igénye (78%). Akik személyes életükben komoly aggodalmat éreznek amiatt, hogy 40 éves kor körül már nehezen találnak munkát, még erősebben követelnék a korkedvezményes nyugdíjba lépés lehetőségét:

A gyermekes anyák korkedvezményes nyugdíjba lépését	A NEMDO miatt	
	nem aggódik (%)	aggódik (%)
- jogosnak tartaná	74,8	82,1
- nem tartaná jogosnak	25,2	17,9

Összefoglalva, a 18–40 évesek több mint egyharmadáról mondható el, hogy az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetésében különböző feszültségeket élnek át, és a problémák egy részével szemben védtelenek. A negatívan érintettek aránya egyes kategóriák esetében (pl. a gyermekvállalás legfrekvenciáltabb életkorában lévők, a gyeseen lévők, a munkanélküliek körében) már a többséget jelenti.

A gazdaság szerkezet átalakulásának magától értetődő velejárója a munkahelyi biztonság általánosan tapasztalható megingása, a munkanélküliség megjelenése. Egyáltalán nem szolgálja azonban a társadalom érdekeit, ha ennek hátrányai diszkriminatív módon fejtik ki hatásukat éppen

arra a – főképp női – generációra, amely reprodukciós funkciót lát el. Ha a reprodukciós korban lévő nők úgy érzik, gyermek mellett nehezebben jutnak álláshoz, ha szülői kötöttségeik miatt a munkahelyeken hátrányokat szenvednek el, végül mikor túljutnak ezen az időszakon, már “a munkából kiöregedetteknek” tekintik őket, az egyedüli védekezés számukra az lehet, ha reprodukciós funkciójukat nem, vagy csak korlátozott mértékben teljesítik. Ennek negatív társadalmi következménye egyáltalán nincs arányban azzal a nyereséggel, ami a kisgyermekes és/vagy 40 év körüli nők alkalmazásával szembeni tartózkodással nyerhető. A családpolitikának módot kell találnia arra, hogy az egészségtelen arányokat és tendenciákat korrigálja, és erre jogi úton is lépéseket tegyen.

Az anyaság és a munka, munkahelyi előrejutás konfliktusai a tömegkommunikációban – de gyakran a szakirodalomban is – tipikusan, mint a nők férfiakkal képest gyengébb karrier-esélyei, mint kizárólag az értelmiségi foglalkozású vagy vezető beosztású nőknek a problémái jelennek meg. Ez azt a benyomást keltheti, hogy az e téren jelentkező nehézségek, feszültségek rétegspecifikusak, mivel az alacsonyabban iskolázott szülőket, családokat ilyesfajta gondok nem foglalkoztatják. (Mondván, hogy “az ilyen családokban a nőket úgyszólván kizárólag csak az anyagiak motiválják arra, hogy dolgozzanak, ezért konfliktusaik valamivel bőkezűbb szociálpolitikával, juttatásokkal enyhíthetők”.) Vizsgálatunk kimutatta, hogy a kisgyermeket gondozó anyák munkahelyi hátrányai, a 40 év körüli nők rosszabb elhelyezkedési esélyei az alacsonyabban iskolázott, fizikai foglalkozású női csoportokat is sújtják, olyannyira, hogy e csoportokban jóval nagyobb a negatívan érintettek, az aggodalmaskodók aránya. Ez azt sejteti, hogy – az anyagiakon túl – ezt a fiatal réteget is foglalkoztatja az, hogy munkájában teljesítményt nyújtson, megfeleljen a mai követelményeknek, előre haladjon. A feltételek megteremtésében azonban kevésbé rendelkeznek azzal az eszköztárral és felkészültséggel, mint diplomás kortársaik.

Fontos tapasztalat az is, hogy a vizsgált generáció életében a hagyományos családi értékek preferálása és az egyéni életcélok megvalósításának a korábbi időszaknál nagyobb esélyei együtt, egymással szoros összefüggésben jelentkeznek, nem pedig egymást kizáró alternatívákként. A feszültségek, a negatív érintettség növekedhet, ha bármelyik szféra sérül. A – magánéletük vonatkozásában alapvetően tradicionális beállítódású – anyák maguk is hajlamosak büntudatot érezni, ha úgy érzik: egyéni céljaikat túlságosan előtérbe helyezik a gyermek, a család érdekeivel szemben, vagy hajlamosak a gondokat visszavezetni arra, hogy a mai munkahelyi követelmények amúgy is “túlságosan nehezek”. A negatív érintettség és a hozzá kapcsolódó büntudat vagy a külső nehézségek

felnagyítása és háritása frusztráltsághoz vezet, és ez önmagában hozzájárul munkahelyi esélyeik csökkenéséhez.

A családtervek és a családpolitika összefüggései

Családterven az egyének, illetve párok gyermekszámra vonatkozó terveit, elképzeléseit értjük. A családtervezési vizsgálatokban többféle gyermekszámot alkalmaznak. A *tényleges gyermekszám* az adatfelvétel idején meglévő, a tervezett gyermekszám pedig a (továbbiakban még) világra hozni kívánt gyermekek száma. E két szám együttesen alkotja a *kívánt gyermekszámot*, ami értelemszerűen nem lehet kisebb a *tényleges gyermekszám*nál.

A tervezők és nem tervezők arányai *Rates of persons planning and not-planning their families*

Családtervek	(százalék)	
	Férfiak (N=752)	Nők (N=860)
Gyermekesek		
Kívánnak még gyermeket	11,6	13,1
Nem kívánnak már több gyermeket	35,4	53,7
Nem lehet már több gyermekük	0,6	2,5
Gyermektelenek		
Kívánnak gyermeket	44,4	27,4
Nem kívánnak gyermeket	6,8	2,4
Nem lehet gyermekük	0,6	0,2
Nem tudják (akarnak-e/még)	0,6	0,7
Összesen	100,0	100,0

Vizsgálati mintánk korstruktúrájából és családi állapot szerinti összetételéből következik, hogy a *tényleges* és a *kívánt gyermekszám* között nagy különbség van: a jelentős "kívánt gyermekszám-többletet" mindenekelőtt a még gyermektelen, családalapítás előtt álló nőtlenek és hajadonok produkálják. A férfiak 54%-ának, a nők 31%-ának nem volt (még) gyermeke a megkérdezés időpontjában. Ami pedig a *tényleges gyermekszámot* illeti, a 18-40 éves férfiak almintájában 100 férfira mindössze

86 gyermek, a hasonló korú női almintában pedig 100 nőre 132 gyermek jut. A gyermekesek csoportjában mindkét nem esetében a két gyermek a leggyakoribb.

További terveiket illetően elmondható, hogy a gyermektelenség szinte teljesen hiányzik a vizsgált generáció jövőre vonatkozó terveiből, elképzeléseiből: a férfiak 7%-a, a nők 2%-a nyilatkozott csak úgy, hogy nincs gyermeke és nem is tervezi, hogy legyen. Tervezés szempontjából két markáns csoport alakul ki: azoké, akiknek van gyermekük, és úgy érzik, már teljesítették tervüket, s nem kívánnak újabb gyermeket (ez az összes nő mintegy 54%-a, a férfiak 35%-a), valamint azon gyermekteleneké, akik még csak ez után kezdenek családterveik megvalósításához (nők: 27%, férfiak: 44%).

Az előző fejezetben bemutattuk, mekkora a nagysága, intenzitása a "negatív érintettségnek", más szóval milyen mértékben aggodalmaskodnak a kérdezettek az anyaság, a gyermekvállalás és a munkahelyi előrejutás összeegyeztetésének különböző vonatkozásai miatt. (Ezek voltak: a NEHEZ, a VISSZ, a BOLCS, a GYBET, a KIRUG, a KARRI és a NEMDO.) Ha a gyermekszámra vonatkozó tervek és a negatív érintettség, az aggodalmaskodás intenzitása közötti kapcsolatot vizsgáljuk, a következőket találjuk (táblázat a túloldalon):

- Az alacsony elemszám miatt nem lehet megállapítani azt, hogy a *gyermekről való végleges lemondást*, a gyermektelenség tervét vajon egyáltalán motiválják-e az általunk felvetett aggodalmak (jóllehet ilyen feltételezés nem lenne valószínűtlen).
- A *még gyermektelen családtervezők körében* nagy többségben vannak azok, akiket az anyaság és a munka összeegyeztetésének gondjai egyáltalán nem foglalkoztatják. Ez arra vall, hogy a gyermek utáni vágy jóval erősebb annál, semmint hogy annak megvalósítását jövőbeli, egyelőre még meg nem tapasztalt gondok miatt elhárítsák.
- A *gyermekesek körében* ugyanakkor azok vannak – elég jelentős – többségben, akik a vizsgált problémák miatt nagyon is aggodalmaskodnak (legalább négy vagy több probléma miatt is). A gondok valamivel nagyobb mértékben foglalkoztatják azokat, akik a meglévő gyermekek mellé még további testvért szeretnének. De alig maradnak el ettől, akik újabb gyermeket már nem terveznek, ám tapasztalataik a meglévő – többnyire igen kicsi – gyermek mellett is kedvezőtlenek.

A tervezők és nem tervezők arányai az aggodalmaskodás mértéke szerint*
Rates of planning and not-planning persons according to the level of worrying

(százalék)

Az aggodalmaskodás mértéke	Összesen	Kívánnak (még) gyermeket		Van gyermekük és nem kívánnak többet
		Nincs gyermek	Van gyermek	
Férfiak				
Nem aggódik	53,3	69,5	26,3	27,0
Kevésé aggódik**	19,7	11,7	26,3	33,5
Nagyon aggódik**	27,0	18,8	47,4	39,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Nők				
Nem aggódik	38,0	57,9	20,8	27,3
Kevésé aggódik**	26,2	15,4	34,9	27,3
Nagyon aggódik**	35,8	26,7	44,3	40,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* A "nem lehet (már) gyermeke" és a "nem tudja, akar-e még" válaszok nélkül.

** Kevésé aggódik = 1-3 probléma miatt aggódik.

Nagyon aggódik = 4-7 probléma miatt aggódik.

- A férfiak és nők negatív érintettségének látványosan eltérő arányairól korábban részletesen szóltunk. Most láthatjuk, hogy a férfiak között különösen optimisták ("nem aggódnak") a - még - gyermektelen családtervezők, akik 70%-át egyáltalán nem foglalkoztatják olyan gondok, hogy miként fogják majd összeegyeztetni a családi életet a munkavállalással. (Ez a női almintában sem kevés, de több mint 10 százalékponttal alatta marad a hasonló kategóriájú férfiakénak.) A további gyermeket nem tervező, de már szülő-státusú férfiak és nők attitűdjei között azonban gyakorlatilag nincsen különbség. A gyermekes, de újabb gyermeket már nem tervező férfiak és nők körében egyaránt a meglehetősen intenzív aggodalmak jelenléte jellemző, ami negatív tapasztalataikról árulkodik, és feltehetően további családterveiket is meghatározza.

Kérdés, hogy a (további) gyermeket nem tervezők (férfiak: 42%, nők: 56%) elhatározásukat vajon véglegesnek tekintik-e, vagy pedig el tudnak-e

képzelné olyan körülményeket, amelyek döntésüket pozitív irányban módosítanák. Három ilyen – kedvezőnek vélt – körülményt kínáltunk fel a “nem tervezőknek”: vállalkoznának-e (mégis további) gyermekekre, ha ...

GYED visszaállítanák a gyermekgondozási díjat (a gyedet);

BELAT ha a munkahelyeken nem néznék rossz szemmel a gyermekgondozással kapcsolatos lekötöttséget (szülés, beteg gyermek ápolása, bölcsődébe sietés, stb.);

TAMOG ha az állam jobban támogatná a gyermekes családokat.

*Vállalkoznának-e (még egy) gyermekre?
Would you undertake a (further) child?*

	(százalék)				
“Ha megvalósulna...”	Igen	Talán igen	Nem	Nem tudja	Összesen
a GYED					
– férfiak	3,9	4,0	30,3	4,0	42,2
– nők	4,3	5,2	45,2	1,4	56,1
a BELAT					
– férfiak	6,4	4,5	27,0	4,3	42,2
– nők	7,4	6,3	40,3	2,1	56,1
a TAMOG					
– férfiak	7,3	6,5	25,0	3,4	42,2
– nők	8,0	8,4	38,3	1,4	56,1

A provizórikusan felajánlott családpolitikai intézkedések átlagosan a vizsgált korosztály mintegy 10–12%-át lennének képesek arra ösztönözni, hogy gyermekszám-terveiket növeljék. Nem meglepő, hogy közülük a TAMOG (a gyermekes családok nagyobb állami támogatása) bizonyulna a leghatékonyabbnak, és a gyed visszaállítása mozdítaná legkevésbé pozitív irányba a terveket.

Természetesen nem mellékes, hogy milyen (hány gyermekes) családokat ösztönöznének leginkább ilyen intézkedések. Erről oly módon tájékozódhatunk, hogy az ún. kívánt (vagyis a ténylegesen meglévő és a még tervezett) gyermekszámot kiegészítjük a GYED, a BELAT, illetve a TAMOG megvalósulása esetén megnövekedett gyermekszám-tervekkel. Tekintsük át, milyen lenne a vizsgált korosztály gyermekszám szerinti

összetétele, ha csupán csak a kívánt, illetve ha a GYED, a BELAT és a TAMOG hatására módosított tervek szerinti gyermekszámuk valósulna meg.

A 18–40 éves férfiak és nők gyermekszám szerinti összetétele a tényleges, a kívánt, valamint a családpolitikai intézkedések után megnövelt gyermekszámok szerint
Composition of the groups of males and females aged 18–40 years by the number of children, according to the actual, the wanted and the enlarged number of children following the measures taken by family politics

(százalék és átlag)

Gyermek- szám	Tényleges gyermekszám	Kívánt gyermekszám	Családpolitikai intézkedések után meg- növelt gyermekszám		
			a GYED hatására	a BELAT hatására	a TAMOG hatására
Férfiak					
0	54,0	7,9	4,0	3,7	3,1
1	16,6	16,1	21,0	21,0	21,2
2	22,1	56,2	46,3	44,1	42,3
3	5,5	15,2	22,5	23,9	25,3
4	1,3	3,2	5,0	5,5	5,3
5	0,1	0,8	0,5	0,5	0,7
6	0,3	0,5	0,5	1,0	0,9
7	0,1	0,1	0,3	0,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
100 férfira jutó gyermekszám	86	195	208	212	216
Nők					
0	31,1	2,9	1,6	1,6	1,4
1	23,0	19,7	17,1	15,4	15,3
2	33,0	54,5	54,3	53,4	52,4
3	9,5	17,1	20,3	22,1	22,7
4	1,9	3,5	4,0	4,8	5,2
5	1,2	1,9	2,1	1,9	2,1
6	0,1	0,3	0,5	0,5	0,6
7	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
100 nőre jutó gyermekszám	132	207	217	221	225

* A "nem lehet (több) gyermekük" választ a nem tervezőknél vettük figyelembe.

Elemzésünk egybecseng a Központi Statisztikai Hivatal nagyobb mintákon készített családtervezési vizsgálatainak tapasztalataival. Azok szerint általános jellemző ugyanis, hogy Magyarországon sem a tervekben, sem a megvalósított családnagyságban nem tapasztalható szándékos gyermektelenség. Esetünkben ez a nőkre teljes mértékben igaz, férfiakra vonatkozóan az arány kissé magasabb.

Az említett, korábbi vizsgálati tapasztalatok szerint a nőknél általában 2,0–2,1 körüli a kívánt gyermekszám átlaga; felvételünkben ez a nőknél 2,07, férfiak esetében 1,95. A tapasztalatok szerint a termékenységük befejezéséhez közeledő nőknél az arányszám ugyancsak 2,0 alá esik. Legáltalánosabb a két gyermek kívánása, és ténylegesen is az ilyen családtípus a leggyakoribb – láthatóan erre törekszik az általunk vizsgált korosztálynak is mintegy 55-56%-a.

A családtervezési vizsgálatok visszatérő tapasztalata ugyanakkor, hogy a vágyak, a kívánságok némileg meghaladják a tényleges gyakorlatot. (Erre felvételünk alapján még nem lehet adatunk, mivel valamennyi megkérdeztünk propagatív életkorú.) A korábbi vizsgálati adatok szerint azonban, például az 1983-ban házasságra lépett pároknál, az egy gyermeket tervezők aránya végül is kétszeresére emelkedett (a három gyermeket tervezők rovására), elsősorban a fővárosi családokban és ott, ahol az anya magasabb iskolai végzettségű és szellemi foglalkozású volt. A tervek, kívánságok szerényebb megvalósulása mögött az anyagiak, a gyermeknevelés és munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei vagy lakásproblémák álltak. Elégge valószínűnek látszik, hogy az általunk vizsgált 18–40 év közötti nők 207-es kívánt gyermekszám-átlaga is végül alacsonyabb szinten teljesül.

Amint a táblázat mutatja, a felkínált családpolitikai intézkedések hatása elsősorban a népesedési szempontból nagyon jelentős, harmadik születési sorszámú gyermekek arányának megnövekedését eredményezné. (Ez érthető, hiszen mint láttuk, az első- és nagyobb részét még a második gyermekek is minden aggodalom nélkül megszületnek/megszületnének. A kedvezmények hatása elvileg és gyakorlatilag természetesen őket is érintené, hiszen harmadik gyermek csak akkor tervezhető, ha azt ténylegesen első és második előzi meg.) Férfiak esetében a három gyermeket kívánók 15%-os aránya 22–25% körülire emelkedne, nők esetében pedig 17%-ról 20–23% körülire. Egy-két százalékponttal növekedne a négy gyermekre vágyók aránya is. A három – négy – gyermekre vonatkozó tervekre mindhárom intézkedés kedvezően hatna; a gyed visszaállítása kisebb, a családtámogatások növelése nagyobb mértékben. Egyáltalán, elmondható, hogy a legpozitívabban fogadott intézkedés (TAMOG) hatására kialakult kívánt gyermekszám-átlag (2,16–

2,25) már nagyon közel áll a 40 éves és fiatalabb népesség körében 1997-ben mért, ún., „ideális gyermekszám” átlagához (2,28, vö. S. Molnár-Pongrácz, 1997). Ez egyértelműen mutatja, hogy a gyermek léte a 18–40 éves generáció értékrendjében is kiemelt fontosságú. (Az ideális gyermekszám átlagát annak a kérdésnek – illetve a reá adott válaszoknak – alapján számítjuk ki, amely így hangzik: “Hány gyermeket tartana Ön jónak, ideálisnak egy mai magyar családban?”)

Elemzésünk érdekes tapasztalata, hogy az intézkedések hatására gyakorlatilag teljesen megszűnne a véglegesen gyermektelenséget választók csoportja – itt szinte kizárólag csak azok maradnának, akiknek egészségi okok miatt nem lehet gyermekük. Ez – mint hazai jellegzetesség – lassan szinte unikálissá válik; van olyan ország, ahol a gyermektelenség kívánása a prokreatív népességnek akár egyharmadára is kiterjed.

Ezeket az adatokat természetesen semmiképpen sem szabad úgy értelmezni, hogy amennyiben a felsorolt intézkedések (GYED, BELAT, TAMOG) megvalósulnának, a 100 családra jutó átlagos gyermekszám 220 körülire emelkedne. Hiszen – mint ahogyan a családtervezési vizsgálatok is mutatják – a fiatal párok jelentős hányada valójában élete folyamán az eredeti gyermekszám-terveit is mérsékeli, és a propagatív kor befejezésekor tényleges gyermekszámuk az eredetileg tervezett alatt marad. A GYED, a BELAT és a TAMOG családtervekre gyakorolt hatása azonban vitathatatlan. Azt mutatja, hogy a gyermekszámra vonatkozó tervek már eleve kissé “nyomottak”, nem tükrözik teljesen a fiatal párok természetes vágyait világra hozandó gyermekeik számára vonatkozóan. Már a tervek szintjén be kell kalkulálniuk azokat a tényezőket, amelyek a gyermekek felnevelése során megoldhatatlan nehézségeket jelentenek; a tervek “nagyobbak lennének”, ha a GYED-, a BELAT- vagy a TAMOG-jellegű kondíciók meglétére biztosan lehetne számítani. A lehetséges intézkedések köre természetesen ezeknél jóval tágabb, amelyek hatásáról kevesebb ismeretünk van. De közöttük vannak olyanok, amelyeket a 18–40 éves korosztály elsöprő többsége fogadna rendkívül pozitívan. Több mint 80%-uk tartaná például igazságosnak, hogy a gyermekes anyák karkedvezményrel mehessenek nyugdíjba, és csaknem ugyanennyien szavaznának bizonyosfajta munkahelyi kedvezmények mellett. (Pl. “Kötelezni kellene a munkahelyeket arra, hogy a kisgyermekes anyáknak nagyobb biztonságot nyújtsanak – például elbocsátásoknál, felvételeknél” – az egyetértők aránya 77%). Mindez azt valószínűsíti, hogy *léteznek olyan családpolitikai intézkedések, kedvezmények, amelyek – éppen mivel nagyobb garanciákat jelentenének a gyermekvállalás, a gyermeknevelés biztonságára nézve – megnövelnék a kívánt gyermekszámot.* Ha a párok egy

része – konkrét körülményeiket mérlegelve – esetenként mégis rákényszerül arra, hogy eredeti családterveitől visszalépjen, remélni lehetne, hogy a ténylegesen megvalósított gyermekszámot a nagyobb társadalmi garanciák mellett kialakított, vagyis a gyermek utáni vágyakat jobban tükröző tervekhez közelítik. Addig érdemes ezek meghozatalára kiemelt gondot fordítani, amíg a fiatal generáció értékrendje nyitott és fogékony a gyermekvállalásra.

HIVATKOZÁSOK

- Frey Mária*, 1997: Nők a munkaerőpiacon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről. TÁRKI – MM Egyenlő Esélyek Titkársága (13–55).
- Fóti János–Lakatos Miklós*, 1998: Foglalkoztatás, munkanélküliség. Struktúra – Munkaügyi Kiadó.
- Gere Ilona*, 1997: Vállalkozó nők a magyar társadalomban. Kézirat.
- Lakatos Judit*, 1996: Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után. Statisztikai Szemle, 7. (565–576).
1997. Munkaerőpiaci pozíció és gyermekvállalás. Statisztikai Szemle, 11. (954–960).
- Ki hol aktív? 1998. Mikrocenzus, 1996. KSH.
- Nagy Beáta*, 1996: Nők a gazdasági munkamegosztásban. A menedzserek. Szociológiai Műhelytanulmányok, BKKE Szociológiai és Szociálpolitikai tanszék.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné*, 1997: Az 1997 októberi, népesedési témákról készült közvélemény-kutatás főbb eredményei. Demográfia, 4. (308–341).

Tárgyszavak:

Termékenység
Foglalkoztatáspolitikai
Munkahely

CONFLICTS BETWEEN THE STABILITY OF THE WORKING PLACE
AND THE UNDERTAKING OF CHILDREN AMONG MALES AND FEMALES
AGED 18–40 YEARS

EURÓPAI CSALÁDPOLITIKÁK: A MAGYAR CSALÁDPOLITIKA TÖRTÉNETE

TÁRKÁNYI ÁKOS

1. A magyar család- és népesedéspolitika kezdetei

Magyarországot a múlt század végéig, a XX. századihoz képest, *magas termékenység* jellemezte, a teljes termékenységi arányszám az 1880–90-es években 5,0 fölött lehetett. Az 1890-es években indult meg a *termékenységnek a tartós csökkenése* (ezt a nyers születési arányszám alapján tudjuk, a teljes termékenységi arányszám csak 1897-től kezdődően kiszámítható). (Ugyanakkor tény, hogy Pest-Budán és az ország még néhány más területén már a XIX. század közepe táján észrevehető a termékenység csökkenésének első jelei /1/.) Az első világháború alatti átmeneti nagy zuhanás után a nyers élvszületési arányszám csökkenése tovább folytatódott. Az arányszám a háború után nem egészen tért vissza háború előtti szintjére és a háború után csökkenése valamivel gyorsabbá vált, mint amilyen a háború előtt volt /2/. Ha az 1920–30-as években tapasztalt üteme tartósnak bizonyult volna, akkor körülbelül az 1960-as évekre elérhette volna a 0 értéket. Az 1930-as évek végén viszont *megállt az akkor már mintegy fél évszázada tartó folyamatos csökkenés.*

A *halandóság* – a nyers halálozási arányszám – *tartós csökkenése* az 1880-as években indult meg, tehát csak egészen kevéssel a termékenység csökkenésének megkezdődése előtt. Magyarországon csak néhány évig tartott az az időszak, amikor a halandóság már csökkent, de a termékenység szintje még nem /3/.

Az ezer lakosra jutó *házasságkötések éves száma* az 1870-estől az 1890-es évekig körülbelül 10%-kal, 10 körülről 9 körüli értékre csökkent. A csökkenés ekkor megállt, és az első világháború által okozott átmeneti óriási kilengéstől eltekintve nagyjából ezen a szinten ingadozott az 1929-ben kezdődő nagy gazdasági világválságig. Ekkor, az 1930-as években megindult egy gyorsuló csökkenés, mely a második világháború végéig tartott, amikor az arányszám értéke 8 körül volt /4/. (A háború után újra megnőtt, majd az 1970-es évektől meredeken csökkent egészen máig, 1996-ban 4,8 volt.)

A *termékenység csökkenése* Magyarországon először az 1930-as években merült föl komolyabb *politikai problémaként*. *Illyés Gyula* írásai – Pusztulás című cikke a Nyugatban 1933-ban, és Magyarok megmentése című cikke ugyanott 1934-ben – sikeresen ráirányították a *kormány figyelmét a demográfiai problémákra*. *Illyés Gyula* a nemzeti érzést összekapcsolta a nagyszabású földosztás agrárszocialista és kisgazda követelésével. Az “egykezés” miatt hangoztatott aggodalma azt jelentette, hogy szerinte a termékenység csökkenése előkészíti a terepet a (nemzetiszocialista) németység magyarországi terjeszkedése előtt. A meggyengülő, majd kihaló nép helyét nyilván elfoglalja az erősebb szomszéd¹. *Illyés* szerint olyan közhangulatot kell teremteni az országban, hogy “a népnek ismét érdeke és öröme teljék a gyermekben”, és olyan állam létrehozására van szükség “melyben ki-ki utódainak létét is biztosítva látja”. Mi lehet mindennek az eszköze? “A pusztulásnak csak a földosztás vethet gátat” – írja. Tanú című folyóiratában *Németh László* az *Illyés-féle helyzetelemzés* alapján Debreceni Káté címmel pontokba szedte az általa szükségesnek vélt intézkedéseket. Rajta kívül más politizáló értelmiségiek körében is visszhangra találtak *Illyés Gyula* írásai.

Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal akkori elnöke nevelésnek minősítette a magyarság elfogyásával kapcsolatos aggodalmakat². A KSH elnökének véleménye ellenére a kormány 1934. július 7–9-i ülésén részletesen foglalkozott a problémával /5/. A kormányülésen elhangzott, hogy “a hitbizományok kérdése körülbelül 1700 óta téma Magyarországon, ugyanis a kötött birtokok ... gátolják a földművelő néprétegek gazdasági terjeszkedését és megerősödését” és “állandó forrásai az agrárszociális bajoknak”. Azt találták a probléma lényegének, hogy a gazdák birtokuk elaprózódásának megakadályozására csak kevés gyermekre vállalkoznak, egyes vidékeken (pl. Ormánság) tipikusan csak egy gyermekre.

¹ *Illyés Gyula*, bár maga nem volt kommunista, (ekkor még) erősen kommunista-szimpatizáns volt, és ez is összefüggésben állhat a náci Németországgal szembeni fokozott ellenszenvével. A református hagyományhoz való kötődése is felelősségtudatot ébreszthetett benne a magyarság sorsa iránt, és ellenszenvet a Magyarországot hosszú időn át fenyegető, és leigázni, bekebelezni kívánó német nyelvű nyugati hatalommal szemben.

² *Kovács Alajosnak* annyiban igaza volt, hogy a magyar teljes termékenységi arányszám ekkor még elég magas szinten – 2,5 és 3,0 között – volt, viszont az arányszám hosszú ideje tartó folyamatos és meredek csökkenését hiba lett volna figyelmen kívül hagyni. A nettó reprodukciós együttható pedig már csak 1,0 körüli értéket ért el, ami azt mutatja, hogy a magas halandóság mellett még a termékenység adott szintje is éppen hogy elég volt a népesség egyszerű újratermelődéséhez. (Az 1930-as évek második felére pedig a nettó reprodukciós együttható még 1,0 alá is csökkent átmenetileg.)

A kormányülésen elhatározottak alapján született 1936: XXVII. tc. 270 ezer holdon kisbirtok, 150 ezer holdon kisbérlet létesítését irányozta elő³, a megvalósításra 25 évet hagyott, mert a kormány szemlélete szerint kisajátításról szó sem lehet, csak a valamilyen módon (tipikusan halálozással) felszabaduló birtokok használhatók fel (ezen kívül még egyes nagybirtokok kényszerbérletbe adása merült föl). Csak a magukat mezőgazdasági munkával fenntartani képes személyek kaphattak földet. Annak ismeretében, hogy az 1926–28-as és – különösen – az 1945-ös földosztás milyen méretű volt, az 1936: XXVII. tc. által tervbe vett és törvénybe iktatott intézkedések *jelentékteleneknek* mondhatók. (A kormány – a Gömbös-kormány – nyilván nem kívánt komolyabban szembeszegülni a földbirtokosok érdekeivel.)

Az első nagyobb földosztást jelentő 1926: XXXVI. tc. alapján két év alatt körülbelül 1 millió katasztrális holdat osztottak ki, ebből 700 ezer holdat kapott mintegy 300 ezer földnélküli és törpebirtokos. Sok életképtelen törpegazdaság jött létre, a következő években e törpebirtokok nagy részét eladták vagy elárverezték. *Nagyatádi Szabó Istvánnak* az 1918. évi kisgazdapárti programja, amely a törvény alapjául szolgált, annál jóval radikálisabb volt, több föld szétosztását vette tervbe. Az 1939: IV. tc. alapján a zsidó származású tulajdonosaiktól 1942 végéig elvett 620 ezer holdból 150 ezret kisbirtokosok kaptak meg. Végül az 1945-ös nagy földosztásnál 5,4 millió katasztrális holdat sajátítottak ki, ebből 3,4 milliót osztottak szét, és még ebből is sok életképtelen törpebirtok lett, és sok jogosult még ilyen nagy terület kiosztása mellett sem kapott földet /6/. Ez mutatja, hogy milyen óriási mértékű földosztás jelenthetett csak érdemi társadalmi és gazdasági reformot a jelentős részében nyomorgó parasztság és a mezőgazdasági cselédség számára. Ehhez képest a korábbi földosztások nem jelentettek érdemi változtatást, és az 1936: XXVII. tc. sem tekinthető átütő jelentőségű intézkedésnek, népesedéspolitikai szempontból sem.

Az 1936: XXVII. tc. tehát lényegében csak azért említésre méltó, mert a többi, földkérdéssel kapcsolatos intézkedéstől eltérően ez döntően *népesedéspolitikai indíttatású* volt. A magyar agrártársadalom sokszor brutális szegénységét szociográfiákban és szociografikus riportokban a városi olvasóközönség elé táró népi írók közül lényegében csak *Illyés Gyula* volt az, aki a népesedéspolitikai szempontot hatékonyan az érdeklődés homlokterébe emelte. A földosztást pártoló és az agrárnépesség súlyos helyzetére a figyelmet ráirányító *népi írók működése* mellett említést érdemel még több hasonló célú – gyakran református háttérű – egyesület, és a jezsuiták által

³ Az ilyenfajta intézkedéseket telepítésnek hívták.

megszervezett⁴, nagy tömegeket megmozdító katolikus agrármozgalom, a KALOT, amely mezőgazdasági népfőiskoláin a modernebb gazdálkodásra igyekezett rávezetni a falusi fiatalokat és ezt egy általa remélt nagyarányú földosztás társadalmi és technikai előkészítésének is tekintette. A katolikus püspöki kar többsége⁵ azonban hallani sem akart semmiféle nagyobb arányú földosztásról /7/. (1946-ban aztán a KALOT-ot a megszálló szovjet hatóságok egy erre ürügyet szolgáltató eset kapcsán betiltották⁶.)

Ugyancsak említésre méltó a pécsi szociálpolitikus, majd polgármester, *Esztergár Lajos* által kidolgozott úgynevezett *produktív szociálpolitika*, melynek gyakorlati megvalósulása főleg az *Országos Nép- és Családvédelmi Alap* (ONCSA) lett. A produktív szociálpolitika gondolatának lényege az volt, hogy a szociálpolitikának képessé kell tennie a szegényeket arra, hogy a nyomorból kiemelkedve a társadalom hasznos, önmaguk fenntartására képes, "produktív" tagjaivá váljanak (és hogy így nem utolsó sorban vissza tudják fizetni az államnak azt a segítséget, amelyet az szegénységük idején nekik nyújtott). Az ONCSA-program keretében az 1940-es évek elején 12 ezer szegény kapott házat, többségük falun, néhány ezer pedig földet. Az ONCSA-t egy Országos Szociális Felügyelőség nevű szerv irányította saját tanácsadói, vármegyei közjóléti előadók és közjóléti szövetkezetek révén. Az ONCSA-telepeken lakó családok életmódját, gazdálkodását folyamatosan ellenőrizték /8/.

2. A családi pótlék rendszerének története

A második világháború előtt (de még utána is két-három évtizedig) a magyar társadalom nagy részben agrártársadalom volt. Így nincs benne semmi különös, hogy amikor először komolyan fölmerült valamilyen népesedéspolitikai jellegű lépés szükségessége, akkor ez az intézkedés is

⁴ *Kerkai Jenő* és *Nagy Töhötöm* volt a két fő kezdeményező és szervező.

⁵ A püspöki karban a KALOT-ot (a nemrég boldoggá avatott) *Apor Vilmos* győri püspök támogatta leginkább.

⁶ Sem a katolikus püspöki kar, sem a földosztást a legerősebben pártoló kommunisták nem léptek föl a megmentéséért. A püspöki kar valószínűleg azért nem, mert a KALOT egyáltalán nem volt az egyházi birtokok kisajátítása ellen, és vezetősége nem osztotta *Mindszenty József* bíboros érsek legitimista felfogását, a kommunisták meg nyilván azért nem, mert a totális diktatúrához vezető útjukban nem kívántak egy olyan, a katolikus egyházhoz közel álló, népszerű, befolyásos, jól szervezett, plebejus és demokratikus vetélytárral küszködni, amilyen a KALOT lehetett volna.

agrárjellegű intézkedés lett⁷ (földosztás), nem pedig olyan, amely megfelelné a napjainkban a szociálpolitika alatt leggyakrabban értett dolgoknak (mint amilyenek például a szociális juttatások vagy szociális adókedvezmények). Az első, közvetlenül a gyermekes családok anyagi helyzetének javítására irányuló intézkedés – az *állami közalkalmazottak 1912-ben bevezetett családi pótléka* – viszont *nem népesedéspolitikai*, hanem csak szorosan vett *szociális céllal* született. Dr. Teleszky János pénzügyminisztersége alatt Dr. Kerntler Kálmán pénzügyminiszteri osztálytanácsos dolgozta ki az új juttatásról rendelkező 1912. évi XXXV. tc. koncepcióját.

A törvény szerint *tisztviselőnek* az első három gyermek után gyermekenként 200 korona járt, de a negyedik gyermektől kezdve már nem járt plusz juttatás. Tehát három gyermek után 600 korona járt, de ennél több négy gyermek után sem járt. Az *egyéb állami alkalmazottak* (pl. hivatalosok, óvónők) 100 koronát kaptak minden egyes gyermek után, de a 4. gyermektől kezdve ők sem kaptak plusz pótlékot. Ez a családi pótlék így többet nyújtott a gazdagabbaknak, mert a gyermekek anyagi helyzetét a velük egy társadalmi rétegbe tartozó gyermektelenekéhez kívánta közelíteni, tehát részben horizontális redistribúciót valósított meg. Persze ettől még komoly anyagi segítséget jelentett tényleg rászoruló emberek számára, hiszen mint a törvény bevezető indoklásában a koncepció készítője magyarázza, a három gyermek után kapott családi pótlék összege ekkor egy háromgyermekes tisztviselő fizetésének 23–43%-át, egy háromgyermekes hivatalos fizetésének pedig 30–50%-át tette ki.

Az intézkedés része volt az 1904 óta az állami közalkalmazottak helyzetének javítására irányuló intézkedéseknek. Az indoklás szerint az áremelkedések hatását úgy akarták kompenzálni, hogy nem emelnek adót, a rendelkezésre álló szűkös összeget pedig *szociálisan igazságosan* akarták elosztani, így azok kapták, akik *az adott keresetükből több személyt tartanak el*, mint mások. A családi pótlék *eltartott feleség után nem járt, de más eltartott*

⁷ Az Országos Társadalmpolitikai Értekezlet, az egyke leküzdésének Tárcaközi Bizottsága vagy a Felsőház tettek néhány más, a családok és a népesedés ügyét érintő javaslatot is. Ilyenek voltak a vallásos és a hazafias nevelés fokozása, "a nők körében felburjánzó luxus letörése", az egygyermekes családok megbélyegzése, a sokgyermekes családok megjutalmazása, a fogamzásgátlás, az abortusz és a szexuális kihágások elleni szigorú fellépés és végül a paraszti örökösödési törvény megváltoztatása. Ezek voltak tehát a javaslatok /9/. Az egyetlen, szociálpolitikai szempontból említésre méltó intézkedés a *fiatal házásoknak nyújtott kölcsön* volt, amilyenhez hasonlót a két világháború között több európai országban bevezettek (például Németországban és Svédországban). A javasolt intézkedések egy részére is voltak példák más országokban (például Franciaországban a sokgyermekeseknek nyújtott kisebb kedvezmények vagy a fogamzásgátlás tilalma).

családtag után igen (tehát nem csak gyermekek után). A köztisztviselőknek gyermekeik 24 éves koráig járt, az egyéb alkalmazottaknak gyermekeik 16 éves koráig (nyilván feltételezték, hogy előbbieik gyermekei jóval gyakrabban mennek egyetemre, mint utóbbiakéi). A törvény tiszteletben tartotta a teljesen általános hagyományos családszerkezetet: a családi pótlék csak törvényes gyermekek után járt és nőalkalmazott csak akkor kaphatta, ha gyermeke árva, ha a gyermek apja keresőképtelen volt, vagy ha az anya maga nevelte a gyermekét, az apa anyagi segítsége nélkül /10/.

Az intézkedés csak mintegy 5500 igénylőt és körülbelül 7000 gyermeket érintett. Tehát társadalmi jelentősége csekély volt, viszont jól kidolgozott és úttörő volta figyelemre méltó. Franciaországban például a köztisztviselők csak 1917-től kezdve részesültek hasonló juttatásban. Európában csak néhány olyan családi juttatás ismeretes, amely az 1912-es magyar köztisztviselői családi pótlékot megelőzte. Ilyen volt például a német (1883), belga (1894) és olasz (1910) gyermekágyi segély és a német özvegyi/árvasági nyugdíj (1911) /11/. Magyarországon még sokáig kellett várni hasonló intézkedésre. Egyébként több más, a szociálpolitika szempontjából Magyarországhoz hasonlóan a bismarcki típusú rendszerbe sorolható államra is jellemző, hogy a saját alkalmazottainak szociálpolitikai kedvezményeit jóval előbb alakította ki az állam, mint más rétegekéit, és egyes szociálpolitikai juttatások terén néhol még ma is megfigyelhető az állami alkalmazottak különleges kategóriaként való kezelése (pl. Belgiumban több szociális juttatásnál vagy Görögországban a családi pótléknál) /12/.

Magyarországon a *szélesebb néprétegeknek járó családi pótlékot* csak 1938-ban vezette be az 1938: XXXVI. tc. A törvény a *francia családi pótlék példájának követéseként* született. Franciaországban közvetlenül az első világháború után gyors ütemben terjedtek el a családi pótlék pénztárai az egész országban (a háború után az elsőt egy *Émile Romanet* nevű grenoble-i gyáros hozta létre). 1932-ben született meg itt a családi pótlékról szóló törvény, a családipótlék-biztosítás rendszere kötelezővé vált az iparban és a kereskedelemben a munkaadók számára, néhány év múlva a mezőgazdaságra is kiterjesztették a rendszert /13/.

Magyarországon a Francia-Magyar Pamutipari Rt-t birtokló *Dewavrin család* az 1930-as évek közepén újságcikkekben, beadványokban, érdekképviselői üléseken "lelkes agitációt" fejtett ki a "családi munkabérlőrendszer" magyarországi bevezetésének érdekében és hasonlóan tett *Bikkal Dénes*, az OTI (Országos Társadalombiztosítási Intézet) titkára is cikkeiben és tanulmányaiban. A magyar vállalatok közül elsőként 1936-ban a Francia-Magyar Pamutipari Rt-nél kezdtek családi pótlékot fizetni a munkásoknak, majd 1937-ben az iparügyi miniszter bevezette a rendszert a

komlói kőszénbányánál, és a törvény megalkotásáig ezen kívül még egy vállalat és a Hangya szövetkezet hozta létre a családi pótlék rendszerét /14/.

A törvény megtárgyalása és végrehajtása nagyon gyors volt. Az egész országot lefedő 8 szakmai családpénztár 1939. január 2-án, a fölējük rendelt központi szerv, az Országos Ipari és Bányászati Családpénztár január 7-én kezdte meg működését. A magyar rendszerben a szufficités pénztáraknak többletük egy részét be kellett fizetniük a központi pénztárnak, és az ebből a forrásból támogatta a deficités pénztárakat. Az illetékes miniszter 1/3–1/3–1/3 arányban nevezte ki a pénztárak vezetőségének tagjait a munkaadók és a munkavállalók képviselőiből, valamint szakemberekből.

A *gyermeknevelési pótlékra a legalább 20 főt foglalkoztató ipari és kereskedelmi cégek fizikai dolgozói* váltak jogosulttá. Az 1912-es családi pótlékkal ellentétben az 1938-as nem csak törvényes gyermekek után járt (alighanem azért, hogy ne rontsa tovább a mostohagyermek helyzetét), és *csak gyermekek után járt*, más eltartott családtagok után nem. Méltatója, *Fluck András* szerint ez utóbbi miatt nem nevezhető családi bérpótléknak, hanem csak gyermeknevelési pótléknak. Összege igen *alacsony* volt, gyermekenként havi 5 pengő, miközben ugyanekkor az állami közalkalmazottaknál a havonta egy gyermek után járó családi pótlék 13,50 és 24 pengő között volt ekkoriban /15/. *Fluck András* 1939-es művében igyekszik megvédeni a gyermeknevelési pótléket az összegét keveslő bírálatoktól. Felhívja a figyelmet arra, hogy az OTI-nál biztosított munkavállalók 1/3-a havi 40 pengőnél kevesebbet keresett ekkoriban, és náluk a gyermeknevelési pótlék 2 gyermek esetén minimum 25%-kal növelte a havi jövedelmet. (Mindenesetre ebből az tűnik ki, hogy a gyermeknevelési pótlék ekkor nem arra szolgált, hogy széles rétegek számára jelentősen enyhítse a gyermekvállalásból származó többletterhet, hanem csak egy nyomorenyhítő segély volt a legszegényebbek számára – hiszen, mint az ismeretes, ekkoriban a már szinte közmondásos havi 200 pengős családi jövedelem volt az a szint, ami már viszonylag elfogadható megélhetést jelentett. Ettől persze még igen hasznos szociális intézkedés volt.)

A családi pótlék éves országos költsége ekkor az első becslések szerint 13–15 millió pengő körül lehetett, ami *Fluck András* szerint országos szinten is jelentős összeg volt, például ekkora volt az országos éves földadóbevétel fele. A gyermeknevelési pótléket finanszírozó járulékot csak a munkaadók fizették, a munkavállalók nem. Ha egy munkaadó nem fizetett idejében, akkor még késedelmi kamatot is kellett fizetnie. (A törvény tiltotta, hogy akár a pótlék, akár a késedelmi kamat költségét a munkavállalókra hárítsa, bérükből levonja.)

A gyermeknevelési pótlék a *gyermekek 14 éves koráig* járt. (A törvény alkotói a munkások gyermekeivel kapcsolatban alighanem még kevésbé tételeztek föl továbbtaníttatási szándékot, mint az 1912-es törvény alkotói a hivatalsszolgák gyermekeivel kapcsolatban.) A szülő csak abban a hónapban kaphatta, amelyben legalább 15 munkanapon, vagy amelyben 4 héten át hetente legalább 3 munkanapon át dolgozott munkabérért. Amennyiben munkanélküli lett, munkahelyének megszűnése után még három hónapig kaphatta – ha munkaképes volt, ha nem fegyelmi intézkedéssel bocsátották el, és ha keresett munkát.

A gyermeknevelési pótlék *jogosultságát 1945-ben kiterjesztették a minimum 10 főt foglalkoztató üzemek alkalmazottaira*. A 11780/1946. M.E. sz. rendelet pedig a kötelező társadalombiztosítás hatálya alá tartozó összes dolgozóra kiterjesztette és a korhatárt fölemelte a *gyermek 16 éves koráig*. Megszüntette az állami és nem állami alkalmazottak közötti különbségtételt (a *korhatár* szempontjából a munkások és tisztviselők közötti szinten, az “egyéb állami közalkalmazottak” szintjén történt az egységesítés). Az egyetlen, egységes rendszerben járó családi pótlék *jogosultsági feltétele azonos lett a betegségi biztosításával /16/*. A változtatások következménye a *jogosultak számának jelentős növekedése* lett: az 1940-es évek első felében nem egészen 200 ezer gyermek után járhatott, míg 1947-ben már 423 ezer gyermek kapott családi pótlékot.

A családi pótlékra való *jogosultság a következő évtizedekben fokozatosan terjedt ki a népesség egészére* – 1979-ben például már 2 millió gyermek után járt –, míg végül 1990-ben minden megfelelő korú gyermek jogosult lett rá az országban. A családi pótlékra való jogosultság változásainak 1946–1990-ig tartó történetében a következő fontosabb állomásokat sorolhatjuk föl /17/:

1946: Csak az állami szektorban foglalkoztatottak jogosultak a juttatásra, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek dolgozói ki vannak zárva a jogosultak köréből. Nincs korlátozás a gyermekek száma szerint.

1953: A jogosultságot kiterjesztik a három- vagy többgyermekes mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók családjára is, de esetükben a pótlék alacsonyabb összegű, mint amennyi az állami szektorban foglalkoztatott dolgozók gyermekei után jár. Az állami szektorban foglalkoztatottak esetében a jogosultság a két vagy több gyermekkel rendelkező családokra korlátozódik. (Tehát az egygyermekesek ettől kezdve nem kapnak.)

1959: A jogosultságot kiterjesztik a gyermeküket vagy gyermekeiket egyedül nevelő anyákra.

1966: A jogosultságot kiterjesztik a kétgyermekes mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók családjaira.

1972: A jogosultságot kiterjesztik azokra az egy igényjogosult gyermekkel rendelkező családokra, amelyekben korábban két vagy több igényjogosult gyermek volt.

1975: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók családjának járó juttatások mértékét felemelik az állami szektorban foglalkoztatottak által élvezett juttatások szintjére.

1983: A jogosultságot kiterjesztik az egygyermekes családokra is, a gyermek hatéves koráig.

1990: Univerzális, munkaviszonytól független jogosultság, a jogosultságot kiterjesztik az egygyermekes családokra a gyermek hatéves korán túl is (tehát 1990-től kezdve járt minden gyermek után, munkaviszonyra valamint a gyermekek korára és számára való tekintet nélkül).

A családi pótlék különböző sorszámú gyermekek után járó összegei, ha nem is évente, de gyakran változtak, a két gyermekre jutó átlag az átlagbér százalékában az 1960-as évek közepéig lényegében stagnált, attól kezdve erőteljesen emelkedett /18/. Nemzetközi összehasonlításban már 1980-ban is kiemelkedően magas volt, akkor az átlagkeresetnek 24,9%-át tette ki, míg a többi szocialista országban 15–20, Nyugat-Európában 5–10% volt a jellemző. 1990-re pedig, egy jelentős emelés eredményeként, a két gyermek után járó családi pótlék értéke Magyarországon meghaladta az átlagkereset 40%-át. A családi pótléknak az egy gyermekre jutó átlagos összege az átlagkeresethez képest folyamatosan növekedett az 1950-es évektől 1990-ig. Míg a korszak elején az átlagbér 5%-át sem érte el, addig 1990-re megközelítette a 20%-át. Az átlagbérhez viszonyított értékét egyszer emelték kiemelkedően nagy mértékben, 1988–89-ben, az ártámogatások megszüntetésének negatív szociális hatásait kompenzáló (ennek az emelésnek a hatása fokozottan érvényesült a két gyermek után járó családi pótlék értékénél, mely az 1980-as állapothoz hasonlóan az évtized közepén is csak 25% körül volt az átlagbérhez képest, majd az emelés hatására 40% fölé került az értéke).

A családi pótlék tehát igen jelentős szociális juttatássá vált az 1980-as évekre, nemzetközi összehasonlításban is. Hozzá kell ehhez tenni, hogy nemcsak volumenében volt fontos juttatás, hanem jól célzott volta is azzá tette. A családpótlék-kifizetések igen nagy arányban jutottak az alacsony egy főre eső jövedelmű háztartásoknak⁸. Ezért is vitatható megoldás a jövedelemteszteltté tétele, amelyet a formális politikai demokrácia létrejötte után, 1995-ben, Bokros Lajos pénzügyminisztersége alatt vezetett be a szocialista-szabaddemokrata kormány. Az új rendelkezések szerint egy bizonyos egy főre jutó jövedelem fölött családi pótlék nem jár. Az intézkedés valószínűleg nem számolt vele eléggé, hogy az 1990-es években az igazán nagy jövedelmek egyre nagyobb részben a mind jobban kiterjedő magángazdaságban keletkeznek, ezeket viszont elég nehéz ellenőrizni – a jövedelem-eltitkolás mértéke ismeretlen és így akár meglehetősen nagy is lehet.

Azzal sem számolt az intézkedés, hogy a családi pótlékhoz való hozzájutásnak a technikailag bonyolult jövedelem-bevallási procedúrához kötése de facto kizárhatja a jogosultak egy részét, mégpedig éppen azokat a legalacsonyabb iskolázottságú, legszegényebb rétegeket, amelyeknek a legnagyobb szüksége lenne a pótlékra. Ennek a felvetésnek a realitását látszik alátámasztani az a tény, hogy 1996-ban a legmagasabb átlagjövedelmű megyében, Győr-Sopronban a családok 99%-a adta be családpótlék-igénylését, míg a legszegényebb megyében, Szabolcs-Szatmárban csak a 87%-a /19/ (az előzetes becslések úgy kalkuláltak, hogy országosan körülbelül a családok 10%-a veszt el a jogosultságát). További problémát jelent az, hogy a családi pótléknak univerzális juttatásból segélylé változtatása kikezdheti ezen juttatás társadalmi és politikai legitimitását.

Valójában a jövedelemtesztnél jóval nagyobb gond a családi pótlékkal az, hogy a gazdasági válság közepette meredeken csökkent a realértéke, sokkal

⁸ A cikk végén egy grafikon mutatja az 1987-es helyzetet három különböző számítás szerint. Az OECD módszere a háztartás tagjaihoz különböző értékeket rendel, majd ezeket összeadja, és az összeget elosztja a háztartás tagjainak számával. Az első felnőttöz 1,0-et, minden további felnőttöz 0,7-et, a gyermekekhez 0,5-ös értéket rendel. A KSH jövedelem-felvételének módszere hasonló, de többféle értéket használ. A KSH számításában a 3 év alatti gyermek 0,45 fogyasztási egység, a 3–5 éves 0,5, a 6–10 éves 0,6, a 11–14 éves 0,7, a 15–18 éves 0,95. A gazdaságilag aktív személyhez 1,0-et rendel hozzá, az inaktív 19–59 év közötti férfihez és 19–54 éves inaktív nőhöz 0,9-et, 60+ éves inaktív férfihez és 55+ éves inaktív nőhöz 0,8-at, végül a háztartásfőhöz még plusz 0,2-t. Az OECD és a KSH módszerei annyiban jobbak, mint az egy főre eső jövedelemmel való számolás, hogy figyelembe veszik a gyermekek kisebb fogyasztását, és azt, hogy x számú, egyazon háztartásban élő személy együttesen kevesebbet fogyaszt, mint ha külön-külön, egyszemélyes háztartásban élnének. Az egy főre eső jövedelem használata így valamivel szegényebbnek mutatja a szegényeket, mint az OECD és a KSH módszerei.

nagyobb mértékben, mint a reálbér. 1996-ra az 1–2 gyermekeseknél a családi pótlék reálértéke az 1990. évi 40%-ára zuhant vissza, a három- és többgyermekeseké a 45%-ára /20/. A kormányok a családi pótlékot nem emelték olyan mértékben, hogy ne essen a reálértéke, részben nyilván takarékoságból, de egyes föltételezések szerint azért is, mert a hazai közgazdászok és politikusok egy része és a Világbank szakértői sokallták a magyar családi juttatásoknak az ország nemzeti jövedelméhez mért arányát. A *családi juttatásokra fordított összeg* Magyarországon 1991-ben az *államháztartási kiadások* 7,6%-át, a GDP 4,2%-át tette ki (ez utóbbi arány ekkor világrekord volt) /21/, míg 1997-re már csak az államháztartási kiadások 5,24%-át, a GDP-nek mintegy 2%-át tették ki a családi juttatások /22/ – ami igen meredek és nagyarányú csökkenést jelent. Az 1998-as költségvetésben kissé megint nőtt a családi juttatásokra jutó kiadások részaránya – 5,59%-ra –, az 1998-as választások eredményeként alakult új kormány pedig ígéretet tett a családi pótlék jövedelemtesztjének eltörlésére (ugyanakkor arra is, hogy a családi pótlék folyósítása az iskolaköteles kor elérésétől kezdve az iskolalátogatáshoz lesz kötve). Az új kormány vezető erejét adó Fidesz-MPP választási programjában a családi pótlék értékének az indexálása is szerepel.

3. Az anyasági és gyermekgondozási segélyek története⁹

Az 1884: XXIV. tc., az úgynevezett Ipartörvény a szülés után *4 hét szülési szabadságot* engedélyezett a munkavállaló nőknek /23/. A XX. században a II. világháború előtti időszak legfontosabb társadalombiztosítással kapcsolatos intézkedése témánk szempontjából az 1927. évi XXI. tc. /24/. Ennek a 30. paragrafus II. része szól a *terhességi segélyről*, a *gyermekágyi segélyről* és a *szoptatási segélyről*. A terhességi segély a szülés előtti hat hétben, a gyermekágyi segély a szülés utáni hat hétben jár a törvény szerint, az anya mindkettő alatt korábbi átlagkeresete 100%-ának megfelelő összeget kap. Az jogosult erre a két segélyre, akinek a szülés előtti két évben legalább 10 hónapon át volt betegségi biztosítása.

Figyelemre méltó, hogy a gyermekszülést mint egyfajta betegséget legitimálja a törvény a társadalombiztosítási ellátásra való jogosultság

⁹ Az anyasági és gyermekgondozási segélyek történetét elsősorban a jogszabályok, a joganyag szintjén kívánom áttekinteni, ugyanakkor az intézkedések elemzése során némi kitekintés nyílik azok ideológiai és politikai hátterére is. Terjedelmi okokból csak a legfontosabb jogszabályi változásokkal foglalkozom az anyasági segélyek szintjét, időtartamát és jogosultságát illetően.

szempontjából, nem pedig mint egy, a társadalom számára önmagában fontos eseményt. A két segély (kurta) időtartama is a gyermek világra hozásának *kizárólag egészségügyi jellegű problémaként* való kezelését mutatja¹⁰. A jogosultsághoz szükséges minimális biztosítási időt is befolyásolhatta a biológikus szemlélet. Ez az időtartam feltehetőleg azért 10 hónap és nem kevesebb, mert mint tudjuk, a születendő gyermek 9 hónapig fejlődik az anyaméhben. Ha tehát a jogosultsághoz szükséges biztosítási idő 10 hónapnál kevesebb lenne, akkor a biztosított ügyfelek még a járulékfizetés megkezdődése előtti időszakban befolyásolhatnák azt a "betegségi" kockázatot – a gyermekszülést – ami ellen biztosítja őket a társadalombiztosítás.

A szoptatási segély a gyermekágyi segély végétől jár 12 héten át, napi 60 fillér összegben (vagyis mintegy 18 pengő havonta). Ha az anya nem tud szoptatni, a szoptatási segély helyett tejport kap. E segély célja nyilván az, hogy megelőzze, hogy az anya esetleg megfelelő táplálék hiányában ne tudja megszoptatni a kisgyermekét – így tehát célja végső soron nem az anya, hanem a csecsemő táplálékának a biztosítása.

Ez a rendszer 1953-ban változott meg először komolyabban. Ezt megelőzően talán a 8.880/1948. Korm. sz. rend. érdemel figyelmet, amely szerint az 1 éven aluli beteg gyermekét gondozó anya jogosult táppénzre és az 1.040/1949. (II. 1.) Korm. sz. rend., amely a gyermek születésekor 500 Ft anyasági segélyt állapít meg. A nem biztosított anyák biztosított férjük után is jogosultak voltak anyasági segélyre, de csak 460 Ft-ra.

Az 1.004/1953. (II. 8.) sz. MT határozat az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről szól. II. 5. a) pontja szerint a terhességi és gyermekágyi segély 12 héten át jár, összege az anya korábbi átlagkeresetének 100%-a. A b) pont szerint "A dolgozó anyák anyasági segélyét a jelenlegi 500 Ft-ról 600 Ft-ra, az első gyermek után 700 Ft-ra kell felemelni." A c) pont szerint a TSZ-tagoknak terhességi és gyermekágyi segély nem jár, viszont az anyasági segély emelt szintű. Azt a korábbi 1330 Ft-ról 1400 Ft-ra kell felemelni (az első gyermek után 1500-ra). A 2. e) pont a Munka Törvénykönyvét azzal egészíti ki, hogy a szülési szabadság 12 hét, és csak orvosi engedéllyel lehet mind a 12 hetet a szülés után kivenni. Itt már megjelenik egy *igény a szülési szabadság szülés utáni részének a meghosszabbítására*. A 2. f) pont is ilyesmire utal, mely szerint szoptatási szünet tartása munka közben engedélyezett az anyáknak a

¹⁰ Az, hogy már a terhesség előtt hat héttel "betegszabadságra" lehetett menni, talán egyfajta "munkavédelmi" intézkedésnek tekinthető, vagyis lehet, hogy a szülés előtt álló kismamákat és születendő gyermekeiket nem akarták kitenni üzemi baleset kockázatának.

gyermek 9 hónapos koráig. Ezen szünet ideje pontosan szabályozott (kisebb gyermek esetében naponta kétszer, nagyobbánál naponta egyszer van ilyesmire törvényes lehetőség). Ha az anya számára gyermeke táplálása így nem megoldható (nyilván, mert például esetleg túl messze lakik), akkor jogában áll kivenni maximum 3 hónap fizetés nélküli szabadságot. A 3.a) pont 400 Ft értékben csecsemőkelengye juttatásáról szól. Ez a jogszabály rendelkezik a legalább három gyermek után járó családi pótlék összegének emeléséről is.

Rendelkezésünkre áll egy publikált dokumentumgyűjtemény /25/, amely bemutatja az ezen jogszabály keletkezéséhez vezető utat (emellett több máséhoz is, e rendelkezés ugyanis egy népesedéspolitikai rendeletcsomag része). Figyelemre méltó az 1952. júl. 8-ra keltezett Munkaprogram "A népszaporodás emelkedéséhez szükséges intézkedések" című irat, mely a Terv-, Pénzügyi- és Kereskedelmi Osztályon készült. E fejlécén "Szigorúan bizalmas!" megjelölést viselő dokumentum szerint "...a házasságkötések és az élveszületések száma a háború alatti természetes visszaesés után 1948-49-ig emelkedett és meghaladta az 1934-40-es évek átlagát, azonban 1949 óta a házasságkötések száma, 1950 óta pedig az élveszületések száma újból csökkenő irányzatot mutat. ...az életszínvonal javulásának és egyéb körülményeknek az emelkedés irányában kellene hatnia. Nyilvánvaló tehát, hogy a visszaesés egyéb okok következménye." Érdekes megfigyelni, hogy szinte szó szerint ugyanez a szöveg hogyan jelenik meg a fél évvel későbbi (szigorúan nyilvános) jogszabály Bevezetőjében: "Dolgozó népünk életszínvonalának emelkedésével a házasságkötések és születések arányszáma is jelentősen nőtt és lényegesen meghaladja a háború előtti színvonalat..."

Feltehetőleg attól féltek, hogy a születésszám visszaesését egyesek még kapcsolatba hozhatják az életszínvonal "állítólagos" visszaesésével. Ez utóbbi, tehát az életszínvonal visszaesésének kérdése még a szigorúan bizalmas belső dokumentumokban sem jelenhet meg. Akkor tehát ki kell találni valami más okot, ami a születésszám visszaesését okozhatja. Itt jön be egy olyan erősen biológiai és egészségügyi szemlélet, amely már az 1927-es törvényben is megjelent, és amelyet az MDP valószínűleg készen kapott az előző korszaktól. Így aztán az új jogszabályba jó néhány egészségi vonatkozású rendelkezés is bekerül. Például I. 1. b) "...ingyenes csecsemőkelengyében, továbbá az emelt összegű születési segélyben csak az az anya részesül, aki...az orvosi vizsgálaton részt vett." 2. a) A női egészségre veszélyes munkakörben nőt alkalmazni tilos. d) A gyermek fogantatása utáni 6. hónaptól a születése utáni 6. hónapig az anyát tilos nehéz testi és éjjeli, valamint túlmunkára beosztani. Ha orvosi véleményre más munkakörbe kell áthelyezni, bére nem lehet kevesebb, mint az előző hathavi átlagkeresete. III. 1. Az intézeti

szülések 42%-os arányát 60%-ra kell emelni 1954 végére, 100%-ra 1957 végére. 2. b) A létező diftéria- és himlőoltás mellett a szamárköhögés és hastífusz ellen is legyen védőoltás.

A 81/34/1952. Eü. M. sz. utasítás az abortusz lehetőségének szabályozásáról is valószínűleg nem csak népesedéspolitikai, hanem *egészségügyi szempontokra* is tekintettel jött létre (az a manapság felmerülő erkölcsi-filozófiai-emberi jogi megfontolás, hogy a magzat esetleg ember is lehet, a jelek szerint ekkor nem jött számba). Noha a mai demográfiai ismeretek alapján úgy tűnik, hogy a teljes termékenységi arányszám alakulása viszonylag kevésbé függhet egészségügyi tényezőktől (döntően inkább kulturális és gazdasági tényezőktől), azért még e részben téves népesedéspolitikai stratégia jegyében hozott, az *anyák és a születendő gyermekek egészségének megőrzésére irányuló intézkedések* igen hasznosnak mondhatók. Ugyanakkor feltehető, hogy nem csak az életszínvonal csökkenésének elleplezésére szolgáló bűnbakként került előtérbe az egészségügyi szempont, hanem talán két másik okból is. Az egyik az, hogy az ország, ki nem mondva, háborúra készült a kapitalista Nyugattal, és ehhez javítani kellett az élőerő minőségét. A másik ok pedig az lehet, hogy a nép egészségi állapotának javítása erősíthette a diktatúra ön maga előtti legitimitásának érzetét. (Ekkoriban Magyarország – még – beleillett *az általános egészségi állapot és a halandóság gyors javulásának nemzetközi trendjébe is.*)

Az 1.004/1953. (II. 8.) MT sz. határozat a *munkaügy* terén is igyekezett a *gyermekvállalás számára kedvező körülményeket* teremteni. Így például a 2. b) pont szerint egy kismama munkára való felvételét a várandóssága miatt megtagadni tilos. A c) pont szerint kismamát és a szülés utáni 3. hónapig szoptató anyát csak fegyelmivel lehet elbocsátani. A jogszabály ezen pontjai nyilván létező, akut problémákra válaszolnak.

A határozat rendelkezett az óvodai és bölcsődei férőhelyek számának relatíve jelentős emeléséről is. Mindazonáltal az anyasági és gyermekgondozási segélyek, amelyeket ezen a jogszabályon keresztül az állam nyújtott, valójában jelentéktelenek voltak, így nem csoda, hogy a termékenységi arányszám alakulására semmilyen pozitív hatásuk nem volt. Az abortusz ügyének szigorúbb kezelése lényegében csak (jó) egy évig állt fenn, az általa kiváltott születésszám-növekedés két-három évig tartott. Az átmeneti növekedés után a termékenységi arányszám meredeken visszazuhant az 1952-es szintre, majd folytatódott az a csökkenés, ami 1949-ben elkezdődött. Az *1953-as intézkedéscsomag, bár egészségügyi és munkaügyi szempontból pozitívumot jelentett, a gyermekvállalás feltételeit érdemben nem javította és nem jelentett semmilyen ezzel kapcsolatos pozitív motivációt.*

Az MDP, amint először komolyan szembekerült egy család- és népesedéspolitikai problémával, azokat a nézeteket és azokat az ezzel kapcsolatos ismereteket tudta fölhasználni, amelyeket készen örökölt a két háború közötti korszakból (a kommunistáknak ugyanis nem volt a népesedéssel kapcsolatban semmilyen kidolgozott elméletük /26/). Az örökség pedig nagyjából úgy foglalható össze, hogy cél a népesség mennyiségi növekedése, de az ehhez a célhoz vezető utat homály fűdi. Annyi talán átszűrődhetett a nyugati (leginkább talán francia) népesedéspolitikai ismeretekből és elméletekből, hogy a nagycsaládosoknak családi pótlékkal való támogatása jó dolog, és a születéskor adott anyasági segély is az. De *igényesen kidolgozott és kellőképpen bőkezű népesedéspolitika nem létezett* – bár valószínűleg amúgy sem nagyon lett volna meg a politikai akarat annyi pénzt elkülöníteni erre a célra, amennyi szükséges lett volna hozzá. Leginkább talán éppen a gyermekgondozási segélyek jelentőségének a fölismerése hiányzott.

Az 1955. évi 39. sz. tvr. kiterjeszti a terhességi és gyermekágyi segélyre való jogosultságot. Ha az anya a szülést megelőző két évben 270 napon át biztosított volt, akkor a segély összege korábbi átlagkeresetének 100%-a. Ha viszont 270 napig nem, de legalább 180 napon át biztosított volt, akkor is jogosult segélyre – a korábbi időszaktól eltérően –, bár a segély összege ilyenkor csak korábbi átlagkeresete 50%-a. A SZOT 6/1955. (XII. 31.) SZOT sz. szabályzata szerint "A dolgozó nőnek járó anyasági segély összege" az 1. gyermek után 700 Ft, a további gyermekek után 600 Ft. Mindez minimum 270 nap előzetes biztosítási idő esetén van így, 180 és 270 nap közötti biztosítási idő esetén ezen összegek fele jár. Ez utóbbi SZOT-szabályzatot módosítja a 3/1962. (XII. 24.) SZOT sz. szabályzat, mely szerint a mezőgazdaságban dolgozó biztosított nők anyasági segélye minimum 270 nap előzetes biztosítási idő esetén az 1. gyermek után 2900 Ft, a további gyermekek után 2800 Ft. (Ezek ugyan jóval magasabb összegek, mint a többiekéi, viszont vegyük számításba, hogy terhességi és gyermekágyi segély nem járt nekik.)

1962-ben egyébként folytatódtak az 1953-as szellemben hozott, az *egészségügyre és a munkaügyre koncentráló családpolitikai rendelkezések*: munkavédelemről és tiltott munkakörökről a nők és fiatalok egészségének védelmében, a túlmunka szabályozásáról, a 12 éves gyermekeknek adandó diftéria és tetanusz elleni oltásról. A 46/1962. (XII. 24.) sz. rend. szerint (mely a Munka Törvénykönyvét módosítja) "...nem lehet felmondással megszüntetni a munkaviszonyát annak a dolgozó nőnek, aki fizetés nélküli szabadságot gyermeke szoptatásának, illetve gondozásának biztosítására vett igénybe a fizetés nélküli szabadság tartama alatt és az azt

követő 15 napon belül.” Továbbá az “azonnali hatályú elbocsátást kimondó fegyelmi határozatot a szülési szabadság tartama alatt végrehajtani nem szabad”.

A jelek szerint még mindig problémának látták, hogy a nőket egészségükre ártalmas munkakörökben dolgoztatják. Emellett továbbra is *súlyos probléma lehetett a munkaadóknak a gyermekvállalással szemben ellenséges magatartása*, amelyet ezzel az új jogszabállyal igyekeztek valamennyire kivédeni. A politika tehát érzékelte, hogy a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetése sok nőnek súlyos gondot jelent¹¹. Eközben a *magyar teljes abortusz arányszám a világon az egyik legmagasabbra nőtt, míg a magyar teljes termékenységi arányszám a világon a legalacsonyabbra csökkent /27/*. 1963-ban a meredek zuhanás egy alacsony szinten megállt (nem tudni, hogy ehhez volt-e valami köze az 1962-es fenti jogszabályoknak). Mindenesetre az idézett 1953-as és 1962-es jogszabályok szövegéből arra következtettek, hogy az 1950-es évek elejétől a munkavállalás mellett gyermeket is vállalni kívánó nők valóságos terrornak lehettek kitéve a munkaadók részéről, és mindez magyarázhatja az igen magas abortusz- és az igen alacsony születésszámot is. Magyarország e téren nemzetközi szempontból már érthetetlen botrányországgá kezdett válni, így politikai érdek volt ezen az állapoton változtatni.

A döntéshozók sejtették, hogy az eddigi elégtelen megoldások toldozása-foldozása nem segít, és valami radikális lépésre van szükség. Ez a *radikális lépés a GYES 1967-es bevezetése lett a 3/1967. (I. 29.) Korm. sz. rendelettel (a Munkaügyi Miniszter rendeletei között)*. A gyermekgondozási segély *bevezetésekor a gyermek 2,5 éves koráig járt, összege 600 Ft*¹² (TSZ-tagoknak 500 Ft). Az jogosult rá, akinek a szülést megelőző 12 hónapban folyamatos munkaviszonya volt, vagy akinek a szülést megelőző 1,5 évben összesen legalább 12 hónap munkaviszonya. Igénybevételének ideje munkaviszonyban töltött időnek számít és magát a segélyt a táppénz folyósítására illetékes szerv folyósítja. A társadalombiztosítás keretében külön erre a célra biztosított pénzügyi fedezet terhére kell elszámolni a költségeit. Az 5/1969. (I. 28.) Korm. sz. rendelet szerint a GYES *a gyermek 3 éves koráig jár*.

¹¹ A női munkavállalás aránya az 1950-60-as évek folyamán gyorsulva növekedett. 1949-ben az aktív keresők 29%-a volt nő, míg 1975-re már 44%-a. Ugyanakkor 1973-ról 1979-re a megfelelő korú gyermekek között a bölcsődébe beíratottak aránya 12%-ról 19%-ra nőtt. A 3-5 éves gyermekeknek 1970-ben 53%-a járt óvodába, 1973-ban 66%-a, 1975-ben 72%-a, 1979-ben a 85%-a.

¹² Bevezetésekor és az azt követő időkből mindmáig nagyjából az átlagbér 30%-a körül volt a GYES értéke.

Amint a termékenységi arányszám Magyarországon a legalacsonyabbak között volt az 1960-as évek első felében, úgy az erre a problémára méltó választ adni kívánó GYES volt bevezetésekor a világ leghosszabb időtartamú, legkedvezőbb gyermekgondozási segélye (olyannyira, hogy hozzá még jelenleg is csak az *Európai Unió államainak legfejlettebb, hasonló mai juttatásai hasonlíthatók – Franciaországé, Finnországé*¹³). A GYES bevezetése viszonylag *nagyarányú és meredek, de rövidnek bizonyuló és átmeneti termékenység-emelkedéssel* járt. Elsősorban a *legalacsonyabb iskolai végzettségű és keresetű nők* termékenysége emelkedett a GYES bevezetésének hatására /28/. Ez érthető: mivel a GYES egy, tulajdonképpen a női átlagkeresethez képest relatíve alacsony, merev, fix összeg, csak a legalacsonyabb keresetű nőknek a gyermekgondozási szabadság igénybevétele miatti keresetsökkenését kompenzálja elfogadható mértékben. A közepes vagy magasabb keresetű nők nagy része számára a keresetsökkenés még a GYES kompenzáló hatását figyelembe véve is túl nagy¹⁴.

A 11/1973. (XII. 23.) MüM. sz. rendelet ezen a helyzeten igyekezett javítani a GYES összegének felemelésével. E rendelkezés szerint a GYES összege az első gyermek után 800 Ft, a 2. gyermek után 900 Ft a 3. és minden további gyermek után 1000 Ft. Ugyanezek az összegek TSZ-tagoknak 700 Ft, 800 Ft és 900 Ft.

Ezzel párhuzamosan egy másik rendelkezéssel felemelték a családi pótlék összegét is. A 12/1973. (XII. 23.) MüM. sz. rendelet pedig 14 éven aluli gyermekek esetében az 1. gyermek után 2, a 2. után 5, a 3. és minden további után 9 fizetett szabadnapot adott az anyáknak és a gyermekeiket egyedül nevelő apáknak. A 7/1971. (II. 8.) Korm. sz., a 4/1971. (II. 8.) PM-ÉVM sz. és a 7/1973. (I. 26.) PM-ÉVM sz. rendeletek pedig szociálpolitikai lakásépítési kedvezményt nyújtottak a gyermeket nevelő fiatal pároknak (a törlesztéssel kapcsolatos kedvezmény a gyermekszámmal párhuzamosan növekedett).

Ezek az *1973–74-re időzített intézkedések egy család- és népesedéspolitikai csomagot* alkottak. Csak találgatni lehet, hogy a csomag összetevői közül egyenként melyik hogyan hatott, de az tény, hogy e csomag újabb, még az 1967-esnél is *jelentősebb termékenységi hullámot okozott*. Ez a termékenység-

¹³ 1961-ben a szomszédos Ausztriában létrehoztak egy, a későbbi magyar GYES-hez hasonló, viszonylag alacsony, fix összegű gyermekgondozási segélyt, amely ekkor még csak a gyermek egyéves koráig járt. Elképzelhető, hogy ez a segély jelentette a mintát a magyar GYES megtervezésekor.

¹⁴ A magasabb iskolai végzettségű nők ritkábban is vették igénybe a GYES-t, mint az alacsony iskolai végzettségűek, és akik igénybe vették közülük, azok átlagosan rövidebb ideig, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű nők, tehát hamarabb visszamentek dolgozni.

emelkedés is csak egy *átmeneti hullámnak* bizonyult, az emelkedést hamarosan újabb csökkenés követte.

A *gyermekvállalás* átmenetileg *népszerűvé vált*¹⁵, ennek a figyelembe vételével készült a 19/1974. (VII. 31.) MüM. sz. rendelet, mely szerint a GYES folyamatosan járhat (a TGYÁS helyett is) akkor is, ha közben megszűnik az anya munkaviszonya, de a GYES alatt újabb gyermeket szül ("...a gyermekgondozási segélyre való jogosultság szempontjából úgy kell tekinteni, mintha ez alatt munkaviszonyban állt volna"). Ehhez hasonló a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. tv., mely szerint az anya akkor is jogosult az anyasági segélyre, ha a GYES időszakában szül¹⁶. A gyermekvállalást a GYES felhasználhatóságának rugalmasabbá tételével is igyekeztek támogatni. A GYES bevezetéséről szóló 3/1967. (II. 26.) MüM. sz. rendelet szerint a GYES-t indokolt esetben (például a férj átmeneti munkaképtelensége) megszakíthatja az anya. Ha nem indokolt esetben szakítja meg, akkor a megszakítás után visszatérhet a fizetetlen gyermekgondozási szabadságra (tehát a GYES-t nem folyósítják neki tovább). A 6/1976. (III. 18.) MüM. sz. rendelet kibővítette az indokolt esetek körét, ezzel rugalmasabbá tette a GYES felhasználhatóságát. A 10/1982. (IV. 16.) MT sz. rendelet szerint, ha a gyermek egyéves elmúlt, akkor az anyja helyett az apja is mehet GYES-re. A gyermek 1,5 éves korától szülője a GYES folyósítása alatt is munkát vállalhat, de csak legfeljebb napi 4 órában. A 6/1985. (I. 17.) MT sz. rendelet ezt úgy módosítja, hogy a GYES ideje alatti munkavállalás éves átlagban az éves törvényes munkaidőnek legfeljebb a fele lehet. Ez tehát rugalmasabbá tette a GYES ideje alatti munkavállalás lehetőségét. Ezen utóbbi rendelet szerint a főiskolások és egyetemisták is jogosultak a GYES-re. A 22/1989. (VII. 31.) SZEM rendelet felemelte a GYES összegét az 1. gyermek esetében 800 Ft-ra, a 2. gyermeknél 900 Ft-ra, a 3. és minden további gyermek esetében 1000 Ft-ra (tartósan beteg vagy súlyosan fogyatékos gyermekek esetében ezen összegek kétszerese jár).

A törvényhozók tehát igyekeztek a *GYES-t minél kedvezőbbé alakítani* és ezen keresztül azt elérni, hogy a *gyermekvállalás egy minél inkább könnyű* és

¹⁵ Magyarországon a teljes termékenységi arányszám az 1950-es évek második felében zuhant a népesség egyszerű újratermeléséhez szükséges szint alá, és azóta végig ott maradt, kivéve az 1974–77-ig tartó négyéves időszakot, amikor elérte vagy meghaladta ezt a szintet.

¹⁶ Ugyanez a törvény egyenjogúsította a TSZ-tagokat a társadalom többi részével a családi pótlék szempontjából. Ez a törvény tehát a parasztság egyenjogúsítását, mintegy a társadalomba való beemelését is jelentette.

*vonzó lehetőséggé váljon*¹⁷. Ez azonban *csak részben sikerült*. Viszonylag ismert megállapítás, hogy az 1974-75-ös termékenységi csúcs jelentős részben annak köszönhető, hogy a szülők az amúgy is tervezett születeket előbbre hozták (persze kérdés, hogy ezek az "előbbre hozott gyerekek" tényleg megszülettek volna-e később, ha nincsenek a gyermekvállalás feltételeit kedvezően befolyásoló családpolitikai intézkedések). Így a termékenységnövekedés jelentős részben csak *látszólagos* volt, bár volt némi *tartós, végleges pozitív hatás* is /29/. Mindenesetre azt lehetett tapasztalni, hogy a magyar termékenység az 1975-ös csúcs után hosszú éveken át *elég meredeken és folyamatosan csökkent*, míg végül az 1980-as évek elejére alacsonyabb lett, mint az 1960-as évek elején volt /30/(igaz, hogy ez ekkor már világviszonylatban mégsem volt annyira feltűnő, mert közben a termékenység Nyugat-Európában is nagyot zuhant).

Mivel a GYES az alacsony iskolai végzettségűek és keresetűek kivételével a társadalom többi rétegére kevéssé hatott, előtérbe került az a logikus gondolat, hogy a *termékenység növeléséhez a közepes és magasabb iskolai végzettségűek és keresetűek gyermekvállalási feltételeit is javítani kell*. Ennek a felismerésnek az eredménye lett a 3/1985. (I. 17.) MT sz. rendelet a *gyermekgondozási díj bevezetéséről*. A rendelet szerint a GYED a gyermek *1 éves koráig jár*. Az az anya jogosult rá, akinek a gyermek születését megelőző egy évben legalább 270 nap biztosítási ideje van. Tehát a jogosultsága azonos a terhességi és gyermekágyi segélyével. *Összege és annak kiszámítási módja pedig azonos a táppénzével*, amiről a 17/1975. (VI. 14.) MT sz. rendelet úgy rendelkezik, hogy "ha a biztosítás megszakítás nélkül két év óta fennáll, a táppénz a napi átlagkereset hetvenöt, egyébként hatvanöt százaléká".

Ez a 65–75% már *magas szinten keresetarányos juttatást jelent minden társadalmi réteg számára*, tehát a közepes és magasabb keresetű nők számára is megfelelően kompenzálja a gyermekgondozás miatt kieső keresetüket. Meg kell jegyezni, hogy a *közepes vagy magas kereset csak korosztályuk átlagához képest* az, de nem a társadalom átlagához képest. A fiatalok keresete ugyanis átlagosan alacsonyabb szokott lenni, mint a középkorúaké, vagy mint a társadalom átlagáé. Úgyhogy emiatt a GYED fontossága abban is áll, hogy ha a *vertikális redisztribúció szempontjából nézzük, a GYES-nél erősebben javította a társadalom szegényebbik felébe tartozó rétegek helyzetét* (ugyanis többen vették igénybe a fiatalok közül, mint a GYES-t), így korántsem

¹⁷ Az 1970-es évek közepétől fokozatosan munkaerőhiány kezdett fenyegetni. A GYES rugalmasabbá és a GYES melletti munkavállalás lehetővé tétele ennek a kivédését is szolgálta. A GYES melletti munkavállalás irányába hatott az is, hogy a GYES reálértéke ekkoriban csökkenni kezdett.

tekinthető pusztán egy, a jómódúaknak adott fölösleges szociális juttatásnak, valamiféle "népesedéspolitikai luxusnak". A GYED-et bevezető rendelkezés *felülről limitálta* azt. A GYED egyben *alulról is limitált*, napi összege nem lehet kevesebb az öregségi nyugdíj minimális összegének egyharmcad részénél (tehát a havi összege az öregségi nyugdíjminimumnál). Arról is rendelkezett jogszabály, hogy ha valakinek a GYES kedvezőbb, akkor a GYED helyett azt vehesse igénybe.

Az 5/1986. (II. 27.) MT sz. rendelet kiterjesztette a GYED-et a *gyermek 1,5 éves koráig*, majd az 56/1987. (XI. 6.) MT sz. rendelet a *gyermek 2 éves koráig*. A GYES-t *tehát igyekeztek fokozatosan felváltani a – nők számára kedvezőbb, az állam számára költségesebb – GYED-del*. Elképzelhető, hogy ezt a törekvést az 1980-as évek végén egyre nehezebbé váló gazdasági helyzet akasztotta meg. A GYED egyébként *család- és népesedéspolitikai szempontból sikeresebb volt*, mint a GYES 1967-es bevezetése vagy az 1973-as csomag, mert azoknál *kevésbé növelte ugyan a termékenységet, de a pozitív változás ezúttal tartósnak bizonyult /31/*. A GYED egy kiforrottabb, érettebb, *átgondoltabb demográfiai hátterű család- és népesedéspolitikának*, egyben a "hanyagolt szocializmusnak" is a terméke, egy olyan korszakénak, amely már igényesebben, kifinomultabban tudott tervezni, mint a "klasszikus szocializmus kora" és amelyben ugyanakkor még volt központi politikai akarat nagy, átfogó és költséges társadalmpolitikai célok megvalósításába belevágni, "kerül, amibe kerül". Túl sokba került? A GYED megszüntetésekor – mely lépés 1995-ben, illetve 1996-ban¹⁸, a "Bokros-csomag" keretében, annak *legfontosabb és legnegatívabb családpolitikai tartalmú rendelkezése volt – a teljes éves állami költségvetés 1%-át tette ki*. Hogy ez soknak vagy kevésnek minősül, az bizonyos fokig politikai hozzáállás kérdése is. Az mindenesetre tény, hogy a GYED még a GYES-nél is *fejlettebb és a munkavállalás mellett gyermeket is vállalni kívánó nők számára kedvezőbb gyermekgondozási segély volt*, magas szinten keresetarányos és – 1987-től – viszonylag hosszú időtartamú, amivel *ebben a kategóriában maga mögött hagyta az Európában egyébként legfejlettebb hasonló norvég és svéd juttatásokat is /32/*.

Az 1950-es években nagyon hangsúlyos *egészségügyi szempont* a családpolitikai rendelkezésekben még az 1980-as években is megmaradt, igaz, némileg talán csökkenő súllyal. (Például az 56/1987. (XI. 6.) MT sz. rendelet szerint annak az anyának, aki várandóssága alatt legalább négyszer volt

¹⁸ Az Alkotmánybíróság döntése értelmében a tervezett, a családpolitikai rendszert megnyeső intézkedéseket egy évvel el kellett halasztani, hogy azok ne érhék váratlanul a családokat.

orvosi vizsgálaton, 6000 Ft anyasági segély jár, aki ennél kevesebbszer volt, annak csak 1000 Ft.) Valószínű, hogy a *csecsemőhalandóság csökkenése* a családpolitikai intézkedésekben az egészségügyi szempontokhoz való ragaszkodásnak is köszönhető. Az egészségügyi szempontok mellett az *1980-as évek családpolitikai tárgyú döntéseiben* felbukkant a *családnak mint társadalmi intézménynek az erősítése, támogatása* is. Több negatív társadalmi jelenség, például *válás, alkoholizmus, fiatalkori bűnözés, neurózis* magas és növekvő aránya irányította a figyelmet a családok problémáira. Feltehetőleg e figyelemnek köszönhető a *családsegítő központok hálózatának* (félbemaradt) kiépítése az 1980-as évek végén.

Az 1990-es választáson hatalomra került első demokratikus (konzervatív-kereszténydemokrata) kormány két új anyasági támogatást vezetett be, a *várandóssági pótlékot* és a *gyermeknevelési támogatást* (GYET). Előbbi célja a kismamák jobb táplálkozásának elősegítésével hozzájárulni magzatuk egészséges fejlődéséhez, és emellett talán az abortuszok megelőzését is célozta. Utóbbi a nagycsaládosok támogatásának erősítését jelentette (az 1993. évi III. tv., az ún. szociális törvény vezette be) és talán bizonyos fokig az anyaságnak, a gyermekgondozásnak és -nevelésnek társadalmilag hasznos és az állam által megfizetett munkává tétele egy kezdeti állomásának is tekinthető. A GYET azoknak jár, akiknek legalább három gyermekük van és a legkisebb életkora 3 és 8 év közötti. *Összege* megfelel a mindenkori *nyugdíjminimumnak*. Jogosultsága *előzetes munkaviszonyhoz is kötött*, és a juttatás *jövedelemtesztelt is*: a családban az egy főre eső jövedelem nem haladhatja meg az öregségi nyugdíjminimum háromszorosát. Az 1994-es választáson hatalomra került új (szocialista-liberális) kormány 1995-ben az ún. *Bokros-csomag* keretében *megszüntette a GYED-et és jövedelemteszteltté tette a GYES-t*¹⁹. Ugyanakkor *növelték a GYES értékét* és – a jövedelemtesztől eltekintve – *alanyi jogosultságúvá tették, vagyis megszüntették jogosultságának előzetes munkaviszonyhoz kötését*.

Nem tartom valószínűnek, hogy a politikának a vizsgált évtizedekben különösebben célja lett volna beleszólni a családokon belül a *nemi szerepek* kialakításába. Ami itt megfigyelhető, az egyfelől a tényleges társadalmi realitásokhoz, másfelől bizonyos világtrendekhez vagy -divatokhoz való alkalmazkodás. A határozatok végig úgy tekintik az anyát, mint aki a *gyermekek gondozásának fő felelőse*. Az már újdonság, hogy előbb a GYES-nél, majd a 2/1986. (II. 27.) ME sz. rendelettel a GYED esetében is a gyermek egyéves korától az apa is otthon maradhat vele gyermekgondozási

¹⁹ Az 1998-as választáson hatalomra került új (liberális-kereszténydemokrata) kormány ígéretet tett a jövedelemteszt eltörlésére és a GYED visszaállítására.

szabadságon. Nincsenek adataim arról, hogy ezt mennyire használták ki, de valószínűnek tartom, hogy inkább csak jelképes lehetőség maradt, hiszen még Svédországban is, ahol pedig a férfiak alighanem Európában a legnagyobb mértékben maradnak otthon a feleségük helyett gyermekgondozási segélyen, még ott is csak a gyermekgondozási segély kerek 10%-át használják fel az apák országos átlagban.

A magyar anyasági és gyermekgondozási segélyek történetét figyelve megállapítható, hogy ezek fejlesztését *népesedéspolitikai szempontok és a női munkavállalás és a gyermekvállalás harmonizálásának az igénye egyaránt motiválták, a kétféle szempont egybefonódott*. Véleményem szerint a törvényhozók szemlélete reális volt, *e két szempont a gyakorlatban tényleg összefügg*. Többszöri sikertelen kísérlet után végül a GYED-del sikerült egy olyan gyermekgondozási segélyt kialakítani, amely jól szolgálta a munkavállalás mellett gyermeket is vállalni kívánó nők (és emellett persze férjeik és gyermekeik) érdekeit.

4. Társadalom és társadalompolitika

A II. világháború után az ország irányítását (formálisan csak 1948-49-ben, de gyakorlatilag már 1945-től) a kezükbe vevő kommunisták, szovjet mintára, a nehézipar fejlesztésére helyezték a hangsúlyt. Az *MDP 1951-es II. kongresszusa 600–650 ezer új ipari munkavállaló alkalmazását tűzte ki célul* az első ötéves terv során. Az új munkaerőt *három forrásból kívánták megszerezni: a felnőtt mezőgazdasági dolgozóknak az iparba való átlépésével, az ugyancsak felnőtt háztartásbeli nők foglalkoztatásának növelésével és az először munkát vállaló fiataloknak az iparba irányításával /33/*. A kitűzött célokát részben sikerült is elérni. Valószínű, hogy az 1950–60-as évek gyors és erőteljes társadalmi folyamatai, az *iparosodás, városokba áramlás, a nagy térbeli és foglalkozási mobilitás és az erőszakos TSZ-szervezés az egyének, házaspárok, családok életét és demográfiai vonatkozású döntéseit – házasodás, gyermekvállalás – jóval erősebben befolyásolták negatív irányban, mint a családi pótlék vagy a gyermekágyi segély rendszerének ebben az*

időszakban történő megváltoztatásai pozitív irányban²⁰. Azt viszont egyelőre nem tudni, hogy a termékenység zuhanása miért állt meg 1962-63-ban²¹.

1967-ben a GYES bevezetése átmeneti és mérsékelt termékenység-emelkedéssel járt együtt (ez az emelkedés már 1966-ban megkezdődött²²), majd az 1973-as család- és népesedéspolitikai csomag egy még sokkal nagyobb emelkedéssel, 1974-75-ben. Ez az emelkedés sem bizonyult tartósnak, a teljes termékenységi arányszám 1981-re az 1973-as szint alá süllyedt.

A tények lényegében nem támasztják alá azt a gyakran elhangzó vélekedést, hogy az 1970-es évek közepének népesedési hullámhegye kizárólag vagy főleg annak a születésszám-emelkedésnek köszönhető, amelyet 1953-55-ben az abortusz szigorúbb kezelése váltott ki. Ha az 1947-1985-ös időszak teljes termékenységi arányszámának görbét és az élveszületési arányszám görbét egymás mellé illesztjük, akkor feltűnő, hogy a két görbe mennyire párhuzamos, csak csekély eltérések vannak /35/. Csak ez utóbbi kis eltérések magyarázhatók a szülőképes korú generációk létszámának ingadozásával, de – amint a két görbe párhuzamossága mutatja – a *születések száma döntően a teljes termékenységi arányszám alakulásával függ össze, ez az arányszám pedig (az egyetlen kivételes 1952-54-es időszaktól eltekintve) az abban az évben érvényesülő gyermekvállalási kedvet mutatja*. Tehát a *gyermekszám 1974-75-ben döntően nem azért ugrott meg, mert ekkoriban értek szülőképes korba az 1953-55-ben született kohorszok, hanem azért, mert a népesedéspolitikai intézkedéscsomag hatására megnőtt a gyermekvállalási kedv*. Ehhez hasonló tartalmú az a megállapítás is, hogy az 1976-tal kezdődő termékenységszökkenést “75%-ban a termékenység visszaesése, 17%-ban a korösszetétel megváltozása és 8%-ban a szülőképes korú házasságos nők számának csökkenése okozta” /36/. Vagyis ebben az esetben is döntően a

²⁰ Például a *nagyszülőktől való elszakadás, különköltözés* sokaknak megnehezíthette kisgyermekük gondozásának megoldását és így magát a gyermekvállalást is.

²¹ Feltételezhető, hogy amint 1953-55-ben a termékenységi arányszám átmenetileg magasabbra került, mint ahogy az a családok szándékainak átlagosan megfelelt volna, úgy 1962-re “lefelé szaladt túl”. Ha ez így van, akkor nem lehetetlen, hogy a két dolognak köze van egymáshoz, tehát hogy az 1953-55-ben, a családi tervekén kívül született – nem vagy későbbre tervezett – gyermekek egyfajta apályt váltottak ki a gyermekvállalási tervekben a következő években. Ez a hatás pedig talán 1962-re szűnhetett meg. Ugyanakkor tény, hogy a termékenység a magyar történelemben – a háborús időket kivéve – mindaddig példátlanul alacsony szintet ért el az 1960-as évek elejére, és vele párhuzamosan ugyanekkor *mélypontra ért az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma is* /34/. Mindezek mögött pedig aligha csak az 1953-55-ös gyermekszületési hullám állhat, hanem valószínűleg az *alacsony életszínvonal*, a gazdasági és társadalmi helyzet zűrzavaros és nagyarányú változásai, a nagyarányú társadalmi mobilitás is.

²² 1966-ban volt a családi pótlék összegének egyik jelentősebb emelése is.

termékenység, tehát a gyermekvállalási hajlandóság befolyásolta a gyermekszám alakulását, nem pedig egyéb, a szülőképes korú nőkre jellemző demográfiai tényezők.

Ezzel együtt is igaza volt azoknak a népesedéspolitikai szakértőknek, akik az 1973-as intézkedéscsomag előkészítésekor a tervezett intézkedések néhány évvel később való bevezetését javasolták a politikai döntéshozóknak. Ebben az esetben az intézkedések hatására a születésszám valószínűleg valamivel kevésbé lett volna kiugró, bár a "hullámzást" alighanem így sem lehetett volna teljesen megspórolni (és döntően nem az 1953–55-ös nagy létszámú kohorsz hatása, hanem a gyermekvállalási kedv megnövekedése miatt). Ugyanakkor persze kérdés, hogy az intézkedések elhalasztásának nem az lett volna-e a következménye, hogy végül teljesen elmaradnak, mert időközben "elfogy mögülük" a bevezetésüket támogató politikai akarat.

Hasonló időzítési szempont merült föl a *GYES tervezésekor*. Ezt azért időzítették az 1960-as évek végére, mert ekkor kezdett munkába állni az 1953–55-ben született nagy létszámú kohorsz. A *GYES bevezetésének oka* azonban (szemben egy elterjedt téves vélekedéssel) *nem az volt, hogy megelőzzék a munkanélküliség kialakulását*, ez a szempont csak a bevezetés időpontját befolyásolta, de a bevezetés szándékát magát nem, mivel az már ennek a szempontnak a fölmerülése előtt kialakult. A *GYES bevezetését* valójában *bizonyos tapasztalatok és kutatási eredmények motiválták*²³, melyek szerint

1. a gyermek születése után az anyák nagy része vagy kilép a munkából vagy pedig rengeteget hiányzik és ezzel rontja a vállalati termelékenységet,

2. a bölcsőde drága megoldás, nem éri meg az államnak és

3. a gyermekek a tapasztalatok szerint 1 éves korukig jobban fejlődnek az anyjuk mellett, mint – a leglelkiismeretesebb gondozás mellett is – egy csecsemőotthonban (ez utóbbi *Pikler Emminek*, a magyarországi intézményes csecsemőgondozás kiemelkedő alakjának megfigyelése volt). Szempont volt az is, hogy az anyjuk által gondozott kisgyermekek megbetegedési aránya töredéke az intézményes gondoskodásban részesülőkének.

Tehát *komoly problémának látták a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének társadalmi méretű gondját* és tisztában voltak azzal, hogy ennek a gyermekgondozási segély jobb megoldása, mint a bölcsőde. Ezen kívül, mint fentebb már említettem, politikai szempontból is kellemetlen

²³ Köszönet a személyes információkért *Tímár János* közgazdász, egyetemi tanárnak és *Miltényi Károlynak*, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet nyugalmazott igazgatójának, akik annak idején részt vettek a GYES tervezésének, előkészítésének munkájában.

volt az a tény, hogy *a magyar teljes termékenységi arányszám a világon a legalacsonyabb, ez is motiváló tényező volt.*

A GYES-sel kapcsolatban gyakran emlegetett kifejezés a “gyes-neurózis”, ami egy olyan vélekedést jelent, hogy a GYES-t igénybe vevő, gyermekükkel otthon maradó nők gyakran szorongani kezdenek elszigeteltségük és megszokott életritmusuk megváltozása miatt. Egy vizsgálat eredménye /37/ szerint a GYES-en lévők között a *női neurózis kialakulásában nem annyira a GYES, inkább olyan okok voltak meghatározóak, mint például a diszharmonikus családban nevelkedés vagy a labilis női szerepidentitás.* Gyakran játszottak szerepet a neurózis kialakulásában a *lakásszerzéssel kapcsolatos problémák vagy házastársi konfliktusok.* Mindezek a neurózist kiváltó problémák és az általuk kiváltott neurózis pedig a GYES nélkül is létrejöttek volna. Tény, hogy a vizsgálatot kis mintán (200 fő) végezték, de végkövetkeztetése arra utal, hogy a *GYES nem különösebben neurotizáló tényező, és a GYES igénybevétele alatt legtöbbször az válik neurotikussá, aki az erre az életszakaszra általában jellemző problémák terhe alatt egyébként is azzá vált volna, akár van GYES, akár nincs.* (A kutatási eredmények nem zárták ki, hogy néha a GYES-sel kapcsolatos életmód is hozzájárulhat a neurózis kialakulásához, de úgy tűnik, hogy ez korántsem olyan jellemző, mint ahogy addig feltételezték és ahogy a közvélekedésben máig is él.)

A “gyes-neurózissal” szemben az *alkoholizmus* valóban igen *súlyos és elterjedt, a magyar családok életét megkeserítő, sőt, gyakran romba döntő probléma* /39/ volt az elmúlt évtizedekben. Az *alkoholisták arányának növekedése az 1960-as években kezdődött.* Szakértők már az 1980-as években is “nyugtalanítóan magasnak” ítélték meg az alkoholizmus gyakoriságát /38/. Azóta az *alkoholisták* akkoriban körülbelül félmillióra becsült száma mintegy 1,5-2-szeresére nőtt, tehát *megközelítette vagy elérte az egymilliót, a lakosság 10%-át.* Mivel az alkoholisták leggyakrabban a *40 éven felüli férfiak* közül kerülnek ki, ebben a csoportban az alkoholisták aránya még jóval nagyobb lehet. Ugyanakkor az *1980–90-es évekre a nők között is* az alkoholizmus elég magas és növekvő szintje alakult ki, noha még jóval elmarad a férfiakétól (a női alkoholizmus talán még a férfiakénál is problematikusabb lehet, ugyanis egyes pszichológusi vélemények szerint az anyák alkoholizmusa még rosszabb hatású a gyermekeikre, mint az apáké). Az *1980-as években* történtek bizonyos *kormányzati lépések az alkoholizmus ellen,* de ezek nem hoztak érzékelhető sikert. Feltehetőleg több és erőteljesebb ellenlépésre és komplexebb programra lett volna szükség. Ám az 1990-es évek elmélyülő társadalmi válsága még egy ilyen program sikerét is erősen veszélyeztette volna és az alkoholizmus gyakoriságának további növekedése irányába hatott volna. Az 1990-es évek demokratikus kormányai pedig gyakorlatilag *semmi*

érdemlegeset nem tettek az alkoholizmus mérséklése érdekében, miközben az mind súlyosabb társadalmi problémává vált.

Az 1980-as években az alkoholizmus terjedése mellett a *neurózisok és mentális zavarok növekvő trendje* is érzékelhető volt. Ekkor a különböző szakértők a neurotikusok arányát az összlakosság 25–50%-ára becsülték /40/. Az egészségügyi rendszer mentálhigiénés szektorának adatai szerint /41/ az 1990-es években főleg a depresszióban, neurózisban és neurotikus depresszióban szenvedők aránya nőtt meg a kezelték között. Elképzelhető, hogy az *alkoholizmus és a mentális zavarok egyaránt növekvő trendje között* valamilyen *kapcsolat* van. Egyes elméletek szerint ugyanis az alkoholizmus közvetlen pszichológiai előzményállapota a depresszió /42/.

Nincsenek adataink arról, hogy mennyi, esetenként valószínűleg a családok életére is negatívan ható lelki terhet eredményezett az ún. *poszt-abortusz szindróma*, ami az abortuszt számos esetben követő büntudat és más pszichés problémák gyűjtőneve. Az *abortusz* ezen kívül nemegyszer nőgyógyászati problémákat, meddőséget, spontán vetélést, koraszülést és a későbbiekben születő csecsemők fejlődési rendellenességét okozza, az ezek miatt fellépő lelki zavarok, családi feszültségek mértékét sem ismerjük. Olyan tömegű abortuszt hajtottak végre Magyarországon az elmúlt évtizedekben, hogy az ezek következtében előálló negatív szomatikus, pszichés és szociálpszichológiai következmények már komoly méretű – bár teljes mértékben látens, fel nem tárt – társadalmi problémává állhattak össze. Az 1950-es évek óta végrehajtott több mint 5 millió abortusznak az ország lélekszámához viszonyított aránya ebben a vonatkozásban a világ “élvonalába” emeli Magyarországot.

Az 1960-as évek végén volt a legtöbb abortusz Magyarországon, ekkor a teljes abortusz arányszám 2,7 volt, ami az 1980-as évekre 1,0-re csökkent, majd kissé nőtt /43/. A *szocialista országokban* általában *jóval magasabb* volt az *abortuszok aránya*, mint a *fejlett és demokratikus államokban*, ami egyes szakembereknek is feltűnt. Mint Wrigley angol történeti demográfus megjegyzi (eredetileg) 1969-ben megjelent könyvében, “Kelet-Európában igen elterjedt a művi abortusz gyakorlata”. Ahogy pedig egy másik helyen becsületesen megállapítja “a vetelés előidézése és a gyermekgyilkosság együtt tárgyalható a házasság termékenység csökkentésének fő módszereivel, bár ezek tulajdonképpen a halandóság növelésének módszerei voltak” /44/. Egy másik szerző megállapítása szerint az *abortuszra* és a *spirálra* mint népesedéskorlátozó eszközökre való támaszkodás *tipikus a volt szocialista országokban*, amelyek a szocialista időszakban rendszerint kevésbé preferálták a fogamzásgátlás “piacon kapható módját”, részben talán azért, mert nem nagyon érdekelte őket, hogy többféle módszerre is lenne igény, részben pedig

valószínűleg azért, mert máskülönben a lakosság magatartását kevésbé tudták volna a kontrolljuk alatt tartani /45/. Magyarországon az 1970–80-as években az abortuszt részben helyettesíteni kezdték más módszerek, de az még így is igen elterjedt maradt. Ráadásul az *abortusz* mellett a két legelterjedtebb módszerre a *spirál* és a *fogamzásgátló tabletta* váltak /46/. Ezek egészségügyi szempontból ugyan jobbak az abortusznál, de ezek is sok nőgyógyászati és más súlyos egészségügyi problémát okozhatnak, és fogamzásgátló hatásuk mellett ún. korai vetélést okozó, abortív hatásuk is van. A sem a születendő gyermek, sem az anya egészségét, életét nem veszélyeztető “szelíd” módszerek, az *óvszer*, a *pesszárium* és a *természetes családtervezés* egyelőre csak kis- vagy közepes mértékben terjedtek el Magyarországon.

A *házasságkötések számának tartós csökkenése az 1970-es évek második felében kezdődött el* Magyarországon /47/. Először az *újraházasodások* száma kezdett visszaesni, ezt követte az *első házasságkötéseké* /48/. Az első házasságkötések száma az 1970-es 71 944-ről 1996-ra felére, 35 857-re esett vissza /49/. A házasságkötések visszaesésével *megnőtt a házasságon kívüli születések aránya* az összes születés között. Ez 1970-ben még csak 5,4% volt, 1980-ban már 7,1%, 1990-ben pedig 13,1% /50/. A gyorsuló növekedés eredményeként az 1990-es évek második felére az arány megközelítette a 25%-ot. Mivel a tendencia növekvő, az első születések között még nagyobb lehet ez az arány. A jelenség Budapesten a leggyakoribb (1997-ben már 30%). Egy közelmúltbeli vizsgálatból /51/ tudjuk, hogy a házasságon kívül szült nők mintegy 1/3-ának nincs sem férje, sem élettársa, tehát *a jelenleg születő gyermekek 8–10%-a eleve csonka családba születik* Magyarországon, az első gyermekeknek és a budapesti gyermekeknek még nagyobb része.

A *válások* száma 1945–1990-ig lényegében *folyamatosan nőtt* Magyarországon, az *1990-es évek elején* némileg *visszaesett* /52/. A *gyermektelen válások aránya folyamatosan csökkent* az 1960-as 44,8%-ról az 1996-os 28,5%-ra /53/. A gyermek tehát egyre kevésbé akadály a válásnak. Talán összefüggésben állhat ezzel az, hogy bár mind a házasságkötések, mind a válások, mind a házasságon kívüli születések aránya közepesnek mondható Magyarországon európai összehasonlításban /54/, a *csonka családok aránya* az 1990-es években *magasabb volt, mint az Európai Unió bármely más országában*²⁴ /55/. A *csonka családban felnövő gyermekek* és a *válást átélő gyermekek* pedig, az eddigi kutatási eredmények szerint, *több pszichés problémával, tanulási és szociális beilleszkedési nehézséggel küszködnek, mint a*

²⁴ Kevéssel megelőzte Svédországot és az Egyesült Királyságot, melyek ezen a téren vezetnek az EU tagállamok között.

*többi gyermek /56/. Tehát Magyarország helyzete ebből a szempontból nemzetközi összehasonlításban kifejezetten rossznak mondható. Egyes feltételezések szerint a *válások gyakoriságának növekedése talán felelős lehet az alkoholizmus háttérében álló gyermekkori szocializációs zavarok növekedéséért, és így az alkoholizmus terjedéséért /57/ (az alkoholizmus terjedése pedig valószínűleg növeli a válások gyakoriságát).**

Sajnos nem készült annyi és olyan mélységű szociológiai vizsgálat Magyarországon az elmúlt évtizedekben, hogy ezek alapján bővebben ki lehetne fejteni a *legsúlyosabb társadalmi problémák részletes okstruktúráját*, legyen szó akár az alkoholizmusról, akár a mentális zavarok terjedéséről, az abortuszról, a válásról vagy a házasságon kívüli születésekről. A főbb mutatókat illetően annyit mondhatunk, hogy az *1990-es években némileg visszaesett a válások és az abortuszok aránya, az alkoholizmusé (és valószínűleg a mentális betegségeké is) dinamikusán tovább nőtt*, ezek mellett pedig a családokat sújtó *új (vagy csak az 1990-es évekre nagymértékűvé váló) problémák* is jelentkeztek: a *mind szélesebb rétegeket érintő elszegényedés, az ifjúsági és a tartós munkanélküliség, a hajléktalanság és a (főleg a fiatalok között jellemző) kábítószerzés.*

A magyar családpolitika népesedéspolitikai szempontból viszonylag sikeres volt. Mind a GYES bevezetése, mind az 1973-as népesedéspolitikai csomag növelte a termékenységet. Lehet ugyan figyelmeztetni rá, hogy ez a hatás csak kisebb részben volt tartós, és nagy részében csak a szülések előbbre hozásából állt, de mint arra egyszer már fentebb utaltam, kérdés, hogy az ilyen intézkedések hiányában ezek a későbbre tervezett gyermekek tényleg (mind) megszülettek volna-e később. Tehát lehet, hogy ezen intézkedéseknek a tartós hatása korántsem volt olyan csekély, csak ezt a jelentősebb hatást nem tudjuk bizonyítani²⁵. A GYED-nek a termékenységet növelő hatása viszont tartós volt. Ezt a tartós hatást elősegíthette az is, hogy a családi pótlékot 1988–89-ben igen jelentősen fölemelték, ezzel átmenetileg nemcsak kompenzálva a széles körű ártámogatások leépítésének hatását (áremelkedések), hanem ezen felül még “pluszban” is javítva a családok helyzetét. A családi pótlék fölemelése hozzájárulhatott az 1990–91-es kisebb termékenység-növekedéshez is, a családi pótlék reálértékének meredek csökkenése pedig a termékenységnek 1992 óta tartó folyamatos, meredek és igen mély szintre történő zuhanásához. Ehhez persze ugyanígy hozzájárulhatott a megnőtt munkanélküliség, a reálbércsökkenés és az első házasságkötések (talán ezek miatt is történő) elhalasztása. Az 1990-es évek második felére az egy gyermekre jutó családi

²⁵ Bár a nettó reprodukciós együttható és a befejezett termékenység változásai egyfajta indirekt bizonyítékot jelenthetnek, amint arról lentebb szólok.

pótléknak az átlagos reálbérhez viszonyított aránya az 1980-as évek szintjére esett vissza, de közben az átlagos reálbér is jelentősen visszaesett, az 1980 körüli csúcshoz képest a 70%-ára. Így az átlagos reálbér is, az egy gyermekre jutó családi pótlék reálértéke is az 1970 körüli szintre esett vissza²⁶, és erre a szintre esett vissza a családi juttatásokra jutó állami kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya is.

A hosszú távú hatást tekintve figyelemre méltó, hogy az 1941–45-ös születési kohorsszal kezdődően tartós növekedésnek indult a nettó reprodukciós együttható /58/, a befejezett termékenység pedig az 1990-es évekre enyhe növekedésnek indult /59/. Mindez azt mutatja, hogy az 1965-tel kezdődő időszakban (tehát lényegében a GYES-sel kezdődően) a népesedéspolitikai intézkedések tartós és komoly pozitív hatást gyakoroltak a gyermekvállalási hajlandóságra. A teljes termékenységi arányszám pedig az 1990-es évek első felében Magyarországon relatíve jóval kevésbé esett vissza, mint a többi volt szocialista országban, ami arra utalhat, hogy a családpolitikai juttatások jól kiépített és bőkezű rendszere a magyar családokat jobban megvédte a gazdasági válság negatív hatásaitól, mint a környező országok hasonló rendszerei.

Ugyanakkor már korábban is problematikusnak látszott, hogy a családpolitika egyoldalúan a termékenység befolyásolására koncentrált (a gyermekes családok anyagi helyzetének, életkörülményeinek javításával) és nem törődik például a családok stabilitásának a növelésével /60/. Tény az, hogy nem alakult ki olyan stratégia, amely a családokat sújtó főbb társadalmi problémák kellőképpen elmélyült és komplex empirikus kutatását hatékonyan támogatja és koordinálja, majd az eredmények alapján

²⁶ Tegyük hozzá, hogy a megnövekedett munkanélküliség és a széthúzódott jövedelmi skála mellett a családi pótlék jelentősége a szegényebb rétegek számára még nagyobb, mint 1970-ben volt. Ha az OECD statisztikáiban használt módszert vesszük alapul – ahol az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem számításánál a férj 1,0 egységet, a feleség 0,7 egységet, a gyermekek egyenként 0,5 egységet jelentenek –, akkor egy olyan családban, ahol két gyermek van, és a két szülő együttes nettó jövedelme a nettó átlagbér kétszeresének felel meg, ott a két gyermekre jutó költség a család összköltségeinek 37%-át jelenti. Ha ezt a 37%-ot vesszük alapul, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a két gyermek után járó családi pótlék 1952–65-ig egy kétgyermekes család gyermeknevelési költségeinek átlagosan 15–20%-át fedezte, 1966–79-ig 20–30%-át, 1980–87-ig 25–35%-át, 1988–93-ig 40–60%-át (1989-ben kb. 60%-át), 1995-ben már csak 32%-át, majd 1997-re 24,6%-ra esett az arány. Mindez persze csak a fenti feltételek fennállása estén van így. Az OECD statisztikáiban használt arányok valószínűleg nem minden család valós viszonyainak felelnek meg. Az átlagosnál alacsonyabb jövedelmű családokban pedig a családi pótlék szerepe aránytalanul megnő, mivel ugyanígy megnőnek a gyermeknevelési költségek is, amelyeket kompenzálni hivatott. Az átlagbértől lefelé ugyanis a gyermeknevelési költségeinek nagysága nem csökkenhet arányosan, mert pl. ruhára, élelemre mindenképpen szükség van.

összehangolt *cselekvési tervet* dolgoz ki és hajt végre. A *munkaerő-politika* és a *népesedéspolitika* volt az a két szempont, amelyek felől a családok problémáit elsősorban szemlélték. Pozitívumnak tekinthető, hogy az 1960–70-es években a *nevelési tanácsadók*, majd az 1980–90-es években a *családsegítő központok* és más szociális szolgáltató intézmények (köztük legújabban a *gyermekjóléti szolgálatok*) hálózata kiépült. De ezek a hálózatok nem képeznek eléggé sűrű és hatékonyan működő hálót, és inkább csak a *válságkezelés*, a “úzóltás” tartozik a kompetenciájukba, semmint a *megelőzés*. A *családi életre, párkapcsolatra való felkészítéssel* vagy *párkapcsolati tanácsadással foglalkozó szociális szolgáltatások* Magyarországon egyelőre nem terjedtek el (igaz, az ilyenek még az Európai Unióban sem jellemzőek minden országra). Ugyanígy *alig* kiépített az *alkoholisták gondozásának* vagy a *mentálhigiénének az intézményrendszere*. Az *államnak nincs semmilyen, az alkoholizmus vagy az abortusz*²⁷ *arányának csökkentését célzó politikája*.

Az 1960–1985-ig tartó időszakban, a *család- és népesedéspolitika* “fénykorában” ez a terület a *hosszú távú központi tervezés része lett*. Az 1960-as évek elején az MTA Demográfiai Tervezési Bizottsága és az *Országos Tervhivatal* (OT) Távlati Tervezési Főosztály Munkaerő Tervezési Osztálya, majd 1967-től a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és a *Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság* (MÉB) Népesedés és Foglalkoztatás Tervezési Munkacsoportja foglalkozott ezzel a területtel. A MÉB Titkárságát az OT Távlati Tervezési Főosztályának Munkaerő és Életszínvonal Osztálya adta. A MÉB Munkacsoportja felhasználta a *KSH* és a *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet* kutatási eredményeit. 1972–82-ig az OT *Népesedéspolitikai Munkacsoportja* lett a fő felelős, munkáját az OT Távlati Tervezési Főosztálya támogatta. (A Munkacsoport kétszer újjáalakult.) Az utóbbi munkacsoport *fő feladata a demográfiai tudományos kutatás irányítása és eredményeinek a népesedéspolitikai döntések előkészítésénél való felhasználása volt*. A *népesedéspolitika kapcsán foglalkozott a foglalkoztatás-, a lakás-, az egészség-, a szociál-, és a jövedelem- és életszínvonal politikával is*. Végül 1983–84-ben két egymást követő ad hoc Népesedéspolitikai Bizottság készítette elő az 1984-es (a GYED bevezetéséről és több más, kisebb jelentőségű intézkedésről rendelkező) népesedéspolitikai határozatot /61/. Ezt követően csak az addigi bázisintézmények, a *KSH*, a *KSH Népeségtudományi Kutató Intézete* és az *MTA Demográfiai Bizottsága* álltak a politikai döntéshozók rendelkezésére. A *hosszú távú központi tervezés intézményi keretei az OT megszűnésével végképp megszűntek*, a

²⁷ A Családvédelmi Tanácsadók 1992-től kiépített hálózata az egyetlen említésre méltó intézkedés e téren, de a hálózat működésének hatása csekélynek tűnik.

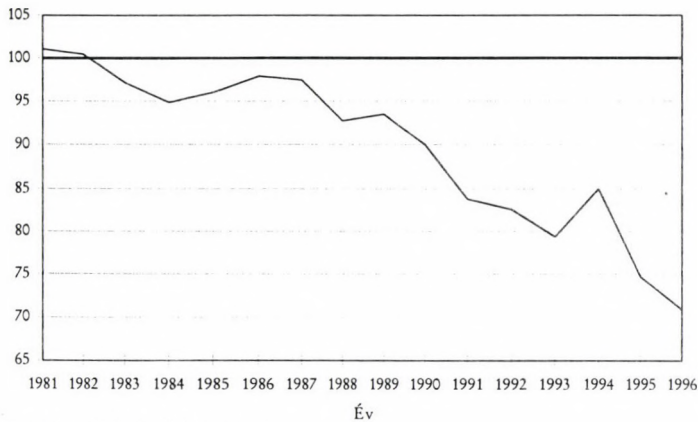
hosszú távú központi tervezés jelentősége bizonytalanabbá vált, elhalványult. Ugyanakkor az 1990-es évek végére kialakult a társadalom és benne a családok mély válsága, ami szükségessé teszi egy stratégiai jellegű társadalom- és családpolitikai szemlélet kialakítását, egy olyan szemléletét, amely az 1990-es évekre nem vagy nem eléggé jellemző.

GRAFIKONOK

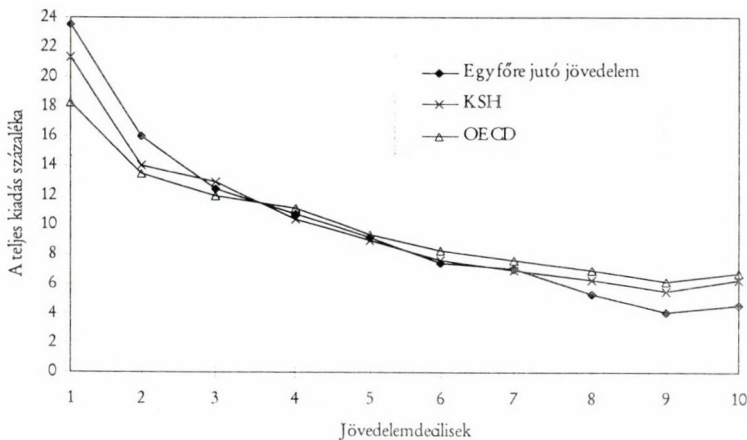
Forrás: Sarah J. Jarvis - John Micklewright in: Esély 1994/2;
Magyar Statisztikai Évkönyv 1994;
Magyar Statisztikai Évkönyv 1996;
Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1997.

A családi pótlék kifizetésének színvonala az átlagkeresetek százalékában, 1949–1997
The average family allowance for two children, the average family allowance per family and per child as per cent of average net earnings, 1949–1997

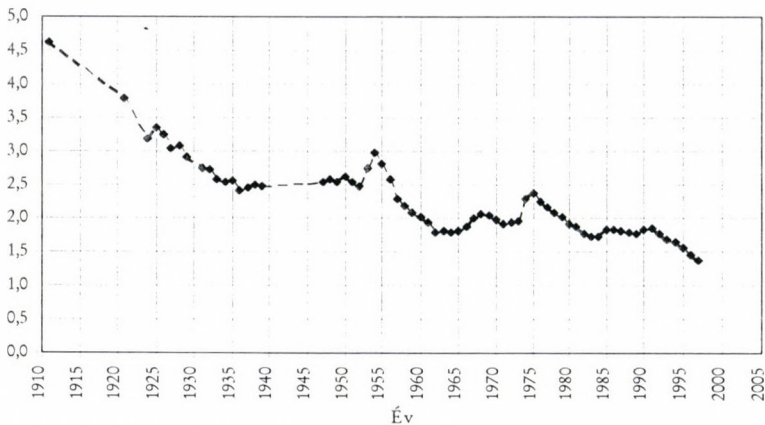
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1996.

Egy főre jutó reálkereset, 1980=100,0
Average real earnings per person, 1980=100

Forrás: Sarah J. Jarvis - John Micklewright in: Esély 1994/2.

*A családi pótlék előtti nettó jövedelemeloszlás egyes jövedelem-deciliseinek
 részesedése a teljes családpótlék-kiadásból, 1987*
*The share of each decile of net income distribution before family allowance
 in total family allowance expenditure, 1987*

Forrás: Történelmi Statisztikai Idősorok KSH Budapest, 1992;
Demográfiai Évkönyv KSH Budapest 1996.

Teljes termékenységi arányszám (egy nőre), 1911–1997
Total fertility rate, 1911–1997

HIVATKOZÁSOK

- /1/ Barta Barnabás – Klinger András – Miltényi Károly – Vukovich György 1984. Fertility, female employment and policy measures in Hungary. 3. o. Genf: International Labour Office.
- /2/ Kamarás Ferenc 1997. A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. 320. o., 334. o. in: Dr. Kovácsics József (szerk.) 1997. Magyarország történelmi demográfiája (896–1995.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- /3/ Katus László 1987. A népesség és a társadalmi szerkezet változásai. 1121–1122. o. in: Kovács Endre – Katus László (szerk.) 1987. Magyarország története 1848–1890. (Magyarország története sorozat). Budapest: Akadémiai.
- /4/ Csernák Józsefné 1997. Házasság és válás Magyarországon. 358. o. in: Dr. Kovácsics József (szerk.) 1997 Magyarország történelmi demográfiája (896–1995.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- /5/ Demográfiai Évkönyv 1993., 414. o.
Szabó A. Ferenc: Pusztulás, egyke, földbirtokviszonyok. (Illyés Gyula Pusztulása és a Gömbös-kormány válaszkísérlete 1933–34-ben.) in: Magyar Szemle 1994. október.
- /6/ Ferge Zsuzsa 1986. Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Budapest: Magvető.
- /7/ Nagy Töhötöm 1990. Jezsuiták és szabadkőművesek. Szeged: Universum.
- /8/ Ferge, 1986.

- /9/ *Dányi Dezső – Monigl István* 1987. Népesedéspolitikánk történeti előzményei és alapkérdései. in: *Káposztás Ferenc – Monigl István* (szerk.) 1987. Népesedéspolitika: tudományos kutatás és társadalmi cselekvés. 21. o. (KSH NKI Kutatási Jelentései 31.) 1987. Budapest: KSH NKI.
- /10/ *Dr. Haller Károly* 1915. A családi pótlékról szóló 1912. évi XXXV. törvénycikk, és a reá vonatkozó rendeletek és határozatok gyűjteménye. Budapest: Dr. Haller Károly.
- /11/ *Gauthier, Anne Hélele* 1996. The State and the Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries. 46. o., 52. o. Oxford: Clarendon Press.
- /12/ *Ditch, John – Barnes, Helen – Bradshaw, Jonathan* (European Observatory on National Family Policies) 1998. Developments in National Family Policies in 1996. York: European Commission.
- Bradshaw, Jonathan et al.* 1993. Support for Children. A comparison of arrangements in fifteen countries. 112. o. London: HMSO.
- /13/ *Tárkányi Ákos*: Európai családpolitikák: a francia családpolitika története. in: *Demográfia* 1997/1.
- /14/ *Fluck András* 1939. A munkások gyermeknevelési pótléka. A családi munkabér magyar intézménye. in: *Mártonffy Károly* (szerk.) 1939. A mai magyar szociálpolitika. Budapest: Dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc.
- /15/ *Ferge*, 1986.
- /16/ A családi pótlék rendszer fejlődése. 1979. Budapest: SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága.
- /17/ *Jarvis, Sarah, J. – Micklewright, John*: A családi pótlék célzottsága és célzása Magyarországon. in: *Esély* 1994/2.
- /18/ *Jarvis – Micklewright*.
- /19/ A generációk közti és a társadalmi szolidaritásról. Civil szervezetek állásfoglalása. in: *Háló* 1996/3-4.
- /20/ *Háló*, 1996.
- /21/ *Andorka Rudolf – Anna Kondratas – Tóth István György*: A jóléti rendszer jellemzői és reformjának lehetőségei. in: *Közgazdasági Szemle* 1995/1.
- /22/ *Háló*, 1996.
- /23/ *Gyáni Gábor* 1994. A szociálpolitika múltja Magyarországon. 8-9. o. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- /24/ *Ferge*, 1986.
- /25/ *Monigl István* 1992. Az 1952-53. évi népesedéspolitikai program Magyarországon. (Dokumentumgyűjtemény). *Demográfiai Tájékoztató Füzetek* 11. 25. o. (KSH NKI Kutatási Jelentései). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- /26/ *Dányi – Monigl*, 1987., 21. o., 25. o.
- /27/ *Kamarás Ferenc* 1996. Termékenységi adattár 1970-1994. 16. o., 1. ábra. Budapest: KSH.
- Evolution récente de la fécondité en Europe occidentale. Figure 1. Saint-Germain-en-Laye: Observatoire Démographique Européen.
- /28/ *Barta et al.*, 1984.
- /29/ Előterjesztés a Minisztertanács részére a népesedési helyzetről, a hosszú távú népesedéspolitikai koncepcióról és a megvalósítás eszközrendszeréről (1984. február 16.). In: *Monigl István* (szerk.) 1990. Az 1984-es népesedéspolitikai kormányprogram alapidokumentumai 1981-1986. *Demográfiai Tájékoztató Füzetek* 8. (KSH

- NKI Kutatási Jelentései). 51. o. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. (Továbbiakban: DTF8)
- /30/ Kamarás, 1996.
- /31/ Kamarás Ferenc: Új gyermekvállalási stratégiák. in: Demográfia 1994/3-4. Kamarás, 1996.
- /32/ Employment Outlook. 177-178. o. 1995 OECD.
- /33/ Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben. 52-53. o. in: Valóság 1998/7.
- /34/ Csernákné, 1997., 358. o.
- /35/ Kamarás Ferenc 1987. Népesedéspolitika és termékenység. 76-77. o. in: Káposztás Ferenc – Monigl István (szerk.) 1987. Népesedéspolitika: tudományos kutatás és társadalmi cselekvés (KSH NKI Kutatási Jelentései 31.). Budapest: KSH NKI. (Továbbiakban: Káposztás-Monigl, 1987.)
- /36/ DTF8, Előterjesztés a Minisztertanács részére..., 53. o.
- /37/ C. Molnár Emma: Anyaság és társadalmi adaptáció: a hagyományos női szerepkörben neurotikusnak bizonyuló anyák pszichológiai vizsgálata. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1982. idézi: Sándorné Dr. Horváth Erika 1986. A gyestől a gyedig. 62-63. o. Budapest: MNOT - Kossuth.
- /38/ Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. 55. o. 1986. Budapest: Kossuth.
- /39/ Hanák Katalin: Alkoholista szülők – veszélyeztetett gyermekek, fiatalok. 116. o. in: Fekete János (szerk.) 1982. Alkoholizmus. Budapest: Kossuth.
- /40/ Társadalmi..., 1986., 45. o.
- /41/ Magyar Statisztikai Évkönyv 1996. 1998. Budapest: KSH.
- /42/ Dr. Andorka Rudolf – Dr. Buda Béla: Elméletek – vizsgálatok – következtetések. A jelenség szociálpszichológiai megközelítése. 145. o. in: Fekete János (szerk.) 1982. Alkoholizmus. Budapest: Kossuth.
- /43/ Kamarás Ferenc: Születésszabályozás Magyarországon. Kézirat. (Készült az International Planned Parenthood Federation számára.)
- /44/ Wrigley, E. A. 1973. Népesedés és történelem. 119. o., 211. o. Budapest: Kossuth.
- /45/ David, H.: Abortion in Europe: 1920-1991: A Public Health Perspective. in: Studies in Family Planning, 23. 1992. idézi: Goodkind, D. – Anh, Ph. Th.: Reasons for Rising Condom Use in Vietnam. in: International Family Planning Perspectives 1997/4.
- /46/ Születésszabályozás...
- /47/ Csernákné, 1997. 358. o.
- /48/ Csernák Józsefné: Népesedéspolitika és család. 98. o. in: Káposztás - Monigl, 1987.
- /49/ Magyar Statisztikai Évkönyv 1996. 43. o., 3.21. 1997. Budapest: KSH. (Továbbiakban: MSÉ 1996).
- /50/ Evolution démographique récente en Europe 1994. 42. o. 1994. Strasbourg: Council of Europe. (Továbbiakban: Evolution ... 1994.)
- /51/ S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné: Házasságon kívül szült nők életforma-választásai. in: Demográfia 1997/1.
- /52/ Csernákné, 1997., 349-350. o.
- /53/ MSÉ 1996., 45. o.
- /54/ Evolution...1994., 34. o., 38-39. o., 44. o.
- /55/ Szukicsné Serfőző Klára 1996. Az egyszülős családok az állandó és a lakónépeség alapján. 12. o., 1. tábla. (KSH NKI Kutatási Jelentései 59.) Budapest: KSH NKI.

- Ditch, John et al.* (European Observatory on National Family Policies) 1998 A Synthesis of National Family Policies 1996. 22. o., Table 1. 17. b York: European Commission.
- /56/ *Gringlas, M. – Weinraub, M.*: The More Things Change...Single Parenting Revisited. in: Journal of Family Issues, Jan, 1995.
Cherlin, A. J. et al.: Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course. in: American Sociological Review 1998/2.
- /57/ *Andorka – Buda*, 1982., 174. o.
- /58/ *Hablicsek László – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit – Szűcs Zoltán* 1997. A távlati szociálpolitikai koncepció demográfiai megalapozása: népességi változások és tendenciák, a családok és a háztartások helyzete, vélemények népesedési kérdésekről. (Zárótanulmány. Készült a Népjóléti Minisztérium számára.) 153. o. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány.
- /59/ *Kamarás*, 1996., 31. o.
- /60/ A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének állásfoglalása a hosszú távú népesedéspolitikai koncepció kidolgozásának helyzetéről szóló jelentés tárgyában. (1984. április 24.) 97. o. in: DTF8.
- /61/ *Monigl István* (szerk.) 1988. A távlati tervezés keretében született népesedéspolitikai koncepciók, 1968–1982. Demográfiai Tájékoztató Füzetek 3. (KSH NKI Kutatási Jelentései) 8-12. o. Budapest: KSH NKI.

Tárgyszavak:

Család
 Népesedéspolitika

EUROPEAN FAMILY POLICIES:
 THE HISTORY OF THE HUNGARIAN FAMILY POLICY

A KETTŐS STANDARDIZÁLÁS ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI
A BELFÖLDI VÁNDORLÁSOK ELEMZÉSÉBEN¹

VALKOVICS EMIL-ILLÉS SÁNDOR

A térbeli mobilitás mennyiségének alakulása

Jól ismert trend, hogy az állandó és ideiglenes vándorlások mennyisége – kisebb ingadozásoktól eltekintve – folyamatosan csökken az 1950-es évek vége óta. Ezzel ellentétes irányú változás, vagyis növekedés figyelhető meg az 1980-as évtized végéig a településeken belüli költözések és a napi ingázások számának alakulását tanulmányozva. A települések közötti vándorlásokat, a településeken belüli költözéseket és a napi ingázásokat együttesen célszerű vizsgálni, hiszen valójában ez a három féle térbeli mobilitási forma nem független egymástól. Sőt, feltételezhető, hogy “versenyeznek is egymással” azokban a szituációkban, amikor a potenciális vándorlókban felmerülnek az alábbi kérdések:

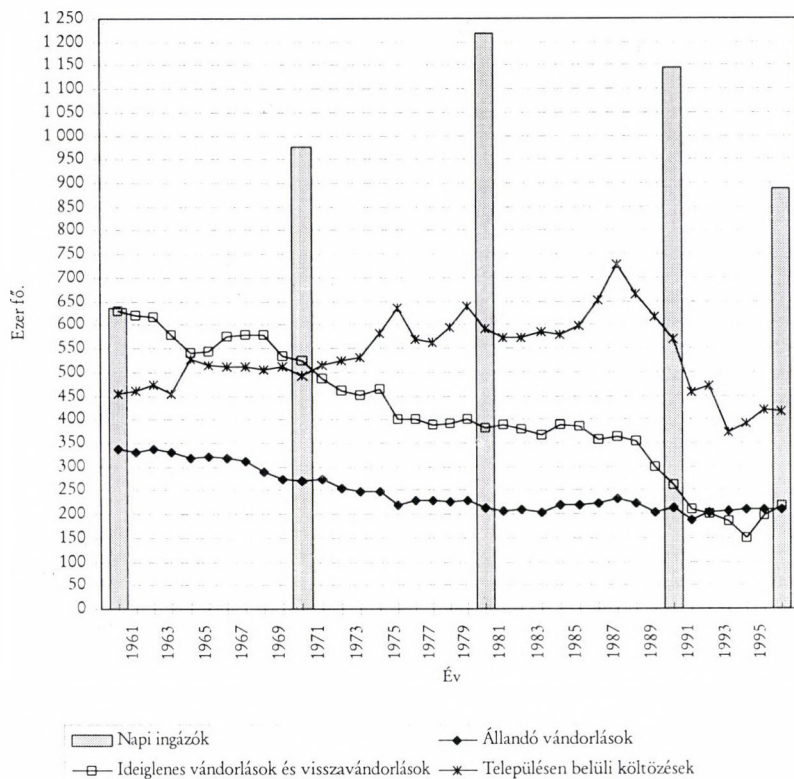
- Költöznek, vagy ne költöznek?
- Hová költöznek?

A településeken belüli költözések volumene az 1960-as évek közepéig körülbelül fele volt a vándorlások együttes számának, az 1980-as évtized első felében ugyanannyi lett, majd később meg is haladta azt. A településen belül költözők növekedésével párhuzamosan emelkedett a napi ingázók száma is. Tehát kijelenthető, hogy amíg az 1950–1960-as éveket a vándorlások dominanciája jellemezte inkább, addig a következő két évtizedben a településeken belüli költözések és a napi ingázások együttes mennyisége nagyobb lett és ezáltal az utóbbi két mozgásforma vált jellemzőbbé. A vázolt folyamatokat tükröző adatokat regisztrálták, ugyanakkor a térbeli mobilitási folyamatok tanulmányozása súlypontjaiban nem következett be fordulat. Továbbra is az egyre kisebb jelentőségű települések közötti vándorlások megfigyelése és elemzése maradt a statisztika és a kutatások centrumában. A fentiek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a településen belüli költözéseket – mint kutatási témát – nem a jelentőségének megfelelő mértékben kezelték Magyarországon az utóbbi két évtizedben. (Az ingázásokról ugyanez nem mondható el.)

Jelentős társadalmi, gazdasági és főleg politikai átalakulás indult meg Magyarországon az 1980-as évek végén, de a térbeli mobilitás összességében továbbra is folyamatosan csökkent, sőt igen rövid időtartam alatt zuhanásba csapott át. Fogas kérdés, hogy miért nem emelkedett a volumen, hiszen az addigi tapasztalatok szerint nagy társadalmi-gazdasági-politikai változásokat általában növekvő vándormozgalmak követték. Az 1990-es évek elején az addigi tapasztalatokkal ellentétes mozgások (pontosabban szólva, a mozgások hiánya) indultak meg, amelyek véleményünk szerint a lakosság kivárási taktikájából eredtek. (Mellékesen megjegyezzük, hogy a politikusok által sugallt jövőképek sem voltak annyira egyértelműek és félreértelmezhetetlenek, mint például az 1950-es és az 1960-as években, így orientáló szerepük is mérsékeltebb lehetett.) Úgy tűnik, hogy 1994-től emelkedő tendencia indult meg

¹ A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) támogatásával készült.

az addig igen alacsony szinten stagnáló térbeli mobilitásban, bár az eltelt idő rövidege és a mérsékelt emelkedés miatt messzemenő következtetéseket nem szabad levonni.

I. A belföldi vándorlások, településen belüli költözések és a napi ingázók számának alakulása, 1960–1996

Number of internal migrations, residential mobility and daily commuters between 1960 and 1996

A módszer leírása

A tanulmány további részében kizárólag az állandó és ideiglenes vándorlásokkal (újabb fogalom-használat szerint a településhatárt átszelő lakóhely, illetve tartózkodási hely változtatásokkal) foglalkozunk. Vizsgálódásunkat azért szűkítjük le erre a két területre, mert a népszámlálásokon kívül csak a folyamatos vándorlási statisztika szolgál olyan részletezettségű adatokkal, amelyek megfelelnek az általunk alkalmazandó módszer, nevezetesen a kettős standardizálás kívánalmainak. Dolgozatunkban az 1960. évi, 1970. évi, 1980. évi, 1990. évi és 1994. évi adatok felhasználásával annak a bemutatására teszünk

kísérletet, hogy miként befolyásolta hazánk mindkét nembeli népessége számának, korösszetételének és az életkor szerinti vándorlási gyakoriságainak változása a férfi népesség és a női népesség állandó vándorlásainak, ideiglenes vándorlásainak és visszavándorlásainak, valamint összes belföldi vándorlásainak a jelzett évek alatti számát (volumenét) és nyers arányszámát. Az állandó vándorlások, az ideiglenes vándorlások és visszavándorlások, valamint az összes belföldi vándorlások számának és nyers arányszámainak esetében nemenként külön-külön az 1960. és az 1970. évi; az 1970. és az 1980. évi; az 1980. és az 1990. évi; valamint az 1990. és 1994. évi adatok összehasonlítását végeztük el.

Fontos kiemelni, hogy a továbbiakban nem a belső vándorlások mennyiségének változásait tárgyaljuk, hanem az abszolút számok és az arányszámok különbségeinek összetevőkre bontása a vizsgálódásunk tárgya. Nem oksági magyarázattal szolgálunk, hiszen a különbségek változását egy zárt rendszeren belül mindössze két tényezőre vezetjük vissza.

A felhasznált adatokat és számítási eredményeket huszonnégy azonos szerkezetű táblában foglaltuk össze, melyek a szerzőknél találhatóak meg. A terjedelmi korlátok miatt, a szerkezet illusztrálására és az érthetőség végett e helyen csak egy táblát mutatunk be (1. tábla).

Az azonos felépítésű táblák első oszlopa a korcsoportokat tünteti fel. Ezek 60 éves korig ötéves korcsoportok, majd utolsóként a 60 éves és idősebbeket egy 40 évet felölelő korcsoportként értelmeztük.

A második és a harmadik oszlop a vándorlásoknak az összehasonlított két naptári év alatti korcsoportonkénti számát és összegeit, a negyedik oszlop pedig a harmadik és második páronkénti különbségeit tartalmazza. A vándorlások számának negyedik oszlopokban szereplő összegezett különbségei az 1980. évi és az 1990. évi állandó vándorlások összegzett különbségének kivételével negatív előjelűek, ami összhangban áll a belső vándorlások mennyiségének időbeli alakulásával foglalkozó vizsgálat e volumen csökkenő tendenciáját bemutató eredményével [1].

Következtetéseink érvényessége függ a kiválasztott időpontoktól. Rendkívül fontos a vizsgált jelenség trendjeinek ismerete a kezdőpontok és a végpontok meghatározásában. Módszerünk előnyös tulajdonsága az, hogy a kiválasztott időszak hosszúságának egyáltalán nincs befolyása az eredményekre, hátrányként említhető viszont az, hogy a vizsgált időszak alatti történéseket nem veszi figyelembe. A fentiek fényében célszerű a kezdő és végpontokat gondosan kijelölni, mert ezáltal ellentétes mozgásoktól nem zavart, azonos irányban változó, könnyen értelmezhető mutatókat kapunk eredményül.

Az ötödik oszlop az összehasonlított két naptári év közül az időben korábbi évközepe népességnek korcsoportonkénti és összesített számát, a hatodik pedig az arányát adja meg. A hetedik oszlop, hasonlóképpen az összehasonlított két naptári év közül, az időben későbbi évközepe népességnek korcsoportonkénti és összesített számát, a nyolcadik pedig az arányát tartalmazza.

A kilencedik oszlop az összehasonlított két naptári év közül a korábbi, a tizedik pedig a későbbi év korszpecifikus vándorlási arányszámait tartalmazza. A korszpecifikus vándorlási arányszámok az egyes korcsoportok vándorlóinak és a népesség korcsoportok szerinti számainak a hányadosai. E két oszlop adatai alapján kiszámítható a belső vándorlás egy átlagos élettartam alatti bruttó száma is, amennyiben azt feltételezzük, hogy az adott év viszonyai hosszú távon állandósulnak. Ezeket az értékeket a táblák összecsora tünteti fel.

1. A férfi népesség számának, korösszetételének és állandó vándorlásaik korszpecifikus arányszámai változásának szerepe az állandó vándorlások 1960. és 1970. évi száma és nyers arányszáma közötti különbség kialakulásában

The role of changes of the number, age-structure and age-specific rates of permanent migration of the male population in the development of changes occurred in the numbers and crude rates of the permanent migrations 1960 and 1970 years

Kor-csoport (év) x, x+n	Az állandó vándorlások száma $nV_{a,x}$		(3)-(2)	Az évközepi népesség				Az állandó vándorlások korszpecifikus arányszámai $nV_{a,x}$		[(7)-(5)]* *(9)	[(10)-(9)]* *(7)	[(8)-(6)]* *(7)	[(10)-(9)]* *(8)
	1960	1970		száma	aránya	száma	aránya	1960	1970				
	1960			1970									
	(1)	(2)		(3)	(4)=(11)+(12)	(5)	(6)	(7)	(8)				
0-4	19 846	17 381	-2 465	409 844	0,08510	367 227	0,07328	0,048423	0,047330	-2 064	-401	-0,00057	-0,00008
5-9	15 130	9 078	-6 052	471 828	0,09797	330 680	0,06598	0,032067	0,027453	-4 526	-1 526	-0,00103	-0,00030
10-14	9 066	7 431	-1 635	408 806	0,08488	408 615	0,08153	0,022177	0,018186	-4	-1 631	-0,00007	-0,00033
15-19	14 988	9 467	-5 521	377 149	0,07831	474 883	0,09476	0,039740	0,019935	3 884	-9 405	0,00065	-0,00188
20-24	24 927	22 484	-2 443	332 843	0,06911	404 936	0,08080	0,074891	0,055525	5 399	-7 842	0,00088	-0,00156
25-29	24 890	22 150	-2 740	350 217	0,07272	370 691	0,07397	0,071070	0,059753	1 455	-4 195	0,00009	-0,00084
30-34	15 655	11 627	-4 028	366 788	0,07616	328 975	0,06564	0,042681	0,035343	-1 614	-2 414	-0,00045	-0,00048
35-39	10 462	7 437	-3 025	360 933	0,07494	344 743	0,06879	0,028986	0,021573	-469	-2 556	-0,00018	-0,00051
40-44	5 396	5 861	465	223 283	0,04636	357 543	0,07134	0,024167	0,016392	3 245	-2 780	0,00060	-0,00055
45-49	5 626	4 143	-1 483	326 359	0,06776	348 390	0,06952	0,017239	0,011892	380	-1 863	0,00003	-0,00037
50-54	4 554	2 136	-2 418	313 053	0,06500	211 817	0,04227	0,014547	0,010084	-1 473	-945	-0,00033	-0,00019
55-59	3 447	2 290	-1 157	275 247	0,05715	298 821	0,05963	0,012523	0,007663	295	-1 452	0,00003	-0,00029
60-	8 809	9 098	289	599 753	0,12453	764 240	0,15250	0,014688	0,011905	2 416	-2 127	0,00041	-0,00042
Összesen	162 796	130 583	-32 213	4 816 103	1,00000	5 011 561	1,00000	2,730075 ^{*/}	2,131845 ^{*/}	6 924	-39 137	0,00005	-0,00780

^{*/} A 60 éves korig összegzett arányszámok ötszörösének és a 60 évesek és idősebbek arányszáma negyvenszeresének összege.

Megjegyzés: A (4) oszlop adatainak összege egyenlő a (11) és (12) oszlop adatai összegének összegével. A (13) és (14) oszlop adatai összegének összege egyenlő a vándorlások nyers arányszámainak különbségével: $(0,00006) + (-0,00780) = (130583/5011561) - (162796/4816103) = -0,00775$.

A számok a 60 éves korig összegzett, egy főre redukált arányszámok ötszörösének és a 60 évesek és idősebbek arányszáma negyvenszeresének az összegei.² Ezek az összegek, vagyis az átlagosan egy főre jutó vándorlások bruttó száma, az állandó vándorlások esetében 1980-ig csökkennek, majd 1980 és 1990, valamint 1990 és 1994 között kismértékben növekszenek. Az ideiglenes vándorlások és visszavándorlások, valamint az összes vándorlások egy átlagos élettartam alatti bruttó számai mindvégig monoton jelleggel csökkennek.

2. A vándorlások átlagos^o bruttó^{oo} száma nemek szerint
Average gross number of migrations by sex

Típusok	Férfi					Nő				
	1960	1970	1980	1990	1994	1960	1970	1980	1990	1994
Állandó vándorlások	2,73	2,13	1,56	1,77	1,75	2,87	2,25	1,72	1,85	1,88
Ideiglenes vándorlások és visszavándorlások	6,91	4,53	3,23	2,05	1,10	3,54	2,89	2,45	1,97	1,26
Összes vándorlás	9,64	6,66	4,79	3,82	2,85	6,41	5,14	4,17	3,82	3,14

^oEgy adott év vándormozgalmának adatai alapján a fiktív kohorszok módszerével számított értékek.

^{oo}A halandóság hatását nem vettük figyelembe.

A szinte egyöntetű tendencia-módosulások mellett érdemes kitérni a nagyságrendbeli változásokra és a két nem közötti viszonylatok módosulásaira is. Az 1960. évi állapotok szerint 100 férfi élete folyamán átlagosan majdnem 964-szer vándorolt volna, míg 100 nő csak 641-szer. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez idő tájt a férfiak voltak mobilabbak.

A férfiak mozgékonyasága csökkenésének intenzitása azonban jelentősebb volt és harminc év után a két nem között már nem találunk különbséget, sőt az 1994. évben megfigyelt adatokból számított értékek szerint már a nők vándorolnak többet életük folyamán (100 nő 314-szer, 100 férfi csak 285 alkalommal). Úgy tűnik, hogy a Magyarországon is tapasztalható masszív feminizálódási folyamatok (középfoktól kezdve az oktatás mennyiségi mutatóiban szereplő részesedésükre, vagy a születéskor és egyes életkorokban várható átlagos élettartamok hosszára, vagy a munkaerőpiac egyes szegmenseiben tapasztalható előnyomulásukra, esetleg a kedvezőbb női munkanélküliségi rátára is gondolhatunk) érvényesüléséhez más mechanizmusok mellett a vándorlásoknak is szerepe volt.

A 2. táblában az állandó vándorlók között kiegyensúlyozott képet találtunk a két nem vonatkozásában. Ugyanez a viszonylagos stabilitás nincs meg az ideiglenes vándorlások mértékében. 1960-ban az ideiglenes vándorlás még közel kétszer jellemzőbb a férfiakra, mint a nőkre. Igaz csökkenő különbséggel az 1970. és az 1980. évekre is érvényes a fenti állítás,

²A teljes termékenységi arányszám kiszámítása hasonló módon történik.

azonban az 1980-as évtized végén, az 1990-es évtized elején gyökeresen megváltozott a helyzet. A lakcímbejelentési rendszerre épülő belföldi vándorlási statisztikák szerint már az ideiglenes vándorlások típusában is mozgékonyabbaknak számítanak a nők, és a vándormozgalmakon belüli dominanciájukhoz ma már nem férhet kétség.

Az 1. tábla bemutatására visszatérve, a tizenegyedik oszlop az évközepe népség korcsoportonkénti száma változásának a vándorlások korcsoportonkénti száma különbségeire gyakorolt hatását, a tizenkettedik pedig a vándorlások korspecifikus arányszámái változásának szintén a vándorlások korcsoportonkénti száma különbségeire gyakorolt hatását mutatja. A két hatás korcsoportonkénti összege egyenlő a vándorlások korcsoportonkénti számának az összehasonlított két év közötti különbségével. Teljes összege pedig egyenlő a vándorlások két év alatti összegezett számának különbségével. Ez utóbbi különbségnek a szóban forgó két összetevőre történő ilyen felbontását *kettős standardizálás módszerével végzett dekomponálásnak* nevezzük.

Ha a vándorlások korcsoportonkénti számát ${}_nV_x$ -szel jelöljük és azt az évközepe népség korcsoportonkénti száma (${}_n P_x$) és a korspecifikus vándorlási arányszámok (${}_n v_x$) szorzataként értelmezzük, az összehasonlításba bevont (1) és (2) naptári év korcsoportonkénti vándorlási volumenének különbsége:

$${}_nV_x^{(2)} - {}_nV_x^{(1)} = {}_n P_x^{(2)} {}_n v_x^{(2)} - {}_n P_x^{(1)} {}_n v_x^{(1)} = \\ = \left[{}_n P_x^{(2)} - {}_n P_x^{(1)} \right] {}_n v_x^{(1)} + \left[{}_n v_x^{(2)} - {}_n v_x^{(1)} \right] {}_n P_x^{(2)},$$

s ennek alapján

$$\sum_{x=0}^{\omega} {}_nV_x^{(2)} - \sum_{x=0}^{\omega} {}_nV_x^{(1)} = \sum_{x=0}^{\omega} {}_n P_x^{(2)} {}_n v_x^{(1)} - \sum_{x=0}^{\omega} {}_n P_x^{(1)} {}_n v_x^{(1)} = \\ = \sum_{x=0}^{\omega} \left[{}_n P_x^{(2)} - {}_n P_x^{(1)} \right] {}_n v_x^{(1)} + \sum_{x=0}^{\omega} \left[{}_n v_x^{(2)} - {}_n v_x^{(1)} \right] {}_n P_x^{(2)}.$$

Ennek az *Evelyn Kitagawától* származó módszernek számos más változata és felírási módja is létezik [2;3]. Részletesebben bemutatja ezt a módszert *Wunsch* és *Termote* ismert módszertani kézikönyve is [4]. Hazai alkalmazásai elsősorban *Valkovics Emil* halandósági elemzéseiben (többek között 1996-ban megjelent módszertani kiadványában) lehetők fel [5]. A belső vándorlás korcsoportonkénti számai és teljes számai különbségeinek dekomponálására, tudomásunk szerint, más szerzők eddig még nem használták a kettős standardizálást.

Eredmények, következtetések

Vizsgáljuk meg milyen következtetések vonhatók le a tizenegyedik és tizenkettedik oszlop, valamint a tizenharmadik és a tizennegyedik oszlop összegsorának adataiból, hiszen ezek végső soron a számítások végeredményei.

A tizennegyedik oszlop adatainak összege a népesség száma és korösszetétele, a tizenkettedik oszlop adatainak összege pedig a korszpecifikus vándorlási arányszámok változásának hozzájárulása a vándorlások számai közti különbség alakulásához.

Az állandó vándorlások esetében kitűnik, hogy a népesség számának és korösszetételének együttes hozzájárulása ezekhez a különbségekhez 1980-ig pozitív előjelű. A korszpecifikus vándorlási gyakoriságok hozzájárulása viszont ennél jóval jelentősebb és negatív előjelű volt. 1980 és 1990 között a népesség számának és korösszetétel változásának együttes hozzájárulása negatív előjelű lett, de a korszpecifikus vándorlási gyakoriságok hozzájárulása pozitívvá vált. 1990 és 1994 között a férfi népesség esetében mindkét hozzájárulás negatív előjelű, a női népesség esetében pedig csak a korszpecifikus gyakoriságok hozzájárulása negatív előjelű, de egy kicsivel több a másik tényező pozitívumánál (II. ábra).

Az ideiglenes vándorlások és visszavándorlások esetében az első évtized és az utolsó négy év kivételével mindkét tényező hozzájárulása negatív előjelű. A két utóbbi esetben a népesség száma és korösszetétele változásának hozzájárulása a szóban forgó különbségek alakulásakor pozitív előjelű, de nem jelentős (III. ábra).

Az összes vándorlások esetében a korszpecifikus arányszámok változásának hozzájárulása mindvégig negatív előjelű, az első évtized és az utolsó négy év, valamint a férfiak esetében az 1970 és 1980 közötti periódus kivételével a népesség számának és korösszetételének együttes hozzájárulása negatív előjelű, de nem akkora mértékű, mint a korszpecifikus gyakoriságok változásának szintén negatív előjelű hozzájárulása (IV. ábra).

Eredményeink könnyebb értelmezhetőségének elősegítése érdekében hozzá kell tennünk, hogy amennyiben a népességváltozás iránya (növekszik, csökken) és a népességváltozásból következő komponens előjele nincs összhangban, akkor a kiváltó okot a korszerkezet módosulásában kell keresnünk, mivel esetükben egy zárt, egymással összefüggő (gyakran egymásból eredő) adat- és mutatótömegeg van dolgunk.

A módszer alkalmazható a vándorlások nyers arányszámai közötti különbségek hasonló jellegű tényezőkre bontására is. Ebben az esetben nem a népesség száma és korstruktúrája változásának együttes hatását, hanem kizárólag csak korstruktúrája változásának hatását határoljuk el a vándorlások korszpecifikus arányszámai változásának hatásától. Az évközepi népesség korcsoportonkénti számának alakulását tartalmazó ötödik és hetedik oszlop adatai helyett tehát az évközepi népesség korstruktúráját bemutató hatodik és nyolcadik oszlop adatait alkalmazzuk számításaink során. A tizenharmadik oszlop az évközepi népesség korstruktúrája változásának, a tizennegyedik oszlop pedig a vándorlások korszpecifikus arányszámai változásának a vándorlások nyers arányszámai közötti különbözetre gyakorolt hatását mutatja. Ugyanis

$$\frac{\sum_{x=0}^{\omega} n V_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(2)}} - \frac{\sum_{x=0}^{\omega} n V_x^{(1)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(1)}} = \frac{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(2)} n v_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(2)}} - \frac{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(1)} n v_x^{(1)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(1)}} =$$

$$= \sum_{x=0}^{\omega} \left[\frac{n P_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(2)}} - \frac{n P_x^{(1)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(1)}} \right] n v_x^{(1)} + \sum_{x=0}^{\omega} \left[n v_x^{(2)} - n v_x^{(1)} \right] \frac{n P_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(2)}}$$

aminek szintén van számos más változata és leírási módja is.

A tizenharmadik oszlop adatainak összege kizárólag a népesség korstruktúrája, a tizennegyedik oszlop adatainak összege pedig a korszpecifikus vándorlási arányszámok változásának hozzájárulása a vándorlások nyers arányszámjai közti különbség alakulásához³.

Az *állandó vándorlások* nyers arányszámainak különbségei esetében a korösszetétel különbségek hozzájárulása az időszakok többségében pozitív előjelű, de nem jelentős. A korszpecifikus vándorlási gyakoriságok különbségeinek hozzájárulása pedig legalábbis 1980-ig jóval jelentősebb és negatív előjelű. 1980 és 1990 között a korösszetétel hozzájárulása a különbséghez negatív előjelű. Az életkor szerinti vándorlási gyakoriságok különbségeinek hatása pedig pozitív és jelentősebb (V. ábra).

Az *ideiglenes vándorlások és visszavándorlások* nyers arányszámainak különbségei esetében a korösszetétel hozzájárulása 1960 és 1970 között pozitív előjelű, 1970 és 1980 között negatív előjelű, 1980 után mindvégig pozitív. Az életkor szerinti vándorlási gyakoriságok hozzájárulása e különbségekhez minden összehasonlítás esetében negatív (VI. ábra).

Az *összes vándorlások* nyers arányszámainak különbségei esetében a korösszetétel módosulások hozzájárulása 1960 és 1970 között pozitív előjelű, 1970 és 1990 között negatív előjelű, majd 1990 és 1994 között ismét pozitív. Az életkor szerinti vándorlási gyakoriságok hozzájárulása e különbségek alakulásához minden összehasonlítás esetében ismét negatív (VII. ábra).

Hasonló módszerek alkalmazásával egymással egybevethetőek lennének minden tanulmányozott naptári év esetében a férfi és a női népesség vándorlási számának és nyers arányszámának különbségei is. (A demográfiai események vizsgálata során a népességszám változásból eredő hatás kiküszöbölhető a nyers arányszámok (intenzitások) kiszámításával. Az intenzitások standardizálásával pedig a korösszetétel zavaró hatását eliminálhatjuk, így realisabban tudjuk megítélni magát a jelenség alakulását.)

Összefoglalás

1. A kettős standardizálás módszere alkalmazható a belső vándorlások kutatása során is.
2. A tanulmányban nem a belső vándorlások mennyiségének változásait tárgyaltuk, hanem az abszolút számok és az arányszámok különbségeinek tényezőkre bontása volt a

³Esetünkben a vándorlások egy lakosra jutó egy év alatti számáról van szó. Ezt 1000-rel szorozva kapjuk meg az 1000 lakosra jutó vándorlások évi számát.

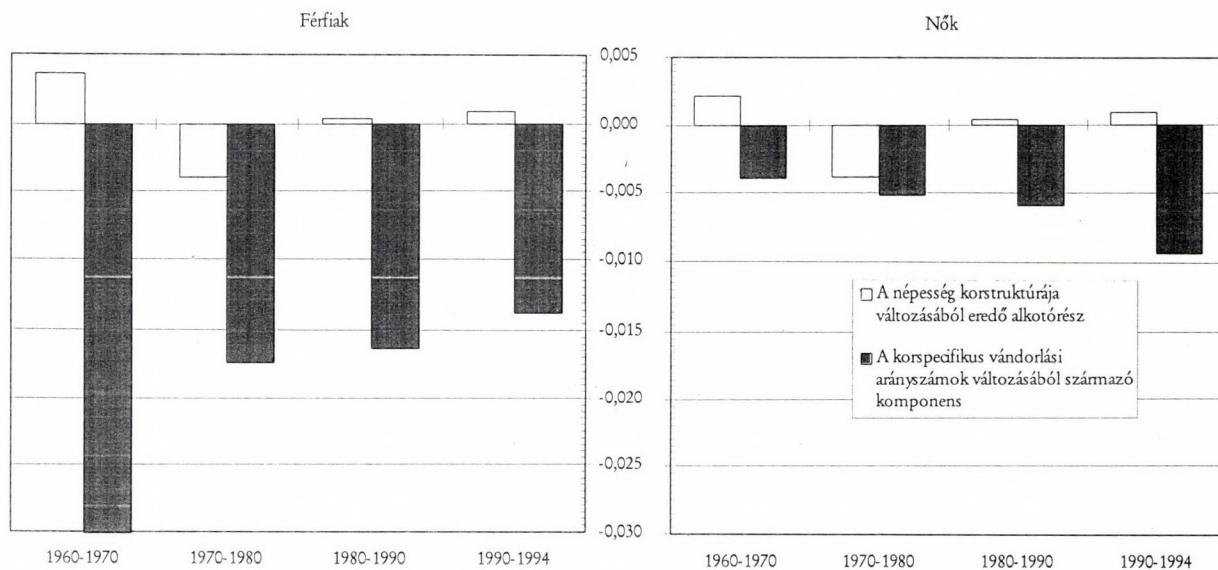
vizsgálódásunk tárgya. Ezek a tényezők egyrészt a népesség száma és korösszetétele, valamint a korszecifikus vándorlási gyakoriságok, másrészt pedig a korstruktúra és a gyakoriságok voltak. Fontosnak tartjuk újra hangsúlyozni, hogy nem oksági magyarázatot adtunk. Mindössze a különbségek változását egy zárt rendszeren belül – a kettős standardizálás módszerével – két tényezőre vezettük vissza.

3. A gyakoriságok változásából eredő komponens (12. oszlopok és 14. oszlopok) szerepe a vizsgált időszak során szinte kivétel nélkül nagyobb volt a különbség magyarázatában, mint a népességszám- és a korösszetétel együttesének változásból eredő összetevőé (11. oszlopok), vagy csak a korösszetétel változásából származó tényezőé (13. oszlopok).

4. A feminizálódás folyamata nem került el a vándorlókat sem. Az 1990-es években már a nők tekinthetők a területileg mozgékonyabb nemnek.

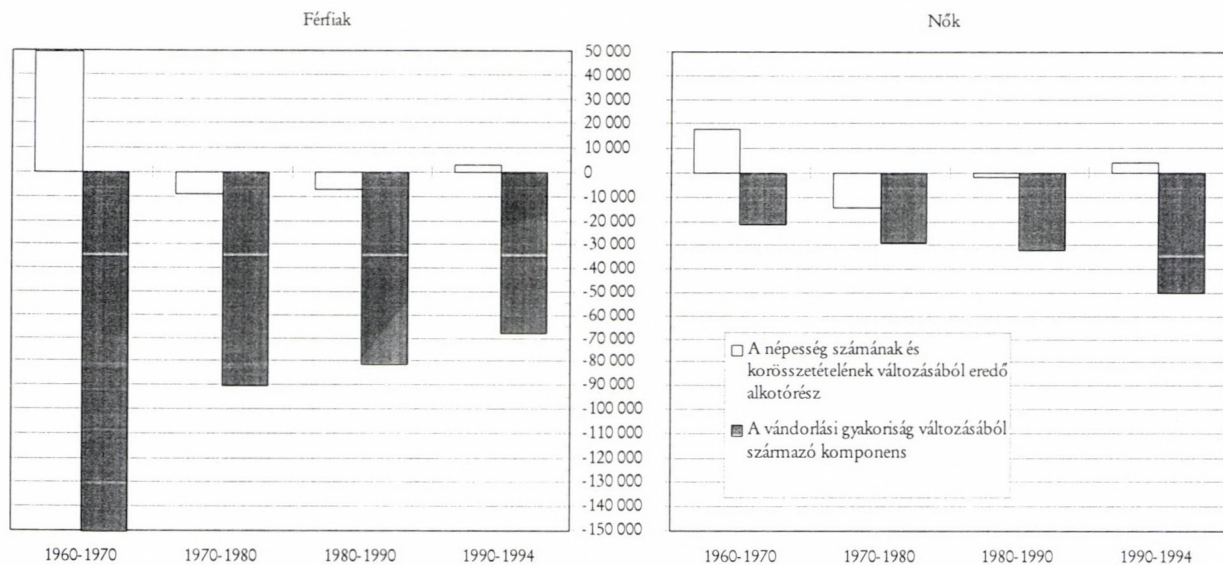
IRODALOM

1. Illés Sándor: A területi mobilitás volumenének változásai. Statisztikai Szemle, 1995. július, 543–645. p.
2. Kitagawa, E.M.: Components of differences between two rates. *Journal of the American Statistical Association*, 1955.
3. Kitagawa, E.M.: Standardized Comparisons in Population Research. *Demography*, 1964, 1(1), 196–315. p.
4. Wunsch, G.J. – Termote, M.G.: Introduction to demographic analysis. Principles and Methods. *Plenum Press*, New York and London, 1978.
5. Valkovics, E.: Hogyan mérhető a különböző halálokok szerepe a halandósági szintkülönbségek kialakulásában? *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Demográfiai Módszertani Füzetek*, 7, 1996/1, 86 p.

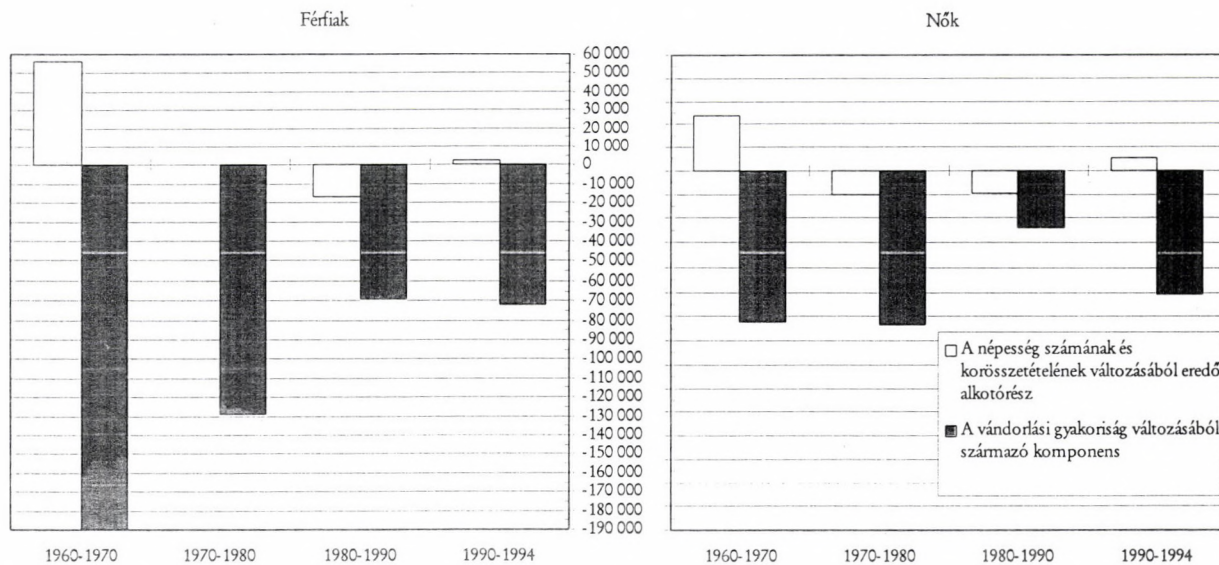
II. A népesség számának, korösszetételének és állandó vándorlásainak korszpecifikus arányszámai változásának szerepe az állandó vándorlások számai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994

The role of changes in the number, age-structure and permanent migrations age-specific rates of the population in the development of the differences in the numbers of permanent migrations, 1960-1994

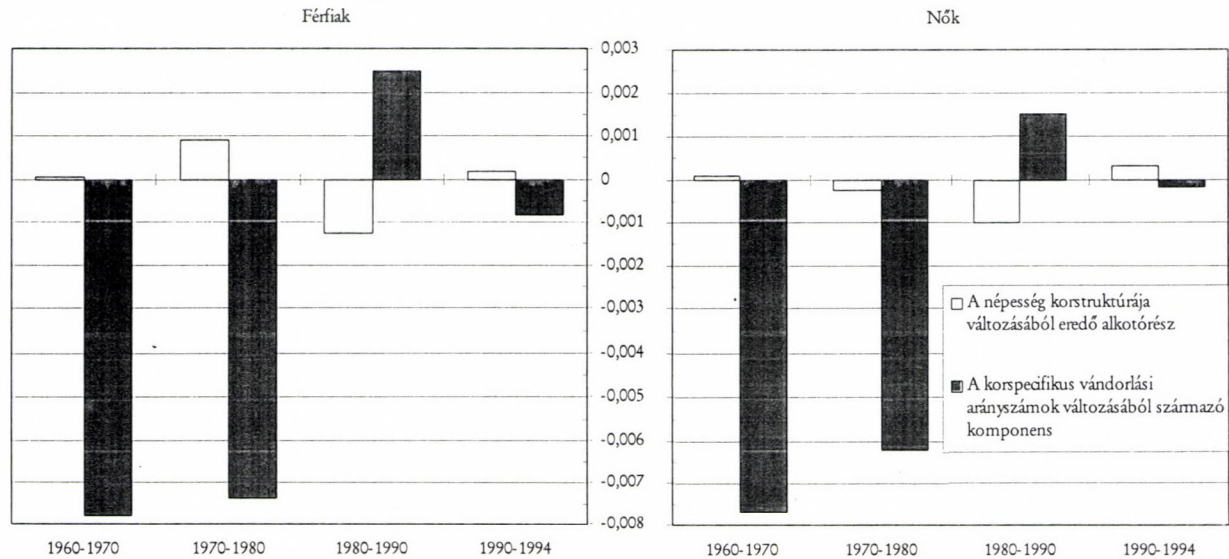
III. A népesség számának, korösszetételének és ideiglenes vándorlásainak arányszámai változásának szerepe az ideiglenes vándorlások számai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994

The role of changes in the number, age-structure and rates of temporary migrations of the population in the development of the differences in the numbers of temporary migrations, 1960-1994

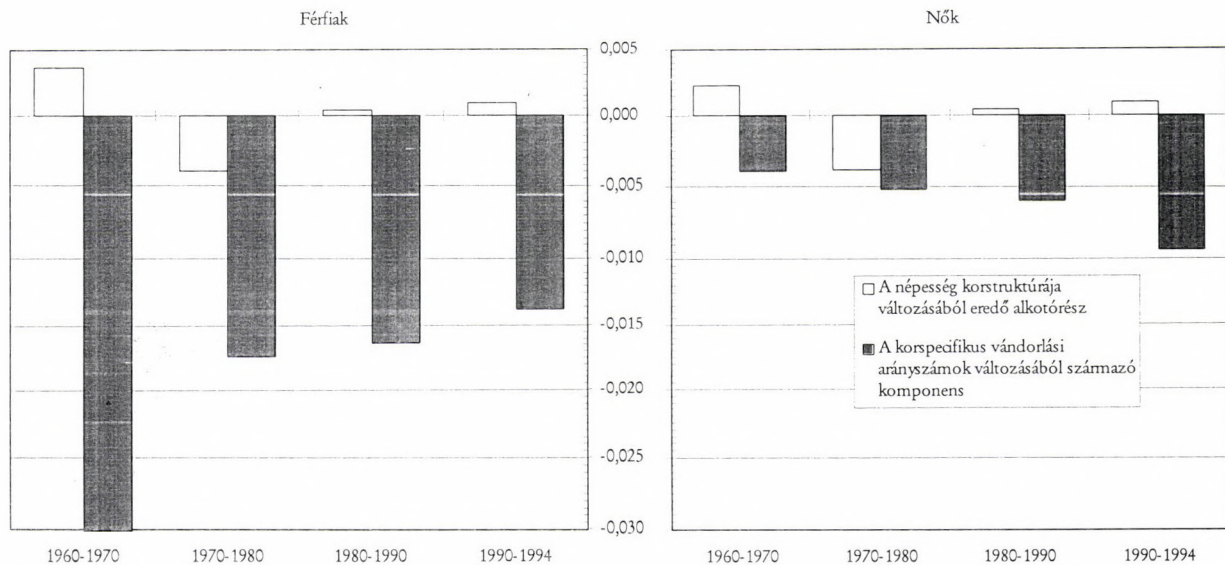

IV. A népesség számának, korösszetételének és összes vándorlásainak arányszámai változásának szerepe az összes vándorlások számai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994

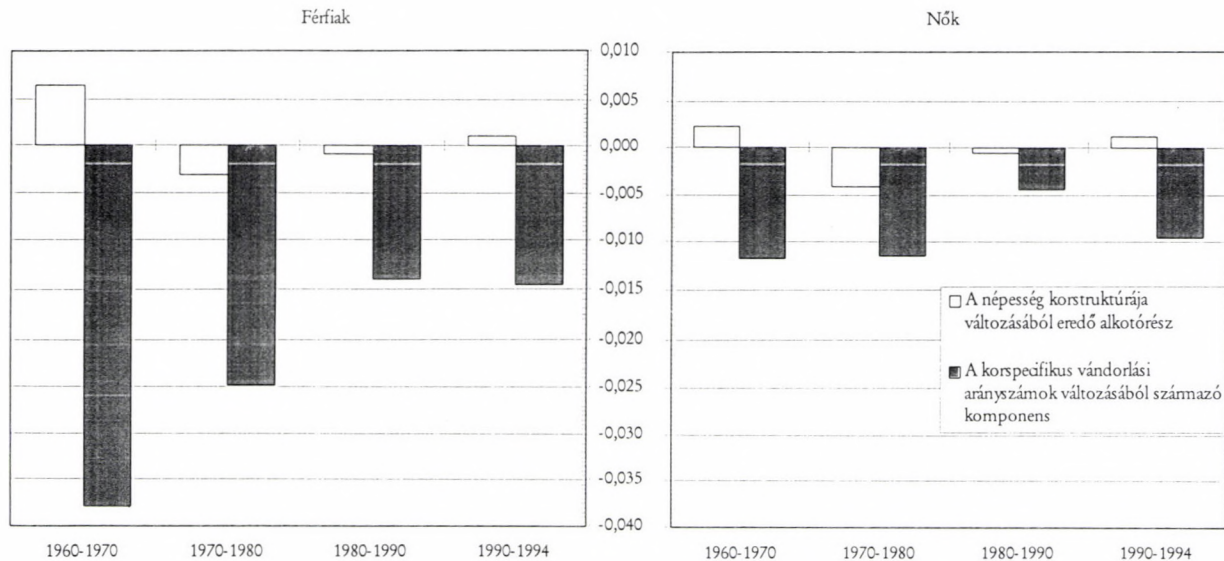
The role of changes in the number, age-structure and rates of all migrations of the population in the development of the differences in the numbers of all migrations, 1960-1994

V. A népesség korösszetételének és állandó vándorlási arányszámok változásának szerepe az állandó vándorlások nyers arányszámjai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994
The role of changes in the age-structure of the population and age-specific rates of their permanent migrations in the development of the differences in the crude rates of permanent migrations, 1960-1994

VI. A népesség korösszetételének és ideiglenes vándorlásaik korszpecifikus arányszámai változásának szerepe az ideiglenes vándorlások nyers arányszámai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994
The role of changes in the age-structure of the population and in age-specific rates of their migrations in the development of the differences in the crude rates of temporary migrations, 1960-1994

VII. A népesség korösszetételének és összes vándorlási arányszámok változásának szerepe az összes vándorlások nyers arányszámjai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994
The role of changes in the age-structure of the population and the age-specific rates of all their temporary migrations in the development of the differences in the crude rates of all migrations, 1960-1994

Tárgyszavak:

Belföldi vándorlás
Standardizálás

POSSIBILITIES OF APPLYING DOUBLE STANDARDIZATION IN ANALYSING INTERNAL MIGRATION

Summary

The method of double standardization may be applied also in the course of studying internal migration.

In the study not the quantitative changes of inner migration had been discussed, but (rather) the investigations aimed at distributing the differences of the absolute figures and rates according to the factors influencing their development. These factors covered, on the one side, the number and age-structure of the population and the age-specific migration frequencies, and on the other hand, the age-structure and the frequencies themselves. We deem it important to emphasize repeatedly that no causality explanation wanted to be given. Only the changes of the differences were traced back for two factors within a closed system – by the method of double standardization.

The role of the components stemming from the changes of frequencies (Columns 12 and 14) in the course of the period investigated was greater – nearly without any exception – in explaining the differences than the components coming from the joint change of population number and age-composition (Columns 11), or even from those of factors originated from the changes of age-structures only (Columns 13).

The process of feminization had not avoided even the migrants. In the years of 1990s already females may be regarded as the more motile gender for spatial mobility.

AZ EXOGÁMIA HATÁSA
HÁROM ROMÁN EREDETŰ CSÍK-MEGYEI HAVASI TELEP
ANYANYELVI ÁLLAPOTÁRA ÉS ETNIKUS IDENTITÁSÁRA (1841-1930)

ILYÉS ZOLTÁN

1. Bevezető

Az anyakönyvek a történeti demográfia fontos forrásaiként adalékokkal szolgálnak a társadalomtörténet, a polgárosodás, a népesség foglalkozási átrétegződésének kutatásában. A teljesség igénye nélkül csak utalunk *Örsi Julianna* e folyóiratban megjelent tanulmányára, melyben kárpát-medencei kitekintést nyújt a 18-20. századi magyarországi endo- és exogámiáról, annak kulturális, területi különbségeiről, időbeli változásairól (*Örsi* 1983). *Csoknyay Judit* egy kis Szamos menti település párválasztási rendszeréről, a környezeti és társadalmi tényezők miatt időben erősödő endogámiájának populációbiológiai következményeiről írt (*Csoknyay* 1986). A házassági anyakönyvek alapján *Faragó Tamás* a szentendrei kézműves társadalom mobilitását vizsgálta, következtetéseket vonva le a település és környezete 19. század közepi kapcsolatára, a helyiek és bevándorlók intergenerációs mobilitására, a polgárosodási tendenciákra (*Faragó* 1995). A svájci hegyi falvak gazdasági, kulturális és természeti adottságok által befolyásolt "paraszti" és "kézműves" házassági köréről, a ki- és beházasodások területi rendszeréről olvashatunk *Gerhard Furrer* és *Hans Pfenninger* tanulmányában (*Furrer-Pfenninger* 1986).

A vegyes etnikumú területek, nyelvszigetek exogám házasságainak vizsgálata tovább finomíthatja a kulturális átvételekről és az identitás változásairól kialakított képünket. Egy közösség anyanyelvi állapotának, hétköznapi nyelvi normáinak, etnikus affinitásának, és egy politikai nemzettel való azonosulásának változásai általában nem hirtelen, ugrásszerűen zajlanak le, hanem egy hosszú, evolutív folyamat eredményei, amit az *akkulturáció* fogalmával írhatunk le¹. Jelen munkánkban a csíkszépvízi görög katolikus egyházközséghez tartozó, az erdélyi székelység és a moldvai románság közötti ritkán lakott kontaktóvezetben – a Csíki-havasokban – levő, román eredetű filiák házassági anyakönyveinek feldolgozásával próbálunk képet kapni az etnokulturális változásokról. Az exogám házasságok kiértékelése nyomán körvonalazódó képet ütköztetjük a népszámlálások anyanyelvi, nemzetiségi, vallási és a nyelvtudásra vonatkozó adataival és a római és görög katolikus egyházi sematizmusokkal.

¹ Az akkulturáció egy adott kultúrának más kultúrával való érintkezése nyomán bekövetkező változása, ahol társadalmi csoportok (népek, közösségek, egyének) a másik kultúrával való érintkezés révén átveszik annak kulturális elemeit és megváltoznak. Ez a *diffúzió*nak, a kultúrelemek elterjedésének egy sajátos megjelenési formája. Az akkulturáció lehet *kölcsönös*, amikor az érintkező kultúrák egyszerre mintaadók és befogadók, s lehet *egyirányú*, amikor a befogadó kultúrára valamely domináns kultúra gyakorol hatást. Ha ez a hatás nagymértékű, *kultúráváltást* eredményez, amelyet tágabb értelemben az *asszimiláció* fogalomkörével írhatunk le (*Magyar Nagylexikon* I. 1993. 347; *Magyar Néprajzi Lexikon* I., 1977. 55; *Panoff-Perrin* 1982. 24).

2. A románok megtelepedése és akkulturációja

A szépvízi görög katolikus anyaegyházközségben viszonylag kevés számú hívő élt, filiái közül a legkompaktabb görög katolikus vallású Kostelek (Coşnea), Bükklok (Făgătel), Lóvész (Livezi) volt jelentősebb, az első kettő Szépvíz, illetve a Negyedfélmege² havasán, az utóbbi Csíkszentmihály havasi birtokain terült el. Kostelekhez sorolhatjuk még a házasságai révén lényegében hozzákapcsolódott Pricsketőt is, melynek területe Csíkpálfalva és Szépvíz közbirtokosságához tartozott. Ma Kostelek a romániai Bacu-megyéhez, Bükklok és Lóvész Hargita megyéhez tartozik.

Kosteleket a mellette fekvő – közigazgatásilag szintén Szépvízhez, egyház-igazgatásilag azonban Gyimesbükkhöz tartozó – Csügéssel együtt először 1770-ben, a II. József-féle katonai térképen említik (Wagner 1977). A megtelepedést elősegítette, hogy a 18–19. században ezek a havasrészek jobbra Moldvai fennhatóság alatt álltak, s csak az 1769-es revindikáció során kerültek vissza Csík-megyéhez. Itt a gyakori Vranceán (Vrancean) név a “korlátozott transzhumáló pásztorkodást” folytató, ún. “részes” faluközösségekben élő vranceaiak megtelepedéséről tanúskodik. A patriarchális életformát felbomlasztó túlnépesedés, a moldvai állam XVIII. századi megszerződése (adószedők, bírák), a falusi szokásjog lerombolása, az 1829-i drinápolyi egyezmény utáni gabonakonjunktúra (visszaszorult az állattenyésztés, egyre több földet törtek fel az extenzív gabonatermesztés érdekében) a Keleti-Kárpátok alig lakott vonulataira, völgyeibe űzte a pásztornépeség egy részét (Stahl 1992). A Tatros felső folyásánál található, közigazgatásilag Szépvízhez tartozó Bükklokra (Tatárbükknek is nevezik) részben a Felső-Fehér vármegyei Pálosról (Paloş) költöztek be a románok. A szépvízi görög katolikus parókia anyakönyve szerint 1887-ben halt meg *Joane Paloşan* 106 éves korában, aki Pálos községből származott. Lóvész első említése 1824-ben volt (Bucur-Costin 1972), a Csíkszentmihály-Ajnád községhez kifutó Karakó-patak felső szakaszánál, már a Csíki-medence peremén fekvő, Csíkszentmihály községi igazgatása alá tartozó település lakói döntően juhtenyésztésből éltek.

A csíki falvak külső havasi birtokain a 18. századtól megtelepedő románok döntően más akkulturációs utat jártak be, mint a székely falvakban kisebbségként élő társaik. Az a tény, hogy önálló birtokokkal nem rendelkeztek, a havasi területeket taxa ellenében használták, a *rendies* gondolkodású székelyek szemében nemcsak az etnikai eredetük, hanem birtokjogi helyzetük alapján is idegennek, *olábnak* vagy *csángónak* számítottak. Izolált földrajzi elhelyezkedésük, endogámiájuk, a székelység fenntartásai miatt csak a 19. század végén felerősödő magyarosodási és magyarosítási tendenciák nyomán vált – területileg különböző mértékben – normává a magyar nyelv. Az egyre inkább a földművelésre áttérő székely falvakban (Vámszer 1940) megtelepedő, egyfajta *niche-t*, foglalkozási űrt elfoglaló, pásztorkodó románok közvetlenebbül találkoztak a székely életmódmintákkal, integrálták azokat, hamar akkulturálódtak, nyelvi, kulturális értelemben székelyekké lettek s csupán a közösség emlékezete, a nevük és nem utolsósorban a vallásuk emlékeztetett román eredetükre.

² Negyedfélmege havasát Pálfalva, Delne, Csomortán, Csobotfalva, Szentlélek, Mindszent, Menaság falvak bírtokolták (Benkő 1853. 74.; *U. Kerékgyártó* 1992. 5–46.).

3. A népszámlálások és az egyházi sematizmusok forrásértéke

A népszámlálások adatsorait vizsgálva kiderül, hogy a havasi telepek lakosságát – Kostelek 1850. évi külön feltüntetését és az 1910-es népszámlálás telepek szerinti adatsorait nem számítva – az anyaközségbe beolvasztva adják meg (1. táblázat). A papi névtárak adataiból (2. táblázat) következtethetünk e telepek görög katolikus lakosságának számára, az esetleges római katolikus betelepültek – a házassági anyakönyvek tanúsága szerint inkább a 20. században emelkedő – számáraól azonban csekély információt nyerhetünk.

A gyulafehérvári római katolikus sematizmusok nem filiákként, hanem a politikai községekhez sorolva *coloniáknak* és *praediumoknak* jelölik ezeket a havasi telepeket, a római katolikus hívek számának feltüntetése nélkül (Schematismus 1893, Schematismus 1913).

4. Az etnokulturális változások nyomon követése a házassági anyakönyvek alapján

A csíkszépvízi görög katolikus egyházközség házassági anyakönyveinek áttanulmányozásával lehetőségünk nyílt ezen havasi telepek lakosainak párválasztási stratégiáit nyomon követni, ami részben magyarázatot nyújt eltérő akkulturációs útjukra. Az endo/exogámia vizsgálatánál célszerű elkülöníteni a települési, ill. a vallási-kulturális exogámiát³. Mint az alábbi példák mutatják a települési exogámia nem jár együtt feltétlenül vallási-kulturális exogámiával. A vallási-kulturális exogámia terminust esetünkben pontosabbnak (és egyben megragadhatóbbnak) tartjuk, mint az etnikai-anyanyelvi meghatározást, hiszen a vizsgált településekre települési exogámia, egyben vallási-kulturális endogámia révén bekerülő görög katolikusok nyelvállapota és etnikus identitása a román anyanyelvű-román identitásútól (pl. Vasláb, Rakottyás) a magyar anyanyelvű-román identitásún (pl. Gyimesbükk) át a magyar anyanyelvű-magyar identitásúig (pl. Csíkszentdomokos, Csíksomortán) húzódo széles skálán helyezkedhet el.

Mindhárom település 1841–1870 között erősen endogám, csak Lóvészen érzékelhető valamivel nagyobb nyitottság, ami a legkisebb mértékű földrajzi izoláltsággal indokolható (I. és III. ábra).

Kostelegen 1871–1890 között hirtelen megnő a települési exogámia (60%<). A vizsgált 20 évben 24 házasságból 15 települési szempontból exogám volt, melyek közül 3 vallásilag is exogám. 1891-től a települési exogámia – az utolsó évtized kivételével – 40–50% között maradt (3. táblázat, I. ábra). A vallási-kulturális exogámia a századfordulótól erősödik: az összes házasság 1/5-e, 1/4-e (II. ábra). Főleg a túlnépesedéstől sújtott gyimesi községekből kerültek ide házasság útján római katolikus vallású férfiak (összesen 14 fő), relative jelentős még a római katolikus, székely Csíkmenaságról beházasodó férfiak száma (5 fő) (6. táblázat). A menyasszony lakóhelyén meghonosodó férfiakra a helyi emlékezet is tud, amire azt a magyarázatot adják, hogy ezen az eldugott településen még bőven álltak rendelkezésre legelő és kaszálóterületek. Hozzáteszük, hogy a környező gyimesi

³ *Örsi Julianna* megkülönböztet lokális (vagy lakóhely szerinti) és szülőhely szerinti exogámiát (*Örsi* 1983. 581–582.), mi ez utóbbit adathiány és a gazdasági okokból történő lakóhelyváltoztatások csekély aránya miatt külön nem vizsgáljuk.

községekből a mobilisabb, a távolabbi nyári szállások körzetében legeltető fiatal pásztorok nagy eséllyel ismerkedtek meg kosteleki, gyepecei leányokkal.

A beházasodó római katolikus férfiak mellett az azonos ritusú exogám házasságok révén is túlnyomóan magyar anyanyelvűek (Gyimesbükk, Gyimesfelsőlók, Gyepece) vagy legalábbis kétnyelvűek (Bükklok, Csügés, Lóvész) kerültek be a településre (6. táblázat). Ez a körülmény és a századfordulón szervezett magyar tannyelvű állami iskola hozzájárult ahhoz, hogy Kostelek 1910-re – a hivatalos népszámlálás szerint – teljesen magyar anyanyelvűvé vált. A nyelvi ellenorma hiánya, illetve a gazdasági kiszolgáltatottság, a határtérség szigorodó csendőri ellenőrzése⁴, a sajátos szórványnemzetiségi helyzet szintén a fokozatos nyelvi asszimiláció irányában hatottak. Ez nem jelenti azt, hogy a családokban, főleg az öregek alkalmanként ne használták volna a román nyelvet, vagy annak magyar szintaktikai, lexikai elemekkel kevert sajátos változatát.

Az utolsó vizsgált évtizedben csökkenő települési exogámia nem magyarázható a román hatalomváltással és a román nemzeti érzés felélesztésére tett hatóság-adminisztrációs-egyházi intézkedésekkel, hiszen a vallási-kulturális exogámia ekkor sem csökkent, sőt az előző évtizedhez képest abszolút értékben is nőtt (3. táblázat, I. ábra). Figyelemre méltó továbbá 1921–1930 között a települési endogámia és a vallási-kulturális exogámia összekapcsolódása (4 házasság), ami az előző évtizedekben megkötött vegyes ritusú házasságok (görög katolikus nő–római katolikus férfi) az egyházjog szerint római katolikusnak keresztelt utódainak házasulókora kerülését jelzi⁵ és összefüggésben van a csíksomlyói ferences barátok erősödő szórványgondozásával is (*Ilyés–Pusztai* 1994).

A gyakori lelkészhiány miatt a település pasztorációs ellátottsága tovább csökkent, a ferences barátok mellett megjelentek liturgikus szolgáltatásokat is nyújtó moldvai román kalugyerek. Megindult egy vallási preferenciák alapján történő szegregáció, mely végtelenen csak később, a görög katolikus egyház 1948-as betiltása után osztja ketté a közösséget (*Ilyés* 1996; *Ilyés* 1997). Míg az 1910-es népszámláláskor a közigazgatásilag Szépvízhez tartozó telepek⁶ görög katolikus és csekély létszámú orthodox lakosságának csak mintegy 14,2%-a vallotta magát román anyanyelvűnek, addig az 1930-as román népszámláláskor 82,4%-a román anyanyelvűnek és 93,8%-a román nemzetiségűnek. Ezek a jelentős különbségek a népszámlálások nemzetileg részrehajló végrehajtásából is eredhetnek, de véleményünk szerint itt inkább a kevert műveltségből következő sajátos *mimikri*ről van szó, mellyel az elit által ilyenkor felkínált (és ajánlott) nemzeti-anyanyelvi kategóriákat kiválasztják. Számításaink szerint 1930-ban kb. 100 főre tehető a szépvízi havasi telepek olyan magyar nemzetiségűnek iratkozó, görög katolikus lakosainak száma, akik származásuk, bizánci ritusuk és a román nemzetiség kínálta előnyök ellenére ragaszkodtak magyarságukhoz. Ezek feltehetően a vallási-kulturális exogámia révén a telepekre beszármazott római katolikusok utódai/rokonai.

⁴ 1893-ban új csendőrörsöket létesítettek Pricsketőn, Csügésen, Rakottyáson.

⁵ A magyarországi egyházjog szerint a vegyes ritusú katolikus házasságokat mindig a menyasszony rítusa szerint kötötték meg és a gyermekeket az apa rítusára keresztelték (*Sipos I.*, 1923. 129.).

⁶ Kosteleken és Lóvészen kívül ide tartozik, a gyimesbükki görög katolikus egyházközség pasztorációs gondozása alatti Csügés és Gyepece is.

Lóvészén a települési és a vallási-kulturális exogámia az 1891–1900 közötti csúcstól⁷ csökkenő tendenciát mutat (4. táblázat, I. és II. ábra). Az 1871–1931 közötti azonos ritusú exogám házasságok 26,5%-a vaslábiakkal, 18%-a gyimesbükkiekkel, 12,0%-a háromkútiakkal, 10-10%-a bükklokiakkal, rakottyásiakkal és kostelekiekkel kötött (7. táblázat). A vaslábiak, a háromkútiak és – az izoláció miatt még 1910-ben is román anyanyelvűnek számító – rakottyásiak majdnem 50%-os aránya egyfajta kulturális vératömlesztésként hatott, erősítette a helyi román nyelvi ellennormát a környező székely településekkel való kapcsolattartás megkívánta magyarral szemben, mérsékelve Lóvészén az akkulturációt. Így 1910-re a lakosság román anyanyelvű marad, bár körükben a kétnyelvűség 80,9%-os. A lóvésziek minimális magyarosodása nagyban köszönhető a székelyek erőteljes határkonstruáló, izolatív magatartásának. Ezzel szemben Kosteletet a túlnyomórészt magyar anyanyelvű, de román identitásszimbólumokkal is bíró (viselet, vallási szokások, tájnyelv) gyimesi lakosság nem diszkriminálta, hanem erős házassági-rokoni és gazdasági kapcsolatokat létesített vele, mintegy saját etnikai csoportjába integrálta.

Bükklokon 1871–1930 között a 31 házasságból csupán 2 vegyes ritusú exogám, 18 azonos ritusú exogám volt, az utóbbiakból 3 gyimesbükkiekkel, 7 lóvésziekkel, 4 rakottyásiakkal, 2 kostelekiekkel, 1 gyimesfelsőlökival kötött (5. táblázat, I. és II. ábra, 8. táblázat). 1910-re a település fele magyar anyanyelvű volt, és a település fele római katolikus vallású, ami a gyimesfelsőlöki vagy csíkszentmiklósi⁸ plébánián, görög katolikus férfiak és a római katolikus nők között megkötött házasságokra utal. 1910-ben a román anyanyelvűek mind tudtak magyarul. A magyarosodás tekintetében Bükklokot a rendelkezésre álló források alapján a két előbbi település között helyezhetjük el.

5. Az exogám házasságok települési preferenciái

Kostelet és Lóvész exogám házasságait vizsgálva megállapítható, hogy Lóvészén hamarabb oldódott az endogámia (I. és III. ábra). Az is megfigyelhető, hogy a lóvésziek az exogám házastárs választásánál fokozottabban érvényesítettek vallási-etnikai preferenciákat. A vizsgált időszakban 10-et elérő (7. táblázat) házassággal a távol fekvő Vasláb és Gyimesbükk jelenti a település legfontosabb házassági partnertelepüléseit (V. ábra). Nem a közel fekvő székely községek lakosaival lépnek házassági kapcsolatra, hanem a kompakt románságú, sziget-helyzetű Vaslábbal és a felerészben görög katolikus, bár a századfordulóra rohamosan magyarosodó Gyimesbükkkel. Lóvész másodfokú házassági településköre (3–9 házasság) is zömmel görög katolikus (Rakottyás, Háromkút, Kostelet, Bükklok), bár a századfordulón már eltérő mértékben román jellegű, csupán Gyimesfelsőlök magyar és római katolikus. Kostelet elsőfokú házassági köréhez tartozó Lóvész és Csüvés görög katolikus román, Gyimesfelsőlök római katolikus magyar jellegű, míg a gyimesbükkiekkel kötött exogám házasságok csaknem fele vegyes ritusú, tehát a kostelekiek Gyimesbükk magyar római katolikus részével is házassági kapcsolatot

⁷ Ez összefüggésben van a Madéfalva-gyimesi vasútvonal építésével. Ebben az évtizedben 4 gyimesfelsőlöki római katolikus férfival történt házasságkötés.

⁸ Közigazgatásilag Bükklok Szépvízhez tartozott, Szépvíz azonban 1902-ig Csíkszentmiklós filiája volt és csak örmény ritusú katolikus plébániával rendelkezett (Schematismus 1903).

létesítettek (6. táblázat). A másodfokú házasodási körben Gyepece és Bükklok görög katolikus, román jellegű, de magyarosodó, Csíkmenaság és Gyimesközéplek egyértelműen magyar és római katolikus. A szórványesetek (1-2 házasság) fele részben görög- felerészben római katolikus vallású partnert jelentenek. Kostelek esetében nagyfokú a nyitottság a környező római katolikus többségű csángó és székely települések felé (6. táblázat, IV. ábra). A bükklokiak Lóvészen és Kostelegen kívül kizárólag a gyimesi településekkel kerültek házassági kapcsolatba, s főleg a távolabbi Rakottyás és Gyimesbükk görög katolikusaival (8. táblázat).

6. Összefoglaló megjegyzések

Ezen telepek lakóinak identitásával kapcsolatban fel kell vetni a *kevert* vagy *kettős identitás* kérdését. Ide kapcsolható a nem feltétlenül etnikumhoz kötődő *lokális identitások* szerepe, a közjogi, birtokjogi helyzet identitásképző és -alakító ereje is. Kostelek és Bükklok lakosságának önmeghatározásában helyet kap a *csángó* etnonim. A beházasodások és a környező települések magyar nyelvű lakosságával való kapcsolattartás révén, a magyar adminisztráció és az állami iskolák hatására, a századfordulóra magyar nyelvűvé (Kostelek) vagy kétnyelvűvé (Lóvész, Bükklok) váló népesség nem adja, ill. – részben a székely többség elhatárolódási technikái miatt – nem adhatja föl román identitásszimbólumait – viselet, legelőbérelő-pásztorkodó életmód, görög ritus –, számontartja eredetét (gyakori nevek a Vaşloban, Paloşan, Vrancean, Almaşan, Kászoni), házassági preferenciáival – településenként változó erősséggel – próbál a hasonló kulturális hátterűekhez kapcsolódni. A vizsgált időszakban összességében inkább passzív elviselői, mint tudatosan identitást választó vagy cserélő résztvevői a hozzájuk is begyűrűző politikai-társadalmi-kulturális folyamatoknak, ami nyilván összefügg minimális gazdasági-társadalmi mobilitásukkal.

A szépvízi görög katolikus egyházközség házassági anyakönyvei feldolgozása nyomán kialakult képet a továbbiakban a szomszédos görög és római katolikus egyházközségek anyakönyveinek áttanulmányozásával kívánjuk árnyalni. Eddigi kontrollvizsgálataink (Csíkrákos és Csíkdelne római katolikus anyakönyvei) nem jeleznek a csíki községek felé történő házasodást, a helyi tapasztalatok alapján azonban jelentős a Gyimesbükkbe kiházasodók száma. A kutatást napjainkig tervezzük kiterjeszteni az egyházközségeknél lévő római katolikus és orthodox anyakönyvek kiértékelésével⁹.

IRODALOM

- Benkő Károly* (1853): Csík Gyergyó és Káson múltja, jelene, általános és részletes osztályokban. Kolozsvár.
- Bucur, Nicolae-Costin, C.* (1972): Pagini din creatia folclorica a unui sat. Livezi-Harghita. Miercurea-Ciuc. 9 p.

⁹ Készült az OTKA F 018251. sz. kutatási program keretében. Köszönetünket fejezzük ki a Csíkszeredai Állami Levéltár munkatársainak, akik a kutatást segítették.

- Csoknyay Judit* (1986): Egy kelet-magyarországi kis népesség (Szamosangyalos) párvalasztási rendszerének jellemzői a XVIII–XX. században. in: *Demográfia* XXIX. 4. 436–445 p..
- Faragó Tamás* (1995): A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságkötések tükrében. in: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (szerk. *A. Varga László*) Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 125–158. p.
- Furrer, G.–Pfenninger, H.* (1986): Heiratskreise von Schweizer Bergdörfern. in: *Der Mensch in der Landschaft. Festschrift für Georges Grosjean zum 65. Geburtstag*, 17. januar 1986. (Hrsg. von Aerni, K., Budmiger, G., Egli, H.-R., Roques-Bäschlin, E.) *Jahrbuch der Geographischen Gesellschaft von Bern*, Band 55/ 1983–85 Bern 397–412. p.
- U. Kerékgyártó Adrienn* (1992): A csíkiak Negyedfélmegye havasáról. in: *Néprajzi Értesítő* LXXXIV. 5–46. p.
- Ilyés Zoltán* (1996): Politikai, kulturális-etnikai és természeti határok a Székelyföldön. in: "Határon innen – határon túl" Szerk. *Pál Ágnes–Szónokiné Ancsin Gabriella*. JATE-JGyTF Szeged. 63–71. p.
- Ilyés Zoltán* (1997): Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez in: *Keményfi Róbert–Szabó László* (szerk.): *Varia. Ethnographica et Folcloristica* Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. KLTE Néprajz Tanszék, Debrecen. 72–80. p.
- Ilyés Zoltán–Pusztai Bertalan* (1994): Crucifixus etiam. (Görög katolikus papi sors a XX. századi Erdélyben.) in: *Jel. Spirituális és kulturális folyóirat*. VI. 1994. 7. 214–216., 217. p.
- Magyar Nagylexikon* I. (1993); Akadémia Kiadó, Budapest..
- Ortutay Gyula* (szerk.) (1977): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Örsi Julianna* (1983): Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XX. században. in: *Demográfia* XXVI. 4. 572–597. p.
- Panoff, M.–Perrin, M.*, 1982: *Taschenwörterbuch der Ethnologie*. Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Sipos I.* (1923): A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris canonici szerint. Pécs.
- Stabl, H., Henry* (1992): A régi román falu és öröksége. Budapest. 101 p.
- Vámszer Géza* (1940): A gyimesi csángók eredete, települési és gazdasági viszonyai. in: *Láthatár* VIII. 1940. 2. 77 p.
- Wagner, Ernst* (1977): *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch Siebenbürgen*. Köln-Wien. 324–325. p.

Görög katolikus egyházi sematizmusok:

- Schematismus venerabilis Cleri graeci ritus catolicorum dioceseos Fogarasiensis in Transilvania pro anno A Christo nato M.DCCC XXXV (1835) ab unione cum ecclesia romana C. XXX.VIII.
- Siematismulu veneratului cleru catholicu de ritulu orientale alu Archi-diecesei metropolitane a Albei-Julie. 1865 Blasiu.
- Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Julie și Fagarasului pre anulu 1871.

Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-Catolice a Alba-Julie și Fagarasului pre anulu 1896 Blasiu.

Șematismul veneratului cler al archidiecesei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Julia și Făgăraș 1911.

Șematismul clerului Archidiecesei Mitropolitane Greco-Catolice române de Alba Julia și Făgăraș pre anul 1929. Blaj, 1929.

Római katolikus egyházi sematizmusok:

Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1893 Albae-Carolinae.

Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1903 Budapest.

Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1913 Gyulafehérvár.

Népszámlálási statisztikák:

Erdély 1850: Az 1850 évi erdélyi népszámlálás. Második javított kiadás. KSH Levéltára Budapest 1994.

A Magyar Korona Országai... 1910: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1912.

Recensământul 1938: Recensământul general al populației Românei din 29 decembrie 1930 publicat de dr. Sabin M. Volumul II: Neam, Limbă maternă, Religie. București 1938.

Anyakönyvek:

Protocolu matriculare, alu Botezatîloru, Cununațîloru și Mortîloru dein Parochia Greco-Catolica a Szépvízului in Transilvania in A. Diecesa gr. c. a A. Julie 1841-1931 in: Colectia registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul greco-catolic, inventariat sub 251,252, 253. Archiva Statului, judetul Harghita.

Csíkdelne római katolikus egyházközség (Csíkdelne,Csíkpálfalva) keresztelési, házassági, halálzási anyakönyve 1768–1883 in: Colectia registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul rom. cat., inventariat sub 209, 210, 211 Archiva Statului, judetul Harghita.

Csíkkrákos római katolikus egyházközség (Csíkkrákos, Madéfalva, Göröcsfalva, Vacsárcsi) keresztelési, házassági, halálzási anyakönyve 1696–1892 in: Colectia registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul rom. cat., inventariat sub 523, 524, 525, 526,527,528,529 Archiva Statului, judetul Harghita.

1. A szépvízi görög katolikus egyházközség havasi filiáinak és azok adminisztratív községeinek román nemzetiségű, illetve román anyanyelvű, valamint görög katolikus lakossága az 1850., 1910. és 1930. évi népszámlálások szerint

Romanian national, Romanian speaking and of Unitate religion population of alpine filial churches and their administrative community according to the census in 1850, 1910 and 1930

Filiák, községek	Népszámlálás éve									
	1850			1910 ^a			1930			
	R.n	G.k	Össz.	R.a	G.k.	Össz.	R.a.	R.n.	G.k.	Össz.
Szépvíz	22	22	1899	5	23(1)	2303	887	779	929(58)	3197
Kostelek	157	157	157	0	348	399	-	-	-	-
Bükklok	-	-	-	58	60	118	-	-	-	-
Lóvész	-	-	-	305	310(1)	351	-	-	-	-
Csíkzentmihály	185	185	1769	29	43(1)	2192	481	472	452(41)	2734

^a 1910-ben az anyaközségek adataiból levontuk a hozzájuk tartozó telepek számadatait. Zárójelben az orthodoxok számát tüntettük fel.

Megjegyzés: R.n.: a román nemzetiségűek száma; R.a.: a román anyanyelvűek száma; G.k.: a görög katolikusok száma; Össz.: az összes lakosság száma.

2. A csíkszépvízi görög katolikus egyházközség havasi filiáiban és azok anyaközségeiben élő görög katolikusok száma az 1835., 1865., 1871., 1896., 1911., 1929. évi egyházmegyei sematizmusok szerint
Number of Unitats belonging to the alpine filial churches and the administrative community of the Unitate Church in Csíkszépvíz according to the parish records in 1835, 1865, 1871, 1896, 1911, 1929

Filiák, községek	1835	1865	1871	1896	1911	1929
Szépvíz	17	28	40	-	38	42
Kostelek	-	108	150	303	448	420
Bükklok	-	16	25	40	56	75
Lóvész	62	186	225	-	333	396
Csíkzentmihály	-	117	65	48	38	62

3. A Kostelegen 1841–1930 között kötött endogám, illetve exogám típusú házasságok megoszlása

Ratio of endogamous and exogamous marriages in Kosteleg between 1841 and 1930

Időszak	Házasságkötések száma	Házasságkötésekből			Exogámia index Ei ⁱ %(Ei ^v %) ^d
		mindkét fél	csak az egyik fél		
		helybeli születésű			
		WH=EN ^a	wH ^b	Wh ^c	
1841–1850	4	4(0)	-	-	0(0)
1851–1860	4	4(0)	-	-	0(0)
1861–1870	14	13(0)	1(0)	-	7,1(0)
1871–1880	9	3(0)	6(1)	-	66,6(11,1)
1881–1890	15	6(1)	4(0)	5(2)	60,0(20,0)
1891–1900	22	13(0)	2(0)	7(1)	40,9(4,5)
1901–1910	34	19(2)	5(0)	10(5)	44,1(20,5)
1911–1920	38	21(0)	6(0)	11(8)	50,0(21,0)
1921–1930	42	26(4)	6(0)	10(7)	38,0(26,1)
Összesen	182	109(7)	30(1)	43(23)	40,1(17,0)

^a Mind a férj, mind a feleség helybeli születésű (az endogám házasságok száma). Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes ritusú) házasságok számát tüntettük fel.

^b A feleség (w=wife) idegen, a férj (H=Husband) helybeli születésű. Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes ritusú) házasságok számát tüntettük fel.

^c A feleség helybeli, a férj idegen születésű. Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes ritusú) házasságok számát tüntettük fel.

^d EI (Exogámia index) = wH+Wh. Eiⁱ% = települési exogámia index, az összes házasság százalékában megadva. (Ei^v%) = vallási-kulturális exogámia index, az összes házasság százalékában megadva.

4. A Lóvészen 1841–1930 között kötött endogám, illetve exogám típusú házasságok megoszlása

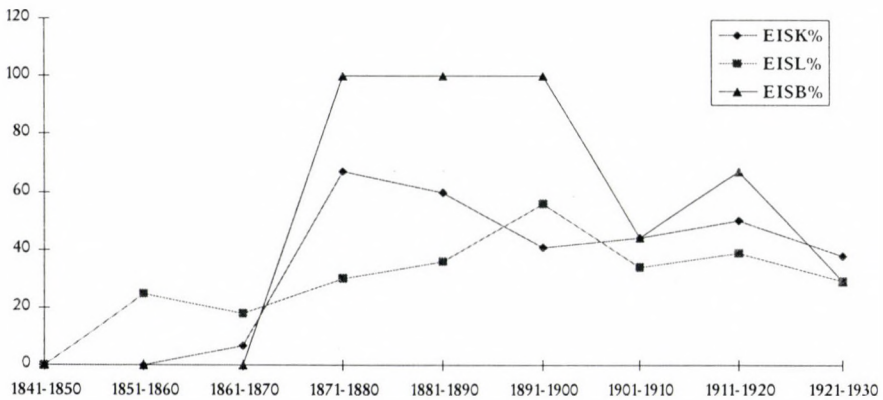
Ratio of endogamous and exogamous marriages in Lóvész between 1841 and 1930

Időszak	Házasságkötések száma	Házasságkötésekből			Exogámia index Ei ⁱ %(Ei ^v %)
		mindkét fél	csak az egyik fél		
		helybeli születésű			
		WH=EN	wH	Wh	
1841–1850	12	12(0)	-	-	0(0)
1851–1860	8	6(0)	2(0)	-	25,0(0)
1861–1870	17	14(0)	-	3(1)	17,6(5,8)
1871–1880	10	7(1)	3(0)	-	30,0(10,0)
1881–1890	23	15(0)	1(0)	7(0)	34,7(0)
1891–1900	25	11(0)	3(0)	11(4)	56,0(16,0)
1901–1910	32	21(1)	4(0)	7(2)	34,3(9,3)
1911–1920	26	16(2)	2(0)	8(1)	38,4(11,5)
1921–1930	35	25(2)	3(0)	7(0)	28,5(5,7)
Összesen	188	127(6)	18(0)	43(8)	32,4(7,4)

5. A Bükklokon 1841–1930 között kötött endogám. illetve exogám típusú házasságok megoszlása

Ratio of endogamous and exogamous marriages in Bükklok between 1841 and 1930

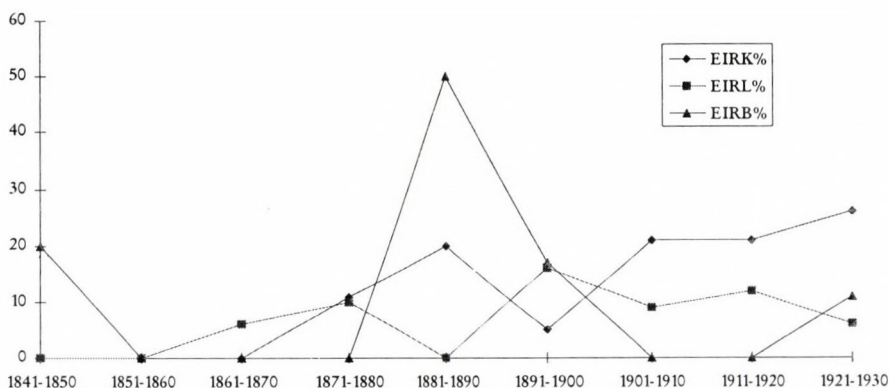
Időszak	Házasságkötések száma	Házasságkötésekből			Exogámia index
		mindkét fél	csak az egyik fél		
		helybeli születésű			Ei ¹ %(Ei ^v %)
		WH=EN	wH	Wh	
1841–1850	5	5(1)	-	-	0(20,0)
1851–1860	1	1(0)	-	-	0(0)
1861–1870	1	1(0)	-	-	0(0)
1871–1880	4	-	4(0)	-	100,0(0)
1881–1890	2	-	1(0)	1(1)	100,0(50,0)
1891–1900	6	-	2(0)	4(1)	100,0(16,6)
1901–1910	9	5(0)	1(0)	3(0)	44,4(0)
1911–1920	3	1(0)	1(0)	1(0)	66,6(0)
1921–1930	7	5(1)	1(0)	1(0)	28,5(14,2)
Összesen	38	18(2)	11(0)	9(2)	52,6(10,5)

I. A települési exogámia százalékos aránya Kostelek, Lóvész és Bükklok településeken, 1841–1930*

Ratio of settlement exogamy in Kostelek, Lóvész and Bükklok between 1841 and 1930

* EISK% : Kostelek települési exogám házasságainak százalékos aránya; EISL%: Lóvész települési exogám házasságainak százalékos aránya; EISB%: Bükklok települési exogám házasságainak százalékos aránya.

II. A vallási-kulturális exogámia százalékos aránya Kostelek, Lóvész és Bükklok településeken, 1841-1930**

Ratio of religions-cultural exogamy in Kostelek, Lóvész and Bükklok between 1841 and 1930

** EIRK% : Kostelek vallási-kulturális exogám házasságainak százalékos aránya; EIRL%: Lóvész vallási-kulturális exogám házasságainak százalékos aránya; EIRB%: Bükklok vallási-kulturális exogám házasságainak százalékos aránya.

6. A kívülről jövő házastársak lakhelyei Kostelek település szerinti exogám házasságaiban, 1841-1930

Residences of spouses coming from outside Kostelek between 1841 and 1930

Település	Távolság (km)	Feleség más településről való (ebből róm.kat.)	Férj más településről való (ebből róm.kat.)	Összesen (ebből róm.kat.)
Gyepece	5	1(0)	5(0)	6(0)
Bükklok	11	4(0)	-	4(0)
Vasláb	63	1(0)	-	1(0)
Háromkút	45	-	1(0)	1(0)
Gyimesfelsőlók	16	2(1)	10(8)	12(9)
Lóvész	26	13(0)	1(0)	14(0)
Gyimesbükk	22	1(0)	9(4)	10(4)
Gyimesközéplók	20	-	3(3)	3(3)
Csügés	7	7(0)	6(0)	13(0)
Csíkszentdomokos	43	-	1(1)	1(1)
Kápolnás-Oláhfalú	60	-	1(1)	1(1)
Csikmenaság	13	-	5(5)	5(5)
Románecsügés	12	1(0)	-	1(0)
Csíksomortán	20	-	1(1)	1(1)
Összesen	-	30(1)	43(23)	73(24)

7. A kívülről jövő házastársak lakhelyei Lóvész település szerinti exogám házasságaiban,
1841–1930

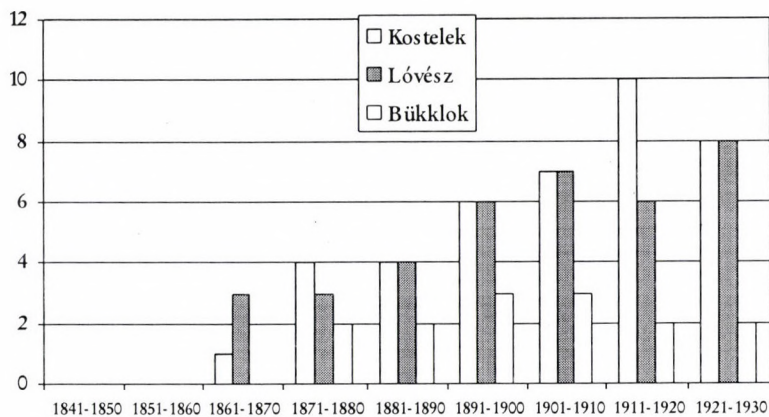
Residences of spouses coming from outside Lóvész between 1841 and 1930

Település	Távolság (km)	Feleség más településről való (ebből róm.kat.)	Férj más településről való (ebből róm.kat.)	Összesen (ebből róm.kat.)
Gyepece	21	1(0)	-	1(0)
Bükklok	14	6(0)	-	6(0)
Vasláb	30	3(0)	11(0)	14(0)
Háromkút	27	-	6(0)	6(0)
Gyimesfelsőlok	8	-	6(5)	6(5)
Kostelek	26	5(0)	-	5(0)
Gyimesbükk	21	1(0)	9(0)	10(0)
Rakottvás	28	-	5(0)	5(0)
Szépvíz	9	1(0)	-	1(0)
Gyimesközéplek	12	-	2(2)	2(2)
Csügés	19	-	1(0)	1(-)
Csíkszentdomokos	10	-	1(0)	1(0)
Csikjenőfalva	8	-	1(1)	1(1)
Csernovic	290	-	1(0)	1(0)
Csíkszentmihály	6	-	1(0)	1(0)
Összesen		18(0)	43(8)	61(8)

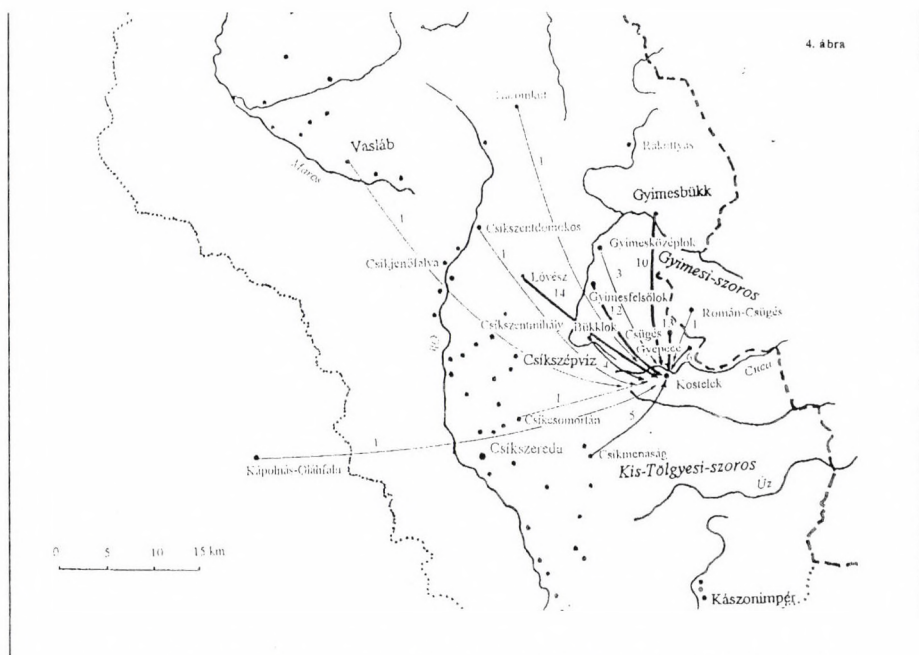
8. A kívülről jövő házastársak lakhelyei Bükklok település szerinti exogám házasságaiban,
1841–1930

Residences of spouses coming from outside Bükklok between 1841 and 1930

Település	Távolság (km)	Feleség más településről való (ebből róm.kat.)	Férj más településről való (ebből róm.kat.)	Összesen (ebből róm.kat.)
Gyepece	14	1(0)	-	1(0)
Lóvész	14	6(0)	1(0)	7(0)
Gyimesfelsőlok	8	-	3(2)	3(2)
Gyimesbükk	21	-	3(0)	3(0)
Rakottvás	28	1(0)	3(0)	4(0)
Kostelek	11	2(0)	-	2(0)
Összesen		10(0)	10(2)	20(2)

III. Kostelek, Lóvész és Bükklok exogám partnertelepüléseinek száma, 1841–1930
Number of exogamous partner-settlements of Kostelek, Lóvész and Bükklok between 1841 and 1930

IV. Kostelek házassági partnertelepülései és a települési exogám házasságok száma, 1841–1930
Marriage partner settlements of Kostelek and the number of settlement exogamous marriages between 1841 and 1930

FIGYELO

SCHÖDL ERVINNÉ
(1945–1998)

Életének 53. évében, hosszú, súlyos betegség után elhunyt *Schödl Ervinné, Anikó*, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet ügyintézője, kutatásszervező.

Anikó 1976 óta megszakítás nélkül volt az Intézet munkatársa. Neve hosszú időn keresztül egyet jelentett az Intézet hazai és nemzetközi kapcsolatainak szervezőjével, az utazások, fogadások, rendezvények lebonyolítójával, az Intézetben belüli kutatómunka szervezőjével és dokumentálójával. Ő volt az, aki előkészítette a munkaterveket, számon tartotta a szakmai beszámolók határidőit, mindig időben figyelmeztette a kutatókat adminisztratív teendőikre, és maximális segítséget nyújtott ezek teljesítésében. Magas színvonalú munkáját, kedves, barátságos lényét ismerték szerette a Központi Statisztikai Hivatalban és azon kívül is.

Emlékét megőrizzük.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet dolgozói

KÖZLEMÉNY

Tájékoztatjuk kedves támogatóinkat, hogy az 1996. évi személyi jövedelemadójukból felajánlott, 1997. évben jóváírt 71.963, – Ft-ot a *Demográfia folyóirat* 1997. évi 4. száma megjelenetésére fordítottuk.

Népesedési Kutatások Alapítvány Kuratóriuma

KÖZLEMÉNY

Köszönetünket fejezzük ki azon kedves barátainknak, akik 1996. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át alapítványunknak ajánlották fel. Az 1997. évben ilyen módon kapott 10.669, – Ft támogatást a *“Távlati szociálpolitikai koncepció demográfiai alapjai” című összefoglaló tanulmány szerkesztési munkáira* használtuk fel.

Aktív Társadalom Alapítvány Kuratóriuma

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

POL, L.G.: *Demographic methods in applied demography: an American perspective.*
(Demográfiai módszerek az alkalmazott demográfiában: egy amerikai perspektíva.)
Genus, 1997/1-2. 159-176. p.

A demográfiának viszonylag új ága az alkalmazott demográfia. Az alkalmazott demográfiai kutatások az 1980-as évek óta ismertek, mégis már az 1950-es évek második felében találkozhatunk az ideillő kistérségi demográfia, illetve a mikro-demográfia koncepcióival. Ezek eredményeit általában a tervezés, különösen a közlekedés és ellátások tervezése, a városfejlesztés és a piackutatás terén használták fel.

A szerző tanulmányában azokat a legelterjedtebb módszereket veszi vizsgálat alá, amelyeket a demográfia tudománya a népesedési jelenségek elemzésére alakított ki, ugyanakkor jelentős szerepük van az alkalmazott demográfiában is.

Elsőként a becslések és előreszámítások kérdéskörét tekinti át, ahol világosan kifejti, hogy az alkalmazott demográfiában megnőtt a jelentősége a kistérségi adatok becslésének és előrejelzésének, főleg ahol a kistérség akár népszámlálási számlálókörzeti szintet is jelenthet. E mellett megnőtt azon területek köre is, amelyeket a becslések és előreszámítások szempontjából a döntéshozók igényelnek. Korábban az előreszámítások általában a népesség számára, kor és nem szerinti összetételére terjedtek ki. Az igények miatt általánossá váltak olyan előreszámítások is, mint például a népesség jövedelem szerinti, foglalkoztatási előreszámítása, háztartások, vagy lakóegységek előreszámítása stb.

A másodiknak említett módszer a halandósági táblamódszerek széles körű alkalmazása. Ez főként az életbiztosítás, az egészségügy, ezen belül is a gondozás terén terjedt el, de az iparban is megtalálhatjuk, mint például a termékek tartósságának, a meghibásodások bekövetkeztenek modellezésében és a megbízhatóság elemzésében.

A kohorsz elemzésnek a stratégiai tervezés terén lehet széles körű alkalmazási területe. E módszer elsősorban a fogyasztási szokások változásának és az életkor összefüggéseinek elemzésével adhat új ismerteket a piaci tervezéshez.

Végül megemlíti a standardizáció alkalmazásának lehetséges szerepét a piaci, kereskedelmi ismeretek bővítésében, megemlítve, hogy a nyilvánvaló előnyök ellenére kevés helyen alkalmazzák ezt a módszert.

Összefoglalva, felhívja a demográfusok figyelmét arra, hogy nagyobb részvétellel van lehetőségük a piaci döntések előkészítésében, a meglévő módszerek továbbfejlesztésére és új módszerek kialakítására. Ehhez azonban a demográfusoknak is törekedni kell a piaci problémák megismerésére, így is elősegítve bevonásukat a piaci döntéshozatali folyamatokba, ami ösztönözni fogja a módszertani fejlesztéseket is.

M. Á.

GUIBERT-LANTOINE, C.– MONNIER, A.: *La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre-mer.* (Népesedési folyamatok: Európa és a fejlett tengerentúli országok.) Population, 1997/5. 1187–1216. p.

1996-ban, korunkban a világháborús időszakoktól eltekintve első ízben nem nőtt Európa egészének népessége. Ez a szám – Oroszországot és a volt Szovjetunió európai részén alakult független államokat is figyelembe véve – 728 millió volt 1997 elején, gyakorlatilag azonos az egy évvel korábbival. E stabilitás két egymást kiegyenlítő, ellentétes irányú változás eredője: "Nyugaton", azaz az Európai Unió országaiban, Norvégiában, Svájcban és Izlandon a népesség valamivel több mint 1 millióval (3%-kal) nőtt, míg Kelet- és Közép-Európában és Oroszországban ugyanennyivel csökkent. Ezen belül nőtt a nemzetközi vándorlás szerepe a növekedésben, főként az EU-t illetően. Bár a legfrissebb adatok szerint a 90-es évtized elejének migrációs rohama, amely a kelet-európai határok megnyílását követte, nagyrészt elcsendesedett, ám a vándorlás továbbra is a népesség növekedésének meghatározó tényezője. Ez egyben azt is jelenti, hogy az említett fejlődés a nyugati országokban sem elsősorban a természetes szaporodás eredménye.

A tanulmányban bemutatott adatok 1996-ra vonatkoznak, és egy részük még ideiglenes, sőt nem is teljesen megbízható becslésen alapul. Így pl. valószínűsíthető, hogy a kelet- és közép-európai régióiból, valamint az Oroszországból történő elvándorlás adatai alulbecsültek. Ez utóbbiak közül a népesség csak Lengyelországban és Szlovákiában növekedett, míg pl. Magyarországon 3,7%-kal fogyott. Az EU 1 milliós népesség növekedése megközelítőleg azonos az előző két évvel, de arányát tekintve jóval alacsonyabb, mint az 1990-es évek elején tapasztalt gyors évenkénti gyarapodás üteme. A 80-as évek végéig a jelenlegi EU-t alkotó 15 állam egészét nézve a népesség növekedését elsősorban a természetes szaporodás tette ki, a bevándorlás pedig csupán másodlagos tényező volt. Ennek a helyzetnek a megváltozását két jelenség együttes hatása idézte elő. Egyfelől a termékenység csökkenésével csökkent a születések számának a halálozásokéhoz viszonyított többlete, annál is inkább, mivel a népesség öregedése mérsékelte a javuló halandóság kedvező hatását. Másfelől a keleti tömbben bekövetkezett változások után rekordnagyságokat (évi több, mint 1 millió fő) ért el a vándorlási hullám. Bár a természetes népmozgalom folyamatai hosszabb távon érvényesülnek, a migráció pedig erősen konjunkturális jelenség, ez utóbbi még jelenleg is 70%-ban részesedik a nyugat-európai népesség növekedéséből, második helyre szorítva a természetes szaporodás szerepét. Ezt az általános képet azonban árnyalni kell, amennyiben Franciaországban, Hollandiában és Finnországban a növekedést továbbra is a születési többlet biztosítja, az Egyesült Királyságban pedig a kétféle növekedési tényező nagyjából azonos súlyt képvisel.

Az 1996-ra vonatkozó európai, amerikai és japán adatokat összehasonlítva megállapítható, hogy az EU 2,8%-os népesség növekedéséből 2%-ot a bevándorlás, a fennmaradó kisebb hányadot a természetes szaporodás teszi ki, az USA-ban viszont a több mint háromszor ekkora arányú növekedés (8,8%) nagy része (5,7%) az utóbbi tényező eredménye, míg Japánban a 2,4%-os természetes növekedés hatását a vándorlási egyenleg hiánya (-0,4%) csökkentette.

A termékenység alakulását illetően némi javulás tapasztalható több európai országban (NSZK, Franciaország, Írország, Luxemburg, Norvégia, Olaszország, Portugália), míg további visszaesés volt a többi északi országban, valamint a teljes közép- és kelet-európai régióban. Természetesen ezek a megállapítások 1995 és 1996 összehasonlításában érvényesek, a cikk a hosszabb távú adatsorok bemutatásával részletesebb képet fest a

kiválasztott országokban, országcsoportokban érvényesülő trendekről. Az első házasságkötések arányszáma az országok nagy részében ugyancsak csökkent, míg folytatódott a válási arányszámok utóbbi években regisztrált növekedése. Közép-Európában a válások számának alakulását valószínűleg nem annyira az ezzel kapcsolatos szándékok, mint a jogi eszközökben bekövetkezett változások határozzák meg. Az eddigiekkel összefüggésben szinte mindenütt nőtt a házasságon kívüli születések aránya. Az abortuszok számára vonatkozó statisztikák megbízhatósága meglehetősen változó – egyes országokban, pl. Luxemburgban, Portugáliában, Görögországban, Ausztriában, Belgiumban szisztematikus nyilvántartásba vételük nem is létezik –, ezért a nemzetközi összehasonlítás lehetősége is korlátozott. Azt azonban a meglévő adatok mindenképpen valószínűsítik, hogy a művi vetélések száma az országok jelentős részében folyamatosan csökken, csupán Hollandiában és Svédországban mutatnak ki némi növekedést. Ezzel összefüggésben a korábbiakhoz hasonlóan a jogalkotás szerepét is ki kell emelni.

A nyers halálozási arányszámok 1996. évi alakulása a halandóság csökkenésének folytatódását jelzi, bár a népesség öregedése elfedi az elért eredményeket. A közép-európai országok közül kiemelendő a Cseh Köztársaság, ahol 1990 óta a halandóság 1,6 százalékponttal csökkent; a volt szovjet köztársaságokban tapasztalható ugyancsak kedvező trendeknél meg kell említeni, hogy ott az évtized elején a helyzet rohamosan leromlott. A csecsemőhalandóság Nyugat- és Észak-Európában érvényesülő kedvező tendenciáival ellentétben Közép- és Kelet-Európa országaiban az 1000 élveszületésre jutó csecsemőhalálozások száma, a Cseh Köztársaság és Szlovákia kivételével, mindenütt 10 fölött van, sőt Romániában és Moldáviában meghaladja a 20‰-ot, és előreláthatólag még hosszú évek kellene, hogy ez az országcsoport eljusson az EU-ban jelenleg tapasztalható alacsony mutatókhoz.

R.G.

TAYMAN, J.–SCHAFFER, E.–CARTER, L.: *The role of population size in the determination and prediction of population forecast errors: an evaluation using confidence intervals for subcounty areas.* (A népességnagyság szerepe és előrejelző ereje a népesség-előreszámítások hibáinak nagyságára: a konfidencia intervallumok alkalmazásának értékelése megyeszint alatti előrejelzéseknél.) *Population Research and Policy Review*, 1998/1. 1–20. p.

A gyakorlatban nagy szükség van az országos és a megyei népesség-előreszámítások mellett a kisebb területi egységek népességeinek előreszámítására is. Ehhez a szükséges technikai feltételeket az idők folyamán a számítástechnika, a térinformatika és az előreszámítások módszertanának fejlődése biztosította, ugyanakkor a technikai fejlődés automatikusan nem biztosítja az eredmények megbízhatóságának értékelését is. E dolgozat e területhez kíván hozzájárulni a kistérségi előrejelzések pontosságára kialakított becslési módszer bemutatásával.

A szerzők az 1980. és 1990. évi amerikai népszámlások adataival végeznek számításokat egy 1982-ben végzett kistérségi népesség-előreszámítás eredményeinek megbízhatóságára. Az említett előreszámítás San Diego megye 16 ezer, egyenként mintegy 0,37 négyzetkilométer területű népszámlálási egységére terjedt ki. E népesség-előreszámítás olyan elemeket is figyelembe vett, mint például az egyes területi egységek

további népesség-elhelyezési kapacitását, vagy például a lakóhely és a munkahely távolságát, mint a vándorlást befolyásoló tényezőt.

Az elvégzett előreszámítás hibáját az 1990. évre szóló előreszámítás és az 1990. évi népszámlálás tényleges adatainak összevetéséből lehetett megállapítani. Erre két mutatót dolgoztak ki: MAPE (mean absolut percent error) és MALPE (mean algebraic percent error) elnevezésű mutatókat. A mutatók közötti eltérés lényege az, hogy míg az első csak az eltérés mértékét mutatja ki, addig a második az eltérés irányáról is szolgáltat információkat.

A dolgozat második felében a szerzők adataik segítségével mutatják be a két mutatószám alkalmasságát a pontosság mérésére, kihangsúlyozva általános alkalmazhatóságukat és olyan gyengéjüket, mint például függőségüket a kiinduló népességszámtól. A szerzők a népesség-előreszámítások várható hibái előrejelzésének nagy jelentőséget tulajdonítanak, mivel az az előreszámítás módszertanának fejlesztésére ösztönöz és a modellalkotás fontosságát hangsúlyozza. Ugyanakkor a felhasználók részére is fontos információkat nyújt, mivel az előreszámítások alapján hozandó "costs and benefits" típusú döntéseknél a bizonytalanság foka is információt jelent.

M. Á.

LADSTÄTTER, J.: *Volkszählung 2001 – Stand der Vorbereitung.* (A 2001. évi népszámlálás – az előkészítés állása.) *Statistische Nachrichten*, 1998/2. 100–104. p.

Ausztriában még be sem fejeződtek az előző, 1991. évi census feldolgozási munkálatai, amikor megindultak az előkészületek a 2001. évi összeíráshoz. Miután a különböző szakértői testületek hosszas egyeztetési eljárás keretében kialakították elgondolásaikat, 1998 tavaszán kerülhet sor az első próbaszámlálásra. A próbaszámlálásnak azon a koncepción kell alapulnia, hogy a népszámlálást 2001-ben is összekötik a lakások és épületek, valamint a munkahelyek összeírásával. A census során – a korábbiakhoz hasonlóan – alapvető lesz a kérdőív alkalmazása, de keresik a módját, hogy azt kiegészítésként regiszterek felhasználásával is összekössék, mérlegelve a jogi, technikai és szervezési feltételek által szabott korlátokat.

A népszámlálás eszmei időpontját az Európai Unió ajánlásaival összhangban úgy kívánják kijelölni, hogy az a 2001. év május hó közepén egy munkanapra essen.

Az összeírás programját az ENSZ európai országokra vonatkozó 1995. év 1997. évi ajánlásainak figyelembevételével dolgozzák ki. A felvétel alapismérvei közé az előző népszámláláshoz képest kiegészítésként felvették a születési hely (ország) kimutatását és a munkaidőt (a teljes vagy részidejű foglalkoztatást). A munkavállalás ismérveként a "labour force" koncepciót tekintik irányadónak. A háztartás- és családstatistika néhány definícióját is felülvizsgálják.

A nemzetközi ajánlásokból és a felhasználók javaslataiból kiindulva négy munkabizottság dolgozta ki az 1998. évi próbafelvétel kérdőívére vonatkozó javaslatot. A személyi kérdőívek javasolt rendszere kiterjed az alapvető demográfiai jellemzőkre, mégpedig a nemre, a születés időpontjára, azon országra, ahol a kérdezett személy született, a családi állapotra, az egy évvel korábbi lakhelyre, a háztartáson belüli rokoni kapcsolatra, az élveszületett gyermekek számára, a befejezett iskolai végzettség szintjére és irányára, iskolába járók esetében a látogatott iskola típusára. A kérdőív további kérdései a

foglalkoztatottsági helyzetre, illetve a megélhetési körülményekre vonatkoznak. Tudakolják a munkavállalást, általában a létfenntartás feltételeit, a foglalkozási viszonyt, a munkakört, a munkáltató cég megnevezését, a nemzetgazdasági ágat, a munkába járásra, ingázásra vonatkozó információkat is, mint például a munkahely címét, a közlekedési eszközt, az utazási időt, a munkakezdés szokásos időpontját, az ingázás gyakoriságát, valamint azt a tartózkodási helyet, ahonnan a kérdezett személy a munkahelyére jár.

Az 1998. április 29. napja szerinti állapotnak megfelelő első próbaszámlálás céljára 21 körzetet jelöltek ki, körzetenként 300 háztartással. A kijelölésnél azt az elvet követték, hogy a fővárosban és mindegyik tartományban sor kerüljön az összeírásra.

A próba felvétel során a következő főbb kérdéseket kívánják tesztelni:

- a kérdőív érthetősége,
- az egyes kérdések fogadtatása,
- az összeírás elfogadása, általában a lakosság részéről,
- a bejelentéseken alapuló regiszter alkalmazhatósága, az összeírás bázisaként,
- a szoftver hasznosítása,
- az összeírás lebonyolítása a városokban (községekben),
- az átvétel ellenőrzése a Központi Statisztikai Hivatalban,
- a jelek felismerésének rendszere.

A cél az automatikus kódolás minél szélesebb kiterjesztése, tekintetbe véve azonban a beavatkozást mindazon esetekben, amikor az automatizált rendszer nem vezet kellően megbízható eredményre.

A szakképzettség kódolására olyan rendszert alkalmaznak, amely kompatibilis az ISCED rendszerével. A gazdasági ágazatnak, valamint az ingázás céljainak meghatározása érdekében munkahely-regisztert vezettek be, amelyet az újabb információk feldolgozásával igyekeznek lehetőleg naprakész állapotba hozni. A regiszter alapján nem azonosítható egységeket az ÖNACE rendszere (osztrák egységes ágazati osztályozási rendszer) szerint közvetlenül kódolják.

A foglalkozás osztályozásánál az az elgondolás, hogy 2001-ig bevezetik az ISCO-88 (COM) rendszerét. E célból először egy osztrák verziót (Ö-ISCO) szükséges létrehozni, amelynek előkészítési munkálatai folyamatban vannak.

A feladatokat csak több fokozatú feldolgozás útján lehet megvalósítani, de a műszaki újítások jelentős megtakarítást eredményeznek. Feltételezhető, hogy a háztartásoknak csak mintegy 10 százaléka esetében merülhet fel a kézi utófeldolgozás szükségessége.

Az ezt követően még fennmaradó problémák, hiányosságok tisztázását, rendezését különböző intézkedésekkel oldják meg. Külön felülvizsgálják a háztartások összetételét, hogy a logikus struktúra mindenütt kihozható legyen. Itt is döntően az automatikus javításra hagyatkoznak.

Külön feladatként említik az irreálisnak tűnő szélsőséges értékek kiszűrését, majd verifikálását és – a szükséghez képest – korrigálását.

Az ellenőrzött adatrendszerekből 2002 tavaszára adatbázist hoznak létre. A következőkben 30 kötetben, mintegy 7000 oldalon hozzák nyilvánosságra az eredményeket, amelyek – a felhasználók kívánságára – lemezen is hozzáférhetőek lesznek.

HANTRAIS, L.: *Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union.* (A szociálpolitika és a család változó formái közötti viszony feltérképezése az Európai Unióban.) *European Journal of Population*, 1997/4. 339–378. p.

Az utóbbi években több központi dokumentum is született az Európai Unióban a demográfiai trendek konvergenciájáról, az általuk okozott szociális problémákról és arról, hogy ezekre a kihívásokra az Unió országainak közösen kell szociálpolitikai választ keresniük. Ilyen dokumentum például a jelentés Az Európai Unió demográfiai helyzetéről (Európai Unió Bizottsága, 1995), vagy az 1994-es White Paper Az európai szociálpolitikáról (Európai Unió Bizottsága). Utóbbi nyíltan megfogalmazza, hogy "...a demográfiai jelenségek...hatással vannak a szociál- és gazdaságpolitikára és viszont...". A szerző jelen tanulmánya az ezen kérdésekkel kapcsolatos adatok és kutatási eredmények áttekintésére vállalkozik.

Több kutatás keresett már választ arra a kérdésre, hogy a családoknak adott szociális juttatások növelik-e a termékenységet, ezzel kapcsolatban pozitív és negatív kutatási eredményt is idéz a tanulmány. A kérdés bonyolult, nem lehet egyszerű és minden körülmények között érvényes következtetést levonni. Több kutatási eredmény sugallja azt, hogy van pozitív kapcsolat a családpolitika és a termékenység között (különösen, ami a gyermekgondozási segélyeket illeti), de további kutatásokra van szükség az összefüggések teljesebb megértéséhez. Azt is figyelembe kell venni, hogy az emberek nem csak a gazdasági racionalitást veszik figyelembe, amikor a gyermekvállalásról döntenek.

Az európai demográfiai trendeket az 1960–95-ig terjedő időszakban vizsgálva azt láthatjuk, hogy a teljes termékenységi arányszám tekintetében csökkentek a különbségek a jelenlegi Európai Uniót alkotó országok között, tehát itt nagy vonalokban konvergencia tapasztalható. Ugyanez a trend a házassodás terén is. Nemcsak a különbségek csökkentek, hanem a változások iránya is egységesen lefelé mutató volt, kivéve az utóbbi évtizedben a termékenység terén Luxemburgot és Dániát, a házassodás terén Dániát. A válásnak, a házasságon kívül született gyermekeknek és a csonka családoknak az arányában viszont nőttek a különbségek, mert a mediterrán országok csak csekély mértékben követték a többségre jellemző erősen növekvő tendenciát, aminek az lehet az egyik magyarázata, hogy a mediterrán országokban a vallás szerepe erős maradt. A születéskor várható átlagos élettartam terén konvergenciát és erős növekedést lehet megfigyelni a vizsgált országokban.

A demográfiai trendekkel kapcsolatos fő szociális problémákat a családok stabilitásának a válások magas száma által jelzett csökkenése, továbbá az alacsony termékenység miatt a generációk arányának a megváltozása, vagyis a társadalom elöregedése és végül a munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének nehézségei jelentik az Európai Unió Bizottsága szerint. Ténylegesen Olaszországban és Spanyolországban jelenti a legfenyegetőbb problémát a generációk arányának várható megváltozása, míg a válások magas száma a skandináv országokban és az Egyesült Királyságban a legnagyobb gond. Ugyanakkor érdekes módon a lakosság véleményét tudakoló vizsgálatok szerint a csonka családokkal szemben éppen Dániában élt a legpozitívabb attitűd (1993-ban, az Európai Közösség akkori tagállamai közül), a társadalom elöregedése pedig nem Olasz- és Spanyolországban váltotta ki a legnagyobb

aggodalmat (1992-es Eurobarometer felmérés), hanem Franciaországban. Mindez azt mutatja, hogy a problémának a tényleges és az érzékelt nagysága között nincs szükségszerűen szoros kapcsolat, a társadalom hozzáállása pedig jelentősen befolyásolhatja a családok problémáinak enyhítésére irányuló kormányzati törekvések mozgásterét.

Az Európai Unió számos államának alkotmányában szerepel a család fogalma, amit a német, a luxemburgi és az ír alkotmány a házaspárhoz köt, a görög ezen kívül még a házasságban született gyermekre is utal. A portugál alkotmány még azt is előírja, hogy az állam hogyan támogassa a családokat, míg az ír és az olasz alkotmány szövegéből inkább az államnak a családokkal kapcsolatban kívánatos semlegessége olvasható ki. Ahogy az alaptörvények, úgy a családokkal kapcsolatos konkrét jogszabályok is meglehetősen különböző felfogásúak lehetnek. Így például az Egyesült Királyságban az első gyermek után magasabb összegű családi pótlék jár, mint a többi után, azon megfontolásból, hogy a többi gyermek költsége relatíve kisebb a szülők számára, mint az elsőé, míg Franciaországban a harmadik gyermek után jár kiemelt támogatás, mivel a harmadik gyermek születésekor sok nő kénytelen felhagyni a munkavállalással és a családnak esetleg nagyobb lakásba kell költöznie. Eltérő az egyes EU országok hozzáállása abban a kérdésben is, hogy a családi juttatások jövedelemteszteltek, illetve a szegényekre célzottak legyenek, vagy pedig univerzálisak, és abban is, hogy a horizontális vagy a vertikális redistribúciót részesítik-e inkább előnyben. Végül más-más az egyes tagállamok felfogása az élettársi kapcsolat és a csonka családokhoz való viszony kérdésében is.

A szerző az EU országok többféle kategorizálásával igyekszik rendet tenni a zűrzavarban. Az egyik szerint a demográfiai trendek tekintetében megkülönböztethetőek az északi országok, ahol a család intézménye destabilizálódott vagy "deinstitucionalizálódott", külön kategória az ugyanilyen állapot felé sodródó Franciaország és Egyesült Királyság, a konzervatív kategóriát alkotják Ausztria, Belgium, Németország, Hollandia és Luxemburg, melyekben a demográfiai mutatók szinte minden esetben közel állnak egymáshoz és az átlaghoz. Egészen külön kategória Írország ("a kelta perem"), az utolsó kategóriát pedig "a mediterrán átmenet" országai alkotják, ahol a család intézménye a legkevésbé bomlott föl és a nők munkamegosztásban betöltött szerepe is a legkevésbé változott meg, ahol viszont ugyanakkor a legalacsonyabb a termékenység is.

A további kategorizálásoknál az országokat egy koordináta-rendszerben helyezi el, háromféle szempont szerint. Az egyik szerint a családok destabilizálódásának mértéke és a nők munkaerőpiaci részvétele kerül a két tengelyre (e két tényező között pozitív összefüggés tapasztalható), a másik szerint az egy családra jutó összes családi juttatás átlagos mértéke kerül az egyikre és a női munkavállalásnak az állami szociálpolitika és a közvélemény által való támogatása a másikra (e két tényező között is pozitív összefüggés vehető észre). A teljes termékenységi arányszámnak és a nők születéskor várható átlagos élettartamának együttes alkalmazása kevésbé tisztítja a képet, mint a másik két fogalom páré.

A szerző végső megállapítása szerint nem mondható, hogy a családbarát politikai megoldásoknak a terjedése az Európai Unióban akár európai szintű központi jogszabályok alkotása, akár bizonyos megoldásoknak az egyik államról a másikra való átterjedése révén az 1990-es évek közepéig terjedő időszakban a közös demográfiai problémák kezelésére alkalmas eszköznek bizonyult volna, vagy hogy a konvergencia kétségbevonhatatlan jeleit mutatná. Az ilyen közös megoldások továbbra is csak az egyik

tényezőt jelentik majd ezen a téren és továbbra is, a tagállamokon belül elért kompromisszumoknak lesz meghatározó jelentőségük.

T. Á.

HOEM, J. M.: Educational Gradients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. (A válás kockázatának változásai Svédországban az elmúlt évtizedekben, a különböző iskolai végzettségűek körében.) *Population Studies*, 1997/1. 19-27. p.

Korábbi kutatási eredmények szerint a válás kockázata csökken azok között, akik egy, a korábbinál több kulturális vagy szociális tőkével rendelkező rétegbe kerülnek. Egy másik vizsgálatban azt tapasztalták, hogy egy olyan tradicionális társadalomban, mint az olasz, a válás kockázata a társadalom egészét tekintve jóval kisebb, mint az erősen modernizálódott svéd társadalomban. Ezen utóbbi vizsgálat eredményei szerint viszont a magasabb iskolai végzettségűek válási kockázata minden társadalomban nagyobb, mint az alacsony iskolai végzettségűeké, de a tradicionális olasz társadalomban még igen nagy a különbség, Svédországban ellenben már kicsi. Ezt magyarázhatja, hogy a tradicionális társadalomban, mely erősen elítéli a válást, a válás egy nehéz probléma, amelyre könnyebben tudnak vállalkozni a magasabb iskolai végzettségűek, míg egy modernizálódott társadalomban a válással szemben már csekély a társadalmi ellenállás, így itt egyre inkább az az összefüggés is érvényesül, hogy a több kulturális tőkével rendelkező magasabb iskolai végzettségűek jobban ki tudják választani a házastársukat, és gyakrabban el tudják érni azt is, hogy a házasságuk jól működjön, tehát ritkábban jutnak el odáig, hogy el kívánják válni.

Ezen kutatások sorába tartozik az ismertetett kutatás is. A kutatás adatbázisát a svéd Termékenységi Regiszter jelentette. Ez az adatbázis minden olyan demográfiai eseményről tartalmaz információt, amely olyan Svédországban született, svéd állampolgárságú nővel történt, akik 1925-ben vagy később születtek és az 1960-as népszámlálás idején Svédország lakosai voltak, minden olyan eseményről, amely ezen nőknek az 1960-as népszámlálás idején velük élő lányaival történt, és minden olyan demográfiai eseményről, amely az 1960 után született svéd nőkkel történt. A válásokról 1968-tól állnak rendelkezésre teljes körű adatok. A szerző és munkatársai az 1944-64-ig tartó időszakból ötéves időközönként választottak ki egy-egy születési kohorszt, és ezek életútját vizsgálták. Három iskolai végzettségi kategóriát különítettek el: a nem érettségizettek (Pre-gymnasium), az érettségizettek (Gymnasium) és azok, akik az érettségi után továbbtanultak (Post-gymnasium).

A kapott eredmények szerint a válás kockázata kohorszról kohorszra haladva folyamatosan nő, de a legmagasabb iskolai végzettségűeknél csak enyhén, míg a legalacsonyabb iskolai végzettségűeknél meredeken és gyorsuló ütemben. Ennek következtében míg az 1944-es kohorsznál még minden iskolai végzettségnél alacsony az elválás valószínűsége, csekély a különbség a különböző iskolai végzettségűek elválásának valószínűsége között, és a magas iskolai végzettségűek kockázata kissé magasabb, mint az alacsony iskolai végzettségűeké, addig a legfiatalabb, 1964-es kohorsznál minden tekintetben teljesen megfordul a helyzet: az átlagos válási valószínűség jóval nagyobb, mint korábban, a különböző iskolai végzettségűek elválási valószínűségei között nagy

különbségek jönnek létre, a legalacsonyabb iskolai végzettségűek elválási esélyének nagysága pedig már messze meghaladja a legmagasabb iskolai végzettségűekét.

A tapasztalt trendek kialakulásával kapcsolatban a szerző szerint a következő magyarázatok képzelhetők el:

– A svéd nők munkaerőpiaci részvétele nagymértékben megnőtt 1970 és 1990 között. Ez sok nő számára életvitelének, életkörülményeinek jelentős megváltozását jelentette, ami egyeseknek zavaró, feszültségkeltő vagy legalábbis az élet megszokott menetét felforgató tényező lehetett. Mindez a magasabb iskolai végzettségű nőket kevésbé érintette, mint az alacsony iskolai végzettségűeket, mivel a magasabb iskolai végzettségű nők munkaerőpiaci részvétele már a periódus elején is elég magas volt, jóval magasabb, mint az alacsony iskolai végzettségű nőké. Tehát ez a nagy társadalmi változás utóbbiak közül többnek forgatta fel az életét.

– A gyermekgondozási intézmények iránt a periódus folyamán nagyobb igény mutatkozott, mint amit azok – a férőhelyek számának gyors növelésével együtt is – ki tudtak elégíteni. A magasabb iskolai végzettségű nők valószínűleg hatékonyabban tudtak élni ezzel a lehetőséggel, mint az alacsony iskolai végzettségűek. Tehát utóbbiakra nagyobb teherként nehezdedhetett és számukra több feszültséget okozhatott a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetésének a gondja.

– Az utóbbi időben Svédország gazdasága átalakult és megnőtt a munkanélküliség. Ez jóval súlyosabban érinthette az alacsony, mint a magas iskolai végzettségű nőket, és jóval gyakrabban okozhatott feszültségeket az életükben.

– Az utóbbi évtizedekben a középiskolai végzettség jóval gyakoribbá vált. Ezzel párhuzamosan egyre súlyosabb helyzet jelévé vált, ha valaki még ezt sem tudta megszerezni. Az alacsony iskolai végzettségűek csoportjának a tartalma tehát fokozatosan a leghátrányosabb helyzetűekre redukálódott. Az oktatási rendszer sereghajtói között valószínűleg a házasság terén is több a nehézségekkel küzdő.

T. Á.

CHERLIN, A. J. – CHASE-LANSDALE, P. L. – MCRAE, CH.: *Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course*. (A szülők válásának hosszú távú hatásai gyermekük mentális egészségére, annak életútja folyamán.) *American Sociological Review*, 1998/2. 239–249. p.

Több korábbi kutatás kimutatta, hogy összefüggés van a szülők válása és gyermekeik gyengébb iskolai teljesítménye között. Az elvált szülők gyermekei között gyakoribb az élettársi kapcsolat és a korai gyermekvállalás, mint a többieknél. Több longitudinális vizsgálatnál már a válás előtt különbségeket tapasztaltak azok között a gyermekek között, akiknek a szülei aztán később elváltak és azok között, akiknek a szülei később sem váltak el. Ezeket a későbbiekben elváló szülők gyermekeire jellemző megkülönböztető pszichés jellegzetességeket "felbomlás előtti hatótényezőknak" nevezték el (okuk az lehet, hogy a később elváló szülők személyisége – vagy a köztük levő kapcsolat – már a kapcsolat kezdetekor is problematikus, és ez mutatkozhat meg a gyermek pszichés karakterében; akár genetikusan is, például a depresszióra való hajlammal). Ezek az eltérő vonások az ismertetett cikk szerzőinek egy korábbi kutatása szerint önmagukban nem magyarázták azt a rosszabb mentális egészséget, amit elvált szülők 23 éves gyermekeinél tapasztaltak a

többi megvizsgált 23 éves fiatal mentális egészségéhez képest. Tehát magához a váláshoz kapcsolható a tapasztalt negatív eltérés egy része.

A korábbi kutatások azonban nem tárták fel, hogy ezek a hatások a korai felnőttkorban is érvényesülnek-e, bár egy kutatás már talált összefüggést a gyermekkorban átélt válás és a felnőttkori depresszió gyakorisága között. Jelen kutatás ezt a kérdést vizsgálja tovább. A vizsgálat mintáját egy panelvizsgálat résztvevői jelentették. A panelvizsgálat (National Child Development Study, NCDS) gyakorlatilag mindenkire kiterjedt, aki 1958. márciusának első hetében született az Egyesült Királyságban (17 414 ember). A panelvizsgálat során több hullámban gyűjtöttek adatokat a benne részt vevőkről, 0, 7, 11, 16, 23 és 33 éves korukban. Az utolsó két hullámban őket magukat kérdezték meg, a korábbiakban a szüleiket és tanáraikat. Az NCDS mintájából az ismertetett kutatás keretében csak azok adatait vizsgálták meg, akiknek a szülei 7 éves korukban még házások voltak. Az elemzéshez bonyolult matematikai módszereket használtak, a növekedési-görbe-modellt és a rögzített-hatás-modellt (közülük az első korábban csak a pszichológiai kutatásoknál alkalmazták, a szociológiába csak most került át).

A kapott eredmények szerint a gyermekkorban átélt válás a korai felnőttkorban, a 33 éveseknél is a mentális problémák nagyobb gyakoriságával járt együtt, tehát a váláshoz kapcsolható negatív hatások a felnőttkorban is érvényesülnek. Az nem biztos, hogy ezek közvetlenül és közvetlenül kapcsolódnak a váláshoz. Annyi mindenesetre bebizonyosodott, hogy a gyermekek 7 éves korában tapasztalt mentális problémáit, a 33 éves korban tapasztalhatókkal összevetve, a "felbomlás előtti hatótényezők" matematikailag önmagukban nem magyarázzák meg azt a növekedést, amelyet a mentális problémák szintjének tekintetében tapasztalhatunk 33 éves korukra az elvált szülők gyermekeinél. Tehát nem lehet azt mondani, hogy 33 éves korukban pusztán azért van több mentális problémájuk, mint másoknak, mert már 7 éves korukban is lelkiileg problémás gyermekek voltak (szerzők egy korábbi kutatásának ez volt a – jelen kutatás eredményei szerint tévesnek bizonyuló – következtetése). Így valószínűsíthető, hogy a válásnak vagy hozzá kapcsolódó tényezőknek a hatása volt az, ami a mentális problémák meg nem magyarázható többletét okozta.

Kimutatható továbbá az is, hogy a "felbomlás előtti hatótényezők" 7 éves korban nem tekinthetők a közvetlenül a válást megelőző helyzet által okozott mentális problémáknak. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a gyermekkorban átélt válás negatív hosszú távú hatása a mentális egészségre még nem kezd érvényesülni gyermekkorban, csak serdülőkorban és korai felnőttkorban. Feltételezhető, hogy az átélt váláshoz kapcsolható olyan tényezők, mint a gyengébb iskolai teljesítmény vagy a korai gyermekszülés csak serdülőkorban kezdenek hatni, és aztán az ezekhez kapcsolható élethelyzetek okozhatnak mentális problémákat a korai felnőttkorban.

BAUER, A.: *Alleinerzieherinnen – Zur Situation in den neunziger Jahren.* (A gyermeküket egyedül nevelő nők. – A kilencvenes évek tapasztalatai.) Statistische Nachrichten, 1998/3. 180–191. p.

A tanulmány az 1991. évi osztrák népszámlálás eredményeiből kiindulva kíván képet adni a gyermeküket egyedül nevelő anyák helyzetéről. E kérdés újabban mindinkább előtérbe kerül, mert azoknak a köre, akik gyermekük egyedüli nevelésére kényszerültek, az elmúlt időszakban erőteljesen növekedett. Az előrejelzések szerint az eddig észlelt tendencia a jövőben is folytatódik. A legújabb rendelkezésre álló információk – az 1996. évi mikrocenzus adatai – az 1990-es évek első felére vonatkozóan alátámasztják a prognosztizált folyamatok előrehaladását.

A probléma helyes megítélése szempontjából hangsúlyozni kell, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyák a valóságban igen heterogén csoportot alkotnak. Ide tartoznak ugyanis a kisgyermeküket gondozó hajadonok, az elvált nők iskolaköteles gyermekekkel, valamint az özvegyek, akik sokszor már felnőtt gyermekükkel élnek egy háztartásban. Nyilvánvaló, hogy az eltérő helyzetből adódó gondok is eltérő jellegűek.

Mindenesetre egy alapvető vonatkozásban a gyermeküket egyedül nevelők hasonló nehézséggel kerülnek szembe: ez az a fokozott nyomás, amely a kereső tevékenység és a családi feladatok összeegyeztetésében rájuk hárul. A munkaképes korban lévő (15–59 éves) egyedülálló anyák háromnegyed része folytat ugyanis valamilyen kereső foglalkozást. Jövedelmük azonban rendszerint szerény, többnyire szembesülnek az anyagi gondokkal.

Az a szülő, aki arra kényszerül, hogy gyermekét egyedül nevelje fel, rendszerint a nők közül kerül ki. Az "egy szülő-gyermek" családi kapcsolat tehát az esetek nagy többségében a gyermeküket egyedül nevelő anyák élethelyzetét jelenti. Az 1971. évi népszámlálás óta rendelkezésre álló adatok azt bizonyítják, hogy az ilyen helyzetbe kerülő anyák száma fokozatosan növekedett. Különösen jelentős a növekedés a hajadonok és az elváltak körében. Figyelmet érdemel, hogy újabban egyre több hivatalosan házasságban élő nő is egyedül neveli gyermekét, minthogy a házastársi kapcsolat ténylegesen megszűnt. (A különköltöző házaspárok esetében is az a jellemző, hogy a gyermek az anyánál marad.) Csupán az özvegyen maradt anyák számában következett be némi csökkenés, ami azonban a többi csoportnál észlelt számszerű emelkedést nem ellensúlyozhatta.

A legsúlyosabb helyzetben lévő hajadonokra általában csak egy gyermek nevelésének a gondja hárul. (Az egy hajadonra jutó átlagos gyermekszám az utolsó népszámlálás, illetve mikrocenzus időpontjában 1,18, illetve 1,19 volt). Az elváltak, az özvegyek és főleg a hivatalosan házasságban, de ténylegesen különváltan élők már viszonylag gyakrabban kénytelenek két gyermekről gondoskodni, míg a három vagy annál több gyermeket nevelők hányada – az általános demográfiai helyzetnek megfelelően – közöttük sem jelentős.

A gyermekét egyedül nevelő anyák korösszetételét a 20–44 év közötti korcsoportokba tartozók többsége határozza meg. Természetesen nagy különbségek vannak ezen belül a hajadonok, az elváltak, a különváltan élők és az özvegyek között. A hajadonoknak fele a 20–29 évesek korosztályába sorolható. Amennyiben ehhez a 30–34 éveseket is hozzávesszük, már kétharmados részarányt kapunk. Az elváltak zöme a 30–44 éves korcsoportba tömörül, míg az özvegyekre az 50 éven felüli életkor a jellemző.

A nevelt gyermek (gyermekek) életkora ugyancsak erősen függ a családi állástól. Külön is ki kell emelni, hogy a hajadonok zömmel iskolaköteles koron aluli (6 évesnél

fiatalabb) gyermekeket gondoznak, míg az elváltak, a különváltan élők és főként az özvegyek túlnyomórészt a tanköteles korú, sőt idősebb gyermekek nevelésével kapcsolatos feladatokat látják el.

Az utolsó osztrák népszámlálás és mikrocenzus alkalmával azt is tudakolták, hogy azok az anyák, akik nem támaszkodhatnak az apa segítségére, számíthatnak-e más velük egy háztartásban élő személyre (például szülő, testvér), aki az apa hiányát a gyermek gondozásában, nevelésében esetleg némiképpen pótolhatja. Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy a nagy többség (a népszámlálás szerint az érintett anyáknak több mint háromnegyede, a mikrocenzus szerint több mint négyötöde) eleve nem számíthat más közös háztartásban élő felnőtt személyre.

A gyermeküket egyedül nevelő anyák rossz anyagi helyzete, a szociális segítség elégtelensége gyakran az egészen kis gyermek ellátásának gondját viselő nőket is arra kényszeríti, hogy valamilyen kereső munkát vállaljanak. Nyilvánvaló kontrasztot jelentett, hogy – mint az 1991. évi népszámlálás adatai bizonyítják – a házasságban (élettársi kapcsolatban) élő 15–59 éves gyermekes anyáknak csak valamivel több mint a fele, viszont a gyermeküket egyedül nevelőknek több mint háromnegyede volt foglalkoztatott. Különösen sok gyermekét nevelő hajadonnak kellett munkát vállalnia. Említést érdemel, hogy még a házasságban (élettársi kapcsolatban) élő, munkaképes korú gyermektelen nők munkavállalási aránya sem érte el a gyermeküket egyedül nevelő anyákét.

A tanulmányban körvonalazott probléma területi vetületben vizsgálva is érdemleges megállapításokat tesz lehetővé. A gyermeküket egyedül nevelő anyák hányada ugyanis az ország különböző régióiban meglehetősen jelentős eltéréseket mutat. Általánosságban megállapítható, hogy ez az arány Bécsben, néhány nagyobb városban (tartományi székhelyen) és egyes nyugati területeken ér el kiemelkedően magas értékeket. Nyugat-Ausztriában ez összefügg a hajadonként gyermeket szülő nők viszonylag nagy számával. A városokban a gyermeküket egyedül nevelő anyák arányát a válások gyakorisága is növeli.

Az Európai Háztartási Panel-vizsgálat keretében Ausztriában 1995-ben végrehajtott felmérés egyértelműen bebizonyította, hogy a gyermeküket egyedül nevelők háztartásai között a felvétel kritériumai értelmében szegénynek minősülő aránya az átlagos szintet messze meghaladja. Minden nyolcadik ilyen háztartást kellett a szegénységben élők közé sorolni. Ez 12 százalékos részarányt jelentett, ami az országos átlag több mint kétszeresét tette ki.

A szegénységgel kapcsolatos vizsgálat eredménye látszólag ellentmondásban van az egyedülálló anyák nagyarányú munkavállalásáról említett tényekkel. Mind a háztartási panel, mindpedig a népszámlálás eredményeinek behatóbb vizsgálata azonban magyarázatot ad erre a látszólagos ellentmondásra. A bevallás szerint foglalkoztatottnak minősülő egyedülálló anyák nem elhanyagolható hányada ugyanis a valóságban nem rendelkezik rendszeres keresettel, hanem csak alkalmilag vállal munkát, vagy részidejű tevékenységet folytat. További eligazítást ad a keresők foglalkozás szerinti megoszlása is. Az egyedülálló anyák viszonylag nagy hányada fizikai munkásként (túlnyomórészt betanított munkásként) dolgozik.

Az előbbiekkal szemben némileg meglepő eredmény, hogy a nők vizsgált csoportja iskolázottsági struktúra szempontjából csak kevésbé különbözik a többi megfelelő korú (15–59 éves) nő iskolázottságától. A gyermeküket egyedül nevelő anyák körében csupán

az érettségizettek aránya tekinthető viszonylag alacsonynak, míg a felsőfokú végzettségűeké még valamivel magasabb is az átlagosnál.

A jövőben a válások gyakoriságának növekedése, továbbá a hagyományos családi életformától eltérő alternatív életformák terjedése szükségképpen arra vezet, hogy egyre több nő kerül élete folyamán olyan helyzetbe, amikor egyedül kell gondoskodnia gyermekéről, megélhetéséről és háztartásának fenntartásáról. A gyermeküket egyedül nevelők mellett az élettársi kapcsolatban élők és a gyermektelen házaspárok számának és arányának a növekedése is várható.

F. J.

GAUTHIER, A.H.-HATZIUS, J.: *Family benefits and fertility: An econometric analysis.* (Családi pótlék és termékenység: Ökonometriai elemzés.) *Population Studies*, 1997/3. 295–306. p.

A fejlett országok kormányainak többsége valamilyen formában támogatja a családokat. Az ilyen természetű tevékenység demográfiai hatását (házasság, válás, születés) és főleg annak eredményességét azonban alig vizsgálták. A szerzők erre vállalkoztak amikor 22 fejlett ipari ország családtámogatási rendszerét elemezték az 1970 és 1990 közti időszakban. Elméleti áttekintésükben megállapítják, hogy a termékenység gazdasági elmélete szerint a gyermekvállalás/nevelés közvetlen és alternatív költségeinek csökkentése a termékenység növekedéséhez vezet(het). Ugyanakkor ez a hatás számottevő mértékben függ a nők társadalmi helyzetétől. Amíg a férfiak magas fizetése egyértelműen növeli a család jövedelmét és így erősíti a gyermekvállalási kedvet, addig a nők magas fizetése egyben magasabb alternatív költséget jelent, és így ellentétes hatású lehet.

A vizsgálatba vont országok családtámogatási gyakorlatából 1990-re vonatkozóan az alábbiak érdemelnek említést. A családi pótlék, amit általában a család jövedelmétől függetlenül kapnak, kétgyermekes család esetében a feldolgozóipari férfi átlagkereset 5 százalékát jelenti. A gyermekgondozási szabadság ideje átlagosan 18 hét volt, amikor a nők, megint csak átlagosan, korábbi fizetésük 70 százalékát kapták. Hét országban erre az időre a teljes fizetést folyósították (Ausztriában, Németországban, Luxemburgban, Hollandiában, Norvégiában, Portugáliában és Svájcban).

A családi pótlék termékenységre gyakorolt hatását a szerzők olyan modellel értékelték, amelyben az alábbi független változók szerepeltek: az egyes országok eltérése az átlagtól, az adott év eltérése az átlagtól, teljes termékenység, a férfiak keresete, a nők keresete, munkanélküliségi ráta, a családi pótlék összege, a gyermeknevelési szabadság időtartama, anyasági segély. A modell az első deriváltakat vette figyelembe és általánosított momentum becslést alkalmazott. A becslés konzisztens voltát az autokorreláció hiánya igazolta.

A modellvizsgálat azt jelezte, hogy a független változóknak a termékenység alakulására gyakorolt hatása idővel erősödik, azaz hosszú távon kifejezettebb a hatásuk, mint rövid távon. A férfiak és a nők keresetének hatása bizonytalan, amit a szerzők azzal magyaráznak, hogy a nagyobb keresetű családok ahelyett, hogy több gyereket vállalnának, inkább többet költenek a gyerek "minőségére". A munkanélküliségi ráta emelkedése egyértelműen negatív hatású volt, ami az életkörülményeket illető várható kilátások szerepét húzza alá. A gyermeknevelés családra háruló költségeinek állami támogatással

való csökkentése kimutathatóan kedvező hatással volt a gyermekvállalásra. A munkától való távolmaradás rendszere – gyermekgondozási díj megállapítása, illetve bevezetése – ugyanakkor elhanyagolható hatással bírt.

Az első gyermek megszületésekor adott támogatás hatása kifejezettebb volt, mint a további gyerek(ek) megszületésekor adott támogatásé. A francia gyakorlatot, ahol csak a harmadik gyerek megszületését támogatják, nem tartják hatásosnak a szerzők. Kormányzati oldalról nézve viszont az első gyereknél adott támogatás jelent több kiadást, azon egyszerű oknál fogva, hogy ezek az esetek fordulnak elő nagyobb számban. A családi pótlék és a kereset közti aránynak az előbbi javára történő módosulás hosszú távon is csak mérsékelt hatással volt a termékenységre. A kérdéses arány 25 százalékkal való növelése rövid távon 0,01 értékkel, míg hosszú távon 0,07 értékkel növelte az egy nőre jutó gyerekszámot.

A családi pótlék leginkább a skandináv országokban (Dániában, Finnországban, Norvégiában és Svédországban) volt kedvező hatással a termékenységre. A családok állami támogatása itt a "közösségi felelősség" elvére épül és jelentős összegeket mozgat meg. Az angolszász országokban (Nagy-Britanniában, Írországon, Kanadában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában) nem lehetett kimutatni a pénzbeni támogatás hatását. Ezek az országok az "egyéni felelősség" elvét fogadják el és csak a komoly szükséglet látó családokat támogatják. A többi nyugat- és dél-európai ország családtámogatási gyakorlata az előbbi két országcsoport közti helyzetet tükrözi.

A családi pótlék születési sorrend szerinti összege országonként különbözően alakul. A dél-európai országokban (Görögországban, Olaszországban, Portugáliában és Spanyolországban) a családi pótlék azonos az első, második és harmadik gyereknél. A skandináv országokban, valamint a kontinentális Európa néhány országában (Belgiumban, Hollandiában, Franciaországban és Németországban) a családi pótlék a születési sorrenddel nő. Belgiumban és Németországban a harmadik gyerekre már 3-4-szer nagyobb családi pótlék jár, mint egy gyerek után. Ausztriában, Svájcban, Nagy-Britanniában, Írországon és az Egyesült Államokban a családi pótlék összege független a születési sorrendtől, ami ezen országok nem-születéspárti gyakorlatát jelzi.

Sz.K.

MASON, K.O.: *Explaining Fertility Transitions*. (A termékenységi átmenetek magyarázata.) Demography, 1997/4. 443–454. p.

A szerző a cikk elején áttekinti a termékenységi átmenet modern elméleteit. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy bár mindegyik elmélet értékes elemeket tartalmaz, még sincs olyan köztük, amely átfogó, komplex magyarázatát adná a termékenységi átmenetnek. Véleménye szerint a tárgyalt elméletekben az a közös, hogy megközelítésükben ugyanazon hibákat követik el, s amelyek miatt csak féligazságok kialakításáig jutottak. A cikkben kifejti az általa felfedni vélt négy alapvető és általánosan elkövetett logikai hibát.

Elsőként azt említi, hogy az elméletek ott hibáznak, amikor azt feltételezik, hogy a termékenységi átmenetek ugyanazon egy okra vezethetők vissza. Ezzel szemben a termékenységi átmenet eltérő helyzetekben és időszakokban okok kombinációja idézheti elő. Példaként említi Kína és Thaiföld példáját, ahol az egészségi viszonyok

javulása, mindkét nem oktatási színvonalának emelkedése és a jól szervezett családtervezési programok együttesen vezettek a demográfiai átmenet kezdetéhez, amit az egyes elemek külön-külön nem tudtak volna előidézni.

A modern elméletek figyelmen kívül hagyják, hogy a halandóság csökkenése a termékenység csökkenésének előfeltétele. Ennek oka feltehetően abban gyökeredzik, hogy amint azt az irodalomban számos tanulmány bizonyítja, hogy a halandóság – különösen a csecsemőkori és gyermekhalandóság – javulása az egyén szintjén nehezen érzékelhető, valamint az életbenmaradó gyermekek számának növekedése miatt más technikák is alkalmasak a családra nehezedő terhek enyhítésére, kivédésére, mint a születések számának korlátozása. Így az elméletek alkotói hajlamosak a halandóság kedvező változásának hatásait figyelmen kívül hagyni, noha annak hatása – igaz fáziseltolódással – a termékenység csökkenésére, s így annak előrejelzésére megkérdőjelezhetetlen. Korunkban a fekete-afrikai országok magas csecsemőkori és gyermekhalandósága példáján lehet még tanulmányozni mikor kezd javulni e halandóság, s hogyan fogja befolyásolni a termékenységet.

A következő gondolati hiba annak feltételezése, hogy az átmenet előtti és utáni népességek termékenységszabályozása alapvetően más volt, azaz az átmenet előtt nem, s csak utána volt jelentősége. A szabályozás ténye már az átmenet előtt is létezett, de arra az időszakra a születés utáni szabályozás volt jellemző, azaz nemcsak gondolkoztak, de tettek is a gyermekek számának befolyásolására. Etnográfiai, történeti és demográfiai kutatások igazolják, hogy a család gyermekszámának csökkentésére különböző időszakokban különböző módszereket alkalmaztak, a csecsemőgyilkosságtól a gyermek áruba bocsátásán keresztül az idősebb gyermekek saját háztartáson kívüli munkavállalásának (pl. mint háztartási alkalmazott) gyakorlatáig. A valós termékenységsökkenést a prenatális születésszabályozás elterjedése okozta, azonban nem érdektelen annak kutatása, hogy mi kellett ahhoz, hogy a postnatális szabályozásról a prenatális szabályozásra térjen át egy társadalom.

A negyedik gondolati hiba az átmenet elősegítő tényezők hatásainak rövid távú vizsgálata. A körülmények lassú, folyamatos változása során nehezen határozható meg az eredmény bekövetkeztének pontos időpontja. Ezért a termékenységi átmenet vizsgálata is csak hosszabb időszak eseményeinek együttes elemzése alapján végezhető el.

Összefoglalóan, a szerző rámutat a termékenységi átmenettel kapcsolatos ismeretek gazdagságára, amely ismeretek egységbefoglalása sikeresebben járul hozzá a folyamatok megismeréséhez, ha a felfedett gondolati hibákat az ismeretek rendszerezésénél nem követjük el.

M. Á.

MOEN, PH.-ERICHSON, M.A.-MC CLAIN, D.D.: *Their Mother's Daughters? The Intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing Roles.* (Anyjuk leányai? A nemi magatartások generációk közötti továbbadása a szerepek változó világában.) *Journal of Marriage and the Family*, 1997/2. 281–293. p.

A cikk azt vizsgálja, hogyan változnak a generációk folyamatában a nemi szereppel kapcsolatos magatartások olyan körülmények között, amikor a társadalomban a lehetőségek szélesedése és a női szereppel kapcsolatos normák gyors változása figyelhető meg. E jelentős társadalmi változások csökkenthetik, vagy megszüntethetik az anyák

direkt befolyását leánygyermekük szocializációjára és viselkedésére, ugyanakkor növekedhet a leánygyermek saját élettapasztalatainak hatása e kérdésekre.

A szerzők megállapítják, hogy a vizsgálatban a leánygyermek csoportjában a gyermekkori szocializáció hatása kimutatható a nemi szerepekről alkotott ideológiában, de a meghatározó szerepe mégis csak az élettapasztalatnak és a saját státusz teljesítményeknek van, azaz a nemi szerepekről alkotott nézetek generációk közötti továbbadása elsősorban a nemi szerepek ideológiájában él tovább, míg a leánygyermek önképét a saját tapasztalatok alakítják.

Másik jelentős megállapításuk, hogy a szocializáció folyamatában nem a modellállítás, hanem a verbális modellkép kialakítás játszik szerepet. Ezt arra alapozzák, hogy a gyermek későbbi magatartására nincs hatással az anya munkavállalási státusza.

Ugyancsak megállapítják, hogy a várakozással ellentétben nem találtak különbségeket a nemi-szerep magatartások továbbadásában a különböző iskolai végzettségűek csoportjai között sem. A vártnál is jelentősebb viszont az a változása, amin az anyák átmentek, a változó körülmények hatására, az elmúlt harminc esztendő alatt.

Az elmúlt harminc esztendő jelentős változása, hogy a leányok szívesebben és nagyobb arányban válnak dolgozó nővé, mint anyáik, ezért kevesebb gyermeket is terveznek, később kötnek házasságot, általában inkább tekintik magukat dolgozó, kereső nőnek mint háziasszonynak. A tömegeket érintő változások nem kizárólag a generációk közötti változások formájában jelentek meg, az anyák önmaguk is hatalmas változásokon mentek keresztül, s ebben szerepük volt azoknak a tapasztalatoknak, amit leányaik a nők társadalmon belüli helyzetéről kialakítottak, vallottak.

M. Á.

BLAYO, C.: *Le point sur l'avortement en France.* (Az abortusz helyzete Franciaországban.) Population et sociétés, 1997/325. sz. 1-4. p.

A szándékos terhességmegszakításról szóló 1975. évi törvény rendelkezik arról, hogy névtelen, de különféle információkat tartalmazó statisztikai lap segítségével nyilvántartásba kell venni minden ilyen eseményt és minden abortáló nőt. Ezen túlmenően intézkedik a törvény a megfelelő statisztikák és elemzések összeállításáról, ezek intézményi hátteréről is. Így Franciaország a művi vetélésekről a folyamatos megfigyelés és regisztráció révén olyan statisztikai adatsorokkal rendelkezik, amilyeneket semmiféle felvétel nem tudna nyújtani, és amelyek lehetővé teszik a jelenség fejlődésének leírását, 1976-tól kezdve, az érintetti nőkre vonatkozó szükséges adatokkal. Természetesen ezeknek a statisztikáknak is vannak fogyatékségei, mint pl. az események bejelentésének hanyagságból történő vagy szándékos elmulasztása, elsősorban a magánszférában, vagy az abortuszok más sebészeti beavatkozásokkal való "összemosása". Az alulbecslések megállapítására és korrigálására területi és időbeli összehasonlítások segítségével tesznek kísérleteket. 1976-ra vonatkozóan a művi vetélések tényleges (korrekció utáni) számát 250 000-nek lehet venni, a deklarált 134 000-rel szemben, míg 1994-ben ez a két érték 220 000, ill. 163 000 volt. A csökkenő trend nemcsak az abortuszok abszolút számát tekintve, hanem az 1-nőre jutó átlagos számukra vonatkozóan is érvényesült ugyanebben az időszakban (0,67 1976-ban, 0,52 1994-ben). Az élvészületések száma alapján számított

termékenység 1,83-ról 1,65-ra csökkent. 1994-ben a korrekcióval számított művi vetélések 52%-át állami egészségügyi intézményekben hajtották végre.

A 23 éven felüli korcsoportokban gyakoribb az abortusz az egyedülálló nőknél, mint a párkapcsolatban élőkénél. Ez a megkülönböztetés markánsabban érvényesül, mint a családi állapot szerinti differenciálódás (házas, ill. élettársi kapcsolatban élő), bár a házások minden korcsoportjában ritkább az abortusz, mint a nem-házas párkapcsolatban élők esetében. A fiatal francia nők vetelési arányszámai a többi nyugat-európai országéhoz viszonyítva alacsonyak; a 20 éven aluliak részaránya a legalacsonyabbak közé tartozik az abortuszon átesett nők között. Míg Angliában és Wales-ben a fogamzásgátlási céllal végrehajtott sterilizálás igen elterjedt, Franciaországban, ahol az abortusz általában nem a születésszabályozás eszköze, a sterilizálás ritkán merül fel a művi vetélés alternatívájaként. Az első abortuszok száma folyamatosan csökkent, azaz kisebb lett azon nők száma, akik életük során legalább egyszer vetéltek (1976-ban 0,6, 1994-ben 0,39). Az ismételt abortuszok száma ugyanakkor nő, ami feltehetőleg annak is köszönhető, hogy javult a korábban be nem jelentett esetek utólagos regisztrálása, továbbá hogy a nők kormegoszlása kedvez az idősebb korban bekövetkező 2. és további abortuszok által érintett nők magasabb arányának.

A művi abortuszok legalizálására hozott törvényt messzemenően indokolták az egészségügyi szempontok. A hatályba lépést követően megnőtt a szakorvosok ilyen irányú igénybevétele, ami jelentősen csökkentette a komplikációk és főként a halálesetek számát. 1976–85-ben 1 millió abortuszra 5 haláleset jutott, a legutóbbi évtized során viszont már csak 3. Ezzel Franciaország a legkedvezőbb helyzetben lévő országok közé tartozik e téren. A 60-as években az abortusz szövődményeivel összefüggésben átlagban naponta 1 haláleset történt, az 1975. évi törvény meghozatala előtti időszakban havonta átlagosan 2, míg napjainkban már nem egészen 2 jut egy évre. Mindez tehát közvetlen összefüggésben van az abortuszok végrehajtásának egészségügyi körülményeivel. Ugyanakkor megállapítható, hogy a liberalizálás ellenfeleinek az abortuszok rohamos számszerű növekedésétől való félelme nem bizonyult indokoltnak. Ha lassan is, de csökken a beavatkozások száma. A korábbiak szerint az első vetélést megelőző nők száma csökken, nagy többségükönél előre nem látott, esetleges az abortusz választása. A fogamzások számának csökkenése gyakran összefüggésben van az abortusz választásával teherbe esés után. A fogamzásgátlás terjedése és az abortuszok száma között tehát nincs mindig ellentmondás.

R.G.

LE CLERE, F.B.–ROGERS, R.G.–PETERS, K.D.: *Ethnicity and Mortality in the United States: Individual and Community Correlates*. (Etnikai hovatartozás és halandóság az Egyesült Államokban: egyéni és közösségi összefüggések.) *Social Forces*, 1997/1. 169–198. p.

Az etnikumok közötti halandósági különbségek az Amerikai Egyesült Államokban ismert jelenség, a demográfia azonban adós e jelenség magyarázatával. A szerzők e magyarázathoz kívánnak hozzájárulni úgy, hogy nem csupán az egyén jellemzőit vizsgálják a differenciális halandóság vizsgálatakor, hanem a szociális környezetet is figyelembe veszik. A vizsgálat lefolytatásához különböző adatfelvételek adatait kapcsolják

össze: ennek során az 1986–1990 között végrehajtott egészségi állapot felvételek állományait kapcsolták össze a halálozási nyilvántartások haláloki adataival, illetve az 1990. évi népszámlálás számlálókörzeti adataival. A vizsgált egyéni változók az alábbiak voltak: etnikai hovatartozás, kor, iskolai végzettség, családi állapot, jövedelem és szükségletek aránya. A közösségi változókat a számlálókörzeti jellemzők alapján a következőképpen vették figyelembe: etnikai koncentráció mértéke, a jövedelmi helyzet, az iskolai végzettség színvonala, az egyszülős, nők által vezetett gyermekes háztartások aránya, a szegénységi határ alatt élő háztartások körében a nők vezetete háztartások aránya. A halandóság elemzését nemek szerint külön végezték.

A szerzők az elemzés során kimutatták, hogy az afrikai eredetű és a nem-hispániai eredetű fehér férfiak és nők körében tapasztalt halandósági különbségeket teljes mértékben magyarázza a környezet etnikai koncentrációja és jövedelmi viszonya. A mexikói eredetű amerikaiak jelentősen kedvezőbb halandóságát viszont kismértékben erősíti lakóhelyi szegregációjuk.

Az elemzés során kimutatták, hogy a lakóhelyi szegregáció és a halandóság kapcsolatában jelentős közvetítő szerepe van a közösségi környezetben lakó férfiak igen alacsony jövedelmi viszonyainak, illetve a férfiak nélküli háztartások jelentős koncentrációjának is.

A finomabb elemzések során azt is ki lehetett mutatni, hogy mind a fiatal, mind a középkorú afrikai eredetű amerikai férfiak halandósági különbségeiben kimutatható szerepe van a lakóhelyi szegregációjuknak.

M. Á.

DIGGLE, P.-MORRIS, S.-ELLIOTT, P.-SHADDICK, G.: Regression modelling of disease risk in relation to point sources. (A megbetegedési kockázat regressziós modellezése pontszerű forrás esetén.) Journal of the Royal Statistical Society. Ser. A. 1997/3. 491–505. p.

A szerzők áttekintik a viszonylag kis kiterjedésű térségekben előforduló megbetegedési gyakoriság-változás elemzésére használható statisztikai módszereket. Részletesen vizsgálják a környezeti kockázatot jelentő, egy vagy több pontszerű szennyezés-forrás közelében jelentkező, megbetegedési kockázat értékelésénél alkalmazható paraméteres modellezésre épülő módszereket. Kiindulási adataik a népszámlálási számlálókörzetekből származnak. Szerintük ez a legkisebb térbeli egységre vonatkozó aggregálási lehetőség, ahol hosszabb távon is megbízható népességi és társadalmi-gazdasági adatok nyerhetők.

A megbetegedések térbeli eloszlásáról mindenekelőtt azt feltételezik, hogy nem homogén Poisson-folyamatként írható le. Több szennyezés-forrás együttes hatását multiplikatív kockázati tényező figyelembevételével próbálják meg leírni. A modell paraméterei háromfélék: kockázati, kovariáns és skála paraméterek. Azt, hogy az adott térbeli egységre vonatkozóan aggregált adatok álltak rendelkezésre, olyan megközelítő módszerrel kezelték, ami tekintettel van az adatok ilyen természetéből adódó korlátra. Megjegyzik, hogy a megfigyelt betegség jelentkezési gyakoriságától függően a Poisson-eloszlás helyett esetleg binomiális likelihood megközelítést kell alkalmazni.

A kidolgozott modellt települési szilárd hulladék égető közelében megfigyelt gyomorrák esetekre alkalmazták. A Nagy-Britanniában megfigyelt 72 hulladék égető közül három olyat választottak ki, amely 7,5 km-nél távolabb van egymástól. Az ilyen megkötésre nincs feltétlenül szükség, mivel a modell több forrás kombinálódó hatásának értékelésére is könnyen alkalmassá tehető. Maga a modell kor, nem és naptári év részletezésben képes a kapcsolat vizsgálatára. Tekintettel a rák megbetegedések gyakoriságának társadalmi-gazdasági összetevőire, az egyes régiók hátrányos helyzetét jelző adatokat is figyelembe vették (munkanélküliség, társadalmi osztály, lakásviszonyok).

A szerzők a megbetegedési kockázat és a szennyezés-forrástól való távolság közti kapcsolat megközelítően hiperbolával leírható formáját mutatták ki. Noha a függvényszerű kapcsolat leírásához nem állt rendelkezésre elegendő adat, úgy tűnik az egészségi kockázat a pontszerű forrástól mért távolság négyzetével arányosan csökken. Mindjárt ezt követően hasonló formájú kapcsolatról számolnak be a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzet és a szennyezés-forrástól mért távolság vonatkozásában. Eszerint az utóbbit figyelmen kívül hagyó vizsgálat eleve félrevezető lesz a kiváltó ok megadásánál.

Paraméteres pont folyamatra vonatkozó modelljüket (szorosabb értelemben modell típusról van szó) a szerzők kellőképpen rugalmasnak látják ahhoz, hogy a legtöbb célra alkalmazható legyen. A szennyezés-forrástól bizonyos távolságban gyakorlatilag állandóvá váló kockázatot megfelelő paraméter beépítésével és a szabadságfok 1-gyel való csökkenése árán tudják kezelni. A már ismert kockázati tényező mint kovariáns épül be a modellbe.

A hulladék égetővel összefüggésbe hozható kockázat értékeléséhez természetesen annak létesítése előtti időszakra vonatkozó adatokkal is rendelkezni kell. Az elérhető adatok szórásának becslésére a Monte Carlo-módszer jöhet szóba. Ily módon a paraméterbecslés kapcsolt mintaeloszlásának alaposabb feltárására is lehetőség nyílik.

Az egyik modellváltozat sokféle eset első megközelítésére használható. Ez annak az elterjedt járványtani gyakorlatnak modellezését jelenti, amikor a problémát arra egyszerűsítik le, hogy a feltételezett pontszerű forráshoz "közel" és "nem közel" becsült kockázatot vetik össze egymással. A rendelkezésre álló adatok legtöbbször olyan természetűek, mint például a közúti közlekedés által okozott szennyezés és a légúti megbetegedések, vagy a távvezeték által keltett mágneses mező és a leukémia kapcsolatának megközelítése.

Sz. K.

SALT, J.-STEIN, J.: *Migration as a Business: The Case of Trafficking*. (A vándorlás mint üzletág: az embercsempészet esete.) *International Migration*, 1997/4. 467-494. p.

A tanulmány azokat a jelenségeket írja le, amelyek alapján a nemzetközi vándorlás a világkereskedelem részben törvényes, részben illegális tényezőjének tekinthető. Az e téren folyó tevékenység létrehozott hálózatok formájában jelenik meg, amelyekben komplex módon számolnak, haszonnal és veszteséggel, és amelyekben résztvevő intézményeknek, közvetítőknak és személyeknek is esélyük lehet üzleti haszon szerzésére. A cikk ezek közül az illegális vándorlási üzlet legfontosabb elemét, az embercsempészetet vizsgálja részletesen.

A bevándorlással kapcsolatos embercsempészet egyre növekvő aggodalmat vált ki a politikusokból, ugyanis a terület szakértői szerint is jelentősen nehezíti a vándormozgalom szabályozására tett nemzetközi próbálkozások eredményes megvalósítását. Ugyanakkor ez a tevékenység, amelyet széles körben elítélnek embertelen módszerei és a szervezett bűnözéshez való szoros kapcsolódásai miatt, egyes vélemények szerint mind méreteiben, mind összetettségében egyre nagyobbá válik. A bemutatott modell az embercsempészetet a vándorlási világkereskedelem közbülső láncszemeként ábrázolja, amely megkönnyíti a személyek mozgását a származási és a célország között. Három szakaszt különböztet meg: az elvándorlók mozgósítását és toborzását, az út megtételével kapcsolatos mozgásukat, végül pedig a munkaerőpiacon, ill. a társadalomban történő integrálódásukat a célországban. Az egyes szakaszokban vizsgálat alá veszik a szerzők a csempészkereskedelem eljárásait, szervezeti rendszerét, kiadásait és bevételeit, az általában használt földrajzi útvonalakat, az embercsempészet módszereit, tervezési és információszerzési rendszereit, valamint technikai és szervezeti munkamegosztását. A szerepek több említett megosztása nélkülözhetetlen a csempészet fennmaradása szempontjából.

A modell azt is bemutatja, hogy közös útvonalakon és ismeretségi hálózatokon keresztül a csempészek egyre több lehetőséget találnak a vándorlók szállítására és elhelyezésére, ami földrajzilag meghatározza a mozgások irányát. A pontosabb leírás érdekében a szerzők tájékoztatást adnak az Európán belüli és a kontinensen áthaladó csempészútvonalokról, bemutatva e tevékenység működésének elméleti vonatkozásait és kivitelezési gyakorlatát is.

Az a koncepció, amely a csempészetet a kereskedelem egyik formájaként fogja fel, fontos következményekkel jár a migráció tanulmányozása és az illetékes vezetők számára. Az első esetben a csempészet megnehezíti a törvényes és az illegális vándorlás közötti, tényleges elvi különbségtételt. A politikusok számára ugyanakkor a csempészet a határokon átmenő vándorlási áramlatok szabályozásának és ellenőrzésének újabb problémakörét jelent. Felvetődik annak szükségessége is, hogy ez a szabályozás és ellenőrzés új módszerekkel valósuljon meg, nem elsősorban maguknak a ki- és bevándorló személyeknek, hanem inkább az érintett intézményeknek és markáns érdekviszonyoknak alapos vizsgálatával.

R.G.

MANKIEWICZ, A.F.: *Successful life and what it means for contemporary Poles: the socio-demographic and psychosocial context.* (Mit jelent a "sikeres élet" a lengyelek számára: társadalomdemográfiai és pszicho-szociális megközelítés.) *Polish Sociological Review*, 1997/4. 369–383. p.

A demokrácia, valamint a piacgazdaságra való áttérés a korábban általánosan, érvényesnek tekintett szabályokat, viselkedési normákat is radikálisan átrendezte. Többségük értelmetlenné vált, vagy éppenséggel érvényét veszítette. Másrészt viszont mind a társadalompolitikai, mind pedig gazdasági területein meglehetősen bizonytalanság uralkodik, melyen nem sokat változtat a társadalomban eluralkodó "légy a saját szerencséd kovácsa", "alkalmazkodj a piac elvárásaihoz" és hasonló új értékfelfogások.

A lengyel társadalomra az értékfelfogások és eszmék zűrzavara, a bevett normák hiánya jellemző. Számosan, a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből, eltérő társadalmi, gazdasági és családi háttérrel olyan új normák, társadalmi játékszabályok kialakítására törekcsenek, melyek jobban megfelelnek az idők elvárásainak. A tanulmány a "sikerés élet" koncepciójának, ismérveinek elemzésére törekszik. Az elemzés alapjául egy 1995-ös, országosan reprezentatív, kiterjedő, 1486 fős minta anyaga szolgál. A cél annak megismerése volt, hogy mit tekintenek a "sikerés élet" ismérveinek a változó társadalom különböző csoportokba tartozó fiataljai, illetőleg hogy ugyanezek miképpen ítélik meg saját helyzetüket, a társadalomban elért helyzetüket.

Magának a "sikerés élet" fogalmának a definiálása is igen nehéz, hiszen hatalmas eltérések jelentkecsenek az erre vonatkozó szubjektív megítélésekben, a válaszadóknak szükségképpen eltérő értékpreferenciái, életfelfogásaik következtében. Ennek ellenére a társadalmi közfelfogás meglehetősen egyértelműen körvonalazza a "sikeresség" fogalmát.

A sikerességet az egyén életének különböző dimenzióit felölelően elért eredmények határozzák meg. Ezek egyike:

- az anyagi javak birtoklása, így a sikerés élet mindenekelőtt a magas jövedelem, az ezzel kapcsolatosan elért, elérhető életszínvonal (mindenekelőtt a lakáskörülmények), az autó, nyaraló határozzák meg;
- a "siker" másik aspektusa az illető által betöltött társadalmi pozíció, iskolai végzettség, illetőleg foglalkozásának társadalmi presztízse, elismertsége;
- érzelmi élet, privát kapcsolatok: ide a családi élet boldogsága, a társadalmi-baráti kapcsolatok száma és intenzitása tartozik;
- önmegvalósítás: ez az egyén által preferált azon speciális célok, értékek csoportja, melyek megvalósulása az adott személy számára elégedettséget, boldogságot, átfogóbban "sikerélményt" nyújt.

A sikerességgel kapcsolatos értékek három csoportját különböztetjük meg. Első, ún. mikrostrukturális szintjük alapvetően a konkrét személy mikrovilágához kapcsolódik: "jól nézzen ki", vagy egészséges legyen. A sikerre való törekvés második, ún. mezzostrukturális szintje alapvetően a közintézményekhez kapcsolódik, az iskolákban, munkahelyeken vagy akár politikai szervezetekben elért eredmények tartoznak ide, míg a sikerés élet makrostrukturális jellemzői direkt módon ritkán jelentkeznek. Az önmegvalósítás, a lehetőségekkel való élés olyan jellemzői tartoznak ide, melyeket ezen a szinten például az országból való emigrálni kívánók számával írhatnak le.

A szakirodalomban a sikerés életre és az azt meghatározó tényezőkre vonatkozó kutatások három, meglehetősen eltérő csoportba oszthatók. Az első, pszichológusok közvetítette értelmezés, amely egyén és környezetének kapcsolatát állítja középpontba, zömmel marginális helyzetekben: a hátrányos helyzetű, valamint a kiemelkedő képességű személyek és életútjuk, önmegvalósításuk vizsgálata. A második, szociológiai megközelítés a társadalmi rétegződés és esélyegyenlőtlenség oldaláról közelítve vizsgálja a felfelé, illetőleg lefelé irányuló mobilitást befolyásoló tényezőket. Ezek a kutatások az egyéni képesség, motiváció, illetőleg a szocio-demográfiai háttér hatására koncentrálnak. A harmadik irányzat a boldogság és az elégedettség döntően pszichológiai-pszichiátriai jellemzőire koncentrálna azon tényezőket keresi, amelyek elsődlegesen befolyásolják azt, hogy az egyes emberek boldognak, sikerésnek, vagy éppen ellenkezőleg, boldogtalannak érzik-e magukat.

Lengyelországban a sikerés életre vonatkozó átfogó kutatások nem rendelkeznek jelentős tradíciókkal. Ezt a hiányt igyekezett pótolni a Lengyel Tudományos Akadémia

Filozófiai és Szociológiai Kutatóintézete által 1995-ben folytatott felvétel, mely országosan reprezentatív, 1487 fős mintán vizsgálta a 18–70 év körüli lengyel népesség változásokhoz való viszonyát.

A mi lehet a "sikeres" élet háttere kérdésre adott válaszokat 28 kategóriába, s 8 főcsoportba osztották:

1. anyagi javak, materiális jólét,
2. oktatás, iskolai végzettség,
3. társadalmi státusz, foglalkozás, munkahelyi előmenetel,
4. társadalmi presztízs, egyéni karrier, "hírnév",
5. boldog, elégedett családi élet,
6. önmegvalósítás, egyéni életcélok elérése, beteljesítése,
7. általános megfogalmazások, mint pl. béke, stabilitás, boldogság, egészség stb.,
8. egyéni jellemzők, mint pl. okosság, ügyesség, bátorság.

Az adatok elemzéséből egyértelmű, hogy a lengyelek a sikeres életet alapvetően az anyagi jóléttel, a megszerzett materiális javak szintjével mérik, amennyiben a válaszadók csaknem fele, 47,7%-a, volt ezen a véleményen, mintegy harmaduk (28,6%) a munka, és annak presztízsét hangsúlyozta, mások, megközelítőleg ugyanilyen arányban (egyszerre több válasz is adható volt) az önmegvalósítással, illetőleg családdal kapcsolatos értékeket fogalmazta meg.

Egy korábban, a hatvanas években folytatott varsói fiatalok életfelfogását vizsgáló 695 fős mintán alapuló felvétel adatait a jelen felvétel 217 18–25 éves válaszadóival összevetve, feltűnik, hogy az életfelfogásban, prioritásokban megfogalmazódó vélemények igen hasonlóak. Az 1995-ös adatokban ugyanakkor fokozottabb hangsúlyt kapnak a fogyasztásra, az anyagi javak megszerzésére irányuló törekvések.

Az 1995-ös felvétel feldolgozásakor arra is kíváncsiak voltak, hogy van-e, s ha igen, milyen jellegű kapcsolat a siker különböző megfogalmazásai között. Az interkorrelációs mátrix adatai szerint a kapcsolatok meglehetősen gyenge, s zömmel negatív összefüggést mutatnak. Például azon válaszadók, akik a sikert alapvetően az önmegvalósításon értik, vagy – bár kisebb mértékben – a társadalmi presztízs, elért státusz fogalmait részesítik előnyben kevésbé érintettek az anyagi javak tekintetében. Szignifikáns pozitív összefüggés egyedül a (fizetett) munka és a családcentrikus értékek között található.

Az anyagi javak fontosságát hangsúlyozók zöme 30–50 év közötti, falvakban vagy kisvárosban élő házas, gyermekes férfi volt, alap- vagy legfeljebb középfokú végzettséggel, s zömük a kereskedelemben vagy szolgáltatásokban dolgozó szakmunkás. Saját anyagi helyzetüket következetesen az átlagnál rosszabbnak ítélték, noha objektív körülményeik (az egy főre eső jövedelem) alapján ezt nem támasztják alá. Társadalmi háttér, foglalkoztatottság állapota – munkanélküliség – vagy vallásgyakorlás szempontjából nincs közöttük számottevő különbség.

Az önmegvalósítás fontosságát hangsúlyozó válaszadók zöme fiatal, a 18–30 éves korosztályba tartozik, többnyire fehérgalléros állásokat töltenek be, mint hivatalnokok, vagy alkalmazottak. Iskolai végzettségük legalább középfokú vagy magasabb, s zömük egyedülálló, illetőleg gyermektelen. Anyagi helyzetük az átlagosnál jobb. Az anyagi javakat mércéként megfogalmazók általános pesszimizmusával szemben optimisták, s megvannak győződve arról, hogy életük irányítása az ő kezükben van.

A családközpontú értékeket vallók számottevő eltéréseket nem mutatnak, hacsak annyiban nem, hogy iskolai végzettségük az átlagosnál magasabb, többségük legalább

középfokú végzettséggel rendelkeznek. Az e körbe tartozók többnyire hivatalnokok, szolgáltatásban dolgozók vagy (kis)vállalkozók.

Függetlenül attól, hogy *mit* tekintenek sikernek, tanulságos az arra vonatkozó adatok megoszlása, hogy saját helyzetüket hányan, miként ítélik meg. A válaszadók többsége (54%) nyilatkozott úgy, hogy életét nem tekinti sikeresebbnek, szemben a mintegy 40%-kal, akik azt sikeresebbnek minősítették. A véleményalkotást jelentősen befolyásolta a válaszadók kora – az idősebbek többnyire sikeresebbnek ítélték helyzetüket –, családi állapotuk – a házások véleménye pozitívabb volt –, az iskolai végzettség – itt is pozitív korrelációt tapasztaltunk.

A siker elérésében a társadalmi-demográfiai jellemzők közül az életkor és a családi állapot számít a legfontosabbnak, valamint a szociális háttér, a nem és a lakóhely játszik némi szerepet. A magát sikeresebbnek tartó lengyel átlagosan 44 évesnél idősebb, házasságban élő, fehérgalléros foglalkozással bíró személy, aki – meglepő módon – falun vagy kisvárosban él, s nem nagyvárosban. A paradoxon, hogy az anyagi javakkal való elégedettség esetében háttérbe szorul, az azzal magyarázható, hogy számára ezek adottak, így nem szükséges célokként való szerepeltetésük.

R.L.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata
1997. No. 4.

MASON, K. O.: A termékenységi átmenet magyarázata.

RUGGLES, S.: A válások és különélések számának emelkedése az Amerikai Egyesült Államokban, 1880–1990.

OPPENHEIMER, V. C.: Megjegyzések "A válások és különélések számának emelkedése az Amerikai Egyesült Államokban, 1880–1990" c. dolgozathoz.

PRESTON, S.H.: Megjegyzések S. Ruggles "A válások és különélések számának emelkedése az Amerikai Egyesült Államokban, 1880–1990" c. dolgozatához.

RUGGLES, S.: Válaszok Oppenheimernek és Prestonnak.

GOLDSTEIN, A.–WHITE, M.–GOLDSTEIN, S.: Vándorlás, termékenység és állami politika Hubei megyében, Kínában.

POWERS, D.A.–HSUEN, J.CH.: A társadalmi-gazdasági hatások "testvér-modell"-jének hatása az első házasságon kívüli gyermek születésének időzítésére.

AKIN, J.S.–ROUS, J.J.: A fogamzásgátlókat gyártók jellemzői és a fogamzásgátlást választók magatartása: egy kétegyenletű, teljes információs maximum-likelihood becslés.

- SOUTH, S.J.-CROWDER, K.D.*: Lakhelyváltotatás a városok és környékük között: bñrszín, szuburbanizáció és "vissza a városba" mozgalom.
MODEL, S.: Két város foglakoztatási története: kisebbségek Londonban és New Yorkban.
CHU, C.Y.C.: Kormegoszlási dinamikák és öregedési indexek.

1998. No. 1.

- PRESTON, S.H.-ELO, I.T.-FOSTER, A.-FU, H.*: Az afrikai eredetű amerikai népesség számának, kor és nem szerinti összetételének rekonstruálása, 1930-1990.
GUEST, A.M.-ALMGREN, D.-HUSSEY, J.M.: A társadalmi-gazdasági kirekesztettség és bñrszín: a csecsemők és a munkaképes korúak halandósága Chicagó-ban.
ESHBACH, K.-SUPPLE, K.-SNIPP, C.M.: Változások a faji azonosulás és iskolázottság terén az amerikai indiánok körében, 1970-1990.
CRAMER, J. C.: Népeség-növekedés és a levegő minősége Kaliforniában.
ANH, T. S.-KNODEL, J.-LAM, D.-FRIEDMAN, J.: Családnagyság és a gyermekek oktatása Vietnámban.
DESAI, S.-ALVA, S.: Felkészítés az anyaságra és a gyermek egészsége: Van-e erős oksági összefüggés?
BLAU, D.M.-ROBINS, P.K.: A munkavállalás és a gyermekgondozás ciklusainak dinamikus elemzése.
JOHNSON, R.W.-DA VANZO, J.: Gazdasági és kulturális hatások az otthonelhagyás döntésére a Maláj-félszigeten.
BIAN, F.-LOGAN, J.R.-BIAN, Y.: A generációk közötti kapcsolatok a vidéki Kínában: közelség, kapcsolat és a szülők segítése.
LONDON, R.A.: Az egyedül élő anyák életkörülményeinek változása 1970 és 1995 között: a népesedési felvétel eredményeinek korrekciója.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

1997. No. 4.

- CONGDON, P.*: Kistérségek egészségi eseményeinek többszintű- és clusterelemzése.
HANTRAIS, L.: A szociálpolitika és a változó családformák közötti kapcsolatok feltárása az Európai Unió területén.
WANNER, PH.-FEI, P.-COTTER, S.: Életkor és halálokok szerinti halandóság Svájcban: a kantonok közötti különbségek elemzése az 1978/83 és 1988/93 közötti időszakban.

GENUS

A Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata

1997. No. 1-2.

- BERLINGUER, G.*: Népesedés, etika, egyenlőség.
TOUTAIN, S.: Öregedés és a nyugdíjbavonulás kora.

- BALDACCI, E.-LUGARESI, S.: Társadalmi kiadások és demográfiai fejlődés: egy dinamikus megközelítés.
- HIROSIMA, K.: Az idősök életkörülményeinek előrejelzése Japánban: 1990–2010.
- SEXANA, P.C.-KUMAR, D.: Különbségek a halálozási rizikóban a nyugdíjbavonulás után.
- BHATTACHARYA, B.N.-YADAVA, K.N.S.-SINGH, S.R.J.-YADAVA, G.S.: A vándorlók termékenységének valószínűségi megoszlása: egy modell értékű megközelítés.
- MANNAN, H.R.: A szoptatás, fogamzásgátlás és más tényezők hatása a gyermekek születése közötti időszak hosszára: bizonyítékok az 1989. évi Bangladeshi termékenységi vizsgálatból.
- POL, L.G.: Demográfiai módszerek az alkalmazott demográfiában: egy amerikai perspektíva.
- PANDEY, A.-SAXENA, N.C.-SINGH, K.K.: A családnövekedési valószínűség becslése a születési sorrend szerinti statisztikából.
- YAAKOUBD, A.I.: Termékenységi átmenet Marokkóban: tények és összetevők.

1997. No. 3–4.

- PRESTON, S.H.-GUILLOT, M.: Népeségfejlődés a csökkenő termékenység időszakában.
- GOLINI, A.: Demográfiai folyamatok és öregedés Európában. Kilátások, problémák és politikák.
- DE JONG GIERVALD, J.-VAN TILBURG, T.-LECCHINI, L.: A társadalmi-gazdasági lehetőségek, a háztartás-összetétel és a szociális háló, mint a holland és toszkán idősök jólétének meghatározó elemei.
- DAS GUPTA, M.-NARAYANA, D.: Termékenységsökkenés Bangladesh-ben regionális nézőpontból.
- AHMED, M.F.: A születési arányszámok és a születéskor várható élettartam nemzeti és megyei szintű becslései Banglades-ben: egy kritikus összehasonlítás.
- FEYISETAN, B.J.-ASA, S.-EBIGBOLA, J.A.: A születek időzítése és a csecsemőhalandóság Nigériában.
- MIRET-GAMUNKDI, P.: Házassági szokások Spanyolországban a nyolcvanas években.
- ZHAO, H.-RAO, K.V.: Irányzatok és különbségek a nők fogamzásgátlási célú sterilizációjában az Amerikai Egyesült Államokban: mi változott? És mi nem?
- MARR, W.L.-MC CREADY, D.J.: A lakás minősége és mit engedhetnek meg maguknak a kanadai nők.
- YAAKOUBD, A.I.: Marokkó társadalmi-gazdasági helyzete a 2000 év küszöbén.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
 az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
 1998. No. 1.

- GOTTMAN, J.M.-COAN, J.-CARRERE, S.-SWANSON, C.: A család boldogságának és stabilitásának előrejelzése az újonnan házasulók egymásra hatásából.
- RISMAN, B.J.-JOHNSON-SUMERFORD, D.: Méltányosan tenni: egy tanulmány a már terhes párok házasságkötéseiről.

- MAGDOL, L.-MOFFITT, T.E.-CASPI, A.-SILVA, P.A.: Bántalmazni papírok nélkül: a rossz bánásmód különbözőségeiről alkotott nézetek ellenőrzése a fiatal felnőtt együttélők és a randevúzók párok körében.
- CHRISTOPHER, F.S.-MADURA, M.-WEAVER, L.: A házasságkötés előtti szexuális agresszorok: a társadalmi, kapcsolati és egyéni változók többváltozós elemzése.
- RONFELD, H.M.-KIMERLIG, R.-ARIAS, I.: A kapcsolat erősségével való megelégedettség és erőszak elkövetése a randevún.
- DAY, R.D.-PETERSON, G.W.-MC CRACKEN, C.: A fiatalabb és idősebb gyermekek szülők általi bántalmazásának előrejelzése.
- BÜCHEL, F.-DUNCAN, G.J.: A szülők társadalmi aktivitása elősegíti-e gyermekeik iskolai eredményeit? Bizonyítékok a német társadalmi-gazdasági panelvizsgálatból.
- PIERCY, K.W.: Teóriaalkotás a családi gondoskodásról: a felelősség szerepe.
- BUEHLER, C.-KRISHNAKUMAR, A.-STONE, G.-ANTONY, CH.-PEMBERTON, S.-GERARD, J.-BARBER, B.K.: A szülők közötti konfliktusok stílusa és a gyermekek problémás viselkedése: egy két-mintás "replika" vizsgálat.
- MIGGINSON, J.G.: A szülők versenye: a tizenéves anyák kultúrája.
- EAST, P.L.: Etnikai és bőrszín szerinti különbségek a leányok szexuális, házassági és gyermekvállalási elképzeléseiben.
- FOSTER, E.M.-JONES, D.-HOFFMAN, S.D.: A házasságon kívüli gyermekvállalás gazdasági hatásai: hogyan fizetik meg a gyermekvállalást az idősebb egyedülálló anyák?
- GREENWELL, L.-LEIBOVITZ, A.-KLERMAN, J.A.: A jóléti háttér, viselkedés és munkavállalás a kisgyermekes anyák körében.
- JOHNSON, E.M.-HUSTON, T.L.: A szerelem veszélye, vagy miért alkalmazkodnak a feleségek a férjükhöz a szülővé válás folyamatában.
- ROBINSON, J.P.-MILKIE, M.A.: Vissza az alapokhoz: A nők házimunkával kapcsolatos magatartását befolyásoló szerepek és a gyakorlat.
- HIEDEMAN, B.-SUHAMLIANOVA, O.-O'RAND, A.M.: Gazdasági függetlenség, gazdasági státusz és az "üres fészek" a középkorúak házasságának felbomlásakor.
- DODOO, F.N.A.: Házasságtípus és a reprodukciós döntések: egy összehasonlító vizsgálat a Fekete-Afrikában.
- SMITH, K.R.-MC'CLEAN, S.I.: Bevezetés a "páros kockázat arányszám" elemzésbe a családok tanulmányozásánál.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
1997. No. 6.

- ROUGERIE, C.-COURTOIS, J.: Egy lépés a felnőtté válás felé: az első igazi munka.
- BANENS, M.: A francia megyék XIX. századi demográfiai helyzetének rekonstrukciója.
- BOZON, N.-KONTULA, O.: Szexuális kezdeményezés és nem: tizenkét európai ország eredményeinek összehasonlítása.
- MARQUET, J.-HUYEN, PH.-FERRAND, A.: A házaspárok szexualitásának modellje: a társadalmi környezet normatív hatásai.
- DELBÉS, CH.-GAYMU, J.: Amikor a tűz kihűl: az ötven éven felüliek szexuális élete.
- SCHILTZ, M.A.: Fiatal homoszexuálisok kapcsolatai a HIV-vel összefüggésben: az életstílus alakulása.

- COURBAGE, Y.*: Jordánia népessége az 1994. évi népszámlálás alapján.
DION, M.: A franciaországi mortalitás szintje, ahogyan azt becsülni lehet a Figaro című újságban megjelent gázszjelentések alapján.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata
 1998. No. 1.

- ANDERSON, M.*: Termékenységsökkenés Skóciában, Angliában és Wales-ben és Írországban: összehasonlítások az 1911. évi termékenységi census alapján.
GAGE, A.J.: Házasság előtti gyermekvállalás, nem kívánt születések és család gondozás Kenyában és Namíbiában.
ONDRICH, J.-SPIESS, C.K.: Gyermekgondozás alacsony termékenységi körülmények között: átmenetek a családi és a fizető gyermekgondozás között az iskolás kor előtti gyermekek körében Németországban.
HEUVELINE, P.: "Egy és három millió között": Kambodzsa történelme egy évtizedének (1970-79) demográfiai rekonstrukciója.
HIONIDOU, V.: A születésszabályozás alkalmazása Mykonos-ban 1879-1959 között: korlátozni, időzíteni vagy mindkettő?
GUILMOTO, CH.Z.: Intézmények és migrációk. Rövid távú versus, hosszú távú vándorlások Nyugat-Afrika vidéki területein.
SANCHEZ, J.J.: A házassági mozgalom és a termékenység közötti kapcsolat: egy spanyol tartomány, Navarra esettanulmánya, 1786-1991.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
 1997. No. 4.

- GRÜNHEID, E.-MAMMEY, U.*: Németország demográfiai helyzete 1997-ben.
SCHWARZ, K.: Száz év termékenysége.
DINKEL, R.H.: A halandóság meghatározói a legidősebb korcsoportokban: a Német Szövetségi Köztársaság rövidített halandósági tábláinak kiegészítése az "eltűnt generációk" módszerével.
SHULZ, R.: A mediterrán térségből az EU országokba irányuló nemzetközi vándorlás társadalmi-gazdasági vonatkozásai.

1998. No. 1.

- BRAUNINGER, B.-LANGE, A.-LUSCHER, K.*: "A kor terhe" és a "generációk háborúja"? A generációk kapcsolatai az újabb nem-fantasztikus könyvekben.
HULLEN, G.: Elvált szülők gyermekei – a válás valószínűségének továbbadása.
OSTERMEIER, M.-BLOSSFELD, H-P.: Lakótulajdon és válás. A vásárolt vagy örökölt lakótulajdon hatásának longitudinális vizsgálata a válás folyamatára.
BÜRKNER, H.J.: Lakóhelyi elkülönülés az "aussiedler" (etnikai német) népességben a Német Szövetségi Köztársaságban.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc

Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, II. Fényes Elek utca 14/18.

Postai irányítószámunk: 1024

Telefon: 345-6549

Kiadóhivatal: 1024. Budapest, Fényes Elek u. 14/18.

Telefon: 345-6576 Fax: 345-6680

Kiadásért felel a KSH Népeségstudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: - - - -

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél

és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál

(HELIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. - 1900)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a

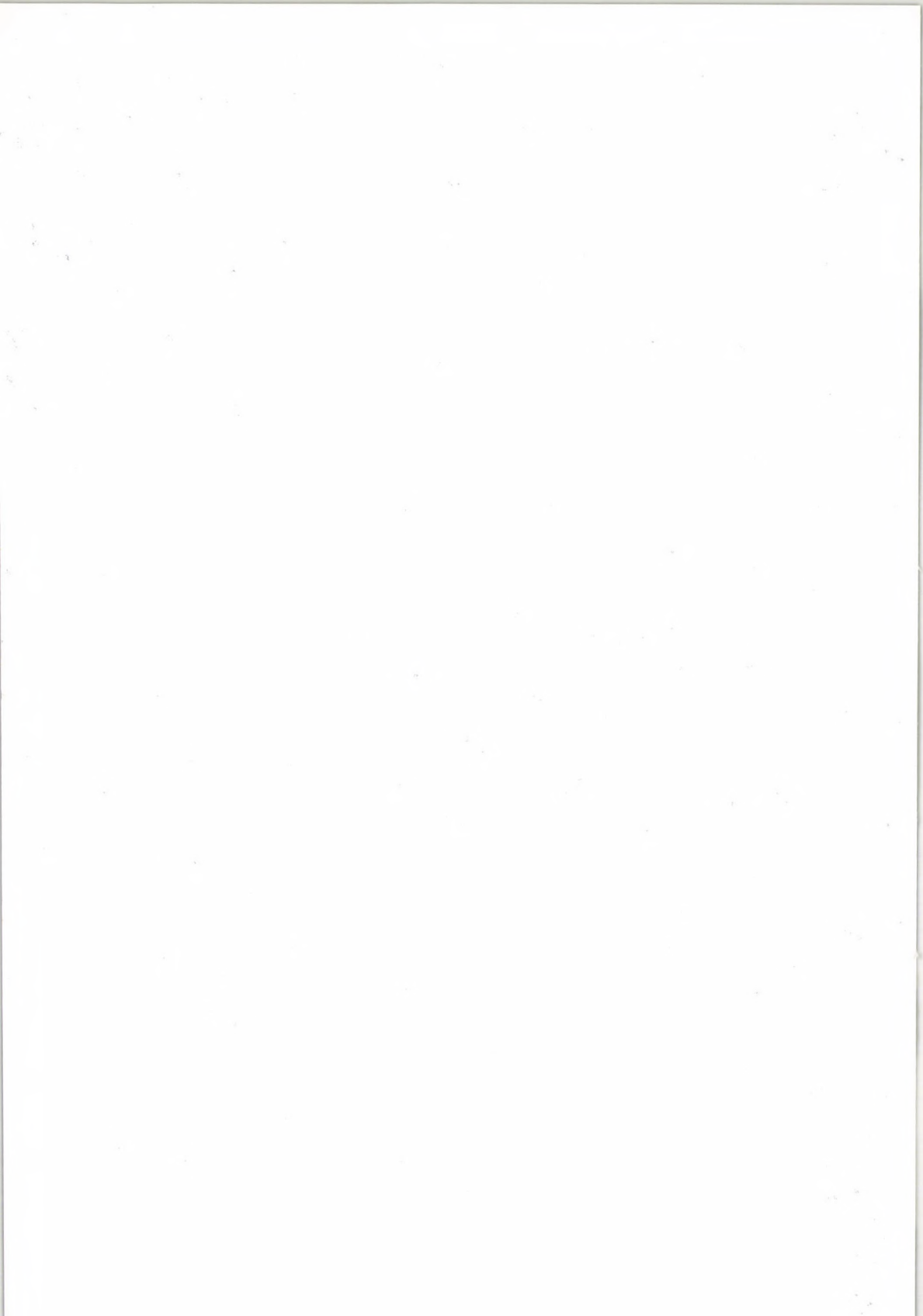
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj: félévre 260, - Ft, egész évre 520, - Ft

Szedte: a Szerkesztőség

DEMOGRÁFIA

1998. XLI. ÉVF. 4.

1999 JÚL 19.

DEMOGRÁFIA

41. ÉVF. 4. SZÁM

BUDAPEST
1998

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÁNYI DEZSŐ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, PINTÉR KATALIN, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

FARAGÓ TAMÁS igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: 11-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Jelentés a Regionális Népesedési Értekezletről	335
Regionális Népesedési Értekezlet, Budapest, 1998. December 7–9. Magyarország Nemzeti Jelentése	354
Meghívó	369
<i>Kincses Gyula</i> : A demográfiai mutatók nemzetstratégiai konzekven- ciái	373
<i>Hablicsek László</i> : Öregedés és népességcsökkenés. Demográfiai for- gatókönyvek, 1997–2050	390

KÖZLEMÉNYEK

<i>Őri Péter</i> : Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában?	414
---	-----

FIGYELŐ

Hírek	456
-------------	-----

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Hanika, A.</i> : Bevölkerungsvorausschätzung 1998 bis 2050 für Österreich und die Bundesländer. (Népesség-előrejelzés Ausztriára és az osztrák szövetségi tar- tományokra 1998–2050-ig.) Statistische Nachrichten, 1998/9. 696–708. P. (F.J.)	457
<i>Jensen, A. M.</i> : Partnership and parenthood in contemporary Europe: a review of recent findings. (Párkapcsolat és szülővé válás napjaink Európájában: az újabb eredmények áttekintése.) European Journal of Population, 1998/1. 89–99. P. (Sz.K.)	458
<i>Barile-Haring, S.–Sabatelli, R.</i> : An Intergenerational Examination of Patterns of Individual and Family Adjustment. (Az egyén és a család kapcsolati mintáinak generációk közötti vizsgálata.) Journal of Marriage and the Family, 1998/4. 903–911. p. (M.A.)	459
<i>Stack, S.–Eshleman, J. R.</i> : Marital Status and Happiness: A 17 Nation Study. (A családi állapot és a boldogság. Tanulmány 17 országról.) Journal of Marriage and the Family, 1998/2. 527–536. p. (T.A.)	460
<i>Clarke, L.–Cooksey, E.C.–Verropoulou, G.</i> : Fathers and absent fathers: Sociodemographic similarities in Britain and the United States. (Apák és kü- lönélő apák: szociodemográfiai azonosságok Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.) Demography, 1998/2. 217–228. p. (Sz.K.)	461
<i>Casper, L.M.–O'Connel, M.</i> : Work, income, the economy, and married fathers as childcare providers. (Munka, jövedelem, a gazdaság és a házasság mint a gyermekек eltartói.) Demography, 1998/2. 243–250. p. (Sz.K.)	463

<i>Thomson, E.–Hoem, J. M.</i> : Couple childbearing plans and births in Sweden. (A párok gyermekvállalási tervei és a születések Svédországban.) <i>Demography</i> , 1998/3. 315–322. p. (Szk.)	464
<i>Fung, K. K.</i> : How many children? – Fixing total annual birth as a population control policy. (Hány gyermeket? – Az évenkénti születésszám meghatározása, mint a népességszabályozási politika lényeges eleme.) <i>Population Research and Policy Review</i> , 1998/5. 403–419. p. (MÁ.)	465
<i>Schwarz, K.</i> : 100 Jahre Geburtenentwicklung. (A termékenység 100 éves alakulása.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1997/4. 481–491. p. (FJ.)	466
<i>Golini, A.</i> : How low can fertility be? An empirical exploration. (Milyen alacsony lehet a termékenység? Empirikus megközelítés.) <i>Population and Development Review</i> , 1998/1. 59–73. p. (Szk.)	467
<i>Bankole, A.–Singh, S.–Hass, T.</i> : Reasons Why Women Have Induced Abortions: Evidence from 27 Countries. (Miért szakítatják meg terhességeiket a nők: bizonyítékok 27 országból.) <i>International Family Planning Perspectives</i> , 1998/3. 117–127. p. (MÁ.)	469
<i>Hoffmann, J. P.–Johnson, R. A.</i> : A national portrait of family structure and adolescent drug use. (A családstruktúra hatása a serdülőkori kábítószerfogyasztásra Amerikában.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1998/3. 633–645. p. (MF.)	469
<i>Horvitz, A. V.–White, H. R.</i> : The Relationship of Cohabitation and Mental Health: A Study of a Young Adult Cohort. (Az együttélés kapcsolata a mentális egészséggel. Tanulmány fiatal felnőttek egy kohorszárol.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1998/2. 505–514. p. (TÁ.)	470
<i>Kelly, S.–Bunting, J.</i> : Trends in suicide in England and Wales, 1982–1996. (Az öngyilkosság alakulása Angliában és Wales-ben 1982 és 1996 között.) <i>Statistical News</i> , 1998/119. 8–22. p. (MF.)	471

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demographic	472
Demography	473
European Journal of Population	474
Journal of Marriage and the Family	475
Population	478
Population and Development Review	479
Population Studies	480
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	481

*Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Final Report on the Regional Population Conference	335
Regional Population Conference: National Report of Hungary	354
Invitation.....	369
<i>Gyula Kincses</i> : Consequences of demographic indicators on national strategy	373
<i>László Hablicsek</i> : Ageing and population decline. Population scenarios, 1997–2050	390

ARTICLES

<i>Péter Öri</i> : Is there a change of paradigm in the French historical demography?.....	414
--	-----

CHRONICLE

News	456
------------	-----

REVIEW

ARTICLES

<i>Hanika, A.</i> : Bevölkerungsvorausschätzung 1998 bis 2050 für Österreich und die Bundesländer. (Population forecast for 1998–2050 for Austria and the Federal Provinces.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 1998/9. 696–708. p. (J.F.)	457
<i>Jensen, A. M.</i> : Partnership and parenthood in contemporary Europe: a review of recent findings. <i>European Journal of Population</i> , 1998/1. 89–99. p. (K.Sz.)	458
<i>Bartle-Haring, S.–Sabatelli, R.</i> : An Intergenerational Examination of Patterns of Individual and Family Adjustment. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1998/4. 903–911. p. (Á.M.)	459
<i>Stack, S.–Eshleman, J. R.</i> : Marital Status and Happiness: A 17 Nation Study. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1998/2. 527–536. p. (Á.T.)	460
<i>Clarke, L.–Cooksey, E.C.–Verropoulou, G.</i> : Fathers and absent fathers: Sociodemographic similarities in Britain and the United States. <i>Demography</i> , 1998/2. 217–228. p. (K.Sz.)	461
<i>Casper, L.M.–O'Connell, M.</i> : Work, income, the economy, and married fathers as childcare providers. <i>Demography</i> , 1998/2. 243–250. p. (K.Sz.)	463
<i>Thomson, E.–Hoem, J. M.</i> : Couple childbearing plans and births in Sweden. <i>Demography</i> , 1998/3. 315–322. p. (K.Sz.)	464
<i>Fung, K. K.</i> : How many children? – Fixing total annual birth as a population control policy. <i>Population Research and Policy Review</i> , 1998/5. 403–419. p. (Á.M.)	465
<i>Schwarz, K.</i> : 100 Jahre Geburtenentwicklung. (One hundred years development of fertility.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1997/4. 481–491. p. (J.F.)	466
<i>Golini, A.</i> : How low can fertility be? – An empirical exploration. <i>Population and Development Review</i> , 1998/1. 59–73. p. (K.Sz.)	467

<i>Bankole, A.-Singh, S.-Hass, T.</i> : Reasons Why Women Have Induced Abortions: Evidence from 27 Countries. <i>International Family Planning Perspectives</i> , 1998/3. 117-127. p. (A.M.)	469
<i>Hoffmann, J. P.-Johnson, R. A.</i> : A national portrait of family structure and adolescent drug use. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1998/3. 633-645. p. (F.M.)	469
<i>Horwitz, A. V.-White, H. R.</i> : The Relationship of Cohabitation and Mental Health: A Study of a Young Adult Cohort. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1998/2. 505-514. p. (A.T.)	470
<i>Kelly, S.-Bunting, J.</i> : Trends in suicide in England and Wales, 1982-1996. <i>Statistical News</i> , 1998/119. 8-22. p. (F.M.)	471

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demographic	472
Demography	473
European Journal of Population	474
Journal of Marriage and the Family	475
Population	478
Population and Development Review	479
Population Studies	480
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	481

Reproduction permitted only with indication of source.

Manuscripts are not kept or sent back.

SOME OF THE STUDIES ARE FOLLOWED BY ENGLISH SUMMARIES.

JELENTÉS A REGIONÁLIS NÉPESEDÉSI ÉRTEKEZLETRŐL

A) Részvétel és a munka megszervezése

1. Az Értekezletet az 52/188 számú „Népesség és fejlődés” c. határozatnak megfelelően hívták össze, melyet az ENSZ Közgyűlése fogadott el, és arra hív fel, hogy „... hatékonyan vizsgáltsák meg a Népesség és a fejlődés nemzetközi konferencia akció-tervének végrehajtása.” A magyar Kormány meghívása alapján az Értekezletet együttesen szervezte az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága, a Magyar Központi Statisztikai Hivatal és az ENSZ Népesedési Alapja. Az értekezletet az akció-program öt éves áttekintésének előkészítése és értékelése keretében tartották. Az Értekezlet Budapesten (Magyarország) volt 1998. december 7–9. között. Az Értekezlet beletartozott az Európai Statisztikus Konferenciájának munkatervébe.

2. Az Értekezletet dr. *Y. Berthelot* nyitotta meg, aki az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának végrehajtó titkára. A nyitó ülésen az Értekezlet meghallgatta *Harrach Péter*, a Magyar Kormány Szociális és Családügyi minisztere, dr. *Sadiq, N.*, az ENSZ Népesedési Alap végrehajtó igazgatója és *Mr. Berthelot* nyilatkozatát.

3. Az Értekezleten részt vettek az ECE tagállamok képviselői: Albánia, Ausztria, Belorusszia, Belgium, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Kanada, Horvátország, Ciprus, Cseh Köztársaság, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Grúzia, Németország, Magyarország, Írország, Olaszország, Kazahsztán, Litvánia, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Moldvai Köztársaság, Románia, Orosz Federáció, Szlovénia, Svédország, Svájc, Tádzsikisztán, Macedónia a Jugoszláv Köztársaság tagjaként, Törökország, Ukrajna Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok.

4. A Pápai Szentszék képviselői az Értekezleten az idézett ECE hivatkozás 8. cikke alapján vettek részt.

5. Az ENSZ következő osztályainak, szakosított képviselleteinek és szervezeteinek képviselői vettek részt az Értekezleten: Gazdasági és Szociális Ügyek Osztálya (UNDESA), Menekültügyi Főbiztos (UNCHR), az ENSZ Gyermekalapja (UNICEF), az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP), az ENSZ Oktatási és Kutatási Intézete (UNITAR), az ENSZ Öregedéssel foglalkozó Nemzetközi Intézete (INIA), Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO), az ENSZ Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO), és a Világ Egészségügyi Szervezete (WHO).

6. Az Értekezleten részt vettek az ECE 12. cikke alapján a következő nemzetközi szervezetek képviselői: Európa Tanács/Európai Népesedési Bizottság

(CDPO), a Migrációs Politika Fejlesztésének Nemzetközi Központja (ICMPD), a Vöröskereszt és a Vörös Félhold Nemzetközi Szövetsége (IFRC), valamint a Migráció Nemzetközi Szervezete (IOM), a Menedék, Menekültügyi és Migrációs Politika Kormányközi Tanácskozásai Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában.

7. Az Értekezleten részt vettek a következő nem-állami szervezetek képviselői is: Osztrák Családtervezési Társaság (ÖGF), Európai Demográfiai Társaság (EAPS), Német Alapítvány a Világ Népeiségeért, Magyar Nőszövetség, Népeiségefejlődés és Reprodukív Egészségügyi Érdekcsoport, Nemzetközi Családtervezési Szövetség (IPPF), Nemzetközi Statisztikai Intézet (ISI), Olasz Egyesület a Nők Fejlődésben való részvételéért (AIDOS), NGO MAMA-86, Népeiségi Érdekeltség, Pro Família Magyar Tudományos Társaság a Család és a Nők Jólétéért, a Nemek szerinti Vizsgálatok Moszkvai Központja az Európai Nők és a Közös Jövőért (WECF), a Nők Környezet(védelmi) és Fejlesztési Szervezete (WEDO).

8. Ezen kívül részt vett 13 kiváló demográfus szakértő, akik közé tartoznak a háttér jellegű cikkek szerzői, az Értekezlet Tanácsadó Csoportjának vitapartnerei, akiket személyes képességeik alapján hívtak meg.

9. A jelenlevők teljes listája megtalálható a CES/PAU/1998/13. sz. dokumentumban.

10. Az Értekezlet felállított egy Fogalmazó Csoportot, hogy áttekintse és véglegesítse az Értekezlet Jelentését, és annak függelékét, a „Konklúziók”-at (CES/PAU/1998/30) Annex I.). Ez a csoport 1998. december 7-én és 8-án találkozott.

B) Napirendi pontok (Agenda)

11. Az Értekezlet elfogadta a következő napirendet (GES/PAU/1998/1):

1. A napirend elfogadása
2. A vezetőség megválasztása
3. Kiemelkedő demográfiai fejlemények: témák és politikák
4. Termékenység és reprodukciós jogok: témák és politikák
5. Halandóság és egészségügy, beleértve a reprodukciós egészségügyet és politikákat
6. A népeiség öregedése: témák és politikák
7. Nemzetközi vándorlás: témák és politikák
8. Általános vita
9. A Jelentés elfogadása

A) A vezetőség megválasztása

12. Az Értekezlet megválasztotta az Értekezlet főnökévé *Vukovich Gabrielát*, Magyarország. Megválasztották a következő négy elnökhelyettest: Mr. *Haug, W.* (Svájc), Ms *Höhn, C.* (Németország), Mr. *Østby, L.* (Norvégia) és Ms *Steshenko, V.* (Ukrajna). Az Értekezlet megválasztotta továbbá Mr. *Golinit, A.* (Olaszország) személyében a Fogalmazó Csoport elnökévé, *Klinger András*t a Regionális Népesedési Értekezlet Tanácsadó Csoportjának elnökévé, aki a vezetőség hivatalos tagja.

B) A lényeges témák áttekintése

13. Az Értekezlet áttekintette napirendjének lényeges témáit (3–7 pontok) a háttér-dolgozatok és országos jelentések alapján. A dokumentumok jegyzéke a CES/PAU/1998/29-ben található.

C) Általános vita és a jelentés elfogadása

14. Ezen áttekintés után általános vitát tartottak az Értekezlet végleges időpontjáról. Ezt követően elfogadták az Értekezlet jelentését, függelékével a „Következtetések”-kel együtt (CES/PAU/1998/30/I. Melléklet).

15. Az Értekezlet elhatározta, hogy a Jelentést mellékleteivel együtt továbbítják az Európai Statisztikusok Konferenciájához áttekintés és jóváhagyás céljából. Az Értekezlet felkérte az ECE Végrehajtó Bizottságát, hogy egyidejűleg továbbítsa a „Következtetéseket” az Egyesült Nemzetek Főtitkárságának. Az Értekezlet felkérte az elnököt, hogy egyidejűleg adja át ezt a dokumentumot annak az Előkészítő Ülésnek, mely az Egyesült Nemzetek Közgyűlése speciális ülése lesz az Akcióprogram ötéves áttekintését és értékelését végezve.

16. Ezen felül a Fogalmazási Csoport az Értekezlet elnökét kérte fel, hogy a „Kutatási Területek” c. dokumentumot (CES/PAU/1998/ 30/II. Melléklet) továbbítsa az Európai Statisztikusok Konferenciájához.

*I. Melléklet**CES/PAU/1998/30**A Regionális Népesedési Értekezlet eredményei
Az értekezlet záróülésén, 1998. december 9-én elfogadta*

1. Öt évvel az után, hogy 1993-ban az Európai Népesedési Konferencia (EPC) és 1994-ben egyetértésre jutottak a Népesedési és Fejlesztési Nemzetközi Konferencián (ICPD) az alapelvek tekintetében, azok ma is fontosak. Az EPC Ajánlásai, valamint az ICPD Akcióprogramja különösen hangsúlyozta, hogy a globális népesedés és a fenntartható fejlődés egymással összefügg. A nemzetközi közösség is megerősítette ezeken és más szakmai találkozókön, hogy a jelenlegi generációk felelősek a jövőbeli generációkért. Ebben a vonatkozásban emlékeztetni kell az összes ENSZ csúcstalálkozók és konferenciák eredményeire is. Az Értekezlet újra megerősítette azokat a kötelezettségeket, amelyeket ezek a csúcstalálkozók és konferenciák meghatároztak. Bár az utolsó évtizedben messzemenő változások mutatkoznak az országos és nemzetközi erőfeszítések eredményeképpen, sok még a jövőt illető kihívás.

2. A Regionális Népesedési Értekezleten szereplő megfontolások kiindulópontja az EPC Ajánlásai és az ICPD Akció Programja. Az Értekezlet teljes mértékben megerősítette azokat a megállapodásokat és kötelezettségeket, melyek azokban szerepelnek. Arra a következtetésre jutottak, hogy az Értekezlet eredménye támogassa ezeknek a dokumentumoknak az ajánlásait, eredményei ezzel összhangban legyenek, illetve alapuljanak az említett két dokumentumon. Megállapodtak abban is, hogy az Értekezlet eredményeinek túl is kell mutatnia az Ajánláson és az Akcióprogramon oly módon, hogy azok a régióban újabb fejlesztést célozzanak meg.

I. Fő témák és politikai kihívások

3. Az ECE régióban – itt „régio”-ként erre gondolunk – soha nem látott demográfiai változásoknak vagyunk tanúi. Újabb „demográfiai átmenet” kezdődött ebben a régióban, és az ehhez hasonló fejlődés valószínűleg a világ más részein is mutatkozik majd. A régió több országában azonos vagy hasonló fejlődési tendenciák érzékelhetőek. Egyes fejlemények azonban csak a fejlett piacgazdasággal rendelkező országokra jellemzőek, az átmeneti gazdaságú országok között számos találja magát szemben kritikus trendekkel, különösen az egészségügy és a halandóság területén.

4. A termékenység Európa nagy területein jelenleg az utánpótlási szint alatt van, és semmi jelét nem mutatja a javulásnak. Néhány országban a termékenység már azt a szintet közelítette meg, ahol az egy főre jutó gyermekek száma már csak a fele annak, ami szükséges lenne a generáció utánpótlásához. Ilyen jelenséget békeidőben még soha nem észleltek. Az utánpótlás alatti termékenység azonban az egyének és párok döntésének eredménye. Nyilvánvaló, hogy a termékenység szintje a polgárok általános szociális és gazdasági helyzetét tükrözi. Ugyanakkor a család lényegi átalakulása változatlanul folytatódik, ami a családok és háztartások különböző formáit eredményezi. Általában jelentősen javult a nők helyzete, viszont a nemek közötti egyenlőtlenség tovább él különböző fokon az összes országban.

5. A tartósan alacsony termékenység az öregkori halandóság nagyobb javulásával együtt hozzájárul a népesség öregedéséhez az egész régióban. Mindkét trend arra mutat, hogy az öregek aránya kitolódik a népesség egyharmadáig a következő században. A népesség előregedése minden egyes országban alapvetően befolyásolja a gazdaságot és a munkaerőpiacot, a pénzügyi rendszert és a közkiadásokat, valamint a családot és a közösséget. Ha az idős személyek részarányának növekedése folytatódik, az országok arra fognak törekedni, hogy olyan körülményeket teremtsenek, ami elősegíti az aktív és egészséges öregedést.

6. A nyugati országok lakosai a világon a legmagasabb várható élettartamnak örvehetnek. Számos közép- és kelet-európai országok polgárai kevésbé szerencsések. Európa e részében, különösen a munkaképes korú férfiak olyan halandósági körülményektől szenvednek, ami ugyanolyan rossz, ha nem rosszabb, mint sok fejlődő országban. Bizonyos esetekben riasztóan nagy a férfi halandóság mértéke a nőkhöz képest, a különbség elérheti 10 évet is a születéskor várható élettartam tekintetében. Nem megfelelő sok közép- és kelet-európai országban a reprodukciós egészségügy helyzete sem. Még ma is inkább szokás a művi vetélésre hagyatkozni, korlátozott a modern fogamzásgátlók használata, kevés a kivétel ez alól az átmeneti gazdaságú országokban.

7. A vándormozgalom a régió egyes alyaiban csökken, másokban tovább emelkedett. Míg a szabályozott vándorlás kedvező jelenségnek mondható, az azonosítatlanul érkező vándorlók speciális kihívást jelentenek, ami megkívánja, hogy egyensúlyba hozzák a vándorlók emberi jogainak védelmét azzal az igénnyel, hogy a vándormozgalmat kezelni, menedzselni kell. Míg a vándorlók befogadása elfogadottá vált a régióban, sok esetben a vándorlók teljes integrálása a befogadó társadalomba még elérendő cél marad. A vándorlók között nő a nők részaránya, ami teszi szükségessé, hogy gondot fordítsanak a nemenkénti beavatkozásokra, ellátásra, szolgáltatásokra.

8. A népesség alakulása sokrétű, komplex és messzemenő kihívásokat állít a családok és helyi közösségek, polgári társaságok és üzleti közösségek elé, a

kormányok, civil szervezetek és általában a nemzetközi közösségek irányába is. A demográfiai változások annyira mindenütt jelen vannak, hogy sok társadalmi intézmény természetes dolognak tartja, s gyakran jelentős késedelemmel reagálnak a változásokra. Szükség van a demográfiai és fejlesztési témák sokrétű megközelítésére, ahol számításba veszik a társadalmi-gazdasági és környezeti szempontokat is, valamint ezek közötti együttműködésre, hogy fenntartható fejlődést lehessen biztosítani. Kormányzatoknak, közintézményeknek feladata, hogy az örökké változó demográfiai helyzetben elemezzék a trendeket, szem előtt tartva a fejlődést, a kapcsolódó dimenziókat, s elkerülve azt, hogy a fókuszba csak a demográfiai trendek kerüljenek. Ezeknek az elemzéseknek fel kell ismerniük, hogy a demográfiai folyamatok csak hosszú távon nyilvánulnak meg.

II. Kiemelt fontosságú témák

9. Annak tudatában, hogy a régióban számos kiemelkedő demográfiai téma tényleg jelen van, az Értekezlet a következő öt prioritást választotta ki vizsgálatra:

- Termékenység, család, nemmel kapcsolatos témák;
- Reprodukciós jogok és szexuális, valamint reprodukciós egészség;
- Halandóság és egészségügy;
- A népesség öregedése;
- Nemzetközi vándorlás.

10. Az EPC és az ICPD óta eltelt rövid időszakban a világ sok részén új fordulatot vettek a demográfiai fejlemények. A régiót jellemző fejlődési trendek öt évvel ezelőtt főleg európai jellegzetességnek látszottak, de mára széles körben felismerték, hogy hasonló tendenciák a világ más részein is kezdenek kibontakozni, különösen Kelet- és Délkelet-Ázsiában. Gyorsan terjed az alacsonyabb csecsemő- és gyermekhalandóság, immár utánpótlási szint alatti a termékenység, gyorsult a népesség öregedése, mindennek sokféle következményével. Ezt látva, a régiót jellemző jelenlegi demográfiai fejleményeket és az általuk kiváltott politikai válaszokat ma már a regionális szintet meghaladónak, annál szélesebb körűnek tekintjük.

11. A Regionális Népesedési Értekezlet elfogadta az alábbi konklúziókat és felkérte az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának (ECE) Végrehajtó Titkárságát, hogy az Értekezlet Jelentését, mellékleteivel együtt továbbítsa az ENSZ Főtitkárságának. Az Értekezlet azt is elhatározta, hogy a Jelentést, mellékleteivel együtt adja át az Európai Statisztikusok Konferenciájának tanulmányozásra és elfogadásra. Az Értekezlet elnökét is felkérte, hogy egyidejűleg adja át a konklúziókat az ENSZ Közgyűlés speciális ülésének Előkészítő Bizottságának, az Akcióterv végrehajtásának öt éves áttekintése és értékelése alkalmából.

III. Konklúziók

III. 1. Termékenység, család, nemmel kapcsolatos témák

12. A gyermekvállalási döntések és a társadalmi, gazdasági és demográfiai környezet kölcsönösen befolyásolhatják egymást. A választás szabadsága az eltérő társadalmakban a család különböző formáinak kialakulását eredményezheti. Sok országban az emberek növekvő mértékben készletlenek a házasságkötést és a gyermekszülést, kevesebb gyermeket szülnék vagy maradnak gyermektelenek. Nő azok száma is, akik házasságkötés nélkül élnek együtt, vagy nem házasodnak; egyeseknek gyermekeik vannak élettársi kapcsolatból. Egyre több a válás, aminek eredménye az egyszülős családok számának növekedése, melyeknek többségében a nő a családfő, akik közül sokan gazdaságilag hátrányos helyzetben vannak. Ezek a trendek a régióban új kihívásokat állítanak a politikusok elé.

13. *Gyermekek családok támogatása.* Minden párnak és egyénnek alapvető joga, hogy szabadon és felelősséggel döntsön gyermekei számáról, időzítéséről, és hogy információt, oktatást és eszközöket kapjon ahhoz, hogy a döntéseket meghozhassa. A nehézségek, a döntések komplexitása és a gyermeknevelés gazdasági terheinek tudatában az ipari társadalmak, a legtöbb ECE ország az elmúlt évtizedben különböző programokat valósított meg a gyermekes családok támogatására. Az utóbbi években újabb családpolitikai intézkedések is születtek, egyebek között arra törekedve, hogy lehetővé tegyék a dolgozó szülőknek, hogy egyidejűleg teljesítsék szakmai és szülői szándékaikat. A közelítés kétirányú: kielégíteni a szülők igényét rugalmasabb munkarend iránt, beleértve hosszabb és jobban fizetett szülői szabadságot, valamint ellátni a családokat megfelelően javított gyermekgondozási szolgáltatásokkal. Úgy tűnik, ezeket a politikai igényeket is sikerül kielégíteni különböző mértékig, s egyúttal a gyermekszülés és -nevelés magánköltségeit is sikerül folyamatosan csökkenteni. Ahol a közfinanszírozási megfontolások megkívánták, a gyermek után járó vagy családi pótlékokat a jövedelemhez igazították, vagy reálértéken tartották. Az ECE országokban a kormányok és üzleti közösségek tovább folytatják a programok és eszközök családtámogató intézkedéseinek nyomon követését; az átalakulásban lévő országok azonban azt várják, hogy visszanyerjenek bizonyos elvesztett alapokat, s ebben a térségben ez a gazdasági talpra állástól is függ. Széles körű és helyes családpolitikai intézkedések hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a párokat képessé tegyék a gyermekvállalásra. Ugyanakkor azonban az ilyen politikai intézkedéseknek és programoknak biztosítani kell, hogy társadalom felismeri és figyelembe veszi azokat a sajátos terheket, melyekkel a

gyermeket nevelő asszonyok találják szemben magukat. Hiszen a legtöbb esetben még mindig főleg ők a felelősök a gyermekek felneveléséért, és egyben ők azok közé tartoznak, akiket igazságtalanul befolyásoltak a gazdasági átmenet eseményei. Ebben a vonatkozásban azok a programok, melyek támogatják a gondozás egyenlőbb megoszlását, például a férfi és nő között, fejlesztést igényelnek.

14. *A nők helyzete és a nemek közötti egyenlőség.* Az ECE országok továbbra is azon erőfeszítések frontvonalában vannak, melyek javítani akarják a nők helyzetét és a nemek közötti egyenlőségeket. E célok iránti hosszú időn keresztül elkötelezettség, mely érvényesült mind az ECP-n, mind az ICPD-n is, olyan körülményeket eredményezett a régióban a nők számára, melyek a világon ma a legjobbak. Az EPC és az ICPD óta sok ECE ország folytatta erőfeszítéseit, hogy ezeket a körülményeket tovább javítsa, egyebek közt azáltal, hogy támogatja a szülőket abban, hogy igyekezzenek jobban kiegyensúlyozni a szülői és munkabeli szerepüket. Bár történt javulás, az asszonyok és lányok mégis még mindig változó mértékű diszkriminációval találják magukat szemben az élet csaknem minden területén. Némely országban, ahol a gazdaság átmenetben van, a cél elérése terén mutatkozó hátrányok inkább a gazdasági és társadalmi ellentéteknek tulajdoníthatók, és nem az eszme elvetésének. A kormányoknak és a civil társadalomnak – mint egyetértettek az EPC-n is – folytatniuk kell a régióban a körülmények javítását, hogy „fokozódó politikai, gazdasági és társadalmi egyenlőség legyen a férfiak és nők között, beleértve az iskolázásra, tanulásra és alkalmaztatásra vonatkozó egyenlő esélyeket, valamint egyenlőséget a családi kötelezettségekben” azáltal, hogy olyan politikát és törvénykezést fogantossanak, ami segíti a nemek közötti egyenlőséget.

III. 2. Reprodukciós jogok és szexuális, valamint reprodukciós egészségügy

15. *Reprodukciós jogok.* A reprodukatív jogok magukba foglalnak olyan emberi jogokat, melyeket már elismertek az országok törvényei, nemzetközi emberjogi eszközök és egyéb egyetértő dokumentumok. Ezek közé a jogok közé tartozik a szexuális és reprodukatív egészséghez való jog. E jogok között szerepel annak szükségessége, hogy biztosítva legyen az egyéneknek és pároknak a megfelelő oktatás, információ és a szolgáltatások teljes sora az egész élet terén. Az a tény, hogy a szexuális oktatást gyakran elhanyagolják, és a serdülők nem vehetnek igénybe reprodukatív egészségügyi szolgáltatásokat és információkat, nemcsak jelentősen befolyásolhatja egészségi, tanulási és foglalkoztatási lehetőségeiket, de valószínű, hogy hosszú távú káros hatása is lesz az életük minőségére. A civil társadalom és az NGO-k (nem kormányzati szervezetek) úttörő jellegű erőfeszítéseket tesznek, hogy elősegítsék és biztosítsák a reprodukatív

jogokat különösen a rosszul ellátott csoportoknak, továbbá felkaroljanak olyan, elhanyagolt reprodukív egészségügyi problémákat, mint például a szexuális erőszak. Különleges figyelmet kell szentelni olyan országoknak, területeknek és csoportoknak, ahol a szolgáltatások nem megfelelőek, továbbá figyelmet fordítani a különleges szükségletekre. Sok átmeneti gazdaságú országban, ahol nincs meg a képesség, lehetőség a reprodukív jogok teljes élvezetére, beleértve azt, hogy jog van olyan oktatásra és információra a biztonságos, hatékony, rendelkezésre álló és elfogadható családtervezési módszerek és jó minőségű szolgáltatások terén, e hiányok következtében sok a művi vetélés, és egyéb káros hatások is mutatkoznak. Ezeken a területeken a jelenleg mutakozó javulást tovább kell erősíteni. A nemzetközi együttműködésnek fontos szerepe van e tekintetben. A régióban a következő kihívás a megelőzés és a reprodukív egészségügyi problémák megoldása lesz, miközben ellenőrzés alatt kell tartani az etikailag kérdéses módszereket és eljárásokat.

16. *Szexuális és reprodukív egészségügy.* Mint az egészség általában, a reprodukív egészség is nagyon eltérő a régióban. A fejlett piacgazdasággal rendelkező országokban a reprodukív egészség helyzete a világ legjobbjai között van, bár némely társadalmi egyenlőtlenségek még megmutatkoznak. Ugyanakkor az átmeneti országok még ettől a színvonaltól jelentősen hátrább vannak. Különösen aggasztó, hogy néhány helyen nő az anyai halálozás. Néhány átmeneti állapotban lévő országban a művi vetélésre, mint születésszabályozási módszerre való hagyatkozást már helyettesítik modern fogamzásgátlókkal, de ajánlatos az információ, oktatás és szolgáltatások javítása. Ez az út azonban sokkal lassabb a kívánatosnál az országok többségében. A kormányok és a civil társadalom ezekben az országokban teljesen tisztában vannak az előttük álló feladatokkal: erőteljesen kell előmozdítani az áttérést a művi vetélésről a modern fogamzásgátlókra, és további erőfeszítéseket kell tenni a férfiak és nők reprodukív egészségi állapotának javítására. Az, hogy egyes nők képtelenek hozzájutni a családtervezési szolgáltatásokhoz, és nem biztonságos abortusz elvégzése sem, komoly fenyegetést jelent a reprodukív egészségügy területén. Riasztóan gyorsan terjednek a szexuálisan fertőző betegségek, beleértve az AIDS-et, ezt szigorú ellenőrzés alá kell venni. Ez azonban folyamatos szolidaritást és hathatós segítséget kíván a nemzetközi közösségektől. Különleges kihívás az ECE régió egyes részein a menekültek és kitelepítettek reprodukív egészségének védelme, és erőfeszítéseket kell tenni ezeknek az igényeknek a jobb felismerésére.

III. 3. Halandóság és egészségügy

17. A régió belül a továbbélés terén mutatkozó egyenlőtlenségek fontos témává váltak a jelen évtizedben, ezek valóban nőttek az utóbbi években. Európa-szerte különösen nagyok az egyenlőtlenségek, ami a kontinens múltbeli Kelet-Nyugat szerinti megosztottságának „örökségeként” tekinthető. Nyugat-Európában és Észak-Amerikában az emberek egészségesebben és tovább élnek, mint bármikor ezelőtt. Az élettartam növekedésével együtt jár az, hogy az öregebb emberek egészségesebb életnek örülhetnek, ami annak a fejlődésnek köszönhető, amit bizonyos degeneratív betegségek és fogyatékoságok leküzdése terén elértek. Tovább élnek azonban jelentősebb társadalmi-gazdasági különbségek a megbetegedések és a halandóság vonatkozásában, a nemek szerinti eltérések is megmaradtak. A halandóság nagyobb a férfiaknál, viszont a nőket jobban terhelik a betegségek. A legtöbb ország, amelyik átmeneti gazdaságban él, azt tapasztalja, hogy a gazdasági reformok társadalmi ára különösen az egészségügy és a halandóság területén magas; csak néhány országban találunk olyan halandósági szintet, ami közel van a piacgazdasággal rendelkező országok szintjéhez. Az átmeneti gazdaságú országokban a magas halandóság különösen a középkorú férfiakat érinti, aminek fontos okai a rossz munkakörülmények és az egészségügyi szolgáltatások korlátozott elérhetősége.

18. *A haladás fenntartása.* Az egészség és a hosszú élet felé való haladás a piacgazdasággal rendelkező országokban folytatódott az EPC és az ICPD utáni években is. Ez azonban nem ok az önelégültségre. Az egészség javítása, melynek nagy prioritást adott az EPC, olyan fontos marad, mint volt mindig is. Ugyanez igaz arra is, hogy szükség van a természeti, munkaügyi és életkörülmények védelmére. Tovább kell fokozni a harcot a degeneratív betegségek, különösen a rák ellen. A küzdelem alapja az összehangolt orvosi kutatás, valamint a jó egészséghez vezető életmód kialakítása. Prioritása van annak is, hogy elodázzuk a rokkantság bekövetkezését, és fokozott ellenőrzés alá vessük, különösen idősebb korban. A népesség egészségének megtartása érdekében a kormányok, ahol lehet a civil szervezetekkel együttműködve, igyekezzenek fenntartani és javítani a teljes népesség egészségi állapotát, és csökkenteni az egyenlőtlenségeket a csoportok között. Itt olyan hatékony, az egészséggondozó rendszeren kívüli tényezőkről van szó, melyek jelentősen befolyásolják az egészséget. Ez a hozzáállás különösen hasznos ezen a területen, ahol gyorsan emelkednek az egészségügyi kiadások, ahol az egészségügyi szervezetet költségárányosan nyereséges szemlélet alá rendelik, és egyre inkább az egyénre központosítják. Még ha az egészség javítására szolgáló anyagi források évről évre korlátozottak is, az egészség-gondozás sikerének elve tekintetében nem lehet megalkudni.

19. *Ellentétes trendek visszafordítása.* Széles körben elismerik, hogy sok országban, ahol a gazdaság átalakulóban van, különösen az újabban függetlenné vált államokban, egészségügyi és halandósági krízis alakult ki. A FÁK-ban és a balkáni országokban az egészségi állapot és a halandóság szintje, különösen a férfiaké, nagyon nem megfelelő. Az országos egészségügyi rendszerek az utóbbi években leromlottak, reformokra és helyreállításra van szükség. Csak maroknyi közép-európai ország kerülte el ezt a sorsot. Nyilvánvaló, hogy ezekben az országokban az általános egészségügyi helyzet javulása elsősorban attól függ, hogy a piacgazdaságra történő átmenet jelenlegi társadalmi és gazdasági reformjai hogyan haladnak előre. Emellett azonban bizonyos intézkedéseket lehet tenni késedelem nélkül is, s ezek a pozitív nemzetközi tapasztalatokon alapulnak. Közvéleményre ható megfelelő tudatosító politikával üldözni kell az alkoholizmust, a dohányzást, nem megfelelő táplálkozást és egyéb egészségre káros személyes életviteleket. Az elsődleges egészséggondozást fel kell eleveníteni, az egészségben és halandóság terén elnyert eredmények viszonylag olcsón megvalósíthatók az alapvető egészséggondozás elterjesztésének eredményeként. Ezekben az országokban újjá kell építeni az egészséggondozást, és a rájuk vonatkozó jelenlegi igény szerint meg kell reformálni, szem előtt tartva a pénzügyi realitásokat is. Ez azonban jobban központosított országos politikát kíván, továbbá a civil társadalom szélesebb bevonását, valamint folyamatos, hatékony támogatást a nemzetközi közösségtől.

III. 4. *A népesség öregedése*

20. Aktív és egészséges idős személyek egyre inkább kiváló tagjai az ipari társadalmaknak. Növekvő számuk a bizonyítéka a fejlődés két lényeges eredményének: a megnövekedett várható élettartamnak és a jobb egészségnek. Mivel olyan társadalomban éltek, ahol az egymást követő generációkban az egy nőre jutó gyermekek száma egyre kevesebb lett, az idős emberek jelenleg a népesség mérvadó kisebbségének státusát élvezhetik, amely egyre inkább igazolja magát. Az idősebb népesség már ma is relatíve magas részaránya biztosan tovább fog nőni a régió minden egyes országában. Míg ezek a trendek azonosak az egész régióban, az idős emberek helyzete nagyon különböző országoként és kohorszokként. A nyugati országokban ma sok idős ember jobban él, mint az egy generációval előbbieik: iskolázottabbak és egészségesebbek, aktívabbak és mozgékonyabbak, anyagi helyzetük biztosítottabb. Közép- és Kelet-Európában sok országban a helyzet más. Míg az idősek egyre iskolázottabbak, a gazdasági hanyatlás a piacgazdaságra való áttérés során megfelelő nyugdíjas jövedelem nélkül hagyta őket. Ennek eredménye, hogy sokan csatlakoztak Európához e részének szegénységéhez, anélkül, hogy kilátásuk lehetne életük során

életszínvonaluk nagyobb javulására. Egészségi állapotuk alig jobb, sőt néha rosszabb, mint a középkorú embereké, akik a kelet-európai országok nagy részén a legveszélyeztetettebb csoportot jelentik. A magas középkorú férfi halandóság miatt az idősebb népesség nagy többsége özvegyasszony.

21. *Aktív öregedés.* Az elmúlt néhány évtizedben a várható élettartam és egészség javulása, ami sokkal kifejezettebb volt a piacgazdaságban élő országokban, mint az átalakulásban levőknél, együtt járt a munkából való egyre korábbi visszavonulással. Ez a korai nyugdíjazási trend ellentétben van az „aktív öregedés” újabb fogalmával, ami sok idősebb ember óhaját és képességét jelenti arra, hogy tovább dolgozzon, vagy vegyen részt egyéb társadalmilag hasznos tevékenységben. Megfelelő elismerést kellene adni annak az értékes tevékenységnek, amit az idősek nyújtanak a társadalomnak, főleg mint önkéntesek és gondozók. Részben ennek eredményeként, az általános nyugdíjformáknak újonnan bevezetett reformja néhány országban megfordíthatja a nyugdíjas korbeli hanyatlást. Biztos, hogy a nyugdíjrendszer reformja – egyebek között – ezt a célt is szolgálja. Azonban ennél sokkal több lehetőséget kell feltárni abból a célból, hogy elősegítsük az aktív öregedést, megfelelő alkalmat adva az egyén szabad választásának és tekintetbe véve az öregebb emberek körülményeit. Meg kell szüntetni az idősebb emberek ijesztgetését a munkaerő-piaci részvételükkel kapcsolatban, különösen a legfiatalabb öregek között. A rugalmas vagy részidős foglalkoztatás gátjait alacsonyabbra kell tenni az idősebb személyeknél, anélkül, hogy indokolatlan torzulást okoznánk a munkaerőpiacon. Támogatni kell az életen át tartó tanulást, különösen a szakmai továbbképzést, a középkorú és idősebb dolgozók között. A kihívásoknak megfelelően jobb összehasonlítható adatokat kell nyújtani az öregedésről a régió összes országában a politika alakítóinak jobb tájékoztatása érdekében.

22. *Társadalmi és jövedelmi biztonság.* Ahogy tovább nő az idősebb emberek részaránya a régióban, biztosan nőni fog sok ECE országban a társadalombiztosításra és különösen a nyugdíjrendszerre nehezedő nyomás, és ez megelőző cselekvést tesz szükségessé az egyensúly fenntartására, vagy helyreállítására, vagy a felmerülő hiányok megszüntetésére. Cél, hogy garantáljuk a jövedelem biztonságát, az egészségi és társadalmi jóléti juttatásokat az idősek számára a jövő évszázadra. Számos ország már bevezette a szükséges reformokat az utóbbi években, elősegítve egyebek között az aktív öregedést és főleg a későbbi nyugdíjazást. A nyugdíjreformok folytatódnak a következő években, ahogy a kormányok nyomon követik a hármas célt: *a)* a jövedelem biztonságát az öreg embereknek; *b)* nagyobb generáción belüli és generációk közötti egyenlőséget; valamint *c)* a nyugdíj és egyéb programok pénzügyi fenntartását. Mivel a társadalombiztosítás az idősek jövedelmének biztosítását többféleképpen is elérheti, az ECE országok választhatnak közöttük megítélésük szerint. A nyugdíjformáknak azonban minden esetben tekintetbe kell venniük a nők gazdasági akti-

vitási életútjának sajátosságait. Továbbá figyelmet érdemel a régió néhány országában a nyugdíj portabilitása. Azok az országok, ahol a gazdaság átalakulóban van, ahol a társadalombiztosítási és nyugdíjrendszer sürgős javítása szükséges, folytatják a reformokat, s eközben megismerik a pozitív és negatív következményeket, melyeket a társadalmi és magánbiztosítási rendszerek alternatívái nyújtanak. Az ECE országok, miközben végrehajtják a társadalombiztosítási és nyugdíjreformokat, keresni fogják, hogyan lehet azt biztosítani, hogy a generációk közötti szerződésben bekövetkező változások hozzájáruljanak a jövőben a „minden kor számára szóló társadalom” megteremtéséhez.

23. *Gondozás.* A 80 évesek és idősebbek csoportja a leggyorsabban növekvő a régióban, sok országban évi három-négy százalékkal nő a létszámuk. Mivel a tehetetlenséget, bénaságot és debilitást okozó betegségek előfordulása leggyakoribb a legöregebb öregek közt, gondozásra igényük, beleértve a hosszú távú gondozást is, gyorsan nő. Olyan családok, akik öreg személyt gondoznak, különösen, ha elgyengültet, támogatásra szorulnak. Különösen mobil szolgáltatások nyújtására van szükség, vagy napközi központokra, rövid távú gondozásra, a gondozók gyakorlati oktatási programjaira és egyéb megfelelő juttatásokra és szolgáltatásokra, főleg a nők számára, hiszen főleg ők vállalják a gondozást. A politikának ösztönözni kell a gondozás különböző formáit, beleértve a közösségi szolgáltatásokat is. Ez a trend megerősödik, ha – egyebek között – emelkedik az idősek között az egyedül élők gyakorisága. Ezenkívül egyre több kihívás érkezik arra, hogy a gondozási formák vegyes együttes nyújtására van szükség. A civil társadalmat, valamint a köz- és magán intézményeket kell felhívni arra, hogy lássák el megfelelő infrastruktúrával és szolgáltatással azokat az öregeket, akik nem tudnak családra támaszkodni.

III. 5. Nemzetközi vándorlás

24. Európában és Észak-Amerikában a vándorlók belépését, tartózkodását és foglalkoztatását a fogadó ország szabályozza. Viszont az Európai Unió országai megengedik állampolgárainak, hogy szabadon költözzenek, tartózkodjanak és dolgozzanak bárhol a közösség határain belül. Mind ez ideig hasonló jogok nem illetik a vándorlók többségét, az ECE régióban, akik. Európában és Észak-Amerikában szigorúbb szabályok vannak alávetve. Azok a vándorlók, akik megszerezték a hosszú távú tartózkodási engedélyt, már olyan jogoknak és juttatásoknak örvendenek, melyek sok esetben megközelítik annak az országnak az állampolgáraiét, ahol vannak. Menedéket vagy átmeneti védelmet igénylő személyeknek szintén vannak jogaik, melyek némelyikét humanitárius megfontolások vezetnek. A dokumentumok nélküli vándorlók tényleges számát viszont nem ismerjük, de azt hisszük, létszámuk növekvőben van. Az ille-

gális költözés, vagy tartózkodás, néha különböző személyek és a forgalomba bevont szervezetek segítségével vándorlók a törvények átellenes oldalán vannak. Ennek eredményeképpen gyakran kizsákmányolják őket, diszkriminálják, visszaélnék helyzetükkel; jogaikat megsérthetik; és be lehet őket vonni törvénytelen tevékenységekbe. A régióban a kormányok azon igyekezete, hogy megküzdjön a migrációs üzérkedéssel, olyan eljárásokat kíván, melyek biztosítják a vándorló egyén emberi jogainak védelmét, ugyanakkor pedig hatékony eszközei annak, hogy kárhoyztassák, üldözzék azok az egyéneket és szervezeteket, melyek érdekeltek a vándorlási üzérkedésben. Különösen nagy szükség van arra, hogy politikák és akciók foglalkozzanak olyan üzérkedéssel, melyek nők és gyermekek szexuális kizsákmányolása céljából tevékenykednek, beleértve áldozataik védelmét is.

25. *A migráció kezelése.* Az 1990-es évek eleje óta a régióban sok országban jelentős számú bevándorlási többlet volt tapasztalható. Világszerte továbbra is léteznek a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, politikai és katonai konfliktusok törtek ki és terjedtek, és ez nagyobb vándorlási mozgást indított el az ECE régió felé és a régióon belül is. Ennek eredményeként némely országban – egyebek között – módosították a menedékjogi törvényeket és eljárásokat, mivel nyilvánvalóvá vált, hogy a menedéki eljárásokat nemcsak az igazi menekültek hasznosították, hanem olyan vándorlók is, akiknek indítéka főleg gazdasági jellegű volt. Miután az átalakuló gazdaságú országokban megszüntették a múltbeli utazási és vándorlási korlátozásokat, a kormányok azért küzdöttek, hogy ellenőrizték országuk határait. Viszont, ahogy a legális migráció lecsökkent, széles körben úgy hiszik, hogy az illegális mozgás, gyakran üzérkedéssel támogatva, megnőtt. Egyes országokban különösen erős a mozgások hatása földrajzi elhelyezkedésük miatt. Ezért sok országban továbbra is fennáll a hosszú távú igény arra, hogy visszaállítsák a népességmozgások ellenőrzését és sikeres irányítását. Hogy ezt a célt milyen mértékben sikerül elérni, nemcsak a célország intézkedéseitől függ, hanem a származási ország társadalmi és gazdasági fejlődésétől is. Minden ország érdeke – a származási és a befogadó országoké is –, hogy elősegítsék a fejlődést, egyebek között szabad kereskedelem, beruházás és segélyezés terén tett haladással. A jelen és jövő migrációs politikája azt kell célozza, hogy a migráció alapvető okait befolyásolja. Nemzetközi együttműködésre van szükség ahhoz, hogy az embereknek ne kelljen elhagyniuk otthonukat, s ha már megtörtént, meg kell könnyíteni a vándorlók önkéntes hazatérését. Ezt a következőkkel lehet elérni, különösen:

- segítség minden emberi jog és minden alapvető szabadságjog érvényesítésében;
- a demokratikus struktúrák létrehozása, megerősítésük támogatása;
- a konfliktusok megelőzésének és megoldásának segítése és a fenntartható fejlődés elősegítése.

26. *A politikák összehangolása.* A demokratikus társadalmak, melyek tiszteletben tartják az emberi jogokat, mindig szembe kell nézzenek a nem állampolgárok bizonyos mértékű bevándorlásával. A körülményeknek megfelelően a legjobb, amit a kormányok tehetnek, ha irányítják és befolyásolják a vándorlási mozgalmakat, amik – természetüknek megfelelően – változóak és megjósolhatatlanok. Ez azonban megkívánja, hogy korszerűsített módon állítsák helyre a migrációs politikát, mely képes legyen arra, hogy egyszerre kezelje az uralkodó trendek ingadozásait és a migráció új irányba történő hirtelen átbillenéseit is. A cél az, hogy kifejlesszünk koordinált, integrált eszközöket, melyek képesek kezelni a migrációt megfelelő módon úgy, hogy maximalizálják az egyedi vándorlók lehetőségeit és javát, valamint a befogadó társadalomét is, de minimalizálják az üzérkedést és a jogtalan mozgásokat. Adott a migráció nemzetközisége, így az államok közötti együttműködés e téren a haladás sine qua nonja. Ezért az egyes országok politikáit egyre jobban kell koordinálni regionálisan, hogy biztosítsák az egyetértés és összehangolás lehető legnagyobb fokát.

27. *Menekültek.* A kormányokra van bízva, hogy tartsák tiszteletben a menekültek jogát ahhoz, hogy élvezhessék a menedékes státust úgy, ahogy azt meghatározta a nemzetközi jog, beleértve az 1951-es, a menekültek státusára vonatkozó genfi konvenciót, és ennek 1967. évi végrehajtási utasítását. A kormányok feladata, hogy betartsák a non-refoulement elvét és támogassák a tartós megoldásokat, különösen az önkéntes repatriálást. A kormányok felismerik, hogy milyen fontos, hogy fellépjenek a nemi erőszak és a diszkrimináció minden formája ellen, amit menekült, vagy elhurcolt asszonyok és lányok ellen elkövetnek, és rájuk van bízva, hogy biztosítsák emberi jogukat, megvédjék fizikai és pszichológiai épségüket. Nem szabad, hogy a migráció kezelésére és ellenőrzésére vonatkozó intézkedéseknek negatív hatása legyen a menedéket keresők jogaira, hogy tisztességesen, hatásosan és gyorsan meghallgatást nyerjenek panaszaikra.

28. *Az integráció elősegítése.* A legális vándorlók gazdasági és társadalmi beilleszkedése az EPC és ICPD óta folytatódott. A beilleszkedés keretei már sok éve kiépültek a piacgazdálkodó országokban és ezek tovább fejlődnek. Az integráció kihívásokat és nehézségeket vet fel, azonban ennek ellenére a folyamat tovább tart, nagymértékben a befogadó társadalmak és a vándorló közösségek elkötelezettsége miatt. Ugyanakkor az ECE országok be fogják tartani az integráció azon alapelveit, melyekben megegyeztek az EPC-n, egyebek között a bevándorlók „különböző nemzeti, etnikai és kulturális gyökereinek” tiszteletben tartása, „nyitott hozzáállás azok kulturális, vallási és egyéb értékeik” megnyilvánulásához, mindaddig, míg azok összeegyeztethetők a befogadó ország törvényeivel és alapvető értékeivel. Bár a kormányok egy csomó intézkedéssel küzdenek a sikeres integrálódásért, együtt kell és lehet működniük a civil társadalommal, hogy még inkább segítsék az integrálódást, egyebek közt azzal is,

hogy megfelelő képzést biztosítanak és bizalomerősítő intézkedéseket tesznek minden közösség irányában. A hosszú távú tartózkodási engedéllyel rendelkező legális bevándorlók honosítását, mint logikus választást, elő kell segíteni. Azért is tenni kell, hogy kiküszöbölhető legyen minden ok, ami a vándorlók kisebbségi csoportjának a társadalom egészéhez viszonyított marginalizálódása mögött áll.

IV. Új együttműködési lehetőségek

IV. 1. Nemzetközi együttműködés a népesedés és fejlődés területén

29. Mint az EPC-n felismerték, a nemzetközi együttműködés nagyon fontos a népesedési és fejlesztési programok sikeres alkalmazása érdekében. Ezen a téren az ICPD óta sok pozitív változás történt. Az ICPD újra ráirányította a figyelmet ezekre a témákra, tudatosítva azok nagyságát, eltérőégeit és kölcsönös egymásra hatását az egyéb globális kihívásokkal. Ennek következtében a népesedés és fejlesztés témáit jobban elismerik a fejlesztések középpontjában állónak. Az Akcióterv hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a demográfiai vonatkozású célokat bevonják minden fejlesztési tervbe országos szinten. A regionális értekezlet megerősíti ennek végrehajtását, szorgalmazza a nemzetközi és regionális együttműködést.

1. A nemzetközi együttműködés lényeges ezen a területen azért, hogy meg lehessen felelni a kihívásoknak, különösen olyan országok esetén, ahol speciális igények vannak.

2. Az ilyen együttműködést koordinálni kell összefüggő és stratégiai, nyitott politikán alapuló párbeszéddekkel minden érdekelt között, beleértve az NGO-kat is, melyeknek az ICPD Akcióprogram végrehajtásában való részvétele lényeges és fontos.

3. Az információ, oktatás és párbeszéd fontos összetevői a programnak, elősegítik a megalapozott döntéseket és megkönnyítik a szolgáltatások igénybevételét. A megfelelő szolgáltatások és eszközök nyújtását követnie kell a támogatásnak és az érzékeny tételnek.

30. Sokoldalú, megfelelő szervezeteknek nyújtott támogatás a kulcsa az összefüggő globális válasznak. Ebben a vonatkozásban nagyon fontos a szerteágazó rendszer összehangolt tevékenysége arra, hogy fokozza a hatékonyságot és megerősítse a tevékenységek eredményét, főleg az országok szintjén.

IV. 2. Együttműködés a demográfiai adatgyűjtés és elemzés terén a régióban

31. A népesedési és fejlesztési, minőségi és mennyiségi adatok használatának fokozása, valamint a folyamatok és meghatározóik, ezek következményeinek ismerete a sine qua non-ja a népesedéssel és fejlesztéssel kapcsolatos problémák sikeres megragadásának és értékelésének. Ez azt kívánja, hogy mindazok, akik ilyen információ gyűjtésével foglalkoznak, vagyis a kormányok, nemzetközi szervezetek, országos statisztikai szolgálatok, akadémiai és kutató szervezetek, demográfiai intézetek, nem kormányzati szervezetek erősítsék kapcsolataikat és együttműködésüket.

32. Az Értekezlet hangsúlyozza a statisztika és kutatás közötti együttműködés tovább fejlesztésének fontosságát azáltal is, hogy rendszeresen ad közre összehangolt népesedési statisztikát, valamint az adatokat a kutatási igényeknek megfelelően hozzáférhetővé teszi. Az Értekezlet ismételten hangsúlyozta, hogy jobban összehasonlítható adatokra van szükség mindegyik területen. Elismeri az összehasonlítás hasznosságát a kutatási eredmények tekintetében az egyes országok között, valamint a régióban koordinált felvételek, vizsgálatok között is. Az UN/ECE demográfiai tevékenységgel foglalkozó egysége, az Európai Demográfiai Bizottság (CDPO) az Európa Tanácsnál, és mások jelentősen növelték az ismereteket az évek során. Az Értekezlet biztosítani kívánja, hogy ezek a kutatási infrastruktúrák hatékonyan tovább működjenek olyan célokért, mint a különböző demográfiai jelenségek megértése, ezért üdvözli azt a felismerést, hogy a további munkában és együttműködésben még hatékonyabbnak kell lenni, és a meglévő mechanizmusokon keresztül még jobb koordinációt kell megvalósítani.

II. Melléklet

A Szervező Csoport kérte az értekezlet elnökét, hogy adja át a következő, meg nem tárgyalta dokumentumot az Európai Statisztikusok Konferenciájának, és hogy az Értekezlet Jelentésében szerepeljen ez a kérés.

Kutatási területek

Biztatást kap mindenki, aki a népesedés területén tevékenykedik, demográfiai intézetek, országos statisztikai hivatalok nemzetközi szervezetek, akadémiai körök és nem kormányzati szervezetek, hogy az együttműködés kiépítésénél a következő szempontokat vegyék figyelembe:

a) erősítsék a kapcsolatokat a statisztikai tevékenység, kutatás, elemzés, politika megfogalmazása és a működési programok között;

b) cseréljenek egymás között információt, ismereteket és tapasztalatokat; és

c) teremtsenek új partnerkapcsolatokat a speciális témák és vonatkozások körül, hogy meg lehessen felelni a régió főbb demográfiai kihívásainak.

Tudva, hogy milyen sok, fontos politikai vonatkozású kutatási terület van, a „Konklúziókban” foglaltaknak megfelelően (I. Melléklet), az Értekezlet a következő kutatási területeket jelölte meg a jövőbeli regionális együttműködésre a demográfiai elemzés során:

1. Termékenység és családtervezés

a) A termékenység trendjei, azok alakulása és különbségei, különös tekintettel az utánpótlási szint alatti termékenységre, beleértve azok okait, mint a kulturális, társadalmi és gazdasági körülmények, a nemek közötti vonatkozások és a családpolitika;

b) Családtervezési magatartás és családtervezési, oktatási, valamint egyéb szolgáltatások hozzáférhetősége, beleértve azok támogatását, például a kormány politikáját, a civil társadalom erőfeszítéseit a családtervezés előmozdítására;

2. Halandóság és egészségügy, beleértve a reprodukciós egészséget

a) A rokkantság, a megbetegedés és halandósági trendek és ezek különbségei, különösen az olyan országokban, ahol a gazdaság átalakulóban van, beleértve azok meghatározóit, mint életmód, közegészségügyi ellátás;

b) Rokkantság, morbiditás és halandóság öregkorban, beleértve azok okait, mint például az életmód és az orvosi és gyógyszerellátás; és

c) Trendek a reprodukciós egészségben, különösen az átmeneti gazdaságú országokban, beleértve a szolgáltatásokat, demográfiai és szexuális oktatást.

3. A népesség öregedése

a) Trendek a népesség korösszetételében, különösen az öregedés és annak gazdasági és munkaerő-piaci vonatkozásai, beleértve következményeiket a pénzügyi rendszerben, közkiadásokban, a munkából a nyugdíjba menés átmenetében;

b) Az idősebb emberek helyzete, különösen az öreg nőké, annak demográfiai, társadalmi és gazdasági befolyásolói, például a termékenység és halandóság hosszú távú alakulása, a nők részvétele a munkaerőben, társadalombiztosításban, egészségügyi programokban; és

c) Trendek az idősebb személyek gondozása, formális vagy informális hosszú távú gondozás, és az azokat befolyásoló tényezők vonatkozásai, például életvitelbeli támogatás, vannak-e utódok, család, továbbá az idős nők munkaviszonyai, akik legtöbbször a gondozók.

4. Nemzetközi vándorlás

a) Trendek és sémák a különböző típusú vándorlásoknál, mint a menedéket keresők vagy a családsegítő vándorlás, beleértve az azokat befolyásoló tényezőket, például vándorlási hálózatok, igény a külföldi munkaerőre, beléptetési és tartózkodásra vonatkozó politika; és

b) Vándorló közösségek alakulása, beilleszkedésük, a befogadó társadalomba, mint a kulturális, társadalmi és gazdasági integráció, beleértve az integrációt segítő és gátló tényezőket, például a munkaerő-piaci körülmények vagy a beolvadási politika és az azt elősegítő programok.

Tárgyszavak:

Népesedési helyzet
Demográfiai kutatás

FINAL REPORT ON THE
REGIONAL POPULATION CONFERENCE

REGIONÁLIS NÉPESEDÉSI ÉRTEKEZLET, BUDAPEST, 1998. DECEMBER 7–9. MAGYARORSZÁG NEMZETI JELENTÉSE

I. Demográfiai áttekintés

Az elmúlt évtizedek magyar népességfejlődése két jól elkülöníthető időszakra osztható. Az 1980-ig tartó mérsékelt ütemű népességnövekedési időszakra, és az 1981-ben kezdődő, és jelenleg is tartó népességcsökkenés időszakra. Az ország népességszáma 1980-ban tetőzött 10 millió 710 ezer fővel. 1980 és 1989 között 3,1%-kal, 1990 és 1998 között további 2,3%-kal csökkent. A legjelentősebb a fogyás a gyermek- és fiatal korúaknál, mérsékeltebb a középkorúaknál. A 60 éven felüliek létszáma viszont az elmúlt évtizedben is emelkedett. A népesség fogyása tehát a népesség további öregedésével párhuzamosan megy végbe.

A termékenység szintje hullámzásokkal tarkítva ugyan, de alapvetően csökkenő irányzatot mutatott az elmúlt évtizedekben. A II. világháborút követően az európai országok közül Magyarországon csökkent először a termékenység a reprodukciós szint alá, és ez a helyzet a leghosszabb ideje – több mint harmincöt éve – tart. A teljes termékenységi arányszám 1997. évi 1,38-as értéke mintegy 35%-kal, a generációs befejezett termékenység 1,85–1,90 közötti átlagos gyermekszáma 10%-kal marad el az egyszerű reprodukciótól. Mindemellett a termékenység jelenlegi szintje nem tartozik Európában a legalacsonyabbak közé.

A politikai, társadalmi, gazdasági rendszerváltozás első öt évében (1990–1995 között) Magyarországon nem csökkent a termékenység olyan drámai módon, mint a többi volt szocialista országban. Ez részben a stabil, a korábbi támogatásokat nagy költségvetési erőfeszítések árán is megőrző családpolitika fenntartására vezethető vissza, részben pedig a magyar társadalom gyermekcentrikus értékrendjére. A családtervezési vizsgálatok tanúsága szerint Magyarországon gyakorlatilag nem létezik tudatos gyermektelenség: Magyar és nemzetközi vizsgálatok egész sora bizonyítja, hogy Magyarországon kivételesen magas a gyermek, a gyermekes lét értéke.

Az 1970-es évek közepe óta fokozatosan visszaesett, az utóbbi néhány évben viszont rohamosan csökkent a házasságkötési kedv. Ennek demográfiai vetületei igen sokrétűek. Jelentősen visszaestek a házasságkötési arányszámok mind az először házasságkötőknél, mind az újránházasságkötők körében. Emelkedik a házasságkötés nélkül élettársi kapcsolatban együtt élő és a házasságon kívül született gyermekek aránya. A házasságon kívül született gyermekek jelenlegi

25%-os aránya a század folyamán a legmagasabb. Jelentősen csökkent a fiatalok termékenysége, és gyakoribbá vált körükben a terhesség-megszakítás.

Sajátos vonása a magyar népesedési helyzetnek, hogy az ország társadalmi, gazdasági, kulturális szintjéhez képest méltatlanul magas a halandóság. A halandóság színvonala az 1960-as évek közepéig folyamatosan javult, azóta viszont jelentősen romlott. 1964 és 1980 között a nyers halálozási arányszám 36%-kal emelkedett. Ennek több mint egyharmada a halandóság tényleges romlásából adódott, a többi pedig a népesség öregedéséből. Az 1980 és 1990 közötti újabb 3,5%-os emelkedés főként a népesség öregedésének tudható be. Az 1990-es évek elején a halandósági mutatók egy újabb romlási irányzatot jeleztek, ami 1993-ban érte el tetőpontját 14,6 ezrelékes halálozással. Az azóta eltelt években a halandósági viszonyok mérsékelten, de folyamatosan javultak. Az 1997. évi halálozások száma több mint 6%-kal volt alacsonyabb az 1993. évinél. A születéskor várható átlagosan 66,4 éves élettartam a férfiak körében 1,9 évvel magasabb, mint 1993-ban volt, de még mindig több mint egy évvel elmarad az eddigi legkedvezőbb 1966. évi szinttől. A nők 75,1 éves várható átlagos élettartama az utóbbi években is folyamatos emelkedést mutat, de nemzetközi viszonylatban így is az alacsonyak közé tartozik.

A csecsemőhalálozás folyamatosan csökkent az elmúlt évtizedekben, 1990-ben első alkalommal esett 15 ezrelék alá, 1997-ben pedig 10 ezrelék alá süllyedt. A csecsemő-, gyermek- és fiatalkori (30 éven aluli) halálozás együttesen az összes halálozás 3%-át teszi ki, így a szükségszerű további jelentős javulás mellett sem tud érdemben változtatni az összhalálozási viszonyokon. A halandóságban jelentősek a társadalmi, területi és kulturális különbségek. Az egészség társadalmi értéke jelentősen devalválódott az elmúlt évtizedekben, bár az utóbbi években – legalábbis egyes társadalmi csoportokban – megindult az egészséget értéknek tekintő szemlélet terjedése. A romló halandóságban a népesség korábban kialakult és széles körben még ma is érvényesülő egészségre káros életmódjával és életvitelével együtt járó rizikófaktorok nem csekély szerepet játszanak.

Az 1998. évi adatok a termékenység további csökkenését jelzik a halandóság mérsékelt javulása mellett. A csecsemőhalandóság tartósan 10 ezrelék alatt maradt, és alig haladja meg a 9 ezreléket. A termékenység visszaesése nagyobb mértékű, mint a halandóság javulása, így a népességcsökkenés üteme fokozódott.

A tartósan az egyszerű reprodukció alatti termékenység, a magas halandóság és az ezek következtében kialakult népességstruktúra meghatározó erővel bír a jövőbeni népesedési folyamatokra is. A népesség-előrszámítások valamennyi reálisnak tűnő változata további tartós és jelentős népességcsökkenéssel számol. Az előrszámítások szerint a népesség öregedési folyamata is tovább folytatódik. A népesség korösszetételében rejlő adottságok és a demográf-

fiai folyamatok következtében a népességcsökkenés öngerjesztő folyamat jellege fokozódhat, a csökkenés mértékét azonban a népesedésre ható intézkedések még befolyásolni tudják.

II. A népesedéspolitika jellemzői

A népesedési folyamatok tudatos befolyásolására törekvő népesedéspolitika hosszú múltra tekint vissza Magyarországon. Már a II. világháborút megelőzően is születtek intézkedések a népesség demográfiai magatartásának megváltoztatására, főleg a születésszám fokozatos csökkenésének megállítása érdekében. Pronatalista célzatúak voltak a II. világháborút követő különböző eszközrendszeret elfogadó közép- és hosszú távú ún. népesedéspolitikai koncepciók, így az 1953-as, az 1973-as és 1984-es ilyen témájú kormányhatározatok is. Az 1990 és 1994 között hatalmon levő Kormány 1994-ben elfogadott egy népesedéspolitikai határozatot, amely jogilag ma is él, intézkedéseinek megvalósítására azonban a gyakorlatban már nem került sor. Az 1994-es kormányhatározat tartalmilag összhangban van az 1998-ban megalakult Kormány programjával, így a határozat lényeges elemei a jövőben megvalósulhatnak.

Az előző, 1994–1998 közötti kormányzati ciklusban a családpolitika segélyezési rendszeren alapuló szegénységpolitika irányába tolódott el. Az igen alacsony jövedelemhatárhoz kötött támogatási rendszerek elsősorban a középrétegek gyermekvállalását nehezítették meg. Az 1996-ban életbe léptetett megszorító intézkedések hatása megmutatkozott a születésszám alakulásában; az 1997. évi 100 000 születés a születések számának történelmi mélypontját jelentette.

Az 1998-ban alakult kormány álláspontja az, hogy az ország népesedési helyzete nagy fontosságú nemzeti, társadalmi ügy, amelynek megoldásában összkormányzati felelősségnek és társadalmi összefogásnak kell érvényesülnie. A Kormány számít a társadalom erkölcsi megújulására, az alulról szerveződő közösségek és az egyházak e megújulásban játszott növekvő szerepére. A népesedési célok között szerepel a népességcsökkenés folyamatának mérséklése, majd megállítása, és – a későbbiekben – kedvezőbbé váló korstruktúra mellett a későbbiekben mérsékelt népességyarapodás elérése. Ennek érdekében fontos feladatnak tekinti a termékenység emelését, valamint a halandósági viszonyok javítását és a családok anyagi, társadalmi helyzetének erősítését. E célokat folyamatos, sokrétű és lépéseiben összehangolt, jól időzített intézkedések révén kívánja elérni.

A Kormány a népesség közel két évtizede mutatkozó fogyására tekintettel, és azon felelősségtől vezetve, melyet a magyar népesség fennmaradásának biztosítása iránt érez, szükségesnek tartja az elfogadott népesedéspolitikai kon-

cepció megvalósítását. Ennek alapvető célja a népességfogyás megállítása és egy hosszabb távon mérsékelt népességnövekedést biztosító eszközrendszer kialakítása, amely megállítja az öregedési folyamat gyorsulását és elősegíti a gazdaság fejlődését.

A célok egyértelmű megfogalmazása mellett a Kormány világosan látja az ezek megvalósításához szükséges eszközök bevezetésének anyagi korlátait. A szociális-, család- és népesedéspolitikai célokra fordítható erőforrások nagysága részben az ország gazdasági helyzetétől, a gazdaság jelenlegi és jövőbeni teljesítő képességétől, részben a Kormány által megfogalmazott prioritások érvényesítésétől függ.

Az erőforrások minél hatékonyabb felhasználása és minél megfelelőbb intézkedések megfogalmazása érdekében a Kormány támogatja a népesedés- és családpolitikát megalapozó kutatásokat, valamint a nemzetközi összehasonlításokat elősegítő kutatások összehangolására irányuló törekvéseket.

III. A nemzetközi vándorlásra vonatkozó politika és szabályozás

Az 1980-as évek közepétől 1990-ig egyre több bevándorló érkezett Magyarországra. 1990-ben érkeztek a legtöbben, csaknem 40 ezer külföldi lépte át a határt azzal a szándékkal, hogy hosszabb ideig itt éljen. A kelet-európai gazdasági, társadalmi, politikai változások kezdetén a vándorlások száma gyorsan növekedett, majd csökkenni kezdett, és a jelek szerint egy alacsonyabb, évi néhány ezres szinten stabilizálódik. A bevándorlási hullám elején különösen a szomszédos országokban élő magyar kisebbség tagjai közül költöztek sokan Magyarországra. A Kormány ezzel kapcsolatos politikájának célja Magyarország és a magyar közösségek közötti politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatok kiépítése és fejlesztése, Európa egységesülésének folyamatán belül, a környező országokban élő magyarság szülőföldön maradásának, gyarapodásának elősegítése.

A kivándoroltak száma összességében több mint 100 ezerre tehető; becslések szerint ennyi magyar állampolgár él külföldön legalisan. A Magyarországról történő kivándorlás több közép- és kelet-európai országhoz képest tervezettebb, a külföldön tartózkodók általában képzetesebbek, szakképzettek, és jól illeszkednek a fogadó ország körülményeihez. A Magyarországról történő kivándorlás mérsékelt nagyságú, ami részben a hazai életszínvonal, életkörülmények alakulásának köszönhető, részben azonban a fogadó országok korlátozósaival is magyarázható.

Az elmúlt évek során a kormányzat és különböző politikai és társadalmi fórumok reagáltak a kihívásra, megszülettek a migráció kezelésének alapvető jogi keretei. A Magyarországot érintő migrációs folyamatok ugyanakkor még

nem stabilizálódtak, így az átfogó migrációs stratégia felülvizsgálata szükségesé válhat.

A magyar Kormány a politikai demokrácia alapintézményeit megteremtve megszüntette a polgárok szabad mozgását korlátozó intézkedéseket. 1989 őszén törvény született a kivándorlásról, amely a demokrácia követelményeinek megfelelően nem állít adminisztratív korlátot a magyar állampolgárok ki- és beutazása elé. Az Alkotmány értelmében minden törvényesen az országban tartózkodó személyt megilleti a szabad mozgás, a tartózkodási hely szabad megválasztása, illetve a lakóhely (az ország) szabad elhagyásának joga.

Két 1993-ban született törvény rendelkezik vándorlást érintő kérdésekről, az állampolgárságról szóló törvény és a külföldiek beutazásáról, Magyarországi tartózkodásáról és bevándorlásáról szóló törvény. Mindkét törvény az Európában ismert gyakorlatot követi a bevándorlások szigorításában.

A menekültek státuszát alapvetően az Alkotmány szabályozza. A főszabály az, hogy a Magyar Köztársaság menedéket ad azoknak, akiket faji, vallási, nemzetiségi, nyelvi vagy politikai okokból üldöznek. A Genfi Menekültügyi Egyezményhez Magyarország 1989-ben földrajzi korlátozással csatlakozott, a menekült státuszért folyamodást az európai eseményekre korlátozta. Az Európán kívülről érkező folyamodókat az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának budapesti képviselői bírálta el. A menekültügyi törvényt 1997-ben fogadta el az Országgyűlés, a törvény 1998 márciusában lépett hatályba. A törvény megszüntette a földrajzi korlátozást.

Az ideiglenes bevándorlók szabályos munkavállalási esélyei korlátozottak, az európai országok többségéhez hasonlóan csak akkor adható munkavállalási engedély, ha nincs helyben rendelkezésre álló, megfelelően kvalifikált munkakerő.

A schengeni egyezmény követelményei a közeljövőben feltehetőleg újabb szigorításokat eredményeznek a Magyarországra történő vándorlások feltételeiben, a határátlépések körülményeiben.

IV. A termékenység- és családpolitikához kapcsolódó intézkedések rendszere

1. A családok támogatásának intézményrendszere, az anya és gyermek-egészségügyi szolgáltatások

A gyermekvállalás támogatása, illetve a gyermekes családok anyagi helyzetének segítése érdekében Magyarországon az elmúlt évtizedek során számos intézkedés történt. Az 1990-es években fennálló intézményrendszer egyes elemeit az évtized közepén az 1994-ben hatalomra került Kormány megszüntette

vagy megváltoztatta, ezek egy részét az 1998-ban megalakult Kormány ismét bevezeti.

A támogatások anyagi fedezetének túlnyomó többségét a központi költségvetés, kisebb hányadát a társadalombiztosítás, illetve a munkáltatók fedezik. A helyi önkormányzatok a szociális segélyezésben és a gyermekintézmények fenntartásában, ill. támogatásában játszanak jelentős szerepet.

A támogatási rendszer legfontosabb elemei a következők:

- Anyasági segély (ez alakult át előbb várandóssági pótlékká, majd anyasági támogatássá)
- Szülési szabadság
- Gyermekgondozási szabadság
- Családi pótlék
- Adókedvezmények
- Munkával kapcsolatos kedvezmények
- Gyermekintézmények
- Anya és gyermek-egészségügyi szolgáltatások
- Rászorultságtól függő támogatások

1. Az *anyasági segély* 1992-ig fennálló eszköz volt, ami a szülés után kifizetett egyszeri pénzbeni támogatásként jelentkezett. Először csak a dolgozó anyát illette meg, később állampolgári jogon járt minden szülő nőnek. Összege 1992-ben a havi nettó átlagkereset kétharmadával volt egyenlő. 1993-tól ezt az egyszeri kifizetést felváltotta a várandóssági pótlék, amely a terhesség 4. hónapjától jár a születendő gyermek utáni családi pótlékra való jogosultság hónapját megelőző hónap utolsó napjáig. 1996-ban megszüntették a várandóssági pótléket, helyette egyszeri anyasági támogatást vezettek be, amelynek összege a szülés időpontjában érvényes öregségi nyugdíjminimum 150%-a.

2. A *szülési szabadság* a dolgozó anya kedvezménye, amely 168 napig teszi lehetővé, hogy a szülő nő korábbi keresete 70%-ának terhességi-gyermekágyi segélyként történő folyósítása mellett otthon maradjon gyermeke gondozására. A szülési szabadságból 4 hetet a szülést megelőzően kell igénybe venni.

3. A magyar jogban jelentkezett elsőként – már 1967-ben – a szülési szabadságot kiegészítő *gyermekgondozási segély* (GYES), amely a gyermek 3 éves koráig meghatározott összegű havi rendszerességű juttatást biztosított a gyermeket otthon gondozó szülőnek. 1996-ban a korábbi alanyi jogosultságot segélyezési jelleg, vagyis a jövedelemhatárhoz kötött juttatás váltotta fel. Egyidejűleg megszűnt a GYES progresszivitása, havi összege független lett a gyermekek számától, és a mindenkori öregségi nyugdíjminimum összegével lett egyenlő. A jelenlegi Kormány 1999-től alanyi jogúvá tette a GYES-t.

1985-ben bővült a családtámogatások rendszere a *gyermekgondozási díj* (GYED) intézményével, amely a gyermek 2 éves koráig tette lehetővé az anya otthon maradását, a szülést megelőző évi átlagkeresete 75 százalékának meg-

felelő díj folyósítása mellett. 1996-ban megszűnt ez az intézmény. Az új Kormány 2000-től tervezi a GYED korszerűsített változatának ismételt bevezetését.

1993-tól a rendszer kiegészült a gyermeknevelési támogatással, azon családoknál, akiknek egy főre jutó havi jövedelme az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének háromszorosát nem haladja meg, lehetővé téve az anya otthonmaradását, ha saját háztartásában otthon három vagy több kiskorú gyermeket nevelnek és legkisebb gyermekük 3 és 8 év között van. A támogatás havi összege azonos az öregségi nyugdíj minimumával.

4. A legáltalánosabb támogatási eszköz a *családi pótlék*, amely havi rendszeres támogatásként jelentkezik. 1990 és 1996 közötti állampolgári jogon járt az után a gyermek után, aki 16 évesnél fiatalabb, ill. 16 évesnél idősebb, de 20 évnél fiatalabb és alap- vagy középfokú oktatási intézményben tanul, vagy aki tartósan beteg, ill. testi vagy értelmi fogyatékos. Az 1995-ben elfogadott törvény módosította a családi pótlék rendszert is, és az alanyi jogosultságot csak a három- és többgyermekes családok esetében tartotta fenn. Az egy- és kétgyermekes családok körében a családi pótlék folyósítását jövedelmi helyzettől tette függővé, és összegét jövedelemhatárhoz kötötte.

Az 1998-ban megalakult új kormány előterjesztése alapján a parlament visszaállította a családi pótlék alanyi jogosultságának rendszerét, és az iskolaköteles kortól iskolába járáshoz kötötte.

5. A személyi jövedelemadó rendszerének bevezetése (1988) óta kisebb-nagyobb változtatásokkal 1994 őszéig létezett a gyermekes családok adókedvezményének rendszere. Az 1995. évi költségvetés elfogadásakor ezt az adókedvezményt eltörölték. Az 1998-ban hivatalba lépett kormány ismét tervezi a *gyermekes családok adókedvezményének* visszaállítását.

6. *Szabadságidő-növelést* kap az a dolgozó anya, akinek 16 éven aluli gyermeke van, ez évente egy gyermek esetén 2, két gyermek esetén 4, három gyermek esetén 7 nap pótszabadságot jelent.

Gyermekápolási táppénz illeti meg az anyát (vagy az apát), ha beteg gyermekét ápolja. A gyermek egy éves kora előtt ezt korlátlanul igénybe veheti, 1–3 éves gyermek esetén évenként és gyermekenként 84 nap, 3–6 éves gyermek esetén 42 nap, 6–12 éves gyermek esetén 14 nap.

7. A *gyermekintézményekbe járó* gyermekek utáni térítési díjak a család jövedelmi helyzetétől és a családban nevelt gyermekek számától függően differenciáltak. A család szociális helyzetét figyelembe véve az intézmények fenntartói, így főleg a helyi önkormányzatok a teljes ingyenességig mérsékelhetik a térítési díjat.

8. Az *anya- és gyermek-egészségügyi szolgáltatások* rendszere rendkívül sokoldalú és fejlett. Az állapotos anya terhessége teljes időtartama alatt orvosi felügyelet alatt áll, a terhesgondozási tanácsadást szüksége szerint bármikor igénybe ve-

heti, bizonyos számú megjelenésre kötelezve is vannak az állapotos anyák. A terhesgondozás állampolgári jogon térítésmentes. Terhesség esetén a dolgozó nőket munkaügyi kedvezmények illetik meg. A kórházi, szülészeti intézményi szülések aránya 99,4%, de az ezeken kívül szülő anyák és gyermekek is orvosi felügyelet alá kerülnek. Jól szervezett védőnői hálózat működik országszerte. Feladatuk között szerepel az anyák otthoni látogatása a terhesség időtartama alatt és a szülést követően. A védőnőknek gondozói, tanácsadói szerepet vállalnak a szülésre történő felkészítésben, a szülést követően pedig a csecsemő gondozásában. A csecsemők és gyermekek orvosi (egészségügyi) ellátása ingyenes. Az intézményekbe járó gyermekek ugyancsak rendszeres orvosi felügyelet alatt állnak a bölcsődében, óvodában és az iskolában és kiépültek az ún. iskolaorvosi szolgálatok.

A tudatos családtervezést és a terhességre való felkészülést speciális intézmények, családtervezési klinikák segítik elő. Itt lehetőség van a meddőség kezelésére, a kívánt gyermeknek a tervezett időben való megszületésére, és egyénre szabott, igények és adottságok szerinti fogamzásgátlási módszerek alkalmazására. Ezeknek az intézményeknek a száma jelenleg még kevés, így szolgáltatásaik nem országszerte és nem mindenki számára hozzáférhetőek.

9. A családok jövedelmi helyzetétől függően az önkormányzatok rendszeres és eseti pénzbeli és természetbeni támogatást adhatnak, amelyben a kormányzat pénzügyi támogatást nyújt részükre. Jövedelmi helyzettől függően támogatják az önkormányzatok a lakhatást.

2. A művi terhesség-megszakítás szabályozása és a fogamzásgátlás

A művi terhesség-megszakításra vonatkozó szabályokat a magzati élet védelméről szóló 1992. évi törvény szabályozza, amely normának a magzati élet védelmét, a nő önrendelkezési jogosultságát, a magánélethez, a családalapításhoz, illetve a családi élethez való jogosultságát tekinti, míg az abortuszt csupán megszabott korlátok között tolerálja, és nem ismeri el a születésszabályozás, a családtervezés eszközének.

A magyar Alkotmánybíróság ezt megelőzően kimondta, hogy mind az abortusz teljes tiltása, mind korlátozás nélküli hozzáférhetővé tétele összeegyeztethetetlen az Alkotmánnyal. A törvényhozásnak kell meghatároznia azokat a feltételeket, amelyek fennállása esetén a műteti beavatkozás elvégezhető.

Az 1953-ban megfogalmazott rövid életű, kártékony, totális szigorítás eltörlését követően Magyarországon az abortusz könnyen elérhetővé vált. Az abortuszok száma rövid idő alatt jelentős mértékben emelkedett, és az 1960-as évek végén érte el csúcspontját, amikor 100 élveszületésre 134 terhesség-megszakítás jutott. A korszerűnek számító fogamzásgátlási eszközök, (elsősor-

ban az orális hormonális szerek) az 1960-as évek második felétől már hozzáférhetőek, de széleskörűen elterjedtté az 1970-es évek közepétől váltak. Az 1980-as években viszont az IUD használata növekedett dinamikusan. Mindezek eredményeként a korszerű fogamzásgátlási eszközök használata válik dominánssá a védekező nők körében. Az 1990-es évek közepén a 18–41 éves, partnerkapcsolatban élő nők mintegy 73 százaléka védekezett a nem kívánt terhesség ellen, ezen belül a pill használata 38, az IUD alkalmazása 17, a kondomé pedig 8 százalékra becsülhető. További 10 százalék a természetes védekezési módokat alkalmazta. A fogamzásgátlásra vonatkozóan, a művi meddővé tételt kivéve, nincs külön jogi szabályozás, a pill gyógyszerárakban orvosi rendelvényre kapható, az IUD orvosi felügyelet mellett használható. A sterilizálás lehetőségét az 1980-as évek közepe óta életkortól és gyermekszámtól függően, térítés ellenében teszi lehetővé az egészségügyi törvény. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a terhesség-megszakítások száma jelentősen csökkent az 1970-es évek elejéhez képest, de a korszerű védekezési eszközök használati arányához képest és a nyugat-európai országokhoz viszonyítva még mindig magas. 1997-ben 100 élveszületésre 74 terhességmegszakítás jutott.

Az abortusz a családtervezés elfogadhatatlan módszere. Kívánatos volna, hogy a nem kívánt terhesség létre se jöjjön. Ezért fontos a megelőzés. A születésszabályozás eszköze a fogamzásszabályozás, a fogamzás megelőzése kell, hogy legyen. A társadalmi konszenzus alapeleme az, hogy a fogamzásgátlás minden elfogadott eljárása használható és hozzáférhető legyen.

A jelenleg érvényben levő törvény értelmében a terhesség a 12. hétig, egyes különleges esetekben a 20., illetve 24. hétig szakítható meg. Eletveszély esetén a terhesség annak időtartamától függetlenül megszakítható. Az állapotos nő terhességmegszakítás iránti kérelmét a Családvédelmi Szolgálat munkatársa előtt személyesen köteles előterjeszteni. A Szolgálat munkatársa felvilágosító és tanácsadó beszélgetést folytat a kérelmező nővel, aki ezt követően, a háromnapos kötelező várakozási, gondolkodási idő után szabadon dönt, hogy terhességét megtartja-e, vagy súlyos válsághelyzetre hivatkozva annak megszakítását kéri. Egészségi indoknál orvosi konzílium dönt a kérelemről a terhes nő által választott kórházban. Egészségi indoknál, illetve bűncselekmény esetén a terhesség megszakítása ingyenes, annak költségeit az Egészségbiztosítási Alap fedezi. Válsághelyzet esetén a műtét végrehajtásának díja az egyhavi nettó átlagkereset kb. egynegyede, de minthogy az a kérelmező nő szociális helyzetére tekintettel korlátlanul mérsékelhető, az eredetileg meghatározott összeget csak az esetek 6–7 százalékában kell megfizetni. Ténylegesen a műtétek felét 5–10, több mint egyharmadát 15–20 USA dollárnak megfelelő összegért végzik el.

A magzatvédelmi törvény 1993-ban történt bevezetését követően egy év alatt mintegy 15%-kal csökkent az abortuszok száma. A törvény újra szabá-

lyozta az engedélyezések indítékait, de lényegét tekintve nem jelentett szigorítást a korábbi jogszabályokhoz képest. 1994-ben a csökkenés üteme erősen lassult, 1995-ben pedig a trend megváltozott, és lassú emelkedésre váltott. Az 1996–97. évi adatok viszont azt mutatják, hogy nem emelkedett tovább a terhességmegszakítások száma. Az 1997. évi 74 és fél ezres abortuszszám 2,1 ezer műtéttel volt kevesebb, mint az előző évi, és 12 ezerrel alacsonyabb, mint 1992-ben, a törvény bevezetése előtt. A csökkenés főleg a házasság és gyermekes nőknél, valamint a korábban már abortuszon átesett nőknél figyelhető meg, körükben a visszaesés mértéke az átlagosnál magasabb. Kisebb mértékű volt a visszaesés viszont a hajadonoknál, a tizenéveseknél, és az első terhességüket megszakítók között. A korszerű fogamzásgátló eszközök költségeihez az 1990-es évek eleje óta a társadalombiztosítás nem járul hozzá. Ez különösen a fiatalabb korosztályoknál okoz gondot, akik körében a legkevésbé csökkent, és még mindig magas a terhességmegszakítások aránya.

V. A népesség egészségi állapotát és a halandóságot érintő aktuális politika

A Magyar Köztársaság Alkotmánya állampolgári jogként ismeri el az egészséghez és a testi épséghez való jogot.

Az egészség védelmét és az egészségügyi ellátás feltételeit, kereteit az 1997. évi CLIV. törvény szabályozza.

A jogalkotó célja elősegíteni az egyén és ezáltal a lakosság egészségi állapotának javulását, az egészséget befolyásoló feltétel- és eszközrendszer szabályozásával. Fontosnak tartja a törvény az esélyegyenlőség megteremtését az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés során. Külön szabályokat tartalmaz annak biztosítására, hogy a betegek megőrizhessék emberi méltóságukat, önazonosságukat, önrendelkezési jogukat, valamint hogy minden egyéb joguk csorbítatlan maradjon.

A törvény szól az egészségügyi szolgáltatások általános szakmai feltételeiről, garanciáiról. Alapelvek tekinteti a jogalkotó a személyes szabadság és önrendelkezési jog érvényesülését. Általános érvénnyel mondja ki a törvény azt, hogy az egészségi állapot javításának elsődleges eszköze az egészség megőrzése, és a betegségek megelőzése.

A megfelelő szakmai színvonalon nyújtott, és az esélyegyenlőség biztosításán alapuló egészségügyi ellátás finanszírozása a társadalmi szolidaritást kifejező társadalombiztosítás feladata.

Az új Kormány programja – a törvényben foglalt alapelvvel összhangban – szintén olyan egészségpolitika megvalósítását tűzte célul, amelynek fő feladata az egészség megőrzése. Az egészség ügye túlmutat a betegségek gyógyításán, és

csak a legtágabban értelmezett társadalmi megközelítésben fogható fel és kezelhető.

A kormányzati döntéseket megelőzően a Kormány megvizsgálja a tervezett intézkedésnek az érintett lakosság egészségi állapotára gyakorolt hatását. Az iskolai tananyag részévé teszi az egészségvédelmet, a kábítószeres, a dohányzás és az alkohol elleni küzdelmet.

A hatékony egészség-megőrzési program működése érdekében a Kormány olyan pénzügyi alapot tervez létrehozni, amelynek forrása az alkohol és a dohánytermékek jövedéki adójának egy része, és amelyet az egészségmegőrzés céljaira fordít.

A Kormány korszerűsíti az egészségvédelmi, egészségnevelési és betegség-megelőzési rendszert. Megalkotja a nemdohányzók védelméről szóló törvényt.

A Kormány fokozott figyelmet fordít az elkerülhető halálozásokra, gyors beavatkozást tesz a sürgősségi betegellátás rendszerének és a minden térségben elérhető megfelelő szintű egészségügyi ellátás hierarchikus rendszerének javítására.

VI. A népesedéssel kapcsolatos nemzetközi együttműködés

A demográfia és a népesedéstatisztika területein Magyarország, a magyar intézmények és szakemberek évtizedek óta együttműködnek a különböző kormányközi nemzetközi szervezetekkel és nemzetközi tudományos szervezetekkel, mint például az ENSZ és szakosított szervezetei, az IUSSP (International Union for the Scientific Study of Population), az EAPS (European Association of Population Scientists), vagy olyan nem kormányzati szervezetekkel, mint az IPPF (International Planned Parenthood Federation). A népesedéssel kapcsolatos nemzetközi együttműködés sokoldalú és szoros az érintett nemzetközi szervezetekkel.

Az ENSZ-szel és annak szakosított szerveivel folytatott együttműködés során Magyarország részt vett az 1974. évi bukaresti, és az 1984. évi mexikói Népesedési Világkonferencián, az utóbbi után, 1987-ben házigazdája volt az európai régió konferenciájának. Az 1994. évi Népesedési Világkonferencián szintén aktív résztvevő volt a magyar delegáció, amelynek vezetőjét a konferencia alelnökévé választották.

Az ENSZ Népesedési Bizottságának ülésein rendszeresen részt vesz magyar delegáció, a Bizottság 1996. évi ülése magyar elnököt választott,

Készséggel együttműködünk a továbbiakban is a demográfia nemzetközi projektjeiben, ahogy eddig is részt vettünk az ENSZ és szakosított szerveinek számos munkájában. (Így pl. a világtérmechenységi vizsgálatban, az ENSZ Népesedési Alapjának halandósági vizsgálatában, a családtervezési gyakorlatot

kutató projektben, a demográfiai adatbázisok kialakításában és korszerűsítésében, a népesség öregedésével foglalkozó ENSZ projektekben.)

Különösen fontosnak tartjuk a demográfiai, kutatások és általában a népesedési kérdések terén az Európán belüli együttműködést. Ezt európai integrációs törekvéseink mellett az is indokolja, hogy az európai országok népesedési problémái merőben eltérőek a más kontinensek és régiók, s különösen a fejlődő országok problémáitól. Ezért értelemszerűen az európai régióon belüli multilaterális és bilaterális együttműködést tartjuk a legfontosabbnak mind kormányzati szinten, mind pedig a tudományos és szakmai szervezetekben.

1990 óta, amikor az Európa Tanács felvette Magyarországot tagjai közé, aktívan részt veszünk az Európa Tanács Népesedési Bizottságának munkájában, különösen a termékenységgel és a kisebbségek demográfiai viszonyaival foglalkozó munkacsoportokban. 1998–1999-ben az Európa Tanács Népesedési Bizottságának elnöki tisztét magyar szakértő látja el.

VII. A következő évtizedekre szóló népesedéspolitika távlati alapelvei

A hosszú távú népesedési célok elérése érdekében a Kormány *a következő évtizedekre szóló népesedéspolitika távlati alapelveit* a következőképpen határozza meg:

A termékenység növelése érdekében:

1. A Kormány a legfontosabb népesedési feladatnak tekinti a gyermekvállalási kedv ösztönzését. A termékenységi szint emelésénél olyan társadalmi légkört kell kialakítani és olyan sokrétű eszközrendszert fenntartani, hogy rövidebb távon az egyszerű reprodukciót, majd hosszabb távon, lehetőség szerint a következő évszázad első évtizedeiben, az azt meghaladó szintet biztosító családonkénti gyermekszám folyamatosan megszülessen, ami a későbbiekben a népesség mérsékelt emelkedését biztosítani tudja.

2. A termékenység növelése érdekében segíteni kell a szülőket kettős szerepük: a munkavégzési és a szülői feladatok párhuzamos ellátásában. Az eddigénél sokkal nagyobb szerepet kell kapnia a nevelésnek a gyermekvállalás és gyermekgondozás feladataira való felkészítésben, mind a közoktatásban, mind pedig a tömegkommunikációban, elsősorban egy gyermek- és családbarát környezet kialakításában a társadalom minden területén.

3. A gyermekvállalás és gyermeknevelés segítését a jövőben az eddigénél egyértelműbben, összehangoltabban és célhoz kötöttebben kell támogatni. Így a gyermekes családok lakáshelyzetének javításán és a gyermekgondozási feltételek anyagi és intézményi biztosításán túlmenően szükséges a dolgozó anyák munkafeltételeinek javítása, a rugalmas és részmunkaidős foglalkoztatás előse-

gítése, a gyermekgondozásról visszatérő anyák munkahelyi biztonságának javítása, a szülők közötti kiegyensúlyozottabb munkamegosztás ösztönzése.

4. A családok pénzbeni támogatásának eszköze a jövőben is a családi pótlék, amelynek rendszerét a kormányzat a differenciálódó jövedelmi helyzet, a gyermeknevelés költségeinek, és az értékállóság figyelembevételével kívánja továbbfejleszteni.

5. A dolgozó nők gyermekvállalásának elősegítésére, illetve az ezzel járó családi jövedelem-kiesés ellensúlyozására a gyermekgondozási segély és gyermekgondozási díj intézményét kormányzati döntés alapján korszerűsített formában kell visszaállítani.

6. A Kormány a jövőben a személyi jövedelemadó rendszer újraszabályozásánál a gyermekek és más eltartottak helyzetét fokozottan figyelembe vevő adózás kialakítására törekszik.

7. Megfelelő kormányintézkedésekkel, önkormányzati, szociális, gazdasági és egyházi intézmények támogatásával biztosítani kell, hogy a gyermekek megfelelő szintű és minőségű gyermekintézményekben – bölcsődékben, óvodákban, iskolai napközi otthonokban – elhelyezhetők legyenek és azok költségeit a szülők viselni tudják.

8. A távlati egészségpolitika kialakításánál alapelveként kell kimondani, és minden lehetséges eszközzel biztosítani kell, hogy növekedjen a tervezett és kívánt terhességek száma és csökkenjen a nem tervezett és nem kívánt terhességeké. Emellett javítani kell a terhesgondozás, a szülés és az újszülött ellátás feltételeit.

9. A magzati élet védelméről szóló törvény alapelveiből kiindulva azt kell elérni, hogy a gyermeket váró nők további fokozott gondozásban részesüljenek, biztosítva azokat a feltételeket, amelyek az egészséges gyermekek világhozatalához szükségesek.

10. További intézkedéseket kell hozni annak érdekében, hogy az egyének és a házaspárok szabadon és felelősségteljesen gyakorolhassák a gyermekeik számának és megszületésük idejének tervezésére vonatkozó jogukat, a kívánatosnak tartott gyermekszámot megvalósítsák családjukban. Biztosítani kell a megfelelő ismeretek elsajátítását, a minőségi tanácsadás fejlesztését.

11. Az abortuszok számának csökkentése és a tudatos családtervezés érdekében biztosítani kell a modern fogamzásgátlási eszközök nagyobb mérvű és kulturált használatát, beleértve a természetes családtervezés módszereinek elterjesztését is. A felvilágosítás és a családtervezési hálózat fejlesztése mellett a modern fogamzásgátlás elterjesztéséhez biztosítani kell az ahhoz való gyors és olcsó, a társadalombiztosítás által is támogatott hozzájutás lehetőségeit is, a fiatalok és a legjobban rászorultak esetében az ingyenes hozzájutás lehetőségét.

A családok stabilitása érdekében:

12. Az eddiginél határozottabban elő kell segíteni a házasságkötések megalapozottságát, megfelelő előkészítettségét. Ehhez a nevelés eszközei mellett egyértelműbb intézkedéseket kell tenni a fiatal házások megfelelő életkörülményeinek kialakítása érdekében. Különösen elő kell segíteni a családalapító és a gyermekes családok megfelelő nagyságú lakáshoz jutását.

13. A jog eszközeit is igénybe kell venni a házasságok stabilitásának fokozása érdekében. Így csökkenteni kell a megalapozatlan korai házasságkötéseket, de a megromlott házasságok esetleges kibékítését, egybetartását nemcsak a családjog eszközeivel kell elősegíteni. Családi tanácsadó és családsegítő hálózatok jobb kiépítésével és ebben a társadalom minden intézményének fokozott részvételével lehetne a jelenlegi helyzeten javítani.

14. A gyermekek és az ifjúság alapvető jogainak törvényi biztosítása mellett a gyermeki jogok megvalósulásának alapjául azt kell megjelölni, hogy a gyermek saját, jól működő családjában nevelkedjen.

15. A nemek közötti egyenlőség biztosítása érdekében, újabb jogszabályokkal is támogatni kell azokat a feltételeket, amelyek előmozdítják a férfiak és nők társadalmi, gazdasági és politikai egyenjogúságát, beleértve azt a szülői felelősséget is, hogy saját megegyezésük alapján egyenlően viseljék a családi és elsősorban gyermeknevelési terheket.

A halandóság csökkentése érdekében:

16. Hathatós intézkedéseket kell tenni annak érdekében, hogy javuljon az ország népességének egészségi állapota és összehangolt hosszú távú egészség- és szociálpolitika eredményeként távlatilag közeledjen a magyar népesség élettartama az európai országok többségének szintjéhez. Ennek érdekében olyan intézkedés-sorozat kidolgozása és egyértelmű, folyamatos bevezetése szükséges, ami a romló folyamatot megállítja, fokozatosan javítja a népesség egészségi állapotát, ennek következtében csökkenti a halandóság szintjét és növeli az élettartamot.

17. A halandóság csökkentésére irányuló népesedéspolitikának a leggyakoribb halálozást okozó megbetegedések megelőzésére és hatékonyabb gyógyítására kell irányulnia. Megfelelő eszközrendszerrel kell kidolgozni – a preventív orvostudomány fejlesztésétől, a gyógyeljárások és gyógyítási eszközök modernizációjáig, a gondozási rendszerek jobb elterjesztésén keresztül – annak érdekében, hogy csökkenjenek a korai halált okozó, jelenleg még gyakori megbetegedések. Szükségesnek és indokoltnak látszik a leggyakrabban halálozást, illetve tartósan súlyos megbetegedést okozó betegségek megelőzése érdekében a szűrővizsgálati rendszerek széles körű elterjesztése és hozzáférhetőségük bővítése.

18. A megelőzés és gyógyítás fejlesztése mellett megfelelő oktatással, propagandával, közvetlen kormányzati intézkedésekkel és társadalmi összefogással

el kell érní, hogy az egészségi állapotot károsan befolyásoló életvitel megváltozzon. Ezért szükséges a károsító szokások – túlzott dohányzás és alkoholfogyasztás, helytelen étkezési szokások, mozgáshiány, túlzott munkaterhelés – elterjedésének csökkentése, visszaszorítása.

19. A halandóság mielőbbi csökkentéséhez főként a munkaképes korú népesség – elsősorban a férfiak – egészségi helyzetének mielőbbi javítása vezethetne. A tartósan kedvezőbb jövőbeni halandóság azonban a mai fiatalok egészségi állapotától, életmódjától függ. Ezért a legfontosabb feladat a gyermekek és a fiatalok egészségi állapotának megőrzése, körükben az egészséges életmód elterjesztése, a nevelés, a megelőzés, a szűrések minden célszerű eszközével.

20. Különös gondot kell fordítani az egyes veszélyeztetett rétegek egészségi állapotának javítására. Így megfelelő megelőző, felvilágosító és gyógyító intézkedések biztosításával tovább kell csökkenteni a csecsemőhalandóságot, elsősorban a koraszülések magas arányát kiváltó okok visszaszorításával.

21. Az időskorúak megfelelő gondozásával, a többgenerációs családok együttlétére, illetve a generációk közötti támogatás megnyilvánulására alkalmas körülmények elősegítésével, a családtagok nagyobb arányú részvételének jogszabályokkal való biztosításával kell javítani egészségi állapotukat, és így a növekvő élettartam miatt megnőtt éveket egészséges évekké átalakítani. Nagyobb hangsúlyt kell fektetni a különböző okokból munkaképtelenné vált népesség rehabilitációjának fokozására és ezzel a társadalomba való visszahelyezésükre, élet-, munka- és környezeti körülményeik javítására.

Tárgyszavak:

Népesedési helyzet

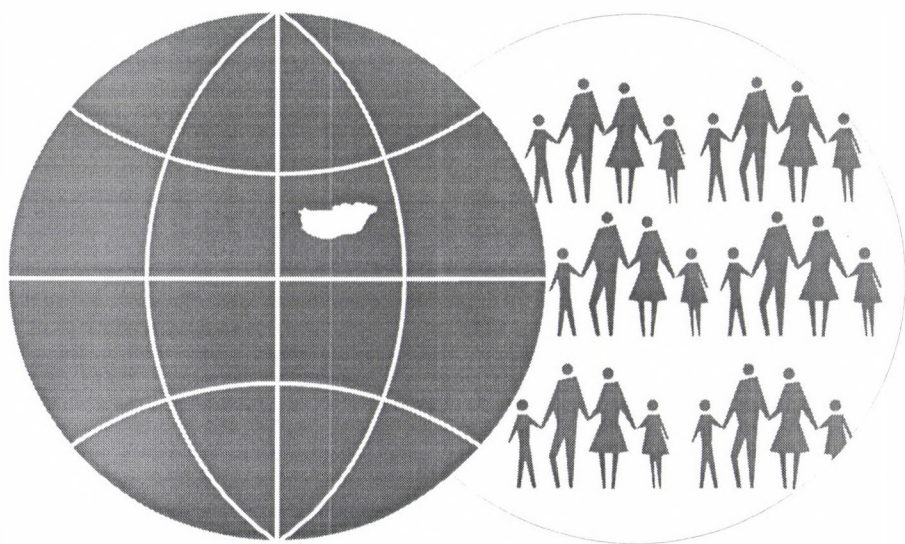
Népesedéspolitika

**REGIONAL POPULATION CONFERENCE:
NATIONAL REPORT OF HUNGARY**

MEGHÍVÓ¹

NÉPESSÉG ÉS NÉPESSÉGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON

1998. november 16–17.

¹ A konferencián elhangzott előadásokat e számtól kezdve folyamatosan közreadjuk (a Szerk.)

Néesség és népességpolitika Magyarországon

Időpont: 1998. november 16–17.

Hely: Központi Statisztikai Hivatal
Budapest II., Keleti Károly u. 5–7.

November 16. 9 óra. Plenáris ülés

Megnyitó: *Klinger András*, az MTA Demográfiai Bizottság elnöke
Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke
Kincses Gyula, kormányfőtanácsadó, Miniszterelnöki Hivatal
Mellár Tamás, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke

Főreferátum: *Vukovich György*: Magyarország népesedési helyzete és Európa

November 16. 11–13 óra. Szekcióülések

I. Termékenység és család

Elnök: *Kolosi Tamás*

Kamarás Ferenc: Az 1990-es évek termékenységi trendjei

Szükicsné Serfőző Klára: Termékenység és iskolázottság

Molnár Attila: Születések és magzati veszteségek Magyarországon
1980–1997 között

Váralljai Csocsány Jenő: Gyermekszám-növekedési valószínűségek
1989 előtt és után

II. Halandóság és egészségi állapot

Elnök: *Iván László*

Józsan Péter: Az epidemiológiai átmenet három típusa: a nyugat-, a
közép- és a kelet-európai halandóság jellemző vonásai

Eckhardt Sándor: A rákhalálozás Magyarországon az irodalmi
adatok tükrében

Daróczi Etelka: Település, iskolai végzettség és halandóság

III. Néesség és társadalom

Elnök: *Sik Endre*

Vukovich Gabriella: Néesség és társadalom – a 2000. évi nép-
számlálás koncepciója

Tamás Pál: A bevándorlás és az asszimilációs stratégiák

Mészáros Árpád: A népesség etnikai összetételének számbavételi lehetőségei

November 16. 14–17³⁰ óra. Szekcióülések

I. Termékenység és család

Elnök: *Kolosi Tamás*

Csernák Józsefné: Házasodás és válás az 1990-es években

Szűcs Zoltán: A családösszetétel változása a kilencvenes évek első felében

Pongrácz Tiborné: Állandóság és változás a családi értékekben

Utasi Ágnes: Partnerkapcsolatok és individualizálódás – házások, együttélők, elváltak 24 országban

Somlai Péter: A családi életformák változásai Magyarországon

Vavró István: A család, az ifjúság és a nemi bűncselekmények demográfiai vonatkozásai

II. Halandóság és egészségi állapot

Elnök: *Iván László*

Fejér László: Egészségi állapot Magyarországon

Kopp Mária: Az egészségi állapot szociális-gazdasági és pszichológiai háttértényezői a magyar lakosság körében

Gárdos Éva–Juhász Judit: Életmód – egészségi állapot

Grigurics István: Egészségi állapot, interszektoralitás, társadalmi összefogás

Antal Z. László: A túlvilág szerepe a halandósági kutatásokban

Faragó Tamás: A katonaaállítás akadályai: újoncok testmagassága és egészségi állapota Borsod megyében a 18. sz. elején

Joubert Kálmán: Néhány adat a születéskori testfejllettség és a csecsemőhalandóság kapcsolatáról

III. Népesség és társadalom

Elnök: *Sik Endre*

Dányi Dezső: Demográfiai átmenetek? Krízisek?

Hablicsek László: Öregedés és népességcsökkenés – forgatókönyvek 2050-ig

Melegh Attila: Ki mitől fél? – körkérdés a népesedésről

Valkovics Emil: Negatív természetes szaporodási rátánk néhány következménye

Kováts Zoltán: Az előrebecslési módszerek, a tájékoztatás
Szabó A. Ferenc: Ideológia, politika vagy tudomány? Kísérletek a
 világmagyarság létszámának meghatározására

November 16. 18 óra. *Mellár Tamás*, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke
 fogadást ad a konferencia résztvevői számára

November 17. 9–11³⁰ óra. Szekcióülések

I. Termékenység és család

Elnök: *Valkovics Emil*

Hoósz István: A család funkcióinak változásai és a családpolitika az
 Európai Unió országában

Tárkányi Ákos: Az európai és a magyar családpolitika

S. Molnár Edit: Új kihívások a családpolitikában

Gyenei Márta: A népesedéspolitikai juttatások hatása a demográfiai
 magatartásra .

Frey Mária: A munkahelyi és család-háztartási kötelezettségek
 összehangolása, mint a munkahelyteremtés pótlólagos forrása

III. Népeség és társadalom

Elnök: *Tamás Pál*

Tóth Pál Péter: A népeség „értéke”

Losonczi Ágnes: A társadalmi sérülékenység halmozódása és oldása
 – a kilencvenes évek változásai

Skrabszky Árpád: A szociális tőke területi megoszlása és alakulása
 a történelmi változások tükrében

Augusztinovics Mária: A nyugdíj-probléma demográfiai és gazdasági
 alapjai

Széman Zsuzsa: Az NGO-k és az öregedés társadalmi problémái

November 17. 12 óra. Plenáris ülés

Cseh-Szombathy László: A konferencia állásfoglalása

Klinger András: Zárszó

A DEMOGRÁFIAI MUTATÓK NEMZETSTRATÉGIAI KONZEKVENCIÁI¹

DR. KINCSES GYULA

Magyarországnak belátható (emberöltőnyi) perspektívában (eltekintve pár rövid és középtávon jelentkező szoliter problémától) három – komoly, egymással összefüggő, politikafüggetlen – probléma-csomópontja lesz, melynek megoldása – vagy legalábbis kezelése, illetve tompítása – az ország sorsa, a társadalom működőképességének megőrzése szempontjából alapvető fontosságú lesz.

A három jelentős probléma-csomópont véleményem szerint a következő:

- a társadalom demográfiai struktúrájának kódolt (programozott) változásai (lakosságfogyás, elöregedés, megbetegedési viszonyok),
- a társadalom polarizációjának, tagozódásának, kettészakadásának fokozódása (gazdasági, szociális, kulturális, etnikai értelemben),
- a jóléti rendszerek finanszírozhatóságának fenntarthatósága.

Demográfiai trendek

Lényeges annak rögzítése, hogy a **három probléma igen szorosan összefügg**, és ezek a konfliktuspontok egymással **kölcsönösen**, oda-vissza **okozati viszonyban vannak**.

A demográfiai prognózisok ismerete és korrekt értelmezése igen nagy jelentőségű a kormányzat számára. Az elmúlt években tovább csökkent a lakosságszám, és a további, tartós csökkenés a demográfiai státusz, társadalmi tendenciák alapján kódoltnak, beprogramozottnak tekinthető, azaz csak kismértékben befolyásolható. Ezért a politika kötelezettsége kettős: a szűk mozgástér minél jobb kihasználása, másrészt az elkerülhetetlen tendenciákhoz való alkalmazkodás, illetve felkészülés az ebből fakadó következmények kezelésére.

A lakosságszám folyamatos csökkenése (I. ábra) elsősorban nemzetpolitikai szempontok miatt jelentős kérdés, de a **korstruktúra prognosztizálható változása** mindemellett **komoly társadalom- és gazdaságpolitikai következményekkel jár**. A korstruktúra várható változása meghatározza az **ország jövedelemtermelő képességét, a gazdaságilag aktív és passzív lakosság arányát**. A II. ábrán látható, hogy a '80-as évek végén megindult folyamat kö-

¹ Készült a „Népesség és népességpolitika” c. 1998. november. 16–18-i konferencián elhangzott előadás alapján.

vetkezményeként pár éven belül erősen lecsökkent a gazdaságilag aktívak aránya. Ez a változás elsősorban a rendszerváltás kapcsán a *foglalkoztatásban létrejött szerkezeti átalakulásokkal magyarázható, de a későbbiekben* már önmagában a *korstruktúra torzulása* (III. ábra) a foglalkoztatási helyzet stabilizálódása ellenére *növelni fogja a gazdaságilag inaktív lakosság arányát*. A tendenciák ismeretében kimondható, hogy belátható időn belül a gazdaságilag aktív lakosság aránya a populáció harmadára fog zsugorodni. A halálozási mutatók javítása növelni fogja az előregedők arányát, a tartósan alacsony születésszám viszont determinálja a gazdaságilag aktívak alacsony számát, és tovább fokozza a lakosság előregedését.

A lakosság fogyása, a korösszetétel változása mellett hasonló súlyosságú probléma a lakosság egészségi állapota, az egyes nem fertőző, krónikus megbetegedések gyakorisága. E tekintetben mind a halálozási, mind a megbetegedési adatok igen nyomasztóak, amit a IV-VI.-ig számozott ábrák megfelelően bizonyítanak. Az EU integráció egyik kulcsa (feltétel helyett inkább célként értelmezve) a felzárkózás, a lemaradások csökkentése. Az intézményrendszer vagy jogrendszer tekintetében ez viszonylag egyszerűen megoldható, a gazdaság teljesítőképességében már nagyobb hátrányt kell ledolgoznunk, az egészségi állapot tekintetében az elmaradás még szembetűnőbb, a lemaradás ezen a területen hozható be a leghosszabb távon.

A társadalmi polarizáció mértéke

Az ország másik kritikus kérdése a társadalom polarizációjának mértéke, alakulása. A probléma igen ambivalens megítélésű, mert a *társadalmi polarizáció egyszerre lehet motorja és szétzilálója a társadalomnak*. Történelmi példák bizonyítják, hogy egy ország társadalmi és gazdasági értelemben is csak akkor működőképes, ha van társadalmi mobilitás. Ehhez az egyének számára jól érzékelhető, de elérhető gazdasági és pozicionális különbségek kellene. Ez a tény, a *létező elérhető különbségek* adják a *hajtóerőt*, a motivációt mind az egyének, mind a gazdaság egyéb szereplői számára. A szocializmus, mint gazdasági formáció azért volt életképtelen, mert kizárta a versenyt, illetve a verseny megélhető hozadékát, a másoktól megkülönböztető gyarapodás lehetőségét. Ez magyarázza a volt szocialista országok igen alacsony produktivitását. Ugyanakkor a társadalmi mértékben megfelelő drive-ot adó polarizáció nem csak a gazdaságot tartja mozgásban, de kontroll-mechanismusok nélkül széttagolja a társadalmat. Az egyes rétegek, egyes egyének számára a különbségek áthidalhatatlanná válnak, és a polarizáció ettől kezdve már nem hajtóerőként, hanem gettósító tényezőként működik. A polarizáció, a széttöredezettség

nem csak gazdasági értelemben megy végbe, hanem ehhez mélyülő kulturális, etnikai törésvonalak társulnak, ami kvázi kizárja a felzárkózás esélyét.

Magyarországon a társadalmi polarizáció mértéke az elmúlt években erősen megnőtt. A VII. ábra mutatja, hogy a 80-as évek közepéig a jövedelmi különbségek viszonylag nyomottak voltak, majd a különbségek elkezdtek növekedni, és ez a tendencia a rendszerváltás után tovább erősödött. Az ábrán látható, hogy a jövedelmek az egyes decilisekben folyamatosan csökkentek, csupán a felső quintilis jövedelme növekedett. Az alsó és felső decilis jövedelmének aránya 15 év alatt mintegy megduplázódott. (VIII. ábra) Mindennek következtében a polarizáció a felső réteg megerősödését, a középosztály leszakadását és az alsó quintilis elszegényedését okozta.

A túlzott polarizáció kifejezetten rossz hatással van a populációs szintű egészségi állapotra, a közegészségügyi helyzetre, így a problémák itt is szorosan összefüggenek. Az Egyesült Államokban az egy főre jutó egészségügyi kiadás közel duplája, mint az Egyesült Királyságban, az egy főre jutó elveszett életévek száma mégis az USA-ban jóval magasabb, mint Angliában (IX. ábra). Az Egyesült Államokban magas ráfordítás, kiemelkedően jó egészségügyi ellátás és általánosan magas szintű egészségkultúra mellett is rosszak a populációs szintű egészségi mutatók. Az elveszett életév-tömeg jelentős része nem az „átlagpolgárok” körében, hanem a Harlemben, a beilleszkedni nem tudó bevándorlók, illetve a biztosítással nem rendelkezők körében vész el, bizonyítva a társadalmi egyenlőtlenségek mértékének és az ellátáshoz való hozzáférésnek a jelentőségét.

Összefoglalva megállapítható, hogy a populációs szintű egészségi állapotot az alábbi tényezők határozzák meg:

- GDP/capita,
- a társadalmi egyenlőtlenségek mértéke,
- környezeti káros hatások mértéke,
- az egészségügyi ellátás hozzáféréseinek egyenletessége (equity),
- az egészségügyi ellátás fejlettsége, minősége.

Jóléti rendszer finanszírozhatósága

A demográfiai trendek érvényesülése és a jóléti kiadások determinált növekedése nem teszi lehetővé a jóléti állam ideájának fenntartását. A társadalmi béke, illetve magának a működőképességnek a megőrzése ugyanakkor kizárja a teljes liberalizálást, a túlzott öngondoskodásra építést is. **A jóléti vagy az éjjeliőr („neoliberális”) állam helyett a szociális piacgazdaság elvéből kiindulva egy új államideát, az esélyteremtő állam ideáját kell megcéloznunk.** Az esélyteremtő állam nem általános, feltétel nélküli szociális biztonságot ígér, hanem

számít a polgárok öngondoskodására, de megfelelő védelmet biztosít az öngondoskodásra képtelenek számára. Az esélyteremtő állam alapvető tulajdonsága, hogy segíti a polgárt öngondoskodási képességeinek kifejlesztésében. Ennek egyik alapvető eszköze a társadalom alapegységének, a családnak az erősítése, mert az öngondoskodás elsődleges színtere a család. Ennek megfelelően a családnak, mint gazdasági-szociális és mentális alapegységnek, a generációs szolidaritás elsődleges színterének a hagyományos funkcióiban való megerősítése nem csupán a kormány erkölcsi kötelessége, hanem jó beruházás is, mert a család olyan önellátó, öngondoskodó funkciókat tud betölteni, amelyek pótlása a közfinanszírozású intézményekben sokkal rosszabb hatásokkal, magasabb költségek mellett lehetséges. Családban nevelni gyermeket, gondozni idős hozzátartozót nem csak humanizáltabb, de olcsóbb is, mint a családi funkciókat helyettesítő intézményrendszereket (bölcsődék, öregek otthona stb.) működtetni. A családok erősítése mellett általában a civil szféra, civil önszerveződések segítése elengedhetetlen, de itt is a szubszidiaritás elvét kell a szubsztituálás gyakorlatával szemben preferálni.

A nemzetközi tapasztalatok szerint az egészségügyi rendszerek általános tendenciája a két alap-modell (nemzeti egészségügyi szolgálat és szolidaritás elvű társadalombiztosítás) közelítése, a tervezett, vagy szabályozott piac elvén működő egészségügyi rendszer kialakítása, ahol a szolidaritási és a szubszidiaritási elemek egyensúlyban vannak. Magyarország számára is ez a modell ajánlható, azzal a kiegészítéssel, hogy ha az elsődleges cél a demográfiai mutatók javítása, akkor olyan prevenció központú, a szolidaritás elvéből kiinduló rendszert kell kialakítani, amelyben a tervezési elemek nagyobb hangsúlyt kapnak, míg ha az elsődleges cél az egészségügyi szolgáltatások színvonalának a javítása, a társadalom alapfolyamataival konform egészségügyi rendszer kialakítása, akkor a rendszerben a szubszidiaritás elvét és a piaci elemeket kell preferálni.

Az egészségügyben a privatizáció szerepéről a szakemberek között igen éles vita zajlik. Mára már kikristályosodni látszik az az álláspont, hogy a privatizáció szerepe nem ítéhető meg egységesen, más hatása van a privatizációnak a szolgáltatói és a vásárlói oldalon.

A szolgáltatók esetében a privatizáció lehet jó hatású. Versenyhelyzetet teremt az ellátók között, javíthatja az ellátás minőségét, az érdekeltségi rendszerek jobb érvényesülése miatt javíthatja az ellátók hatékonyságát, növelheti a lakossági elégedettséget. A privatizáció egyik fontos, de nem kizárólagos eszköze az ellátás minőségének fejlesztése szempontjából kívánatos versenynek.

A vásárlói oldal privatizációja alatt jellemzően **a forprofit magánbiztosítások² térhódítását** értik. Az üzleti (forprofit) biztosításokat három alapvető dolog jellemzi: a biztosítás díja kockázatarányos, a szolgáltatás befizetés-arányos, és a biztosítók kockázat szerint szelektálnak az ügyfelek között. Az üzleti biztosítások túlzott térnyerése általában drágítja a rendszert, és nagyban rontja az equityt, ezzel – **azonos források mellett** – veszélyezteti a populációs szintű egészségi állapotot. Az üzleti biztosítások hatását jól példázta az 1998. őszi árvíz: az árvíz-sújtott területek jó részén a lakosoknak nem volt biztosítása, mert **mint magas kockázatú csoportot a biztosítók az árvízveszélyes területeket kizárták a biztosításból**. Maradt a hajléktalanság vagy állami (önkormányzati) szerepvállalás kényszere. Ez a fajta kockázatkezelés a lakosság egészségi állapota és jövedelmi helyzete alapján az egészségügyben megengedhetetlen.

Mint látható, az egészségügyi rendszerben alapvető szempont a közfinanszírozás dominanciájának fenntartása. A privatizáció, mint panacea, itt nem hoz általános megoldást. A X. ábra mutatja, azokban az országokban, ahol magas a közfinanszírozás aránya (alacsony a lakos fizetőképességéhez kötött ellátások szintje), ott kevesebb a potenciálisan elvesztett életévek száma, jobb a lakosság egészségi állapota.

Látni kell azt is, hogy az öngondoskodás szerepe nem azonos a nyugdíj és az egészségügyi ágazatban, ezért a két rendszer nem is építhető fel azonos logikára.

- A nyugdíjrendszerben az egyéni kockázatok különbsége sokkal kisebb, jobban becsülhető, így ott kisebb kockázatközösségek is képesek a kockázatok kiátlagolására. Az egészségügyi költségek növekedése csak populációs szintű kockázatközösségben átlagolható ki.
- A nyugdíjrendszerben a szolgáltatások egy bizonyos szint felett igényfüggőek, így inkább köthetők a polgár választásához. Az egészségügyi szolgáltatások szükséglete alapvetően nem a polgár döntése, tehát a rendszernek a maximális kockázatra kell felkészülnie.
- A nyugdíjrendszer (egy része) tőkefedezetív alakítható, de az egészségbiztosítás (a természetbeni szolgáltatások tekintetében) a világon mindegyütt járulékfedezetűként működik.

A nyugdíjrendszer átalakításában a helyes célkitűzés: *“a minél teljesebb szubszidiaritás mellett érvényesül a szolidaritás is”* de az egészségbiztosítás tekintetében *“a minél teljesebb szolidaritás mellett érvényesül a szubszidiaritás is”* elve az elfo-

² Különbséget kell tenni az üzleti biztosítók és üzleti biztosítások között. Az egészségbiztosítás tekintetében nem a tulajdonforma (állami, nonprofit, forprofit) a meghatározó, hanem az, hogy a biztosítás a társadalombiztosítás, vagy üzleti biztosítás elvén működik.

gadható a költségrobbanás és a lakosság egészségi állapotának komoly romlásának veszélye nélkül. Ez egyébként a FIDESZ programmal konform elmozdulás a jelen állapothoz képest, amikor a szubszidiaritás legálisan egyáltalán nem érvényesül az egészségbiztosításban.

A lakosság egészségi állapotának javítása az elkövetkező évtized gazdaságilag célszerű, etikailag szükségszerű prioritása. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal is, hogy ha a jóléti rendszerek reformjának nem csak társadalompolitikai eredményei, hanem pénzügyi hatásai is lesznek, azaz ha sikerül javulást elérni a tragikusan rossz halálozási, illetve életésély-mutatók terén, ez az átlagos élet-tartam növekedésével tovább feszíti a szociális rendszer finanszírozhatóságát.

Az egészségügyi költségeket meghatározó tényezők az alábbiakban foglaltak össze:

- források,
- GDP,
- GDP arány,
- szükségletek,
- korstruktúra változása,
- a lakosság egészségi állapota,
- egészségügyi rendszer fejlettsége,
- igények,
- a lakosság egészségkultúrája,
- az igények generáltsága (egészségügyi szolgáltatók, gyártók),
- elosztási modell,
- szolidaritási és öngondoskodási elv érvényesülése,
- elosztási rendszer típusa.

Konklúziók

A demográfiai trendek elemzése nemzetpolitikai szempontból is igen nagy fontossággal bír, és tudatában kell lenni annak, hogy ezen tendenciák politikai szándékokkal csak lassan és kismértékben változtathatók, tehát rövid távon a politikának kell a tendenciákhoz alkalmazkodnia.

A demográfiai tendenciák hatása komplex, és meghatározza a jóléti rendszerek mozgásterét. A jóléti rendszerekben a szolidaritási és a szubszidiaritási elemek egyensúlyát kell megtalálni, annak figyelembevételével, hogy a szolidaritási elv túlzott korlátozása a demográfiai alaptendenciák romlását okozhatja.

Összefoglaló

Magyarországnak belátható (emberöltönyi) perspektívában három – komoly, egymással összefüggő, politikafüggetlen – probléma-csomópontja lesz, melynek megoldása – vagy legalábbis kezelése, illetve tompítása – az ország sorsa, a társadalom működőképességének megőrzése szempontjából alapvető fontosságú lesz. A társadalom demográfiai struktúrájának kódolt (programozott) változásai (lakosságfogyás, elöregedés, megbetegedési viszonyok), a társadalom polarizációjának, tagozódásának, kettészakadásának fokozódása (gazdasági, szociális, kulturális, etnikai értelemben), a jóléti rendszerek finanszírozhatóságának fenntarthatósága.

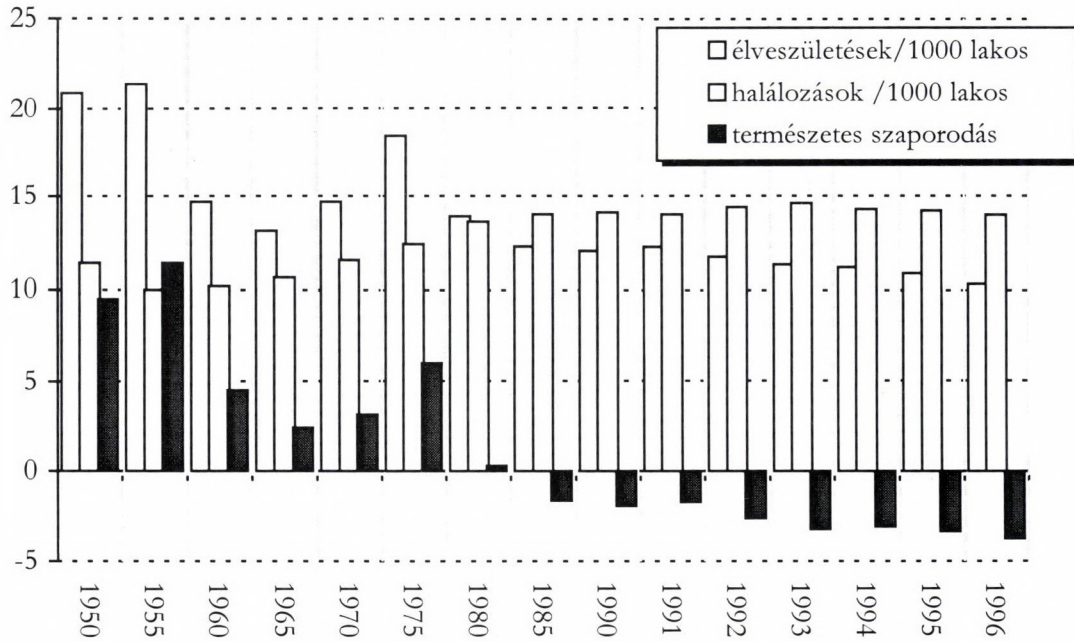
A demográfiai trendek elemzése nemzetpolitikai szempontból is igen nagy fontossággal bír, és tudatában kell lenni annak, hogy ezen tendenciák politikai szándékokkal csak lassan és kismértékben változtathatók, tehát rövid távon a politikának kell a tendenciákhoz alkalmazkodnia. A demográfiai tendenciák hatása komplex, és meghatározza a jóléti rendszerek mozgásterét. A jóléti rendszerekben a szolidaritási és a szubszidiaritási elemek egyensúlyát kell megtalálni, annak figyelembevételével, hogy a szolidaritási elv túlzott korlátozása a demográfiai alaptendenciák romlását okozhatja.

Tárgyszavak:

Népesedéspolitika

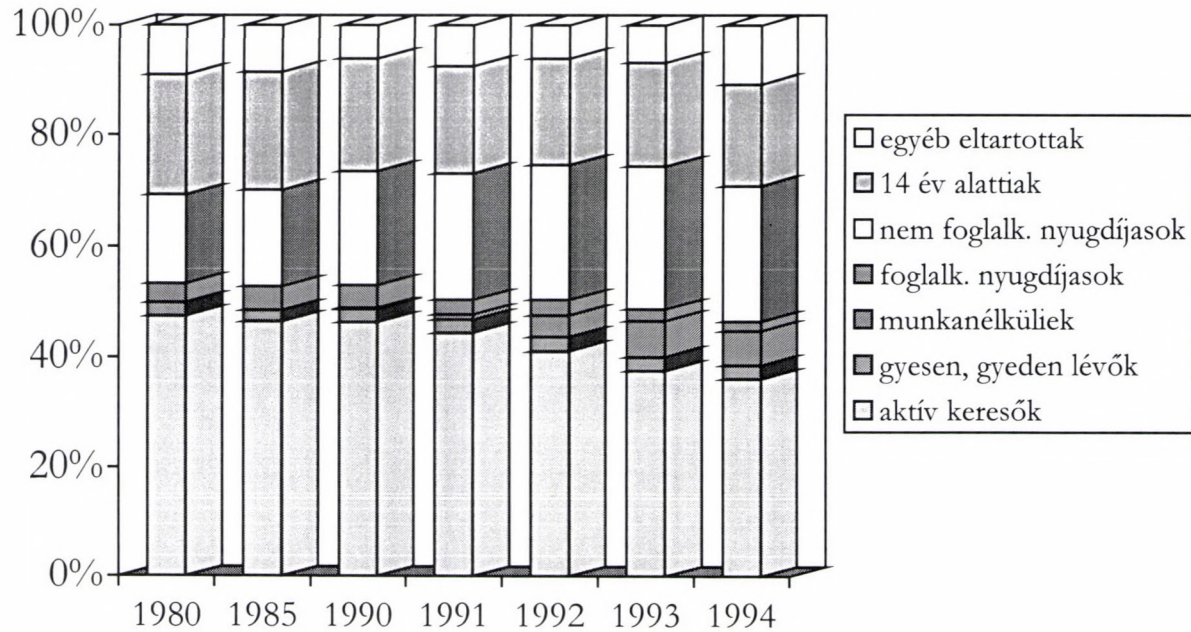
Gazdaságdemográfia

**CONSEQUENCES OF DEMOGRAPHIC INDICATORS
ON NATIONAL STRATEGY**

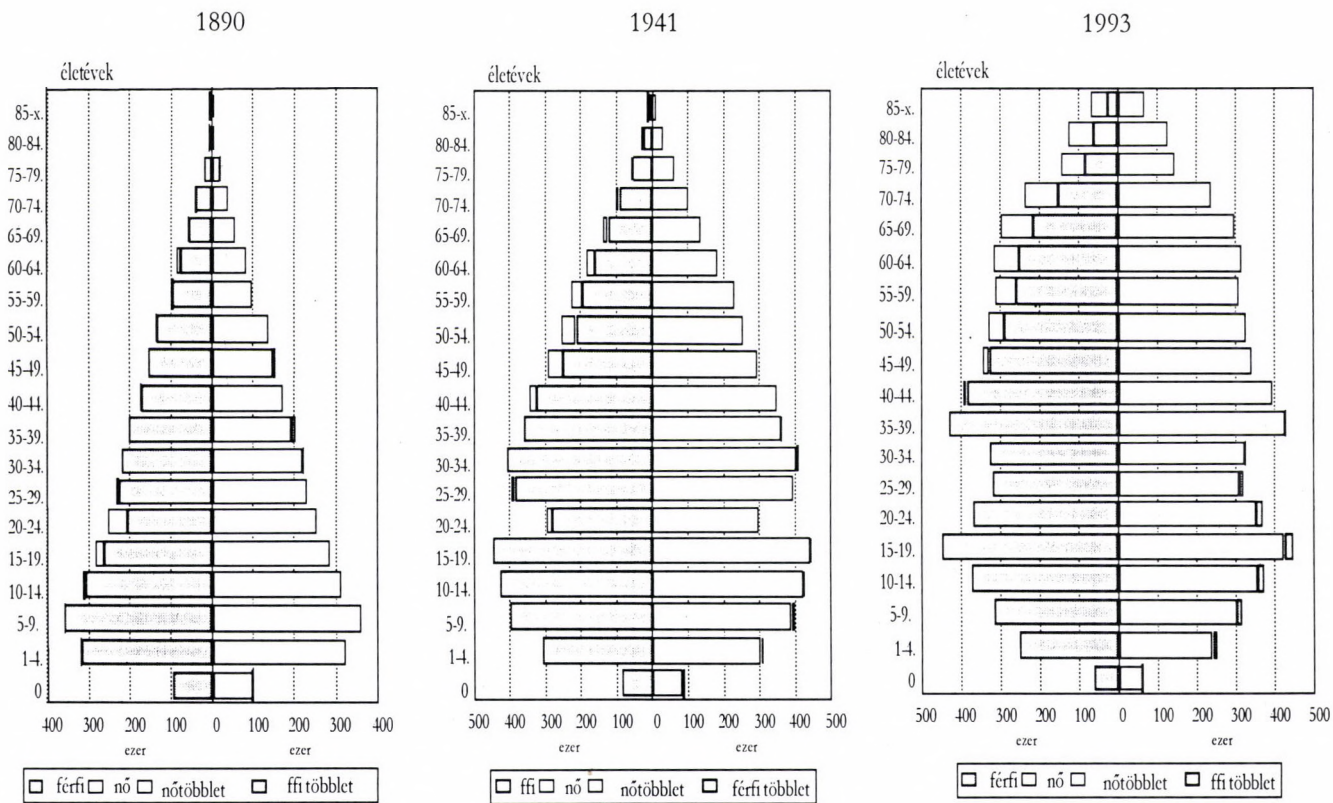
I. Népmozgalmi adatok 1000 lakosra számítva

Forrás: Demográfiai Évkönyv

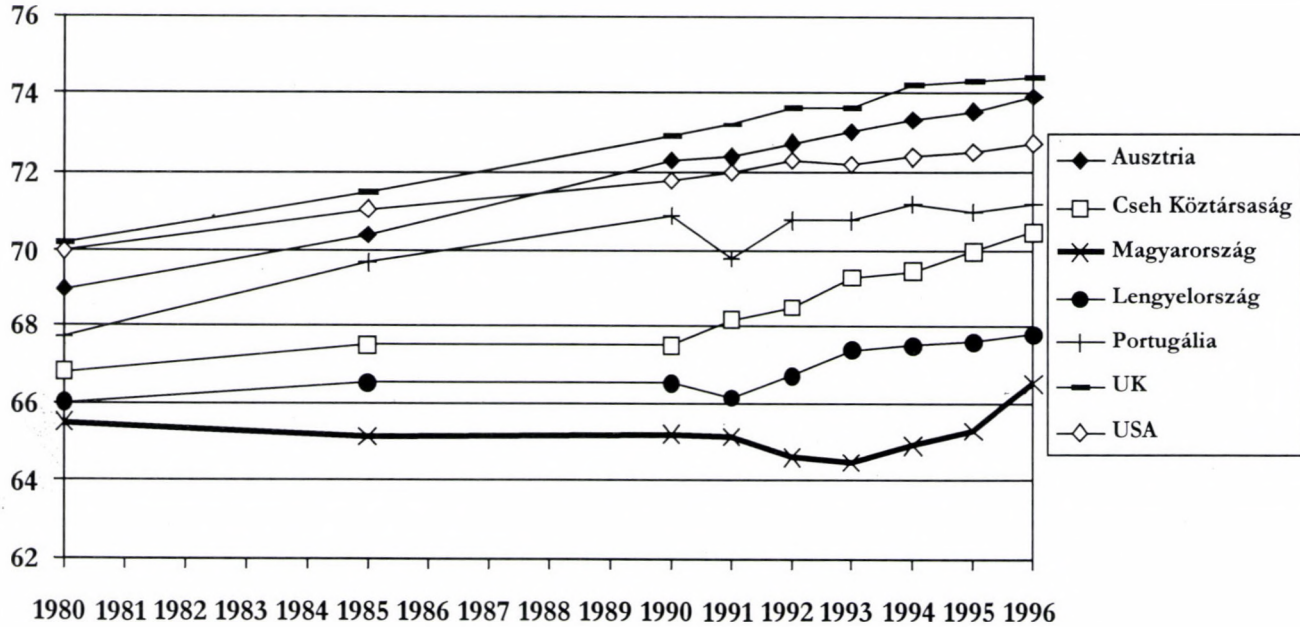
II. A lakosság összetételének változása gazdasági aktivitás szerint

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1994

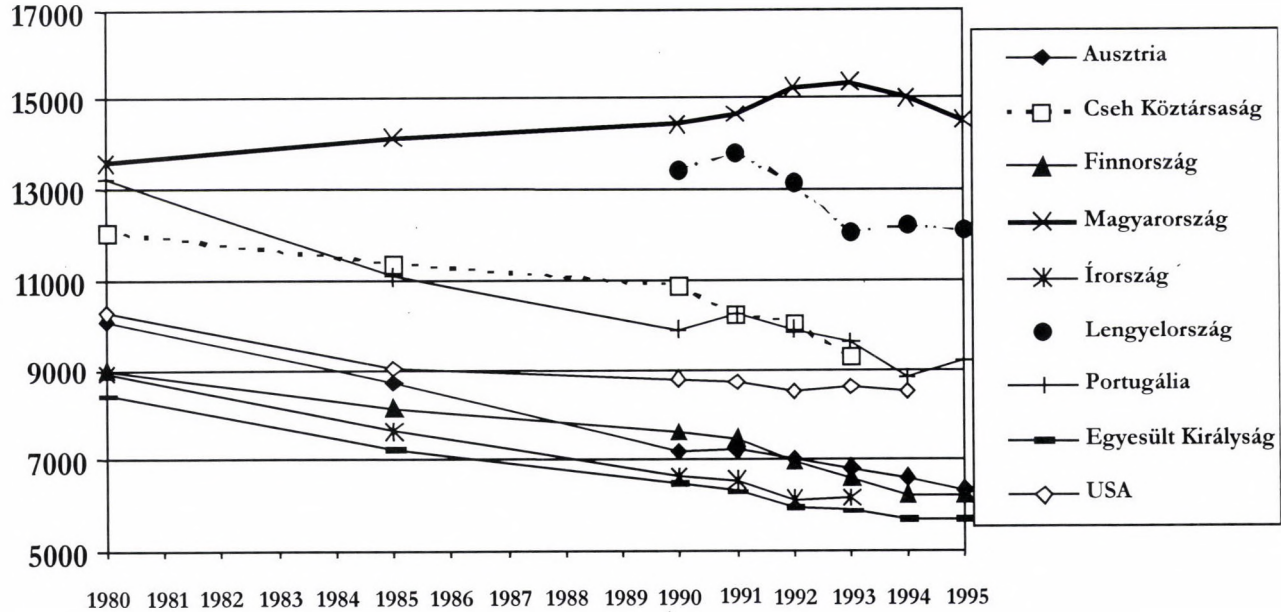
III. A kor megoszlás változása

Forrás: Demográfiai Évkönyv

IV. Születéskor várható átlagos élettartam alakulása a férfiak körében

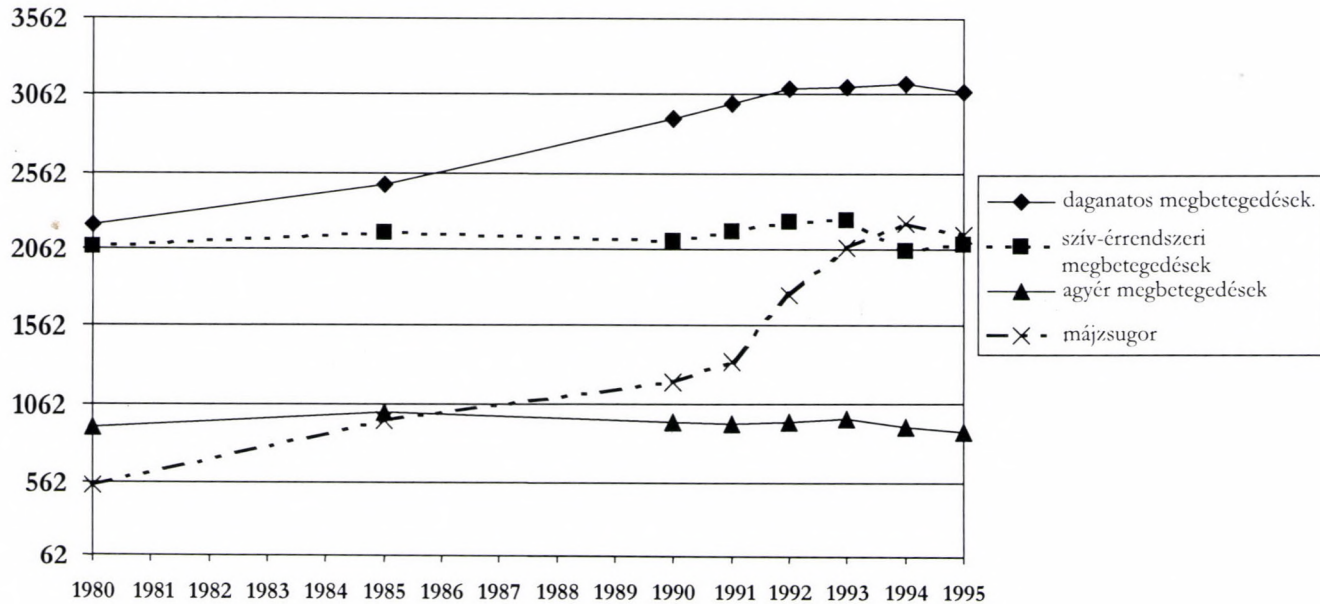
A férfiak 70 év alatt potenciálisan elveszett életévei
100000 férfira számítva

V. A potenciálisan elveszett életévek alakulása*

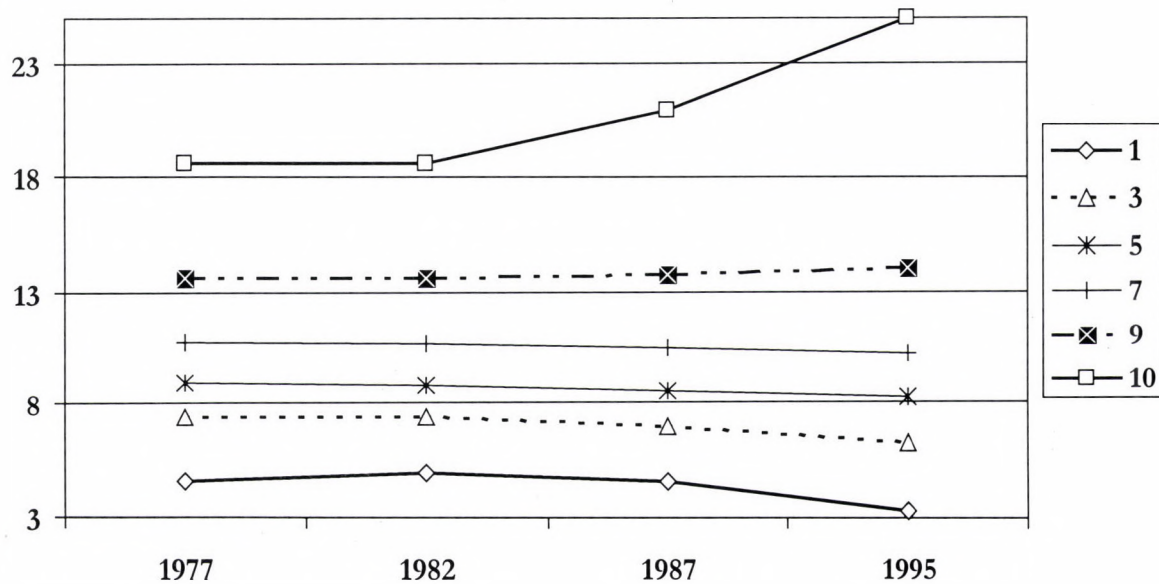
* Öngyilkosság nélkül

A férfiak 70 év alatt potenciálisan elveszett életévei
100.000 férfira számítva (PLY)

VI. A potenciálisan elveszett életévek alakulása a főbb betegcsoportokban

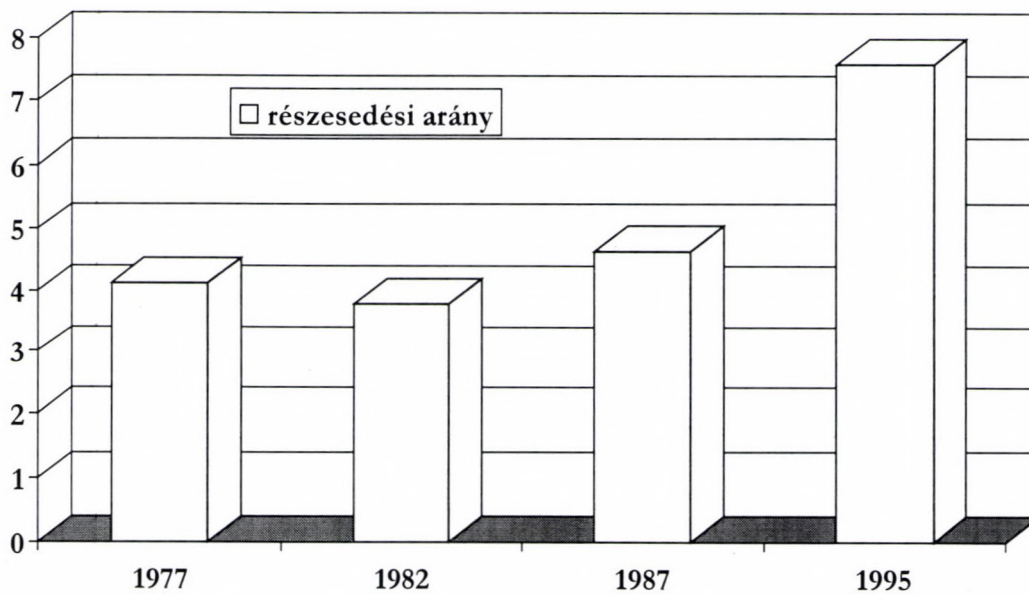
A nettó jövedelem alapján képzett decilisek részesedése %-ban az összes személyes jövedelemből

VII. Az egyes jövedelem-decilisek részesedésének változása

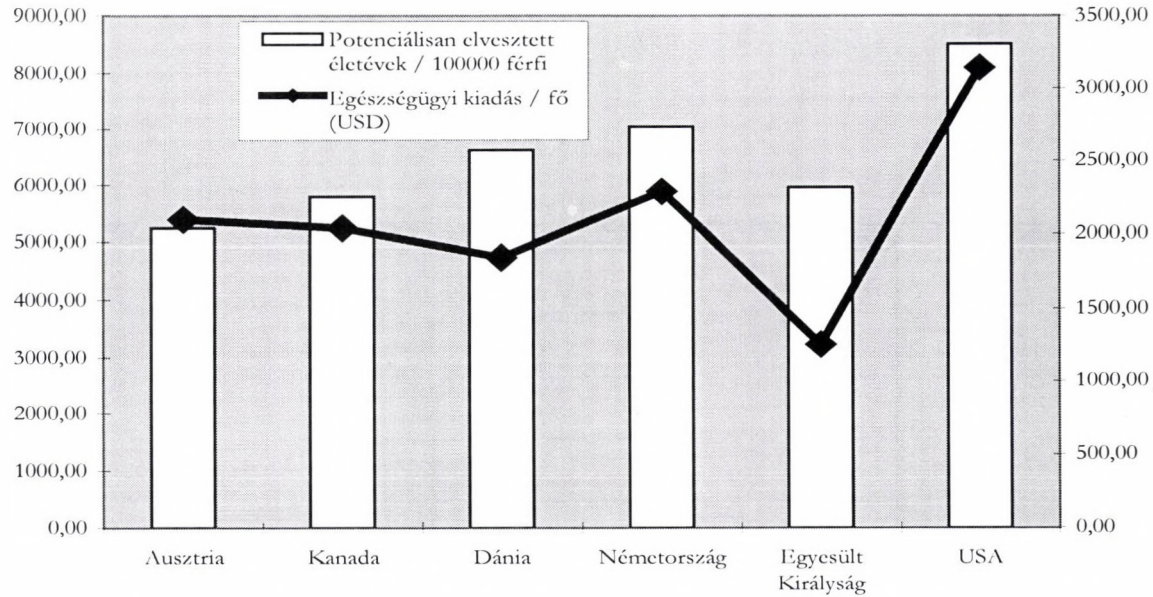
Forrás: KSH

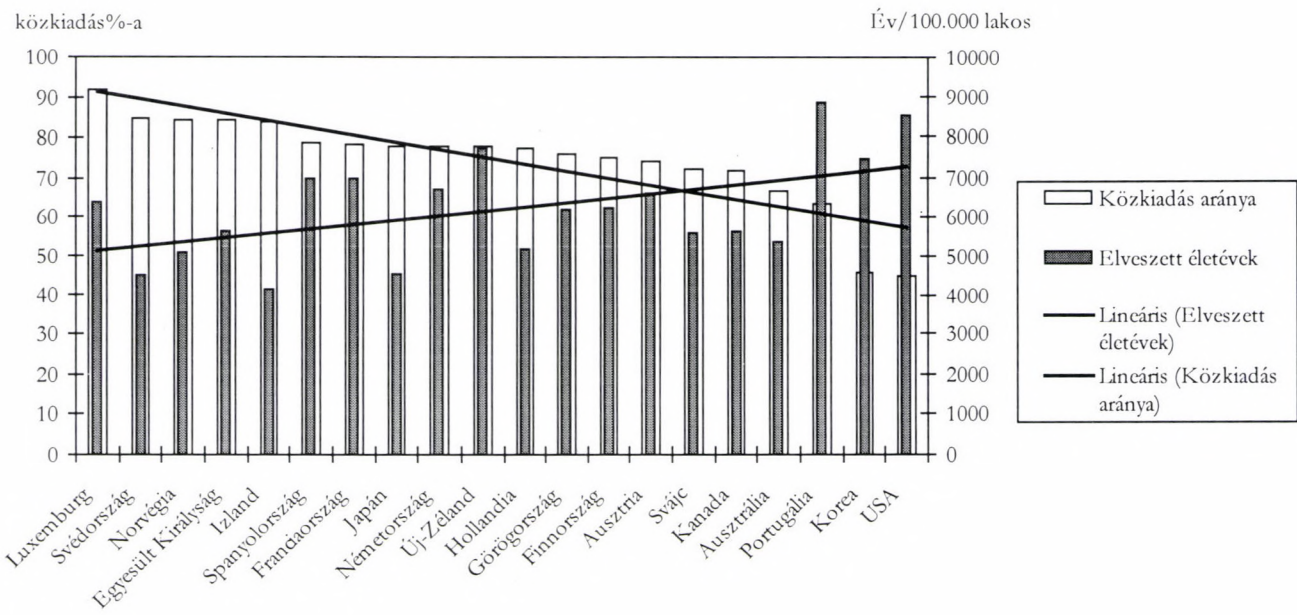
VIII. A 10. és az 1. decilis jövedelem-részesedésének aránya

Forrás: KSH

IX. A potenciálisan elvesztett életek és az egészségügyi költségek összefüggése

Forrás: OECD adatbázis

X. A közkiadások arányának és az elveszett életeknek az alakulása

ÖREGEDÉS ÉS NÉPESSÉGCSÖKKENÉS DEMOGRÁFIAI FORGATÓKÖNYVEK, 1997–2050¹

HABLICSEK LÁSZLÓ

Ez az összeállítás tájékoztató az 1997–2050 közötti időszakra szólóan kidolgozott és a stratégiai tervezésben alkalmazni javasolt új forgatókönyvekről.

ELŐZMÉNYEK

Az 1991 és 1993. évi előreszámítások² után 1995 folyamán két előreszámítás készült kormányzati felhasználásra.

A nyugdíjreform-konceptió kidolgozásához hosszú távot felölelő, 2050-ig szóló demográfiai forgatókönyvek készültek el.³ Ebben három előreszámítási változat szerepelt, melyek közül a „Középső” változatot használták a nyugdíjreform-számításokhoz. Ez a változat szerepelt az Országgyűlés elé került törvényjavaslatban is. Az előreszámítás széles körű elfogadottságát jelezte, hogy a társadalombiztosítás égisze alatt folyt reform-számításokban is ez a változat került felhasználásra népeségi alapként.

Emellett főként a munkaerő-kínálati előrebecslésekhez készültek 2010-ig szóló, első ízben nemzetközi vándorlással kibővített előreszámítások.⁴ Ezeket

¹ Készült a „Népesség és népességgazdaság” c. 1998. november 16–18-i konferencián elhangzott előadás alapján.

² Lásd *Hablicsek László*: Magyarország népességének előreszámítása. Demográfiai forgatókönyvek 2010-ig, 2040-ig. KSH NKI Demográfiai Tájékoztató Füzetek, 10. sz. 1992. és *Hablicsek László*: Magyarország népességének előreszámítása, 1993–2020. Az 1993. évi népeségi és az 1992. évi népmozgalmi adatokon alapuló technikai előreszámítás eredményei. KSH NKI Demográfiai Tájékoztató Füzetek, 14. sz. 1993.

³ *Hablicsek László*: Hosszú távú demográfiai forgatókönyvek, Magyarország, 1995–2050. Tanulmány, készült a Pénztárfelelőselet számára, Budapest, 1995. augusztus, 53 o.

⁴ *Hablicsek László*: Népességelőreszámítások, demográfiai forgatókönyvek a nemzetközi vándorlás figyelembe vételével, 1994–2010. Tanulmány. Készült az Emberi Erőforrások Távlati Fejlesztési Bizottsága számára. Budapest, 1995. április. Az előreszámítás megjelent a Munkaügyi Minisztérium kiadványának részeként: *Hablicsek László*: Demográfiai előreszámítások a munkaerő-kínálat prognosztizálásához. In: Munkaerő-kereslet és -kínálat, 1995–2010. Munkaügyi Minisztérium – Világbank Emberi Erőforrás Fejlesztési Program, 1996. I. kötet, 73–138. o.

együttes ülésén megvitatta és felhasználásra javasolta az MTA Demográfiai Bizottsága és az MTA Munkatudományi Bizottsága.

A kétféle előreszámítás rövidebb távon azonos termékenységi és halandósági feltételezésre épült, ezért együttesen alkalmasnak bizonyultak az 1991–1993. évi előreszámítások felváltására.

Az 1995-ben kidolgozott hosszú távú előreszámítások mind a termékenység, mind a halandóság vonatkozásában újszerűek voltak.

A termékenység hipotézise feltételezte, hogy az 1990-es évek folyamán hosszú távra szólóan hullámvölgy alakul ki. Ugyanakkor az akkori tendenciák és várakozások alapján a hullámvölgyet nem számítottuk „túl alacsonyra”, a teljes termékenységi arányszám (átlagos gyermekszám) legalacsonyabb szintjét 1,5-en rögzítettük. Erről a szintről indulva 2000 után enyhén emelkedő termékenységi trendet vázoltunk fel az akkor kidolgozott kohorsz-modell alapján, amely a mostani, kelet-európai nagy gyermekszám-csökkenést egy termékenységi mintaváltásból adódó hullámként kezeli. Ennek alapján az átlagos gyermekszámot a közepes változatban 1,7-res szinten rögzítettük 2020-tól.

A halandóságra vonatkozó feltételezések is szakítottak a korábbi sémákkal és – az ismert krízisjelenségek ellenére – az élettartam fokozatos, távlatban jelentős emelkedésével számoltak. 2010-re a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 68, a nők 76 évre, 2050-ig további 8-8 évvel emelkedett. A halandóság, illetve az életkilátások ilyen alakulásának feltételezését differenciális halandósági elemzésekre alapoztuk.

Nemzetközi vándorlással csak a 2010-ig terjedő előreszámítások számoltak, mert az adatokat és a folyamatokat még túlságosan bizonytalanak ítéltük a hosszabb távú kitekintés céljára.

A változatok képzése is eltért a korábbi gyakorlattól, hiszen a hagyományos „Alacsony” és „Magas” változatok helyett, melyek a gyermekszám és az élettartam azonos irányultságú hipotéziseit párosították, a „Fiatalkor” és az „Idős” változatot proponáltuk, melyek inverz párosítást alkalmaztak: az alacsony gyermekszámot a magas élettartamhoz társították és fordítva. Ez a változatképzés – a népességszám viszonylag szűk intervallumú előrebecslése mellett – markánsan kiemelte a korösszetétel változását.

Az elmúlt évek tapasztalatai messzemenően alátámasztják a hipotézisekben felvázolt tendenciákat. A gyermekszám jelentősen tovább csökkent, ugyanakkor 1996-tól kezdődően a halandóságban kedvező fordulat állt be.

Az azonos tendenciák mellett azonban a mértékekben mutatkoznak nem lényegtelen eltérések. A termékenység lecsökkenése a vártnál gyorsabb és mélyebb szintek felé tartó lett, de a halandóság-csökkenés is ütemesebben kezdődött el.

1995–96-ban a gyermekszám csökkenésének üteme a korábbi várakozásokkal ellentétben ismét felgyorsult. Az átlagos gyermekszám már 1996-ban 1,5 alá

került és 1997 folyamán már 1,4 alattinak becsülhető. Az éves születésszám egyszázezer fő alá esett.

Ugyanakkor mérséklődött a halandóság. 1995–1997 között a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 1,6 évvel, a nőké 0,5 évvel emelkedett.

A fentiekből az alábbi következtetéseket vontuk le:

Indokolt aktualizálni az 1995. évi demográfiai forgatókönyveket.

A megfigyelt tendenciák alapján a termékenységi hipotézis centruma rövidebb távon lejjebb, 1,2 és 1,3 közé tolódik. Hosszabb távon a gyermekszám éves átlagának centruma 1,6-nek becsült 1,3 és 1,9 közötti bizonytalansági sávval.

A megfigyelt adatok alapján az élettartam feltételezése rövidebb távon feljebb tolódik. Ugyanakkor ma még nincs kellő alapunk arra, hogy ennek esetleges hosszabb távú kihatásait mérlegeljük. Ezért feltételezésünk szerint hosszabb távon a korábbi előreszámítás – ma már konszolidálnak tűnő – élettartam-becslései érvényesülnek. Eszerint 2050-re a születéskor várható átlagos élettartam a férfiaknál 75 év, a nőknél 82 év a közepes feltételezés szerint.

Az előkészítés során egyetértés mutatkozott abban, hogy az előreszámításba be kell kapcsolni a nemzetközi vándorlást. Jelenleg ezt – a továbbra is fennálló adat- és tendencia-bizonytalanságok és -hiányok miatt – csak „elnagyolt” formában tehetjük meg, egy erősebben pozitív mérlegtől egy közepesen negatív mérlegig semmit sem zárunk ki. Ugyanakkor a folyamatban lévő kutatások alapján célul tűzzük ki egy megalapozottabb feltételezés-rendszer kidolgozását.

Az előkészítés során abban is egyetértés mutatkozott, hogy a maradjon meg a három változat és ezek képzési elve is azonos legyen a korábbival. Tehát továbbra is magasabb gyermekszámot társítsunk az alacsonyabb élettartammal (fiatal változat) és fordítva (idős változat). A korábbi közepes változat elnevezését az újabb nemzetközi szóhasználatnak megfelelően „**Alapváltozat**”-ra módosítjuk.

A nemzetközi vándorlás erősen pozitív egyenlege a fiatal, negatív egyenlege az idős változatban kerül figyelembevételre.

Felmerült az előkészítés során a sztochasztikus előreszámítások készítésének igénye. Ezeknél nem változatokban, hanem sávokban gondolkodunk és az egyes sávokhoz „bekövetkezési” esélyek rendelhetők. Tekintettel azonban arra, hogy ilyen előreszámítás-tömeggel a jelenlegi módszerű tervezési célú felhasználás áttekinthetlenné válna, a jelen munkaszakaszban maradunk a hagyományos népesség-előreszámítási változatok mellett.

MEGJEGYZÉSEK A HIPOTÉZISEKHEZ

Termékenység

Első megközelítésben abból a tényből indulhatunk ki, hogy a termékenység az európai *átmeneti* országokban **zuhanórepülést** mutat az 1990-es években.

Olyan, korábban magas gyermekszámúnak számító országokban is, mint Románia, Szlovákia, a termékenység nagyon rövid idő alatt a nyugat-európai szintek alá esett, nem is szólva a Baltikumról, ahol alacsonyabbá vált a dél-európai szinteknél is. Jelenleg a világon a legalacsonyabb a termékenység az új német szövetségi államokban (volt NDK), ahol az egy nő által összesen szült gyermekek átlagos száma 0,7 körül van, legalábbis a keresztmetszeti adatok alapján.

Ehhez képest a magyarországi gyermekszám-csökkenés 1990-1995 között nem tűnt túlságosan nagy mértékűnek és ez volt az egyik alapja a *viszonylag magas* 1,5-es alsó szint rögzítésének az 1990-es évek végére a korábbi előreszámítások alapján.

Újabbban azonban az 1,5-es alsó szint határozottan magasnak mutatkozik Magyarországra is. Továbbra is ütemes a születésszámok csökkenése, az éves születésszám 110 ezer fő alá került 1996-ban, 1997-ben esetleg 100 ezer fő alatt lehet. Az ennek megfelelő, 1,20–1,30 közötti szinteket rögzítik a hipotézisek 2001-re.

A termékenység ilyen alakulásának egy lehetséges magyarázata a közép-kelet-európai jelenlegi gyermekszám-csökkenés *karakteréből* következik. Arról van ugyanis szó, hogy ezekben az országokban **a gazdasági-társadalmi változás radikális változásokat hozott a fiatal generációk családalapítási, gyermekvállalási magatartásában.**

Ennek a változásnak a lényege abban foglalható össze, hogy a korábbi, a demográfiában *keleti típusúként* emlegetett házasságkötési, gyermekvállalási mintát nagyon gyorsan felváltják a *nyugati típusú* házassági, szülési jellemzők. Ennek egyik szembetűnő jele az, hogy az első gyermek megszületése a nők életében lényegesen későbbi életkorban történik meg. Amíg korábban 20–22 év volt a nők átlagos kora első gyermekük megszületésekor, ez rövid idő alatt 25–28 év lesz a kohorszokban. Mindennek az a következménye, hogy a jelenlegi átmeneti időszakban hiányoznak a korábban fiatal korban szült gyermekek. Emiatt a keresztmetszeti termékenység zuhanásszerűen csökken.

A termékenység végső szintjei – az egyes hipotézisek szerint 1,3, 1,6, 1,9 – a fenti értelemben a végső kohorsz gyermekszámok. Ez azt jelenti, hogy feltételezzük, e szintek „körül” alakul majd a születési kohorszok gyermekszáma, tehát e szintekhez képest fogják „előrehozni”, illetve „elhalasztani” a gyermek-

szüléseket különböző keresztmetszeti hatásokra. Ezek a szintek tehát a gyermekvállalás átlagos feltételeivel asszociálnak hosszabb távon.

A termékenység esetében mindhárom változat szerint a 2000 körüli mélypontról *emelkedik a keresztmetszeti gyermekszám*. Az emelkedés az előbbieken ismertetett *mintaváltással* áll közvetlen összefüggésben és folytatódik 2010 után is. A három hipotézis által megcélzott (végső) értékek 1,3–1,6–1,9. Tehát ezek egyszermind a (végső) kohorsz befejezett termékenységekkel is azonosak és szintjeikben olyan országokat fémjeleznek, mint Németország (alacsony), Franciaország (közepes), Svédország (magas az 1990-es évek elején).

Az alacsony termékenységi hipotézis jelenti a legnagyobb változást a magyarországi termékenységben. Az 1,3-es végső szintnél ugyanis megszűnne a legalább egy gyermek általános vállalása és kialakulna egy jelentős arányú akaratlagos gyermektelenség.

A közepes termékenységi hipotézis európai viszonylatban valamivel az átlag felettinek számítana. Az a feltételezés, hogy a 2000. év körüli 1,25-os szintről 2030-ra 1,6-ra emelkedik, úgy van összhangban a mintaváltással, hogy a nők magasabb életkorokban jelentős részben pótolnák a jelenlegi mintaváltás során "elhalasztott" gyermekeket. Lényeges, hogy már ez a hipotézis is komoly, hatékony családtámogatási rendszer fenntartását feltételezi.

A magas változat, ahol az átlagos gyermekszám 2030-ra 1,9-re emelkedne, európai viszonylatban az északi országok fejlődésével asszociálna, ahol az 1970-es évekbeli igen alacsony gyermekszámot fokozatosan felváltotta egy magasabb szintű termékenység, háttérben az északi típusú jóléti állammal és a gyermektámogatás igen széles körű és karbantartott rendszerével.

Halandóság

Ami a halandóságot illeti, a legújabb adatok alapján szintén lényeges változások figyelhetők meg. A korábban stabilan 150 ezer fő körüli éves halálozásszám 1996 folyamán 144 ezer főre mérséklődött és ez a csökkenő trend folytatódik 1997-ben is. Nemek szerint pedig elsősorban a férfiaknál látszik jelentős „halálozás-elhalasztás”. Mintha – a termékenységhöz hasonló, csak azzal ellentétes előjelű – *halandósági „mintaváltás”* zajlana meglehetősen gyors ütemben Magyarországon. Legalábbis erre engednek következtetni a fenti radikális mértékváltozások.

Az élettartam alacsony hipotézise különösebb magyarázatot nem igényel, miután az gyakorlatilag a mai szinteket vetíti előre 2010-ig, 2050-ig. E hipotézis szerint tehát *folytatódna az a különleges halandóság-alakulási szakasz*, amelyet leginkább Magyarországon figyelhetünk meg az 1960-as évektől, nevezetesen a mortalitás sülyedésének *visszafordulása*, a *férfiak*, azon belül a *középkorúak* elhalálozási gyakoriságainak jelentős emelkedése, a férfiak és a nők élettartamai kö-

zötti különbség jelentős megemelkedése. Gyakorlatilag ez a helyzetkép – stagnálás, romlás – uralkodik ma a jövőről való gondolkodásban is.

1960 óta a 45–49 éves férfiak elhalálozási gyakorisága több mint háromszorosára, a nőké 40 százalékkal emelkedett. 30 éves kortól 65 éves korig a férfiak 49 százaléka meghal, ez több mint az 1920-as évek átlaga. A 30 éves nők 76 százaléka éri meg a 65. életévet, annyi, mint 40 évvel ezelőtt.

Az európai közepes helyzetből a magyarországi mortalitás a legrosszabbá vált 1980-ra és ezt a pozícióját "megőrizte" az utóbbi 15 évben.

A súlyos magyarországi halandósági helyzet megítélése mára annyiban változott, hogy a volt Szovjetunió utódállamaiban elképesztő halandóság-romlást mértek az utóbbi három évben. Ugyanakkor ütemes csökkenésnek indult például a cseh és a lengyel halandóság.

A közepes és a magas hipotézis szerint tendenciaváltás valósul meg és ennek alapján már 2010-ig egy közepes mértékű és egy magas mértékű élettartam-emelkedéssel is számolhatunk.

Ha a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 69, a nőké 77 évre emelkedne, akkor az azt jelentené, hogy Magyarország túljutott a hosszú halandósági krízisen, ugyanakkor egy jottányit sem faragott le hátrányából a legfejlettebb országokhoz viszonyítva. Ezt tekintjük *reális feltételezésnek*.

Ha azonban a férfiak élettartama elérné a 72, a nőké a 79 évet, akkor 15 év alatt az európai rangsor utolsó helyéről indulva európai átlagos szintű mortalitás alakulna ki Magyarországon. Ezt tekintjük *megcélzandó hipotézisnek*.

A 2010–2050 közötti intervallumban a hangsúly az élettartamok további változásán (emelkedésén) van. Az alacsony hipotézis még lényegében a jelenlegi élettartamokkal számol 2050-ig. A közepes hipotézisben azonban a nők születéskor várható élettartama már 82, a férfiaké 75 évre emelkedik. Ez a mai szintekhez képest igen magasnak tűnik, ugyanakkor azt jelenti, hogy **2050-re érné el a magyarországi halandóság a jelenlegi élenjáró európai szinteket**. A magas változat viszont ennél tovább megy és lényegében azt tűzi ki célul, hogy a következő 50 évben 20–25 évnyi élettartam-emelkedés következzen be Magyarországon.

Nemzetközi vándorlás

A külső vándorlásra vonatkozó feltételezés tükrözi az alapvető adatbizonytalanságot, ami e jelenségnél a mai napig fennáll.

A külső vándorlás annyira „adatbizonytalan”, hogy a két népszámlálás közötti statisztikai népesség-továbbvezetés továbbra is a zárt népesség elvén, a külső vándorlások figyelembevétele nélkül történik Magyarországon.

Az alacsony vándorlási feltétel szerint az éves vándorlási egyenleg negatív, a közepes szerint mérsékelten pozitív, a magas szerint erősen pozitív lesz. Mindez a mértékekben –5000, +5000, +15000 fős éves egyenleget jelent 2001-től.

Előreszámítási változatok

A 3 termékenységi, 3 halandósági és 3 vándorlási feltétel teljes kombinálásával elvben 27 forgatókönyvet készíthetnénk az 1995–2050 közötti időszakra. Ezek közül három forgatókönyvet választunk ki.

A három forgatókönyv, melyet **hosszú távú népesség-előreszámításnak tekintünk**, az alábbi hipotéziseken alapul:

	Hosszú távú népesség-előreszámítás jellege		
	fiatal változat	alapváltozat	idős változat
Termékenység	magas	közepes	alacsony
Élettartam	alacsony	közepes	magas
Külső vándorlás	magas	közepes	alacsony

Látható, hogy ez egy szűkített és inverz párosítása a feltételezéseknek. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a népességfejlődés egy reális gazdasági-társadalmi környezetében indokolt összefüggéseket vélelmezni a gyermekszám és az élettartam (valamint a külső vándorlások) között és ez korlátokat állít a termékenységi és a halandósági feltételezések (és a külső vándorlási feltételek) tetszőleges párosítása elé, reális pályák felrajzolását tartva szem előtt.

Természetesen azt nem lehet kizárni, hogy nem éppen a legerősebben emelkedő élettartam mellett fogjuk megfigyelni a legmagasabb gyermekszám-szinteket is. Vannak erre európai példák (Svédország) és számos jól ismert előreszámítási rendszer (pl. ENSZ) is ezt az elvet követi. Ám a legújabb EUROSTAT előreszámítások, melyek az Európai Unió országaira szólnak, szintén az általunk javasolt változatképzési elvet alkalmazzák, tehát számításaink ebből a szempontból „eurokonformak”.

Fokozza ezeknek az előreszámításoknak az érdekességét, hogy eredményeiket tekintve szűk mozgásteret jelölnek ki a népesség összlétszámára. Ellenben fókuszba állítják a népességnek az alacsony termékenység és a halandóság újabb csökkenésével előálló újra felgyorsuló öregedését.

A scenáriók közül az alapváltozatot javasoljuk a távlati számítások céljára.

EREDMÉNYEK

Népességszám

A népességszám az alapváltozat szerint 2000 elején 10 millió 64 ezer fő, 2010-re a létszám már lényegesen 10 millió alattinak számítható (9,68 millió), 2050-re pedig 8,0 millióig csökkenhet. Hangsúlyozni kell, hogy ebben a létszámban nem elhanyagolható mértékű az 1997–2050 között számba vett bevándorlási többlet, amely – multiplikatív hatással együtt (a bevándorlók korösszetétele miatt többletszületés is jelentkezik) – 300 ezer főt tesz ki.

Az idő változat népességszáma ezzel szemben 2050-re 7,4 millió, míg a fiatal változaté 8,8 millió.

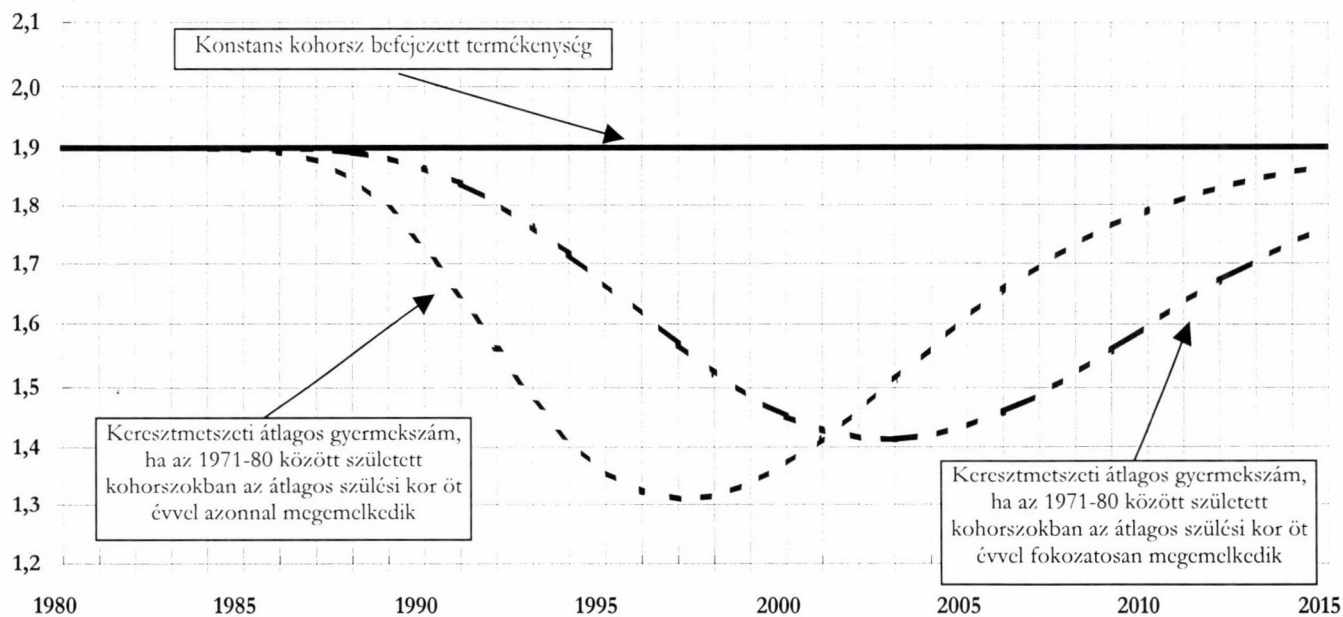
A három előreszámítási változat tehát a népességre ilyen időtávon egy szűk, 7,4–8,8 milliós sávot értelmez, a középső és szélső változatok között 2050-ben 0,6–0,7 millió fő a különbség, alig több egy statisztikai hibahatárnál.

A scenáriók igen érdekes összefüggéseket mutatnak a különböző termékenységi és halandósági szintek, valamint a népességszámok között. Arra korábban is felhívtuk a figyelmet, hogy a halandóság és a termékenység összefüggésére gyakorolt hatásában ekvivalenciák mutatkoznak. Egyszerűbben fogalmazva: az élettartamok növekedése ilyen hosszú időtávon is ellensúlyozhat bizonyos mértékű gyermekszám-csökkenést a továbbélők számának megemelésével. Nyilvánvalóan ennek ára van: a népesség további (súlyos) előregedése.

A népességszám határai

Azt becsülendő, hogy a népesség számának a tett feltételezések mik a határai, elkészítettük azokat a forgatókönyveket is (alacsony és magas változatok), amelyekben a *legmagasabb gyermekszám mellé a legmagasabb élettartamok és leginkább pozitív bevándorlási többletek járnak*. Fordítva: a népességszám minimális alakulásához a legkisebb gyermekszám, a legalacsonyabb élettartam és kivándorlási többletet mutató feltételezés vezet.

Eszerint a legalacsonyabb népességszám 6,0 millió 2050-re, míg Magyarország népességének maximális létszáma 10,4 millió fő lehet a jövő század közepéig, hangsúlyozottan csaknem lehetetlennek tűnő feltételezések mellett.

A kohorszok termékenységi mintaváltásának hatása a keresztmetszeti termékenységre

Magyarázat: Az ábrán a nők születési kohorzaiban végbemenő termékenységi mintaváltás szimulált hatása látható, a tényleges magyarországi jellemzők kissé másként alakulnak. Mindenesetre jól látható a változatlan kohorsz befejezett termékenység melletti keresztmetszeti termékenységi hullámvölgy, amely az átalakuló gyermekvállalási korszerkezet hatására alakul ki.

A népmozgalom alakulása

A születések számának alakulására az alacsony szintek mellett a hullámváz lesz a jellemző. Az alapváltozatban az éves születésszám 90–95 ezer fő körül alakul 2015-ig, majd 2050-ig fokozatosan 70 ezer főre csökken. Ez a szint az akkorra kialakuló élettartamok mellett 5–6 milliós népességet vetít előre 2100-ig, tehát még további jelentős létszámcsökkenést rajzol elénk. **A népességcsökkenés megállítása az alapváltozatban igen hosszú távon sem biztosított.**

Az idős változat születésszámai drámai mértékben csökkennek a következő fél évszázadban. Az éves születésszám 2020-ra 74 ezer főre esik, majd 2040-re 51 ezer fő lesz, 2050-ig pedig leesik 44 ezerre. Mindez egy reprodukcióra egyre inkább képtelen népességet vázol fel. A 2050-es 44 ezer fő születésszám kevesebb, mint az 1997. évi leányszületések száma.

Egészen más képet mutat a fiatal változat. A születésszám ebben a változatban 105 ezer fő körül hullámváz, vagyis a népesség utánpótlása – igen hosszú átmeneti időszak után – ebben a változatban biztosított.

A halálozások számának évenkénti nagyságai az 1990-es évekre kialakult 145–150 ezer fő szinten maradnak a fiatal változatban (csekély élettartam-emelkedés). Fokozatosan csökken a halálozásszám az alapváltozatban a 130 ezer fő szintig. Az idős változatban pedig 110 ezer fő körül alakul 2015 után, az élettartamok ütemes emelkedése esetén.

A természetes szaporodás az 1980-as évek eleje óta *természetes fogyásba ment át*. Nem árt hangsúlyozni, hogy a „természetes” egy szak kifejezés része, arra utal, hogy a népesség változásának összetevői közül csak a születésekkel és a halálozásokkal számolunk ebben a mutatóban, eltekintünk a vándorlásoktól.

Annak ellenére, hogy jelentős bevándorlási többletet is feltételeztünk, továbbá emelkedő élettartamokat vettünk fel, az alacsony termékenység továbbra is – 2050-ig folyamatosan – negatív tényleges szaporodást produkál. Az alapváltozatban a fogyás éves mértékei az időszak átlagában 40–45 ezer fő körüliek. A fiatal változatban átmeneti időszak után csökken, az idős változatban nő a fogyás mértéke és 2050-hez közeledve évi 20 ezer, illetve 70 ezer (!) fő szinthez közelít.

A korösszetétel alakulása

*Ezek a szcenáriók, ha lehet, még inkább aláhúzzák, hogy a demográfiai létszámok és arányok alakulására nemcsak a folyamatok, hanem az értelmezések is hatással vannak. Az, hogy a különböző korszakokban kiket tekintünk idősnek, munkaképesnek, lényeges **effektív** hatást gyakorol a tendenciákra.*

A halandóság 20. századi átalakulásának egyik lényege a túlélők számának növekedése, az újszülöttek egyre nagyobb hányadának egyre magasabb életkorokig történő továbbélése. A korpiramis ezáltal felfelé "nyújtózkodik", s ha a termékenység szintje nem válik túl alacsonnyá, ebbe a folyamatba még a lényegesen a reprodukciós szint alatti gyermekszám is többé-kevésbé harmonikusan belefér.

A 0–19 évesek száma mindenképpen kevesebb lesz a jelenlegi szintnél. Az idős változatban (a legalacsonyabb termékenység mellett) a korcsoport létszáma felére csökken 50 év alatt. Igen lényeges csökkenést mutat az alapváltozat is és még a fiatal változatban sem éri el újra az 1995. évi szintet a korcsoport létszáma 2050-ig.

A 0–19 évesek össznépességen belüli aránya a létszámhoz hasonló képet mutat, ami a tendenciát illeti. A jelenlegi 26 százalékról gyorsan csökken a fiatalok részaránya és 2010 környékén 21 százalék körül alakul. Az alapváltozatban e színtről tovább csökken egészen 19 százalékig. Az idős változatban viszont 2050-ig 14 százalék alá esik az arány, míg a fiatal változatban ismét megközelíti a 24 százalékot.

A munkaképes korúak (20–64 évesek) száma 2010 után már jelentősen, biztosan csökken, hiszen kilépnek közülük az 1950-es években született nagy létszámú korosztályok. Ezt követően újabb csökkenés várható akkor, amikor elhagyják a korcsoportot az 1970-es évek generációi. 2050-re a mai létszámnak mintegy a háromnegyede kalkulálható az alapváltozatban.

Igen hullámszó lesz az idős népesség létszáma. A 65–x évesek száma az alapváltozatban másfélszeresére, az idős változatban csaknem duplájára nő 2050-ig.

A halandóság javulásának a gyermekszámmal történt inverz kombinálása tisztán bemutatja a jövő népességfejlődés egyik lehetséges, az időskori ellátó rendszereket és azok finanszírozását a jelenlegi keretek között alapvetően veszélyeztető fő tendenciáját, az idős népesség létszáma mellett arányának hallatlan megnövekedését.

A 65 éves és idősebb népesség aránya még a fiatal változatban is nő, 14 százalékról 19 százalékra. Ennél sokkal nagyobb, az alapváltozatban 26, az idős változatban 36 (!) százalékos lehet a korcsoport össznépességen belüli súlya az időszak végén. **2050-re elképzelhető, hogy a népesség fele 50 évesnél idősebb lesz.**

A következő két évtizedben csökken a függőségi arány. A jelenlegi 0,7-es színtről 0,6 alá mérséklődik. Sajnálatos módon azonban ez a csökkenés szinte kizárólag az alacsony termékenységéből adódó igen kis létszámú fiatal népességre vezethető vissza. Úgy tűnik tehát, hogy ha a függőség csökkentését „kívánatosnak” tételezzük fel, akkor a népesség *határozott gyermekszám-elvonással „válaszolt”* a rendszerváltozás kihívásaira.

2050-hez közeledve azonban ez a kép megváltozik, ellenkezőjére fordul. A függőségi arány minden változatban növekszik, leginkább pedig az idős változatban. Ebben az időszakban már az idősek létszámnövekedése lesz az, ami túllicitálja az alacsony gyermekszámot is. *Végeredményben tehát a gyermekszámban történő elvonás, mint a függőség csökkentésének egyik eszköze, hatástalannak bizonyul.*

Ez egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy így vagy úgy mindenképpen hozzá kell szoknunk a gondolathoz, hogy az első és a második demográfiai átmenet után erősödik a generációk közötti függőség. Ez egyfelől arra hívja fel a figyelmet, hogy távlatban talán nem is lesz annyira irreális, mint amilyenek ma tűnik, az, hogy egyszerre emelkedjen az élettartam és a gyermekszám.

Másfelől nyilvánvaló, hogy az élettartam emelkedése új helyzetet teremt az életút szakaszolásában is. Az alapváltozat halandósági hipotézise a jelenlegi nyugdíjkorhatárok mellett az átlag férfi nyugdíjas számára legalább 22, a nő részére 37 év teljes életjáradékot és ellátást kellene biztosítania a jövő század közepi nyugdíjrendszernek, általában az időskori ellátó rendszereknek. Ez mai szemmel nyilvánvaló képtelenségnek tűnik, az élettartamok emelkedésével az aktív életciklus hossza nem maradhat változatlanul.

Lényeges tanulsága a scenárióknak az, hogy ha a feltételezett alacsony termékenységű jövőképp érvényesül, akkor csak az aktív életciklus egyre idősebb életkorokra történő kiterjesztésével érhető el, hogy a belátható időben legyen elegendő munkavállalási korú az időskorúak eltartásához. Ugyanakkor fordítva is igaz: ha nem növekszik az aktív életciklus hossza, illetve ezen belül nem lesz elégséges a foglalkoztatottság szintje, akkor egy élettartam-emelkedés – ha ilyen körülmények között egyáltalán létrejöhet – katasztrofális következményekkel járhat az időskori ellátó rendszerekre.

Tárgyszavak:

Népességcsökkenés

Népesség-előreszámítás

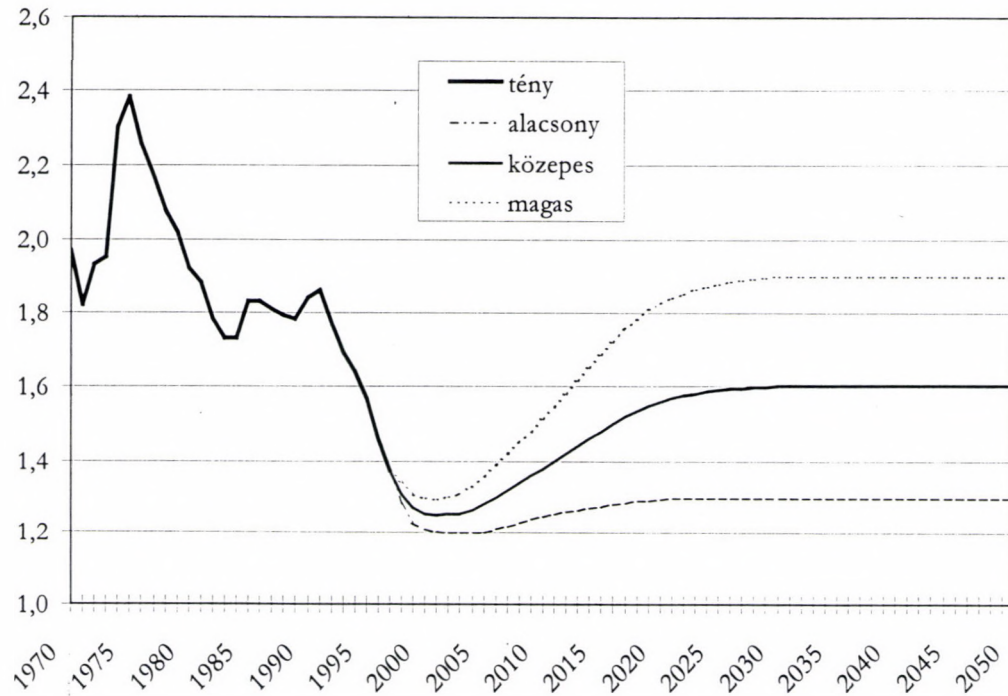
1. Hipotézisek az 1995-2050 időszakra szóló népesség-szenáriókhoz

Naptári év folyamán	Teljes termékenységi arányszám az		
	alacsony	közepes	magas
	hipotézis szerint		
1995	1,57	1,57	1,57
2000	1,21	1,26	1,30
2005	1,20	1,28	1,36
2010	1,25	1,38	1,51
2015	1,28	1,48	1,69
2020	1,30	1,56	1,83
2025	1,30	1,59	1,88
2030	1,30	1,60	1,90
2035	1,30	1,60	1,90
2040	1,30	1,60	1,90
2045	1,30	1,60	1,90
2050	1,30	1,60	1,90

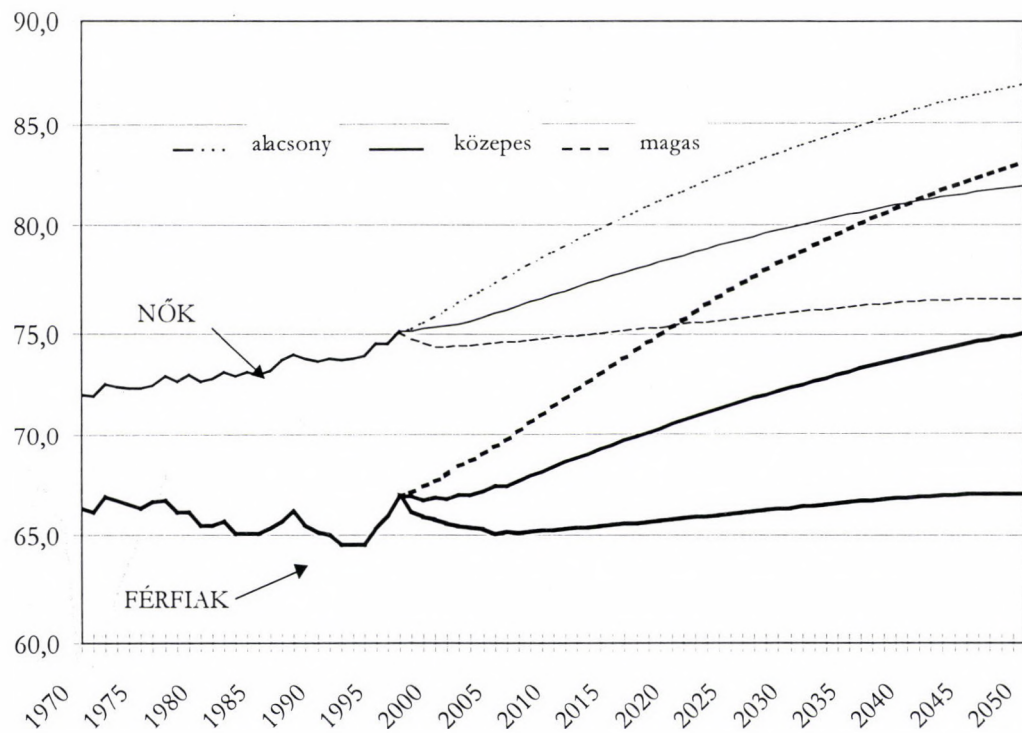
Naptári év folyamán	Születéskor várható átlagos élettartam az					
	alacsony		közepes		magas	
	hipotézis szerint					
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
1995	65,30	74,55	65,30	74,55	65,30	74,55
2000	67,64	75,76	66,81	75,28	65,78	74,38
2005	69,36	77,26	67,36	75,91	65,09	74,56
2010	71,42	78,69	68,35	76,76	65,28	74,82
2015	73,43	80,07	69,46	77,57	65,50	75,08
2020	75,27	81,36	70,52	78,37	65,77	75,38
2025	76,94	82,57	71,49	79,13	66,04	75,70
2030	78,44	83,68	72,39	79,84	66,33	76,00
2035	79,78	84,69	73,19	80,47	66,60	76,25
2040	80,97	85,57	73,89	81,03	66,81	76,48
2045	82,03	86,35	74,51	81,48	66,98	76,61
2050	83,00	87,00	75,01	81,83	67,02	76,65

Naptári év folyamán	Külső vándorlások egyenlege		
	alacsony	közepes	magas
	hipotézis szerint		
1995	-1000	1000	3000
2000	-5000	5000	15000
2005	-5000	5000	15000
2010	-5000	5000	15000
2015	-5000	5000	15000
2020	-5000	5000	15000
2025	-5000	5000	15000
2030	-5000	5000	15000
2035	-5000	5000	15000
2040	-5000	5000	15000
2045	-5000	5000	15000
2050	-5000	5000	15000

I. A teljes termékenységi arányszám alakulása, 1970–2050

II. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása, 1970–2050

2. A forgatókönyvek hipotézisei

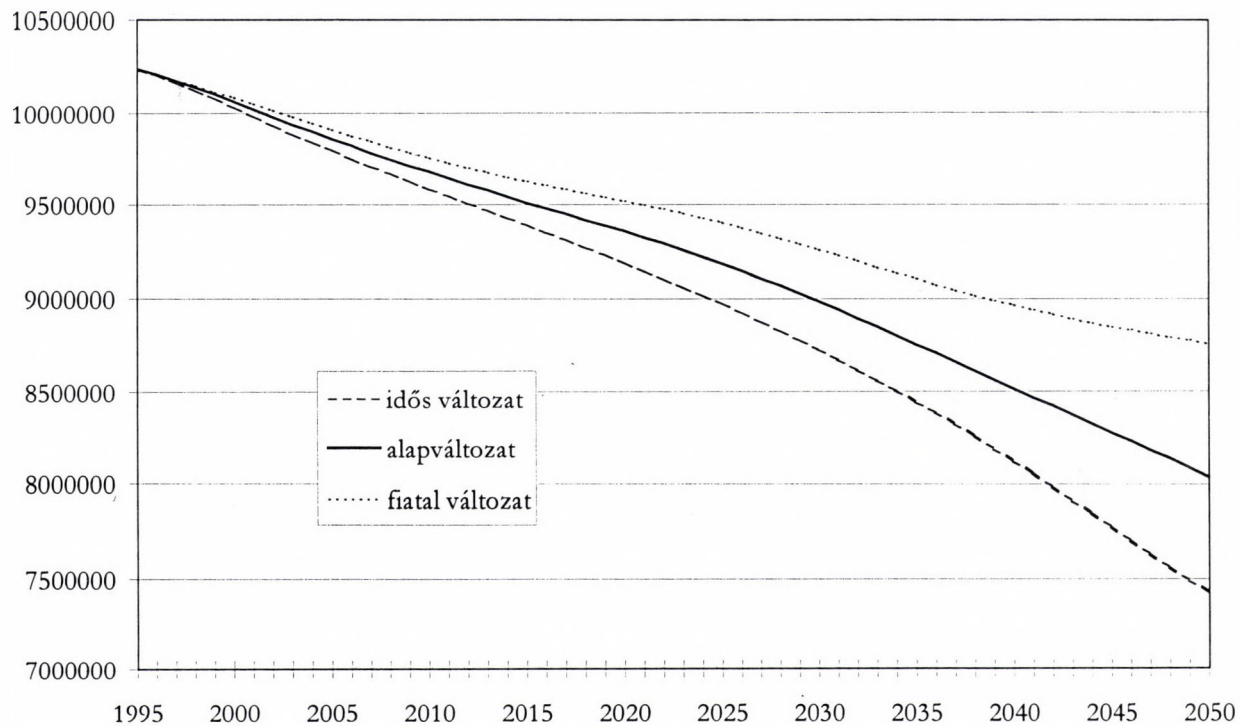
	Termékenység	Élettartam	Vándorlási különbszet
Fiatal változat	1,9	67 – 77	+7500
Alapváltozat	1,6	75 – 82	+2500
Idős változat	1,3	83 – 87	-2500

3. A népességi forgatókönyvek főbb eredményei, 1995–2050

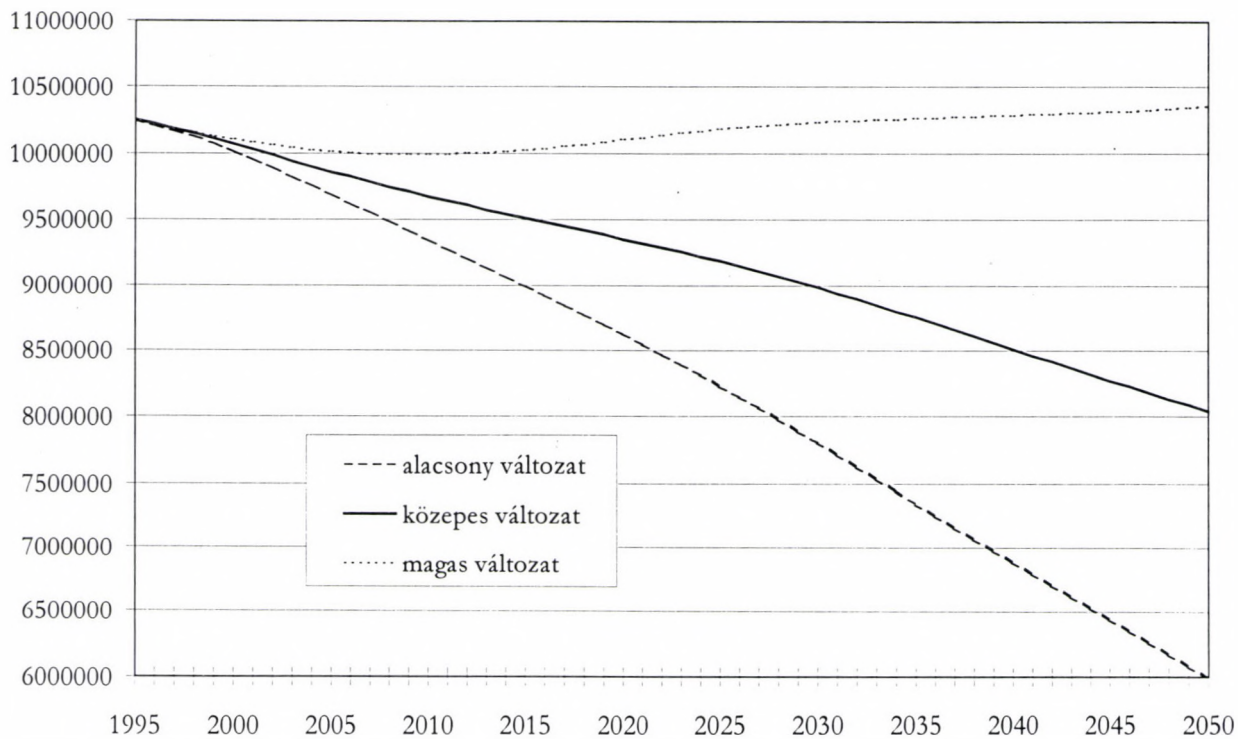
Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
---------------------------------	------	------	------	------	------	------	------

Alapváltozat

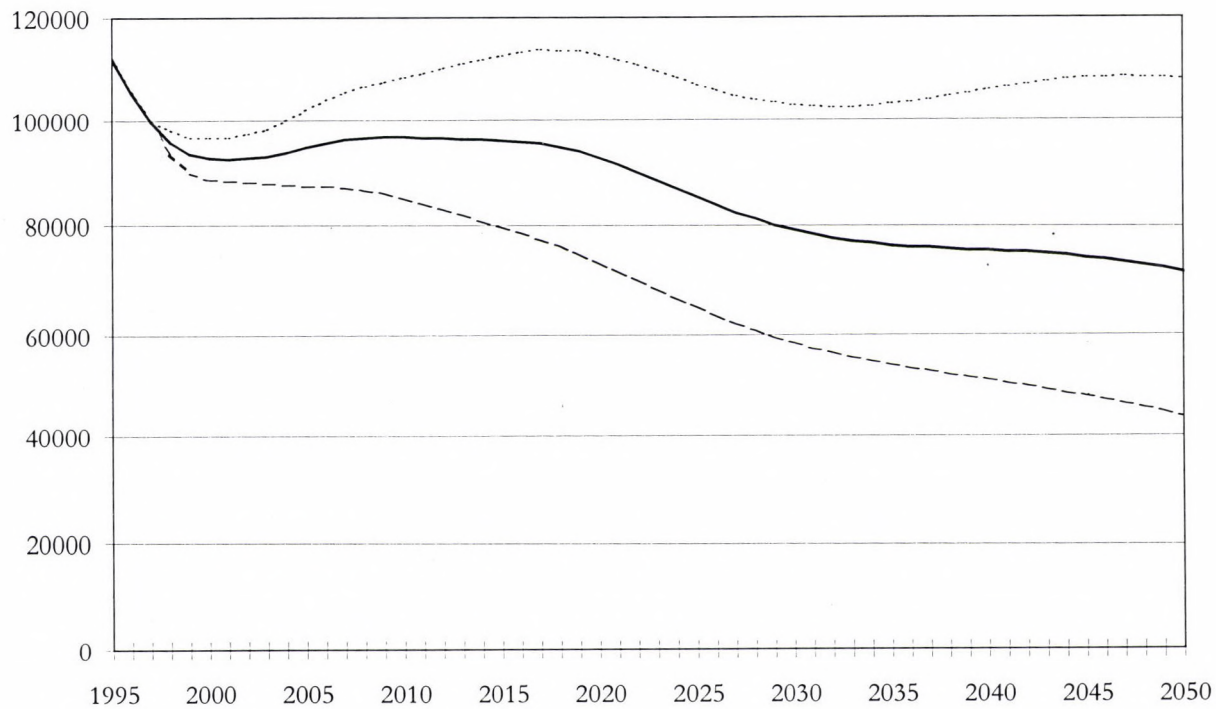
Népesség száma	10245,7	10064,4	9677,3	9358,1	8987,3	8512,5	8036,5
Élveszületések száma	112,1	92,6	96,6	92,7	79,3	75,8	72,0
Halálozások száma	145,4	138,6	135,6	129,2	128,6	129,5	125,1
Természetes szap.	-33,3	-46,0	-39,0	-36,5	-49,3	-53,7	-53,1
Tényleges szaporodás	-32,3	-41,0	-34,0	-31,5	-44,3	-48,7	-48,1
0-19 évesek száma	2725,4	2371,2	2040,3	1894,1	1817,1	1635,7	1521,6
20-64 évesek száma	6083,7	6220,9	6126,7	5733,7	5366,5	4958,1	4408,7
65-x évesek száma	1436,6	1472,4	1510,3	1730,3	1803,8	1918,7	2106,2
0-19 évesek aránya	26,6	23,6	21,1	20,2	20,2	19,2	18,9
20-64 évesek aránya	59,4	61,8	63,3	61,3	59,7	58,2	54,9
65-x évesek aránya	14,0	14,6	15,6	18,5	20,1	22,5	26,2

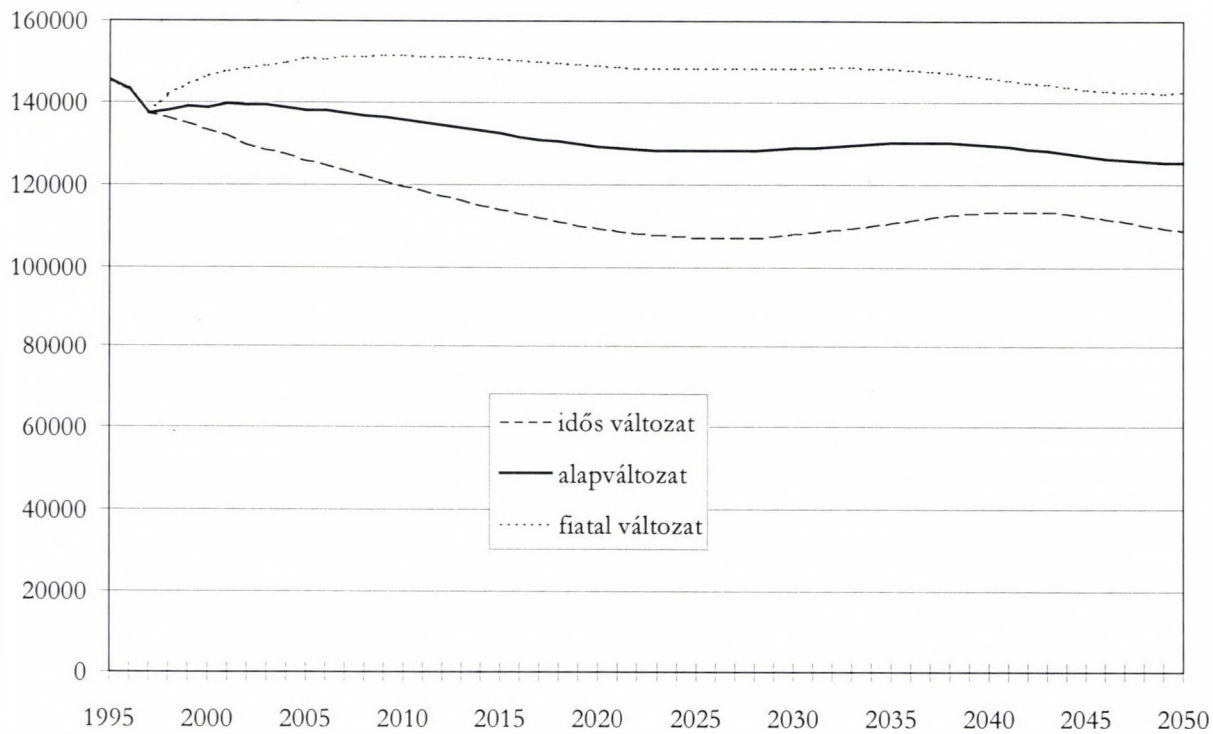
III. A népesség száma a forgatókönyvek szerint, 1995–2050

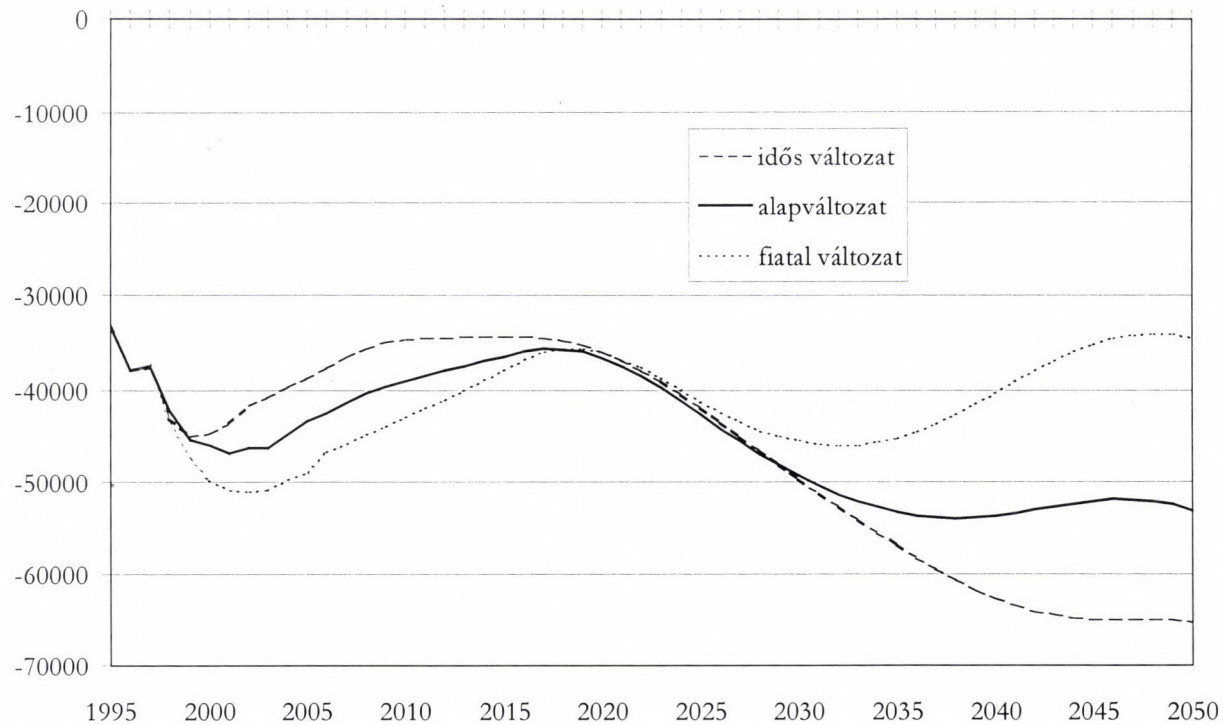
IV. A népesség száma a forgatókönyvek szerint, 1995–2050, a gyermekszám és az élettartam inverz párosítása esetén

V. Az élveszületések száma a forgatókönyvek szerint, 1995–2050

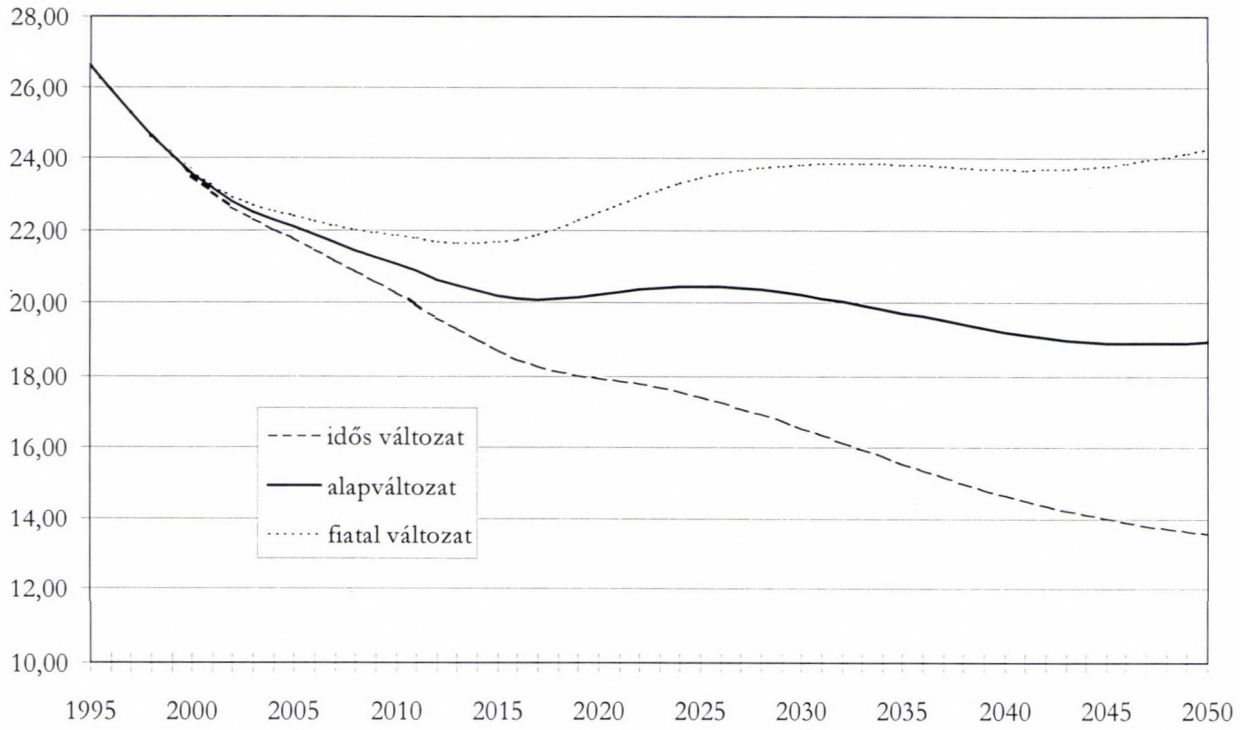

VI. A halálozások száma a forgatókönyvek szerint, 1995–2050

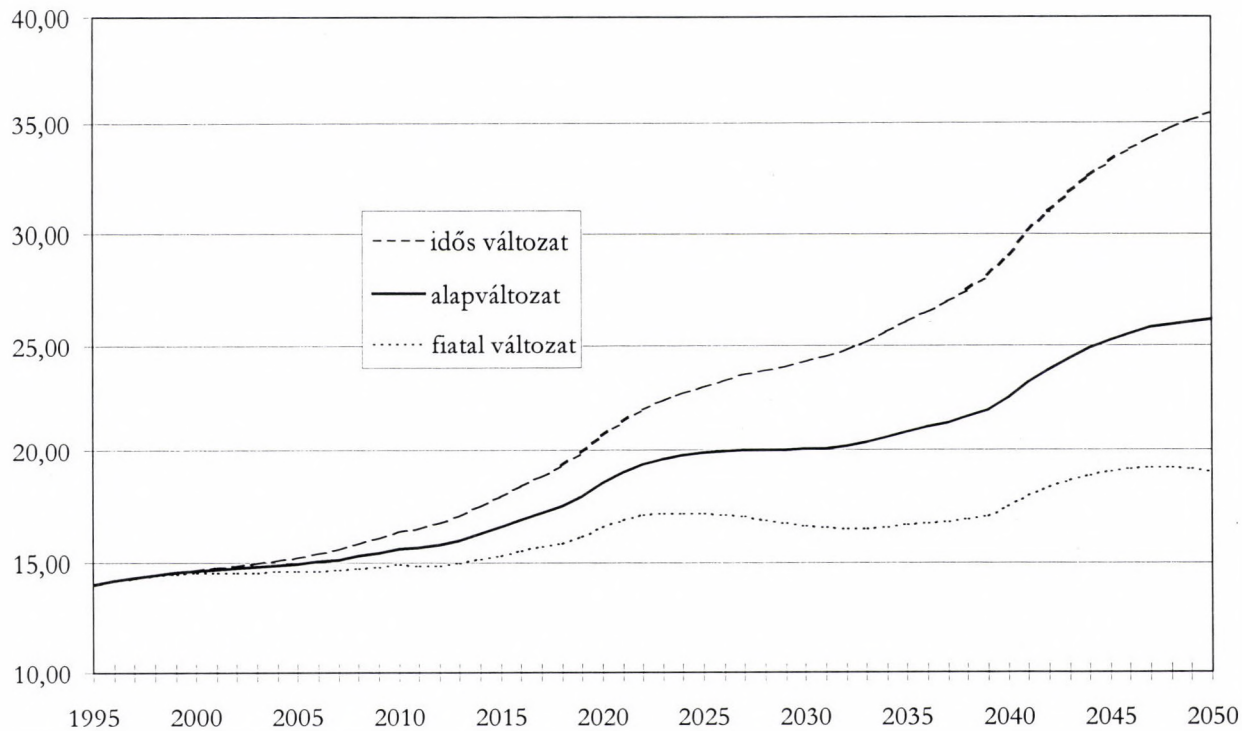

VII. A természetes szaporodás alakulása a forgatókönyvek szerint, 1995–2050

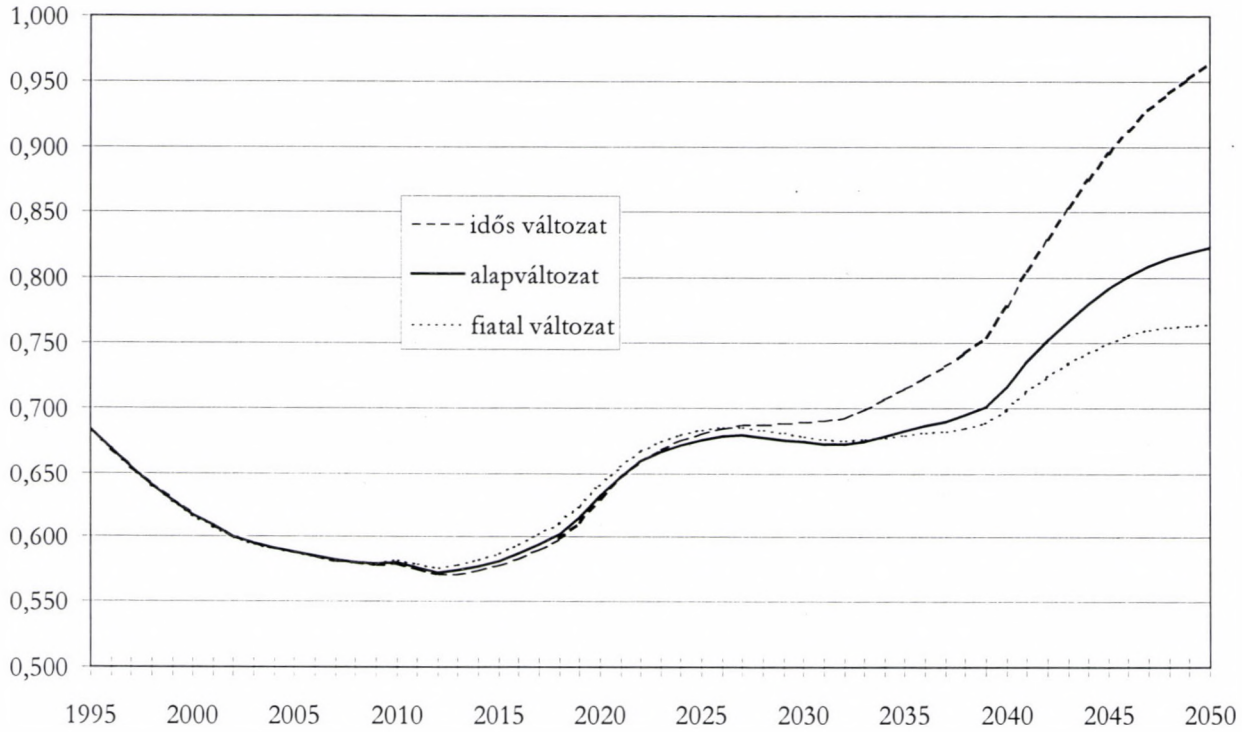

VIII. A 0–19 évesek aránya a forgatókönyvek szerint

IX. A 65 évesek és idősebbek aránya a forgatókönyvek szerint, 1995–2050

X. A demográfiai függőségi arány a forgatókönyvek szerint, 1995–2050

PARADIGMAVÁLTÁS A FRANCIA TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁBAN?

ŐRI PÉTER

I.

Az elmúlt években Magyarországon is egyre gyakrabban olvashatunk a társadalomtudományokban, és leginkább a társadalomtörténet-írásban zajló paradigmaváltásról.¹ A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy ennek a történeti demográfiára tett hatásait felmérjük, mégpedig a második világháború után évtizedekig érvényes (és kisebb módosulásokkal máig világszerte működő) történeti-demográfiai paradigma kialakításában kezdeményező szerepet játszó francia modell példáján. A választás azért is látszik szerencsésnek, mert ennek a történeti-demográfiai paradigmának a kimunkálása szorosan kötődött a társadalomtörténeti paradigmához, amellyel kapcsolatban a kételyek és az elbizonytalanodás, valamint az új utak keresése Franciaországban – legalábbis a történészek egy részénél – igen határozottan és eredeti formában jelentek meg. A választott példa azért is érdekes, mivel a francia történeti demográfiára jellemző az igen erős reflexív hajlam, az állandó módszertani viták és önvizsgálat jelentős mennyiségű irodalmat termelt, amely részben megkönnyíti, részben – méreteinél fogva – megnehezíti munkánkat.² Az effajta számvetés hasznos lehet, mivel a magyar kutatók viszonylag ritkán vállalkoznak a történeti demográfia helyzetének felmérésére, tanulmányaik többnyire egy-egy speciális problémára irányulnak.³

A válságtudat és a paradigmaváltás szükségessége a nyolcvanas évek végén jelentkezett fokozott erővel a francia társadalomtörténet-írásban. 1988-ban az *Annales* szerkesztőségi cikke a társadalomtudományok általános válságáról beszél, arról, hogy a felvilágosodás szellemében született uralkodó paradigmák – mint a marxizmus vagy a strukturalizmus – elvesztették magyarázó erejüket, megnövekedett a bizalmatlanság az ideológiákkal szemben, illúzióknak bizonyult az implicit konszenzus a társadalomtudományokat összefogó egységes módszereket és a társadalmat homogén realitásnak tekintő értelmezést illetően.⁴ Kérdések merültek fel azzal kapcsolatban, hogyan lehet összehangolni a vizsgálat tárgyának méretét a megfigyelés módozataival és a problémafelvetéssel. A történeti bizonyítás során a korrekt forráskritika és a megfelelő elemzési technika mellett egyre lényegibb kérdésnek tűnt a kiinduló hipotézisek és az igazolásuk elemeinek természete közötti kapcsolat.

Az *Annales* nevével fémjelzett társadalomtörténet-írással szembeni kritika lényege az volt, hogy az – elsősorban a Durkheim-tanítvány *François Simiand* nyomán kialakított alapelveknek megfelelően – szigorú módszertani szabályok szerint kimunkált hipotézisek verifikálásával foglalkozott. A történész munkája során konstruálta vizsgálatának tárgyát, amely a valóságról alkotott hipotézis volt, de amelyet egyre inkább realitásként kezelte. Ez az eljárás – *Jacques Revel* szavával – tudományos voluntarizmus⁵, "erőszakot" tesz a forrásokon, olyan fogalmakat, kategóriákat, arányszámokat használ, amelyek a forrásokban eredetileg nincsenek meg, a történész által konstruált tárgy a vizsgált múltban nem létezett, de az eljárás során ez a tény háttérbe szorult, a konstrukció valósággá vált. Az elemzés – a durkheimi alapelveknek megfelelően mintegy magától értetődően – makroszinten valósult meg, anélkül azonban, hogy ennek tényét és lehetséges következményeit figyelembe vették volna, azaz "a vizsgálat léptékét nem tekintették kísérleti változónak, mivel – legalábbis hallgatólagosan – a társadalmi jelenségek tényleges folyamatosságából indultak ki".⁶ Az *Annales* társadalomtör-

ténészei kezdettől fogva a tömeges jelenségek, az egyedinek keretet nyújtó nagy társadalmi vagy mentális struktúrák, ezek hosszú időtartamon belül megfigyelhető szabályszerű ismétlődései, illetve változásai, az ezekből levonható törvényszerűségeik iránt érdeklődtek. Így előtérbe került a mérés, a kvantifikáció, az ennek keretétől szolgáló hosszú időtartam, a "longue durée" problematikája, ezen belül homogén számsorokból álló "série-k", sorozatok előállítása, ezek statisztikai eszközökkel való elemzése, a szóródás helyett az átlagok, mint az egyedül érdekes többségi, normatív viselkedés kifejezőinek vizsgálata. Ahogy *Fernand Braudel* igen szemléletesen kifejezte: a társadalomtudományoknak három közös fő irányvonal mentén kell haladniuk, ezek a matematizáltság, a térbeli redukció és a longue durée.⁷ Ennek következménye volt, hogy a hosszú távon megfigyelhető makrofolyamatokat vizsgálva ezek mögött okként szintén makrojelenségeket fedeztek fel, teljesen lemondtak a mikroszintű megközelítésről, arról, hogy az előbbi eredményeit az utóbbival teszteljük, a történelemből a megfigyelő jelen ideje felé haladó, determinált folyamat vált, amelyben megfelelő források birtokában kvantitatív eszközökkel nyomon lehet követni változatlanok tekintett makrojelenségek idő- és térbeli alakulását (indusztrializáció, urbanizáció, modernizáció stb.). Az egyes emberből pedig makrogazdasági folyamatok, társadalmi, demográfiai struktúrák és a mögöttük meghúzódó mentális struktúrák foglya lett, akinek cselekedeteit az említett makrofolyamatok vagy a közösségi szokások, normák, értékek határozzák meg, és aki legfeljebb illusztrációként jelenik meg az elbeszélésben.⁸

Míndez érvényes volt az *Annales Marc Bloch* és *Lucien Febvre* nevével fémjelzett első korszakára, csakúgy mint a második világháború utáni következő generációra. Ennek vezető személyiségei *Ernest Labrousse* és *Fernand Braudel* voltak. A Simiand-tanítvány *Labrousse* fő műveivel⁹ hosszú időre meghatározó szerepet játszott a francia gazdaság- és társadalomtörténet-írásban. *Simiand* ár- és bértörténeti kutatásai, a marxí gazdasági elmélet, a háború utáni közgazdasági növekedésméletek hatására vizsgálta a 18. századi francia hosszú, közepes és rövid időtartamú ár- és bérmozgásokat.¹⁰ A történeti interpretációban a gazdasági folyamatok leírására helyezte a hangsúlyt, ezek társadalmi hatásai érdekelték (ahogy az *Annales* alcíme is kifejezte a vizsgált jelenségek hierarchiáját: Économie, Société, Culture), elemzései során a forrásokból homogén, statisztikai eszközökkel analizálható sorozatokat hozott létre, és felhasználta a közgazdasági növekedésméletek eredményeit (a gazdasági növekedés hosszú távú jelenségeinek vizsgálata, makroökonomiai modellek alkalmazása, struktúrák, komplex struktúrárendszernek hosszú távú, trendszerű mozgása, az átmenet feltételeinek és mechanizmusainak kutatása), és ezeket tette a gazdaságtörténet-írás középpontjába is. Az általa leírt mozgás ciklikus, intenzitása a megfigyelés időtartamától függ, nézete szerint a különböző időtartamú és intenzitású mozgásoknak meghatározó szerepük volt az életszínvonal alakulásán keresztül a politikai eseményekre is, a francia forradalom kitörése a háromféle ciklikus mozgás találkozásával magyarázható. A kutatott időszak nem véletlenül a 18. század, egyrészt ebből a korból már megfelelő mennyiségben vannak olyan források, amelyekből statisztikai módszerekkel vizsgálható hosszú idősorok nyerhetőek, másrészt a francia történetírásban a nagy forradalomnak hagyományosan kitüntetett szerepe volt. *Labrousse* metódusaival egyszerre lehetett feltárni a nagy átalakuláshoz vezető hosszú növekedési folyamatot, a később *Chauvin* is kulcsfogalomként használt nekirugaszkodást ("take off")¹¹, amely nem egyszerű mennyiségi felhalmozás, hanem minőségi változás, a termelés (és az árak) tartós növekedésének nekilendülése.¹² Majd *Labrousse* követőinél a gazdasági növekedést megalapozó vagy kísérő új demográfiai rezsim kialakulása és a kulturális és mentális változások, másrészt a rövidebb távú ciklikus mozgásból fakadó, a pénzügyi és politikai válsághoz vezető kríziseket is. *Labrousse* számára a longue durée az az időbeli keret, amelyen belül az igazán lényeges gazdasági folyamatok lejátszódnak és a történész számára megfi-

gyelhetőek, a krízisek tagolják ezt a hosszú időtartamot, és egyszerűsített kezdő – és végpontjait is kijelölik. A labrousse-i gazdaság – és társadalomtörténeti "paradigma" tehát lényegében a háború előtt kialakult, a háború után részint tovább finomodott a közgazdasági elméletekhez és a kvantitatív történetíráshoz való kapcsolódás (Rostow, Marczewski, Kondratyev és Kuznets művei¹³), részint *Fernand Braudel* longue durée-kutatásai és időelméleti révén. *Braudel* az általa vizsgált jelenségek mozgásainak intenzitása alapján három időszintet különböztet meg: a (nemcsak politikai) eseményeket tekintve a változás már rövid távon is, a gazdasági konjunktúrák ciklusainál közép távon (évtizedes időtartamon belül), a struktúrák szintjén viszont csak a longue durée alatt érzékelhető. A longue durée számára "a földrajzi, technikai és kulturális kényszerítő erők időbeli kivetítése,"¹⁴ az az időkeret, amelyen belül a struktúrák fennállnak, kijelölve a "lehetséges és a lehetetlen" határait,¹⁵ és amelyen belül az igazán lényeges átalakulást hozó lassú strukturális változások lejátszódnak. A súlypont továbbra is a gazdasági mozgás vizsgálatán volt, de lényegi kérdéssé vált ennek viszonya a tartós társadalmi, demográfiai, mentális struktúrákkal, a fennálló struktúrákon belül próbálták a gazdasági növekedés lehetőségeit megismerni. Ebben a rendszerben a struktúrák az igen lassan változó elemek, amelyek korlátozzák a gazdasági változásokat. *Braudel* a hosszú távú struktúravizsgálatokat modellalkotással tartotta lehetségesnek, történeti modelljei olyan, a megfigyelt valóság alapján szerkesztett magyarázó rendszerek voltak, amelyeket a kutatómunka során a valósággal való ütköztetéssel kell állandóan finomítani, ha a modell érvényét veszti, akkor struktúraváltásnak vagyunk tanúi.

A *Labrousse-Braudel*-féle iskola a hetvenes évek elejéig uralta a francia társadalomtörténet-írást. Mindehhez hozzájárultak a megszilárduló intézményi keretek (az École Pratique des Hautes Études VI. szekciója, amely a hetvenes évek elején önállósult – École des Hautes Études en Sciences Sociales – az Annales-hoz kapcsolódó társadalomtörténet-írás központja). Népszerűségét Franciaországon kívül is növelte alapelveinek, módszereinek egységessége, a számítástechnika terjedésével együttjáró hatékonysága, a kvantitatív módszerek ráadásul azt az illúziót erősítették, hogy a társadalomtudományokban is meghonosíthatók olyan eljárások, amelyek eredményeit a természettudományokéhoz hasonlóan egzakttá tehetik. A kiindulópontból következett az interdiszciplinaritás, *Braudel* véleménye szerint a társadalomtudományok közül sajátos időbelisége miatt a történettudomány hivatott az integráló szerepre. Az eredmény az ötvenes-hatvanas években mindenesetre imponáló volt, a longue durée kutatások, a kvantitatív módszerek, a kutatások kiterjesztése az árak és bérek idősorairól előbb a demográfiai jelenségek, majd a kultúra és a mentalitás kutatására, *Braudel* tanácsa szerint statisztikai módszerekkel analizálva a születések, halálozások, házasságkötések adatait, valamint az alfabetizáltság szintjét mutató névalírások vagy a vallásos áhítat intenzitását jelző végrendeletek eredetileg nem számszerű, de a kutatás folyamán kvantifikált adatait, sok vonatkozásban átformálta a kora-újkorról alkotott képünket. Ez az az időszak, amikor az *Henry*-módszer megújítja a történeti demográfiát, a demográfiai jelenségek kutatása beilleszkedik a társadalomtörténet-írásba, az anyakönyvi bejegyzések vizsgálata alapján elsőként *Pierre Goubert* állította a társadalmi struktúra mellé az ún. "régí típusú demográfiai struktúrát", mutatta be ennek fokozatos átalakulását a 18. század közepétől, és rajzolta meg a struktúrán belül a gazdaság ciklikus mozgása mellett a demográfiai ciklusokat.¹⁶ Nem sokkal később *Emmanuel Le Roy Ladurie* a társadalmi és demográfiai struktúrák és a gazdasági és demográfiai konjunktúrák mellé kutatásai körébe vonta a kultúra és a mentalitás, valamint a társadalmi konfliktusok problematikáját is.¹⁷ Így *Braudel* ajánlásai szerint (matematizáltság, területi redukció, longue durée) megszületett a lokális monográfia mintapéldánya: egy-egy jól körülhatárolható földrajzi térségben vizsgálták az Ancien Régime utolsó évszázadainak kvantitatív módszerekkel megismerhető struktúráit, a struktúraváltást

megelőző gazdasági-demográfiai-kulturális "take off"-ot és magának a struktúraváltásnak a mechanizmusát.

A labrousse-i paradigma válsága fokról fokra bontakozott a hatvanas évek második felében. A kutatás súlypontja lassan áthelyeződött, a tudományos és a tágabb intellektuális környezetből új impulzusok érkeztek, mindezt tetetözte az Annales körében egy generációváltás, amely a szakítást jól érzékelhetővé tette. A szeriális történetírás érdeklődése a hatvanas években a gazdaság mutatóinak sorozatai helyett egyre inkább a demográfia, majd a "harmadik szint" (a kultúra szférájában a modernizáció mérhető jelenségei, pl.: a névalírások vagy a nyomdatermékek sokasodása, terjedése) sorozatai felé fordult.¹⁸ A kutatás az átalakulás helyett annak előfeltételei és az azt fékező, elsősorban kulturális jelenségekre irányult. A vizsgálódások kitérített területe továbbra is az Ancien Régime utolsó évszázada volt, de a forradalmat előkészítő fejlődési folyamat helyett a stabilitás bemutatására törekedtek, nem az ipari társadalom születése, hanem a preindusztriális társadalmak természete vált érdekessé. A krízisek ebben az összefüggésben nem a struktúrák és a konjunktúrák közötti feszültségről, a változásról árulkodtak, hanem bennük működési zavaraiikon keresztül a struktúrák tárultak fel, az Ancien Régime társadalmának stabilitása és autoregulációs képessége.

Ennek a váltásnak egyik mozzanata *Le Roy Ladurie* nagy monográfiája, amelyben az eredeti tőkefelhalmozás jelenségét kereste a languedoci parasztkörökben, de malthusi önszabályozást talált.¹⁹ Tapasztalatainak összegzésképpen alakította ki 1973-as *College de France*-beli székfoglalójában az "histoire immobile" fogalmát, amely a francia társadalomtörténet-írás egyik kulcsfogalmává vált. Eszerint a 11. és a 18. század között a mezőgazdasági technika változatlansága egy nagy agrárciklust eredményezett, amelyen belül expanzív és hanyatló fázisok váltották egymást, de a rendszer végső soron nagyfokú stabilitást mutatott. A technika és a mezőgazdasági termelés változatlansága egy olyan népesedési küszöböt hozott létre, amelyet kockázat nélkül nem lehetett átlépni. A növekedés működésbe hozta a malthusi "pozitív" fékeket, az egyedüli változás, amely stabilizálta a rendszert, anélkül hogy átalakította volna, a "preventív" fékek (a kései házasság) megjelenése volt a 16. században. Így a gazdaságtörténészek által szuggerált kép (a változás nélküli vagy a változást előkészítő növekedés) helyett egy másfajta társadalom szemünk elé, a növekedés nélküli változását. Az "histoire immobile" valójában nem mozdulatlan történelem, hanem egy rendkívül heterogén történeti fejlődést takar. Míg a gazdasági és a demográfiai mozgás változatlan keretek között marad, a növekedés után mindig ugyanarra a szintre tér vissza, az állam, a társadalom, a mentalitások, a szellemi élet főleg a 16. századtól kezdve az átalakulás szakaszába lépnek. Az agrárstruktúra változatlanságához így rendkívül viharos eseménytörténet társul. A modernizáció többé már nem a gazdasági növekedésre épülő globális átalakulás, hanem erősen kötődik a mentális struktúrákhoz. *Le Roy Ladurie* mellett ki kell emelni *Philippe Ariès* és *Michel Foucault* szerepét, kiknek szemében a modernitás kialakulása a társadalmi viselkedésformák racionalizálódása, a mentális struktúrák átalakulása nem kötődik szükségszerűen a gazdasági vagy demográfiai folyamatokhoz, belső dinamizmusuk és instabilitásuk váltja ki az áttérést egyik diskurzív rendszerről (a valóságról való beszédmód) a másikra, ami átalakítja a hatalom szerkezetét és átstrukturálja a társadalmat, és így a modernizációs folyamatok motorja lesz. A társadalmi valóság megértéséhez rekonstruálni kell azokat a kategóriákat, amelyekben annak idején gondolkodtak róla, azokat az eszméket, amelyek megtestesültek az intézményekben, és amelyek a társadalom alappilléreit jelentették. Mindezt a legkevésbé tudatos hétköznapi gyakorlatban, szokásokban lehet tetten érni. Ez már a történeti antropológia áttörését jelzi, a kérdés az, hogy a gondolkodás formái hogyan határozzák meg a társadalmat és azon keresztül a gazdasági struktúrákat.²⁰

A paradigmaváltásban a tudomány belső fejlődésén kívül szerepe volt más társadalomtudományok alakulásának is. A hatvanas évek a strukturalizmus fénykora, az Annales-féle társadalomtörténet-írásra a marxizmus és a közgazdasági növekedésemleletek helyett elsősorban a filozófia (*Foucault* mellett meg kell említeni *Althusser* nevét) és a strukturális antropológia kihívása (*Claude Lévi-Strauss*) volt hatással. Az irányváltás okai között számolni kell még a hatvanas évek végének politikai és társadalmi viszonyaival: egy értékválsággal küszködő világ a gazdaság problémái helyett a mentalitás, a kultúra kérdései felé fordul, 1968 után az Annales-iskola többnyire baloldali elkötelezettségű képviselőire egyre kevesebb vonzerőt gyakorol a marxizmussal több ponton érintkező labrousse-i megközelítés. A paradigmaváltás ezenkívül általában generációs kérdés is, 1974-ben a "Faire de l'histoire" című három kötet az Annales új nemzedéke lépett színre.²¹ *François Furet* szerint nem a gazdaság a meghatározó tényező a francia történelemben, összefoglalja kétségeit a kvantitatív megközelítéssel szemben, *André Burguière* számba veszi a történeti demográfia addigi eredményeit és problémáit (lásd később), a kvantifikáció háttérbe szorítása térben és időben új területek feltárását jelenti, így igen erős hangsúlyt kap a középkor társadalomtörténete, az ideológiák és a mentalitások szerepe (*Georges Duby* és *Jacques Le Goff*), újjáéled az érdeklődés az eseménytörténet iránt (*Pierre Nora* tanulmánya, később *Dubynél* is tanúi lehetünk), igen erős az interdiszciplinaritásra törekedés (a demográfia mellett szó esik a régészet, a közgazdaságtan, az antropológia, a vallástörténet és vallásszociológia, az irodalomtörténet, a nyelvészet, a művészettörténet és a politikatudomány kínálta lehetőségekről), a történettudomány lehetséges új tárgyai között megjelenik az időjárás (*Le Roy Ladurie*), a könyv és a művelődés (*Roger Chartier* és *Daniel Roche*), az emberi test, a betegség és egészség, az ünnepek, a közvélemény szerepének vagy a filmművészetnek a kutatása.

Az új társadalomtörténeti iskola egy másik programadó kötetének címéről "Nouvelle Histoire"-ként jelölte önmagát.²² A hetvenes-nyolcvanas években egymást követték az eredmények: a kvantitatív módszerek egyeduralmának véget vetett a kvalitatív elemzés jelentőségének növekedése, a braudeli "térbeli redukció" következményeképpen kialakult területi monográfiatípust felváltották a tematikus művek, sorra jelentek meg a nagy többkötetes összefoglalók,²³ újraértelmezték a francia forradalom történetét, a gazdaság különböző időtartamú ciklikus mozgásainak találkozási helyett a kulturális változásoknak adva a fő szerepet,²⁴ a középkor történetében a világról alkotott képzetek kerültek a középpontba,²⁵ megjelent az addig mellőzött eseménytörténet, bemutatva, hogy a szereplők maguk hogyan élhették meg az eseményt, illetve hogy egy történelmi eseményhez utóbb milyen képzetek kapcsolódtak, hogyan "konstruálódtak", hogyan vált a történelmi gondolkodás részévé.²⁶ A történeti demográfia kutatásában is a demográfiai viselkedés mögött álló mentalitások vizsgálata került az előtérbe, nagy hangsúlyt kapott a családtörténet, a gyermekkor, a halálal szembeni attitűdök feltárása, a városi demográfia kutatása (minderről később részletesebben). *Robert Mandrou* kitágította a pszichológia irányába a mentalitástörténet határait, megrajzolva a 16-17. századi ember fizikai és lelki-szellemi környezetét, a fizikai környezet hatását az utóbbira, az éhínség, a járványok és a valós és képzelt félelmek hatását az emberek pszichoszomatikus állapotára és a kollektív hisztériák (mint például a boszorkányüldözések, a rémhírek terjedése) kialakulására, a forrásokból megpróbálta kibontani a különböző érzékszervek szerepét, súlyát az érzékelésben és ezek visszahatását a kollektív lelkiállapotra (a döntően orális falusi kultúrában az érzékelésben a legfontosabb szerepet a hallás játssza, ez viszont újra csak a rémhírek terjedésének, a rendkívül labilis lelkiállapot kialakulásának kedvez).²⁷ Ide kapcsolódnak *Jean Delumeau* könyvei a félelem formáiról és hatásairól vagy a bűntudat szerepéről.²⁸ *Mandrou* később így foglalja össze, hogy a mentalitástörténeti kutatásoknak a jövőben milyen irányba kellene haladniuk: fel kell tárni mindazt, ami az ember

materiális környezetét adja, mégpedig saját társadalmi kontextusában rekonstruálva. Ez magába foglalná az élet biológiai feltételeinek megrajzolását: a táplálkozást, az inségeket, azok fizikai és pszichikai hatásait, a városi és falusi, valamint a különböző társadalmi rétegek táplálkozásának különbségeit, a lakásviszonyokat, a hideggel és a meleggel való küzdelem eszközeit, az ivóvizet, az öltözködést, a testi higiénét, a betegségek történetét, a közösségi szolidaritás formáit, a demográfiai viszonyokat, és a mindezek mögött álló mentális állapotot, az érzelmi élet formáit, az érzékenység, a felfokozott érzelmek megnyilvánulásait, a könnyeket, a nevetést, az érdeklődést a bűn, a bűnözők, a kivégzések iránt, a tömeg brutalitását, a kommunikáció csatornáit. Az így megírt történelem (*histoire socio-économique* és *histoire biologique*) összefoglalná a "kollektív élet szuperstruktúráinak formáit."²⁹

A "Nouvelle Histoire" *Bernard Lepetit* kritikája szerint egy dologban hasonlít a labrousse-i iskolához: a cselekvő ember mint a történelmet alakító aktív szereplő itt sem kap szerepet. "...nem annak a megismerése a kérdés, hogy a társadalom mint szabadon cselekvő lények teremtménye mit tesz, mit tehet vagy mit köteles tenni önmagával, hanem az, hogy mit tesz a gazdaság a társadalommal (Labrousse-nál vagy Braudelnél), hogy mit tesznek a világ képzetei a társadalommal (Le Goffnál vagy *Le Roy Ladurie-nél*), s hogy mit árulnak el róla ugyanazon esemény során. A szereplő eltűnése együtt jár azzal, hogy a tettét a társadalmi önépítkezés modelljei közül diszkvalifikálják."³⁰ A kultúrát mint kollektív jelenséget vizsgálták, a személytelen kulturális folyamatokban az egyén cselekedetei determináltak a hosszú időtartam alatt érvényes normák, értékek és kategóriák által. Éppen mivel a világról alkotott képzetek a *longue durée* szférájába tartoznak, szemben a rövid időtartam alatt lejátszódó egyéni cselekvésekkel, a köztük levő kauzális kapcsolatokat is ez a hierarchia szabja meg. A képzetek globálisabb jelentőségük, hozzájuk képest az individuális cselekedetek a jel vagy index szerepét játsszák: megfigyelt ismétlődésük feltárja a mögöttük ható képzeteket.³¹ Tehát akár a labrousse-i iskolát, akár a Nouvelle Histoire-t tekintjük, az individuum cselekedetei determináltak a gazdasági folyamatok vagy a társadalmi normák, értékek által, ezek a tényezők lényegében – az alapfeltételezés szerint – egyenlő mértékben hatnak a társadalom tagjaira. A statisztikai átlagok, a többségi viselkedés ezekre a mozgatórugókra világítana rá, ez viszont együtt járt az átlagtól eltérő, az "abnormális" negligálásával. Mindez feltételezi, hogy a történelemben hosszú távon olyan megfelelő módszerekkel megismerhető folyamatok zajlanak, amelyek a szereplők helyzetét determinálják, lineárisak, valamely cél felé haladnak, ebben a folyamatban a változás mechanizmusai feltárhatóak és azok a fogalmak és kategóriák, amelyekkel ezeket a folyamatokat leírjuk (pl.: modernizáció, iparosodás, urbanizáció, a modern államiság kialakulása, demográfiai átmenet) az időben változtatlanok, és lényegében globálisak.

A francia társadalomtörténetnek ez a két egymást követő modellje a nyolcvanas évekig jelentős eredményeket hozott fel, az Annales-iskola – noha a francia kutatók maguk többnyire tagadják létezését³² – a szűkebben vett szakmai körökön kívül is világszerte ismertté vált, amit a számítástechnika elterjedése a történeti kutatásokban csak tovább fokozott. Mégis a válság jelei éppen ekkor kezdtek mutatkozni, amit az 1988-as *Tournant Critique*, majd az Annales erre válaszoló 1989-es száma jelzett a legnagyobb erővel.³³ Vagy – amint *Jacques Revel* fogalmaz – az uralkodó modell kritikája ekkor erősödik fel – legalábbis a történészek egy részénél.³⁴ A kételkedést, a "bizalmi válság" kialakulását számos tényezőre lehet visszavezetni: szerepet játszik benne a felhalmozott adatok tömege, amelyet nem kísért a kérdésfeltevés hasonló ütemű megújítása, minek következtében úgy tűnt, hogy a nagy anyagi és szellemi ráfordítást igénylő kvantitatív vizsgálatok ehhez képest viszonylag csekély eredményt hoznak, a "csökkenő hozadék" elve érvényesül.³⁵ Hozzájárult a válságerzethez az is, hogy a Nouvelle Histoire jelentősen kitágította a kutatás terét, nyitott a rokontudomá-

nyok felé, de ez éppen a történettudományon belül hozott létre új válaszfalakat, az integrálatlan, egymástól elszigetelt részterületekre bomlás, a "felmorzsolódás" azzal a veszéllyel járt, hogy a kutatás eredménye valamiféle áttekinthetetlen tabló lesz.³⁶ Az addig uralkodó paradigma szerint folytatott makrovizsgálatokkal szembeni elégedetlenség természetesen értelmezhető a közben lejátszódó újabb generációváltással is, amely az addig mellőzött mikrovizsgálatokat az előtérbe helyezte. De ezenkívül mindenképpen számolni kell más tényezővel is. *Jacques Revel* óvatos megfogalmazásában: "Ez az átalakulás annál is inkább éreztette hatását, mert ezzel egy időben erőteljesen megkérdőjelezték a társadalomtudományokat egybefogó (vagy legalábbis számukra hivatkozási háttérül szolgáló) nagy paradigmákat, s velük együtt az egyes tudományzakok együttműködésének egyes módozatait. A kétkedés, amely ugyanezekben az években hatalmába kerítette a számukra érthetetlen, sőt gyakran leírhatatlan válságformákkal küzdő társadalmakat, természetesen hozzájárult annak a meggyőződésnek az elterjedéséhez, mely szerint a társadalmi tények átfogó megértésének tervét – legalábbis ideiglenesen – zárójelbe kell tennünk."³⁷ Ha megpróbáljuk ezt az igen tömör kijelentés értelmezni, akkor a társadalomtudományok Tournant Critique-ban is leírt válsága, a nyolcvanas évek episztemológiai fordulata mögött olyan átfogó bizonytalanság rejlik, amely részben a tudományon kívülről jön. A "társadalmi tények átfogó megértését" szolgáló paradigmák meggyengülése, a módszerekről való gondolkodás, illetve annak a kérdésfelvetésnek a hátterében, hogy a választott módszerek, alapelvek, a megfigyelés keretei, léptéke hogyan befolyásolják a vizsgálat eredményét, ott sejtethjük a természettudományok 20. századi fejlődését (ennek ismeretelméleti, tudományfilozófiai és a társadalomtudományokra gyakorolt hatása további alapos tisztázásra szorulna), a nyolcvanas évek végén lejátszódó, a társadalomtudósokat is váratlanul erő politikai változásokat, de általánosabb politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális válságtüneteket, ezzel összefüggésben a posztmodern gondolkodás (a posztmodern "mint a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanság"³⁸) vagy más filozófiai áramlatok (pl.: a *Husserl*-féle fenomenológiai iskola) hatását, vagy a nyolcvanas évek angolszász antropológiájának, de mindenekelett az olasz mikrotörténeti iskola ösztönzését.

A váltás nem egy csapásra következett be, útkereső próbálkozások a Tournant Critique előtt is folytak, *Monique Cottret* a *Mandrou* könyvéhez írt kiegészítésében összefoglalva a történeti kutatás újabb (nyolcvanas évek végi) eredményeit és a jövő feladatait, mindenesetre felsorol néhányat.³⁹ Így *S. L. Kaplan* rámutatott a *longue durée* vizsgálatok korlátaira, amely lehet, hogy egyszerű analitikus eszköz, de eltorzíthatja a történeti valóságot. A lét-fenntartás, az élelmiszerellátás problémái rövid távon jelentkeznek, a *longue durée* perspektívájából nem látszik a túlélésért vívott harc, ennek a harcnak a különböző stratégiái. A hosszú időtartam kutatása ezeket a kéréseket elhanyagolja vagy mellőzhető zavaró tényezőnek tekinti, ez, az eseménytörténet iránti megvetésével együtt, a társadalomtörténetből absztrakt, hús-vér nélküli tudományt farag. *Kaplan* ezzel szemben a rövid távon megfigyelhető valós tényekből kiinduló újfajta krízisvizsgálatokat javasolt (*événementiel économique*).⁴⁰ Hasonlóképpen érdekesek *Cottret*nek azok a következtetései, amelyeket a *Nouvelle Histoire* új kutatási irányjaihoz fűz. Az érzékelés, az érzelmek vagy az ízlés történetének feltárása egyenesen szükségessé teszi a korabeli szépirodalom tanulmányozását, amelytől nem szabad tartózkodni a reprezentativitás problémái miatt, sőt hogy a viselkedési formák mögött feltáruljon az értékek rendszere, ismerni kell a megismerésre, az érzékelésre vonatkozó korabeli elméleteket, hogy a forrásokat ezek alapján értelmezhesük.⁴¹ De a jövő szempontjából talán még izgalmasabb, hogy a hetvenes évek végétől újjáéled a korábbi társadalomtörténeti paradigmák által mellőzött műfaj: a biográfia. Ez egyrészt jelzi, hogy a tömegjelenségek, a struktúrák vizsgálata után az egyes ember története is kezd érdekes lenni,

másrészt új források (livres de raison: egyfajta, a család életének eseményeit, gazdasági feljegyzéseket, de alkalomadtán bármely más eseményhez fűzött reflexiókat rögzítő naplóféleség, magánlevelezés, memoárok, perszövegek) feldolgozását, új (kvalitatív) módszerek alkalmazását és új kérdések felvetését (egy egyéniség egy adott korban hogyan "alkotja meg" önmagát, milyen döntéseket hoz, milyen stratégiákat választ helyzetről helyzetre, története mennyiben reprezentatív) jelenti.⁴² A művek továbbra sem a "nagy történelem" szereplőinek életét dolgozták fel, hanem az Ancien Régime társadalmának különceit, "self-made-man"-jeit, a kulturális közvetítőkéit, akikről megfelelő minőségű és mennyiségű írott emlék maradt.⁴³ De ezzel kapcsolatban *Michel Vovelle* már felveti, nem volna-e ideje kilépni a "népi gettóból", és újra vizsgálni az elit kultúra képviselőit, Ménétra, a párizsi üveges után újraolvasni *Rousseau-t*, figyelembe venni a zseni dimenzióját is.⁴⁴ A felsoroltak: a longue durée absztrakciójának elutasítása, a reprezentativitás problémájának átfogalmazása, az egyéni életpályák nyomkövetésének felértékelődése, már a Tournant Critique körüli viták nyomán formálódó új történetírói gyakorlat elemei.

A korábbi paradigmákkal szemben bizalmatlan francia társadalomtörténészek az új alapelvekről és módszerekről folytatott vitákban részint ezekből a korábbi eredményekből, részint a nyolcvanas években kibontakozó olasz mikrotörténelem és az antropológia (az angolszász antropológia helyett elsősorban a norvég *Fredrik Barth* művei szolgálnak hivatkozási alapul⁴⁵) téziseinek és gyakorlatának az adaptációjából merítettek. Fontos hangsúlyozni – *Jacques Revel* soha nem mulasztja el – hogy a mikrotörténelem körüli viták meglehetősen korlátozott körben folynak, és a mikrotörténelem maga nem jelent rendszerbe szervezett tételekből kiinduló iskolát vagy egységes diszciplínát, hanem közös elégedetlenségből, kritikai szemléletből fakadó sokszor igen különböző munkamódszereken és kutatói tapasztalatokon nyugvó történetírói gyakorlatot, amely nem rendelkezik "alapszöveggel", elméleti alapvetéssel.⁴⁶ Nem jelent kialakult, új társadalomtörténeti paradigmát, legfeljebb sejthető, hogy a következő évtizedek paradigmája ezekből a vitákból és ebből a gyakorlatból nőhet ki. Sajátos a mikrotörténelem franciaországi recepciója is: elsősorban a társadalomtörténet tárgyának megkonstruálásával kapcsolatban jelentkezik, és a mikrovizsgálatok perspektíváját – az olaszok többségével ellentétben – nem tekintik kivételezett jelentőségűnek a társadalmi jelenségek kauzális viszonyainak feltárásában. A mikro-megközelítési módot olyan – eddig elhanyagolt – lehetőségként kezelik, amely (a különböző léptékű térképekhez hasonlóan) ugyanannak a realitásnak más részleteit mutatja meg, mint a makrovizsgálat. A történeti megismerés folyamatában kulcsszerepet kap a "léptékváltás", az egymást követően többféle nézőpont, elemzési szint alkalmazása, az "approche multiscopique", ahol az elemzés mindig mikroszinten indul el, az egyedi esetek megfigyelésétől halad egy általános érvényű elméleti modell megalkotása felé.⁴⁷ Igen lényeges az, hogy minden esetben általánosítható konklúziók levonása a cél, de a makroszinten előállított tudást a mikroszintű vizsgálatok tapasztalatai ellenőrzik, miközben feltárul a társadalmi jelenségek és a bennük rejlő oksági viszonyok sokrétűsége és dinamizmusa. Az elemzés során tudatossá válnak a léptékváltás következményei: a vizsgálat tárgya, a módszerek kiválasztása, a történész által konstruált tudás ennek függvénye. A mikroszintű vizsgálatok elsősorban a társadalmon belüli kapcsolatok, a társadalmi identitás, a társadalmi jelenségek változásának kutatására irányulnak, azokra a folyamatokra, amelyekkel a társadalom aktív szereplői szüntelenül újradefiniálják a társadalmi szervezetet. Ebből a nézőpontból minden társadalom önmaga megalkotásának állandó folyamatában ragadható meg, és mivel ez a folyamat különböző anyagi és mentális helyzetű szereplők állandó alkalmazkodási kísérleteiből épül fel, akiknek viselkedése nem látható előre valamely a priori feltételezett funkcionalista vagy strukturalista modell alapján, és tetteik következményeit is a bizonytalanság kíséri, ezért ezek a társadalmi folyamatok nem

lehetnek eleve determináltak.⁴⁸ A lényeg az egyének sajátos pozíciójának megrajzolása, belehelyezésük abba az állandóan változó interrelációs együttesbe, ahol döntéseiket hozzák, egyéni stratégiáik feltárása, amelyekhez a bizonytalanság, a tanulás, az emlékezet fogalmái kötődnek. A cél a valóság, a társadalmi folyamatok sokféleségének a bemutatása, amely nem történhet a kauzális kapcsolatok számának redukciójával vagy egy racionálisan egységes hipotetikus alapelv kimunkálásával. Minden társadalom fő vonása az értékek (az egyéni cselekedeteket, döntéseket motiváló preferenciák) és az egyéni helyzetek, pozíciók különbözősége, valamint a döntések, választások kimenetelét illető bizonytalanság. Ebből következik, hogy az egyéni viselkedést nem lehet mechanikusan levezetni valamely normának való engedelmességéből, a társadalmi viselkedés pedig a társadalmat alkotó individuumok viselkedésének összessége, a makroszinten a többségi viselkedésben tükröződő normák pedig az egyéni cselekedetekhez kapcsolódó értékek összeadódásából származnak. Éppen ezért az elemzésben a statisztikailag kisebbségi viselkedésnek is ugyanolyan magyarázó ereje van, mint a többségének, a cél az, hogy az elemzési minta minden egyedét eredeti sajátos döntési pozíciójában ábrázoljunk, rekonstruálva teljes anyagi és mentális eszköztárát és más cselekvőkkel való kapcsolatait.⁴⁹ Ebből a nézőpontból a kisebbségi viselkedés is "normális" (lásd az olasz mikrotörténészek "kivételes normális" terminusát), egy társadalomról szélsőségei is sok mindent elárulnak, feltárva a lehetőségek határait, másrészt pedig a társadalmi változás mechanizmusait vizsgálva a normától eltérő viselkedés különös jelentőséget kaphat, idővel elfogadott viselkedésformává válhat. Ezért a mikrotörténészek egy része Barth nyomán olyan generatív modellekkel kísérletezik, amelyekben az összes egyéni viselkedésforma, életút bennefoglaltatik, ezek a feldolgozás során nem aggregálódnak, és amelyekben a kivételes valóban normálissá válik.⁵⁰

Összegezve a mikrotörténelem – különösen annak francia változata – egy lehetséges alternatívát kínál a korábbi makrovizsgálatokra épülő társadalomtörténeti paradigmákkal szemben, nem preferálja ugyan a mikroszintet a makro rovására, de a mikroszinten szerzett tapasztalatot tartja kiindulópontnak, amelynek összetettsége folytán nagyobb a feltáró ereje. A társadalmi sokféleség, a számtalan egyéni stratégia, életpálya feltárásával előbukkannak a korábban unilineárisnak és egységesnek tartott makrofolyamatok helyi változatai, megtorpanásai, elágazásai, kontinuitásuk helyett diszkontinuitásuk válik meghatározó élménnyé. A korábbi nagy magyarázó modellek által eltüntetett egyének a társadalmi folyamatok alakítóivá válnak, ezek a folyamatok éppen a cselekvők akciói és interakciói révén épülnek szüntelenül. A jelenből visszavetített kategóriák helyett a cselekvők által választott identitás és az a kapcsolatrendszer vált érdekessé, amelyben a cselekvésük lejátszódott. A történelemből ebben az értelmezésben a priori determinált, szükségszerűen a jelenhez vezető folyamat helyett a társadalmi cselekvők egymással és az általuk létrehozott intézményekkel folytatott állandó párbeszédéből és egyezkedéséből kialakuló, speciális körülményekhez való alkalmazkodásukból felépülő, egyszeri és megismételhetetlen, sok lehetséges helyi változatot felmutató folyamat lett.

II.

A francia társadalomtörténet-írás háború utáni fejlődésének ilyen részletes bemutatását a történeti demográfiaival való szoros kapcsolata indokolja. Másrészt ez az oka annak, hogy az általunk rajzolt kép természetesen töredékes, némileg önkényes válogatáson alapul, elsősorban azokat a francia szerzőket vettük figyelembe, akik a választott téma szempontjából fontosnak látszanak és a fejlődés irányát kirajzolják.

Amennyiben a Tournant Critique és az Annales-hoz kötődő társadalomtörténészek helyzetelemzése pontos (tudniillik hogy a társadalomtörténeti paradigmaváltást a társadalomtudományoknak a külső, tudományon kívüli világ bonyolult, nehezen értelmezhető kríziséből fakadó általános válsága indokolja), akkor hasonló jelenségeknek más társadalomtudományokban és a par excellence interdiszciplináris történeti demográfiaiban is fel kell bukanniuk. Ezért mielőtt a történeti demográfia fejlődését és kilencvenes évekbeli alakulását áttekintenénk, lássunk néhány példát más társadalomtudományok területéről: jelentkeznek-e a társadalomtörténet változásához hasonló tendenciák más diszciplínákban is.

A szociológiában⁵¹ az ötvenes-hatvanas években részint a marxizmus, részint a *Durkheim-re* támaszkodó funkcionalista elmélet, valamint Lévi-Strauss strukturális antropológiája hatására a makrotársadalmi problémák iránti érdeklődés dominált. Ez feltételezte, hogy a társadalom az egyénektől függetlenül létezik, hogy az individuális viselkedést a társadalomban és a mentalitásban fennálló tartós struktúrák határozzák meg. A nagy társadalmi folyamatok a résztvevők akaratától lényegében függetlenül, determinisztikus törvények szerint alakulnak. A szociológusok (Franciaországban különösen) ezeknek a törvényszerűségeknek a feltárására törekedtek, a cél a társadalom működésének, a társadalmi alrendszerek közötti kapcsolatoknak a megismerése volt. A változás fokozatosan (és nem teljeskörűen) jelentkezett az elmúlt kb. húsz évben, párhuzamosan a kétpólusú világrend összeomlásával, a marxizmus népszerűségének csökkenésével, a nyugati világ töretlen gazdasági fejlődésének megtorpanásával, a nyugati értékrend válságával, a posztmodern elmélet jelentkezésével. Eltűnt a magabiztosság a társadalmi fejlődés nagy törvényszerűségeinek létezésével, ezek megismerhetőségével kapcsolatban, a posztmodern (*Ljotard*) megfogalmazta kételyeit a "nagy narratívák" tudományos mivoltával kapcsolatban: a nagy társadalmi folyamatokról vagy jelenségekről igen különböző narratívák mondhatók el, de ezek közül egyik sem áll közelebb a valósághoz, mint a másik.⁵² Fontos szerephez jut a metodológiai individualizmus: a társadalmi jelenségek és folyamatok az egyének cselekedeteinek összegződésai, kevésbé szélsőséges formában megengedve, hogy az egyéni akciók nyomán létrejött makrojelenségek visszahatnak az egyénre. Ennek megfelelően előtérbe kerültek az individuális viselkedésre vagy kis közösségek életére irányuló mikrovizsgálatok a korábban uralkodó makro-megközelítéssel szemben. Ebből a perspektívából az egyén alakítja a társadalmi jelenségeket, nem léteznek determinisztikus fejlődési törvényszerűségek, a jövő nem látható előre, a bizonytalanság fontos tényezővé válik.

A változás érzékelhető a francia gazdaságtörténet-írásban is. Míg a korábban domináns labrousse-i modell ereje a közgazdaságtannak való szoros kapcsolatában rejtett, újabban pontosan ezzel a viszonytal szemben merültek fel kételyek. *Jean-Yves Grenier* szerint problematikus két ennyire eltérő megközelítési módot és időfogalmat használó tudományág együttműködése, hiszen a közgazdaságtan deduktív, a történettudomány pedig alapjában véve induktív módon működik.⁵³ A korábbi gazdaságtörténeti időmodellek megalkotása, az elemzéshez választott időegységek hierarchiája, a hosszú időtartam, a szekuláris trendek preferálása részint eleve determinisztikus szemléletet feltételezett, a priori logikán alapult, másrészt szorosan kapcsolódott a számszerű, sorozatokba rendezett adatok felhasználásához. A választott időmodell (a *longue durée*) és a vizsgált, az eredeti adatokból összeállított számsorok tökéletesen illeszkedtek egymáshoz, a sorozatokat mintegy az előfeltevésekre alapozott modellen keresztül olvasták. Ebben az elméletben a véletlenszerűnek, az átlagtól eltérőnek kevés hely jutott, vagy mellőzték az elemzés során vagy a rendszer autoregulációs működésének egyik elemévé vált. Ezzel szemben a kvantifikáció háttérbe szorulásával járó episztemológiai fordulat felveti az időválasztás relativitásának kérdését, egy másfajta, a mikroelemzéshez alkalmazkodó időmodell kimunkálása az időben lejátszódó folyamatok

determinista voltát kérdőjelezi meg. Az időbeli változók itt már nem meghatározott trendet jelentő röppályát követnek, amelyhez a külvilágból érkező sokkhatások után visszatérnek, hanem az állandó sokkhatások okozta eltérések a tendenciától maradandó hatásúak, a változások véletlenszerűek, nem determináltak semmiféle trendtől, az időbeli folyamatok sztochasztikus természetűek, véletlenszerű változások eredőjeként jelentkeznek.⁵⁴ Változást jelent az is, hogy a közgazdaságtan korábban változatlanak tekintett kategóriáit térben és időben kontextualizálni próbálják, a tradicionális társadalmak leírására inkább a korabeli fogalmakat, kategóriákat használják. *Grenier* gazdaságtörténeti munkájában ezt összeköti a kategóriák születésének feltárásával és pontos tartalmuk megajzolásával, a közgazdaságtudomány keletkezésének rekonstruálásával és elemzésével.⁵⁵

Horváth Róbert a demográfiai elméletben mutatkozó paradigmaváltásról értekezett 1992-ben írt tanulmányában,⁵⁶ a változásban az általa "endogénnek" nevezett, a tudományfejlődés belső logikájából következő átalakulás mellett nagy súlyt helyezve a tudományágon kívüli "exogén" hatásokra. Eszerint egy-egy tudományos paradigma magyarázó ereje akkor kezd meggyengülni, amikor "alaphipotézis-rendszerük" változatlansága miatt egyre jobban elszakadnak a külső környezet változásaitól. Az "exogén tudományos forradalom" szükségszerű velejárója a tudománytörténeti és tudományelméleti kutatások előtérbe kerülése, a tudományágak közti határvonalak bizonytalanná válna, módosulása. Ez az interdiszciplináris szemlélet erősödésével jár, *Horváth Róbert* ezzel magyarázza a demográfia tudományán belül olyan eleve köztes helyzetben lévő, interdiszciplináris tudományágak önállósodását, mint a történeti demográfia vagy a gazdaságdemográfia. A szerző nézete szerint jelenleg a demográfiaiban és más tudományokban (pl.: az elméleti közgazdaságtanban) "endogén" és "exogén" okokból episztemológiai válság körvonalazódik, amelyet a régi elméletek (pl.: a demográfiai átmenet hagyományos felfogásának tarthatatlansága) körüli bizonytalanság, valamint a külvilágból származó új követelmények (pl.: a környezeti problémák által felvetett humán-ökológiai szempontok) felbukkanása idéz elő. Mindez tükröződik a makro-megközelítéssel szembeni bizalmatlanságban, a mikrovizsgálatok előtérbe kerülésében, az interdiszciplináris szemlélet erősödésében, amely a demográfian belül hoz létre differenciálódást, új határvonalakat (pl.: egy elkülönülő családdemográfiai terület önállósodása). A paradigmaváltás egyik legfontosabb eleme a korábbi a priori logikára épülő, deduktív jellegű elméletek felülvizsgálata, és ezek helyett a tények feltárásán és tudományos verifikálásán alapuló induktív eljárások előnyben részesítése.

A demográfiaiban folyó paradigmaváltással foglalkozik *Daniel Courgeau* és *Éva Lelièvre* tanulmánya is.⁵⁷ A szerzők az új paradigmahoz vezető átmenet legfontosabb elemének az egyéni életutak vizsgálatának szilárd elméleti keretbe öntését tartják (event history analysis). A korábbi paradigma fő sajátossága az volt, hogy a demográfiai jelenségeket a zavaró hatásoktól megtisztítva, külön-külön vizsgálták, a kutatás nem egyéni életpályákra irányult, hanem valamely homogénnek tekintett emberi sokaságra, amelyről éppen a homogenitás fenntartása érdekében feltételezték, hogy tagjaikra azonos hatások nehezednek, a kilépő egyének tüstént egy más emberi populációhoz, a belépők pedig a vizsgált populációhoz alkalmazkodnak. A klasszikus paradigma szerint egyszerre csak egy demográfiai eseményt vizsgálnak, eszerint egyrészt lehetetlen azok nyomon követése, akik valamely zavaró hatás következtében kiesnek a megfigyelésből, másrészt valamely vizsgált jelenséget és zavaró tényezőit egymástól függetlennek tekintik. A kutatás során abból az alapfeltevésből indulnak ki, hogy azok viselkedése, akik valamely zavaró esemény folytán kiesnek a vizsgálat köréből (pl.: az első házasságkötés korának elemzésénél a halandóság vagy a vándorlás következtében), ugyanolyan lett volna, mint azoké, akik ezeken nem estek át. Ezt a feltevést a tapasztalat viszont nem igazolja, az elemzés során hiába osztják egyre kisebb szubpopulációkra a

megfigyeltek körét, hogy a homogenitást fenntartsák, mindig maradnak olyan zavaró tényezők, amelyeket nem vettek figyelembe. Ez a fogyatékoság legalábbis megkérdőjelezi egy esemény longitudinális vizsgálatának lehetőségét, ami új paradigma kimunkálását teszi szükségessé. A szerzők által javasolt "event history analysis" sokkal dinamikusabb megközelítést tesz lehetővé, amikor egy eredeteseneményt átél, de különböző eredetű, különböző anyagi, társadalmi és mentális pozícióval rendelkező és különböző külső hatásoknak kitett egyének életpályáinak a sorozatát vizsgálja. Az egyéni életpálya ebből a nézőpontból olyan komplex, sztochasztikus folyamat, amely minden mozzanatában függ a múlt történéseitől, a jelen és a jövő hatásaitól. Az egyéni életpályák vizsgálata azt is jelenti, hogy a zavaró hatásokon (pl.: vándorlás) átesettek nem vesznek el a kutatás során, hanem továbbra is nyomon követik őket, viselkedésüket összehasonlítva a zavaró hatáson át nem esettekével. Fontos lesz a demográfiai események közötti interakciók elemzése: egy átélt demográfiai esemény hogyan változtatja meg más események átélésének valószínűségét. A lényeg, hogy egy emberi népesség egyedei soha nincsenek teljesen azonos pozícióban, a viselkedési minták nem velünk született tulajdonságok, hanem változhatnak az egyéni életpályának megfelelően, a kezdeti heterogenitás az idők folyamán növekszik, az egyéni viselkedés megértéséhez mindezt számításba kell vennünk. Ennek megfelelően az elemzésnek többszintűnek kell lennie (multi-level analysis), figyelembe véve időben állandó vagy változó, kvantitatív és kvalitatív, csak az egyénre vagy egész csoportra jellemző tulajdonságokat, jellemzőket. Maga az "event history analysis" már vagy tizenöt éve ismert, de mára paradigma épült rá, érvényességét matematikai és statisztikai elméletek biztosítják, és így az emberi viselkedés mélyebb megértését eredményezheti, mint a klasszikus demográfiai elemzés.

A részletesebben áttekintett (társadalomtörténeti) és a felületesen érintett (szociológiai, gazdaságtörténeti, demográfiai) példák eléggé egyöntetű képet nyújtanak: közös elemük az egyetemes érvényű magyarózó elméletekkel szembeni bizalmatlanság, a makroszintű vizsgálatok elvetése vagy mikroszintűekkel való tesztelése, kiegészítése, a kvalitatív módszerek terjedése, új, a mikroszintű elemzések követelményeihez illeszkedő kvantitatív módszerek kidolgozása, a mikroszint iránti érdeklődés háttérében a cselekvő individuumnak mint a társadalmi jelenségek alakítójának feltűnése. Vizsgálódásunk következő állomása az lesz, hogy ezeknek a jelenségeknek a francia történeti demográfiában való jelentkezősét próbáljuk felmérni.

III.

Bár a népesedéstörténet iránti érdeklődés hosszú múltra tekinthet vissza, a történeti demográfia mint önálló célkitűzésekkel, módszerekkel és intézményi háttérrel rendelkező akadémiai tudomány az ötvenes években született meg, vitán felül francia történészek és demográfusok kezdeményezésére. Ennek a folyamatnak jelentős állomása volt 1945-ben a nemzeti demográfiai intézet megalakulása (INED), amely a demográfiai kutatások egyik fellegrárává vált. A történeti demográfia kialakulása szempontjából az első lépéseket mégsem az INED kutatói, hanem az Annales köréhez tartozó történészek tették meg: *Jean Meuvret* és *Pierre Goubert*.⁵⁸ Ők – *Labrousse* gazdaságtörténeti iskolájához kapcsolódva – első sorban az Ancien Régime két utolsó évszázada iránt érdeklődtek, keresték a lehetőségét annak, hogy a gazdaság ciklikus mozgása mellett a demográfiai ciklusokat is megrajzolhassák, köztük az összefüggéseket megvilágíthassák. Mivel ciklikus mozgást akartak ábrázolni, a demográfiai válságokat kutatták, amelyek a mozgást tagolták. Ezeken a demográfiai, létfenntartási válságokon keresztül aztán az Ancien Régime tartós társadalmi, demográfiai

struktúráit, azok belső működési mechanizmusait, hosszú időtartamon belül megfigyelhető változásait kívánták megismerni. A kérdésfeltevéshez meg kellett találniuk a megfelelő forrást, amelyből az ár- és bérsorokkal összehasonlítható és statisztikai módszerekkel elemezhető adatsorokat nyerhetnek. Az anyakönyvek feldolgozásába lényegében egymástól függetlenül kezdett *Goubert* és az INED kutatója, *Louis Henry*. A követendő módszerekről az ötvenes évek folyamán komoly viták zajlottak az *Annales* és az *École Pratique des Hautes Études* történészei, valamint az INED demográfusai (elsősorban *Louis Henry*) között az *Annales* és a *Population* hasábjain, miközben mindkét iskola megírta reprezentatív műveit.

Goubert – *Meuvret* ösztönzésére és a *labrousse-i* modellt követve – egy kisváros (Beauvais) és környéke társadalomtörténetét tárta fel a 17–18. századra vonatkozóan, megrajzolva a földrajzi kereteket, a társadalmi és demográfiai struktúrákat, majd áttért a konjunktúrák vizsgálatára, az árak és bérek mozgása mellett kitérve a keresztelések, házasságkötések és temetések idősoraiból rekonstruálható demográfiai ciklusokra.⁵⁹ Eljárásának újdonsága az anyakönyvek felhasználásában rejlett, illetve abban, hogy a demográfiát beépítette a társadalomtörténeti kutatásokba, mégpedig kulcsszerepet juttatva neki: a gazdaság ciklikus mozgásának társadalmi hatásai elsősorban a demográfiai jelenségeken keresztül válnak érzékelhetővé. Az anyakönyvek vizsgálata alapján kirajzolódott az ún. régi típusú demográfiai struktúra, amelynek fő elemei a következők: a népességszám és a rendelkezésre álló létfenntartási eszközök között egy rendkívül törekeny, tíz-tizenöt évente szinte szabályos periodicitással felboruló egyensúly áll fenn, a rendszer bármely elemének kedvezőtlen változása súlyos válságokkal jár, ezek fő oka a gabonaárak időnkénti drasztikus emelkedésében rejlik, a gabonaár mintegy barométerként jelzi a válságokat, szorosan együtt mozog a demográfiai mutatókkal, a gabonaáremelkedés magával hozza a halandóság emelkedését és a házasságkötések és születések számának csökkenését, a válság általában járványokkal jár együtt, bár azok jelentkezhetnek önállóan is, de akkor hatásuk kevésbé pusztító, a válságok hatása differenciáltan érvényesül, a várost súlyosabban érinti, mint a falut, a szegényeket (a külvárosi plébániákat) súlyosabban, mint a gazdagokat, a vegyesgazdálkodású településeket enyhébben, mint a gabonamonokultúrát vagy háziipart űzőket, a termékenység alacsonyabb, mint korábban gondolták, de így is elegendő lenne a népesség növekedéséhez, ha a magas csecsemő- és gyermekhalandóság, a magas felnőttalandság következtében gyakran a termékenységi kor vége előtt felbomló házasságok és a nagy demográfiai válságok ezt nem tennék lehetővé, a népességszám (legalábbis a 17. században) ezért egy egyensúlyi állapot körül ingadozik, de ez helyenként és időnként nagy ingadozásokat takar. A 18. században aztán (kb. 1740 után) a krízisek pusztító hatásának csökkenésével, a halandóság javulásával egy új demográfiai struktúra kezd kialakulni, amely a tartós népességnövekedés megindulását eredményezi. A mű a *labrousse-braudeli* társadalomtörténeti paradigma keretei között helyezkedik el: hosszú időtartam alatt jelentkező tartós struktúrák keretei között mutatja be a gazdasági és az ezzel szorosan összekapcsolódó demográfiai konjunktúrákat. Ezzel a születőfélben levő francia történeti demográfia az uralkodó társadalomtörténeti paradigmához kötődött, és legalábbis részben az *Annales* és az *École Pratique des Hautes Études* VI. szekciója körül szerveződött.

A demográfus *Louis Henry* más szempontok vezették. Ő a francia demográfia sajátos problémájából indult ki: a franciaországi demográfiai átmenet során a halandóság csökkenését szinte azonnal követte a termékenység csökkenése, így a 19. században Európa korábban legnépesebb országa nem mutatott olyan mértékű népességnövekedést, mint vetélytársai, aminek messzeható gazdasági és politikai következményei voltak. *Henry* így az általa természetesnek nevezett, a tudatos születéskorlátozás előtti kor termékenysége, valamint a születésszabályozás megjelenése iránt érdeklődött, a jelenben kimutatható demográfiai ten-

denciák eredetét tanulmányozta, kutatásait oly messzire visszavezetve a múltba, amennyire csak forrásai engedték. Kiindulópontként a régi népesség biológiai meghatározottságait akarta feltárni, a természetes termékenység paramétereit behatárolni, majd ehhez képest a változás időpontját és mechanizmusát megragadni. *Goubert-ékhoz* hasonlóan ő is az anyakönyvekben találta meg ehhez a megfelelő forrást, feldolgozásukra átfogó forráskritikai és módszertani vitát kezdeményezett demográfusok, történészek és levéltárosok számára egyaránt. Ő volt az első demográfus, aki a történészek területére tévedt, és ezzel heves harcot váltott ki a két tudományág és két intézmény (az INED és az École Pratique des Hautes Études) között. Bírálta *Goubert-ék* módszereit, akik az anyakönyvi adatokból közvetlenül, anoním feldolgozással, lényegében a keresztelések, házasságkötések és temetések megszámlálásával képeztek sorozatokat, rajzoltak görbéket, összevetve azokat a gabonaár-változások görbéivel. *Henry* viszont modern demográfiai arányszámokat (pl.: korszpecifikus házasságtermékenység) akart múltbéli népességekre kiszámítani, és az anyakönyveknek teljesen újszerű feldolgozását javasolta. Az anyakönyveket nominatív módon dolgozta fel, az egyéni információkat nem közvetlenül, hanem ún. családlapokra átírva használta fel, amivel alapvető fordulatot hozott a társadalomtörténet-írásban: annak központi elemévé a nominatív analízis vált.⁶⁰ Programját az ötvenes években három fontos mű kiadásával támasztotta alá: a genealógiák feldolgozásával a genfi polgárcsaládokról írt monográfiáját követte az azóta is nélkülözhetetlen kézikönyve az anyakönyvek feldolgozásáról és a családrekonstrukciónak, majd módszerét a gyakorlatban alkalmazta, Crulai, normandiai község népességének családrekonstrukciós vizsgálatával.⁶¹

Az *Henry*-módszernek voltak ugyan bírálói, akik szerint a családrekonstrukcióra fordított pénz és óriási munka nem áll arányban az eredménnyel, és problematikus a településszintű vizsgálatok reprezentativitása is – miként azt az ötvenes évek végén többek között *René Baehrel* megfogalmazta⁶² – mégis a történészek döntő többsége elfogadta. Ezzel a történettudomány és a demográfia határvonalai hosszú időre stabilizálódtak, a történeti demográfia módszerei és érdeklődési köre megszilárdult, az új módszer a kutatás határait kb. 1660-ig vitte vissza – bár megfelelő minőségű anyakönyvek birtokában néhány településen ez az időhatár is tovább módosítható – és az így kutathatóvá vált hosszú időtartamon belül lényegében minden fontos demográfiai jelenséget vizsgálni lehetett. Így az anyakönyvekből a modern statisztikákkal összevethető adatokat lehetett nyerni, másrészt *Henry* kézikönyve és az ennek alapján készített munkái vidéki levéltárosok és disszertációjukat író diákok száza számára is lehetővé tette a módszer alkalmazását, enélkül nem készülhetett volna több száz településszintű vizsgálat a kilencvenes évekig (1980-ig 556, többé kevésbé a Crulai-monográfia felépítését követik).⁶³ Lényegében az *Henry*-módszer elterjedésének és sikeres alkalmazásának köszönhető a hatvanas években az *Annales* társadalomtörténet-írása által elért eredmények jelentős része: az ismeretek megsokszorozódása átforgatta a kor-újkorról alkotott képet. A történeti demográfia az *Annales*-iskola által kidolgozott paradigmába illeszkedett, a gazdasági, demográfiai, kulturális "take off" és a születésszabályozás megjelenésének, elterjedésének mint az előzőhöz nélkülözhetetlen mentalitásbeli modernizáció egyik jelének kutatása részben az *Henry* által kimunkált szigorú módszerek és egységes tartalmi, formai követelmények szerint folyt.

A kutatás megszervezése, szisztematizálása nem ment volna a megfelelő intézményi háttér nélkül. Az egyik centrum az INED volt. Keretein belül indult meg az *Henry* által javasolt nagy reprezentatív mintavételten alapuló kutatási program,⁶⁴ amelynek célja a francia népesség történetének rekonstrukciója volt 1670 és 1829 között. Először nem nominatív vizsgálatok keretében próbálták felállítani Franciaország korpíramisát, halandósági tábláit ötévente, a kor szerinti születési és halálozási bejegyzések alapján egy széles településmintá-

ra nézve, majd a termékenységet kutatták egy szűkebb, negyven települést felölelő mintán, amelyeket egyenlően osztottak el az ország négy nagy minden szempontból heterogén vidéke között (délnyugat, délkelet, északnyugat, északkelet).⁶⁵ A nem nominatív vizsgálat első eredményei a Population 1975-ös különszámában jelentek meg, a termékenység-vizsgálatok eredményeit pedig 1972-től kezdték publikálni Henry és munkatársai.⁶⁶ A kutatás másik centruma az École Pratique des Hautes Études Braudel által irányított VI. szekciója volt, amelynek egésze alatt születtek Goubert és *Le Roy Ladurie* már említett nagy területi monográfiái. A lehetőségek tovább gazdagodtak 1963-tól, a Société de Démographie Historique megalakulásától, amelynek évkönyve – 1965-től Annales de Démographie Historique néven – a közzétett tanulmányok, ismertetések és az évről évre közölt bibliográfiai adatok révén a tudományág legfontosabb franciaországi fórumává vált – természetesen az Annales és a Population mellett.

A hetvenes évekre – a számtalan monográfia és az INED nagy enquête-je eredményeinek publikálása után – az Henry-módszer erényei és fogyatékoságai is világossá váltak. Legnagyobb előnye kétségtelenül az volt, hogy éppen akkor kínálta a megfelelő módszert a múltbeli népességek, az "egyszerű emberek" demográfiai viselkedésének feltárására, amikor az Annales-féle történetírás megsokszorozta az érdeklődést a kvantitatív módszerekkel vizsgálható tömegjelenségek, a történelem anoním szereplőinek élete iránt, másrészt mikor a globális, valamint speciálisan a fejlett országokra jellemző demográfiai problémák jelentkezése fontossá tette a hosszú távú demográfiai folyamatok elemzését, a demográfiai átmenet és annak kiindulópontjának, történeti előzményeinek és variációinak a megismerését. Láttuk, hogy az anyakönyvek feldolgozásával Pierre Goubert hogyan körvonalazta a "régí típusú demográfiai rendszert", ezt a korlátozott tére érvényes modellt az Henry-vizsgálat szisztematikusan továbbfejlesztette, érvényességét kiterjesztette. Kiderült, hogy a francia népesség növekedése már a 18. század első felében megindult, jóval a gazdasági növekedés kezdete előtt és a forradalom előestéjén az országnak 28 millió lakosa lehetett, több, mint korábban gondolták.⁶⁷ Ez új fényt vetett a gazdasági és a demográfiai növekedés összefüggéseire, úgy tűnt, hogy a demográfianak megvan a maga önálló, a gazdaságtól független mozgása, a népesség növekedés nem a gazdasági növekedés vagy holmi 18. századi agrárforradalom hatására következett be, hanem inkább fordítva: a demográfiai nyomás váltotta ki a gazdasági növekedést.⁶⁸ Kiderült az is, hogy természetes termékenység a preindusztriális korban sem létezett, a termékenységet számos tényező – a cölibátusban maradtak magas (10% körüli) aránya, a kései házasságkötés, a születések közötti intervallumok hossza, amelyet a szoptatási idő hossza vagy a szexuális érintkezések kulturális tényezők (pl.: a vallási tilalmak) megszabta gyakorisága határoz meg, a megözvegyülés és az újráházasodás aránya – szabályozta. Bebizonyosodott ezenkívül az is, hogy a 18. századi Franciaországban messze az iparosodás megindulása előtt a tudatos születésszabályozás sem volt ismeretlen, sőt más európai országokkal ellentétben a paraszti közösségekben is meglehetősen elterjedt volt. Az Ancien Régime demográfiai viszonyait elsősorban a termékenység és a nupcialitás változatossága jellemezte, számos demográfiai mikrorégió létezett egymás mellett, Pierre Chaunu szerint legalább ötven alaptípust lehet megkülönböztetni.⁶⁹ Ez a "molekuláris szerkezet" (Chaunu) kevésbé érzékelhető a halandóság terén, bár jelentős területi különbségeket itt is lehet találni, Pierre Goubert Beauvaisis-ában legalábbis a természeti és gazdálkodási viszonyok, a városban pedig a társadalmi helyzet látszik differenciálni a halandóságot. Annyi bizonyos, hogy a számtalan demográfiai mikrorégió léte, a termékenység és a nupcialitás nagy változatossága akár egy kisebb régióon belül is (pl.: a Chaunu és kutatócsoportja által vizsgált Normandián belül⁷⁰), valamint a születéskorlátozás elterjedtsége a preindusztriális Franciaországban nemcsak az olyan régi hiedelmeket cáfolták meg, miszerint a születésszabályozás a Code

Civilnek az egyenlő osztáson alapuló rendelkezése nyomán terjedt volna el, hanem általánosabban is kérdéssé tették a demográfiai átmenet elmélete által a pretranzíciós időszakról alkotott képet, tudniillik hogy az a demográfiai viselkedést tekintve élesen különbözött volna az átmenet utáni kortól. A francia kutatók ezért az Ancien Régime utolsó évszázadával kapcsolatban ritkábban használják a demográfiai átmenet elméletét, elemzéseik elméleti keretűl inkább egy szélesebb értelemben vett, a racionális gondolkodás terjedésében megnyilvánuló modernizációs folyamat szolgálat, amely azonban nem feltétlenül a történelem egészének mozgását meghatározó globális átalakulás, és nincs magától értetődő kiegyensúlyozó szerepe, és amelynek kezdetei a 17. század második felére, a Napkirály (és *Pierre Chaunu*) "klasszikus Európájába" tehető. "A modernitás már nem kapcsolódik többé az állítólagos 16. századi robbanáshoz, amely az Újvilág felfedezésével, a kereskedelem expanziójával, a humanizmussal és a tudományos szellemmel jellemezhető. A klasszikus korban született, az abszolutizmus árnyékában, az uralom új formájának alapjaként és lényegként."⁷¹

Hamarosan nyilvánvalóvá váltak a családrekonstrukciós módszer fogyatékségei is. Alkalmazhatóságát térben és időben behatárolja a megfelelő minőségű anyakönyvek szükségessége. Európán kívül általában nemigen vannak anyakönyvek, ott más forrásokat és más módszereket kell alkalmazni.⁷² Másol – így Közép-Európában is – az anyakönyvezés később kezdődött és rosszabb minőségű volt, mint Nyugat-Európában. De Franciaországban is a tanulmányok többsége a forrásadottságok miatt nem nyúlhat vissza a 17. század közepénél messzebbre, és ritkán jutnak el a 19. századig, többnyire megállnak 1792-nél, az anyakönyvezés laicizálásánál. Látókörükből így általában kiesik a 19. századi termékenységsökkenés, *Jacques Dupâquier* szerint nem is teljesen véletlenül, hanem sajátos problematikájuknak megfelelően (demográfusoknál a természetes termékenység, történészeknél az Ancien Régime társadalmának vizsgálata).⁷³ Az eredmények reprezentativitásával kapcsolatban is komoly kételyek merültek fel: a tanulmányok túlnyomó része kis falusi közösségekről készült, amelyek társadalmilag túlságosan homogének voltak ahhoz, hogy a demográfiai viselkedés társadalmi csoportok szerinti változatait lehessen vizsgálni. A családrekonstrukciók térben is egyenetlenül oszlottak el: a községeket vagy az anyakönyvek minősége vagy a kutatók szubjektív szempontjai alapján választották ki. Mindez azzal járt, hogy a tudás mind időben, mind térben, mind a társadalmi rétegződés szerint meglehetősen egyoldalú lett, és ez számos elszórt következtetéshez vezetett. Így *Pierre Chaunu* egyrészt reménytelennek ítélte, hogy – mégoly kifinomult módszerekkel is – megismerhető lesz valaha a különböző társadalmi csoportok demográfiai viselkedése (amire már *Goubert* műve is cáfolat volt, nem is szólva a későbbi városmonográfiákról), másrészt úgy vélte, hogy a demográfiai viselkedés elsősorban helyhez kötött, és nem a gazdasági viszonyok függvénye⁷⁴(a megállapítás érvényét sokan kétségbe vonták, éppen az adatok egyenlőtlen megoszlása miatt⁷⁵). A térbeli, kronológiai és társadalmi korlátok részben annak voltak köszönhetőek, hogy a családrekonstrukció rendkívül munkaigényes eljárás, egy kutató számára csak egy bizonyos lélekszám alatt elvégezhető, ez viszont – mint láttuk – a reprezentativitás rovására megy. Emiatt sokan kétségbe vonják, hogy megéri-e a befektetett időt és fáradságot, különösen azért, mert egy idő után a sok társadalmilag hasonló település feldolgozása egyre kevesebb új eredményt hozott, az olvasókat folyamatosan a déjá vu élményében részesítve. Ez különösen szembetűnő akkor, ha azt nézzük, hogy a szigorú módszertani szabályok miatt a feldolgozott adatoknak milyen csekély hányadát lehet az elemzésben ténylegesen felhasználni (Crulai esetében 214 felhasznált családlap mögött 11 639 kiírt anyakönyvi bejegyzés állt, egy családlapra összesen kb. öt és fél órányi munka jutott).⁷⁶ Tehát a rengeteg munka mellett rengeteg kihasználatlan adat marad, ugyanakkor az anyakönyvek alapján egy sor fontos

arányszámot nem lehet kiszámolni: nyers születési és halálozási arányszámokat, reprodukciós együtthatókat, természetes szaporodást, és magát a népességszámot sem ismerhetjük meg. Ez már korán felvetette más források vizsgálatának szükségességét, másrészt éppen a demográfiai viselkedés változatainak magyarázata vezetett addig mellőzött adatok feldolgozásához: adóösszeírások, az aláírások elterjedtségének mint az egyre fontosabbnak tekintett kulturális faktor mutatójának a vizsgálata stb. A Nouvelle Histoire kritikáját általánosabb formában fogalmazta meg *André Burguière*: a történeti demográfia fiatal tudomány, de már az agkori betegségekben szenved, a megjelenő munkák ismétlik egymást, az adatok és arányszámok kombinációból konstruált modell nem magyarázza a vizsgált jelenségeket, csak a demográfiai viselkedés szimulációját adja, az alapprobléma nemcsak az anyakönyvek hiányosságaiból fakad, hanem a történészek bizalmából is, amellyel az átlagok magyarázó ereje és a statisztikai elemzés iránt viseltetnek, hiszen az átlagok sokszor elfedik a valóságot, a jelenségek interpretációjába be kell építeni a társadalmi különbségeket, a biológiai, fiziológiai differenciákat, a nem mérhető tényezőket mint a vallási előírások betartását, a szexuális morált, az étellel és halállal szembeni attitűdöket.⁷⁷

A fenti problémák azóta részben megoldódtak, vagy legalábbis enyhültek. Az INED nagy enquête-jei időben és térben kiterjesztették a kutatás határait, a mintaválasztás módja jobban biztosította az eredmények reprezentativitását, a számítógépes feldolgozás növelte a munka hatékonyságát, gazdaságosságát, a városi demográfia kifejlődése a nyolcvanas években csökkentette az ismeretek egyoldalúságát, a Nouvelle Histoire kritikája nyomán megsokszorozódtak a kutatott témák, a feltárt források, nagyobb szerepet kapott a kvalitatív elemzés, és jelentős eredmények születtek a demográfiai viselkedés magyarázatában. De fennmaradt az az alapvető probléma, hogy a családrekonstrukció módszerét a termékenység vizsgálatára fejlesztették ki, és ezért sokkal kevésbé alkalmas a halandóság vagy a nupcialitás elemzésére. A halotti anyakönyvek sokszor hiányosak, később az Európában jelentős vándorlás teszi nehezzé a felnöttek halandóságának rekonstrukcióját. A vándorlás a nupcialitás vizsgálatát is problematikusá teszi, mivel befolyásolhatja a házasságkötés időpontját és ismereteink szerint a vándorlóknál a cölibátusban maradtak aránya is más, mint a helyben maradtaknál.⁷⁸ A fő kérdés újra csak a családrekonstrukciós vizsgálatok reprezentativitása: egy-egy sokszor találmányra kiválasztott plébánián a nem vándorló családokat rekonstruálják, vajon feltételezhetjük-e, hogy demográfiai viselkedésük nem különbözött a vándorlókétól?

Mindezek a kételemek a hetvenes években nyilvánvalóvá tették a monografikus modell valóságát. "Mindenesetre a történészek problémafelvetése túlságosan radikális volt ahhoz, hogy megelégedjenek a monografikus modell toldozgatásával. Hasznat akartak húzni az *Hemry* által kifejlesztett nagyszerű eszközökből, és a nominatív módszereket ki akarták terjeszteni a társadalomtörténet összes forrásának elemzésére. Felhasználták a népszámlálások adatait, az adólistákat, a katasztereket, a házassági szerződéseket, a hagyatéki leltárokat, a terhességek bejelentéseit – és még ki tudja mit? – és egy olyan családlapról álmodtak, amely mást is tartalmaz a helyeken, dátumokon és intervallumokon kívül, azért, hogy az emberekről mást is elmondhassanak, mint hogy <<születtek, házasodtak, utódokat nemzettek és meghaltak.>>"⁷⁹ A hetvenes évek közepétől a Nouvelle Histoire fordulatot hozott a francia társadalomtörténet-írásban, és ez a történeti demográfiában is változást jelentett, amely egyszersmind a korábbi kételemek, megoldatlan problémák meghaladására tett kísérlet is volt. Ahogy 1974-től – *Pierre Chaunu szavával* – lezajlik a harmadik nagy historiográfiai fordulat "az érzelmi élet, a mentalitás, a kollektív lelkület... vagy jobban mondva a civilizáció rendszerei felé,"⁸⁰ úgy a történeti demográfia is a születések, halálozások, házasságkötések tisztán kvantitatív vizsgálata helyett a szexualitás, az étellel és halállal szembeni attitűdök kutatása felé fordult. Ahogy az angolszász világban, úgy Franciaországban is igen termékeny di-

alógus kezdődött a történészek, demográfusok és antropológusok között, minek hatására nagy lendületet vettek a családtörténeti kutatások, megélenkült az érdeklődés a házassági stratégiák, az öröklés rendszerei, a rokonsági kapcsolatok és reprezentációk (a társadalomról alkotott képzetek) iránt. Megkezdődött a városi demográfia szisztematikus kutatása, előtérbe kerültek az emberi testtel, az egészséggel, betegséggel kapcsolatos kérdések, a járványoknak és nagy halandósági kríziseknek a kollektív mentalitásra gyakorolt hatásai, kutatási téma lett a gyermekkor vagy az anyai szeretet története, a hétköznapi létfeltételek (táplálkozás, ivóvíz, lakáskörülmények) és a halandóság kapcsolata, fontossá vált a kvantitatív módszerekkel regisztrálható demográfiai jelenségek hátterének kvalitatív elemzéssel való feltárása. Az INED pedig újabb nagy enquete-ekkel próbálta kiterjeszteni a kutatások idő – és térbeli határait. A kutatás kiszélesedése és a témák megsokszorozódása miatt igen nehéz a hetvenes-nyolcvanas évek franciaországi fejleményeiről számot adni, a következőkben néhány jellemzőnek tartott példára koncentrálnok.

André Burguière – miután sorra vette a történeti demográfiai megoldatlan kérdéseit – kísérletet tett arra, hogy a demográfiai viselkedés mögött meghúzódó mentális struktúrákat feltárja.⁸¹ A születéskorlátozás felbukkanása a 18. századi Franciaországban tény: a családrekonstitúciók bizonyították. Az okot *Burguière* ugyanabban az aszkétikus morálban találta meg, amely a kései házasságot is magyarázza. A folyamat kezdete legalább a 16. századig nyúlik vissza: a kései házasság egyrészt fékezte, elviselhetővé tette a demográfiai növekedést, másrészt megfelelt a párok gazdasági önállóságra (öröklés vagy legalább önálló háztartás alapításának képessége) és morális autonómiára (szabad párvalasztás, amit elvben az egyház is támogat) való törekvésének. A kései házasság szokása a 17. század nehezebb körülményei között konszolidálódott, 1580 és 1730 között, a gazdasági stagnálás viszonyai között a demográfiai stabilitás fenntartását szolgálta, és ugyanakkor jól megfelelt a katolikus reform erkölcsi szigorúságának. Paradox jelenség viszont, hogy az egyház, amely ellenőrizni akarta a házasságot és a szexuális életet, a valóságban ezeket a kérdéseket illetően elvesztette kommunikációs képességét a társadalommal, a szigorral kezelt szexuális problémák tabuvá váltak, a gyónás során sem kerültek elő, a fogamzásgátlás – noha nem tűnhetett el teljesen – az emlékezetből törlődött. Ez a helyzet a 18. századra is átöröklődött, akkor azonban a gazdasági és demográfiai növekedés következtében megváltozott az étellel szembeni attitűd, és ez bizonyos területeken a fogamzásgátlás elterjedését eredményezte. A halandóság javulása, a demográfiai növekedés, ezen belül a gyermekhalandóság csökkenése a születéskorlátozásra ösztönzött a családméret növekedésének elkerülése érdekében, ez viszont a gyermekekkel kapcsolatos érzelmi változással járt. A szülők anyagilag és érzelmileg egyre többet igyekeztek beruházni gyermekeikbe, akiknek születése és túlélése már nem teljesen a véletlen műve volt, biztosítani akarták jövőjüket, megfelelő iskoláztatásukat, életszínvonalukat. Ugyanakkor átformálódott, érzelmekkel telítettebb lett a házastársi kapcsolat is, javult a házastársak közötti kommunikáció. Mindez erősítette a kései házasságkötéssel kapcsolatos törekvést az anyagi és morális függetlenedésre, a párok a házastársi kapcsolat felértékelésével elhatároltak egy olyan intim zónát, amelyre már az egyháznak sem volt befolyása: a korábbi időszakban elszoktak attól, hogy ezeket a kérdéseket megvitassák az egyháziakkal. Ebben a közegben fordultak a születéskorlátozáshoz, anélkül hogy tudatában lettek volna az erre vonatkozó egyházi tilalomnak: az előző századtól öröklött aszkézist, a kései házasságkötésben kifejeződött szexuális önmegtartóztatást alakították át fogamzásgátló technikává (coitus interruptus). Így a 17. század szexuális szigora, a kései házasságkötés intézménye készítette elő a terepet a születésszabályozás elterjedéséhez – az egyház szándékainak ellenére. Nem egyszerűen az egyház által a társadalomra helyezett morális szabályrendszer magyarázza a társadalmi viselkedést, ennek "interiorizációját" a tudatalatti, reflexszerű attitűdök, az ösz-

tönök szabályozzák. Igen lényeges tényezők a kulturális szint, és a házastársi kapcsolatok minősége, a párok közötti érzelmi viszony és kommunikációs képesség.

Lényegében *Pierre Chaunu* is hasonló módon magyarázza a születésszabályozás elterjedését,⁸² ráadásul ő igen fontos szerepet tulajdonít a janzenista morál szigorúságának, bizonyítani próbálja Normandia példáján, hogy a korai születésszabályozás zónái egybeesnek a janzenista menedékhelyekkel – "a neo-augusztiniánus teológia, a poszt-kartéziánus filozófia, a malthusiánus askétizmus, a gazdasági érdekek és a normandiaiak széles körű írni-olvasni tudása egybeestek" – ami *Burguière* szerint nehezen igazolható, a probléma túlnő a janzenizmus kérdésén. Igen érdekes viszont, hogy a két kutató mennyire különbözőképpen értékeli a jelenséget, mennyire más következményeket fűz hozzá. *Burguière* -nél a születésszabályozás – a kései házassággal és a cölibátusban maradtak magas arányával együtt – egy szélesen értelmezett modernizációs folyamat része, amely – ahogy *Max Weber* -nél az ipari kapitalizmus – egyedi jelenség, Nyugat-Európán kívül a 20. század előtt nemigen fordul elő. Ahogy *Weber* -nél a puritanizmus köré, úgy itt a kései házasság és a születésszabályozás köré széles körben elfogadott értékek csoportosulnak, épp ez adta hatékonyságát, a társadalom fokról fokra azonosult vele. A pároknál egyfajta – a vállalkozói szellemhez hasonló – mentalitás alakult ki, céljuk nem egyszerűen a családalapítás volt, hanem annak tudatos irányítása, társadalmi helyzetének megőrzése, javítása: "A szexuális szigornak ugyanaz a funkciója ebben a házassági 'vállalkozói szellemben,' mint a takarékoságnak a kapitalista vállalkozói szellemben."⁸³ Ez a nyugat-európai házassági modell az első lépés az iparosodás előfeltételeinek megteremtése felé, másrészt szellemiségénél fogva mintegy archetípusként szolgált a gazdasági viselkedés számára. A késői házasság, a születésszabályozás és a vállalkozói szellem ugyanabban a kulturális modellben értelmezhető, amely korlátozza az ösztönöket, és ugyanannak a stratégiának a kifejezői: az élet meghosszabbítására és a jólét növelésére törekedtek. *Chaunu* viszont a születésszabályozás elterjedésével magyarázza, hogy Normandia, amelynek a 18. században minden adottsága megvolt ahhoz, hogy Angliához hasonlóan az ipari forradalom élvonalába kerüljön a 19. században (fejlett kereskedelem, ipar, nagy nép-sűrűség, írástudók magas aránya), lemaradt a fejlődésben, a születésszabályozás, amely megfelelő stratégiának tűnt a 18. században, tartósan beépülve a normandiaiak mentalitásába, gátjává vált annak, hogy az új kihívásokra új válaszokat adjanak. Így a demográfiai növekedés, amely szükséges, bár nem egyedüli feltétele volt az ipari forradalomnak, elmaradt, hiányoztak a növekedéshez szükséges erkölcsi, érzelmi, pszichikai feltételek.⁸⁴ A történeti demográfia tehát mindkettőjüknél felfedi a kapcsolatokat a mentalitás és a viselkedés között, megvilágítja a demográfiai viselkedés különbségei, helyi változatai mögött rejlő kollektív pszichikai-vallásos környezetet (*Chaunu*), de egyikőjüknél a születésszabályozás az ipari forradalom fontos előfeltételének számító modern mentalitás eleme, míg másikuknál éppen annak gátja lesz.

Mint láttuk *Burguière* és *Chaunu* is askétikus morálról, az ösztönök nagyfokú korlátozásáról beszél, a nyugat-európai fejlődés sajátosságának tartják, hogy a nemi érés és a házasságkötés, azaz a nemi ösztönök legális levezetésének lehetősége között jelentős időeltolódás volt. *Jean-Louis Flandrin* merőben másként látta ezt a kérdést, és műveivel hosszú vitát indított el a kora újkori Franciaország szexuális erkölcséről.⁸⁵ Ő nem fogadta el, hogy a fiatalok a (kései) házasságkötésig megtartóztatták volna magukat a kora-újkorban, hanem úgy vélte, hogy két párhuzamos szexuális viselkedés volt szokásban: egy házasságon kívüli, illetve előtti, és egy házastársi. Az erkölcsök a házasságon kívül is meglehetősen szabadosak voltak, bár ezt a családrekonstrukciók nem mutatják (kicsi a törvénytelen születések és a házasságkötés előtti fogantatások aránya), hiszen *Flandrin* szerint egyrészt a kalkulációk torzítanak (az illegitim születéseket nem az összes születések számához kellene viszonyítani, hanem az

első születések számához), másrészt a családrekonstrukciók eredményei csak a házasságon kívüli fogantatások alacsony arányát bizonyítják, és nem zárják ki a házasságon kívüli szexuális érintkezés különböző formáit, viszont valószínűvé teszik a fogamzásgátlás széles körű elterjedtségét a házasságon kívüli kapcsolatokban. A 18. századi változás lényege eszerint az lenne, hogy a házasságon kívüli viselkedést átviszik a házasságon belülré, azaz a kvantitatív vizsgálatok számára is megfoghatóan kezdett elterjedni a születéskorlátozás.

Flandrin érveit általában megalapozatlannak tartják. *Jean-Pierre Bardet* és *Jacques Dupâquier* elfogadják ugyan, hogy az illegitím születések arányát korrigálni kell, de ami a többit illeti, azt nem látják bizonyíthatónak. Vexin példája azt mutatja, hogy a megérett lányok aránya minden számítás szerint igen alacsony volt, és többnyire bomló családi struktúrából, a társadalom törekeny rétegeiből kerültek ki. *Bardet* vizsgálatai szerint Rouenban az elsőszülötteknek ugyan 16%-a törvénytelen volt, de a város vonzhatta a titokban szülni akarókat, az illegitimitás városi aránya aligha lehet reprezentatív, messzemenő következtetések levonására nem alkalmas.⁸⁶ *André Burguière* is elfogathatlannak tartja a házasságon kívüli és belüli erkölcs ilyen mérvű különbözőségét, egyrészt *Flandrin* szerinte érveit főleg irodalmi szövegekre alapozza (a 16. századra vonatkozóan pl.: Brantôme-ra), és ez tarthatatlan: ha a 18. századot néhány irodalmi szöveg (pl.: Restif de la Bretonne) alapján ítélnénk meg, akkor a libertinus szemléletet kellene általánosnak tartanunk, holott a fogantatások szezonális eloszlása épp ennek az ellenkezőjét mutatja, másrészt ha a házasságon kívüli kapcsolat oly gyakori lett volna, akkor annak a fogamzásgátlás elterjedtsége ellenére látszania kellene az illegitimitás arányán, és ennek sincs semmi jele. *Burguière* elfogadhatónak tartja a szexuális ösztön szublimációját, és más csatornákon történő levezetését Freud tanítása szerint: ez nyilvánulhatott meg a boszorkányüldözésekben és a kora-újkor más kollektív hisztériáiban, de a kor társadalmi dinamizmusában is. A 17. században legalábbis egy generalizált aszkézis képe bontakozik ki az egyházi tilalmakból, amit az anyakönyvek elemzése is alátámaszt.⁸⁷

Időközben felerősödtek a törekvések a klasszikus monografikus műfaj meghaladására, amely elsősorban kisebb falusi közösségek népesedéstörténetét mutatta be az Henry-módszer segítségével.⁸⁸ Egyrészt jelentősen bővült a feltett kérdések köre: a népesség térbeli megoszlása és struktúrája, a regionális variációk, a migráció, a városhálózat kutatása, a francia humánföldrajzi iskola hagyományainak felelevenítése, másrészt finomodtak az erre szolgáló demográfiai módszerek,⁸⁹ és az anyakönyvek mellett új forrásokat vontak be a kutatásba (térképek, összeírások, adójegyzékek). Ebbe az irányba tett jelentős lépések a *Pierre Chaunu* kutatócsoportja (Centre de Recherche d'Histoire Quantitative de Caen) által kezdeményezett "Atlas de Normandie" és az École des Hautes Études történeti demográfiai laboratóriuma által elindított departamentális kormányzattörténeti és történeti demográfiai szótársorozat, amely parókiánként megadja az adminisztratív kereteket, az Ancien Régime időszakából a tűzhelyek (adóegységek) számát, 1790-től a népszámlálások népességszámait, a főbb bibliográfiai adatokat és az anyakönyvek inventáriumait. *Jacques Dupâquier* pedig egy 18. század elejéről származó összeírás úttörő feldolgozása alapján vizsgálta a párizsi medence népességének autoregulációs mechanizmusait.⁹⁰

A hetvenes évek egyik legérdekesebb fejleménye az addig meglehetősen elhanyagolt városi demográfia kutatásának fellendülése volt, amely nélkül aligha lett volna lehetséges a különböző társadalmi rétegek sajátos demográfiai viszonyainak megismerése.⁹¹ A legjelentősebb munkák ezen a téren: *Jean-Claude Perrot* Caen-monográfiája, *David Herlihy* és *Christiane Klapisch-Zuber* munkája, amely az 1427-es firenzei Catasto (összeírás) elemzésén alapul, *Jean-Pierre Pousson* Bordeaux-ja és *Jean-Pierre Bardet* Rouenja, valamint *Alfred Perrenoud* műve Genf népességéről.⁹²

Az alapkérdés, amelyre az említett szerzők választ kerestek az volt, hogy létezett-e sajátos városi demográfiai viselkedés, és melyek voltak ennek főbb jellemzői. *Perrenoudnak*, aki a demográfiai adatok mellett társadalmi és gazdasági jellegűeket is felhasználott, sikerült kimutatnia a városi halandóság differenciáit,⁹³ és a termékenység ingadozását a demográfiai krízisek idején. Ami pedig a kora-újkori város negatív demográfiai (természetes szaporodásbeli) mérlegét illeti ("the urban graveyard effect") Genf példáján kiderült, hogy az állandó bevándorlás nélkül a város valóban elnéptelenedett volna, mégpedig a 18. században kétszer olyan gyorsan, mint a 17. században. A bevándorló asszonyok termékenysége ugyan nem érte el a népesség reprodukciójához szükséges szintet, de a helyben lakóké a 18. században ennél sokkal magasabb, különösen nem 1684 után, amikor a születéskorlátozás elterjedt és a házasságkötési életkor emelkedett, így a 18. század közepétől már a bevándorlók termékenysége lett magasabb. Így a "városi temető" effektus kialakulásában nemcsak a magas városi halandóság játszott szerepet, hanem a termékenység alacsonyabb szintje is, és nemcsak a bevándorlók demográfiai viselkedésének volt tulajdonítható.

Jean-Pierre Bardet nagy Rouen monográfiájában egyesíti a közgazdász-gazdaságtörténész, a demográfus és a várostörténész nézőpontját, vizsgálatainak középpontjában a városi tér változásai, a városiakok és a környezetük közötti kölcsönhatások állnak. Eredményei megerősítik *Perrenoud* elemzéseit: Rouen a 17–18. században demográfiailag stagnált, de emögött társadalmi rétegenként eltérő demográfiai viselkedés húzódik meg. A természetes szaporodás mérlege negatív, az egyensúlyt a bevándorlás biztosította, de míg a nagypolgárság a 17. században képes volt önmagát reprodukálni (kedvezőbb halandósága és a dajkaságba adás szokása miatti magasabb termékenysége révén), addig a szegényebb rétegek negatív demográfiai mérleget mutattak a halálozások túlsúlya miatt. Ebben a falusi lakosságra hasonlítottak, amelyből nagyrészt közvetlenül kikerültek. A 18. század elejétől változik a kép: az előkelők radikálisan csökkentették a termékenységüket, amit némi késéssel a középrétegek és a kézművesek, városi szegények is követtek (inkább a kívánt gyermekszám elérése utáni végleges leállás volt jellemző, mint a születések közötti intervallumok növelése). A város így csak a környező vidék munkaerő tartalékára támaszkodva tudta ellátni funkcióit, de a hatás nem volt egyoldalú: a bevándorlók gyakran visszatértek eredeti lakóhelyükre, vagy legalábbis kapcsolatot tartottak fenn azzal, ami segítette új eszmék és új viselkedésmódok elterjedését vidéken is.

Pousson Bordeaux-ban hasonló jelenségeket tapasztalt, de az általa rajzolt kép egy kicsit kedvezőbb, a természetes fogyás mértéke ott minimális volt. A migrációt szélesebb környezetben próbálta tanulmányozni, a környékbeli településeket is a bevonva a kutatásba a város vonzóerejét, vonzáskörzetét vizsgálta a házassági bejegyzések és a kórházi listák alapján. Mindezek alapján kezd körvonalazódní egy önálló városi demográfia képe, amely azonban társadalmi rétegek szerint maga is elég sokszínű. Emellett továbbra is fennáll a kérdés, hogy az elért eredményeket milyen mértékben lehet általánosítani, akár csak Franciaországra nézve is.⁹⁴

A Nouvelle Histoire hatása és az antropológiával való párbeszéd – amint a Flandrin-vita kapcsán láttuk – a történészek és demográfusok figyelmét a szexualitás kérdései felé irányították. A kérdés kutatása a hetvenes években tovább bővült: egyrészt *Le Roy Ladurie* Montailou-ja a középkorig tágitotta a kutatások határait,⁹⁵ másrészt fellendült az illegitím születések és a terhességek bevallásának, valamint a szexuális devianciák szisztematikus feltárása.⁹⁶ *Flandrin* rámutatott arra, hogy a fő feladat az ösztönök és a kultúra közvetítette értékek rendszere közötti kapcsolatok feltárása,⁹⁷ *André Burguière* pedig – elméletét tovább gazdagítva – *Norbert Elias* modellje szerint értelmezte a szexuális ösztönök kora-újkori elfojtását: a 16. századtól a civilizáció folyamata az emberi testtel, annak fizikai funkcióival, a

fizikai érintkezéssel kapcsolatban a szegényérzet és az önfegyelmzés erősödésével járt, ez a viselkedésbeli változás egyéni szinten a megfelelője annak a modernizációs nyomásnak, amelyet az állam gyakorolt a társadalomra: "...a korosztályok elkülönítése, a deviáns rétegek kiszorítása a társadalomból, a szegények és az elmebetegek elzárása, a helyi szolidaritás hanyatlása ahhoz globális, mindenütt jelenlévő és nagyrészt tudatalatti folyamathoz tartozik, amely nem más, mint a társadalom újjáalkotása."⁹⁸

A szexualitás kérdése közvetlenül kapcsolódik a hetvenes-nyolcvanas évek történeti demográfiájának talán legérdekesebb témájához: a családtörténeti kutatásokhoz. Ezzel kapcsolatban nyilvánvaló az angolszász antropológia, valamint *Peter Laslett* és a cambridge-i kutatócsoport (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure) kezdeményező szerepe, de a francia irodalom is olyan gazdag, hogy áttekintése külön tanulmány tárgya lehetne. A kezdet az *Annales* 1972-es különszáma (*Famille et Société*) volt, a tanulmányok felölelték a középkori és a kora-újkor franciaországi öröklés, háztartás – és családstruktúra kérdéseit, ezek térbeli eloszlását, összefüggéseit, a házassági stratégiák, a kései házasságkötés szokásának magyarázatát, a törvénytelen születések mértékének vizsgálatát.⁹⁹ Az egyik fő törekvés az volt, hogy a háztartásszerkezet és az öröklés régióit megrajzolják, a különbségeket magyarázzák.¹⁰⁰ Ebből indult ki *Hervé Le Bras* érdekes vállalkozása, aki a háztartásszerkezet, az öröklés, a termékenység, a vallásgyakorlat és a francia forradalom óta tanúsított politikai állásfoglalás regionális típusait térképen ábrázolta, majd ezek egymásra vetítésével próbálta magyarázni a köztük lévő összefüggéseket és az országot ezeknek a szempontoknak az együttes figyelembevételével bontotta nagyobb egységekre.¹⁰¹ A kutatás kiterjedt a házasság és a házasságkötés történetére, a házasodók, az egyház és az állam házassággal kapcsolatos attitűdjeire, ezek történeti változásaira, érdekeik ütközéseire, kereszteszűrésére (a középkorban az egyház hosszú harcot folytatott a világiakkal a házasság ellenőrzéséért, miközben felügyelete alá vonta, a szentségek egyikévé és felbonthatatlanná tette, ugyanakkor a házasulandó felek kölcsönös beleegyezéséhez kötötte érvényességét, és nem ítélte el teljesen a szülői beleegyezés ellenére kötött házasságokat sem, az állam viszont az újkorban indított harcot a házasság ellenőrzéséért, a szülők érdekeit képviselve és a beleegyezésük nélkül kötött házasságokat semmisnek nyilvánítva (Franciaországban 1730-ban).¹⁰² Igen népszerű téma lett a házastársi kapcsolatok története, különösen annak 18. századi átalakulása, amelynek során az érzelmek nagyobb szerepet kaptak, mint korábban,¹⁰³ de ugyanakkor fény derült a törzsöröklés okozta családi konfliktusokra is.¹⁰⁴ Végül a nyolcvanas években megszületett a családtörténet franciaországi szintézise is.¹⁰⁵ *Philippe Aries* kezdeményezte a gyermekkor kutatását,¹⁰⁶ ennek érdekében felhasználták a kórházi listákat, a bábák, orvosok, elhagyott gyermekek összeírásait, dokumentumait, az abortuszokról szóló adatokat, az orvosi akadémiák levéltárainak iratanyagát, a *livre de raison*okat, a magánlevelezéseket, a meséket, közmondásokat, dalokat, amelyek segítségével megpróbálták rekonstruálni a gyermekek helyzetét, a gyermekekkel, a terhességgel, a szüléssel szembeni attitűdöket, a gyermekekre leselkedő veszélyeket, a fogantatásról való ismereteket, a szülés, a keresztelés, az "életjel keresés" ceremóniáit, a szoptatás és a dajkaságba adás szokásait.¹⁰⁷ Ezekkel a témákkal a történészek és demográfusok behatoltak az orvostudomány történetének fenntartott területekre, példájukat sokan követték a népesség fizikai antropológiai *jelmonásait* (*Le Roy Ladurie* és munkatársai a 19. századi francia újoncok testmagasságát tanulmányozták¹⁰⁸), a járványok lefolyását, következményeit, az egészség, a betegség, a halál kérdéseit vizsgálva.

A történészek, demográfusok, orvostörténészek és biológusok leginkább művelt közös kutatási területe az epidemiológia volt. A járványok közül kiemelkedő jelentőségű a pestis, nemcsak hosszú uralma, nagy mortalitása, hanem tartós kulturális, mentalitásbeli hatásai mi-

att is. A pestis kutatásában megkerülhetetlen *Jean-Noël Biraben* monumentális munkája,¹⁰⁹ de a kérdés szinte minden területi vagy városi monográfiában megjelenik. A járványok és az orvostörténet pedig átvezet a halál kérdéséhez, ahol a kezdeményezés érdeme újra *Philippe Ariès*-é volt, aki az ember és halál viszonyát a kereszténység történetébe illesztve vizsgálta, bemutatva azt a folyamatot, amelynek során a halál egyszerű, természetes jelenségből előbb barokk színjátékká, majd intim családi eseménnyé válik.¹¹⁰ *Ariès* *Michel Vovelle* és *Pierre Chaunu* követték a provanszi, illetve a párizsi testamentumok elemzésével.¹¹¹ Mindketten a vallásosság mélységének időbeli változását akarták felmérni a végrendeletek szövegének formai és tartalmi elemzésével. *Chaunu* vizsgálta a halállal, purgatóriummal, utolsó ítélettel kapcsolatos képzetek feltűnését a szövegekben, illetve e képzetek minőségének változását, eredményei nagyrészt megegyeznek azzal, amit *Vovelle* tapasztalt Provence-ban: 1650 után erősödnek a családi és ezen belül a házastársi kapcsolatok, a végrendelezők a házastársuk mellé akarnak temetkezni, nem a nemzetségükkel együtt, egyre kevesebb kegyes adományt tesznek, inkább a közvetlen családtagjaikra hagyják javaikat, az aláírásokból következően az írástudás egyre terjed, az invokáció rövidül, egyszerűbb lesz, fontos a szöveget formába öntő jegyzők szerepe, ők az új szellemiség terjesztői.

Az INED a nyolcvanas években két újabb nagy enquete-t indított el, az egyik célja az 1670 előtti korszak feltárása volt, a másiké a vándorlás vizsgálata. Az elsőt *Biraben* kezdte 1980-ban, az *Henry*-féle kutatáshoz csatlakozva a korábbi korszak népmozgalmát próbálják rekonstruálni egy 256 vidéki plébániából álló minta alapján, amely tartalmazza a legrégebb anyakönyveket, a mintában van 56 város, amelyek közül 32 szerepelt az 1958-as mintában is. A források minősége miatt a feldolgozás nagyrészt az bejegyzések egyszerű leszámolásából áll, de negyven faluban, ahol az anyakönyvek igen jó minőségűek, családrekonstrukciót is végeznek (ezekből 14 szerepel *Henry* nominatív mintájában).¹¹² A kutatás máig folyik, eredményei részben megjelentek az *Histoire de la population française* II. kötetében (1988), részben a legfrissebb publikációknak is tárgyát képezik.¹¹³

A másik nagy kutatási program *Jacques Dupâquier* nevéhez fűződik. Reményei szerint az anyakönyvi bejegyzésekből felépített genealógiák segítségével meg lehet oldani a történeti demográfia legnagyobb problémáját: a kutatások a technikai nehézségek miatt a helyben lakó népességre irányultak, a vándorlók mindig kicsúsztak az elemzési mintából, így a vizsgált népességek reprezentativitása mindig kérdéses maradt, és mivel a helyben maradók inkább megőrizték társadalmi státusukat, a földrajzi mobilitással együtt a társadalmi mobilitás kutatása is lehetetlen volt. *Dupâquier* egy hatalmas, mintavételen alapuló adatbank felállítását javasolta: 3000 házaspár leszármazottaiból áll, akik az 1806-os népszámlálási adatoknak megfelelően arányosan oszlanak el az ország területén. A minta kiválasztása ábécé rendben történik a TRA betűkkel kezdődő személynevek csoportjából, a leszármazottak nyomon követéséhez át kell vizsgálni az összes 19. századi anyakönyvi bejegyzést, és kigyűjteni a TRA-val kezdődő személynevekre vonatkozó összes feljegyzést. A 20. századra vonatkozóan erre nincs szükség, mert 1897-től a születési anyakönyvek margóján jelölték a bejegyzett személyek házasságkötéseit és válásait, 1945-től pedig elhalálozásukat is. A kutatás máig nem fejeződött be (javarészt vidéki levéltárosok, családfakutatók bevonásával folyt), és kérdéses, hogy sikerül-e elérni az eredeti ambíciózus célkitűzést: a nupcialitás és a termékenység vizsgálata a foglalkozás, a szülők lakóhelye és élethossza, termékenysége szerint (öröklődnek-e ezek a tulajdonságok?), a migráció elemzése a vándorlók kora, neme, születési sorzáma, foglalkozása, a szülői háztartás struktúrája szerint, a vándorlók demográfiai viselkedésének, szakmai karrierjének összehasonlítása a hasonló származású nem vándorlókéval, a társadalmi mobilitás lehetőségének mérése stb.¹¹⁴

Az elmondottak remélhetően képet adtak arról, hogy a hetvenes-nyolcvanas években hogyan terjedt ki a történeti demográfia kutatási területe – a Nouvelle Histoire, az antropológia ösztönzésére, az interdiszciplinaritás jegyében – amit *Jacques Dupâquier* a második nekilendülésnek (le second souffle) nevezett. Amikor *Dupâquier* 1984-ben összefoglalta a tudományág helyzetét,¹¹⁵ a second souffle még tartott és a kutatási programok új eredményeket ígértek. A Pour la démographie historique konklúzióként a jövő kutatási perspektíváit vázolja fel, megoldatlan problémák vannak (pl.: továbbra is a kutatások kronológiai, földrajzi, társadalmi korlátai), de a történeti demográfia az *Henry*-módszerrel valódi tudománnyá vált, amely bebizonyította, hogy képes a megújulásra is. A *Dupâquier* javasolta új irányok: a metodológia megújítása (a mikrovizsgálatok előtérbe helyezése, az átlagok helyett a szóródások figyelembevétele, a hiányos adatokból való következtetés, a demográfiai jelenségek kölcsönhatásainak vizsgálata, modellalkotás, a modell és a megfigyelt valóság ütköztetése), a kutatási mező szélesítése (kronológiailag: a 16. század és a középkor, valamint a 19. század felé, földrajzilag: a városok és az elmaradott falusi körzetek felé, más európai országok és az Európán kívüli világ irányába, tematikailag: főleg a földrajzi és társadalmi mobilitás, valamint a demográfiai viselkedések mikrovizsgálata felé, heurisztikai téren: új források bevonásával, az interdiszciplinaritás felé: együttműködve a földrajztudománnyal, a biológiával, a genetikával, a gazdaság- és társadalomtörténettel, a családtörténettel, a szexualitás történetének kutatásával), egy újfajta társadalomtörténet, történeti szociológia kimunkálása, amelynek célja a tradicionális társadalmak működésének feltárása (pl.: mobilitás jelentősége, város és vidék viszonya, a társadalmi viselkedések elterjedése, egy-egy földrajzi, gazdasági, kulturális milieu integráló ereje, a hatalom és tudás átadása, a generációk elkülönítése, a házassági stratégiák), a történeti demográfia fogalmainak újraértelmezése (pl.: a demográfiai átmenet nem mint az egyik egyensúlyi állapotból való átmenet a másikba, hanem mint a tradicionális demográfia autoregulációs rendszerének a szétesése).¹¹⁶ Sok tekintetben mintha már a kilencvenes években, a Tournant Critique után járnánk, csak a hangvétel kevésbé drámai, a válság helyett a szerves fejlődésre, egy fiatal tudományág fejlődési képességeire esik a hangsúly.

Végezetül nem marad más hátra, mint hogy megvizsgáljuk, a sokban igazodási pontként szolgáló társadalomtörténeti paradigmák meggyengülése milyen hatást tett a történeti demográfia fejlődésére a kilencvenes években. Ha eddigi elemzésünk lényege helyes, miszerint a francia történeti demográfia háború utáni története eszmeileg, intézményesen és a kutatók személyén keresztül szorosan kapcsolódott az Annales nagy korszakaival jelölhető társadalomtörténeti paradigmákhoz (*Labrousse-Braudel*-féle iskola, Nouvelle Histoire), akkor a történések vitái, ütкерése a kilencvenes években is szükségképpen hatott a történeti demográfiára.

IV.

Nyilvánvaló, hogy a kilencvenes évek francia történeti demográfiájának bemutatása is néhány kiragadott példa alapján történhet: a Population 1990 és 1998 közötti számainak áttekintésén, néhány monográfia és tanulmánykötet ismertetésén, valamint a szerzőnek az École des Hautes Études-ön 1997 tavaszán szerzett személyes tapasztalatain. Az így kapott kép nem lehet egységes, a kérdés az, hogy az eddig áttekintett tudományágakhoz hasonlóan itt is megjelennek-e a kuhni paradigmaváltás alapelemei, a régi tudományos paradigma keretei között elért eredmények pontosságával, magyarázó erejükkel szembeni bizalmatlanság, új, a régi paradigma alapján nem megválaszolható kérdések feltevése, egy új tudományos gyakorlat kialakulása, új módszerek kimunkálása.

Ha az INED folyóiratát, a *Population*ot nézzük, akkor 1990 és 1997 között mintegy ötven történeti demográfiai tárgyú tanulmányt és ismertetést találunk (a folyóiratnak évente hat száma jelenik meg). Feltűnő, hogy ezek közül tizenöt foglalkozik a Nyugat-Európán kívüli világgal, zömük Afrikával és Amerikával, de három írás tárgya Oroszország, egyé pedig (*Horváth Róbert* tanulmánya) Magyarország.¹¹⁷ Visszaemlékezhetünk: *Jacques Dupâquier* 1984-ben vagy *Osamu Saito* 1996-ban a történeti demográfia továbbfejlődésében lényegi kérdéseknek látta a kutatások kiterjesztését az addig keveset vizsgált területekre.¹¹⁸ Mindketten fontosnak tartották a demográfia és a gazdaság kölcsönhatásainak tisztázását, kifejezetten ezzel a témával három tanulmány foglalkozik, míg nyolcnak tárgya a demográfia és a történeti demográfia története. Ebbe a sorba tartozik *Paul-André Rosental* már idézett írása, amely az *Henry*-módszer kialakulását mutatja be, azokat az elméleti és módszertani vitákat, amelyek során létrejött, és azokat az alternatív modelleket, amelyekkel vitázva és amelyekből építkezve *Henry* a családrekonstitúció módszerét létrehozta. *Rosental* szerint a tudománytörténeti áttekintések elszaporodásának oka a társadalomtudományokban jelentkező válságtünetek hatása, az elmúlt évtizedben különösen a történettudományban kérdésessé vált a kvantitatív megközelítés létjogosultsága, és ez alól a történeti demográfia sem vonhatja ki magát.¹¹⁹ Tehát míg a kutatások térbeli kiterjesztése a megújulás – esetleg bizonyos fokig a kimerülés – jele, úgy a tudománytörténeti kutatások erősödése már – *Rosental*nál is – a régi paradigmával szembeni bizalmatlanságot jelezheti. A változás jele az is, hogy kifejezetten a termékenységgel foglalkozó történeti tanulmány 1997-ig nincs a folyóiratban – holott az *Henry*-módszert elsősorban erre hozták létre – míg hét tanulmány a halandóság különböző aspektusait vizsgálja: az arányok megfordulni látszanak. Hasonlóan jelzésértékűek van a módszertani tanulmányoknak is: az 1997. évi negyedik számban nyolc tanulmányt találhatunk a legmodernebb, a történeti demográfiában is használható módszerekről, pl.: a már megismert "event history analysis"ról és a többszintű elemzésről,¹²⁰ (amelyek egyéni életpályák longitudinális elemzésére épülnek, illetve egyéni és aggregált mutatók felhasználásával építenek fel összetett modelleket), a textuális statisztikáról (kérdőívekre adott válaszok, egyéni életút-beszámolók és más szövegek elemzése), *Fredrik Barth* játékelméletből elvont modelljéről, (amely azt magyarázza, hogy az egyéni interakciókból hogyan épülnek fel a társadalmi formák), vagy a népesség térbeli eloszlását vizsgáló fraktálemelésről.

Az INED 1996-ban induló kutatási programja mintegy összefoglalja az új irányzatokat¹²¹: a demográfiai statisztika összehasonlító történetét vizsgálva egyszerre helyezi előtérbe a tudományág történetét, annak külső (politikai, ideológiai) meghatározottságait, a kérdésfeltevések, a választott módszerek és az eredmények kölcsönhatásait, kiterjeszti a kutatás határait térben (Közép – és Kelet-Európára, az Európán kívüli világra) és időben (a 19–20. századra összpontosít), és mindezt kvalitatív eszközökkel elemzi. Elsősorban a soknemzetiségű országok, a gyarmatbirodalmak és a totalitárius államok demográfiai statisztikáját összehasonlítva vizsgálja a statisztikusoknak az államgépezetben és a társadalomban elfoglalt helyzetét, főleg az etnikai viszonyokra, migrációra, az egyének társadalmi helyzetére vonatkozó felmérések, népszámlálások, népességnyilvántartások kapcsán igyekszik feltárni a statisztikai tevékenység politikai, társadalmi és elméleti korlátait, a statisztikai adatgyűjtés folyamatát és az adatok felhasználását. Eközben új kérdésfeltevések jelennek meg: nemcsak az lesz kérdés, hogy a népszámlálási vagy nyilvántartási kategóriák és eszközök mögött milyen politikai vagy ideológiai megfontolások állnak, hanem az is, hogy a statisztikai megjelenítés hogyan struktúrálja a népességet.

1998-ban a *Population*onak egy teljes (1–2.) számát áldozták a történeti demográfiára (*Population et histoire*). A tanulmányok az INED három demográfusának (*Jacqueline Hecht*, *Jean-Noël Biraben*, *Jacques Houdaille*) munkássága köré csoportosulnak: az első rész a demog-

ráfiai eszme és tudás történetével, a második rész az INED 1670 előtti enquête-jével, a harmadik pedig a demográfiai tények és viselkedések elemzésével foglalkozik. Az előszóban *Patrick Festy*, az INED igazgatója hangsúlyozza, hogy nem számvetésről, egy korszak lezárásáról van szó, hanem a jövő új útjait akarják kijelölni. A 17–18. századi történeti aritmetikusokkal foglalkozó írások, egy-egy módszertani tanulmány¹²² és demográfiai fogalom történetének bemutatása¹²³ kétségkívül az imént vázolt új irányzatokhoz illeszkednek. Ennek ellenére a kötetben inkább a hagyományos vonulat képviselteti magát.

A kutatás másik központja a Société de Démographie Historique, harmincadik születésnapját évkönyve, az *Annales de démographie historique* 1993-ban "Chronique" rovatában egy csokor, a tudományág jövőbeli feladataival foglalkozó tanulmánnyal köszöntötte. *E. A. Wrigley* a demográfia és a gazdaság kapcsolatát elemezve¹²⁴ rámutatott, hogy a produkció és a reprodukció rendszerei egyensúlyban voltak a preindusztriális Angliában, a házassági döntések igen érzékenyen reagáltak a gazdasági változásokra, míg a házasság termékenység stabil volt a születéskorlátozás elterjedéséig (Angliában 1870 körül). A házassági arányszámok és a házasságkötési életkor változásai játszottak lényeges szerepet a termékenység változásaiban, a halandóság ingadozása ebből a szempontból kevésbé volt fontos. Így Nyugat-Európa egységét éppen az adja más kultúrákkal szemben, hogy a nupcialitás és rajta keresztül a termékenység szoros összefüggésben áll a gazdasági körülményekkel, és a reprodukció biztosítása mellett a megszokott életszínvonalat is fenn akarják tartani a következő generáció számára, míg olyan kultúrákban, ahol a korai és közel teljes körű házasságkötés volt szokásos, ott a házasságkötés és a termékenység sokkal inkább a biológiai feltételekhez kötődött. De *Wrigley* ugyanakkor azt is leszögezi, hogy a megfigyelt jelenség (kései házasságkötés és a cölibátus elterjedtsége) ugyan mindenhol tapasztalható Nyugat-Európában, de ettől még az ezt eredményező társadalmi mechanizmusok igen különbözőek lehetnek. Egyfajta társadalmi viselkedést tehát nem feltétlenül lehet levezetni valamely egységesen ható tartós struktúrából, egy jelenség mögött állhatnak különböző okok. *Wrigley* itt átlép a hagyományos strukturalista magyarázaton, és ebben kapcsolódik *Alfred Perrenoud* tanulmányához, amely a történeti demográfia és a társadalomtörténet kapcsolatával foglalkozik.¹²⁵ *Perrenoud* szerint a társadalomtörténet és a történeti demográfia – noha mindkettő azt keresi, hogyan szerveződnek az egyéni és kollektív viselkedésmódok, amelyek a társadalmi változáshoz vezetnek – nehezen találják meg az oly szükséges kapcsolatot. A történeti demográfia sokáig nem tudta a különböző társadalmi rétegek demográfiai viselkedését elkülöníteni egymástól, és nem tudta őket dinamizmusukban értelmezni, és behelyezni őket azoknak a "kollektív paramétereknek" az interakciójába, amelyek kialakították őket. A falumonográfiák, ha meg is próbálkoztak társadalmi analízissel, a különbségek megállapításán túl a magyarázatokig már nem jutottak el. Bár a demográfiai viselkedés regionális különbségeit országos szinten elég jól ismerték, és nem voltak ismeretlenek ezek kapcsolatai a földművelési rendszerekkel, az örökösödési rendszerekkel, a szekularizáció mértékével, mégis ezeket a regionális szinten aggregált számokat nem lehetett lokális vagy egyéni szinten verifikálni: itt az adatok ellentmondásosnak látszottak. Majd főleg a városi demográfiai kutatások feltárták a társadalmi differenciákat a demográfiai viselkedésben, felvázoltak egy olyan gazdasági-demográfiai rendszert, amelynek mélyén a társadalmi különbségek játszották a főszerepet. Az új interdiszciplináris kapcsolatok (az antropológiával), az új kutatási programok (pl.: a princetoni termékenységvizsgálat) hatására a gazdasági feltételek magyarázó ereje csökkeni látszott, és tanúi lehettünk a kulturális és politikai magyarázatok rehabilitációjának, újra fontossá váltak az ideológiai (a vallásosság szintje) és az intézményi (a családi termelési mód vagy az öröklés szabályai) tényezők. Ebben nagy szerepet kaptak a nominatív vizsgálatok, de az egyéni demográfiai viselkedést továbbra sem egyéni döntésekkel magyarázták,

hanem nehezen mérhető, kvantifikálható tényezőkkel (kulturális értékek, vallásosság, ideológiák), és a többség által követett, a statisztikai átlagokkal megjelenített viselkedésformák társadalmi konszenzust jelölnek, olyan értékeket mutatnak, amelyeket a társadalom szabadon elfogad, mert ezek teljesen "interiorizálódtak." *Perrenoud* szerint ez a felfogás nem ad semmiféle magyarázatot a változás mechanizmusára, egy adaptációs és fejlődési képesség nélküli társadalom képét vázolja fel. Az új viselkedési formák meghonosodása az individuális sokféleséghez kötődik, attól függ, hogy bizonyos egyének képesek-e a normáktól eltérően gondolkodni. A makro-demográfiai vizsgálatok nem képesek a változás folyamatát megragadni és magyarázó modelljeikbe integrálni, csak a változás tényét regisztrálják – utólag. A megoldást a mikrovizsgálatok jelenthetik, az átlagok helyett a szóródás tanulmányozására, a nominatív adatok nem nominatív felhasználása helyett, amely elfedi az individuális sokféleséget, a kis csoportok (pl.: családok) sajátos viselkedésformáit, a kreatív képességeket, az előre konstruált kategóriák, társadalmi csoportok viselkedésének kutatása helyett perspektívaváltásra, az individuális viselkedés feltárására, a "forerunnerek" azonosítására lenne szükség. Így a reprodukciós rendszerek is igen különböző tényezők kombinációihoz kapcsolódnak, amelyeknek gyökere az értékek rendszerében van, amelyeket az egyéni cselekedetek alakítanak ki, de amelyek ugyanakkor határt szabnak a cselekvő egyéneknek, a reprodukciós rendszerek mindig annak a képzetnek (reprezentációnak) a kifejeződései, amelyeket a társadalom önmagáról alkot. A viselkedésmódok feltárása az értékek rendszerére világít rá, "elkülöníti a lehetséges stratégiákat, amelyekkel az emberi csoportok biztosították a folytonosságot, a megújulást és saját struktúráik reprodukcióját, és alkalmazkodtak a változáshoz."¹²⁶ A demográfiai rendszerek is – mint minden élő rendszer – végtelenül összetettek, és lassú történeti fejlődést mutatnak. Kölcsönös függőségi viszonyok hálójáról van szó, amelyben minden elem összekapcsolódik, és mivel bármelyik elem változása kihathat a többi összetevőre is, a rendszert mindig a maga teljességében kell vizsgálnunk. Mindez a demográfia, a közgazdaságtan, a társadalom-, kultúr – és politikatörténet összekapcsolódását követeli meg, ugyanakkor a mikro-megközelítési mód előtérbe helyezését a kutatás elmélyítése érdekében. *Perrenoud* szerint az átalakulás a társadalomtörténetben elindult, nem kis részben a demográfia által feltett kérdések nyomán.

Perrenoud tanulmánya abba az elméleti keretbe illeszkedik, amelyet a Tournant Critique megjelenésétől kezdve a francia társadalomtörténészek egy része kezdett kialakítani, a történeti demográfusok közül talán legmarkánsabban ő fogalmazza meg a perspektívaváltás szükségességét, bár gondolatai *Gérard Bouchard* tanulmányában is megjelennek, aki a genetika és a demográfia kapcsolatáról értekezik a québeci kutatások alapján.¹²⁷ *Bouchard* felhívja a figyelmet arra, hogy az emberi népességek tanulmányozása szükségképpen interdiszciplináris kell hogy legyen, a demográfia, a genetika, a földrajztudomány, a szociológia, az antropológia, a közgazdaságtan és a történettudomány együttműködésén és sajátos szempontjainak érvényesítésén kell nyugodnia. Az emberi népesség számára is cselekvő, egymással interakcióban lévő individuumokból épül fel, ha a reprodukció, a társadalmi, kulturális vagy genetikai átörökítés folyamatait akarjuk vizsgálni, akkor a megfigyelést az individuális aktorokra kell összpontosítanunk, a vizsgálatoknak diakronikusnak, térbelinek és többdimenziósoknak kell lenniük, a cselekvő egyének megfigyeléséből kell kiindulniuk, ebből kell felépíteni a viselkedések rendszereit, ezek elágazásait, ebből követhetjük nyomon az átörökítés folyamatait.

Ha az INED vagy a Société de démographie historique a változásra utaló mozzanatok (*Perrenoud* szinte programadó cikke, az INED kutatási programja a demográfiai statisztika történetéről, a megnövekedett tudománytörténeti és módszertani érdeklődés) mellett a hagyományos irányzatok továbbélését is mutatja, az École des Hautes Études történeti de-

mográfiai laboratóriuma az új módszerekkel való kísérletezés színtere. Az 1996–97-es tanévben¹²⁸ hagyományos értelemben vett történeti demográfiát egyedül *Jean-Pierre Bardet* adott elő: részint a családrekonstrukció módszereivel, részint a nupcialitás történetével foglalkozott. *Hervé Le Bras* a homo sapiens kialakulása után hosszú ideig fennálló egyensúlyi állapot természetéről tartott előadásokat, felhasználva a régészet, az antropológia és az etológia eredményeit, megközelítésmódjait. Előkerültek a népsűrűség problémái, a népesség térbeli eloszlását modellező fraktálanálízis módszere, a nagy inváziók, a gyarmatosítás, a technikai fejlődés szerepe, a népesedésről vallott nézetek, az ősi hiedelmektől a jelen vízióig. A társadalomtörténész *Maurizio Gribaudi* és *Sabina Loriga* a 19. századi Franciaország példáján mutatták be a kvalitatív elemzés módszereit és lehetséges forrásait (biográfiák és autobiográfiák, családi levelezés, kormányzati iratok, genealógiái és anyakönyvi adatok), a fő kérdés az volt, hogy a történelem egyéni szereplőinek tetteiből, az egyéni életutak, kapcsolatok elemzésével megragadhatók-e a globális jelenségek. *Paul-André Rosental* részint a migráció kérdéseit elemzte: a migráció elemzése hogyan kapcsolódott a tér felfogásához, a tér mint az egyének közötti kapcsolatok együttese milyen hatást tett a migráció definiálására, mérésére, magyarázatára, részint a történeti demográfia uralkodóvá vált modelljének ötvenes évekbeli kifejlődését vizsgálta, ezzel a társadalomtudományokban hosszú ideig nagy szerepet játszó kvantifikáció intellektuális és intézményi hátterét kívánta feltárni. *Jean-Pierre Goubert* a közegészségügy fejlődéséről adott elő, míg *Joseph Goy* a reprodukció és az öröklés kérdéseiről, a családból kilépők, az öröklésből kizártak, a faluról a városba vándorlók nyomán követésével. *Patrice Bourdelais* a városnak a közegészségügy fejlődésében betöltött szerepét vizsgálta, és egy másik szemináriumán a fertőző betegségekkel, az azok eltűnésébe vetett hit 19-20. századi történetével foglalkozott, akkor amikor a fertőző betegségek aránya növekszik a halálokok között, rekonstruálta a mai közegészségügyi rendszer létrejöttét a 19. század végén, a statisztikai módszerek felhasználását az egészségügyben, ezek szerepét a politikai küzdelmekben. *Nancy Green* a migrációt választotta előadásai tárgyául, egyéni életutak vizsgálatával különböző bevándorló csoportok összehasonlítását végezte el. *Christiane Klapisch-Zuber* a középkori városi elit önmagáról alkotott képét elemzte 15. századi firenzei genealógiák alapján, *André Burguière* pedig a történeti antropológia módszereivel, a család, a táplálkozás, a szexualitás, a vallásosság antropológiai megközelítésének lehetőségeivel, illetve a népesedésről folytatott vitákkal, a népesség regisztrálásának módjaival (az összeírásoktól a modern népszámlálásokig), a család- és társadalompolitika kialakulásával foglalkozott.

A kép elég egyöntetű: a kvalitatív módszerek és a mikrovizsgálatok dominálnak, igen erős az interdiszciplináris szemlélet, nagy hangsúly esik néhány aktuális problémára (migráció, fertőző betegségek, a közegészségügy fejlődése), ezeket történetiségükben próbálják megragadni. Ma már klasszikusnak számító, az *Henry*-módszert követő történeti demográfiával az *École-on* nemigen találkozhatunk, azt legfeljebb az INED kutatóinak egy része, valamint a Sorbonne és néhány vidéki egyetem kutatócsoportjai művelik.

A kilencvenes években megjelent tanulmánykötetek és monográfiák is ezt a felemás helyzetet mutatják. Történeti demográfiával több intézmény és több generáció foglalkozik egyszerre, ezért érthető, hogy – bár a bizonytalanság, a megoldásra váró problémák sokaságának érzékelése, az új utak keresése eléggé általános – a produktumok is sokfélék.

Inkább a hagyományos vonulathoz tartoznak, de ugyanakkor az útkeresést és a történeti demográfia kérdésfeltevéseinek, módszereinek a hihetetlen mértékű bővülését is mutatják a két nagy "alapító atyának", *Jacques Dupâquier*-nek és *Pierre Chaunu*-nek ajánlott tanulmánykötetek.¹²⁹ Már a címek is sokatmondóak: "Megmérni és megérteni", "Az élet, a halál, a hit, az idő" – mintegy összefoglalják az utóbbi évtizedeknek a két tudós által is képviselt irányait, törekvéseit. Az előbbiben új kutatási terveket és források ismertetését találjuk: ár-

vasági-gyámsági jegyzőkönyvek elemzését (*J.P. Bardet*), amelyek értékes adatokat tartalmaznak a 18. századra vonatkozóan, a történeti demográfia tárgyának bővülését mutatja az alfabetizáció terjedésének és a házassági piac kapcsolatának elemzése (*Adrian Van der Woude* – az írástudók kerültek az analfabétákkal való házasságot), kísérletek története az 1670 előtti korszak (*J. M. Moriceau*) és a középkor (*H. Dubois*) jobb megismerésére, *Hervé Le Bras* a népesség reprodukciójával kapcsolatos fogalmi, metodológiai problémákról értekezik, a "pótlási küszöb" kiszámításának nehézségéről, amely változó feltételektől (pl.: migráció) függ, de előkerülnek örökzöld témák is: a vendée-i polgárháború embervesztése (*J. Houdaille*). *H. Neveux* a paraszti családi stratégiák közötti különbségeket elemzi, akárcsak *Pavla Horska*, aki csehországi, szlovákiai és magyarországi adatok alapján próbálja bemutatni a családszerkezet és demográfiai viselkedés közép-európai változatait. *E. Sonnino* pedig a 17. századi római családszerkezetet vizsgálva rámutatott, hogy a családi életciklusok nemcsak a termékenységhez és a halandósághoz, hanem a migráció dinamikájához is kötődnek. Sok tanulmány foglalkozik a migrációval és a mobilitással, az Európán kívüli világgal, míg *Antonio Eiras Roel* az 1787-es spanyolországi népszámlálási adatok alapján bontja nagyobb demográfiai régiókra az országot. A kötetben megjelennek a városi összeírások elemzésének nehézségei, a törvénytelen szülöttek, az elhagyott gyermekek arányának és "geográfijának" megrajzolása, a cölibátus és a katonai szolgálat összefüggései a 18. században, az ókori görög városi fejlődés, a kínai uralkodódinasztiák demográfiai sajátosságainak elemzése, Anglia példáján a demográfiai és a gazdasági fejlődés kapcsolata (*G. Lemarchand*), *Horváth Róbert* pedig *Fáy András* munkásságával ismerteti meg az olvasót. A másik kötetben központi helyet foglal el a halállal szembeni attitűdök vizsgálata: többnyire 16–17. századi memoárok alapján (*J.M. Constant*), amelyek bemutatják a kor nemesembereinek hétköznapi életét, a tanulmányok többsége elbeszélő források kvalitatív elemzésére épül. Fontos téma a hit és a halállal kapcsolatos érzelmek viszonya, a meghalás rítusai, "művészete". Bemutatják a pestistől és a ráktól való retteget, a "jó halál" képzetének 19. századi szétfoslását. *J.P. Bardet* a gyámsági iratok alapján rajzolja meg a 18. század Párizsának az élettel kapcsolatos érzéseit, megerősíti, hogy a születéskorlátozás elterjedésében a városok játszották a főszerepet. Az árvákról való gondoskodás a szolidaritás erejét mutatja, amelyet a 19. század új értékei törölnek el (*Anne Fillon*), míg *G.F. Dumont* azóta már hivatkozási alapként szolgáló művében a demográfiát társadalomtudományként definiálja.

A módszertani megújulást szolgálja az *Alain Blum*, *Noël Bonneuil* és *Didier Blanchet* szerkesztette tanulmánykötet.¹³⁰ Az első részben (családrekonstrukciók, genealógiák, aggregatív módszerek) a francia halandóság regionális mintáit látjuk az INED egy 39 település családrekonstrukcióján alapuló vizsgálata alapján,¹³¹ amely nemcsak a regionális különbségek létezésére szolgált bizonyítékkal, hanem a különböző falusi társadalmi csoportok eltérő halandóságára is. A halandósági különbségek magyarázatában központi szerepet kapott a mobilitás is. A genealógiák és a katalán és orosz születési, házasságkötési és halálozási bejegyzések aggregatív vizsgálata pedig megmutatja a kutatások tér- és időbeli, valamint forrás és módszer szerinti kiterjesztésének lehetőségeit. A második rész a demográfiai folyamatok időbeli változásairól és térbeli változatosságáról szól, majd az angliai "back-projection" módszerének kritikájáról, finomításáról olvashatunk. A harmadik rész (a malthusi modell) a demográfiai folyamatok interpretációjának problémáival és következményeik elemzésével foglalkozik. *Ronald Lee* tanulmánya tulajdon korábbi kutatásait fejleszti tovább a malthusi homeosztatikussal kapcsolatban.¹³² Eszerint a malthusi modell autoregulációs jellege hosszú távon érvényesül, a népesség egy adott technikai szintnek megfelelő hosszú távú stabilitását magyarázhatja, segítségével "felejt el" a népesség az idő múlásával a sokkokat, amelyek érték. Rövidebb távon viszont a gazdasági és demográfiai

folyamatok egy másfajta logikával írhatók le: fel lehet őket fogni akár tisztán véletlenszerűeknek, akár úgy, hogy a malthusi modellen kívüli biológiai vagy társadalmi determinizmusoknak engedelmessékednek. A negyedik rész az átmenet alatti demográfiai viselkedés elemzésével foglalkozik. *René Leboutte* belgiumi kutatásai munkások személyes beszámolóin alapulnak.¹³³ Ezekkel próbálta magyarázni a Liège környékén a 19. század közepétől megfigyelt folyamatokat, erős kapcsolatot talált a termékenység és a gazdasági folyamatok között, és meghatározónak bizonyult a szekularizáció és az iskolázottság is. *Ron Lesthaeghe* a franciaországi és belgiumi termékenység hanyatlást a 18. században szigorodó életfeltételekkel magyarázza, a stagnáló mezőgazdaság malthusiánus reakciókat vált ki, erősödik a társadalmi kontroll, a 19. században ehhez járul a szekularizáció. A régiónkénti analízisben összekapcsolódik a laicizálódás mértéke, a termelés módja, a nupcialitás típusa és a termékenység csökkenésének ritmusa. A termékenység csökkenésének magyarázatába a gazdasági meghatározók mellett beépül a politikai kontroll, az Egyház morális tekintélye az apákéval együtt, amely az örökös szabályain keresztül érvényesült.¹³⁴ *Hervé Le Bras* a termékenységet különböző tényezők (a termékenység indexei, a nupcialitás, az öröklés, a vallásosság, a föld birtoklása típusai) térképen való ábrázolásával és a térképek összehasonlításával vizsgálta.¹³⁵

Ami a monografikus feldolgozásokat illeti, a mikrotörténeteszek egy része demográfiai adatokat (is) felhasznál a vizsgált individuumok helyzetének, cselekvési terének meghatározásához, a döntő különbség az adatok felhasználásában, elemzésében van: ezeket nem átlagolják, hanem megpróbálják az elemzés során mindvégig teljes sokféleségüket figyelembe venni.¹³⁶ Ezenkívül természetesen a kérdésfeltevés is különbözik a történeti demográfia megszokott problémáitól: általában a változás mechanizmusait kutatják, egy-egy, a makrovizsgálatok keretei között értelmezhetetlen viselkedésformát próbálnak magyarázni, de ezek nem speciálisan demográfiai jelenségek és problémák. A szűkebben vett történeti demográfián belül említésre méltó *Alain Desrosières* statisztikatörténete, amely a már említett és sokak véleménye által az útkeresést jelölő tudománytörténeti vonulathoz tartozik. A statisztika történetét szociológiai megközelítésben vizsgálja, megrajzolja azt a tudományos, politikai, intézményi és személyi háttérrel, amelyben a statisztika kialakult, intézményesült.¹³⁷ Egy másik jól látható vonulat aktuális problémákat dolgoz fel (pl.: migráció, rák¹³⁸), ezeket történetiségükben vizsgálva elemzik szerepüknek, a velük szembeni attitűdöknek, a velük kapcsolatban használt fogalmaknak, hatásaiknak, következményeiknek az időbeli változásait. Váltogathatják a mikro- és a makroelemzéseket, a kvantitatív módszereket kvalitatív módszerekkel egészíthetik ki. A művek hosszú időtartamot ölelnek fel, időben visszamennek addig, amíg a források lehetővé teszik és a jelenséget akár a jelenig kísérik. Így *Gérard Noiriel* a 18. századtól elemzi a nép- és nemzetfogalom kialakulását és változatait, majd rátér a bevándorlás szerepének vizsgálatára: hogyan járult hozzá a francia népesség reprodukciójához. Foglalkozik az asszimilációval és ennek kapcsán a francia társadalom bizonyos vonásainak történeti kialakulásával.¹³⁹ Hasonlóképpen aktuális témát választ *Patrice Bourdelais* is: az öregedés kérdését, "a szürke forradalmat".¹⁴⁰ A probléma az, hogy miközben a sajtó és a demográfusok a társadalom öregedéséről és ennek várható súlyos következményeiről beszélnek, addig az öregség fogalmát egy statikus életkorhatárhoz kötik: a 65 éven felüli népesség arányával számolnak, amely sohasem volt ilyen magas és elsősorban az alacsony termékenység miatt tovább fog emelkedni. A történész számára ez a felfogás elfogadhatatlan, a népesség öregedésének a fogalmát nem lehet az öreggé válás mozdulatlan határához kötni, amikor az idős emberek egészségi állapota folyamatosan javul, az öregség egy bizonyos állapotának koronként más és más konkrét életkor felel meg. A cél az, hogy megértsük az öregség fogalmának egy konkrét életkorhoz kötését, az öregedés fogalmának kialakulását. Az elemzésben összekapcsolódnak a kvantitatív és kvalitatív eszközök: az öregedést mutató

aggregált idősorokat kiegészítik az öregség fogalmát és az öregekkel szembeni attitűd változását vizsgáló fejtegetések, az országos adatok mellett kirajzolódik az öregség földrajza is. A lényeg a demográfia és a társadalomtörténet összekapcsolása, *Marc Bloch* ajánlása szerint a jelen problémáit megfigyelve intézhetünk a múlthoz kérdéseket, hogy ezek megválaszolásával jobban értsük a jelent. Az öregség már a 17. század végétől statisztikai kategória, de a 18. századtól pozitív megítélés alá esik, az öregedés a 19. század végéig civilizációs vívmánynak számít, a demográfiai öregedés fogalmát és annak negatív megítélését az I. világháború előtt alakították ki, amikor a termékenység csökkenése és annak következményei érzékelhetővé váltak. A szerző rámutat a tisztán kvantitatív megközelítés korlátaira, nézete szerint a lényeg a felfogásban (representation) rejlik. Ma az öregség reprezentációját egy merv időhatárhoz kötik, miközben a valóság megváltozott, szükség volna az öregségnek egy olyan indikátorára, amely a tényleges biológiai állapothoz kötődik. A lényeg annak bemutatása, hogy a kérdéssel kapcsolatos diskurzus nem felel meg a jelen realitásainak és a tudományos elemzés követelményeinek, és ennek következtében alaptalanul ébreszt félelmeket és feszültségeket a társadalomban. *Bourdelaís* könyve nemcsak egy új szemléletmód képviselője, hanem azt is bizonyítja, hogy a kvalitatív történeti elemzés mással nem pótolható szempontokat kínálhat más tudományágak vagy éppen a politikai viták számára.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a kuhni paradigmaváltás kritériumai fellelhetők a kilencvenes évek francia történeti demográfiájában: érezhető a régi módszerekkel szembeni elégedetlenség, a régebbi eredmények megbízhatóságával kapcsolatos kételyek erősödése, a megújulás, az útkeresés igénye, helyenként a régiektől gyökeresen eltérő kérdések megfogalmazása, új, addig nem sokra becsült módszerek alkalmazása. A különbség ezeknek a problémáknak a megfogalmazásában rejlik, láttuk, van, aki használja a paradigmaváltás kifejezést, vagy éppenséggel válságot emleget, van, aki a tudományág szerves megújulásáról beszél. A lényeg remélhetően kiderült az áttekintett példákából: a társadalomtudományokban igen hasonló problémák merültek fel az elmúlt években, az új próbálkozásoknak is számos közös vonásuk van. Ami a történeti demográfiát illeti: az átalakulás generációs és intézményi kérdés is. Franciaországban az INED, a kutatások központja, szervezője, több kutatói generációt és irányzatot egyesít, és kétségkívül konzervatívabb, mint az École des Hautes Études történeti demográfiai laboratóriuma, amely szorosan kötődik az Annales körül csoportosuló, a Tournant Critique-al zászlót bontott új társadalomtörténeti iskolához. Mivel a történeti demográfia eddig is kapcsolódott a társadalomtörténethez, lényegében annak elméleti keretei között működött, és ugyanakkor a maga sajátos szempontjaival, kérdésfeltevéseivel fontos szerepet játszott fejlődésében, továbbra is ennek a szoros kölcsönhatásnak a fennmaradása várható. A történeti demográfia nem maradhat független azoktól a változásoktól, amelyek más tudományágakban lezajlanak, ennek jelei ma is látszanak. Hogy az új próbálkozásokra valóban új paradigma épül-e, ma még nem látható világosan, mintahogy az is kérdéses, hogy mindebből Magyarországon mit lehet hasznosítani. Bizonyos elemek mindenképpen megfontolásra érdemesek: a léptékválasztás következményeivel való szembesülést, a kvalitatív elemzések létjogosultságának elismerését, a nominatív vizsgálatok erősítését, az a priori kategorizálás és determinizmus elutasítását, sokszor magától értetődőnek tekintett fogalmaink történeti kontextusba helyezését és magyarázatát aligha kerülhetjük el.

JEGYZETEK:

- ¹
- *Bády Zsombor – Czösch Gábor – Sonkoly Gábor*: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. AETAS, 1995. 4. sz. 131–141.
  - *Lepetit, Bernard*: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. AETAS, 1995. 4. sz. 142–157. (ford.: *Czösch Gábor*, eredetije: Architecture, géographie, histoire: usages de l'échelle. Genèses 13. Automne, 1993. 113–138.)
  - Az AETAS 1996. 4. számának recenziói (186–216. oldal), valamint ugyanebben a számban a következő két tanulmány:
  - *Szűjártó M. István*: Mi a mikrotörténelem? 157–185. o.
  - *Revel, Jacques*: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. 217–237. o. (ford.: Sujtó László, eredetije: Micro-analyse et construction du social. In: *Revel, J.* (szerk.): Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience. EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris, 1996.)
  - *Sonkoly Gábor – Verdier, Nicolas*: Hogyan gyúrjuk össze a morzsákat? Az angol és francia társadalomtörténet múltja és új útjai. Régió, Kisebbségi Szemle, 1996. 4. sz. 105–119.
  - *Lepetit, Bernard*: Komolyan veszi-e a történelem a szereplőket? Valóság, 1997. 2. sz. 11–18.
- ² A teljesség igénye nélkül:
- *Chaunu, Pierre*: A klasszikus Európa. Budapest, 1971. (eredetije: La civilisation de l'Europe classique. Arthaud, Paris, 1966.)
  - *Chaunu, Pierre*: A felvilágosodás. Osiris K. Budapest, 1998. (ford.: *Nagy Géza*, eredetije: La civilisation de l'Europe des lumières. Arthaud, Paris, 1971.)
  - *Goubert, Pierre*: Démographie historique et histoire. Bulletin d'information de la Société de Démographie Historique, num. spec. 1973.
  - *Burguière, André*: La démographie. In: *Le Goff, J. – Nora, P.* (szerk.): Faire de l'histoire II. Gallimard, Paris, 1974. 101–141.
  - *Dupaquier, Jacques*: Pour la démographie historique. Presses Universitaires de France, Paris, 1984.
  - *Blum, Alain – Bonneuil, Noël – Blanchet, Didier* (szerk.): Modèles de la démographie historique. INED, Paris, 1992.
  - *Perrenoud, Alfred*: Histoire démographique et histoire sociale. Annales de Démographie Historique, 1993. 383–389.
  - *Le Mée, René*: De la naissance de la démographie historique à l'Enquête Henry. Population, 1995. n. 6. 1475–1487.
  - *Rosental, Paul-André*: Treize ans de réflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945-1958). Population, 1996. n. 6. 1211–1237.
- ³
- *Dányi Dezső*: A történeti demográfia tárgya és módszerei. Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–62. 5–21.
  - *Andorka Rudolf*: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. Ethnographia, 86. 1975. 340–365.
  - *Andorka Rudolf*: Az európai nagy pestisjárványok. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 2. 1985.
  - *Andorka Rudolf*: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 4. 1988.

- *Andorka Rudolf – Faragó Tamás*: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. Agrártörténelmi Szemle, 1984. 3–4. sz. 402–437.
- *Faragó Tamás*: Háztartás, család, rokonság. (Jegyzetek a legújabb család- és rokonségkutatási eredmények alapján) Ethnographia 94. 1983. 2. sz. 216–254.
- *Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon. Történelmi Szemle, 1982. 4. sz. 605–663.
- *Szentgáli Tamás*: A demográfiai átmenet elmélete. KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 21–34.
- 4 *Histoire et Sciences Sociales. Un tournant critique? Annales E.S.C.* 43. (1988) n. 2. 291–293.
- 5 *Revel* i.m. 219. o.
- 6 *Revel* i.m. 219. o.
- 7 *Braudel, Fernand*: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. Századok, 1972. 4. sz. 988–1012. (előszőr: Histoire et sciences sociales. La longue durée. Annales E.S.C. 1958. n. 4. 725–753.)
- 8 *Lepetit*: Komolyan veszi-e i.m.
- 9 – *Labrousse, Ernest*: Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIII. siècle. Paris, 1933.
– *uő.*: La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime. Paris, 1944.
- 10 *A Labrousse-Braudel-féle gazdaság- és társadalomtörténelmi iskoláról*:
Katus László: Az Annales a történettudomány elvi és módszertani kérdéseiről. Századok, 1969. 5–6 sz. 1118–1126.
- 11 *Chaunu*: Felvilágosodás i.m. mindenütt
- 12 *Burguière, André*: Le changement social: breve histoire d'un concept. In: *Lepetit, Bernard* (szerk.): Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale. Albin Michel, Paris, 1995. 253–272.
- 13 – *Rostow, W.W.*: Les Étapes de la croissance économique. Paris, 1960. (eredetije: The Stages of Economic Growth, Cambridge, 1960.)
– *uő.* (szerk.): The Economics of Take-off into Sustained Growth. London, 1963.
– *Marczewski, Jean*: Introduction à l'histoire quantitative. Geneve, 1965.
– *Kondratieff, N.D.*: Die langen Wellen der Konjunktur. Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik, 1926. (magyarul: A gazdasági konjunktúra nagy ciklusai. Magyar Filozófiai Szemle, 1988. 559–617.)
– *Kuznets, Simon*: Secular movements in production and prices. Boston, 1940.
- 14 *Bódy-Czoch-Sonkoly* i.m. 139. o.
- 15 – *Braudel, Fernand*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat K. Budapest, 1985. (eredetije: Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XV–XVIII. s. I–III. Armand Colin, Paris, 1967.)
– *uő.*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I–III. Akadémiai K.-Osiris K. Budapest, 1996. (eredetije: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. I–III. Armand Colin, Paris, 1949.)
– Braudel időszemléletéről részletesen: *Katus* i.m.
- 16 *Goubert, Pierre*: Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Paris, 1960.
- 17 *Le Roy Ladurie, Emmanuel*: Les paysans de Languedoc. Paris, 1966.

- ¹⁸ *Burguière*: Le changement social, i.m. 259.
- ¹⁹ *Le Roy Ladurie*: Les paysans de Languedoc i.m.
- ²⁰ Minderről lásd: *Burguière*: Le changement social i.m. 260–262.
Ariès és Foucault legfontosabb idevágó művei a következők:
 – *Ariès, Philippe*: L'Enfant et la vie familiale sous L'Ancien Régime. Paris, 1960.
 – *uő*: Histoire des populations françaises et leurs attitudes devant la vie depuis le XVIII. siècle. Paris, 1948.
 – *uő*: L'Homme devant la mort. Paris, 1977.
 – *Foucault, Michel*: Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique. Paris, 1961.
 – *uő*: Naissance de la clinique, une archéologie du regard médical. Paris, 1963.
 – *uő*: Surveiller et punir. Naissance de la prison. Paris, 1975. (magyarul: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat, Budapest, 1990. ford.: *Fázy Anikó, Csűrös Klára*)
 – *uő*: Histoire de la sexualité. 1. La volonté de savoir. Paris, 1976. (magyarul: A szexualitás története. A tudás akarása. Atlantisz, Budapest, 1996. Ford.: *Ádám Péter*)
- ²¹ *Le Goff, Jacques-Nora, Pierre* (szerk.): Faire de l'histoire I–III. Gallimard, Paris, 1974.
 I. Nouveaux Problemes
 II. Nouvelles Approches
 III. Nouveaux Objets
- ²² *Le Goff, Jacques* (szerk.): La Nouvelle Histoire. Paris, 1978.
- ²³ Néhány példa:
 – *Duby, Georges – Wallon, Armand* (szerk.): Histoire de la France rurale I–IV.
 – *Duby, Georges* (szerk.): Histoire de la France urbaine I–IV. Paris, 1981.
 – *Ariès, Philippe – Chartier, Roger* (szerk.): Histoire de la vie privée I–IV. Paris, 1986.
 – *Dupaquier, Jacques* (szerk.): Histoire de la population française I–IV. Paris, 1988.
- ²⁴ – *Furet, François – Richet, Denis*: La révolution française. Paris 1965–66.
 – *Furet, François*: Penser la révolution française. Gallimard, Paris, 1978. (magyarul: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Pécs, 1994. ford.: *Habner Péter*)
 – *uő*: La révolution. 1770–1880. Hachette, Paris, 1988.
- ²⁵ – *Duby, Georges*: Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1978.
 – *Le Goff, Jacques*: La naissance du Purgatoire. Paris, 1981.
 – *uő*: Pour un autre moyen age. Temps, travail et culture en Occident, 18 essais. Gallimard, Paris, 1977.
- ²⁶ *Duby, Georges*: Le dimanche de Bouvines. Paris, 1973.
- ²⁷ *Mandrou, Robert*: Introduction à la France moderne, essai de psychologie historique. Paris, 1961.
- ²⁸ – *Delumeau, Jean*: La peur en Occident, XIV–XVIII. siècle. Une cité assiégée. Fayard, Paris, 1978.
 – *uő*: Le péché et la peur, la culpabilisation en Occident. XIII–XVIII. siècle. Paris, 1983.
- ²⁹ *Mandrou, Robert*: France aux XVII–XVIII. siècles. Édition augmentée par *Monique Cottret*. Presses Universitaires de France, Paris, 1987. (1. kiad. 1967) 254–255.
- ³⁰ *Lepetit*: Komolyan veszi-e, i.m. 14. o.
- ³¹ *Lepetit*: Komolyan veszi-e, i.m. 13. o.
- ³² *Le Goff, Jacques*: Van-e Annales-iskola? Századok, 1968. 145–157.

- 33 Különösen az Annales szerkesztőségi cikke: Tentons l'expérience. Annales E.S.C. 44. (1989.) n. 6. 1317–1324. valamint
 – Grenier, Jean-Yves – Lepetit, Bernard: L'expérience historique. A propos de C.E. Labrousse. Annales E.S.C. 44. (1989.) n. 6. 1337–1360.
 – Revel, Jacques: Histoire et sciences sociales: les paradigmes des Annales. Annales E.S.C. 44. (1989.) n. 6. 1360-1376.
- 34 Revel: A mikroszintű vizsgálat i.m. 220. o.
- 35 Revel: A mikroszintű vizsgálat i.m. 220. o.
- 36 Tournant Critique i.m.
- 37 Revel: A mikroszintű vizsgálat, i.m. 220. o.
- 38 Lyotard szavait idézi: *Szjjártó* i.m. 177. o.
- 39 Cottret, Monique: Supplément à la quatrième édition. In: Mandrou, Robert: France aux XVII–XVIII. siècle s. i.m. 353–461.
- 40 Kaplan, S.L.: Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV. Hága, 1976. (francia kiadása 1986-ban) lásd: Cottret: i.m. 372. o.
- 41 Cottret i.m. 388–390. o.
- 42 Cottret i.m. 392–398. o. és *Szjjártó* i.m.
- 43 Néhány francia példa:
 – Vovelle, Michel: L'irrésistible ascension de Joseph Sec, bourgeois d'Aix. Paris, 1975.
 – Le Roy Ladurie, E – Ranum, O.: P. Prion, scribe. Paris
 – Lottin, André: Chavatte, ouvrier lillois. Un contemporain de Louis XIV. Flammarion, Paris, 1979.
 – Jamerey-Duval: Mémoires. Enfance et éducation d'un paysan au XVIII. siècle . közreadja: Goulemot, J-M. Paris, 1981.
 – Miquelon, D.: Dugard of Rouen. French Trade to Canada and the West Indies 1729–1770. London, 1978.
 – Vovelle, Michel: Théodore Desorgues ou la desorganisation. Aix-Paris, 1985.
 – Cornette, J.: Un révolutionnaire ordinaire, Benoit Lacombe, négociant. 1759–1819. Paris, 1986.
 – Menetra, J.L.: Journal de ma vie. közreadja: Roche, Daniel. Paris, 1982.
- 44 Vovelle, Michel: Histoire sérielle ou "case studies" , vrai ou faux dilemme en histoire des mentalités. In: Mélanges Robert Mandrou. Paris, 1985. 39–49. idézi: Cottret, i.m. 398. o.
- 45 – *Szjjártó*, i.m. 173. o.
 – Lepetit: Építészet, földrajz, történelem, i.m. 145–148. o.
 – Rosental, Paul-André: Construire le "macro" par le "micro": Fredrik Barth et la microstoria. In: Revel, Jacques (szerk.): Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience. EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris, 1996. 141–159.
- 46 Revel, i.m. 218. o.
 Ennek ellenére van néhány állandó hivatkozási alapul szolgáló mű:
 – Ginzburg, Carlo: A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világlképe. Európa K. Budapest, 1991. (Il formaggio e i vermi. Einaudi, Torino, 1976.)
 – Levi, Giovanni: L'eredita immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Torino, 1985. (francia kiadása: Le pouvoir au village. Paris, 1989. előszava: Revel, Jacques: L'histoire au ras du sol. I–XXXIII.)

- Tentons l'expérience, i.m.
  - *Barth, Fredrik*: Process and Form in Social Life. London, 1981.
  - *Gribaudi, Maurizio*: Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX. siècle. EHESS, Paris, 1987.
  - *Cerutti, Simona*: La Ville et les Métiers. Naissance d'un langage corporatif. Turin, 17–18. siècle s. EHESS, Paris, 1990.
  - *Loriga, Sabina*: Soldats. Un laboratoire disciplinaire: l'armée piémontaise au XVIII. siècle. Mentha, Paris, 1991.
  - *Raggio, Osvaldo*: Faide e parentele. Lo Stato genovese visto dalla Fontanabuona. Einaudi, Torino, 1990.
  - *Zapperi, Roberto*: Annibale Carracci. Ritratto di artista da giovane. Einaudi, Torino, 1989.
  - *Lepetit, Bernard (szerk.)*: Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale. Albin Michel, Paris, 1995.
  - *Revel, Jacques (szerk.)*: Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience. EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris, 1996.
  - 47 – *Revel, i.m.*
  - *Lepetit*: Építészet, földrajz, történelem, i.m.
  - *Rosental*: Construire, i.m.
  - 48 – Tentons l'expérience, i.m.
  - *Rosental*: Construire i.m.
  - 49 *Rosental*: Construire, i.m.
  - 50 – *Revel, i.m.* 232–233. o.
  - *Gribaudi, Maurizio – Blum, Alain*: Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace social. Annales E.S.C. 45. (1990.) n. 6. 1365–1402.
  - 51 A szociológia fejlődésének bemutatása elsősorban
Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris K. Budapest, 1997. c. műve alapján történt. (84–91. o.)
  - 52 *Liotard, Jean-François*: A posztmodern állapot. In: *Habermas, Jürgen – Lyotard, J.F. – Rorty Richard*: Aposztmodern állapot. Budapest, 1993. (Eredetije: La condition postmoderne. Paris, 1979.)
  - 53 *Bódy-Czoch-Sonkoly, i.m.* 138. o.
  - 54 *Grenier, Jean-Yves*: Expliquer et comprendre. La construction du temps de l'histoire économique. In: *Lepetit (szerk.)*: Les formes de l'expérience, i.m. 227–251.
  - 55 *Grenier, Jean-Yves*: L'économie de l'Ancien Régime. Paris, 1996.
  - 56 *Horváth Róbert*: A mai demográfiai elmélet a paradigmaváltás tükrében. Demográfia, 1992. 35. évf. 3–4. sz. 428–437.
  - 57 *Courgeau, Daniel – Lelièvre, Éva*: Changing paradigm in demography. Population, An English Selection, 9. 1997. 1–10. (eredetije: Population, 1996. 3. sz.)
  - 58 – *Meuwret, Jean*: Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. Population, 1946. 643–650.
  - *Goubert, Pierre*: En Beauvaisis: problèmes démographiques du XVII. siècle. Annales E.S.C. 1952. 453–468.
- Minderről részletesen:
- *Le Mée, René* i.m.

- *Rosental, Paul-André*: Treize ans... i.m.
- ⁵⁹ *Goubert, Pierre*: Beauvais, i.m.
- ⁶⁰ *Andorka Rudolf*: A családrekonstrukció vizsgálat módszerei i.m.
- ⁶¹ – *Henry, Louis*: Anciennes familles Genévoises. Étude démographique XVI–XX. siècle s. Presses Universitaires de France, Paris, 1956.
- *Fleury, Michel – Henry, Louis*: Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Presses Universitaires de France, Paris, 1956. (újabb kiadásai: Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien)
- *Gautier, Étienne – Henry, Louis*: La population de Crulai. Parioisse normande. Presses Universitaires de France, Paris, 1958.
- ⁶² *Baehrel, René*: La mortalité sous l'Ancien Régime. Remarques inquiètes. Annales E.S.C. 1957. 1. sz. 85–98. Szisztematikusabb, több szempontra kiterjedő mintaválasztási javaslatát monográfiában is bemutatta:
- Uő*: Une croissance: La Basse-Provence rurale de la fin du seizieme siècle à 1789. Essai d'économie historique statistique. EHESS, Paris, 1961. (második kiadása: 1988.)
- ⁶³ *Rosental*: Treize ans, i.m.
- Néhány, az *Henry*-módszert követő mintaszerű monográfia vagy tanulmány:
- *Girard, P.*: Aperçu sur la démographie de Sotteville-les-Rouen vers la fin du XVIII. siècle. Population, 14. 1959. 3. 485–508.
- *Ganiage, J.*: La population européenne de Tunis au milieu du dix-neuvieme siècle. Étude démographique. Presses Universitaires de France, Paris, 1960.
- *Uő*: Trois villages d'Ile-de-France au XVIII. siècle. Étude démographique. Presses Universitaires de France, Paris, 1963.
- *Terisse, M.*: Un faubourg du Havre: Ingouville. Population, 16. 1961. 2. 285–300.
- *Houdaille, J.*: Un village du Morvan: Saint-Agnan. Population, 18. 1963. 2. 301–312.
- *Valmary, P.*: Familles paysannes au XVIII. siècle en Bas-Quercy. Étude démographique. Presses Universitaires de France, Paris, 1965.
- *Poitrineau, A.*: La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIII. siècle. (1726–1789) Presses Universitaires de France, Paris, 1965.
- *Frézel-Lozey, M.*: Histoire démographique d'un village en Béarn, Bilheres d'Ossau, XVII–XIX. siècle. Biscaye Freres, Bordeaux, 1969.
- *Lachiver, M.*: La population de Meulan du XVII. au XIX. siècle (vers 1600–1870) Étude de démographie historique. SEVPEN, Paris, 1969.
- *Charbonneau, H.*: Tourouvre-au-Perche aux XVII. et XVIII. siècles. Presses Universitaires de France, Paris, 1970.
- ⁶⁴ *Fleury, Michel – Henry, Louis*: Pour connaître la population de la France depuis Louis XIV. Plan de travaux par sondage. Population, 12. 1958. 4. 663–686.
- ⁶⁵ A mintavételi eljárás részletesen: *Dupâquier, J. (szerk.)*: Histoire de la population française 2. De la Renaissance à 1789. Quadrige/Presses Universitaires de France, Paris, 1995. Introduction, 3–5. o.
- ⁶⁶ – Population 30. 1975. nov. numéro spécial: Démographie historique
- *Henry, Louis*: Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829. Annales E.S.C. 1972. n. 3. 612–640.; n. 4–5. 977–1023.

- Henry, Louis – Hondaille, Jacques: Fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670 à 1829. Population, 1973. n. 4–5. 870–924. (ismerteti: *Dányi Dezső*, Demográfia, 1974. n. 1. 149–150.)
- Hondaille, Jacques: Fécondité des mariages dans le quart nord-est de la France de 1670 à 1829. Annales de Démographie Historique 1976. 341–392.
- Henry, Louis: Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 à 1829. Population 1978. n. 4–5. 855–883. (ismerteti: *Dányi Dezső*, Demográfia, 1979. n. 1. 160–161.)
- ⁶⁷ Henry, Louis – Blayo, Yves: La population de la France de 1740 a 1860. Population, 1975. num. spec. 71–122.
- ⁶⁸ Dupâquier: Histoire de la population française, i.m. 5. o.
- ⁶⁹ Chaunu, Pierre: Malthusianisme démographique et malthusianisme économique. Annales E.S.C. 1972. n. 1. 1–19.
- ⁷⁰ Chaunu: Malthusianisme i.m. és
Uő.: Felvilágosodás i.m. 69–125. mindenütt
- ⁷¹ Burguière, André: Le changement social i.m. 261. o.
- ⁷² Osamu Saito: Historical Demography: Achievements and Prospects. Population Studies, 1996. n. 3. 537–553.
- ⁷³ Dupâquier: Pour la démographie historique i.m. 100. o.
- ⁷⁴ Chaunu: Malthusianisme i.m.
- ⁷⁵ Dupâquier: Pour la démographie historique i.m. 109. o. és
Burguière, André: La démographie. In *Le Goff, J.-Nora, P.*: Faire de l'histoire i.m. II. 101–141.
- ⁷⁶ Dupâquier: Pour la démographie historique i.m. 95. o.
- ⁷⁷ Burguière: La démographie i.m.
- ⁷⁸ Osamu Saito i.m.
- ⁷⁹ Dupâquier: Pour la démographie historique i.m. 121. o.
- ⁸⁰ Idézi: Cottret, Monique i.m. 371. o.
- ⁸¹ Burguière: La démographie i.m.
- ⁸² Chaunu: Felvilágosodás i.m. és Malthusianisme i.m.
- ⁸³ Burguière: La démographie i.m. és
Uő.: De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise. Annales E.S.C. 1972. n. 4–5. 1118–1138.
- ⁸⁴ Chaunu: Malthusianisme i.m.
- ⁸⁵ - Flandrin, Jean-Louis: Mariage tardif et vie sexuelle. Annales E.S.C. 1972. n. 6. 1351–1378.
- Uő.: Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France. (XVI–XIX. siècle s) Gallimard, Paris, 1975.
- Uő.: Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société. Hachette, Paris, 1976.
- Uő.: Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale. I–III. Le Seuil, Paris, 1983.
- ⁸⁶ Bardet, J.P. – Dupâquier, J.: Vierges sages ou vierges folles, nos ancêtres étaient-elles vertueuses? In *La première fois ou le roman de la virginité perdue*. Paris, 1981. 139–163.

- ⁸⁷ *Burguière*: La démographie i.m. 136–137. o.
- ⁸⁸ Minderről *Dupâquier*: Pour la démographie historique i.m. 123–163.
- ⁸⁹ – *Courgeau, Daniel*: Analyse quantitative des migrations humaines. Paris, 1980.
– *Biraben, Jean-Noël*: Structures spatiales de la population et démographie historique. Annales de démographie historique, 1974. 19–30.
- ⁹⁰ *Dupâquier, Jacques*: Statistiques démographiques du bassin parisien, 1636–1720. Gauthier-Villars, Paris, 1977.
Uő.: La population rurale du bassin parisien à l'époque de Louis XIV. EHESS, Paris, 1979.
- ⁹¹ Korai példák: *Lachiver, M.* i.m. és *Garden, Maurice*: Lyon et les Lyonnais au XVIII. siècle. Belles-Lettres, Paris, 1970.
- ⁹² – *Perrot, J.C.*: Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII. siècle. Mouton, Paris, 1975.
– *Hertily, D.* – *Klapisch-Zuber, C.*: Les Toscans et leurs familles. Une étude du Catasto florentin de 1427. Paris, 1978.
– *Poussou, J-P.*: Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIII. siècle. EHESS, Paris, 1983.
– *Bardet, J-P.*: Rouen aux XVII. et XVIII. siècles. Les mutations d'espace social. SEDES, Paris, 1983.
– *Perrenoud, A.*: La population de Genève. XVI-XIX. siècle: étude démographique. Genf, 1979.
- ⁹³ Halandósági kutatásainak összefoglalása monográfiája mellett: La mortalité à Genève de 1625 a 1825. Annales de démographie historique, 1978. 209–233.
- ⁹⁴ A városi demográfiáról áttekintést ad: *Dupâquier*: Pour la démographie historique i.m. 146–149. és
Cottret, M. i.m. 358–365.
- ⁹⁵ *Le Roy Ladurie, Emmanuel*: Montaillou, village occitan. Gallimard, Paris, 1975. (magyarul: Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294-1324) Osiris K. Budapest, 1997.)
- ⁹⁶ – *Depaun, J.*: Amour illegitime et société à Nantes au XVIII. siècle. Annales E.S.C. 1972. n. 4-5. num. spec. Famille et société.
– *Lottin, A.*: Naissance illégitime et filles-mères à Lille au XVIII. siècle. Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1970. n. 2. 278–322.
– *Phan, M.C.*: Les déclarations de grossesses en France (XVI–XVIII. siècle) Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1975. n. 1. 61–88.
– *Rossiaud, J.*: Prostitution, jeunesse et société dans les villes du Sud-Est au XV. siècle. Annales E.S.C. 1976. n. 2. 283–325.
– *Lebrun, F.*: Amour et mariage. In Histoire de la population française II. i.m. 294–317.
- ⁹⁷ *Flandrin, J-L.*: Sexualité. In *Le Goff, J. (szerk.)*: La Nouvelle Histoire i.m.
- ⁹⁸ *Burguière, A.*: L'anthropologie historique. In *Le Goff, J. (szerk.)*: La Nouvelle Histoire i.m. 52. o.
- ⁹⁹ Annales E.S.C. 1972. n. 4–5.:
– *Duby, G.*: Lignage, noblesse et chevalerie au XII. siècle dans la région mâconnaise
– *Le Roy Ladurie, E.*: Structures familiales et coutumes d'héritage en France au XVI. siècle: système de la coutume
– *Laslett, P.*: La famille et le ménage: approches historiques
– *Collomp, A.*: Famille nucléaire et famille élargie en Provence au XVIII. siècle
– *Bourdieu, P.*: Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction

- *Burguière, A.*: De Malthus a Max Weber i.m.
- *Gouesse, J.M.*: Parenté, famille et mariage en Normandie aux XVII. et XVIII. siècles
- *Depaun, J.*: Amour illégitime i.m.
- 100 *Lebrun, F.* – *Fauve-Chamoux, A.*: Le mariage et la famille. In Histoire de la population française II. i.m. 293–347.
- 101 *Le Bras, Hervé*: Les trois France. Odile Jacob, Paris, 1987.
- 102 – *Duby, Georges*: Le chevalier, la femme et le pretre. Hachette, Paris, 1981. (magyarul: A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban. Gondolat k. Budapest, 1987.)
- *Burguière, A.*: Le rituel du mariage en France: Pratiques ecclésiastiques et pratiques populaires (XVI–XVIII. siècles) Annales E.S.C. 1978. n. 3. 637–649.
- *Farge, A.* – *Foucault, M.*: Le désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille. Paris, 1982.
- *Pillorget, R.*: La tige et le rameau: Familles anglaise et française, XVI–XVIII. siècle. Paris, 1979.
- 103 – *Shorter, Edward*: Naissance de la famille moderne. Le Seuil, Paris, 1977. (eredetije: The Making of the Modern Family. New York, 1975.)
- *Lebrun, F.*: La vie conjugale sous l'Ancien Régime. A. Colin, Paris, 1975.
- *Lottin, A.*: La désunion du couple sous l'Ancien Régime, l'exemple du Nord. Lille, 1975.
- *Segalen, Martine*: Mari et femme dans la société paysanne. Flammarion, Paris, 1980.
- *Uő.*: Amours et mariages dans l'ancienne France. Berger-Levrault, Paris, 1981.
- 104 *Claverie, Elisabeth* – *Lamaison, Pierre*: L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan, XVII. XVIII. XIX. siècles. Hachette, Paris, 1982.
- 105 *Burguière, André* – *Klapisch-Zuber, Christiane* – *Segalen, Martine* – *Zonabend, Françoise* (szerk.): Histoire de la famille I–III. A. Colin, Paris, 1986.
- 106 *Ariès, Philippe*: L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime. Plon, Paris, 1960. (részletei magyarul: Gyermekek, család, halál. Gondolat K. Budapest, 1987.)
- 107 – *Armengaud, A.*: La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVI. au XVIII. siècle. SEDES, Paris, 1975.
- *Laget, M.*: Naissance, l'accouchement avant l'âge de la clinique. Paris, 1981.
- *Badinter, Elisabeth*: L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel. Flammarion, Paris, 1979.
- és az Annales de démographie historique 1973. évi száma: Enfant et Société, 25 tanulmányal
- 108 – *Le Roy Ladurie, E.* – *AronJ.-P. et al.*: Anthropologie du conscrit français. Mouton, Paris-La Haye, 1972.
- *Demonet, M.* – *Dumont, P.* – *Le Roy Ladurie, E.*: Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale. Annales E.S.C. 1976. n. 4. 700–760.
- 109 *Biraben, J.-N.*: Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens I–II. Mouton, Paris, 1975. (ismertetik: *Dányi Dezső*, Demográfia, 1977. n. 4. 485–486. és *Andorka Rudolf*: Az európai nagy pestisjárványok. Történeti Demográfiai Füzetek 2. 1985. 47–70.)
- 110 *Ariès, Ph.*: L'homme devant la mort i. m.

- a halállal kapcsolatos kutatások összefoglalása: Histoire de la population française II. i.m. 221–291.
- 111 – *Vovelle, Michel*: Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII. siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments. Plon, Paris, 1973.
– *Uő.*: Mourir autrefois. Les attitudes devant la mort aux XVII. et XVIII. siècles. Gallimard, Paris, 1974.
– *Uő.*: La mort et l'Occident de 1300 à nos jours. Gallimard, Paris, 1983.
– *Channu, Pierre*: La mort à Paris, XVI. XVII. XVIII. siècles. Fayard, Paris, 1978.
- 112 *Biraben, J.-N. – Blanchet, D.*: Le mouvement naturel de la population en France avant 1670. Présentation d'une enquête par sondage. Population, 1982. n. 6. 1099–1121. (ismerteti: *Dányi Dezső*, Demográfia, 1983. n. 2–3. 458–460.)
- 113 A Population 1998. 1–2. számának (num. spec.: Population et histoire) publikációi:
– *Séguy, Isabelle*: L'enquête sur la population de la France de 1500 à 1700. Présentation, sources, bibliographie.
– *Biraben, J.-N. – Blanchet, D.*: Essai sur le mouvement de la population de Paris et de ses environs depuis le XVI. siècle.
– *Bonneuil, Noël*: Traitement des données manquantes dans les séries issues des registres paroissiaux.
- 114 Minderről: *Dupâquier*: Pour la démographie historique i.m. 161–163. o.
- 115 Pour la démographie historique i.m.
- 116 Pour la démographie historique i.m. 165–179.
- 117 *Horváth Róbert*: Du recensement militaire au recensement universel: le premier recensement de la Hongrie. Population, 1991. n. 2. 279–299.
- 118 *Dupâquier*: Pour la démographie historique i.m. és *Osamu Saito* i.m.
- 119 *Rosental*: Treize ans i.m.
- 120 *Courgeau-Lelièvre* i.m.
- 121 A demográfiai statisztika összehasonlító története. (ismerteti: *Őri Péter*) Demográfia, 1998. 1. sz. 116–128.
- 122 *Bonneuil, Noël*: Traitement des données manquantes dans les séries issues des registres paroissiaux.
- 123 *Van de Walle, Etienne*: Pour une histoire démographique de l'avortement.
- 124 *Wrigley, E.A.*: Historic Demography and Economy. Annales de démographie historique. 1993. 367–381.
- 125 *Perrenoud, Alfred*: Histoire démographie et histoire sociale. Annales de démographie historique, 1993. 383–389.
- 126 *Perrenoud* i.m. 387. o.
- 127 *Bouchard, Gérard*: Population et génétique: une nouvelle frontière pour les sciences sociales. Annales de démographie historique, 1993. 397–412.
- 128 Forrás (a személyes tapasztalatokon kívül) az EHESS tanrendje: Programme des enseignements et séminaires. 1996–97.
- 129 – *Bardet, J.P. – Lebrun, F. – Le Mée, R. (szerk.)*: Mesurer et comprendre: Mélanges offerts à Jacques Dupâquier. Presses universitaires de France, Paris, 1993. (ismerteti: *J.P. Pousson*, Annales de démographie historique, 1993. 439–447.)

- Bardet, J.P. – Foisil, M. (szerk.): *La vie, la mort, la foi, le temps: Mélanges offerts à Pierre Chaunu*. Presses Universitaires de France, Paris, 1993. (ismerteti: S. Beauvalet, *Annales de démographie historique*, 1993. 451–455.)
- ¹³⁰ Modèles de la démographie historique i.m.
- ¹³¹ Blum, Alain – Bringé, Arnaud: Mortalité locale et générale en France: 1670–1829. 11–43.
- ¹³² Lee, Ronald D.: L'autorégulation de la population: systèmes malthusiens en environnement stochastique. 149–174.
- ¹³³ Leboutte, René: De la reconstitution des familles à la recherches des motivations du changements de comportement procréateur. 263–274.
- ¹³⁴ Lesthaeghe, Ron: Motivation et légitimation: conditions de vie et régimes de fécondité en Belgique et en France du XVI. au XVIII. siècle. 275–317.
- ¹³⁵ Le Bras, Hervé: Deux siècles de fécondité en France: le temps et l'espace. 319–336.
- ¹³⁶ Pl.: Gribaudo, Maurizio: Itinéraires ouvriers i.m.
- ¹³⁷ Desrosières, Alain: La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique. La Découverte, Paris, 1993.
- ¹³⁸ Pinel, Patrice: Naissance d'un fléau: histoire de la lutte contre le cancer en France, 1890–1940. Matalié, Paris, 1992.
- ¹³⁹ Noiriel, Gérard: Population, immigration et identité nationale en France, XIX–XX. siècle. Hachette, Paris, 1993.
- ¹⁴⁰ Boudelais, Patrice: L'âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population. Odile Jacob, Paris, 1994. (2. ed.: 1997.)

Tárgyszavak:

**IS THERE A CHANGE OF PARADIGM
IN THE FRENCH HISTORICAL DEMOGRAPHY?**

FIGYELŐ

HÍREK

Az ENSZ az 1960-as évtized óta tízévenként Világnépesedési Konferenciát rendez. A legutóbbi Világkonferencia Kairóban volt 1994-ben. A konferencia célja a világ égető népesedési problémáinak áttekintése és a kezelésükre alkalmas politikák számbavétele, hatásuk átgondolása, valamint világnépesedési akcióterv elfogadása. A két konferencia közötti tíz éves ciklus közepe táján egy közbenső áttekintő értekezletre is sor kerül, amelyen a tagországok voltaképpen leltárt készítenek arról, hogy „félidőben” hogy állnak a dokumentum ajánlásainak és céljainak megvalósításában. Egy ilyen áttekintő értekezlet volt az ENSZ Közgyűlés 1997-ben hozott határozatával összhangban megrendezett „Cairo +5”, amelyre „The Hague Forum” címmel február 8. és 12. között került sor. (Amint ismeretes, e félidős konferencia előkészítése céljából hívták össze az 1998. decemberi budapesti regionális népesedési értekezletet.) Az ENSZ népesedési kérdésekkel foglalkozó rendkívüli ülészakára 1999. június 30 – július 2. között kerül sor New York-ban. A Hágai Fórum – a szakmai viták mellett – az ENSZ rendkívüli közgyűlésének előkészítésére is hivatott volt. A Hágai Fórumon részt vevő kormánydelegációt dr. *Mellár Tamás* vezette, a delegáció tagjai voltak: dr. *Vízkelety Mariann*, a Miniszterelnöki Hivatal és *Lakner Zoltán*, a Szociális és Családügyi Minisztérium helyettes államtitkára. Dr. *Vukovich Gabriella* az ENSZ Népesedési Alapjának meghívottjaként vett részt a Fórum munkájában. Az Európa Tanács Európai Népesedési Bizottsága (CDPO) képviselőjében dr. *Klinger András*, a Bizottság elnöke vett részt.

*****

Az ENSZ Népesedési és Fejlesztési Bizottsága (Commission on Population and Development) 1999. március 22. és 31. között tartotta ülését New York-ban. Az ülés első két napján a Bizottság évi rendes ülése folyt, majd március 24. és 31. között az ez év júniusi népesedési kérdésekkel foglalkozó rendkívüli ENSZ Közgyűlés Előkészítő Bizottságaként működött. A Bizottság magyar tagját dr. *Vukovich Gabriellát*, a KSH elnökhelyettesét az ülés mindkét részének alelnökévé választották. Az ülésen részt vett *Posta István* a Külügyminisztérium főosztályvezető helyettese és dr. *Klinger András* az MTA Demográfiai Bizottságának elnöke.

*****

Az Európa Tanács Európai Népesedési Bizottsága (CDPO) 1999. június 2. és 4. között tartotta soron következő 24. éves ülését Strassbourg-ban. Az ülésen magyar részről dr. *Klinger András*, az MTA Demográfiai Bizottságának elnöke és *Kamarás Ferenc*, a KSH főtanácsadója vett részt.

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

HLANIKA, A.: *Bevölkerungs-vorausschätzung 1998 bis 2050 für Österreich und die Bundesländer.* (Népesség-előrejelzés Ausztriára és a szövetségi tartományokra 1998–2050-ig.) Statistische Nachrichten, 1998/9. 696–708. p.

Az Osztrák Statisztikai Hivatal háromévenként rendszeresen átdolgozza hosszú távú népességi prognózisait, figyelembe véve a termékenységre, halandóságra és vándorlásra vonatkozó számításokat. Mindegyik átdolgozás alkalmával az újabb ismeretek alapján módosítják, korszerűsítik a korábbi előrejelzés eredményeit.

Az előző prognózis 1995-ben készült el, amikor már támaszkodni lehetett az 1991. évi népszámlálás továbbvezetett adataira. Azóta azonban újabb változások következtek be, amelyek aláhúzzák az 1998. évi felülvizsgálat jelentőségét. A termékenységi mutató értéke például – átmeneti emelkedés után – visszaesett. Az Ausztriába irányuló bevándorlás a gazdasági körülmények és a jogi szabályozás hatására csökkent, tehát a korábinál alacsonyabb külső vándorlási egyenleget indokolt feltételezni.

Az 1998. évi előszámítás fontos újítása az időhorizont kiterjesztése a XXI. század közepéig. Ez kívánatosnak látszik, ha arra gondolunk, hogy az iskolaköteles kort a mostani időszakban elhagyó fiatalok 2050 táján érik csak el a nyugdíjkorhatárt. Az előrejelzés – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – magas, közepes és alacsony változatban készült el. A főbb következtetések a közepes változaton alapulnak, amely – a jelenlegi ismeretek szerint – egyben a legvalószínűbb variánsként kezelhető.

Ennek értelmében az 1000 lakosra jutó születések száma lényegesen (az 1997. évi 10,4-ről a vizsgált időszak végéig 7,9-re) csökken, ami egyúttal az abszolút születésszám jelentős visszaesését is érzékelteti.

A várható átlagos élettartam a következő évtizedekben fokozatosan növekszik és végül a férfiaknál 8 évvel, a nőknél 6 évvel lesz magasabb a jelenleginél. A népesség korösszetételének kedvezőtlen alakulása ennek ellenére a halandósági arányok eleinte lassú, majd egyre gyorsuló növekedését eredményezi. A már most is mérsékelt természetes szaporodást rövidesen természetes fogyás váltja fel. E fogyás eleinte nem lesz számottevő, a jövő század 30-as, 40-es éveiben azonban az egyensúly lényeges megbomlását idézheti elő.

Ausztria teljes népessége – a természetes népmozgalmat és a külső vándorlást is számításba véve – viszonylag hosszú ideig csaknem változatlan marad; csupán 2030 után kezd érdemlegesen csökkenni. A következő két évtizedben viszont lényeges csökkenés várható, úgy hogy az ország népessége 2050-ben előreláthatólag majdnem félmillióval lesz kevesebb a jelenleginél (közel 8,1 millióval szemben 7,6 millió).

A lakosság korstruktúrájának kedvezőtlen alakulásával már a közeli jövőben is számolni kell. A 60 éven felüliek aránya 1997-ben még nem érte el a népesség egyötödét, az ezredfordulón az egyötödös szintet már meghaladja, majd nem egészen másfél évtized után egy-egyed részt, 2030-ban egyharmadot, 2050-ben pedig 37 százalékot fog kitenni. A fiatal- és középkorú felnőttek (15–59 éves népesség) hányada ezalatt fokozatosan 63 százalékról 51 százalék alá esik vissza, ami annyit jelent, hogy az időskorúak eltartásával kapcsolatos terhek több mint kétszeresükre emelkednek.

A tartományok szerint részletezett előrejelzésből alapvetően azt a következtetést kell levonni, hogy a népesség az egyes országrészekben meglehetősen eltérő módon fog alakulni. A legsúlyosabb veszteséget főként Burgenland és általában egyes keleti tartományok né-

pessége fogja elszenvedni. Bécs lakossága a következő egy-másfél évtizedben ugyancsak erősen visszaesik, de a továbbiakban újra növekedni kezd, és ezáltal ismét megközelíti a jelenlegi szintet. Alsó-Ausztria és Felső-Ausztria vesztesége várhatóan nem lesz nagyon jelentős. Tirol a jövő század közepéig megtartja jelenlegi népességét. Vorarlberg és Salzburg esetében az előrejelzés – a vizsgált periódus egészét tekintve – a népesség gyarapodását feltételezi.

A korstruktúra romlása a következő évtizedek során mindegyik tartományban végbemeget. Az átlagosnál is súlyosabb lesz azonban az ország azon területein, ahol a népesség egészének a fogyása is leginkább jelentkezik. Itt is elsősorban Burgenland mutat szembevetően kedvezőtlen képet.

F. J.

JENSEN, A.M.: Partnership and parenthood in contemporary Europe: a review of recent findings.

(Párkapcsolat és szülővé válás napjaink Európájában: az újabb eredmények áttekintése.)

European Journal of Population, 1998/1. 89–99. p.

Az utóbbi húsz évben az európai országokban számottevő mértékben megváltoztak a népesedési folyamatok (termékenység, házasság, családnagyság, élettársi kapcsolat). A tanulmány a felnőtt-gyerek viszony változásának a családon belül jelentkező kérdéseit vizsgálja az európai termékenység- és családmegfigyelések adatai alapján.

Az 1990-es években minden európai országban alacsonyabb a termékenység, mint amilyen az 1950-es években volt. Az országok többségében a termékenység a pótlási szint alá esett. Nyugat-Európában az 1960-as évek közepén volt a legnagyobb a visszaesés, ami azután megállt, de néhány országban az 1980-as évektől növekedés volt tapasztalható (lásd Észak-Európa). A kelet-európai országokban a viszonylag magas és stabil termékenység az 1980-as évek második felétől csökkent nagyobb mértékben.

Ugyanakkor a házassági szokások is megváltoztak: kevesebb a házasuló, emelkedik a házasságot kötők átlagos életkora, több a válás, egyre több az élettársi kapcsolatban élők száma. A kelet-európai országok az átmenet éveitől követik ezeket a trendeket.

A 25–29 éves korosztályban a családmag elterjedtsége területi és nemek szerinti különbségeket mutat. Az ilyen típusú családban élő nők aránya Kelet-Európában a legmagasabb (60% vagy afölötti) és Közép-Európában a legalacsonyabb (45% alatti). A gyermektelen párok aránya alacsony a kelet-európai országokban, míg Észak- és Közép-Európában magas. Az egyedülálló szülőket tekintve vegyes a kép. A gyermektelen egyedülállók aránya Észak- és Közép-Európában magasabb, mint Kelet-Európában. Utóbbi állapot a férfiak között elterjedtebb, mint a nők körében.

A 25–29 éves nőknél a párkapcsolat (családmag+gyermektelen párok) elterjedtsége nem mutat említésre méltó területi eltérést. A gyerekes családok (családmag+egyszülős családok) aránya ugyanakkor Kelet-Európában egyértelműen magasabb. A kelet-európai országokban közel azonos a párkapcsolat és a gyerekes családok aránya. Észak-Európában és különösen Közép-Európában a kétféle arány között számottevő eltérés mutatkozik az előbbi javára. A férfiaknál ez az eltérés kevésbé kifejezett. A férfiakról általában elmondható, hogy a nőkhöz képest kevesebben élnek párkapcsolatban és főként gyerekes családban.

A 35–39 éves korosztályt vizsgálva azt látjuk, hogy a párkapcsolatban élők aránya alig mutat területi különbséget. A nemek közötti eltérés viszont itt is szembevetően. A nők körében kevesebb a párkapcsolat, ők minden országban inkább gyerekes családban élnek. A férfiakra ennek fordítottja igaz.

Az utóbbi húsz évben lényegesen csökkent a házások aránya, míg az élettársi kapcsolatban élők aránya alig változott. A 25–29 éves nőknek kereken háromnegyede párkapcsolatban él, a hasonló korú férfiaknak pedig kétharmadáról mondható el ugyanez. Az arányok Kelet-Európában magasabbak, mint Észak- és Közép-Európában. A 35–39 éves korosztályban a nőknél gyakorlatilag nem mutatható ki területi eltérés a párkapcsolat elterjedtségét tekintve, és a férfiaknál is kismértékű az ilyen különbség. A párkapcsolatban élők aránya a fiatalabb korcsoportokhoz viszonyítva mindkét nemnél, de különösen a férfiaknál emelkedik.

Az előbb ismertetettel ellentétben, a gyerekes családban élők arányában mutatkozó területi különbség korról nem mérséklődik. Mind a nőknek, mind a férfiaknak nagyobb része él gyerekes családban Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Az ilyen arány a 35–39 éves nőknél még mindig kereken 10%-kal magasabb, mint a hasonló korú férfiaknál.

A 25–29 éves korosztályban csak a kelet-európai országokban volt kimutatható, hogy a nők inkább gyerekes családban élnek, mint párkapcsolatban. A 35–39 éves korosztálynál ugyanezt már egész Európáról el lehet mondani, de a jelenség ekkor is Kelet-Európában a kifejezettebb. Amint már említettük, a férfiak mindenütt gyakrabban élnek párkapcsolatban, mint gyerekes családban.

A termékenység- és családmegfigyelés adatai szerint a területi és a nemek szerinti eltérések mögött lényegében a szülővé válás előnyben részesítése áll a párkapcsolattal szemben. Közép-Európában a családban inkább a felnőtt értékrendje dominál, míg Kelet-Európában, főleg a rendszerváltás előtt, a gyereket választották. (A szerző céloz rá, hogy az érvényesülés a felnőttek számára ekkor és itt korlátozott volt.) A gyerekpreferálást elsősorban a nők ilyen természetű választása jutatta érvényre.

Megállapítható, hogy a gyerekek gyakrabban élnek együtt az anyjukkal, mint az apjukkal. Úgy tűnik, az, hogy a nők egyre többen lettek munkavállalóvá, nem csökkentette a gyerekekért viselt felelősségüket.

Sz. K.

BARTLE-HARING, S.–SABATELLI, R.: *An Intergenerational Examination of Patterns of Individual and Family Adjustment*. (Az egyén és a család kapcsolati mintáinak generációk közötti vizsgálata.) *Journal of Marriage and the Family*, 1998/4. 903–911. p.

A szerzők jelen cikkükben azt vizsgálják, hogy a családon belüli kapcsolati minták mennyiben és milyen úton öröklődnek, ha öröklődnek egyáltalán. Ehhez vizsgálják a kapcsolatot a szülők gyermekkori családi tapasztalatai, a szülők házassági viselkedési és pszichoszociális fejlettségi mutatói, valamint a tizenéves gyermekük családi tapasztalatai között.

Jelentős irodalmi áttekintés után a szerzők felállítják hipotéziseiket, majd meghatározzák az egyes változók közelítéséhez alkalmazandó mutatószámok rendszerét. Így a szülők, majd gyermekeik gyermekkori családi tapasztalatait az *Anderson és Sabatelli* által kialakított *Differentiation In Family Scale* alkalmazásával közelítették, a szülők házassági viselkedésének méréséhez a *Sabatelli-féle Marital Comparison Level Index* és a *Miller Social Intimacy Index* mutatóit alkalmazták. A szülők pszichoszociális érettségének mérésére a *Modified Eriksonian Psychosocial Stage Inventory* kérdéseit tették fel, majd az egyes változók közötti kapcsolatokat vizsgálták meg az alábbi eredménnyel.

Mind az apa, mind az anya gyermekkori családi tapasztalatai befolyással voltak későbbi házassági kapcsolataikra, illetve pszichoszociális fejlődésükre, de nem voltak közvetlen hatással gyermekeik családi tapasztalataira. Ugyanakkor az anya házasságon belüli magatartása és pszichoszociális fejlettsége közvetlenül befolyásolja a gyermek véleményét családjáról, míg az apák magatartásának ugyanezen mutatói nincsenek hatással gyermekük véleményére. A negyedik hipotézis szerint a szülők gyermekkori családi tapasztalatai közvetetten is – a szülők házassági magatartásán és pszichoszociális fejlettségén keresztül – befolyásolják gyermekeik véleményét. Ez utóbbi hipotézis is csak az anyák és gyermekeik kapcsolatában bizonyult igaznak.

A vizsgálat egyértelműen rámutat az anya hangsúlyos szerepére a gyermek családjáról alkotott véleményének formálásában. A vizsgálat alapjául szolgáló minta nagysága nem tette lehetővé az eredmények ismeretében érdekesnek tűnő további kérdések elemzését, mint a különböző nemű gyermekek véleményét alakító faktorok vizsgálata.

M. Á.

STACK, S.–ESHLEMAN, J. R.: *Marital Status and Happiness: A 17 Nation Study*. (A családi állapot és a boldogság. Tanulmány 17 országról.) *Journal of Marriage and the Family*, 1998/2. 527–536. p.

Már sok vizsgálat kimutatta, hogy a házasoknak kisebb a halandósága, mint a más családi állapotúaknak, ritkábban lesznek öngyilkosok, átlagosan egészségesebbek és boldogabbak. A tanulmányok zöme azonban az Egyesült Államok adatai alapján készült, így nem tudni, hogy mindez más országokban mennyire van így, tehát mennyire általánosítható. Szerzők ezért látták szükségét egy nagy nemzetközi kutatásnak. Korábbi ilyen tárgyú kutatások általában nem számoltak az élettársi kapcsolattal, a vallásossággal és az egészségi állapottal, e hiányokat is igyekeztek kutatásukkal pótolni. Végül számos kutató feltételezése, hogy a házasság jobb a férfiaknak, mint a nőknek, ennek is utána kívántak járni. (Ezen az utóbbi területen a különböző korábbi kutatások eltérő végkövetkeztetésekre jutottak.)

Az e témában készült longitudinális vizsgálatok hiánya miatt nem tudták megvizsgálni azt a feltevést, hogy a házások azért boldogabbak és egészségesebbek, mert a boldogabb és egészségesebb emberek gyakrabban házasodnak meg. Így csak azzal foglalkoztak, hogy a fennálló házasság miért növeli a boldogságot. Korábbi kutatások eredményei alapján tudjuk, hogy a házasság főként három vonatkozásban szokta javítani az egyének helyzetét, ezek pedig az anyagi és az érzelmi támogatás és az egészség. Az élettársi kapcsolat elvben ugyanúgy jelenthet anyagi támogatást, a valakihez tartozás biztonságérzetét és javíthatja az egészséget, mint a házasság. Szerzők hipotézise ezért az volt, hogy az élettársi viszony ugyanúgy növeli a boldogságot, mint a házasság. További hipotézisük volt, hogy azokban az országokban, ahol alacsony a válások aránya, átlagosan kevésbé boldogok a házások, mert ritkább az, hogy az emberek a boldogtalan házasságot fölbontják, tehát így több a boldogtalan házasság.

Az amszterdami European Values Systems Study Foundation utódja, az 1991-ben alakult, tilburgi székhelyű World Values Study Group adta ki 1991-ben azokat az adatokat, amelyeket felhasználtak. Az adatgyűjtést a World Gallup Network végezte 1981–83-ban. Minden országban a lakosság reprezentatív mintáját kérdezték meg. Jelen tanulmány elemzése 17 fejlett ország 18 ezer felnőtt lakosának a válaszain alapulnak (ez az elemzés legnagyobb részét tekintve egy egység, országokra nem bontott adattömeget jelent). A boldog-

ságot egy egyszerű, négy válaszlehetőséges kérdéssel mérték. A családi állapotnál a házas, az özvegy, az elvált és az élettársi kapcsolatban élő kategóriákat használták, az egyedülálló a referencia-kategória volt, amihez viszonyítottak. Az anyagi helyzet és az egészségi állapot mérésénél a szubjektív anyagi helyzet és egészségi állapot mutatóival számoltak, aminek szerzők szerint az az előnye, hogy több köze lehet a boldogsághoz, mint az objektív mutatóknak. Számoltak még a nemmel, a korral, a gyermekek meglétével, az iskolai végzettséggel és a templomba járás gyakoriságával. Végül külön-külön megvizsgálták az egyes országokat is.

A boldogságot leginkább növelő három tényezőnek a szubjektív anyagi jólét, a szubjektíve jó egészség és a házas családi állapot bizonyultak, ebben a sorrendben. Az egyedülállókhöz képest az élettársi kapcsolat is növelte a boldogságérzést, de sokkal kisebb mértékben, mint a házasság. A különbség oka részben az lehet, hogy a házasság nagyobb szubjektív anyagi jóléttel és jobb egészségi állapottal járt együtt, mint az élettársi kapcsolat, sőt, az élettársi kapcsolatban élők átlagosan valamivel rosszabb egészségi állapotról és kisebb anyagi jólétről számoltak be még az egyedülállóknál is. Az egyedülállókhöz viszonyítva a házasságnak a jobb egészségi és anyagi állapottól függetlenül is van boldogságot növelő hatása, amit szerzők az érzelmi támogatás tényezőjének tulajdonítanak. Hasonló hatás érvényesül az élettársi kapcsolatnál is, ennek köszönhető, hogy átlagosan némileg nagyobb boldogsággal jár együtt, mint az egyedül élés.

A férfiak és a nők boldogságérzésének mutatói közel álltak egymáshoz mind a házások között, mind a más családi állapotúak körében, tehát a férfiak átlagosan nem boldogabbak a házasságban, mint a nők. Szerzőknek ez a hipotézise tévesnek bizonyult, de az nem, hogy az alacsony válási arányszámú országokban a házások átlagosan kevésbé boldogok, mint a magas válási arányú országokban. A viszonylag „korán házasodó országokban” boldogabbak voltak a házások, mint a „későn házasodó országokban”. Három olyan országot találtak a kutatók, amelyekben a házas családi állapot kiemelkedően nagy mértékben kapcsolódott össze a boldogsággal és egy olyat, ahol nem volt ilyen kapcsolat. Az előbbieket Spanyolország, Dánia és Izland, az utóbbit Észak-Írország. Dániában és Izlandon valamennyi tényező közül a házas családi állapot korrelált a legszorosabban a boldogsággal. Szerzők szerint olyan további hasonló kutatásokra van szükség, amelyek megvizsgálják az ázsiai országokat és a volt szocialista országokat is.

T. Á.

CLARKE, L.–COOKSEY, E. C.–VERROPOULOU, G.: *Fathers and absent fathers: Sociodemographic similarities in Britain and the United States.* (Apák és különélő apák: szociodemográfiai azonosságok Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.) *Demography*, 1998/2. 217–228. p.

Az iparilag fejlett országokban egyre gyakoribb a válás és a különélés miatt a családok felbomlása. Ugyanakkor emelkedik a házasságon kívüli születések száma. Ebből adódóan egyre nagyobb a gyerekek esélye arra, hogy egyszülős családban nőjenek fel.

Nagy-Britannia az egyik legmagasabb válási arányt mutató ország Európában, az egyszülős családok arányát tekintve pedig az első helyen áll. Utóbbi családok döntő többségénél egyedülálló anyákról van szó. A házasságon kívül született gyerekek majdnem mindig az anyjukkal élnek, és immár ők teszik ki a születések egyharmadát.

Az Egyesült Államokban az utóbbi évtizedben a házasságoknak több mint fele végződött válással, és a gyerekek zöme itt is az anyjánál maradt. A családok egynegyede egyszülős

család. (Mindkét arány magasabb, mint az európai számok.) Az újszülötteknek egyharmada itt is házasságon kívül születik, és jobbra az anyjukra maradnak.

A tanulmány az 1992. évi angol longitudinális háztartási panelvizsgálat, valamint az 1987–1988. évi, majd az 1992–1994. évekre vonatkozóan megismételt amerikai család- és háztartásmegfigyelés 22 és 64 év közötti férfiakra kiterjedő retrospektív termékenységi és házasságtörténeti adatait használta fel. Az adatok ily módon átfogóbb képet adnak, mint amit egy kohorsz vizsgálatból lehetne nyerni. A korábbi kisszámú tanulmány kevés adatra támaszkodhatott és azok is megbízhatatlanok voltak: a férfiak letagadhatták, hogy volt valaha is gyermekük vagy egyszerűen nem tudtak róla, hogy gyerekek születtek volna.

A két ország összehasonlításánál tekintettel kell lenni azok eltérő etnikai összetételére. 1991-ben Nagy-Britanniában a népesség 5,5%-át tették ki az etnikai kisebbségek. 1995-ben az Egyesült Államokban a népesség 12,5%-át a feketék és kb. 10%-át a spanyol eredetűek alkották.

A férfi népéségen belül az apák aránya hasonló a két országban. Korcsoportok szerint vizsgálva, egyedül a 60–69 éves angol apák aránya mutat számottevő elmaradást az amerikai aránytól. A kérdéses korcsoport a II. világháború idején volt a családalapítás korszakában, ami Nagy-Britanniában egész életükre befolyásolta, hogy végül családban élnek-e vagy sem.

A vizsgálat idején az apák több mint 80%-a mindkét országban házas volt. Az elvált és a különélő apák aránya az Egyesült Államokban volt magasabb: 10%, szemben a 6%-os angol aránnyal. A házasságra soha nem lépett apák aránya közel azonos volt (4, illetve 5%).

Az Egyesült Államokban a férfiak fiatalabb korban lesznek apák, mint Nagy-Britanniában. Azok, akik 25 éves koruk elérése előtt apák lettek az összes apa 43, illetve 34%-át tették ki az egyik, illetve a másik országban. Az Egyesült Államokban a feketékre inkább jellemző a korai apává válás, mint a fehér vagy spanyol eredetű apákra.

A 16–19 éves korukban apává válók jelentős része (42, illetve 39%-uk) már nem fejezte be iskolai tanulmányait. Ahogy ezek az apák idősebbé váltak csökkent köztük az iskolai végzettséget nem szerettek aránya. A folyamat az Egyesült Államokban gyorsabban játszódott le, mint Nagy-Britanniában. Emögött a két ország oktatási rendszerének eltérő rugalmassága áll (lásd oktatási szintek és iskolatípusok közti átjárhatóság).

A férfiak családi állapota az apává váláskor az Egyesült Államokban éles etnikai különbséget mutat. A fekete gyerekeknek megközelítőleg 70%-a házasságon kívül születik, míg a fehér gyerekeknél 33% ez az arány. A gyerekeknek a családból való kikerülése is eltérő mértékű. A fekete apáknak valamivel több mint fele él együtt a 18 év alatti gyerekeivel, míg a fehér és spanyol eredetű apáknál ez az arány megközelíti a 80%-ot.

Annak az esélye, hogy a gyerekek apa nélkül nőjenek fel nagyobb a házasságon vagy élettársi kapcsolaton kívül született gyerekeknél. Ez különösen az Egyesült Államokban érezteti a hatását, ahol magasabb a válási arány. Az ugyanott magasabb újraházasodási arány azt eredményezi, hogy a testvérek közül az egyik gyakran kerül más családba, és így elszakad a vér szerinti apjától. A fiatalabb korban apává váló férfiak ritkábban tartják fenn a gyerekekkel a kapcsolatot, mint azok, akik idősebb korukban lesznek apák. Az Egyesült Államokban a spanyol eredetű apákra nem jellemző, hogy elszakadnának a gyerekeiktől. A fekete és fehér apák között ilyen szempontból nincs különbség.

Végül a szerzők az apák családból való kilépésével összefüggő társadalmi és gazdasági kérdésekre hívják fel a figyelmet. Ilyen a gyerek elhelyezése, a láthatás és helyének kijelölése, a gyerektartás fizetése, az apa nélkül maradt fiúgyerek magatartási problémái.

CASPER, L. M.–O'CONNEL, M.: *Work, income, the economy, and married fathers as childcare providers.* (Munka, jövedelem, a gazdaság és a házas apák mint a gyermekek eltartói.) *Demography*, 1998/2. 243–250. p.

Az utóbbi öt évben megnőtt az apáknak a gyerekek életében betöltött szerepét értékelő tanulmányok száma. A kutatások adatai az apák szerepének fontosságát jelzik a gyerekek értelmi fejlődésében és társadalmi beilleszkedésében. A vizsgálatok egybehangzón kimutatták, hogy a szülők munkavállalása hatással van arra, hogy mennyiben járul hozzá az apa a gyermekneveléshez, illetve mennyi időt tölt együtt a gyerekével. A szolgáltató ágazatok szerepének növekedésével az esti órák és a hétvégek egyre több lehetőséget biztosítanak a gyerekekkel való együttlétre. A másik, ugyancsak elvi lehetőség az, hogy a konjunktúra ciklus leszálló ágában az apák munkából való kiesése vagy csökkentett munkaideje lehetővé teszi a gyerekevel való fokozott hozzájárulásukat.

A házas apák gyerekeivel való hozzájárulása, valamint a szülők munkarendje és a család jövedelme közti kapcsolat vizsgálatánál a szerzők az Egyesült Államok 1988., 1991. és 1993. évi, azonos módszerrel végrehajtott jövedelem- és időfelhasználás-megfigyelések adataira támaszkodtak. Céljuk a makrogazdasági változások szerepének kimutatása volt a fenti kapcsolatokban. Konkrétan az 1991. évi recesszió hatását próbálták meg felmérni. Az eredeti kérdőív kialakítása és a minta reprezentatív volta biztosította, hogy az adatokból az összes apa teljes gyerekevel való fordított idejéről nyerjenek képet. A gyerekevel való szerzők értelmezése szerint az 5 év alatti gyerekekkel való foglalkozás jelenti azokban a háztartásokban, ahol az anya (is) dolgozik.

Az anya munkaideje alatt az apa által felügyelt iskoláskor alatti gyerekek aránya az 1960-as évek közepétől az 1980-as évekig, kisebb éves eltérésekkel, 15% körül alakult. 1991-ben, a gazdasági visszaesés évében, amikor magas volt a munkanélküliek száma ez az arány 20%-ra emelkedett. 1993-ban, amikor magához tért a gazdaság, a szóban forgó érték visszaesett a korábbi szintre. Amikor azt vizsgálták, hogy az apák hány százaléka vesz részt a gyerekevel való nevelésben, hasonló változásokat tapasztaltak, de az értékek magasabbak voltak. A gazdaság normális menetekor az apák 23–25%-a vett részt a gyerekevel való nevelésben, ami a recesszió évében 30%-ra emelkedett. Az abszolút számokat tekintve 300–400 ezer apának a gyerekevel való ideiglenes bekapcsolódásáról volt szó.

A különböző műszakban dolgozó házaspároknál az apa nagyobb valószínűséggel vett részt a gyerekevel való nevelésben, mint amikor mindketten nappali műszakban dolgoztak. Hasonló volt a helyzet, ha mindketten esti műszakban dolgoztak. Részdíós munkát vállaló házaspároknál, valamint amikor a feleség részmunkaidőben, a férj pedig teljes munkaidőben dolgozott ugyancsak nagyobb volt az esélye annak, hogy az apa részt vegyen a gyerekevel való nevelésben, szemben azzal, amikor mindketten teljes munkaidőben dolgoztak. Meglepő módon nem lehetett kimutatni az apák nagyobb mértékű részvételét a gyerekevel való nevelésben olyan házaspároknál, ahol a feleség teljes, a férj pedig részmunkaidőben dolgozott. (Az összehasonlítás alapjául most is az szolgál, amikor mindketten teljes munkaidőben dolgoznak.) Megjegyzendő, hogy az ilyen munkarend a házaspárok 4,5%-ánál fordult elő.

Olyan években, amikor a gazdasági klíma kedvező volt, a nagyobb jövedelmű apák kevésbé voltak hajlandók foglalkozni az iskoláskor alatti gyerekekkel, mint az alacsonyabb jövedelmű apák. Az apa nagyobb jövedelme lehetőséget adott arra, hogy külső segítőt fizessen (ek) meg. A recesszió évében minél nagyobb volt az anya jövedelme az apához képest, annál nagyobb volt az esélye annak, hogy az apa részt vállaljon a gyerekevel való nevelésben. Az apa jövedelmének abszolút nagysága önmagában viszont nem bírt ilyen hatással.

A gazdaság kedvező menetekor az apák gyermeknevelésbe való bekapcsolódásának mértéke függött a háztartásban élő iskoláskor alatti gyerekek számától. Ahol egynél több ilyen gyerek volt ott inkább lehetett az apa részvételére számítani. A recessió idején ez nem volt érvényes.

A szerzők a szociológiai kutatás szempontjából módszertani jelentőségűnek látják az itt leírt kapcsolatokat. A téma irodalmában gyakori, egymásnak ellentmondó eredmények azzal is magyarázhatók, hogy különböző időben történtek a vizsgálatok, amikor eltérő volt a gazdasági helyzet. Tekintettel arra, hogy a makrogazdasági folyamatok megtevesztő hatásúak lehetnek, ajánlatos óvatosan kezelni a longitudinális vizsgálatok eredményeit. Az már nem módszertani jellegű megállapítás, hogy tartósan akkor lehet számítani az apák fokozott szerepvállalására a gyereknevelésben, ha értékrendjük ilyen irányban változik. A gazdasági helyzet (kedvezőtlen) alakulása csak egyszeri vagy gyorsan kifulladás növekedéshez vezethet az apák e területen való aktivitásában.

Sz. K.

THOMSON, E.–HOEM, J. M.: *Couple childbearing plans and births in Sweden.* (A párok gyermekvállalási tervei és a születések Svédországban.) *Demography*, 1998/3. 315–322. p.

A nők nagyobb mértékben érintettek a gyerekvállalás vagy nem vállalás kérdésében, mint a férfiak (lásd terhesség, szülés, gyereknevelés mint következmények). Mind a házaspárok, mind az együttélő párok általában el is fogadják, hogy ebben a nő szava a döntő. Eltérő vélemény esetén annak feloldása függ attól, hogy alkalmaznak-e fogamzásgátló eljárást, milyen stabil a párkapcsolat, és milyen mértékben támogatja a társadalom a gyerekvállalást.

A svédországi helyzetre az jellemző, hogy a nemek egyenrangúnak tekintik egymást: magas a nők gazdasági aktivitása és az apák nagy része részt vállal a házimunkában. A házaspárok és élettársak rutinszerűen alkalmaznak valamilyen fogamzásgátló eljárást, és a törvény megengedi az abortuszt. A svéd házaspárok több mint 90 százaléka már a házasságkötés előtt együtt élt, és az első gyerekszülések több mint fele is ilyen együttélésekből adódik. Az együtt élők és a házások szülői jogai és kötelességei azonosak. Svédország igen bőkezűen támogatja a gyerekvállalást: 15 hónapos fizetett szülési szabadság, 25 százalékos munkaidő-kedvezmény amíg a gyerek kiskorú, plusz juttatás, ha gyorsan jön a következő gyerek.

A tanulmány egy 1992. évi családmegfigyelés és az országos körű longitudinális vizsgálat adatait használta fel, amit a nők véletlen kiválasztáson alapuló kikérdezésével, míg a férfiaknál postán küldött kérdőíves adatgyűjtéssel egészítettek ki.

A megfigyelt párok 65 százalékánál megegyezett a két fél véleménye a gyerekvállalásról. Ezek között a gyereket akarók voltak többségben (37 százalék, szemben a 28 százalékkal). A párok 11 százalékánál a felek eltérő véleményen voltak. 24 százalékuknál eltérő mértékű volt az igenlés vagy elutasítás, amikor az igen és talán, illetve a talán nem és biztosan nem válaszok közül választhattak. A nők valamivel nagyobb arányban voltak a gyerekvállalás mellett, mint a férfiak. Ugyancsak a nőknél volt nagyobb a határozott igennel vagy nemmel válaszoló aránya.

Az első felmérést követő két éven belül azok közül, ahol mindketten gyereket akartak, 44 százalékuknál megszületett a gyerek. Azok közül, ahol mindketten elleneztek a gyerekvállalást, csak egy százalékuknál született gyerek. Az eltérő véleményen lévő párok 7 százalékánál született gyerek.

A gyerekvállalás eldöntésében a nemek szerepe többé-kevésbé megegyezett, nem lehetett kimutatni, hogy akár a nők, akár a férfiak szava lett volna a meghatározó. A hagyományos családképet (amely a nőnek szán nagyobb szerepet a gyereknevelésben), illetve az egyenrangúságot valló pároknál azonos mértékű volt a férfiak beleszólása a gyerekvállalásba. Az eredményeket nem befolyásolta, hogy házaspárról vagy élettársakról van szó, együtt vagy külön kezelik a jövedelmüket, milyen beosztásban vannak a munkahelyükön.

A gyerekvállalási tervektől függetlenül az egygyerekes nőknél magasabb születési arányt tapasztaltak, mint a gyerekteleneknél vagy már legalább kétgyerekeseknél. Más szóval, a kétgyerekes családmódel erősen motiválja a párokat a második gyerek vállalására. A második gyerek legtöbbször 19–30 hónappal követte az elsőt, ami a gyorsan következő újabb gyereknél adott juttatás hatását jelzi.

A házasságokból több volt a születés, mint az együttélésekből. Ez valószínűleg az utóbbi gyakoribb felbomlásával magyarázható, bár ezt nem lehet nyomon követni. Végül a születések nagyobb hányada a megfigyeléskor még öt évnél nem régebbi kapcsolatokból adódott.

Az adatok értelmezésénél a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy az, amit a vizsgálat ideje alatt tapasztaltak, hosszabb távon is érvényesül. A gyerekvállalást illetően eltérő véleményen levő pároknál tapasztalt alacsony születési arány azt jelzi, hogy a szülők számottevő szociális támogatása nem elég ahhoz, hogy legyőzze az egyik fél ellenállását. Az, hogy a gyerekvállalásba mindkét nemnek hasonló mértékben van beleszólása arra figyelmeztet, hogy a termékenységi modellek felállításánál nem elegendő a nők gyerekvállalási terveire hagyatkozni. A férfiak közvetlen megkérdezése mellett szól, hogy ha a nőt partnerük gyerekvállalási terveiről (is) kérdezzük, a választ torzíthatja a megkérdezett saját nézete.

Sz. K.

FUNG, K. K.: *How many children? – Fixing total annual birth as a population control policy.* (Hány gyermeket? – Az évenkénti születésszám meghatározása, mint a népességszabályozási politika lényeges eleme.) *Population Research and Policy Review*, 1998/ 5. 403–419. p.

A magas termékenyséű országokban a családtervezési programok általában a termékenység csökkentését tűzik ki célul, s a célokat legtöbbször a teljes termékenység arányszám értékében számszerűsítik, miközben nem gondolnak a népességszám-változás később jelentkező, nem mindig pozitív következményeire. A termékenység csökkenésével párhuzamosan jelentkezik majd minden országban a halandóság csökkenése is: így a csökkenő születésszám mellett a népesség öregedése is bekövetkezik, e mellett csökken és fluktuál az iskolába járók száma, majd a munkaerőpiacon megjelenő kínálat is.

Fentiek miatt a szerző véleménye szerint nem a teljes termékenység arányszámában kell meghatározni egy családtervezési program célját, hanem a cél egy olyan évenkénti születésszám elérése, amely egy alacsonyabb lélekszámú stacioner népesség kialakulásához vezet el. Az évenként szükséges születésszámot a népesség-továbbszámítások variánsaiból ki lehet választani. A fő kérdés az, hogyan lehet a gyakorlatban a születések évenkénti számát a kívánt szintre hozni. A szerző ezt a kérdést Kína példáján mutatja be és a kínai népesedéspolitikában alkalmazott, Európában el nem képzelhető eszközök alkalmazásával kívánja megoldani. A rendszer alapvető eleme az, hogy az évenkénti szükséges születések számát az évenkénti halálozások számával kapcsolja össze: egy stacioner népességben annyian születnek évente, mind amennyien meghalnak, de időnként más, a népesség korösszetételéből fa-

adó bármilyen születés/halálozás arány kívánatos lehet. Ezt az egyensúlyt adminisztratív eszközökkel fenn lehet tartani, ha például egy családban akkor születhet csak gyermek, ha egy haláleset ugyanabban a családban bekövetkezett.

E logika alapján a szerző egy olyan rendszer körvonalait rajzolja le, ahol olyan fogalmak jelennek meg, mint: születési kuponok, születési töredékkuponok, születési kuponok piaca, kuponok lejáratí ideje, kuponok beváltása stb. E bonyolult, a szülési engedélyek piacán alapuló rendszer csak úgy működhet, ha a piac szereplői együttműködnek a rendszert irányító hatóságokkal, és hatékonyan, megbízható módszerek vannak a fogamzóképeség hosszú időn keresztül tartó, de visszaállítható felfüggesztésére.

Amennyiben a születési kuponok piaca alakulna ki, a piaci mechanizmus működése új népesedési folyamatokat indíthatna el, például a gazdagabbak termékenysége magasabb lesz, változás következhet be a jelenleg eltérő termékenyséű falusi-városi, kisebbségi-többségi népesség arányában stb. A szerző még olyan jelenségek feltűnésére is gondol, mint az öregkori halálozások számának növekedése, mondván, az idős korban az emberek nem fognak annyira ragaszkodni életükhöz, mivel tudják, hogy halálukkal egy újabb élet létrejötté előtt nyitják meg az utat.

M. Á.

SCHWARZ, K.: *100 Jahre Geburtenentwicklung*. (A termékenység 100 éves alakulása.)
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1997/4. 481–491. p.

A tanulmány több korábbi kutatás eredményeit foglalja össze. E vizsgálatok témája a termékenység hosszú távú – egy egész évszázadra visszatekintő – alakulása volt. Ez a periódus azért érdemel figyelmet, mert a termékenység az egy nőre jutó születésszám tekintetében egészen döntő változásokat eredményezett.

Azok a nők, akik mintegy 130 évvel ezelőtt születtek, és nem haltak meg szülőképes korban, általában 5 gyermeknek adtak életet. A magas születésszám értékelésénél természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy a gyermekkori halandóság szintén nagy volt. E nemzedék termékeny életszakasza még az első világháborút megelőző békés évtizedekre esett, amikor nem jelentkeztek a népesedési folyamatokat megzavaró események. A következő nemzedék helyzete már kedvezőtlenebbül alakult. A múlt század 90-es éveinek elején született nők nem elhanyagolható hányada az első világháború miatt férjét elvesztette. Az ily módon fiatalon özvegyen maradt asszonyok házassága számos esetben terméketlen maradt. Ennek hatása a termékenységi mutatók erőteljes csökkenésében is kifejezésre jutott. Rövid átmeneti javulás után ismét olyan évjáratok kerültek szülőképes korba, amelyek szembesültek a háborút követő gazdasági leromlással, inflációval, majd a gazdasági világválság következményeivel, a munkanélküliséggel.

A vázolt körülmények a házassági kedvet hátrányosan befolyásolták, és a házaspárokat is a születéskorlátozás fokozott alkalmazására készítették. A XX. század elején született anyák általában már csak két gyermeket tudtak vállalni. A második világháborút megelőző évek gazdasági fellendülése és az akkor alkalmazott pronatalista népesedéspolitika csak rövid távon hozott eredményeket. A második világháború – az első világháborúhoz hasonlóan – azzal a következménnyel járt, hogy ismét növekedett a hadiözvegyek, és ezzel együtt azon házasságok száma, amelyekből nem származhatott gyermek.

A második világháborút követően a születések gyakorisága fokozatosan növekedett. A növekvő tendencia az 1960-as évek közepén érte el a csúcspontját. Ezáltal elsősorban az 1930-as években született női generáció termékenysége javult. A teljes termékeny időszakot

tekintve azonban a növekedés távolról sem volt olyan jelentős, mint amelyet az éves adatok mutatnak.

Az elmúlt három évtizedben a termékenység fokozatos csökkenése figyelhető meg. E folyamat a Német Szövetségi Köztársaság régi területén gyakorlatilag megszakítás nélkül érvényesült, az új szövetségi tartományokban – vagyis az egykori NDK területén – az állami beavatkozás, a pronatalista népesedéspolitikáé viszont az 1980 körüli években átmeneti növekedést eredményezett. Az NDK fennállásának utolsó éveiben a csökkenő tendencia itt is folytatódott, és az újraegyesítést megelőzően a termékenységi ráta már alig volt magasabb, mint a Német Szövetségi Köztársaságban. 1990 után a termékenység az új tartományokban rohamosan süllyedt és a legutolsó időszakban már mélyen a régi tartományok – ugyancsak továbbra is csökkenő irányzatot mutató – termékenységi színvonalá alá zuhant.

A Német Szövetségi Köztársaság korábbi területét illetően a vázolt tendencia mögött az húzódik meg, hogy az 1940-es és 1950-es években született női nemzedékek körében növekedett azoknak az aránya, akik egyáltalán nem vállaltak gyereket. Az egy és két gyermeket nevelő anyák hányada ugyanakkor lényegében változatlan maradt, a három vagy annál több gyermek felnevelésére vállalkozóké viszont erősen visszaesett. Az új tartományokban a gyermektelen nők részaránya kisebb, mint a régi szövetségi területen, de a három vagy több gyermeket nevelőké szintén alacsonyabb.

A termékenység újabban tapasztalt visszaesése alapvetően arra vezethető vissza, hogy a modern társadalomban a sikerrel alkalmazott családtervezés általánossá vált. A nem kívánt gyermek születését eredményesen meg tudják akadályozni. Ezzel párhuzamosan olyan szemlélet alakult ki, amikor nem divat többé gyermekáldásról beszélni. Az elsősorban városi jellegű környezet a felnőttek világává vált, ahol elképzelhetetlen, hogy a népesség 30–40 százalékát gyermekek alkossák. Helytelen lenne mindazonáltal „gyermekellenességről” beszélni, inkább a társadalom olyan berendezkedéséről, ahol a gyermekektől nem remélhető anyagi haszon, vagy gondoskodás időskor, betegség, nyomor esetén. E feladatköröket ugyanis a szociális ellátó-rendszerek vették át. A gyermek nevelése viszont költségigényes és sok időt vesz igénybe.

A szerző véleménye a jövőt illetően mégis abban foglalható össze, hogy a gyerekekről való teljes lemondás a mostaninál lényegesen gyakoribbá aligha válhat. Számítani kell azonban arra, hogy a három vagy több gyermeket nevelő családok még ritkábbak lesznek. A sokgyermekes családokat, ahol a feleség tevékenysége az anyaságra korlátozódik, mindinkább a „deklasszálódó” réteghez sorolják.

E tényezők alapján egyértelművé teszik a népesség fejlődésének várható irányát, amely a társadalom jövőjét messzemenően meghatározza.

F. J.

GOLINI, A.: *How low can fertility be? An empirical exploration.* (Milyen alacsony lehet a termékenység? Empirikus megközelítés.) *Population and Development Review*, 1998/1. 59–73. p.

A szerző azt vizsgálja, hogy napjaink nagyobb számú populációiban (egyes országokban, illetve tartományokban) milyen alacsony termékenységi mutatók figyelhetők meg. Az alacsony termékenység hátterében a fogamzásgátló eljárások alkalmazásának elterjedése áll. Az 1990-es években a szülőképes korú nőknek Nagy-Britanniában több mint 80 százaléka, Olaszországban pedig több mint 90 százaléka alkalmazott valamilyen fogamzásgátló eljárást. A teljes termékenységi arány Spanyolországban és Olaszországban az 1990-es évek

közepére végül is 1,2 körüli értékre csökkent. Az egyes országokban jelentős területi különbségek és esetenként még alacsonyabb termékenység figyelhető meg. A több százezres népességű Ferrara tartományban 0,8, baszkföldön 0,9 teljes termékenységi arányt lehetett kimutatni.

Az alacsony termékenység kapcsolatot mutat az első gyereket szülő nők átlagos életkorának emelkedésével. 1994-ben több országban (Németországban, Spanyolországban, Olaszországban, Svájcban és Hollandiában) 27–29 év volt ez az életkor, míg 1970-ben még 24 év körül volt ugyanez az érték.

A kohorsz termékenység alakulása hasonló képet mutat. Ezek az adatok azonban óvatosan kezelendők, különösen akkor, ha olyan kohorsz befejezett termékenységét próbáljuk meghatározni, amelynek életkora most még jelentősen elmarad a szülőképes kor felső határától. Az 1960-as évek közepén született és most a harmincas éveinek közepén járó kohorsz befejezett termékenysége Finnországban és Németországban 1,4 körül várható, ami igen alacsony. Olaszországban valamivel magasabb, 1,6 körüli lehet a megfelelő érték.

A szerző több okát látja annak, hogy a termékenység minimális szintje eltérjen az elméletileg lehetséges nullától. A biológiai és pszichológiai tényezők között a nők gyerek utáni vágyát, mint a teljes mértékű felnőtté válás elérését szolgáló eszközt említi.

A zéró termékenység demográfiai szempontból nem tartható fenn: már rövid távon is olyan mértékben torzul a népesség korösszetétele, ami szociális és gazdasági eszközökkel kezelhetetlen. Hosszú távon az igen alacsony (például 1,5 alatti) termékenységi arányt sem lehet fenntarthatónak tekinteni. Olaszországban a jelenlegi termékenység állandósulása esetén 2050-re a népesség egyharmadával csökken, miközben a hatvan év felettiek aránya a jelenlegi 22 százalékról 48 százalékra emelkedik.

Végül a statisztikai adatok is a nullától eltérő minimális termékenységet látszanak alátámasztani. Az igen alacsony termékenységű populációk (Ferrara és Genova, illetve a keleti német tartományok) teljes termékenységének alakulása azt jelzi, hogy a csökkenés az 1990-es években megállt. Úgy tűnik, mintha a termékenységnek egy alsó határhoz való közeledése játszódott volna le.

Különböző korszpecifikus kohorsz termékenységet (amelyek 0,7–0,8 közti teljes termékenységi arányt eredményeznek), valamint az első gyermeküket szülő nők átlagos életkorának emelkedését feltételező modellvizsgálattal a szerző több megállapításra is jutott. Hosszabb időszakot (50 évet) tekintve a teljes termékenység mintegy 10 százalékkal elmarad az azt kialakító kohorsz (változatlanul feltételezett, de időbeli lefutását tekintve elnyújtott U alakú görbéjű) termékenységétől. Az első gyermeküket szülő nők életkorának emelkedéséből adódó születéskiesést csak az pótolhatja, ha ez a folyamat megfordul. A termékenység minimális szintje nagyobb populációkban 0,7–0,8 között jelölhető meg.

A pótlási szint alatti termékenység által szükségessé váló intézkedéseket illetően alapvető kérdés az, hogy az ilyen helyzet meddig viselhető el. Mindenképpen számolni kell azal, hogy az esetleges kedvező fordulat is csak hosszabb idő után érezheti a hatását. Amennyiben a populáció elvesztette belső alkalmazkodóképességét (azaz a társadalmi és gazdasági intézmények átalakítására alkalmatlan) csak külső megoldásra támaszkodhat. Ennek két feltétele van: kellő számú bevándorló jelentkezése, és az ország készsége a befogadásukra.

Vegyük észre, hogy a tanulmány a nemzetállami politika következményeit vizsgálja a csökkenő népességű európai országokban, illetve annak hosszú távon való fenntartásának árára, ha úgy tetszik tarthatatlanságára mutat rá – a demográfia eszközeivel.

BANKOLE, A.–SINGH, S.–HAAS, T.: *Reasons Why Women Have Induced Abortions: Evidence from 27 Countries.* (Miért szakítatják meg terhességeiket a nők: bizonyítékok 27 országból.) *International Family Planning Perspectives*, 1998/3. 117–127. p.

Arra a kérdésre, hogy miért szakítatják meg terhességeiket, a nők gyors és kézenfekvő válasza az, hogy a terhességet nem tervezték, és nem is akarják ezért kihordani. Ugyanakkor az a számtalan társadalmi, gazdasági és egészségügyi körülmény, ami e kézenfekvő válasz mögött rejtőzik nincs kellően feltárva.

A szerzők 27 ország 32 tanulmányát gyűjtötték össze, s ezek alapján kísérelték meg összegezni, hogy a nők valójában miért is alkalmazzák a terhességmegszakítást próbálták az okok regionális jellegzetességeit feltárni, és keresték a kapcsolatot az okok és a nők társadalmi és demográfiai jellemzői között.

Az adatok számos forrásból származtak, reprezentatív felvételekből, állami hivatalos statisztikai adatgyűjtésekből, városi-községi statisztikákból és kórházi vagy rendelőintézeti kutatásokból.

Az általános és minden régióban leginkább hangoztatott vélemény, hogy a nők azért abortálnak, mert később akarnak gyermekeket, vagy több gyermeket már nem is kívánnak. A második helyen általában a társadalmi-gazdasági okokat említik. E körben sokszor elhangzott, hogy a születendő gyermek miatt meg kellene szakítani a tanulást, fel kellene adni a munkát, a gyermek apja nem kívánja a gyermek megszületését, a már meglévő gyermekek iskoláztatását kell inkább biztosítani. Igen sokszor a szegénység, a munkanélküliség és általában a további gyermek anyagi terheinek említése szerepel, mint a terhesség megszakításának oka. Fentiekén túlmenően a férjjel, partnerrel fennálló kapcsolati problémák is szerepet játszanak, valamint az, hogy a feleség gyermekvállalásra túl fiatal életkora miatt szakítatják meg a terhességet.

A nők életkora is befolyásolja a terhességmegszakítás indokait: kevés kivétellel az idősebb és házas nők mondják leggyakrabban, hogy már nem akarnak több gyermeket és ezért vetetik el fennálló terhességüket.

A terhességmegszakítás választásának indoka sokkal összetettebb kérdés, mintha csak azt feltételeznénk, hogy a nők egyszerűen csak nem kívánták a terhességet, s e miatt választották annak megszakítását: a döntést általában több tényező együttesen támasztja alá. A fogamzásgátlás eszközeinek hatékonyabb alkalmazása csökkentheti a nem kívánt terhességek és így a terhességmegszakítások számát, de a terhességmegszakítások gyakorlatát csak a fogamzásgátlás hatékonyabb alkalmazásával nem lehet megszüntetni. Ehhez arra van szükség, hogy a nők sokkal hatékonyabban és széleskörűen tudják befolyásolni és meghatározni életkörülményeik alakulását.

M. Á.

HOFFMANN, J. P.–JOHNSON, R. A.: *A national portrait of family structure and adolescent drug use.* (A családszerkezet hatása a serdülőkori kábítószer-fogyasztásra Amerikában.) *Journal of Marriage and the Family*, 1998/3. 633–645. p.

Számos kutatás kimutatta már, hogy a csonka családban nevelkedett gyermekek nagyobb valószínűséggel válnak kábítószer-fogyasztókká, mint azok a szerencsésebb társaik, akik teljes családban nőnek fel. Amivel azonban ezek a kutatások jórészt adószak maradtak, az ennek az összefüggésnek, a családszerkezet hatásának a magyarázata. Tanulmányában a

szerző két lehetséges magyarázat tapasztalati ellenőrzésére vállalkozik. Az egyik szerint a csonka családok *rossz anyagi helyzete* áll a háttérben, s valóban a statisztikák szerint az egyszülős családok átlagjövödelme még a felét is alig éri el a teljes családokénak. A másik magyarázat szerint inkább arról van szó, hogy a válást vagy a családösszetétel más jellegű megváltozását gyakran kíséri *lakóhely-változtatás* s ez utóbbi, az általa kiváltott stressz az, ami miatt a fiatalok a kábítószerre menekülnek.

A vizsgálat adatbázisát egy 1991 és 1993 között, az Egyesült Államokban végrehajtott nagyszabású felmérés, a National Household Survey on Drug Abuse alkotta. Ez a felmérés csaknem 90 ezer 12 éves és idősebb személyre terjedt ki; közülük választott a szerző elemzés céljára több mint 20 ezer 12 és 17 év közötti fiatal. A családszerkezet mérésére egy 9 kategóriából álló változó szolgált, ami a szokásos teljes család – csonka család felosztáson túlmenően megkülönböztette azokat a csonka családokat, ahol a gyermek az anyjával élt, és azokat, ahol az apjával lakott együtt. A jövedelmet a szerző az elmúlt év adatai alapján igyekezett megragadni, a lakóhely-változtatást pedig az elmúlt 5 esztendőre visszamenőleg vizsgálta. A drogfogyasztást három változóval mérte, az egyik a marijuána-fogyasztásra, a másik az alkoholfogyasztásra, a harmadik pedig a drogfogyasztással kapcsolatos viselkedési problémák előfordulására vonatkozott. A statisztikai elemzés eszköze a logisztikus regresszió volt.

Az eredmények szerint *a csonka családokban* – a korábbi kutatások tapasztalataival összhangban – *valóban nagyobb a drogfogyasztás kockázata*. Különösen nagy ez a kockázat ott, ahol a gyermek az apjával él együtt, ez azonban nem feltétlenül ennek a családtípusnak a káros hatását jelzi, hanem valószínűleg csupán arról van szó, hogy a bíróságok gyakrabban ítélik az apának az olyan gyerekeket, akikkel már problémák vannak, akik már „elindultak a lejtőn”.

A vizsgálat a családszerkezet hatásának kétféle magyarázata közül *egyiket sem erősítette meg*. A csonka családokban azt követőleg is statisztikailag szignifikánsan nagyobb maradt a drogfogyasztás valószínűsége, hogy a szerző kontrollváltozóként bevonta az elemzésbe a jövedelmet és a lakóhelyváltotatást, s ezzel kiszűrte e két tényező hatását. Úgy tűnik tehát, hogy a csonka családokban élő fiatalok fokozott veszélyeztetettsége nem írható sem a rosszabb életkörülmények, sem pedig a sűrű környezetváltozás okozta stressz számlájára.

M. F.

HORWITZ, A. V.–WHITE, H. R.: *The Relationship of Cohabitation and Mental Health: A Study of a Young Adult Cohort.* (Az együttélés kapcsolata a mentális egészséggel. Tanulmány fiatal felnőttek egy kohorszáról.) *Journal of Marriage and the Family*, 1998/2. 505–514. p.

Számos kutatás igazolja, hogy az erős társas kapcsolatok között élőknek is és a házasoknak is kedvezőbb a morbiditása és a mortalitása, mint a társadalomba gyengébben integrálódott vagy magányosan élő embereknek, és az alkoholizmus és kábítószerelés is kevésbé jellemzőek rájuk. A házasság mentális egészséggel való kapcsolatának már komoly irodalma van, míg az élettársi kapcsolatokat még alig vizsgálták ebben a vonatkozásban. Az Egyesült Államokban ugyanakkor az elmúlt 25 évben nagymértékben elterjedt az élettársi kapcsolat, ami fontosabbá és sürgetőbbé teszi a vele kapcsolatos kutatásokat.

Szerzők e témában készült munkája egy longitudinális vizsgálat anyagát dolgozza fel. A vizsgálat első hullámában, 1979–81-ben, New Jersey államban 1380 véletlenszerűen kivá-

lasztott fiatalot kérdeztek meg, akik akkor vagy 12, vagy 15, vagy 18 évesek voltak. (Az eredmények interpretációjánál óvatosságra int az a tény, hogy ez az 1380 személy csak 46%-át jelenti mindazoknak, akiket eredetileg megkértek a kutatásban való közreműködésre, a többiek nem vállalták. Ez rontja a minta reprezentativitását.) Ugyanezeket a fiatalokat megkérdezték 3 évvel később, majd újabb 3 évre rá ismét, végül még 7 év múlva, 1992-94-ben is, amikor már 25, 28 vagy 31 évesek voltak. Az együttélési mód és a mentális egészség közötti kapcsolat vizsgálatához a 3. és a 4. megkérdés adatait használták föl (elsősorban a negyedikét, a harmadik csak összehasonlítási alapot jelentett). Csak azokat vették be a vizsgálatba, akik a 3. megkérdés idején még nem voltak házások és a 4. megkérdés idején nem voltak elváltak vagy különváltak. Különböző, a pszichológiában használatos skálákkal mérték a depressziót, az alkoholproblémákat és a hagyományokat felrúgó, gátlástalan és élvhajhász mentalitáshoz való viszonyt is. Mérték a válaszadók anyagi helyzetét, azt, hogy mennyire fontos a szemükben a házasság, hogy mennyi ideje élnek (ha élnek) a jelenlegi párkapcsolatukban, és végül számításba vették a vallási-kulturális hátteret is.

A bonyolult regresszió-számítások eredményeként végül kiderült, hogy a depresszió szempontjából az élettársi kapcsolatban élők nem térnek el lényegesen sem a házasoktól, sem a párkapcsolatban nem élőktől. Az alkoholizmus terén viszont lényeges különbségek adódtak. Az élettársi kapcsolatban élő férfiaknak jóval több alkoholproblémája volt, mint akár a házas, akár a párkapcsolatban nem élő férfiaknak. Az élettárs nőeknek csak a házas nőknél volt több alkoholproblémájuk, a párkapcsolatban nem élő nőknél nem. A 3. és a 4. megkérdés között csak az élettársi kapcsolatban élőkénél nem csökkent az alkoholproblémák átlagos szintje, a másik két csoportban jelentősen csökkent, erősebben azoknál, akik időközben megházasodtak. Végző soron a mentális problémák tekintetében a házások bizonyultak a legegészségesebbeknek és az élettársi kapcsolatban élők a legkevésbé. Utóbbiak voltak a legszegényebbek is a három csoport tagjai közül. Az élettársi kapcsolatban élők jellemzői távol álltak a házasokéitól és közel a párkapcsolatban nem élőkéhez.

A számítások kizárták, hogy az élettársi kapcsolatban élőknek azért lenne sok problémájuk az alkohollal, mert eleve ilyen típusú emberek lépnek inkább élettársi kapcsolatra. Maga az élettársi kapcsolatban élés állapota bizonyul magyarázó tényezőnek. Mi lehet ennek az oka? Szerzők szerint lehet, hogy a házasságnak a társadalmi normák és hagyományok nagyobb fokú tiszteletben tartásában és a deviáns viselkedés kerülésében megnyilvánuló jól ismert hatása az élettársi kapcsolatra nem jellemző (tehát az ebben a tekintetben nem hasonlít a házasságra). Az élettárs férfiaknál ehhez még hozzájöhet, hogy a rossz anyagi helyzetük miatt nem mernek megházasodni, pedig nagyon is vágnak rá (mindkettőnek voltak jelei a mintában), és az ebből fakadó feszültségük miatt isznak.

T. Á.

KELLY, S.–BUNTING, J.: *Trends in suicide in England and Wales, 1982–1996*. (Az öngyilkosság alakulása Angliában és Wales-ben 1982 és 1996 között.) *Statistical News*, 1998/119. 8–22. p.

A tanulmány azoknak a cikkeknek a sorát folytatja, amelyek korábban a *Population Trends* c. folyóiratban jelentek meg, s melyek az 1990-es évek elejéig követték nyomon az angliai öngyilkosságok alakulását. A szerzők figyelmüket elsősorban a nemek és korcsoportok közötti különbségekre, az elkövetési módok gyakoriságának változására, valamint az egyes foglalkozási csoportok eltérő öngyilkossági veszélyeztetettségére fordítják.

Angliában és Wales-ben 1982-ben még 5655 ember vetett véget önkézével életének, 1996-ban ez a szám már csupán 4872 volt. A csökkenés mindkét nemnél kimutatható, bár annak üteme a nőknél lényegesen nagyobb. Míg a férfiak életkor szerint standardizált arányszáma mindössze 9 százalékkal esett vissza az elmúlt másfél évtizedben, addig a nők esetében a csökkenés 43 százalékos volt.

Korcsoportok szerint vizsgálva az öngyilkosság alakulását egyfajta konvergencia – a korspecifikus arányszámok egymáshoz való közeledése – rajzolódik ki. Ez abból ered, hogy míg az idősek körében 1982 és 1996 között általában jelentősen csökkent az önpusztítás kockázata, addig a fiatalabb korcsoportokban vagy lényegesen szerényebb a csökkenés mértéke vagy – mint például a 15–24 éves nőknél – egyenesen emelkedés mutatkozik.

A cikk legterjedelmesebb és egyben talán legérdekesebb része a különféle elkövetési módok gyakoriságának időbeli változásával foglalkozik. Az elemzés fő tanulsága, hogy *országfüggetlenül az élet kioltására alkalmas eszközök hozzáférhetősége és ezen eszközök tényleges igénybevétele között.* A mérgezések között például az évek folyamán csökkent a barbiturát-készítmények segítségével elkövetett öngyilkosságok aránya, párhuzamosan azzal, ahogyan az orvosok az ilyen jellegű gyógyszerekről mind inkább áttértek a benzodiazepin-készítmények felírására. Ugyanígy, a katalizátoros autók elterjedésével, illetve a szén-monoxid tartalmú dízelmotorok népszerűvé válásával egyidejűleg jelentősen visszaesett a gépkocsi kipufogógázával elkövetett öngyilkosságok száma. Az eszközök hozzáférhetőségének fontosságára utalnak az elkövetési módok korcsoportok szerinti különbségei is. A tizenévesek körében, más korosztályhoz képest, igen gyakori a magas helyről való leugrás, ami érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a fiatalok az idősebeknél nehezebben férnek hozzá olyan eszközökhöz, mint a gépjármű vagy a gyógyszer.

A tanulmány utolsó része az egyes foglalkozási csoportok eltérő önpusztítási kockázatát tárgyalja. Ehhez a szerzők az ún. proporcionális halandósági hányadost használják, ami azt mutatja meg, hogy az összes halálokon belül mekkora az öngyilkosság aránya egy adott foglalkozási csoportban az ország teljes népességéhez viszonyítva. E mutató segítségével megállapítható, hogy mind a férfiak, mind pedig a nők körében *kiugró az egészségügyi dolgozók veszélyeztetettsége.* Ez az eredmény egyúttal megerősíti az eszközök hozzáférhetőségének szerepéről korábban mondottakat, hiszen épp az orvosok, ápolók azok, akik a legakadálymentesebben jutnak hozzá az élet kioltására alkalmas gyógyszerekhez. És valóban, míg például a férfiaknál a népesség egészét nézve mindössze 20% a mérgezőes öngyilkosságok aránya, addig az állatorvosoknál ez az arány 76%, a gyógyszerészek között pedig 61%.

M. F.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

1998. No. 2.

STLOUKAL, L.: A terhességmegszakítások a Cseh Köztársaságban, generációs szempontból.

RYCHTARIKOVÁ, L.: Halandóság a Cseh Köztársaságban, családi állás szerint.

- KOSCHIN, F.: Mi a halandóság erejének szintje az emberi élet kezdetén?
 PROKOPEC, M.–ZASTERA, J.: A 18 éves sorkötelesek testmagasságának megoszlása a Cseh Köztársaságban.
 ELHASSAN, M.: Az iszlám, a család, a házasság és a termékenység közötti kapcsolat.
 SKRABAL, J.: Nagy-Britannia népszámlálásának néhány tanulsága.

1998. No. 3.

- NEDOMOVA, A.: A cigányközösség a Cseh Köztársaságban.
 MIŠOVIĆ, J.: A cigányok lehetőségei és az egymás mellett élés.
 HORVÁTHOVA, J.: Rasszizmus és intolerancia a cigányokkal lévő kapcsolatainkban.
 BALABÁNOVA, H.: Cigánytanulók a cseh iskolákban.
 SRB, V.: A cigánygyermek általános iskolai beiskolázása, 1969/70–1996/97.
 PRIBYL, M.: Észrevételek a cigányok munkanélküliségéről.
 BALÁZOVA, J.: A cigánymédia és az újságírók.
 DAVIDOVA, E.: Cigányok a cseh Krumlov városban.
 HOLOMEK, K.: A jóakaratsnak és a hajlandóságnak kölcsönösnek kell lenni.
 RUZKOVA, J.: A 2001. évi népszámlálás és lakásösszeírás előkészítése.
 KRAUS, J.: Megvalósítják az internetes cenzust Ausztriában 2001-ben?

1998. No. 4.

- KUCERA, M.–SIMEK, M.: A Cseh Köztársaság népességfejlődése 1997-ben.
 KOCOURKOVA, J.: Kelet- és Nyugat-Európa népességfejlődése, 1950–1990.
 RYCHTARIKOVA, J.: Irányzatok és minták a népesedési magatartásban, Kelet- és Nyugat-Európában.
 KOSCHIN, F.: Második demográfiai átmenet.
 FLALOVA, L.: A Cseh Köztársaság helye korábban és ma Európa népesedési fejlődésében.
 TOMSIK, V.: Közép- és Kelet-Európa országainak makrogazdasági fejlődése az átmenet időszakában, 1990–1997.
 KUCHAROVA, V.: A fiatalok társadalmi-gazdasági helyzete országunkban és Nyugat-Európában.
 HIRSL, M.: A gyermekes családok: családstruktúra és a keresetek alakulása (1988–1996).
 PAVLIK, Z.: A jövőbeni fejlődés scénáriói.
 NEDOMOVA, A.: A cigányközösség a Cseh Köztársaságban (befejező rész).

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

1998. No. 2.

Különszám: Férfiak a családban

- BLANCHI, S.M.: Bevezetés a különszámhoz: Férfiak a családban.
 SELTZER, J.A.: Mostohaapa: A felügyelet alá helyezés hatása a különélő apák bevonására a gyermeknevelésbe.

- CANCLAN, M.–MEYER, D.R.: Ki kapja a felügyeletet?
- ARGYS, L.M.–PETERS, E.H.–BROOKS-GUNN, J.–SMITH, J.R.: A gyermek támogatása és kognitív fejlődése.
- RANGARAJAN, A.–GLEASON, P.: Fiatal nem házas apák: biztosítják a támogatást?
- COOKSEY, E.C.–CRAIG, P.H.: Nevelés a távolból: az apa jellemzőinek hatása a nem együttélő apa-gyermek kapcsolatban.
- HARRIS, K.M.–FURSTENBERG, F.F.–MARMER, J.K.jr.: Az apa bevonása a serdülőkorú gyermek nevelésébe: az apa hatása különböző életkorokban.
- CLARKE, L.–CIKSEY, C.–VERROPOULOU, G.: Apák és különélő apák: szocio-demográfiai azonosságok Angliában és az Egyesült Államokban.
- DODOO, A.N.A.: Férfidolog: additív és interaktív nemi preferenciák és reprodukciós magatartás Kenyában.
- CASPER, L.M.–O'CONNELL, M.: Munka, jövedelem, gazdaság, a házas apák mint a gyermek eltartói.
- KOBALL, H.: Az afro-amerikai férfiak valóban kevésbé elkötelezettek a házasság felé? A XX. századi rasszista átmenet magyarázata a férfiak házasságkötésének időzítésében.

1998. No. 3.

- MOFFITT, R.A.–REVILLE, R.–WINLER, A.E.: Ami a nem házas anyák jövője: együttélés és házasság.
- QIAN, Z.: Változások a párválasztásban: a kor és az iskolai végzettség szerepe, 1970–1990.
- MURPHY, M.–WANG, D.: Családi és társadalmi-gazdasági hatások az otthonelhagyási szokásokra a háború utáni Angliában.
- SCHOENI, R.F.: A gyermek és öregkorú szülők együttélésének újragondolása a XX. században.
- THOMSON, E.–HOEM, J.M.: A párok gyermekvállalási terve és a születések Svédországban.
- HANNUM, E.–XIE, Y.: Északnyugat-Kína etnikai összetétele: foglalkozási különbségek a kínai han többség és a nemzeti kisebbségek között Xinjiang tartományban, 1982–1990.
- CHATTOPADYAY, A.: Nem, vándorlás és karrier Malajziában.
- MERLI, M.G.: Halandóság Vietnámban, 1979–1989.
- ZIMMER, Z.–LIU, X.–HERMALIN, A.–CHUANG, Y.: Iskolai végzettség és változások az idős taiwaniak funkcionális státusában.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

1998. No. 1.

- LUTZ, W.–SCHERBOV, S.: Egy valószínűségi országos népességelőrejelzés szakértői megfontolásai: Ausztria példája.
- CHENET, L.–LEON, D.–McKEE, M.–VASSIN, S.: Alkohol és erőszak okozta halálozás Moszkvában: társadalmi-gazdasági meghatározók.
- IMHOFF, E.–HENKENS, K.: Az öregedő munkaképes népesség pénzügyi vonatkozásai: az állami szektor tanulmányozása Hollandiában.

ZUANNA, G.D.–GAVINI, S.–SPINELLI, A.: A változó szexuális, házasságkötési és fogamzásgátlási magatartás hatása a fogamzásokra, a terhességmegszakításokra és a születésekre.

JENSEN, A.M.: Párkapcsolat és szülővé válás napjaink Európájában: az újabb eredmények áttekintése.

1998. No. 2.

LIEVENSEN, J.: Etnikumok közötti házasság: a kérdés vizsgálata többszintű modellezést követően.

ANDERSSON, G.: Házasságkötési irányzatok Svédországban, 1971–1993.

RAVANERA, Z.R.–RAJULTON, F.–BURCH, T.K.: A kanadai nők életének korai átmenetei: az időzítés, a sorrend, a változatok tanulmányozása kohorsz-elemzés alapján.

1998. No. 3.

GALLOWAY, P.R.–LEE, R.D.–HAMMEL, E.A.: Város, versus vidék: termékenységszökkenés Poroszország városaiban és vidéki területein, 1875–1910.

KUPISZEWSKI, M.–DURHAM, H.–REES, P.: Belső vándorlás és városiasodás Lengyelországban.

SANCHES, J.J.: Társadalmi különbségek a házasság termékenységszökkenésében, Navarre tartomány (Spanyolország) falvaiban.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

1998. No 2.

DOHERTY, W.J.–KOUNESKI, E.F.–ERICKSON, M.F.: Felelősségteljes apának lenni: áttekintés és koncepcionális keretek.

ROGERS, S.J.–WHITE, L.K.: Szülői elégedettség: a családi boldogság, a családösszetétel és a szülő nemének szerepe.

MEYER, D.R.–BARTFELD, J.: Az engedékeny gyermeknevelés formái Wisconsinban.

GOHM, C.L.–OISHI, S.–DARLINGTON, J.–DIENER, E.: Kultúra, szülői konfliktusok, a szülők családi állapota és a fiatal szülők szubjektív jóléte.

VEENEZANO, R.A.–ROHNER, R.P.: A szülők támogató, bevonó magatartása és a fiatalok pszichológiai kezelése egy vidéki, kétnemzetiségű déli közösségben.

VOYDANOFF, P.–DONNELLY, B.W.: A szülők rizikója és önvédelme, mint a szülők életszínvonalának és magatartásának előrejelzője.

BOGENSCHNEIDER, K.–WU, M.–RAFFAELLI, M.–SAY, J.T.: "Más tizenévesek isznak, de az enyém nem": a szülők alkoholfogyasztással szembeni fenntartásai megvédik-e gyermeküket a kockázatoktól?

KETSETZIS, M.–RYAN, B.A.–ADAMS, G.R.: A családi folyamatok, a szülő-gyermek kapcsolatok és a gyermek jellemzői meghatározzák az iskolán belüli szociális kezelését.

LARZELERE, R.E.–SATHER, P.R.–SCHNEIDER, W.N.–LARSON, D.B.–PIKE, P.L.: A büntetés emeli az érvelés hatékonyságát.

- LEE, G.R.–PEEK, C.W.–COWARD, R.T.: Faji különbségek a gyermeki felelősség elvárásában, idősebb szülők körében.
- LUESCHER, K.–PILLEMER, K.: Generációk közötti ambivalencia: a szülő-gyermek kapcsolatok új megközelítése a későbbi életkorban.
- LEE, Y-L.–AYTAC, I.A.: A generációk közötti anyagi támogatás a fehér, afro-amerikai és latin származásúak körében.
- UMBERSON, D.–ANDERSON, K.–GLICK, J.–SHAPIRO, A.: Otthoni erőszak, személyes kontrol és nem.
- RATNER, P.A.: Az agresszió formái és a dominancia modellezése, a feleség kihasználása és a kedvezőtlen egészségi hatások.
- SIMONS, R.L.–LIN, K.H.–GORDON, L.C.: Családi szocializáció és a férfiak által találtak elkövetett erőszak: egy prospektív vizsgálat.
- MEYER, D.R.–CANCLAN, M.: Az eltartott gyermekes családoknak nyújtott segítség megszűnése utáni gazdasági helyzet.
- BREWSTER, K.L.–COOKSEY, E.C.–CUILKEY, D.–RINDFUSS, R.R.: A vallás változó hatása a tizenéves nők szexuális és fogamzásgátlási magatartására az Egyesült Államokban.
- HORWITZ, A.V.–WHITE, H.R.: Az együttélés és a mentális egészség közötti összefüggés: egy fiatalabb felnőttek kohorszának vizsgálata.
- ROBERTS, L.J.–LEONARD, K.E.: Az alkoholfogyasztók társaságainak empirikus tipológiája és ezek hatása a házasság működésére és az alkoholizálás következményeire.
- STACK, S.–ESHLEMAN, J.R.: Családi állapot és boldogság: egy tizenhét országra kiterjedő vizsgálat.

1998. No. 3.

- KURDEK, L.A.: A kapcsolatok kimenetele és annak előrejelzői: homoszexuális, leszbikus és heteroszexuális párok.
- GLENN, N.G.: A házasságok sikerének és bukásának folyamata öt amerikai kohorsz tízéves követése alapján.
- WILKIE, J.R.–FERREE, M.M.–RATCLIFF, K.S.: Nemek és korrektség: a házastársi elégedettség a kétkeresős családokban.
- GANONG, L.–COLEMAN, M.–MC DANIEL, A.K.–KILLIAN, T.: Az idős édes- vagy mostohašülők újjaházasodása esetén a fennálló támogatási kötelességérettel kapcsolatos vélemények.
- STEIN, C.H.–WEMMERUS, V.A.–WARD, M.–GAINES, M.E.–FREEBERG, A.L.–JEWELL, T.C.: "Mert ők az én szüleim": vélt kötelességek és a szülők segítése.
- GOLDSCHNEIDER, F.K.–LAWTON, L.: Családi tapasztalatok és a támogatások eróziója a generációk együttélése esetén.
- HOFFMANN, J.P.–JOHNSON, R.A.: A családstruktúra és a serdülők drogfogyasztásának nemzeti portréja.
- PHARES, V.–RENK, K.: A szülők érzékenysége: a tizenévesek szüleik iránti érzelmei.
- PERKINS, D.F.–LUSTER, T.–VILLARRUEL, F.A.–SMALL, S.: A tizenévesek szexuális aktivitásának ökológiai és rizikófaktorokra kiterjedő vizsgálata.
- ONO, H.: A férfiak és feleségek lehetőségei és a házasság felbomlása.
- HECKERT, D.A.–NOWAK, T.C.–SNYDER, K.A.: A férj és feleség relatív jövedelmi helyzetének hatása a család felbomlására.

- TEACHMAN, J.D.–PAASCH, K.: A család és a tanítási elképzelések.
- BANKSTON III, C.L.–CALDAS, S.C.: Családstruktúra, iskolai barátok és faji egyenlőtlenségek az iskolai eredményekben.
- WHITE, L.: Ki számít? Quasi-tények és nem vér szerinti családtagok a testvérek számának bevallásában.
- SMITH, D.B.–MOEN, P.: A házastárs hatása a nyugdíjba vonulásra: a férj, a feleség és a házaspár együttes véleménye.
- GOLDSCHNEIDER, F.K.–GOLDSCHNEIDER, C.: A gyermekkori családi struktúra hatása az otthonelhagyásra és a visszatérésre.
- O'CONNOR, T.G.–HAWKINS, N.–DUNN, J.–THORPE, K.–GOLDING, J.–ALPSPAC Study Team: Családtípus és a terhességi depresszió.
- VAN ILJZENDOORN, M.H.–TAVECCHIO, L.W.C.–STAMS, G.J.–VERHOEVEN, M.–REILING, E.: A szülők és a hivatásos gondozók összehangolódása.

1998. No. 4.

- ALDOUS, J.–MULLIGAN, G.M.–BJARNSON, T.: Apai nevelés az idő tükrében: mi a különbség?
- GLASS, J.: A nemek egyenlősége, gazdasági kényszer vagy az idegenkedés az ismeretlenektől: miért vállalják az apák a kisgyermek gondozását a kétkeresős családokban?
- TEACHMAN, J.–DAY, R.–CARVER, K.–CALL, V.–PAASCH, K.: A testvérek hasonlósága a viselkedésben és kognitív események terén: az apa szerepe.
- SECCOMBE, K.–JAMES, D.–WALTERS, K.B.: "Azt gondolják, hogy nem vagy több a semminél": anyakép a jóléti társadalomban.
- SOUTH, S.J.–CROWDER, K.D.: Lehetőségek és akadályok az egyedülálló anyák lakóhelyi mobilitásában.
- DOWNEY, D.B.–AINSWORTH-DARNWELL, J.W.–DUFUR, M.J.: A szülő neme és a gyermek jóléte az egyszülős családokban.
- JACKSON, A.P.–GYAMFI, P.–BROOKS-GUNN, J.–BLAKE, M.: Gazdasági aktivitás, pszichológiai jólét, társadalmi támogatás és a fizikai fegyelmezés gyakorlata egyedülálló fekete anyák körében.
- BARTLE-HARING, S.–SABATELLI, R.: Az egyén és a család kapcsolati mintáinak generációk közötti vizsgálata.
- SILVERSTEIN, M.–LONG, J.D.: A nagyszülők és felnőtt unokáik szolidaritásának pályája: a növekedési görbeelemzése 23 év elemzése alapján.
- KAUFMAN, G.–UHLENBERG, P.: Az életpálya hatása a felnőtt gyermekek és szüleik kapcsolatának minőségére.
- EGGEBEEN, D.J.–DAVEY, A.: Működik a szociális háló? A megelőző segítség szerepe szükség esetén.
- MARKS, N.F.: A gondozás ártalmai: gondozás, család és munka konfliktusa és a középkorúak jóléte.
- WICKRAMA, K.A.S.–CONGER, R.D.–LORENZ, F.O.–ELDER, G.H.Jr.: A szülők iskolai végzettsége és a tizenévesek véleménye egészségükről.
- BAHR, S.J.–MAUGHAM, S.L.–MARCOS, A.C.–LI, B.: Család, vallásosság és a serdülők kábítószer-használatának esélyei.
- JOHNSON, D.R.–ELLIOTT, L.A.: Mintavételi hatások: befolyásolják a Nemzeti Családi és Háztartási Adatfelvétel eredményeinek elemzését?

- DEHLE, C.–WEISS, R.L.: Nemi különbségek a házasság minősége és a depressziós hangulat prospektív vizsgálata alapján.
- HOEKSTRA-WEEBERS, J.E.H.M.–JASPERS, J.P.C.–KAMPS, W.A.–KLIP, E.C.: Házassági problémák, pszichológiai aggodalom, foglalkozás a rákos gyermekek szüleivel.
- RAYMO, J.: Később kötött vagy kevesebb házasság? Változások a japán nők házassági szokásaiban.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
1998. No. 1–2.

- VILQUIN, P.: Cyrano de Bergerac mint a XVII. századi népesedési ismeretek és vélemények (torz) tükré.
- ROHRBASSER, J.M.–VERON, J.: Leibnitz és a halandóság: a "látszólagos" becslése és az átlagos élet számítása.
- BRLAN, É.–THÉRÉ, C.: Louis Messance sokszínű karrierje (1734. január 2.–1796. április 19.).
- BLUM, C.: A XVII. századi Franciaország egyik populacionista ellentmondása: a poligámia.
- CHARBIT, Y.: Malthus mint populacionista? Egy tudományközi olvasat.
- LOZA, C.B.: A "quipu" alkalmazása és a spanyol gyarmati igazgatás.
- BEHAR, C.: Az Ottomán Birodalom demográfiai történetének forrásai: az 1885. és 1907. évi "tahrirs" (népszámlálás).
- SÉGUY, I.: J.-N. Biraben vizsgálata Franciaország 1500 és 1700 közötti népességéről.
- BIRABEN, J.-N.–BLANCHET, D.: Párizs és a környező terület népességtörténete a tizenhatodik századtól.
- BONNUEUIL, N.: Hiányzó adatok pótlásának számítása az egyházi nyilvántartásokban.
- VAN DE WALLE, E.: A terhességmegszakítások demográfiai története.
- NAUD, J.F.–DESJARDINS, B.–CHARBONNEAU, H.: A biológiai rokonság elemei a természetes termékenység idején: a régi Québec példája.
- DUPAQUIER, J.: London vagy Párizs? A politikai aritmetika nagy vitája (1662–1759).
- ZELLER, O.: Kisvárosok társadalmi-gazdasági tanulmányozása: Belley példája 1695-ben.
- FAUVE-CHAMOUX, A.: Városi nőtöbblet az iparosodás előtti Franciaországban és a háztartási munka szerepe.
- LE MEE, R.: A kolera és az egészségtelen lakáshelyzet Párizsban (1832–1849).

1998. No. 3.

- CAMBOIS, E.–ROBINE, J.M.–BROURARD, N.: Egyedi helyzetekre vonatkozó várható élettartamok: a mutatószámok és a számítási módszerek története.
- ARCHAMBAULT, P.: Depresszió és öngyilkossági helyzet a fiatalok körében: a 25–34 éves fiatalok körében végzett társadalmi-gazdasági felvétel eredményei.
- BONNEUIL, N.: Herault megye 1856–1906. évek közötti női népességének rekonstruálása a "Statistique générale de la France" adatainak felhasználásával.
- SIMON, P.: Nemzetiség és származás a francia statisztikákban: a fogalmak kétértelműsége.
- BLUM, A.: A bevándorlók leírása és a bevándorlással foglalkozó újabb kutatások.

- RALLU, J.L.*: A francia adminisztráció kezdete óta a DOM-TOM-ban használt statisztikai kategóriák.
- LASSALLE, D.*: A nemzetiségi statisztikai adatgyűjtések fokozatos általánossá válása az Egyesült Királyságban.
- DROUARD, A.*: Az eugenizmus Skandináviában: az újabb kutatások áttekintése.
- HOUDAILE, J.*: A hugenották Amerikában a XVI. és XVII. századokban.

1998. No. 4.

- DESREES DU LOU, A.*: Reprodukciós egészség és az AIDS Fekete Afrikában: problémák és kilátások.
- GROSSBARS-SHECHTMAN, S.-GRANGER, C.W.J.*: Női foglalkoztatottság és házasság: "baby-boom versus baby-bust".
- PRIOUX, F.*: Újabb irányzatok.
- DE GUIBERT-LANTOINE, C.-LERIDON, H.*: Fogamzásgátlás Franciaországban: a 30 éves liberalizáció mérlege.
- BARBIERI, M.*: Csecsemőhalandóság Franciaországban.
- SENECAL, J.-ROUSSEY, M.-BOUVIER-COLLE, M.-H.-HATTON, F.-PACLOT, C.*: A hirtelen csecsemőhalál szindrómáról.
- ATTANÉ, I.-MINGLEI, S.*: Születési arányszám és termékenység Kínában: mennyire megbízhatók az újabb adatok?
- DES FORTS, J.*: Az anyai egészség mutatószámainak alakulása Algériában: az 1962–1992 közötti időszak értékelése.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

1998. No. 1.

- LESTHAEGHE, R.*: A fejlődési elméletről: alkalmazása a család-kialakulás tanulmányozására.
- BLEDSOE, C.-BANJA, F.-HILL, A.G.*: Reprodukciós balesetek és a nyugati fogamzásgátlás: egy afrikai kihívás a termékenységi elmélettel szemben.
- GOLINI, A.*: Milyen alacsony lehet a termékenység? Empirikus megközelítés.
- BROCKERHOFF, M.-BRENNAN, E.*: Szegénység a fejlődő régiók városaiban.
- MEYERSON, F.A.B.*: Népszerűség, carbon kibocsátás és globális felmelegedés: az elfelejtett kapcsolatok Kyotóban.
- MARCOUX, A.*: A szegénység elnöiesedése: állítások, tények és a szükséges adatok.

1998. No. 2.

- REHER, D.S.*: Családi kötelek Nyugat-Európában: ismétlődő ellentmondások.
- BRYANT, J.*: Kommunizmus, szegénység és demográfiai változások Észak-Vietnamban.
- BONGAARTS, J.-FEENEY, G.*: A termékenység mennyiségéről és időbeni folyamataról.
- RENDALL, M.S.-BANCHIEVA, R.A.*: Motiválja az öregkori biztonság igénye a termékenységet az Egyesült Államokban?

- MCNICOLL, G.: Malthus üzenete a XXI. század részére.
 AHLBURG, D.A.: Julian Simon és a népességnövekedési vita.
 POLLARD, M.S.–WU, Z.: Távolodó házassági szokások Québecben és Kanada más részein.
 WILS, A.–GOUJON, A.: Az oktatás diffúziója a Világ hat régiójában, 1960–1990.

1998. No. 3.

- ZLOTNIK, H.: Nemzetközi vándorlás 1965–96: áttekintés.
 JOHNSON, K.–BANGHAN, H.–LIYAO, W.: A csecsemők elhagyása és örökbefogadása Kínában.
 SELTZER, W.: Népesedésszisztiika, a Holocaust és a Nürnbergi Per.
 HUMMER, R.A.–ROGERS, R.G.–EBERSTEIN, I.W.: Társadalmi-gazdasági különbségek a felnőttkori halandóságban: az analitikus megközelítések áttekintése.
 IPSEN, C.: Népesedéspolitikai a fasizmus korszakában: észrevételek a jelenkori irodalomról.
 WILMOTH, J.R.: A Japánban tapasztalt gyors halandóság-csökkenés léptéke közeledik a nemzetközi irányzatokhoz?

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

1998. No. 2.

- BARBER, J.S.–AXINN, W.G.: A szülők unokák iránti igénye, mint gyermekeikre nehezedő nyomás a házasságkötés vagy együttélés érdekében.
 TIMAEUS, I.M.–REYNAR, A.: Többnejűek és feleségeik Fekete-Afrikában: öt demográfiai és egészségi felvétel elemzése.
 JUBY, H.–LE BOURDAIS, C.: Az apaszerep változó tartalma Kanadában: egy életút elemzés.
 ANDERSON, M.: Erősen korlátozott termékenység: igen kis családok az angol termékenységsökkenés idején.
 AMIN, S.: Családstruktúra és változása Banglades vidéki területein.
 HART, N.: A csecsemőhalandóságon túl: nemek és halvaszületések a reprodukcióval összefüggő halandóságban a XX. századot megelőzően.
 AGUIRRE, G.P.–PALLONI, A.–JONES, R.E.: A szoptatás hatása a post-partum amenorrhoeára: a probléma újragondolása a guatemalai longitudinális felvétel adatai alapján.

1998. No. 3.

- LINSTROM, D.P.: A fogamzásgátlók iránti igény és ellátás szerepe a termékenységsökkenésben Mexikóban: bizonyítékok egy mikrodemográfiai vizsgálatban.
 BRACHER, M.–SANTOW, G.: Gazdasági függetlenség és együttélés Svédországban.
 SCOEN, R.–KIM, Y.J.: A zéró növekedés fokozatos közelítésének momentuma.

- ARNOLD, F.–CHOE, M.K.–ROY, T.K.: Fiú preferencia, a család-kialakulás folyamata és a gyermekhalandóság Indiában.
- LARSEN, U.–CHUNG, W.–DAS GUPTA, M.: Termékenység és fiú preferencia Koreában.
- LUNN, D.J.–SIMPSON, S.N.–DIAMOND, I.–MIDDLETON, L.: A kisterületi életkor szerinti népesség-továbbvezetés pontossága Angliában.
- PARK, C.B.–ISLAM, M.A.–CHAKRABORTY, N.–KANTNER, A.: A csecsemő- és gyermekhalandóság hatásának particionálása a további termékenységre: bizonyítékok Bangladesben.
- HOCH, S.L.: Éhínség, betegség és halandósági jellegzetességek Borsevka egyházközségben, Oroszországban, 1830–1912.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata

1998. No. 2.

- LUTZ, W.–SCHERBOV, S.: Németország népességének valószínűségi előreszámítása.
- IMHOF, A.E.: Történeti demográfia II. Válasz az új média technológiai kihívására.
- KLEIN, T.: A párválasztás meghatározóinak átalakulása az iskolai végzettség alapján.
- GOSTOMSKI, C. B.: A gyermekek garantálják a boldog házasságot? A Mannheim válási adatfelvétel adatainak empirikus elemzése a gyermek szerepéről, mint a válási rizikó meghatározásának egyik tényezője.
- DORBRITZ, J.: Termékenységi irányzatok az alacsony termékenységű országokban és termékenységi scenáriók Németországban.

8503/13

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, XIV. Angol u 77.
Postai irányítószámunk: 1149
Telefon: 251-0288

Kiadóhivatal: 1149 Budapest, Angol u. 77.
Telefon: 383-3535 Fax: 383-3111
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: - - - -

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál
(HILIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. - 1900)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj: félévre 260, - Ft, egész évre 520, - Ft

Szerkesztette: a Szerkesztőség

